

11608

સુખ, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, અસ્તો વ
 માત્રે અપરિગ્રહ એવે પાંચ મન
 પાપનાં તુલ્ય છે. મુક્તિ શુભે સંબધાં ન જ.
 મુક્તિ છે જ્યાંયે રહેતું જ નો વધે. સ્વોત્ત
 મગુણનાં મારિતનાં પાપો ઉપરનાં
 જામ પાપનાં ઉપર રહ્યાં જ એ મન
 સંસારી જ્યાં જ્યાં ને પાપવાનાં જ
 સ્વોત્તે શંકા ન થા. વેપારી હોયે જતાં
 મુક ના જાતે આચરે, પરણી હોયે
 જતાં બ્રહ્મચર્ય પાપે, જ્યતાં જતાં મગુણ
 અહિંસા પાલી શકે જ. મારે ન કુરવી
 (આ સ્વયે પાપુ) ને ધન કે વસ્તુનાં
 મારે મર સંસારમાં રહી નકરવો એ
 મુક્તિ છે જતાં તે આર્થ ધ્યાન માં
 રીતે રહતો જાં ધર્મ નો નોયે ન
 આરે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે
 મર્યાદાનાં પણ કુરી શકાય.
 ઉપરનાં જન જોયે પાપ જ તેને જ્યાં
 ઉપવસો માં જ નીકળવાનાં સ્વભા
 મજા આ વેળે.

૩૦

ગાંધીજીનો

અક્ષરદર્શન

આ ગ્રંથ ૧૯૨૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૧મીથી જૂનની ૧૪મી સુધીનો ગાળો આવરી લે છે. આ વર્ષમાં ગાંધીજી પોતાની જાતે જ નિવૃત્ત થઈને સાબરમતી તટે આવેલા સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં રહ્યા હતા. આ સમય દરમિયાન અમેરિકા, ચીન અને ફિનલેન્ડ જવાનાં આમંત્રણો એમણે પાછાં દેવ્યાં. એક એક પ્રકરણ કરીને પોતાની આત્મકથા લખવાનું એમણે ચાલુ રાખ્યું; તેમ જ લોકહિતના પ્રશ્નોની નવજીવન અને યંગ इन्डિયામાં ચર્ચા પણ કરતા રહ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રવર્તતી જાતિદ્વેષની પરિસ્થિતિએ એમના મનને ઉચાટ કરાવ્યો. સરકાર જ્યારે વર્ગીય વિસ્તારો અનામત રાખવાનું વિધેયક મુલતવી રખાવી શકી ત્યારે તેના આ રાજદ્વારી વિજય માટે એમણે તેને મુબારકબાદી આપી, અને ન્યાય તથા સમાનતાની હિદીઓની માગણી બાબતમાં મક્કમ રહેવા આગ્રહ કર્યો. ૫મી મેએ સાબરમતીમાં મળેલી મહાસમિતિની બેઠકે દક્ષિણ આફ્રિકા વિશેનો ગાંધીજીનો ઠરાવ મંજૂર રાખ્યો. તેમ છતાં દરિયાપાર વસતા હિદીઓ પાસેથી તેઓ એવી અપેક્ષા રાખતા હતા કે તેઓ સંગઠિત થઈને “સત્યાગ્રહ માટે શક્તિ કેળવશે.” જ્યારે રંગભેદનું વિધેયક પસાર થયું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તેથી “દક્ષિણ આફ્રિકાની સમસ્ત આદિવાસી પ્રજા ગોરા વસાહતીઓની વિરોધી બની જશે.”

અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન હિંદુસ્તાનમાંનો એક એવો જ અન્યાયનો પ્રશ્ન હતો. એના ઉપર ગાંધીજી તીવ્ર અને રચનાત્મક રીતે પ્રહાર કરતા રહ્યા. દારૂ અને કેફી પદાર્થોનો વ્યસન જેવાં સામાજિક દૂષણોનો પોતાનો વિરોધ પણ ગાંધીજી જાહેર કરતા રહ્યા. આ બાબતમાં એમણે પિકેટિંગનો બચાવ કર્યો અને લખ્યું: “કાયમ ટકે એવો એકમાત્ર ઈલાજ સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ છે.”

કોમી અવિશ્વાસ અને કુસંપે ગાંધીજીને અત્યંત દુઃખી કર્યા. દેશમાં પડેલા ભાગલાએ કોંગ્રેસ સંસ્થામાં પણ ડોકું કાઢ્યું. પણ તેઓ સૌથી વધારે દુઃખી તો ત્યારે થયા જ્યારે, મહાસમિતિની ૪થી અને ૫મી મેની બેઠકમાં સ્વરાજવાદીઓ અને પ્રતિસહકારવાદીઓ વચ્ચેનો “સાબરમતી કરાર” ભાંગી પડ્યો. એમણે લખ્યું:

ગાંધીજીનો અક્ષરદોહ

૩૦

[શ્રેષ્ઠાચારી ૧૯૨૬થી જૂન ૧૯૨૬]

11608

11608

135

A S K H A M

Sabermati, 30-4-26.

I have your letter full of youthful zeal. Some people grow older with years. You are reversing the process. I envy you and I shall now have to tell the people the whiter your beard the younger you are becoming. May the process continue for a long time to come.

By way of change and in order to compare notes if you feel like it by all means come for the All India Congress Committee seeing that you are so near. You may suspend your tour for two or three days.

I hope what you say about Ramdas is really true. I know that he is a fine nurse and has a faculty for serving elderly. I beg your pardon, in your case, young people like yourself.

The hot weather has now commenced here in right earnest.

Yours,

Abbas Tyabji Esq.,
Wadhwan City.

M. K. Gandhi

अब्बास तेयबजीने पत्र, 30-4-1926

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ

[મહાત્મા ગાંધીનાં લખાણો, લાખણો, પત્રો વગેરેનો સંગ્રહ]

૩૦

[ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬થી જૂન ૧૯૨૬]

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ-૧૪

— 501/56
5/11/56

11608

© નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૧૯૭૩

પહેલી આવૃત્તિ, જુલાઈ ૧૯૭૩ : પ્રત ૩,૦૦૦

રૂ. ૧૬.૫૦

8 FEB 1983

મુદ્રક અને પ્રકાશક : શાંતિલાલ હરજીવન શાહ, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથ ૧૯૨૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૧મીથી જૂન ૧૪ સુધીનો ગાળો આવરી લે છે. આ વર્ષમાં ગાંધીજી આરામ લેવા અને મૂળું કાર્ય કરવા પોતાની જાતે જ નિવૃત્ત થઈને સાબરમતી તટે આવેલા સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં રહ્યા હતા. તબિયત સુધારવા મસૂરી જવાનો એમનો વિચાર હતો, પણ તે પડતો મૂકવામાં આવ્યો હતો. અમેરિકા, ચીન અને ફિનલેન્ડ જવાનાં આમંત્રણો આખરે પાછાં ઠેલવામાં આવ્યાં હતાં, કેમ કે એમને લાગતું હતું કે: “જો મારા ઉપદેશમાં કશો પ્રભાવ હશે તો મારી શારીરિક હાલતરી વિના પણ એની અસર પડશે” (પા. ૫૨૩). ભારતના કિસાનોના કલ્યાણની એમને ચિંતા હતી તેથી જ તેઓ મહાબળેશ્વર ગયા હતા અને ભારત સરકાર તરફથી નિમાનારા ખેતીવાડી કમિશન વિશે મુંબઈના ગવર્નર સાથે વાતો કરી હતી.

આશ્રમમાં રહીને ગાંધીજી એક એક પ્રકરણ કરીને પોતાની આત્મકથા લખતા રહ્યા, લોકહિતના પ્રશ્નોની નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયામાં ચર્ચા કરતા રહ્યા અને જાણીતા તેમ જ અજાણ્યા સંખ્યાબંધ લોકો સાથે અંગત, સામાજિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ ધરાવતા અનેકવિધ વિષયો ઉપર પત્રવ્યવહાર કરતા રહ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રવર્તતી જાતિદ્વેષની પરિસ્થિતિએ એમના મનને એટલો ઉચાટ કરાવ્યો કે ત્યાંથી આવેલા હિંદીઓના પ્રતિનિધિમંડળને એમણે કહી દીધું કે જો જરૂર પડશે તો હું ફરીથી ત્યાં આવવા તૈયાર છું. પેલા પ્રત્યાઘાતી એશિયાઈ વિધેયકને એમણે “વિશ્વાસનો ભંગ” કરનારું માન્યું. ડૉ. મલાને જે દરખાસ્ત કરી કે ભારત સરકારે પોતાની જુબાની પ્રવર સમિતિ આગળ પેડિસન ડેપ્યુટેશન મારફતે જ રજૂ કરવી જોઈએ, તેનો એમણે વિરોધ કર્યો. પણ સરકાર જ્યારે વર્ગીય વિસ્તારો અનામત રાખવાનું વિધેયક મુલતવી રખાવી શકી ત્યારે તેના આ રાજદ્વારી વિજય માટે એમણે તેને મુબારકબાદી આપી અને ન્યાય તથા સમાનતાની હિંદીઓની માગણી બાબતમાં મક્કમ રહેવા આગ્રહ કર્યો. આમ છતાં એમના પોતાના મનમાં કશો સંદેહ નહોતો કે હિંદી વસાહતીઓનો છુટકારો આખરે તો એમના પોતાના જ હાથમાં છે. એમણે લખ્યું હતું: “તેમણે આપસમાં સંપૂર્ણ એકતા સાધી એક જૂથે ખડા રહેવું જોઈએ. અને સૌથી વિશેષ તો બધાએ સૌના હિતમાં આ સવાલમાં દુઃખ સહન કરવા કટિબદ્ધ રહેવું જોઈએ” (પા. ૩૬૬). ૫મી મેએ સાબરમતીમાં મળેલી મહાસમિતિની બેઠકે દક્ષિણ આફ્રિકા વિશેનો ગાંધીજીનો ઠરાવ મંજૂર રાખ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની કોંગ્રેસને એમણે વચન આપ્યું કે સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ અને હું રંગભેદ અંગેના વિધેયકની વિરુદ્ધમાં, આ દેશમાં જે કંઈ શક્ય હશે તે કરતા રહીશું. તેમ છતાં દરિયાપાર વસતા હિંદીઓ પાસેથી તેઓ એવી અપેક્ષા રાખતા હતા કે એ હિંદીઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા હોય કે ઓસ્ટ્રેલિયામાં વસતા હોય, તેઓ સંગઠિત થઈને “સત્યાગ્રહ માટે શક્તિ કેળવશે” (પા. ૪૮૬). જ્યારે રંગભેદનું વિધેયક પસાર થયું ત્યારે ગાંધીજીએ એને વર્ગીય વિસ્તારો અનામત રાખવાના વિધેયક કરતાં પણ ખરાબ માન્યું, કેમ કે એનાથી “દક્ષિણ આફ્રિકાની સમસ્ત આદિવાસી પ્રજા ગોરા વસાહતીઓની વિરોધી બની જશે” (પા. ૪૩૨). જાતિભેદ કાયમ કરનારાં એ બંને વિધેયકોને એમણે ધુતકારી કાઢ્યાં, કેમ કે એનાથી “રંગભેદની

ગોઝારી પ્રથા”ને કાયદાનું સમર્થન મળતું હતું (પા. ૫૦૦). ભારત સરકારે એના જાહેરનામામાં આપેલી બાંધારીઓને એમણે “નર્ચો ઢોંગ” (પા. ૫૩૬) માન્યો.

અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન હિંદુસ્તાનમાંનો એક એવો જ અન્યાયનો પ્રશ્ન હતો. ગાંધીજી પોતાનાં લખાણોમાં તેમ જ રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા એના પર તીવ્ર પ્રહારો કરતા રહ્યા. અસ્પૃશ્યોની દુર્દશા વિશે યંગ હિન્ડિયામાં લખતાં એમણે કહ્યું કે માનવ અધિકારો છીનવી લેવા બાબતમાં અસ્પૃશ્યોની દશા, દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની દશા જેવી જ છે (પા. ૩૭૦).

દારૂ અને કેફી પદાર્થોના વ્યસન જેવાં સામાજિક દૂષણોનો પોતાનો વિરોધ પણ ગાંધીજી જાહેર કરતા રહ્યા. હરબર્ટ એડરસનના ત્રિમાસિક પત્ર પ્રોહિબિશનને મોકલેલા પોતાના સંદેશામાં એમણે પિકેટિંગનો બચાવ કર્યો અને લખ્યું કે: “કાયમ ટકે એવો એકમાત્ર ઉપાય સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ છે, કેમ કે દારૂડિયો તો એક રોગગ્રસ્ત માણસ છે, જે પોતાની મેળે દારૂ છોડે એ બિલકુલ અસંભવિત છે. સંપૂર્ણ દારૂનિષેધના રૂપમાં બહારની મદદ મળે તો એમનામાંના ઘણા એને ખુશીથી આવકારશે . . .” (પા. ૨૧૬-૭).

દેશમાં પ્રવર્તતા કોમી અવિશ્વાસ અને કુસંપે ગાંધીજીને અત્યંત દુઃખી કર્યા. બે મોટી કોમો વચ્ચેની વધતી જતી ખાઈને પોતે પૂરી શકે એમ નથી એવું એમને લાગ્યા કરતું હતું. એટલે એમણે લખ્યું કે: “આજે મારું બોલેલું નકામું છે” (પા. ૩૬૨). દેશમાં પડેલા ભાગલાએ કોંગ્રેસ સંસ્થામાં પણ ડોકું કાઢ્યું. તેમનો પોતાનો અભિપ્રાય તો નિઃસંદેહ કાઉન્સિલ-પ્રવેશની વિરુદ્ધ હતો (પા. ૩૬૧). પણ તેઓ સૌથી વધારે દુઃખી તો ત્યારે થયા જ્યારે મહા-સમિતિની ૪થી અને ૫મી મેની બેઠકમાં સ્વરાજ્યવાદીઓ અને પ્રતિ-સહકારવાદીઓ વચ્ચેનો “સાબરમતી કરાર” ભાંગી પડ્યો. મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ ઉપરના પત્રમાં એમણે લખ્યું: “આપણામાંના સર્વોચ્ચ નેતાઓ પણ એકબીજા પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખે છે . . .” (પા. ૪૦૬).

આમ ચોતરફ નિષ્ફળતા અને નિરાશા વ્યાપેલી જોઈ ગાંધીજી પોતાના રચનાત્મક કાર્યક્રમ તરફ વળ્યા અને એમાં એમનો ઉત્સાહ દિન-પ્રતિ-દિન વધતો જ ગયો એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. હિંદુસ્તાનની ગરીબી ફેડવાનો ઉપાય રેંટિયો જ છે એ વાત તેઓ નવજીવન અને યંગ હિન્ડિયામાં ફરી ફરીને સમજાવતા રહ્યા. માર્ચની ૧૭મીએ થયેલી કેથેરાઈન મેયો સાથેની વાતચીતમાં (પા. ૧૧૭-૨૨) તથા ૨૬મી માર્ચના એ બહેન ઉપરના પત્રમાં (પા. ૧૭૩-૪) સમજાવ્યું છે તે રીતે એમણે રેંટિયાનું અર્થશાસ્ત્ર વિસ્તારથી સમજાવવાની તસ્દી લીધી. ડગી ગયેલા સાથીઓને આપેલા એમના જવાબમાં આપણે જોઈએ છીએ કે એમના હૃદયના ઊંડાણમાં એક એવી આસ્થા બેઠેલી હતી કે: “કોઈ પણ સુધારો શરૂઆતમાં ગમે તેટલો અસંભવિત લાગતો હોય તોપણ એ કરવા માટે એક સાચો માણસ બસ થાય છે.” સંભવ છે કે આવા માણસને બદલામાં હાંસી, તિરસ્કાર અને મૃત્યુ જ મળે. અને ઘણી વાર એવું બને છે પણ ખરું. એ માણસ ખતમ થઈ જાય તોપણ એણે આદરેલા સુધારા ટકી રહે છે અને આગળ વધે છે. તે પોતાના લોહી વડે એ સુધારાને ચિરંજીવ બનાવતો જાય છે” (પા. ૩૬૮).

અહિંસા વિશે પણ તેઓ એટલા જ મક્કમ હતા. તેઓ માનતા કે અહિંસક બનવા માટે લોકોએ મથામણ કર્યા જ કરવી જોઈએ. આ સિદ્ધાંતના ટીકાકારોએ “દૂર દૂર આવેલા અમે-રિકાથી” નામના લેખમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એના વ્યવહારુપણા વિશે શંકાના અવાજ ઉઠાવ્યા ત્યારે

ગાંધીજીનો જવાબ બહુ જ નિશ્ચયાત્મક હતો: “જે આપણે પ્રગતિ કરવી હોય તો આપણે ઈતિહાસની પુનરુક્તિ ન કરતાં ઈતિહાસ નવો રચવો જોઈશે. આપણા વડવાઓએ મૂકેલો વારસો આપણે વધારવો જોઈએ. જે ભૌતિક જગતમાં આપણે નવી નવી શોધો કરી શકીએ તો આધ્યાત્મિક જગતમાં આપણે દેવાળું શાને જાહેર કરીએ? અપવાદો વધારી વધારીને નિયમ ન બનાવી શકાય શું? શું હમેશાં માણસે માણસ બનવા માટે પહેલું પશુની દશામાંથી પસાર થવું જ જોઈએ” (પા. ૪૦૩)?

સ્વીડનના એક જિજ્ઞાસુએ અસહકારની ચળવળ વિશે ટીકા કરતો એક લેખ મોકલેલો. એને જવાબ આપતાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું: “અહિંસાત્મક અસહકારની પ્રવૃત્તિને પશ્ચિમમાં સ્વતંત્રતાને માટે ચાલેલી ઐતિહાસિક લડતોની સાથે કશું સામ્ય નથી. આ પ્રવૃત્તિના મૂળમાં પશુબળ કે ટ્રેપ જેવી વસ્તુ જ નથી. એ જાલિમનો નાશ ઈચ્છતી નથી; એ તો આત્મશુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ છે. એટલે જાલિમને પણ વશ કરી મિત્ર બનાવવા માગે છે” (પા. ૫). એમણે કહ્યું કે હિંદુસ્તાનની ચળવળ નિષ્ફળ ગઈ છે એમ માનવું ખોટું છે, કેમ કે “હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની લડતમાં અહિંસાને કાયમનું સ્થાન મળ્યું છે” (પા. ૫). એ કથન સાચું હતું એ વાત તે પછીના બનાવોએ મોટે ભાગે બતાવી આપી હતી.

આ ગ્રંથમાં પત્રરૂપી રત્નો મોટી સંખ્યામાં જડાયેલાં પડયાં છે. એ પત્રો આશ્રમનાં બાળકો અને અંતેવાસીઓને, દૂર દૂર વસતા અજાણ્યા લોકોને, સહકાર્યકરોને તથા નિકટના સાથીઓને ઉદ્દેશીને લખાયેલા છે. એમાં ચર્ચેલા વિષયોનું ક્ષેત્ર વિવિધ અને વ્યાપક છે. એમાં ટીકા કરનારા અને પ્રશંસા કરનારા, જુવાનો અને વૃદ્ધો, તમામ પ્રકારના મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે ઊંડી ચિંતા જેવામાં આવે છે.

નિષ્ફળતા મળી હોય, અશાંતિ વ્યાપી હોય કે આફત ઊતરી આવી હોય, એ બધા સંજોગોમાં શાંતિ મેળવવા માટે એમની પાસે તો અમોઘ ઉપાય હતો: “શાંતિ તો અંદરથી જ આવી શકે અને તે પણ મનને પ્રભુમાં પરોવીએ અને એનામાં આંધળી શ્રદ્ધા રાખી વિશ્વાસ મૂકીએ ત્યારે. જેને એમ અનુભવ થતો હોય કે ઈશ્વર મારી પાસે અને મારા હૃદયમાં હાજરાહજૂર છે એને એકલવાયું કદી લાગવું જ ન જોઈએ. મેં જે કંઈ શાંતિ ભોગવી છે તે રોજ વધતા જતા એવા વિશ્વાસને કારણે છે કે દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરનો હાથ હોય છે. આવો વિશ્વાસ વધે ત્યારે આપત્તિઓ આપત્તિઓ રહેતી નથી. એ તો આપણી આસ્થા અને મક્કમતાની પરીક્ષા કરતી હોય છે” (પા. ૫૪૩-૪).

ખાનગીમાં હોય કે જાહેરમાં હોય તેઓ આત્મબળ પર ભાર મૂકતા. ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતાં એમણે કહેલું: “સંખ્યાબળની ઉપર તો બીકણો નાચે. આત્મબળવાળા એકલા ઝૂએ. આ પીઠમાં આપણે આત્મબળ કેળવવા એકઠા થયા છીએ—તેમાં ભલે એક સાથી હો કે અનેક. આત્મબળ એ જ ખરું બળ છે. એ બળ તપશ્ચર્યા, ત્યાગ, દૃઢતા, શ્રદ્ધા, નમ્રતા વિના આવતું નથી એ ખરૂં માનજે” (પા. ૫૫૯). એવો જ ભાર “સત્ય વિ. બ્રહ્મચર્ય” (પા. ૧૪-૬) નામના લેખમાં ખાનગી જીવન અને જાહેર જીવનમાં ચારિત્ર્યની એકરૂપતા જાળવવા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. વીસ વરસ પછી ગાંધીજીએ કરેલાં ભાષણોનું તથા એમના જીવનમાં બનેલા બનાવોનું મૂળ આ લેખમાં મળી આવે છે.

વાચકોને સૂચના

ગુજરાતી લખાણ ફરીથી પ્રગટ કરતી વખતે મૂળને વધુમાં વધુ વફાદાર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મુદ્રણના દેખીતા દોષો દૂર કરવામાં આવ્યા છે અને મૂળ લખાણમાં સંક્ષિપ્ત હોય તેવા શબ્દો આખા લખવામાં આવ્યા છે. નામો કે શબ્દોની જુદી જુદી જોડણી સુધારવામાં આવી છે.

મોટા કૌંસમાં આપેલી પ્રાસ્તાવિક નોંધો તથા લેખોની અંદર આપેલી તેવા જ કૌંસમાં મૂકેલી સામગ્રી સંપાદકોએ લખેલી છે. મૂળમાં આવતા ગોળ કૌંસો કાયમ રાખવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજીએ ટાંકેલાં ભાષણો, અવતરણો વગેરેનાં મૂળ લખાણો હાંસિયો છોડી ચાલુ ટાઈપમાં જ છાપવામાં આવ્યાં છે. ગાંધીજીના શબ્દોમાં ન હોય તેવાં લખાણો, ભાષણો તથા અદાલતના કામકાજ વગેરેના પરોક્ષ હેવાલો ચાલુ ટાઈપ અને ચાલુ માપમાં પણ પાતળા લેડમાં, એટલે કે લીટીઓ વચ્ચે ચાલુ અંતર કરતાં ઓછું અંતર રાખીને છાપ્યા છે. અંગ્રેજી અને હિંદી લખાણનો તરજુમો, અસલ લખાણને વફાદાર રહીને, સરળતાથી સમજી શકાય એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે.

લખાણની તારીખ, ઉપલબ્ધ હોય અથવા અનુમાનથી નક્કી કરેલી હોય ત્યાં પાનાને મથાળે જમણા હાથ પરના ખૂણામાં દર્શાવવામાં આવી છે. જે મૂળ લખાણ તારીખ વિનાનું મળ્યું હોય તો અનુમાનથી નક્કી કરેલી તારીખ, જરૂર મુજબ કારણો સાથે મોટા કૌંસમાં આપવામાં આવી છે. લખાણને અંતે લખાણનાં મૂળ તથા તારીખ આપવામાં આવ્યાં છે. એ તારીખ લખાણની પ્રસિદ્ધિની તારીખ છે. ગાંધીજીનાં જે લખાણો તારીખ વિનાનાં હોય અથવા જેની તારીખ ખાસ સંજોગો પ્રમાણે નક્કી થઈ શકી ન હોય તે પ્રગટ થયાની તારીખો પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથાનો ઉલ્લેખ એ ગ્રંથની જુદી જુદી આવૃત્તિનાં જુદાં જુદાં પાનાંને લક્ષમાં લેતાં તે ગ્રંથના ભાગ અને પ્રકરણ પૂરતો મર્યાદિત છે.

મૂળ લખાણનાં ટૂંકાક્ષરી લખાણોમાં એસ. એન. એટલે સાબરમતી સંગ્રહાલય, અમદાવાદના ઉપલબ્ધ દસ્તાવેજ; જી. એન. એટલે ગાંધી સ્મારક નિધિ અને સંગ્રહાલય, નવી દિલ્હીના દસ્તાવેજ; સી. ડબલ્યુ. એટલે “ક્લેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી”એ છૂટક વ્યક્તિઓ પાસેથી મેળવેલા પત્રો.

આ ગ્રંથને પ્રસ્તુત હોય તેવી સામગ્રી પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. લખાણોના આધાર-રૂપ સાહિત્યની યાદી તથા આ ગ્રંથ જે સમયને આવરે છે તેની તારીખવાર નોંધ ગ્રંથના અંત-ભાગમાં આપવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથમાં મૂળ અંગ્રેજી લખાણની જગ્યાએ, ગાંધીજીએ જાતે લખ્યા હોય એવા લેખો મૂળ ગુજરાતી તરીકે સામેલ કર્યા છે. એ લેખોની ક્રમસંખ્યા નીચે આપી છે:

૧૭, ૧૭૩, ૨૭૩, ૩૭૬, ૪૩૪, ૫૩૯, ૬૮૪, અને ૬૯૧.

ऋणरवीकार

आ पुस्तकनी सामग्री माटे अमे साबरमती आश्रम संरक्षक अने स्मारक ट्रस्ट अने संग्रहालय; नवजवन ट्रस्ट अने गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय, अमदावाद; गांधी स्मारक निधि अने संग्रहालय तथा नेशनल आर्काइव्स ओफ इन्डिया, नवी दिल्ली; श्रीमती भीरांबडेन, गाडेन, ऑस्ट्रिया; श्रीमती सुशीलाबडेन गांधी, झीनिकस, डरबन; श्रीमती वसुमती पंडित, सुरत; श्रीमती तेडमीना अंबाता, मुंबई; श्री धनश्यामदास बिरवा, कलकत्ता; श्री उद्याभाई पटेल, धोणका; श्री शिवाभाई पटेल, बोयासण; श्री परसराम मेडरोत्रा, नवी दिल्ली; श्री महेश ओ. पट्टणी, भावनगर; श्री हरिभाई गणेश झटक, पूना; श्री शांतिकुमार मोरारज, मुंबई; तथा नीयेनां पुस्तकोना प्रकाशकोना आभारी छीओ: केटलाक जूना पत्रो, बापुना पत्रो-४: मणिबहेन पटेलने, बापुनी प्रसादी, बापुझ लेटर्स टु मीरां, ग्लोनिंग्झ, माय डियर चाइल्ड, पांचवें पुत्रको बापुके आशीर्वाद, विठ्ठलभाई पटेल - लाईफ अँड टाइम्स

नीयेनां वर्तमानपत्रो तथा सामयिकोना पण अमे आभारी छीओ: बॉम्बे क्रॉनिकल, फॉर-वर्ड, गुजराती, हिंदी नवजीवन, हिन्दू, हिंदुस्तान टाइम्स, इन्डियन रिव्यू, लीडर, नवजीवन अने यंग इन्डिया.

संशोधन अने संदर्भग्रंथोनी सगवडो माटे ओल इन्डिया कोंग्रेस कमिटी पुस्तकालय, इन्डियन काउन्सिल ओफ वर्ड्स अँड रेसर्च पुस्तकालय, माडिती अने प्रसारण मंत्रालयनो संशोधन अने संदर्भ विभाग, नवी दिल्ली; साबरमती संग्रहालय अने गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय, अमदावाद; अने श्री प्यारेवाव नय्यर, नवी दिल्ली; तेम न् दस्तावेज्जे तैयार करवामां सहाय करवा माटे माडिती अने प्रसारण मंत्रालयनो झोटो विभाग, नवी दिल्ली; अमारा आभारने पात्र छे.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	૫
વાચકોને સૂચના	૮
ઋણસ્વીકાર	૯
૧. નોંધ (૧૧-૨-૧૯૨૬)	૧
૨. બચે તેમાંથી ખાદી લ્યો (૧૧-૨-'૨૬)	૨
૩. સ્વીડનનો એક પત્ર (૧૧-૨-'૨૬)	૩
૪. દાઝુનિષેધની શરત (૧૧-૨-'૨૬)	૬
૫. સત્તાનો દુરુપયોગ (૧૧-૨-'૨૬)	૬
૬. ક્વેરા એલિયાસને પત્ર (૧૧-૨-'૨૬)	૭
૭. અનુપમા બેનરજીને પત્ર (૧૧-૨-'૨૬)	૮
૮. બિશપ ફિશરને પત્ર (૧૧-૨-'૨૬)	૮
૯. આર. એલ. સૂરને પત્ર (૧૧-૨-'૨૬)	૯
૧૦. આંત્વાનેત મિરબેલને પત્ર (૧૨-૨-'૨૬)	૧૦
૧૧. પી. એસ. વેરિયરને પત્ર (૧૨-૨-'૨૬)	૧૧
૧૨. મૈનાને પત્ર (૧૨-૨-'૨૬)	૧૧
૧૩. એક સ્ત્રી મિત્રને પત્ર (૧૨-૨-'૨૬)	૧૨
૧૪. આર. એ. છુમને પત્ર (૧૩-૨-'૨૬)	૧૩
૧૫. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૧૩-૨-'૨૬)	૧૩
૧૬. સત્યાનંદ બોઝને પત્ર (૧૩-૨-'૨૬)	૧૪
૧૭. સત્ય વિઠ બ્રહ્મચર્ય (૧૪-૨-'૨૬)	૧૪
૧૮. ગુજરાતમાં ખાદી (૧૪-૨-'૨૬)	૧૭
૧૯. જ્ઞાલાલને પત્ર (૧૪-૨-'૨૬)	૧૭
૨૦. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રતિનિધિ મંડળને મુલાકાત (૧૪-૨-'૨૬)	૧૮
૨૧. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૧૫-૨-'૨૬)	૧૮
૨૨. એક જિજ્ઞાસુને પત્ર (૧૬-૨-'૨૬)	૧૯
૨૩. એસ. આર. સ્કોટને પત્ર (૧૬-૨-'૨૬)	૧૯
૨૪. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૧૭-૨-'૨૬)	૨૦
૨૫. સી. વી. રંગમ ચેટ્ટીને પત્ર (૧૭-૨-'૨૬)	૨૧
૨૬. એક પત્ર (૧૭-૨-'૨૬)	૨૨
૨૭. વી. વી. દાસ્તાનેને પત્ર (૧૭-૨-'૨૬)	૨૨
૨૮. હેરોલ્ડ મેનને પત્ર (૧૭-૨-'૨૬)	૨૩
૨૯. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૧૭-૨-'૨૬)	૨૩
૩૦. રામદાસ ગાંધીને પત્ર (૧૭-૨-'૨૬)	૨૪

૩૧. આજનો મુખ્ય પ્રશ્ન (૧૮-૨-'૨૬)	૨૪
૩૨. જેલ કે "ઈસ્પિતાલ"? (૧૮-૨-'૨૬)	૨૬
૩૩. ૫૦૦૦ માઈલ દૂર (૧૮-૨-'૨૬)	૨૮
૩૪. ખાદીની પ્રગતિ (૧૮-૨-'૨૬)	૨૮
૩૫. ઓલામાંથી ચૂલામાં (૧૮-૨-'૨૬)	૩૦
૩૬. પુરુલિયાના કુષ્ઠાશ્રમના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર (૧૮-૨-'૨૬)	૩૧
૩૭. અ. ટે. ગિદવાણીને પત્ર (૧૮-૨-'૨૬)	૩૧
૩૮. વિનોબા ભાવેને પત્ર (૧૮-૨-'૨૬)	૩૨
૩૯. શાદૂલસિદ્ધ કવીસરને પત્ર (૨૦-૨-'૨૬)	૩૩
૪૦. જીવણલાલને પત્ર (૨૦-૨-'૨૬)	૩૩
૪૧. વિધવાવિવાહ (૨૧-૨-'૨૬)	૩૫
૪૨. મૂંગી સેવા (૨૧-૨-'૨૬)	૩૬
૪૩. નોંધ (૨૧-૨-'૨૬)	૩૭
૪૪. ડી. હનુમંતરાવને પત્ર (૨૧-૨-'૨૬)	૩૭
૪૫. રેવરન્ડ કોર્નેલિયસ ગ્રીનવેને પત્ર (૨૧-૨-'૨૬)	૩૯
૪૬. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૨૧-૨-'૨૬)	૩૯
૪૭. સોરાબજીને તાર (૨૨-૨-'૨૬)	૪૦
૪૮. એસ. આર. સ્કોટને પત્ર (૨૩-૨-'૨૬)	૪૦
૪૯. નવરોજી ખંભાતાને પત્ર (૨૩-૨-'૨૬)	૪૧
૫૦. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૨૩-૨-'૨૬)	૪૧
૫૧. ગોપબંધુ દાસને પત્ર (૨૪-૨-'૨૬)	૪૨
૫૨. સુહાસિનીદેવીને પત્ર (૨૪-૨-'૨૬)	૪૩
૫૩. લાવો રૂ (૨૫-૨-'૨૬)	૪૪
૫૪. આપણી શરમ (૨૫-૨-'૨૬)	૪૪
૫૫. એક વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો (૨૫-૨-'૨૬)	૪૫
૫૬. દોષારોપણના જવાબમાં (૨૫-૨-'૨૬)	૪૮
૫૭. કે. શ્રીનિવાસનને પત્ર (૨૫-૨-'૨૬)	૪૯
૫૮. શ્રી શ્રીનિવાસ રાવને પત્ર (૨૫-૨-'૨૬)	૫૦
૫૯. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૨૫-૨-'૨૬)	૫૧
૬૦. ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલને પત્ર (૨૫-૨-'૨૬)	૫૧
૬૧. પ્રતાપસિદ્ધને પત્ર (૨૫-૨-'૨૬)	૫૨
૬૨. એ. અરુણાચલમ્ પિલ્લેને પત્ર (૨૬-૨-'૨૬)	૫૩
૬૩. ડૉ. નાયડુને પત્ર (૨૬-૨-'૨૬)	૫૩
૬૪. વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત સંબંધી ઈરાવોનો ખરડો (૨૭-૨-'૨૬)	૫૪
૬૫. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૨૭-૨-'૨૬)	૫૪
૬૬. સૂત્રયજ્ઞ (૨૮-૨-'૨૬)	૫૫
૬૭. બાદશાહી ક્રોધ (૨૮-૨-'૨૬)	૫૫

૬૮. કેળવણી કોને કહીએ? (૨૮-૨-'૨૬)	૫૭
૬૯. સાબરમતીમાં એક લગ્નપ્રસંગે ભાષણ (૨૮-૨-'૨૬)	૫૮
૭૦. જી. બી. પિટીટને પત્ર (૨-૩-'૨૬)	૬૧
૭૧. લાલા લજપતરાયને પત્ર (૨-૩-'૨૬)	૬૨
૭૨. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૨-૩-'૨૬)	૬૩
૭૩. એ. એ. પૉલને પત્ર (૩-૩-'૨૬)	૬૩
૭૪. મુહમ્મદ શફીને પત્ર (૩-૩-'૨૬)	૬૪
૭૫. ગોપાળદાસને પત્ર (૩-૩-'૨૬)	૬૪
૭૬. નોંધ (૪-૩-'૨૬)	૬૫
૭૭. એક રદિયો (૪-૩-'૨૬)	૬૭
૭૮. રૂની બૂમ (૪-૩-'૨૬)	૬૮
૭૯. "ભારતીય સ્ત્રીઓની સેવાને વરેલી સંસ્થા" (૪-૩-'૨૬)	૬૯
૮૦. પોત પ્રકાશ્યું (૪-૩-'૨૬)	૭૧
૮૧. હરિભાઉને પત્ર (૪-૩-'૨૬)	૭૩
૮૨. જવાહરલાલ નેહરુને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૭૪
૮૩. કે. બી. મેનનને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૭૫
૮૪. એલિસ મેક્કે કેલીને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૭૫
૮૫. એડવિન એમ. સ્ટેડિંગને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૭૬
૮૬. મૌલાના એમ. મુજીબને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૭૭
૮૭. ડૉ. પ્રતાપચંદ્ર ગુહારાયને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૭૮
૮૮. જી. વી. બેથમેનને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૭૯
૮૯. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૭૯
૯૦. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૮૦
૯૧. ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલને પત્ર (૫-૩-'૨૬)	૮૧
૯૨. એમ. કે. આચાર્યને પત્ર (૬-૩-'૨૬)	૮૧
૯૩. શિવાભાઈ જી. પટેલને પત્ર (૬-૩-'૨૬)	૮૨
૯૪. હરસુખરાયને પત્ર (૬-૩-'૨૬)	૮૨
૯૫. કેવળ ધાર્મિક વિધિથી (૭-૩-'૨૬)	૮૩
૯૬. સરોજિની નાયડુને પત્ર (૯-૩-'૨૬)	૮૬
૯૭. તુલસી મહેરને પત્ર (૧૦-૩-'૨૬)	૮૭
૯૮. હાજીને કેબલ (૧૦-૩-'૨૬ કે તે પછી)	૮૭
૯૯. ઍન્ડ્રૂઝની વેદના (૧૧-૩-'૨૬)	૮૮
૧૦૦. વહેતો જખમ (૧૧-૩-'૨૬)	૯૦
૧૦૧. નોંધ (૧૧-૩-'૨૬)	૯૨
૧૦૨. નોંધ (૧૧-૩-'૨૬)	૯૫
૧૦૩. પી. એસ. આર. ચૌધરીને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૯૬
૧૦૪. ડી. હનુમંતરાવને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૯૬

૧૦૫. કેલપ્પનને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૯૮
૧૦૬. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૯૮
૧૦૭. સુંદરસ્વરૂપને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૯૯
૧૦૮. એક પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૯૯
૧૦૯. સરોજિની નાયડુને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૧૦૦
૧૧૦. ટી. કે. માધવનને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૧૦૧
૧૧૧. સુરેશબાબુને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૧૦૨
૧૧૨. લિબરેટરને સંદેશો (૧૧-૩-'૨૬)	૧૦૨
૧૧૩. યુનીલાલને પત્ર (૧૧-૩-'૨૬)	૧૦૩
૧૧૪. હિંદુસ્તાનીને સંદેશો (૧૨-૩-'૨૬)	૧૦૪
૧૧૫. શાહૂલસિદ્ધ કવીસરને પત્ર (૧૨-૩-'૨૬)	૧૦૪
૧૧૬. એક ગ્રાહકને પત્ર (૧૨-૩-'૨૬)	૧૦૬
૧૧૭. દેશી કલાકારીગીરીના નમૂના મોકલવા અપીલ (૧૨-૩-'૨૬)	૧૦૬
૧૧૮. દીપક ચૌધરીને પત્ર (૧૨-૩-'૨૬)	૧૦૭
૧૧૯. લલ્લુભાઈ બ. પટેલને પત્ર (૧૨-૩-'૨૬)	૧૦૭
૧૨૦. કસ્તૂરચંદ સૂ. મારફતિયાને પત્ર (૧૨-૩-'૨૬)	૧૦૮
૧૨૧. આનંદપ્રિયને પત્ર (૧૩-૩-'૨૬)	૧૦૮
૧૨૨. સુખદેવપ્રસાદ સિંહાને પત્ર (૧૩-૩-'૨૬)	૧૦૯
૧૨૩. અવિશ્વાસ કે યોગ્ય સાવધાની? (૧૪-૩-'૨૬)	૧૦૯
૧૨૪. કુરિવાળના સામ્રાજ્યમાં શું કરવું? (૧૪-૩-'૨૬)	૧૧૦
૧૨૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૧૪-૩-'૨૬)	૧૧૧
૧૨૬. રાજબહાદુરને પત્ર (૧૪-૩-'૨૬)	૧૧૨
૧૨૭. બ્રજકૃષ્ણ ચાંદીવાલાને પત્ર (૧૪-૩-'૨૬)	૧૧૨
૧૨૮. મંગળભાઈ શ. પંચાલને પત્ર (૧૪-૩-'૨૬)	૧૧૩
૧૨૯. અયોધ્યાપ્રસાદને પત્ર (૧૪-૩-'૨૬)	૧૧૪
૧૩૦. એ. એ. પોલને પત્ર (૧૫-૩-'૨૬)	૧૧૪
૧૩૧. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૧૫-૩-'૨૬)	૧૧૫
૧૩૨. નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસીને પત્ર (૧૫-૩-'૨૬)	૧૧૬
૧૩૩. પી. જી. મલકાનીને પત્ર (૧૬-૩-'૨૬)	૧૧૬
૧૩૪. કેથેરાઈન મેયોને મુલાકાત (૧૭-૩-'૨૬)	૧૧૭
૧૩૫. બી. સી. રોયને પત્ર (૧૭-૩-'૨૬)	૧૨૨
૧૩૬. ડૉ. સત્યપાલને પત્ર (૧૭-૩-'૨૬)	૧૨૩
૧૩૭. બર્સ સત્યનારાયણને પત્ર (૧૭-૩-'૨૬)	૧૨૩
૧૩૮. ઊર્મિલાદેવીને પત્ર (૧૭-૩-'૨૬)	૧૨૪
૧૩૯. દીનશા મં. મુનશીને પત્ર (૧૭-૩-'૨૬)	૧૨૬
૧૪૦. ગંગારામ છત્રાલાને પત્ર (૧૭-૩-'૨૬)	૧૨૬
૧૪૧. નોંધ (૧૮-૩-'૨૬)	૧૨૭

૧૪૨. એક નીરસ સંવાદ (૧૮-૩-'૨૬)	૧૩૨
૧૪૩. નાનકડું દક્ષિણ આફ્રિકા (૧૮-૩-'૨૬)	૧૩૨
૧૪૪. ડૉ. જોઆકિમ હેનરી રેઈનહોલ્ડને પત્ર (૧૮-૩-'૨૬)	૧૪૩
૧૪૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૧૮-૩-'૨૬)	૧૩૫
૧૪૬. કિશોરલાલ મથણવાળાને પત્ર (૧૮-૩-'૨૬)	૧૩૬
૧૪૭. મોડ ચીઝમેનને પત્ર (૧૮-૩-'૨૬)	૧૩૭
૧૪૮. રામેશ્વરદાસ પોદારને પત્ર (૧૮-૩-'૨૬)	૧૩૮
૧૪૯. ઉમરાવસિહને પત્ર (૧૮-૩-'૨૬)	૧૩૮
૧૫૦. પૂંજ શ્રાવણને પત્ર (૧૮-૩-'૨૬)	૧૩૯
૧૫૧. ગિરધરલાલને પત્ર (૧૮-૩-'૨૬)	૧૪૦
૧૫૨. પરસરામ મેહરોત્રાને પત્ર (૨૦-૩-'૨૬)	૧૪૧
૧૫૩. નલિનીરંજન સરકારને પત્ર (૨૦-૩-'૨૬)	૧૪૧
૧૫૪. લાલા લજપતરાયને પત્ર (૨૦-૩-'૨૬)	૧૪૨
૧૫૫. સી. રામલિંગ રેડ્ડીને પત્ર (૨૦-૩-'૨૬)	૧૪૩
૧૫૬. એક બહેનને પત્ર (૨૦-૩-'૨૬)	૧૪૩
૧૫૭. ધનજીને પત્ર (૨૦-૩-'૨૬)	૧૪૪
૧૫૮. કાકા કાલેલકરને પત્ર (૨૦-૩-'૨૬)	૧૪૫
૧૫૯. પ્રભુદાસને પત્ર (૨૦-૩-'૨૬)	૧૪૬
૧૬૦. રેંટિયાપ્રેમીનું દુઃખ (૨૧-૩-'૨૬)	૧૪૭
૧૬૧. સ્વીકાર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૪૮
૧૬૨. બંગાળની વિશેષતા (૨૧-૩-'૨૬)	૧૪૮
૧૬૩. જ્ઞાતિસુધારો (૨૧-૩-'૨૬)	૧૪૯
૧૬૪. ગુજરાતમાં ખાદી માસે માસે (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૦
૧૬૫. શ્રીમતી હનુમંતરાવને પત્ર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૦
૧૬૬. ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૧
૧૬૭. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૨
૧૬૮. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૨
૧૬૯. રામનારાયણસિહને પત્ર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૩
૧૭૦. યુનીલાલ રંગવાલાને પત્ર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૩
૧૭૧. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૪
૧૭૨. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૫
૧૭૩. જીવનમાં સંગીત (૨૧-૩-'૨૬)	૧૫૫
૧૭૪. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૨૨-૩-'૨૬)	૧૫૭
૧૭૫. દ. બા. કાલેલકરને પત્ર (૨૩-૩-'૨૬)	૧૫૭
૧૭૬. વીરસુતને પત્ર (૨૩-૩-'૨૬)	૧૫૯
૧૭૭. લાલજીને પત્ર (૨૩-૩-'૨૬)	૧૫૯
૧૭૮. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૨૪-૩-'૨૬)	૧૬૦

૧૭૯. સરોજિની નાયડુને પત્ર (૨૪-૩-'૨૬)	૧૬૦
૧૮૦. અબદુર રહેમાનને પત્ર (૨૪-૩-'૨૬)	૧૬૧
૧૮૧. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને પત્ર (૨૪-૩-'૨૬)	૧૬૧
૧૮૨. આનંદલાલને પત્ર (૨૪-૩-'૨૬)	૧૬૨
૧૮૩. જયસુખલાલને પત્ર (૨૪-૩-'૨૬)	૧૬૨
૧૮૪. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૨૪-૩-'૨૬)	૧૬૩
૧૮૫. નોંધ (૨૫-૩-'૨૬)	૧૬૪
૧૮૬. 'એ કાંતશે નહીં' (૨૫-૩-'૨૬)	૧૬૬
૧૮૭. એક ભારતસેવક (૨૫-૩-'૨૬)	૧૬૭
૧૮૮. "સર્વ હક સ્વાધીન રાખો" (૨૫-૩-'૨૬)	૧૬૮
૧૮૯. તામિલનાડુનું એક ગામ (૨૫-૩-'૨૬)	૧૬૯
૧૯૦. પ્રતાપસિંહને પત્ર (૨૫-૩-'૨૬)	૧૭૦
૧૯૧. ફૂલચંદને પત્ર (૨૫-૩-'૨૬)	૧૭૧
૧૯૨. જમનાલાલ બજાજને તાર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૨
૧૯૩. જી. ઈ. ડેનિસનને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૩
૧૯૪. કેથેરાઈન મેયોને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૭
૧૯૫. અમૂલ્યચંદ્ર સેનને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૫
૧૯૬. મુહમ્મદ શફીને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૬
૧૯૭. હકીમ અજમલખાનને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૬
૧૯૮. મરિયમ આઈઝેકને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૮
૧૯૯. ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૯
૨૦૦. ચીની મિત્રોને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૭૯
૨૦૧. મીઠાંબાઈને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૮૦
૨૦૨. માવજીને પત્ર (૨૬-૩-'૨૬)	૧૮૦
૨૦૩. હરબર્ટ એન્ડરસનને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૧
૨૦૪. ફ્રેડરિક હાઈલરને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૨
૨૦૫. જી. પી. નાયરને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૨
૨૦૬. મહમ્મદઅલીને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૩
૨૦૭. આર. ડી. તાતાને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૪
૨૦૮. સી. એ. એલેક્ઝાન્ડરને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૫
૨૦૯. નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસીને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૬
૨૧૦. પ્રભુદાસ ગાંધીને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૬
૨૧૧. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૭
૨૧૨. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૨૭-૩-'૨૬)	૧૮૭
૨૧૩. કેટલાક ધાર્મિક પ્રશ્નો (૨૮-૩-'૨૬)	૧૮૮
૨૧૪. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર (૨૮-૩-'૨૬)	૧૯૦
૨૧૫. કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતાને પત્ર (૨૮-૩-'૨૬)	૧૯૧

૨૧૬. મીઠુબહેન પિટીટને પત્ર (૨૮-૩-'૨૬)	૧૯૨
૨૧૭. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૨૮-૩-'૨૬)	૧૯૩
૨૧૮. ફૂકનને પત્ર (૨૮-૩-'૨૬)	૧૯૩
૨૧૯. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૨૮-૩-'૨૬)	૧૯૪
૨૨૦. પ્રભાલક્ષ્મીને પત્ર (૩૦-૩-'૨૬)	૧૯૫
૨૨૧. જમનાદાસને પત્ર (૩૦-૩-'૨૬)	૧૯૫
૨૨૨. કુંવરજીને પત્ર (૩૦-૩-'૨૬)	૧૯૬
૨૨૩. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાને પત્ર (૩૦-૩-'૨૬)	૧૯૬
૨૨૪. લક્ષ્મીદાસને પત્ર (૩૦-૩-'૨૬)	૧૯૭
૨૨૫. નિર્ભયરામ વિ. કાનાબારને પત્ર (૩૦-૩-'૨૬)	૧૯૭
૨૨૬. કાન્તિલાલ મો. દલાલને પત્ર (૩૦-૩-'૨૬)	૧૯૮
૨૨૭. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૩૧-૩-'૨૬)	૧૯૮
૨૨૮. અબદુલ હુસેનને પત્ર (૩૧-૩-'૨૬)	૧૯૯
૨૨૯. વસનજીને પત્ર (૩૧-૩-'૨૬)	૧૯૯
૨૩૦. મારો રાજકીય કાર્યક્રમ (૧-૪-'૨૬)	૨૦૦
૨૩૧. શાલદુશાલા વિ. કંથાગોદડી (૧-૪-'૨૬)	૨૦૧
૨૩૨. બિહાર વિદ્યાપીઠ (૧-૪-'૨૬)	૨૦૩
૨૩૩. નોંધ (૧-૪-'૨૬)	૨૦૩
૨૩૪. ત્રિવેન્દ્રમની એક સભાને સંદેશો (૧-૪-'૨૬)	૨૦૫
૨૩૫. બુદ્ધને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૦૫
૨૩૬. એફ. એ. બુથને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૦૬
૨૩૭. ડૉ. પૉલ લીડને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૦૭
૨૩૮. લાલા દુનીચંદને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૦૭
૨૩૯. એસ. પી. ઍન્ડ્રૂઝ-ડચૂબને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૦૮
૨૪૦. વિનોદબિહારી દત્તને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૦૮
૨૪૧. જંગબહાદુરસિહને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૦૯
૨૪૨. રેવરન્ડ જહોન એમ. ડાલિંગ્ટનને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૦૯
૨૪૩. એસ. વી. વેંકટનરસય્યનને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૧૦
૨૪૪. કાલિશંકર ચક્રવર્તીને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૧૦
૨૪૫. સુધાંશુકુમારી ઘોષને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૧૧
૨૪૬. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર (૧-૪-'૨૬)	૨૧૧
૨૪૭. પી. એસ. વારિયરને પત્ર (૧-૪-'૨૬ કે તે પછી)	૨૧૨
૨૪૮. મિરઝા કાસિમ અલીને પત્ર (૧-૪-'૨૬ કે પછી)	૨૧૨
૨૪૯. શાહ જમીલ આલમને પત્ર (૨-૪-'૨૬)	૨૧૩
૨૫૦. એ. જોસેફને પત્ર (૨-૪-'૨૬)	૨૧૩
૨૫૧. ધીરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાને પત્ર (૨-૪-'૨૬)	૨૧૪
૨૫૨. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર (૨-૪-'૨૬)	૨૧૪

૨૫૩. એન. એસ. વરદાચારી અને એસ. વી. પુણતાંબિકરને પત્ર (૨-૪-'૨૬)	૨૧૫
૨૫૪. દેવચંદ પારેખને પત્ર (૨-૪-'૨૬)	૨૧૬
૨૫૫. હરબર્ટ ઍન્ડરસનને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૧૬
૨૫૬. એલ. ગિબાર્ટીને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૧૭
૨૫૭. હેલેન હાઉસિંગને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૧૮
૨૫૮. ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૧૮
૨૫૯. આર. ડી. સુબ્રહ્મણ્યમને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૧૯
૨૬૦. જી. પી. નાયરને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૦
૨૬૧. પી. ગોવિંદન કુટ્ટી મેનનને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૦
૨૬૨. ધર્મવીરને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૨
૨૬૩. રામરીષ ઠાકુરને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૨
૨૬૪. મણિલાલ ગાંધીને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૩
૨૬૫. માનસિંગ જસરાજને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૪
૨૬૬. નરભેરામ પો. મહેતાને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૪
૨૬૭. ચિમનલાલ ભો. પટેલને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૫
૨૬૮. ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૬
૨૬૯. એક બહેનને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૬
૨૭૦. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૭
૨૭૧. ઠાકોરલાલને પત્ર (૩-૪-'૨૬)	૨૨૭
૨૭૨. રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ (૪-૪-'૨૬)	૨૨૮
૨૭૩. બ્રહ્મચર્ય વિશે (૪-૪-'૨૬)	૨૨૯
૨૭૪. સત્યાગ્રહ સપ્તાહ (૪-૪-'૨૬)	૨૩૧
૨૭૫. સપ્તાહમાં એકટાણું (૪-૪-'૨૬)	૨૩૨
૨૭૬. પહાડી જાતિઓ (૪-૪-'૨૬)	૨૩૨
૨૭૭. અખિલ ભારત દેશબંધુ સ્મારક (૪-૪-'૨૬)	૨૩૩
૨૭૮. સંતોનું સ્મરણ (૪-૪-'૨૬)	૨૩૩
૨૭૯. લાલા લજપતરાયને પત્ર (૪-૪-'૨૬)	૨૩૩
૨૮૦. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૪-૪-'૨૬)	૨૩૪
૨૮૧. મિલ્ટન ન્યૂબેરી ફ્રેંચને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૪
૨૮૨. જી. કે. દેવધરને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૫
૨૮૩. ગ્રીવ્ઝ કોટન ઍન્ડ કંપનીને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૬
૨૮૪. પુરીના જિલ્લા બોર્ડના ઉપાધ્યક્ષને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૬
૨૮૫. પી. એસ. એસ. રામ આયરને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૭
૨૮૬. બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૮
૨૮૭. રાખાલચંદ્ર મૈતીને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૮
૨૮૮. વામન લક્ષ્મણ ફડકેને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૯
૨૮૯. લલ્લુ મોરારને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૩૯

11608

૨૮૦. ખંડેરિયાને પત્ર (૬-૪-'૨૬)	૨૪૦
૨૮૧. જી. જી. જોગને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૦
૨૮૨. એક પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૧
૨૮૩. અમૃતલાલ નાણાવટી અને બીજાઓને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૧
૨૮૪. સોમનાથ પંચાલને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૨
૨૮૫. પ્રાણજીવન કે. દેસાઈને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૨
૨૮૬. મણિલાલ ગાંધીને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૩
૨૮૭. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૩
૨૮૮. માણેકલાલને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૪
૨૮૯. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૪
૩૦૦. રુસ્તમજી ડી. બાટલીવાળાને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૫
૩૦૧. બેચર ભાણજીને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૫
૩૦૨. એક વિદ્યાર્થીને પત્ર (૭-૪-'૨૬)	૨૪૬
૩૦૩. એ ન જ થાય કે? (૮-૪-'૨૬)	૨૪૬
૩૦૪. આલેખોની જરૂર (૮-૪-'૨૬)	૨૪૮
૩૦૫. હિંદ મદ્યબહિષ્કાર માગે છે? (૮-૪-'૨૬)	૨૪૮
૩૦૬. તુમકુરમાં ભરાયેલી મૈસૂરના વકીલોની પરિષદને સંદેશો (૮-૪-'૨૬)	૨૫૧
૩૦૭. જી. કે. દેવધરને પત્ર (૮-૪-'૨૬)	૨૫૧
૩૦૮. આમુખ (૮-૪-'૨૬)	૨૫૨
૩૦૯. નાગજીભાઈને પત્ર (૮-૪-'૨૬)	૨૫૨
૩૧૦. હરનારાયણને પત્ર (૮-૪-'૨૬ કે તે પછી)	૨૫૩
૩૧૧. કેથેરાઈન મેયોને પત્ર (૮-૪-'૨૬)	૨૫૩
૩૧૨. શરદચંદ્ર બોઝને પત્ર (૮-૪-'૨૬)	૨૫૪
૩૧૩. વી. એન. એસ. ચારીને પત્ર (૮-૪-'૨૬)	૨૫૫
૩૧૪. એસ. ગોવિંદસ્વામી આચરને પત્ર (૧૦-૪-'૨૬)	૨૫૬
૩૧૫. હકીમ અજમલખાનને પત્ર (૧૦-૪-'૨૬)	૨૫૬
૩૧૬. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૧૦-૪-'૨૬)	૨૫૭
૩૧૭. જી. ચેટરજીને પત્ર (૧૦-૪-'૨૬)	૨૫૭
૩૧૮. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૧૦-૪-'૨૬)	૨૫૮
૩૧૯. જગજીવનદાસને પત્ર (૧૦-૪-'૨૬)	૨૫૯
૩૨૦. ગુલાબદાસને પત્ર (૧૦-૪-'૨૬)	૨૫૯
૩૨૧. આશાનાં કિશણ (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૦
૩૨૨. ગુરુકુળ અને ખાદી (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૦
૩૨૩. 'નિરામિયાહાર' એટલે 'અન્નાહાર' (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૧
૩૨૪. ગેરસમજ (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૨
૩૨૫. એસ. નાગસુંદરમને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૩
૩૨૬. રિચાર્ડ બી. ગ્રેગને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૪

૩૨૭. શૌકતઅલીને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૫
૩૨૮. પ્યારેલાલ નય્યરને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૬
૩૨૯. એ. ઈર્બેને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૬
૩૩૦. બગલાપ્રસન્ન ગુહા રોયને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૭
૩૩૧. જલિયાંવાલા બાગ વિશે સંદેશો (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૮
૩૩૨. જી. કે. દેવધરને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૯
૩૩૩. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૬૯
૩૩૪. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૭૦
૩૩૫. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૧૧-૪-'૨૬)	૨૭૦
૩૩૬. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૧૨-૪-'૨૬)	૨૭૧
૩૩૭. કે. ટી. પૌલને પત્ર (૧૩-૪-'૨૬)	૨૭૨
૩૩૮. મહાસુખને પત્ર (૧૩-૪-'૨૬)	૨૭૩
૩૩૯. ભગવાનદાસ બ્રહ્મચારીને પત્ર (૧૩-૪-'૨૬)	૨૭૪
૩૪૦. છગનલાલ જ્ઞેશીને પત્ર (૧૩-૪-'૨૬)	૨૭૪
૩૪૧. નરગિસ કેપ્ટનને પત્ર (૧૪-૪-'૨૬)	૨૭૫
૩૪૨. મોતીલાલને પત્ર (૧૪-૪-'૨૬)	૨૭૫
૩૪૩. લાભશંકર મહેતાને પત્ર (૧૪-૪-'૨૬)	૨૭૬
૩૪૪. રામદાસ ગાંધીને પત્ર (૧૪-૪-'૨૬)	૨૭૬
૩૪૫. પ્રતાપસિંહને પત્ર (૧૪-૪-'૨૬)	૨૭૭
૩૪૬. જ્યસુખલાલને પત્ર (૧૪-૪-'૨૬)	૨૭૭
૩૪૭. આદમસાલેહ અલી પટેલને પત્ર (૧૪-૪-'૨૬)	૨૭૮
૩૪૮. કાયમઅલી મો. સાલેમવાળાને પત્ર (૧૪-૪-'૨૬)	૨૭૮
૩૪૯. "તક્લીશિક્ષક" (૧૫-૪-'૨૬)	૨૭૯
૩૫૦. પંડિત નેહરુ અને ખાદી (૧૫-૪-'૨૬)	૨૮૦
૩૫૧. કોના જીવું છે? (૧૫-૪-'૨૬)	૨૮૨
૩૫૨. નોંધ (૧૫-૪-'૨૬)	૨૮૩
૩૫૩. કે. વેંકટેશનને પત્ર (૧૫-૪-'૨૬)	૨૮૭
૩૫૪. ધનગોપાલ મુકરજીને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૮૭
૩૫૫. ગિરિરાજ કિશોરને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૮૮
૩૫૬. જી. કે. દેવધરને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૮૯
૩૫૭. ડૉ. સુરેશચંદ્ર બેનરજીને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૮૯
૩૫૮. પ્યારેલાલ નય્યરને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૯૦
૩૫૯. એમ. આર. જ્યકરને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૯૦
૩૬૦. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૯૧
૩૬૧. મણિલાલ ડૉક્ટરને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૯૨
૩૬૨. જ્યકુંવરને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૯૩
૩૬૩. પ્રાણજીવન મહેતાને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૯૩

૩૬૪. દયાળજીને પત્ર (૧૬-૪-'૨૬)	૨૯૪
૩૬૫. આર. એસ. આયરને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૪
૩૬૬. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૫
૩૬૭. નૃ. ચિ. કેળકરને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૫
૩૬૮. સતીશચંદ્ર મુક્ષજીને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૬
૩૬૯. ગોવિંદજી પીતાંબરને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૭
૩૭૦. નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસીને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૭
૩૭૧. જયસુખલાલને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૮
૩૭૨. મનુને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૮
૩૭૩. ચંદ્રકાંતને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૯
૩૭૪. પ્રભાલક્ષ્મીને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૨૯૯
૩૭૫. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૧૭-૪-'૨૬)	૩૦૦
૩૭૬. મારી કામધેનુ (૧૮-૪-'૨૬)	૩૦૦
૩૭૭. નોંધ (૧૮-૪-'૨૬)	૩૦૩
૩૭૮. વિવિધ પ્રશ્નો [-૧] (૧૮-૪-'૨૬)	૩૦૪
૩૭૯. વિવિધ પ્રશ્નો [-૨] (૧૮-૪-'૨૬)	૩૦૭
૩૮૦. વિવિધ પ્રશ્નો [-૩] (૧૮-૪-'૨૬)	૩૦૯
૩૮૧. વિવિધ પ્રશ્નો [-૪] (૧૮-૪-'૨૬)	૩૧૧
૩૮૨. વિવિધ પ્રશ્નો [-૫] (૧૮-૪-'૨૬)	૩૧૨
૩૮૩. મસૂરીની મુલાકાત મુલતવી રાખવા વિષે નિવેદન (૧૮-૪-'૨૬)	૩૧૪
૩૮૪. બનારસના ગાંધી આશ્રમને પત્ર (૧૯-૪-'૨૬)	૩૧૫
૩૮૫. વિલિયમ ડોઉલને પત્ર (૧૯-૪-'૨૬)	૩૧૫
૩૮૬. પારસી રુસ્તમજીના એક ટ્રસ્ટીને પત્ર (૧૯-૪-'૨૬)	૩૧૬
૩૮૭. દેવચંદ પારેખને પત્ર (૧૯-૪-'૨૬)	૩૧૭
૩૮૮. સર હેનરી લોરેન્સને પત્ર (૨૦-૪-'૨૬)	૩૧૭
૩૮૯. ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર (૨૦-૪-'૨૬)	૩૧૮
૩૯૦. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૨૦-૪-'૨૬)	૩૧૯
૩૯૧. એસ. વી. ફૂડનીસને પત્ર (૨૦-૪-'૨૬)	૩૨૦
૩૯૨. મીકુબહેન પિટીટને પત્ર (૨૦-૪-'૨૬)	૩૨૦
૩૯૩. દ. બા. કાલેલકરને પત્ર (૨૦-૪-'૨૬)	૩૨૧
૩૯૪. દેવચંદ પારેખને પત્ર (૨૦-૪-'૨૬)	૩૨૨
૩૯૫. પ્રફુલ્લચંદ્ર મિત્રને પત્ર (૨૧-૪-'૨૬)	૩૨૨
૩૯૬. એસ. મહેતાને પત્ર (૨૧-૪-'૨૬)	૩૨૩
૩૯૭. બી. સુબ્બારાવને પત્ર (૨૧-૪-'૨૬)	૩૨૪
૩૯૮. સૂતર ઉધરાવનારને ચેતવણી (૨૨-૪-'૨૬)	૩૨૪
૩૯૯. કરવું શું? (૨૨-૪-'૨૬)	૩૨૫
૪૦૦. અફીણ, શરાબ અને શેતાન (૨૨-૪-'૨૬)	૩૨૫

૪૦૧. નોંધ (૨૨-૪-'૨૬)	૩૨૮
૪૦૨. ખાદીની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં (૨૨-૪-'૨૬)	૩૩૦
૪૦૩. નાબુકલાલ નંદલાલ ચોકસીને પત્ર (૨૨-૪-'૨૬)	૩૩૧
૪૦૪. ઍગ્રિકલ્ચરલ કમિશન વિશે મુલાકાત (૨૨-૪-'૨૬)	૩૩૨
૪૦૫. ફ્રેડ કેમ્પબેલને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૨
૪૦૬. રોમાં રોલાંને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૩
૪૦૭. જવાહરલાલ નેહરુને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૪
૪૦૮. પરિપત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૪
૪૦૯. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રધાન મંત્રીને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૫
૪૧૦. જી. ઍ. નટેસનને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૬
૪૧૧. ઍડા રાસેનગ્રેનને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૬
૪૧૨. મૌલાના શૌકતઅલીને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૭
૪૧૩. ઍન. ઍસ. વરદાચારીને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૭
૪૧૪. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૨૩-૪-'૨૬)	૩૩૮
૪૧૫. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના સવાલ વિશે નિવેદન (૨૪-૪-'૨૬)	૩૩૮
૪૧૬. અબ્બાસ તેયબજીને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૦
૪૧૭. ઍક્સેલ ઍફ. નુડસેનને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૧
૪૧૮. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૧
૪૧૯. જી. સ્ટેનલી જોન્સને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૨
૪૨૦. સતીશચંદ્ર મુકરજીને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૩
૪૨૧. કે. ટી. મેથ્યુને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૩
૪૨૨. શંકરન નામ્બુદ્રીપાદને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૪
૪૨૩. શંકરલાલને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૫
૪૨૪. રામદત્ત ચોપડાને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૫
૪૨૫. જફર-ઉલ-મુલ્કને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૬
૪૨૬. અમૂલ્યચંદ્ર સેનને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૬
૪૨૭. સોમનાથને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૭
૪૨૮. પુરુષોત્તમ મૂ. શેઠને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૮
૪૨૯. અમૃતલાલ બેચરદાસને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૮
૪૩૦. ડુંગરસી કચરાને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૪૯
૪૩૧. અમૃતલાલ ઠક્કરને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૫૦
૪૩૨. રામુ ઠક્કરને પત્ર (૨૪-૪-'૨૬)	૩૫૧
૪૩૩. ખાદીનો ટ્રેપ (૨૫-૪-'૨૬)	૩૫૨
૪૩૪. સુધારો કે કુધારો (૨૫-૪-'૨૬)	૩૫૨
૪૩૫. અહમદમિયાંને પત્ર (૨૫-૪-'૨૬)	૩૫૬
૪૩૬. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૨૫-૪-'૨૬)	૩૫૬
૪૩૭. નગીનદાસને પત્ર (૨૫-૪-'૨૬)	૩૫૭

४३८. गुलाबदास लावळने पत्र (२५-४-'२६)	३५७
४३९. मथुरादास त्रिकमळने पत्र (२६-४-'२६)	३५८
४४०. द. बा. कावेळकरने पत्र (२६-४-'२६)	३५८
४४१. चंद्रशंकर पंडयाने पत्र (२६-४-'२६)	३५९
४४२. ओस. गणेशनने पत्र (२७-४-'२६)	३६०
४४३. ओस. श्रीनिवास आंगरने पत्र (२७-४-'२६)	३६०
४४४. जे. मालुकेबाई बडादुरळने पत्र (२७-४-'२६)	३६१
४४५. घनश्यामदास बिरवाने पत्र (२७-४-'२६)	३६२
४४६. नृगलकिशोर बिरवाने पत्र (२८-४-'२६)	३६३
४४७. देवरांड पारेभने पत्र (२८-४-'२६)	३६३
४४८. नागुकलाव नंदलाव योक्सीने पत्र (२८-४-'२६)	३६४
४४९. दक्षिण आफ्रिका (२८-४-'२६)	३६५
४५०. मार्चना आंकडा (२८-४-'२६)	३६७
४५१. संप्याबजनी नर्दी, पणु गुणुबजनी नरु छे (२८-४-'२६)	३६७
४५२. नोंध (२८-४-'२६)	३६८
४५३. बंगाल राहत समिति (२८-४-'२६)	३७२
४५४. अब्बास तैयबळने पत्र (३०-४-'२६)	३७२
४५५. प्यारेलाव नय्यरने पत्र (३०-४-'२६)	३७३
४५६. उर्मिलादेवीने पत्र (३०-४-'२६)	३७४
४५७. सतीशचंद्र दासगुप्ताने पत्र (३०-४-'२६)	३७४
४५८. ओस्वर मेननने पत्र (३०-४-'२६)	३७५
४५९. जे. के. देवधरने पत्र (३०-४-'२६)	३७६
४६०. लूभाणुशरणुने पत्र (३०-४-'२६)	३७६
४६१. नागरदास लल्लुभाईने पत्र (३०-४-'२६)	३७७
४६२. दासम डीरळने पत्र (३०-४-'२६)	३७७
४६३. नयसुभवावने पत्र (३०-४-'२६)	३७८
४६४. नगीनदासने पत्र (३०-४-'२६)	३७९
४६५. निर्मणाने पत्र (३०-४-'२६)	३७९
४६६. फ्रीडमने संदेशो (१-५-'२६)	३८०
४६७. श्रीप्रकाशने पत्र (१-५-'२६)	३८१
४६८. दक्षिण आफ्रिकाथी अॅन्डूळ पाछा आव्या ते प्रसंगे संदेशो (१-५-'२६)	३८१
४६९. सतीशचंद्र दासगुप्ताने पत्र (१-५-'२६)	३८२
४७०. अपिल डिट चरभा संघमांथी करुन लेवा माटेना करारनामानो मुसदो (१-५-'२६)	३८३
४७१. मोतीलाव रोयने पत्र (१-५-'२६)	३८४
४७२. सतीशचंद्र दासगुप्ताने पत्र (१-५-'२६)	३८५
४७३. कोंडा वेंकटपैय्या गारुने पत्र (१-५-'२६)	३८५

૪૭૪. રામેશ્વરદાસ પોદ્દારને પત્ર (૧-૫-'૨૬)	૩૮૬
૪૭૫. દેવચંદ પારેખને પત્ર (૧-૫-'૨૬)	૩૮૭
૪૭૬. પ્રભાશંકર પટ્ટણીને પત્ર (૧-૫-'૨૬)	૩૮૭
૪૭૭. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર (૧-૫-'૨૬)	૩૮૮
૪૭૮. નરગિસ કેપ્ટનને પત્ર (૧-૫-'૨૬)	૩૮૮
૪૭૯. નોંધ (૨-૫-'૨૬)	૩૮૯
૪૮૦. કાઠિયાવાડી ખાદી (૨-૫-'૨૬)	૩૯૨
૪૮૧. મજૂર ભાઈઓ વિશે (૨-૫-'૨૬)	૩૯૪
૪૮૨. રોમાં રોલાંને પત્ર (૨-૫-'૨૬)	૩૯૪
૪૮૩. એક પત્ર (૩-૫-'૨૬)	૩૯૫
૪૮૪. ડી. વેંકટરાવને પત્ર (૩-૫-'૨૬)	૩૯૬
૪૮૫. એસ. સદાનંદને પત્ર (૩-૫-'૨૬)	૩૯૬
૪૮૬. આર. ડી. સુબ્રહ્મણ્યમને પત્ર (૩-૫-'૨૬)	૩૯૭
૪૮૭. ઉદિત મિશ્રાને પત્ર (૪-૫-'૨૬)	૩૯૭
૪૮૮. દક્ષિણ આફ્રિકા વિશે કોંગ્રેસનો ઠરાવ (૫-૫-'૨૬)	૩૯૮
૪૮૯. નોંધ (૬-૫-'૨૬)	૩૯૯
૪૯૦. અહિંસાની મગદૂર (૬-૫-'૨૬)	૪૦૧
૪૯૧. રાધાકૃષ્ણ બજાજને પત્ર (૬-૫-'૨૬)	૪૦૩
૪૯૨. છોટાલાલને પત્ર (૬-૫-'૨૬)	૪૦૪
૪૯૩. મદનમોહન શર્માને પત્ર (૭-૫-'૨૬)	૪૦૪
૪૯૪. ફૂલચંદને પત્ર (૭-૫-'૨૬)	૪૦૫
૪૯૫. રામદત્ત ચોપડાને પત્ર (૮-૫-'૨૬)	૪૦૬
૪૯૬. મૌલાના અબુલકલામ આઝાદને પત્ર (૮-૫-'૨૬)	૪૦૬
૪૯૭. કુસુમ અને ધીરુને પત્ર (૮-૫-'૨૬)	૪૦૭
૪૯૮. જ્યાને પત્ર (૮-૫-'૨૬)	૪૦૭
૪૯૯. મીઠુબહેન પિટીટને પત્ર (૮-૫-'૨૬)	૪૦૮
૫૦૦. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૮-૫-'૨૬)	૪૦૮
૫૦૧. જયસુખલાલને પત્ર (૮-૫-'૨૬)	૪૦૯
૫૦૨. કાકા કાલેલકરને પત્ર (૮-૫-'૨૬)	૪૦૯
૫૦૩. શહેરસેવા (૯-૫-'૨૬)	૪૧૧
૫૦૪. નોંધ (૯-૫-'૨૬)	૪૧૧
૫૦૫. એ. એ. પોલને પત્ર (૯-૫-'૨૬)	૪૧૨
૫૦૬. મોતીલાલ રોયને પત્ર (૯-૫-'૨૬)	૪૧૨
૫૦૭. રામેશ્વરદાસ પોદ્દારને પત્ર (૯-૫-'૨૬)	૪૧૩
૫૦૮. વસુમતી પંડિતને પત્ર (૯-૫-'૨૬)	૪૧૪
૫૦૯. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૯-૫-'૨૬)	૪૧૪
૫૧૦. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૯-૫-'૨૬)	૪૧૫

૫૧૧. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૧૦-૫-'૨૬)	૪૧૬
૫૧૨. કે. સંતાનમને પત્ર (૧૧-૫-'૨૬)	૪૧૭
૫૧૩. શરદિન્દુ બી. બેનરજીને પત્ર (૧૧-૫-'૨૬)	૪૧૮
૫૧૪. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર (૧૧-૫-'૨૬)	૪૧૮
૫૧૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૧૧-૫-'૨૬)	૪૧૯
૫૧૬. કાકા કાલેલકરને પત્ર (૧૧-૫-'૨૬)	૪૨૦
૫૧૭. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર (૧૨-૫-'૨૬)	૪૨૧
૫૧૮. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના મંત્રીને પત્ર (૧૨-૫-'૨૬)	૪૨૨
૫૧૯. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૧૨-૫-'૨૬)	૪૨૨
૫૨૦. લુસિયન લેકિવનને પત્ર (૧૨-૫-'૨૬)	૪૨૩
૫૨૧. જી. લાયલ ટેલફોનને પત્ર (૧૨-૫-'૨૬)	૪૨૩
૫૨૨. ઈ. એચ. જોમ્સને પત્ર (૧૨-૫-'૨૬)	૪૨૪
૫૨૩. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૧૨-૫-'૨૬)	૪૨૪
૫૨૪. સેવારામને પત્ર (૧૨-૫-'૨૫)	૪૨૫
૫૨૫. છોટાલાલને પત્ર (૧૨-૫-'૨૬)	૪૨૫
૫૨૬. રૂઢિમૂઠા (૧૩-૫-'૨૬)	૪૨૬
૫૨૭. માર્ચ માસના વધુ આંકડા (૧૩-૫-'૨૬)	૪૨૭
૫૨૮. ઢોરનો પ્રશ્ન (૧૩-૫-'૨૬)	૪૨૮
૫૨૯. નોંધ (૧૩-૫-'૨૬)	૪૨૯
૫૩૦. સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ અને હિંદુસ્તાન (૧૩-૫-'૨૬)	૪૩૦
૫૩૧. છોટાલાલને પત્ર (૧૩-૫-'૨૬)	૪૩૦
૫૩૨. જયસુખલાલને પત્ર (૧૩-૫-'૨૬)	૪૩૧
૫૩૩. કલરબાર બિલ વિશે નિવેદન (૧૪-૫-'૨૬)	૪૩૨
૫૩૪. ભાવનગર રાજ્યના લોકોની પરિપદને સંદેશો (૧૫-૫-'૨૬ પહેલાં)	૪૩૩
૫૩૫. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૫-૫-'૨૬)	૪૩૩
૫૩૬. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૫-૫-'૨૬)	૪૩૪
૫૩૭. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૧૫-૫-'૨૬)	૪૩૫
૫૩૮. પ્રભાશંકર પટ્ટણીને પત્ર (૧૫-૫-'૨૬)	૪૩૫
૫૩૯. આણસમજનાં જાળાં (૧૬-૫-'૨૬)	૪૩૬
૫૪૦. મારી નોંધ (૧૬-૫-'૨૬)	૪૪૦
૫૪૧. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૧૬-૫-'૨૬)	૪૪૨
૫૪૨. હરિભાઈ ગણેશ ફાટકને પત્ર (૧૭-૫-'૨૬)	૪૪૩
૫૪૩. લાલા શંકરલાલને પત્ર (૧૭-૫-'૨૬)	૪૪૪
૫૪૪. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૮-૫-'૨૬)	૪૪૫
૫૪૫. પંજાબના આંકડા (૨૦-૫-'૨૬)	૪૪૫
૫૪૬. યુદ્ધ કે શાંતિ (૨૦-૫-'૨૬)	૪૪૬
૫૪૭. એક સારું દૃષ્ટાંત (૨૦-૫-'૨૬)	૪૪૮

૫૪૮. નોંધ (૨૦-૫-'૨૬)	૪૪૮
૫૪૯. ખાદીના આલેખો (૨૦-૫-'૨૬)	૪૪૯
૫૫૦. જ્યસુખલાલને પત્ર (૨૨-૫-'૨૬)	૪૫૦
૫૫૧. ચંદુલાલને પત્ર (૨૨-૫-'૨૬)	૪૫૧
૫૫૨. મારી નોંધ (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૧
૫૫૩. ગોરક્ષા મંડળો (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૨
૫૫૪. કે. ટી. પોલને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૩
૫૫૫. કે. ટી. પોલને તાર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૪
૫૫૬. બ્રાહ્મણેતરોને સંદેશો (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૫
૫૫૭. અબ્બાસ તૈયબજીને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૫
૫૫૮. અ. ટે. ગિદવાણીને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૬
૫૫૯. એડવિન એન. સ્ટૅન્ડિંગને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૭
૫૬૦. રિચાર્ડ બી. ગ્રેગને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૮
૫૬૧. પી. એન. રાજમાણિકમ્ ચેટ્ટિયારને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૯
૫૬૨. જી. કે. દેવધરને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૫૯
૫૬૩. એસ. જી. વઝેને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૦
૫૬૪. એ. એલ. નાયરને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૦
૫૬૫. એમ. આર. હવેલીવાલાને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૧
૫૬૬. ઈન્દ્ર વિદ્યાલંકારને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૧
૫૬૭. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૨
૫૬૮. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૪
૫૬૯. કોન્ડીપાર્થી પન્નિયાને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૪
૫૭૦. જી. એમ. નલવડેને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૫
૫૭૧. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૫
૫૭૨. હેમપ્રભા દાસગુપ્તાને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૬
૫૭૩. બહેરામજી ખંભાતાને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૬
૫૭૪. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૭
૫૭૫. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૨૩-૫-'૨૬)	૪૬૭
૫૭૬. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૨૪-૫-'૨૬)	૪૬૮
૫૭૭. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૨૫-૫-'૨૬)	૪૬૮
૫૭૮. મૂળશંકરને પત્ર (૨૬-૫-'૨૬)	૪૬૯
૫૭૯. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૨૬-૫-'૨૬)	૪૬૯
૫૮૦. ત્રિમાસિક આંકડા (૨૭-૫-'૨૬)	૪૭૦
૫૮૧. એનું રહસ્ય (૨૭-૫-'૨૬)	૪૭૧
૫૮૨. કાંતવું એ કળા છે (૨૭-૫-'૨૬)	૪૭૪
૫૮૩. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર (૨૭-૫-'૨૬)	૪૭૫
૫૮૪. રાજરામને પત્ર (૨૭-૫-'૨૬)	૪૭૫

૫૮૫. દેવપ્રસાદ સર્વાધિકારીને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૭૬
૫૮૬. સૈયદ રઝાઅલીને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૭૬
૫૮૭. ડૉ. નોરમન લીઝને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૭૭
૫૮૮. એસ. અરુણાચલમને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૭૮
૫૮૯. ડૉ. માણિકભાઈ બહાદુરજીને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૭૯
૫૯૦. જી. આર. એસ. રાવને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૭૯
૫૯૧. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૮૦
૫૯૨. શાદૂલસિદ્ધ કવીસરને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૮૧
૫૯૩. ડી. વી. રામરાવને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૮૨
૫૯૪. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૮૩
૫૯૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૨૮-૫-'૨૬)	૪૮૩
૫૯૬. અમદાવાદના મિલમનૂરો - ગાંધીજીની ઘરોની યોજના (૩૦-૫-'૨૬)	૪૮૪
૫૯૭. નોંધ (૩૦-૫-'૨૬)	૪૮૫
૫૯૮. અસહકાર અને કેળવણી (૩૦-૫-'૨૬)	૪૮૭
૫૯૯. ગુજરાતમાં રેંટિયો (૩૦-૫-'૨૬)	૪૮૮
૬૦૦. એસ. જી. વઝેને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૮૯
૬૦૧. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૮૯
૬૦૨. કે. ટી. પોલને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૧
૬૦૩. કે. ટી. પોલને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૧
૬૦૪. એ. એ. પોલને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૨
૬૦૫. એ. આઈ. કાજીને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૨
૬૦૬. મહાદેવ વી. પાંડલોરકરને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૩
૬૦૭. સી. લક્ષ્મી નરસિંહનને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૩
૬૦૮. વી. એમ. તારકુંડેને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૪
૬૦૯. તેહમીના ખંભાતાને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૪
૬૧૦. હરિલાલને પત્ર (૩૦-૫-'૨૬)	૪૯૫
૬૧૧. કે. ટી. પોલને તાર (૩૧-૫-'૨૬)	૪૯૫
૬૧૨. વિલહેમ વોર્ટનબર્ગને પત્ર (૩૧-૫-'૨૬)	૪૯૬
૬૧૩. દિનશા મંચેરજી મુનશીને પત્ર (૧-૬-'૨૬)	૪૯૭
૬૧૪. જયસુખલાલ અ. ગાંધીને પત્ર (૧-૬-'૨૬)	૪૯૭
૬૧૫. એમ. આર. જયકરને પત્ર (૨-૬-'૨૬)	૪૯૮
૬૧૬. સી. વિજયરાઘવાચારિયરને પત્ર (૨-૬-'૨૬)	૪૯૮
૬૧૭. નાનુકલાલ નં. ચોકસીને પત્ર (૨-૬-'૨૬)	૪૯૯
૬૧૮. અખિલ હિંદ ગોરક્ષા મંડળ (૩-૬-'૨૬)	૫૦૦
૬૧૯. અવળો પ્રતિબંધ (૩-૬-'૨૬)	૫૦૦
૬૨૦. રાષ્ટ્રીય કેળવણી (૩-૬-'૨૬)	૫૦૨
૬૨૧. નોંધ (૩-૬-'૨૬)	૫૦૪

૬૨૨. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૦૬
૬૨૩. વિઠ્ઠલભાઈ ઝ. પટેલને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૦૭
૬૨૪. ઊર્મિલાદેવીને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૦૭
૬૨૫. ન્યાયમૂર્તિ પી. આર. દાસને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૦૮
૬૨૬. વાસંતીદેવીને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૦૮
૬૨૭. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૦૯
૬૨૮. બ્રજકૃષ્ણ ચાંદીવાલાને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૦૯
૬૨૯. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૧૦
૬૩૦. જ્યંતીલાલને પત્ર (૩-૬-'૨૬)	૫૧૦
૬૩૧. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર (૪-૬-'૨૬)	૫૧૧
૬૩૨. એચ. એસ. એલ. પોલાકને પત્ર (૪-૬-'૨૬)	૫૧૧
૬૩૩. એસ. શંકરને પત્ર (૪-૬-'૨૬)	૫૧૨
૬૩૪. નામુદુરી વેંકટરાવને પત્ર (૪-૬-'૨૬)	૫૧૩
૬૩૫. એક મુસ્લિમ નેતાને પત્ર (૪-૬-'૨૬)	૫૧૩
૬૩૬. એ. એસ. ડેવિડને પત્ર (૫-૬-'૨૬)	૫૧૫
૬૩૭. પેરિન કેપ્ટનને પત્ર (૫-૬-'૨૬)	૫૧૫
૬૩૮. પ્રાણજીવનદાસ જ. મહેતાને પત્ર (૫-૬-'૨૬)	૫૧૬
૬૩૯. જયકુંવર મણિલાલ ડોક્ટરને પત્ર (૫-૬-'૨૬)	૫૧૭
૬૪૦. અમૃતલાલને પત્ર (૫-૬-'૨૬)	૫૧૭
૬૪૧. લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ આસરને પત્ર (૫-૬-'૨૬)	૫૧૮
૬૪૨. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૫-૬-'૨૬)	૫૧૮
૬૪૩. ભારત સેવક સમાજને નુક્સાન (૬-૬-'૨૬)	૫૧૯
૬૪૪. અહિંસાની ગૂંચ (૬-૬-'૨૬)	૫૧૯
૬૪૫. મારી નોંધ (૬-૬-'૨૬)	૫૨૦
૬૪૬. કે. ટી. પોલને પત્ર (૬-૬-'૨૬)	૫૨૩
૬૪૭. વી. સુંદરમને પત્ર (૬-૬-'૨૬)	૫૨૪
૬૪૮. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર (૬-૬-'૨૬)	૫૨૫
૬૪૯. કે. ટી. પોલને પત્ર (૭-૬-'૨૬)	૫૨૫
૬૫૦. ડૉ. બી. એસ. મુંજેને પત્ર (૭-૬-'૨૬)	૫૨૬
૬૫૧. કલરબાર બિલ વિશે વર્તમાનપત્રોને મુલાકાત (૮-૬-'૨૬ કે તે પહેલાં)	૫૨૬
૬૫૨. જનકધારીપ્રસાદને પત્ર (૮-૬-'૨૬)	૫૨૭
૬૫૩. અબ્બાસ તૈયબજીને પત્ર (૮-૬-'૨૬)	૫૨૮
૬૫૪. રુથ એસ. એલેક્ઝાન્ડરને પત્ર (૮-૬-'૨૬)	૫૨૯
૬૫૫. ખ્યારેલાલ નય્યરને પત્ર (૮-૬-'૨૬)	૫૨૯
૬૫૬. એચ. કે. વીરન્ના ગૌડને પત્ર (૮-૬-'૨૬)	૫૩૦
૬૫૭. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર (૮-૬-'૨૬)	૫૩૦
૬૫૮. શાંતિકુમાર મોરારજીને પત્ર (૮-૬-'૨૬)	૫૩૧
૬૫૯. પ્રભુદાસ ભીખાભાઈને પત્ર (૮-૬-'૨૬)	૫૩૧
૬૬૦. પેરિન કેપ્ટનને પત્ર (૯-૬-'૨૬)	૫૩૨

૬૬૧. નોંધ (૧૦-૬-'૨૬)	૫૩૩
૬૬૨. ખાદીની પ્રગતિ (૧૦-૬-'૨૬)	૫૩૬
૬૬૩. નર્થો ઢોંગ (૧૦-૬-'૨૬)	૫૩૬
૬૬૪. પ્રાર્થનાનો અર્થ (૧૦-૬-'૨૬)	૫૩૮
૬૬૫. કાંતણ પ્રવૃત્તિમાં સહકાર (૧૦-૬-'૨૬)	૫૩૯
૬૬૬. જમનાલાલ બજાજને પત્ર (૧૦-૬-'૨૬)	૫૪૧
૬૬૭. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૧૧-૬-'૨૬)	૫૪૨
૬૬૮. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર (૧૧-૬-'૨૬)	૫૪૩
૬૬૯. અમીયચંદ્ર ચક્રવર્તીને પત્ર (૧૧-૬-'૨૬)	૫૪૩
૬૭૦. જ્ઞાલાલ હરિકૃષ્ણ જ્ઞેશીને પત્ર (૧૧-૬-'૨૬)	૫૪૪
૬૭૧. ફૂલચંદ કસ્તૂરચંદ શાહને પત્ર (૧૧-૬-'૨૬)	૫૪૪
૬૭૨. યુનીલાલ ડી. ગાંધીને પત્ર (૧૧-૬-'૨૬)	૫૪૫
૬૭૩. દેવચંદ પારેખને પત્ર (૧૧-૬-'૨૬)	૫૪૫
૬૭૪. કાંતિલાલ હ. પારેખને પત્ર (૧૧-૬-'૨૬)	૫૪૬
૬૭૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૪૭
૬૭૬. ફેનર બ્રોકવેને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૪૮
૬૭૭. કોન્ડા વેંકટપૈયા ગારુને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૪૮
૬૭૮. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૪૯
૬૭૯. ફોરવર્ડના સંપાદકને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૪૯
૬૮૦. ગંગાબહેન મજમુદારને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૫૦
૬૮૧. મૂળશંકર કાનજી ભટ્ટને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૫૦
૬૮૨. સોમનાથ પુરુષોત્તમને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૫૧
૬૮૩. જગજીવનદાસ નારણદાસ મહેતાને પત્ર (૧૨-૬-'૨૬)	૫૫૧
૬૮૪. સ્વાભાવિક એટલે કેવું? (૧૩-૬-'૨૬)	૫૫૨
૬૮૫. મહુધા ખાદી કાર્યાલય (૧૩-૬-'૨૬)	૫૫૪
૬૮૬. અખંગ દોરોનું શું? (૧૩-૬-'૨૬)	૫૫૫
૬૮૭. એન. એસ. વરદાચારીને પત્ર (૧૩-૬-'૨૬)	૫૫૬
૬૮૮. વી. લોરેન્સને પત્ર (૧૩-૬-'૨૬)	૫૫૭
૬૮૯. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર (૧૩-૬-'૨૬)	૫૫૮
૬૯૦. કાસમઅલીને પત્ર (૧૩-૬-'૨૬)	૫૫૮
૬૯૧. વિદ્યાર્થીઓને સંદેશ (૨૦-૬-'૨૬)	૫૫૯

પરિશિષ્ટો :

૧. વિકૃલભાઈ પટેલનો ગાંધીજી પરનો પત્ર (૧૦-૫-'૨૬)	૫૬૧
૨. સાબરમતી ક્ષર (એપ્રિલ અને મે, '૨૬)	૫૬૧
આધારરૂપ સાહિત્ય	૫૬૫
તારીખવાર વૃત્તાંત	૫૬૬
સૂચિ	૫૭૦

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ

અભ્યાસી પ્રત્યે

મારાં લખાણોના ઉદ્દેશી અભ્યાસીને તેમ જ એમાં રસ લેનાર બીજાઓને કહેવા ઈચ્છું છું કે મને સર્વકાળે એકરૂપ જ દેખાવાની કશી પરવા નથી. સત્યની મારી શોધમાં મેં ઘણા વિચારોનો ત્યાગ કર્યો છે ને ઘણી નવી વસ્તુઓ શીખ્યો છું. ઉંમરમાં લું ભલે વૃદ્ધ થયો હોઉં, પણ મારો આંતરિક વિકાસ થતો અટક્યો છે અથવા દેહ પડ્યા પછી મારો વિકાસ અટકી જશે એવું મને લાગતું નથી. મને એક જ વસ્તુની પડી છે, ને તે પ્રતિક્ષણ સત્યનારાયણની વાણીને અનુસરવાની મારી તત્પરતા છે. અને તેથી કોઈને મારાં બે લખાણોમાં વિરોધ જેવું જણાય ત્યારે, જે તેને મારા ઉદ્દેશ્ય વિશે શ્રદ્ધા હોય તો એક જ વિષયનાં બે લખાણોમાંથી પાછલાને તે પ્રમાણભૂત માને.

હરિજનબંધુ, ૩૦-૪-'૩૩

- ગાંધીજી

૧. નોંધ

વિશ્વાસભંગ

જે એશિયાઈ બિલ પેશ થવાનો ભય સેવવામાં આવે છે તે સમસ્ત દક્ષિણ આફ્રિકા સંબંધમાં થયેલા સ્મટ્સ-ગાંધી કરારનો ભંગ કરે છે, અને નાતાલ સંબંધમાં પણ વિશ્વાસભંગ કરે છે. એ વિશ્વાસનો ભંગ કેવી રીતનો છે તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અખબારો જોગ લખેલા પોતાના એક પત્રમાં મિ. એન્ડ્રૂએ સાબિત કરી બતાવ્યું છે. આ પત્ર હમણાં જ આવેલા ઇન્ડિયન ઓપીનિયનમાં પણ છપાયો છે. એનો પ્રસંગોચિત અંશ નીચે પ્રમાણે છે :

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઊતરી આવેલા ઘણા મોટા ભાગના હિંદીઓને નાતાલની સરકારે ૧૮૬૦ની સાલથી કરાર હેઠળ દાખલ કરેલા છે. આ લોકો હિંદુસ્તાનથી નીકળ્યા તે પહેલાં બંને સરકારો વચ્ચે એવો કરાર થયેલો કે જે આ લોકો શેરડીનાં ખેતરોમાં મજૂરી કરવાના તેમના પાંચ વર્ષના કરારનું બરાબર પાલન કરે તો તેમને નાતાલમાં કેટલાક અધિકારો આપવા જોઈએ. આમાં જમીન તથા સ્થાવર મિલકતની મુક્ત ખરીદી ઉપરાંત રહેવાસી તરીકેના અધિકારોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. નાતાલની સરકાર આ પ્રકારના ગિરમીટિયા હિંદી મજૂરો મેળવવા આતુર હતી, એટલે એણે એવું પણ કબૂલ રાખ્યું હતું કે મજૂરો સાથે હિંદી વેપારીઓને પણ મુક્ત હિંદીઓ તરીકે આવવા દેવા જોઈએ.

આ હિંદી મજૂરોએ એ અધિકારો ભારે કિંમત ચૂકવીને ખરીદ્યા હતા. કારણ કે આ પંચવર્ષીય ગિરમીટ પ્રથા સાથે એવાં ગંભીર નૈતિક દૂષણો સંકળાયેલાં હતાં કે એને એક દૂષિત મજૂર-પ્રથા ગણીને હવે સદંતર બંધ કરી દેવામાં આવી છે. છેક હમણાં સુધી નાતાલની સરકારે આ કરાર અંગેની પોતાની ફરજે વફાદારીથી અદા કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકા ધારાની ક્લમ ૧૪૮ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે નાતાલની સાંસ્થાનિક સરકારે કરેલા કરારો સંધ સરકારને પણ બંધનકર્તા છે. (ફાયર બુક, પા. ૭૪)

આર્થિક તર્કદોષ

હિંદી વસાહતીની વિરુદ્ધમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ વારંવાર જે દલીલ કરવામાં આવે છે તેનો રદિયો એ જ પત્રમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે :

આર્થિક દૃષ્ટિબિદુથી, હિંદીઓનો ખુદ પ્રશ્ન દક્ષિણ આફ્રિકામાંના મોટા ભાગના લોકોને કસાવવામાં આવ્યું છે એટલો બધો ગંભીર બિલકુલ નથી. વાસ્તવમાં આ પ્રશ્ન ખરેખર ઊંચી ગયેલો છે, કેમ કે હિંદીઓની હરીફાઈ વધી રહી નથી પણ ઘટી રહી છે. છતાં ડરબન જેવા શહેરમાં, જ્યાં હિંદીઓની વસ્તી સૌથી વધારે છે ત્યાં પણ, સને ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૫ વચ્ચેના ગાળા દરમ્યાન હિંદીઓને નામે ચડેલી મિલકતોની કિંમતમાં ચોખ્ખો વધારો, અંદાજે માત્ર અઢી લાખ પાઉંડ જેટલો થયો છે, જ્યારે યુરોપિયનોને નામે ચડેલી મિલકતોની કિંમતમાં એ વધારો ચાળીસ લાખનો છે. તેમ છતાં ડરબન અને એનાં ઉપનગરોમાં હિંદીઓ અને યુરોપિયનોની વસ્તીનું પ્રમાણ ૪ : ૫નું છે. હું એક વાર કહી ચૂક્યો છું અને ફરીથી કહું છું કે ૧૯૨૧ની વસ્તી ગણતરીમાં બતાવ્યું છે કે યુરોપિયનોની વસ્તીમાં ૩૯.૮ ટકાનો વધારો થયો છે, ત્યારે હિંદીઓની વસ્તી માત્ર ૬.૧ ટકા વધી છે. દર વર્ષે

મોટી સંખ્યામાં હિંદીઓ આ દેશ છોડી ચાલ્યા જાય છે, તે કદી પાછા આવવાના નથી. નવાને તો આવવા દેતા જ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકા સંઘમાં હિંદી પુરુષોની સંખ્યા હિંદી સ્ત્રીઓની સંખ્યા કરતાં વધારે છે, એટલે જન્મપ્રમાણ ઊંચું હોવાનો સંભવ નથી. ૧૯૨૧માં હિંદીઓની એકંદર સંખ્યા આ સંઘમાં માત્ર ૧,૬૧,૦૦૦ હતી. જો કોઈ જગ્યાએ હિંદીઓની દુકાનો વધતી માલૂમ પડી હોય, તો મેં મારી સગી આંખે બીજાં એવાં પણ સ્થળો જ્યાં છે જ્યાં ઘટાડો પણ એટલું જ ધ્યાન ખેંચે છે. તો પછી આર્થિક ભય રાખવાનું શું કારણ છે? જો માત્ર થોડો સમય જવા દેવામાં આવે તો આ સમસ્યા આપોઆપ સહેલાઈથી ઊકલી જાય તેવી છે. અને જેમ જેમ આબાદી વધતી જશે (જે વેપાર વધવાની સાથે અવશ્ય વધવાની જ છે) તેમ તેમ થોડા જ વખતમાં મજૂરોની અછત સર્વત્ર વર્તાવા લાગશે. પરિણામ એ આવશે કે જે મોટા ભાગના હિંદીઓ હજી પણ ઉદ્યોગોમાં અને ખેતીમાં ઉપયોગી અને એકધારું કામ કરી રહ્યા છે તે બધાની જરૂર પડશે. આવા ઉપયોગી મજૂરો રૂપી પૂંજીને આવે વખતે દેશ બહાર હાંકી કાઢવી એ મને તો લગભગ બેહૂદી વાત લાગે છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ વધારામાં એમ પણ કહી શક્યા હોત કે દક્ષિણ આફ્રિકાના બીજા પ્રદેશોના હિંદીઓની સ્થિતિ ડરબનના હિંદીઓની સ્થિતિ કરતાં અનેકગણી ખરાબ છે. દક્ષિણ આફ્રિકા સંઘના મોટા ભાગના પ્રદેશોમાં હિંદી જમીનવિહોણો છે અને તેને કેવળ તેના યુરોપિયન જમીનદારની મહેરબાની ઉપર જીવવાનું હોય છે. એનો ગુનો એટલો જ છે કે તે મજૂર હોવા ઉપરાંત વેપારમાં પડવાની ધૃષ્ટતા કરીને ઈમાનદારીથી રોટલો રળી લે છે. તટસ્થ દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો એશિયાઈ વિરુદ્ધ જે બુમરાણ મચી રહ્યું છે તેને માટે આંધળો રંગદ્રેષ અને ક્ષુદ્ર વેપારી ઈર્ષ્યા સિવાય બીજા કશો આધાર નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૨-૧૯૨૬

૨. બચે તેમાંથી ખાદી લ્યો^૧

કંઈ નહીં તો થઈ ક્લાસની મુસાફરીમાંથી કેટલા પૈસા બચે છે એ તો તમને ખબર પડશે. અને બચે તેની તમે ખાદી લઈ શકશો.

પણ આમ કહેતાં આ વાર્તા મેં કેમ લખવાની શરૂ કરી એ મને યાદ આવે છે. હું થઈ ક્લાસમાં મુસાફરી કરતો હતો. બે ભિખારીઓના છોકરાઓએ એક સુંદર ગીત ગાયું. તેનો અને ટિકિટ કલેક્ટરો આવા ભિખારીઓને હાંકી કાઢે તો આપણા સાહિત્યને કેટલી હાનિ થાય એનો વિચાર કરતો હું બેઠો હતો ત્યાં સુશિક્ષિત અને સાફ એવા, મારી માફક પોતાને જોઈએ તેના કરતાં વધારે જગા રોકીને બેઠેલા એક ગૃહસ્થ બેઠા થયા અને મને પૂછવા લાગ્યા : “હું આપને એક પ્રશ્ન પૂછું?”

૧. સી. રાજગોપાલાચારીએ લખેલા લેખમાંથી જેટલા ભાગ ઉપર ગાંધીજીએ ટીકા કરી છે તેટલો જ ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે.

એક પ્રશ્ન નહોતો પણ મોટી પ્રશ્નમાળા હતી. મારે તેના જવાબમાં ખાટીનો સોમી વખત બચાવ કરવો પડ્યો. પણ તેમ કરવામાં મજા આવી કારણ તેની શંકાથી મારું મન પણ અદ્ભુત રીતે ચોખ્ખું થયું. પણ એ વાત તો આવતા અંકમાં—અલબત્ત જો યંગ ઇન્ડિયાના તંત્રી એને લેવા જેવી ગણે તો.

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

કેટલાંક વરસ થયાં તંત્રીને થઈ ક્લાસની મજા અને મુશ્કેલીઓનો અનુભવ લેવાનું બંધ થયું છે એટલે આ આમ વર્ગના લોકોની મુસાફરીના ડબા વિશેની સરસ કાંતેલી વાર્તાઓને સ્થાન આપવાને તે હમેશાં રાજી જ હોય—ખાસ કરીને જ્યારે એ વાર્તા લોકોના સુદર્શનચક્રની સાથે ગૂંથેલી હોય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૪-૨-૧૯૨૬

૩. સ્વીડનનો એક પત્ર

સ્વીડનથી એક સજ્જન આ પ્રમાણે લખે છે :

દર અઠવાડિયે તમારું છાપું મળે છે તેથી ભારે આનંદ થાય છે, અને એમ લાગે છે કે જાણે આપના સમાગમમાં નિત્ય આવતો હોઉં ને! દૂરના દેશોમાંથી પુછાતા પ્રશ્નોના પણ તમે યંગ ઇન્ડિયામાં જવાબ આપો છો એમ હું જોઉં છું, એટલે મને થાય છે, મારા પ્રશ્નોનો પણ જવાબ ન આપો!. . . આપના પૂર્વના કાર્યક્રમને આપ સંપૂર્ણપણે હજી પણ વળગી રહ્યા છો? કેટલીક બાબતો વિશે આપે આપના અભિપ્રાય બદલ્યા છે એમ છાપાંઓમાંથી ખબર પડે છે, પણ આપ તો અસહકારને વિશે હમેશના જેટલા જ ઉત્સુક છો. અમારે ત્યાંના પ્રથમ પંક્તિના છાપામાં આપને વિશે એક લેખ આવ્યો છે, અને તેમાંના મુખ્ય ભાગનું ભાષાંતર હું જુદા કાગળ ઉપર મોકલું છું. મને લાગે છે કે હિંદુસ્તાનની હાલની સ્થિતિ વિશે ગંભીર અજ્ઞાન એમાં પ્રગટ થાય છે. લોકો સમજી જ નથી શક્તા જણાતા કે જ્યાં અંગ્રેજો પ્રજાના ચારિત્રનું સત્ત્વ ચૂસી લીધું છે ત્યાં પ્રજા એક દિવસ કે એક માસ કે એક વર્ષમાં પોતે ખોયેલું બધું ન મેળવી શકે. આજે ઈમારત જ્યાં સુધી “તૂટી પડી છે, ત્યાંથી તેને ઉંચિ સુધી ચણવી રહી. એ બહુ ધીમે જ થાય, પણ ચણવાનાં સાધન તો ભવ્ય છે!”

પેલા લેખમાંથી જે ભાષાંતર મોકલું છું તેનો જવાબ આપવાની આપને તસ્દી આપી શકું ખરો? આપના સાચા વિચાર અહીં લોકોને જણાવવાની મારી બહુ ઈચ્છા છે. . . હું ધારું છું કે આપનો રૅટિયો એ હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્ય, આર્થિક કલ્યાણ અને પરિણામે આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારના ચણતરનો પાયો છે.

આ પત્ર લખવામાં ધૃષ્ટતા થઈ હોય તો ક્ષમા આપશો. બાઈબલમાં એક વચન છે : “પ્રેમ ભયને ભગાડે છે.” હિંદુસ્તાન અને તેના લોકોને લગભગ ચાલીસ વર્ષ થયાં ચાલતો આવ્યો છું—એટલો જ મારો આ પત્ર લખવાનો અધિકાર છે.

એ સજ્જનને પેલા લેખમાંથી જે ઉતારાનું ભાષાંતર કરીને મોકલ્યું છે તે આ રહ્યું :

ગાંધીના ધર્મીય આધ્યાત્મિક સામ્રાજ્યવાદ અને પાશ્ચાત્ય સુધારાનો ટ્રેપ એ બે વસ્તુમાં પાછા હઠતા હિંદુસ્તાનનું ચિહ્ન રહેલું છે. એનો આદર્શ એટલે અસલની ગ્રામ-પંચાયતો, — જેની આર્થિક સ્વતંત્રતા એ બાહ્ય જગતથી અલિપ્ત રહેવામાં જ હતી, અને આને માટે ગાંધી કાંતવાની હિમાયત કરે છે. છતાં સાથે સાથે રોજી આપનાર રાજકાજ એ ચલાવી રહ્યો છે. સરકારી નોકરીમાંથી અંગ્રેજને સાફ હાંકી કાઢવા માગે છે અને રાજ્ય-વહીવટની તમામ લગામ, લશ્કર અને પરદેશનીતિ સુધ્ધાં, દેશીઓના જ હાથમાં હોય એમ માગે છે. આ બધું મેળવવા માગવું એ પોતાના મૂળ સિદ્ધાંતોને ઉલટાવવા સરખું છે. . . આવો પ્રભાવશાળી પુરુષ જે રીતે પોતાની લડત ચલાવી રહેલ છે તેનું અવલોકન કરનારને પાશ્ચાત્ય સુધારા વિશેના તેના વિચારો ભ્રમિત લાગે છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં જે કંઈ રાજકીય જાગૃતિ છે તે પાશ્ચાત્ય સુધારા ઉપર જ એટલે કે રેલવે ઉપર અવલંબી રહેલી છે ત્યારે આ વિચાર કેવળ વિચિત્ર જણાશે! રેલવે વિના ગાંધી ખાદીપ્રચાર શી રીતે કરી શકે? અનેક મહાસભાઓ શી રીતે થઈ શકે? ઈસ્કેર મોટા જલસાઓ શી રીતે થઈ શકે? એટલે ગાંધી પાશ્ચાત્ય સુધારાને વખોડતાં તેને જ પાછા વળગે છે. આમાં ગાંધીને ત્યાગ અને આત્મજ્ઞાનના આદર્શ રાખવા છે છતાં રોટી માટે લડવું છે, અને જે સાધનોને તે નિંદે છે તે જ સાધનો દ્વારા તેમને પોતાનો સત્યુગ પાછો લાવવો છે!

હવે પોતાના સિદ્ધાંતનો ત્રીજો ભંગ. જૂની ગ્રામપંચાયતો ગાંધીને જોઈએ છીએ એટલે જે જૂની વર્ણવ્યવસ્થા ઉપર તે રચાયેલી છે તે પણ તેમને જોઈએ જ. પણ તેવું નથી. અનેક બાબતમાં — ખાસ કરીને અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં — ગાંધીએ સનાતનીઓનો વિરોધ કર્યો છે. આવી અનેક પરસ્પરવિરોધોથી ભરેલી પ્રવૃત્તિમાંથી ઝાઝું નીપજી નહીં શકે એ સ્પષ્ટ છે. બધા બહિષ્કારો તો નિષ્ફળ નીવડ્યા જ છે. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ પ્રવૃત્તિ બરોબર નથી. એ કેવળ નિષ્ફળ છે એમ નહીં કહી શકાય, છતાં ઈચ્છેલાં પરિણામ તે નથી આણી શકી. પશ્ચિમની દુનિયાથી અલગ રહેવાનો આ સ્વતંત્રતાની લડતનો હેતુ છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં જેમ સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓ દાખલ થતા જશે, ઉદ્યોગ હુન્નર ખીલતા જશે, અસ્પૃશ્યો શાળાઓમાં દાખલ થતા જશે તેમ તેમ પશ્ચિમનો સંસર્ગ ઓછો થતો જવાને બદલે વધતો જવાનો.

પત્રમાં પૂછેલા સવાલના જવાબમાં મારે આ સ્થાને અગાઉ અનેક વાર કહ્યું છે એ ફરી કહેવું પડશે. અસહકારના મૂળ કાર્યક્રમમાં મારી શ્રદ્ધા પ્રથમના જેટલી જ છે. હું એમ પણ માનું છું કે એ કાર્યક્રમથી દેશની સ્પષ્ટ સેવા થઈ છે. જે જે સંસ્થાઓની વિરુદ્ધ એ બહિષ્કાર પોકારવામાં આવ્યો હતો તે સંસ્થાઓની અગાઉની ઝમક રહી નથી; પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે દેશ પાછો પણ ઘણો હઠ્યો છે અને જે લોકોએ પેલી સંસ્થાઓ છોડેલી તેઓમાંના ઘણા પાછા ગયા છે. પણ મને શ્રદ્ધા છે કે યોગ્ય અવસરે આખો કાર્યક્રમ પાછો સજીવન થયા વિના રહેવાનો જ નથી. કદાચ તેનું રૂપ સહેજ બદલાય, પણ તેનું તત્ત્વ તો તેનું તે જ રહેશે. દરમિયાન આજે એક વ્યવહારકુશળ માણસ તરીકે હું મારા પુરાણા સાથીઓને મારી અલ્પશક્તિ પ્રમાણે મારા સિદ્ધાંતો અથવા મારા આચારમાં કાંઈ પણ ક્ષતિ આણ્યા વિના મદદ કરી રહ્યો છું.

સ્વીડનના પેલા વર્તમાનપત્રમાંના ઉતારા વિશે એટલું કહું કે તેમાં મારા હેતુઓ અને મારા કાર્ય વિશેનું સામાન્ય અજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. રેલવેને કાઢી નાખવા સાથે મારે કશો સંબંધ નથી.

રેલવે છતાં રેલિયાનો પ્રચાર કરવો એમાં મને જરાયે વિરોધ લાગતો નથી. રેલિયાના પ્રચારથી હિંદુસ્તાનના નષ્ટ થયેલા ગૃહઉદ્યોગને સજીવન કરી ખેતીથી બીજા નંબરના મહાઉદ્યોગમાંથી ઉત્પન્ન થતા ધનની સ્વાભાવિક અને ન્યાયપુરઃસર વિભાગણી કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને આમ કરીને પરાણે આવેલી નિરુદ્યમના અને દારિદ્ર્યનું બેવડું અનિષ્ટ ફેડવાનો ઉદ્દેશ છે. હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજ ચાલ્યા જાય એવી સૂચના મેં કદી નથી કરી. એવું કદી મારી કલ્પનામાં પણ નથી આવ્યું. મારી કલ્પના અવશ્ય એવી તો છે કે હિંદુસ્તાનની શાસનપદ્ધતિ વિશે અંગ્રેજોની દૃષ્ટિમાં પૂરેપૂરું પરિવર્તન થાય. હાલની અસ્વાભાવિક અને સૂક્ષ્મ રીતે ગુલામીને પોપતી અવનતિકારક પ્રથા કોઈ પણ ભોગે બદલ્યે જ છૂટકો છે. અંગ્રેજો શેઠ તરીકે રહેવા માગે તો તેમને માટે સ્થાન નથી જ. મિત્ર અને મદદનીશ તરીકે તેઓ રહે તો રહી શકે છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણના ગર્ભમાં કેવાં મહાપરિણામ રહેલાં છે તેનું એ લેખના લેખકને કશું ભાન નથી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ દ્વારા હિંદુ ધર્મનું મોટામાં મોટું કલંક કાઢી તેને શુદ્ધ કરવાનો હેતુ છતાં શ્રમવિભાગની પરાપૂર્વની પ્રાચીન સંસ્થાને અખંડ રાખી શકાય છે એ તે લેખક સમજી શકે એમ નથી. કબૂલ કરવું જોઈએ કે દૂર બેઠાં બેઠાં કોઈ મહાપ્રવૃત્તિનું ભારે વ્યવસાયી માણસો અવલોકન કરે તો તે પ્રવૃત્તિના ક્ષણિક છતાં દેખાઈ આવે એવા બાહ્ય ખોખાની અંદર રહેલા પ્રાણને સમજવાનું તેમને માટે મુશ્કેલ થઈ પડે. અરે પ્રાણને ખોખું પણ તેઓ માની લે તો નવાઈ નહીં. અહિંસાત્મક અસહકારની પ્રવૃત્તિને પશ્ચિમમાં સ્વતંત્રતાને માટે ચાલેલી ઐતિહાસિક લડતોની સાથે કશું સામ્ય નથી. આ પ્રવૃત્તિના મૂળમાં પશુબળ કે દ્રેષ જેવી વસ્તુ જ નથી. એ જલિમનો નાશ ઈચ્છતી નથી; એ તો આત્મશુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ છે. એટલે જલિમને પણ વશ કરી મિત્ર બનાવવા માગે છે. હિંદુસ્તાન સામુદાયિક અહિંસાને માટે તૈયાર ન હોય તો એ નિષ્ફળ થાય પણ ખરી, પણ એ પ્રવૃત્તિને ખોટે કાટલે તોળી જોવી એ બરોબર નથી. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે એ પ્રવૃત્તિ કોઈ પણ રીતે નિષ્ફળ ગઈ નથી. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની લડતમાં અહિંસાને કાયમનું સ્થાન મળ્યું છે. કાર્યક્રમ એક વરસમાં પૂરો ન થઈ શક્યો એનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે એટલા થોડા વખતમાં લોકો આવા ભારે પરિવર્તનને પહોંચી વળી ન શક્યા. પણ એનું ખમીર એવું છે કે તે ધીમે ધીમે પણ અચૂક, આમવર્ગમાં ફેલાઈ રહ્યું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૪-૨-૧૯૨૬

૪. દારૂનિષેધની શરત

મુંબઈના ગવર્નરે ભરૂચની અંજુમનને સાફ સાફ સંભળાવી દીધું છે કે જો તેઓ દારૂનિષેધ થાય એમ માગતા હોય તો દારૂમાંથી આવતી મહેસૂલની ખોટ પૂરી પાડવાને તેમણે મહેસૂલનાં બીજાં સાધન શોધી કાઢવાં જોઈએ. એટલે કે દારૂનું અનિષ્ટ અટકાવવાની સાથે સરકારને કશી લેવાદેવા નથી. લોકો દારૂડિયા મટી નીતિવાન થાય અને તેમાં સરકારને મહેસૂલની જે ખોટ થાય તે પૂરી કરી આપવાની ફરજ સુધારકની! એટલે દારૂનિષેધક મંડળોને દારૂનિષેધ જલદી કરવો હોય તો મુંબઈના ગવર્નર જેમનો જવાબ આ બાબતમાં હિંદુસ્તાન સરકારની નીતિ પ્રગટ કરે છે તેનો જવાબ શો આપવો તેનો તેમણે વિચાર કરવો પડશે. જે કર ભરનારના ઉપર અન્યારે પણ કર ભરવાનો અસહ્ય બોજો છે તેની પાસેથી વધારે કર લેવો એને હું કેવળ અન્યાય માનું છું. દારૂનિષેધ, ખર્ચ કમી કરીને જ કરી શકાય. કમી કરી શકાય એવો ખર્ચ લશ્કરી ખર્ચ છે. પણ આ મત સાચો હોય કે ન હોય, મુંબઈના ગવર્નરે જે મુશ્કેલી બતાવી છે તેનો શો જવાબ આપવો એ વિશે પોતાનું ધોરણ દારૂનિષેધકોએ નક્કી કરી લેવું જ જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૧-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૪-૨-૧૯૨૬

૫. સત્તાનો દુરુપયોગ

હિંદુસ્તાનનો વિરોધ છતાં યુનિયન પાર્લિમેન્ટે વર્ણવેલો કાયદો પસાર કર્યો છે. એ કાયદાની ત્યાંના વતનીઓ ઉપર જેટલી અસર થાય છે તેટલી હિંદી વસાહતીઓ ઉપર અસર નથી થતી. આ કાયદાનો ખાણોમાં જ્યાં જ્યાં ગોરાઓ કામ કરી શકે અથવા કરશે તેવે બધે ઠેકાણેથી દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓને અને એશિયાવાસીઓને હાંકી કાઢવાનો ઉદ્દેશ છે. હિંદીઓના ઉપર એ એક નિર્ણયક અપમાન છે. કારણ ખાણોમાં જૂજ જ હિંદીઓ કામ કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓના તો કાયદેસર હક આપી ઓછા થાય છે એટલું જ નહીં પણ ખાણોમાં કામ કરતાં હજારો માણસો કામ વિનાનાં થઈ પડશે. આશ્ચર્ય નથી કે જનરલ સ્મટ્સે આ કાયદાની સામે ગંભીર ચેતવણી આપી હતી અને ઘાસની ગંજીમાં સળગતું લાકડું નાખવાની સાથે એની સરખામણી કરી હતી. આ કાયદો દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓને એક લડતની ઉશ્કેરણીરૂપ છે. તેઓ ભલે અભણ હોય, પણ દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજાના જેવા તેઓ ટેકીલા અને તીખા છે. આજે તેઓ તેમની નિરાધાર સ્થિતિને લીધે એ ઉશ્કેરણીનો જવાબ કદાચ ન આપી શકે, પણ કશી શંકા નથી કે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ જે પોતાની મદોન્મત્ત નીતિ ચાલુ રાખશે તો તેઓ પોતાના વિનાશનાં બીજ વાવશે. સેનેટની આગળ આ કાયદો રજૂ થાય ત્યારે તે કાઢી નાખશે એમ કહેવામાં આવે છે. કઢાવો તો જોઈએ જ. પણ એ જ તારમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે હાલની સરકાર બંને પ્રતિનિધિમંડળોમાં પોતાની બહુમતી છે તેનો પોતાની નેમ પૂરી

પાડવા માટે ઉપયોગ કરશે. અને આ જ વૃત્તિ કાયમ રહે તો આજે હિંદુસ્તાનને હલાવી રહેલો જે કાયદાનો ખરડો મુલતવી રહેવાની મિ. એન્ડ્રૂઝ આશા રાખી રહ્યા છે તે પણ મુલતવી નહીં રહે. ખરી રીતે તો આ બંને કાયદાઓ એકબીજાની સાથે સંકળાયેલા છે અને વર્ણમિત્ર વિશેની હાલની સરકારની નિશ્ચિત નીતિ તે સૂચવે છે. હિંદુસ્તાન સરકાર આ બાબતમાં અતિશય મક્કમતા ન બતાવે તો એ નીતિ બદલાવાની નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૧-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૪-૨-૧૯૨૬

૬. કલેરા એલિયાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

ગઈ ૧લી જાન્યુઆરીનો તમારો પત્ર મળતાં મને ઘણો આનંદ થયો. એ તદ્દન સાચું છે કે અન્યારની ક્ષણે આપણે જે માગીએ છીએ તે એ છે કે સત્યનો આખરે જય થશે જ અ શ્રદ્ધા એથી ઊલટું બનવાના અનેક ખ્યાલો છતાં આપણામાં જીવંત હોવી જોઈએ. અને જ્યાં સુધી કષ્ટસહનને જીવનની સૌથી વધારે મૂલ્યવાન સમૃદ્ધિ ગણવાને માણસ તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી આવી શ્રદ્ધા અસંભવિત છે.

તમારો સહૃદયી

મોડમ કલેરા એલિયાસ

રોશુસ્ટે, ૩ 'જી'

ડુસ્સેલડોર્ફ

(જર્મની)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૦૯૨

૭. અનુપમા બેનરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર કાલે જ મળ્યો અને સ્પષ્ટ છે કે સુપ્રભાનાં લગ્ન આ મહિનાની ચોથી તારીખે થઈ ગયાં. મારાથી લગ્ન વખતે આવી શકાય તેમ હતું જ નહીં અને મારા આશીર્વાદ બહુ મોડા પડ્યા નથી એટલે કશું નુકસાન થયું નથી. સુપ્રભાને અને તેના પતિને તેમના અધિકાર મુજબનું બધું સુખ પ્રાપ્ત થાઓ અને માતૃભૂમિની સેવા કરતાં કરતાં તેઓ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવો એવા મારા આશીર્વાદ છે. આશા છે કે તમે બધાં મજામાં હશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી અનુપમા બેનરજી

૫૭ બી, લિન્ટન સ્ટ્રીટ

કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૦૯૩

૮. બિશપ ફિશરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

અમેરિકા જવા નીકળતાં પહેલાં થોડા જ દિવસ અગાઉ લખેલો તમારો પત્ર મળતાં ઘણો આનંદ થયો. આશા રાખું છું કે અમેરિકામાં તમારો અને મિસિસ ફિશરનો સમય આનંદમાં વીતશે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનું પરિણામ હાલમાં ગમે તે આવે, મને એ વાતમાં સંદેહ નથી કે તમે જે બીજા વાળું છે અને અત્યારે મિ. એન્ડ્રૂઝ જેને પાણી પાઈ રહ્યા છે તે વખત આવ્યે પૂરતી માત્રામાં ફળ આપ્યા વિના રહેશે નહીં. સત્યનો વિજય અંતે થવાનો જ છે એ મારી શ્રદ્ધામાંથી મને કોઈ ચળાવી શકે તેમ નથી. મારે મન કોઈ ચીજનું મહત્ત્વ હોય તો તે કેવળ સત્યનું છે. જીવનમાં સત્યને માર્ગે પ્રયાણ કરતાં જે નિષ્ફળતાઓ સાંપડે છે તે બધી આપણે સત્યના શિખરે પહોંચીશું ત્યારે ભુલાઈ ગઈ હશે.

મિસિસ ફિશરે મારી પાસેથી સંદેશો માગ્યો છે. મને મળવા આવતા અનેક અમેરિકન મિત્રોને હું જે કહેતો આવ્યો છું તે જ હું ફરીથી કહી શકું કે, સૌથી વધારે જરૂરનું એટલું જ છે કે ભારતમાં ચાલી રહેલા આંદોલનનો ગંભીરતાથી અને કાળજીથી અભ્યાસ થવો જોઈએ. અમેરિકામાં જે કંઈ બનતું હું જોઉં છું તે દુઃખદ છે. ત્યાં આ આંદોલનની કાં તો અત્યુક્તિ

થાય છે અથવા એને ઉતારી પાડવામાં આવે છે. બંને એક સરખી વિકૃતિઓ છે. હું માનું છું કે આ આંદોલનને હું કાયમનું મહત્ત્વ ધરાવતી વસ્તુ ગણું છું અને એમાંથી ઘણાં અગત્યનાં પરિણામો આવવાનો સંભવ છે. એટલા માટે એનો અભ્યાસ છાપાંની માફક ઉપરછલ્લી નજરે નહીં પણ શ્રમ લઈને થવાની જરૂર છે. એટલે મારી પ્રાર્થના છે કે અમેરિકાની તમારી મુલાકાતને પરિણામે ત્યાંના લોકો હિંદુસ્તાનના આંદોલનનું વધારે ચોક્કસ મૂલ્યાંકન કરતા થાય.

આશ્રમમાં તમે જ્યારે પણ આવી શકો ત્યારે ખાતરી રાખશો કે તમારું અચૂક સ્વાગત કરવામાં આવશે.

તમારો સહૃદયી

બિશપ ફિશર
૧૫૦, ફિક્સ એવન્યુ
ન્યૂયૉર્ક સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૦૯૫

૯. આર. એલ. સૂરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

ગયા મહિનાની ૨૮મી તારીખનો તમારો પત્ર મળ્યો છે. મિસિસ ફિશરને મેં સંદેશો મોકલી દીધો છે. બિશપ ફિશર ઉપરના મારા પત્રમાં એ સામેલ કર્યો છે. તેમ છતાં તમે મને એની યાદ આપી અને એ સંદેશો શ્રીમતી ફિશરને પહોંચાડવાની તૈયારી બતાવી તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીગુત આર. એલ. સૂર
બિશપ ફિશરના મંત્રી
મેથોડિસ્ટ એપિસ્કોપલ ચર્ચ

૩, મિડલટન સ્ટ્રીટ

કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૦૯૪

૧૦. આંતવાનેત મિરબેલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારા પત્રો નિયમિત આવ્યા કરે છે. કૃપા કરીને એવું ન માનશો કે તમે મારાં શિષ્યા થવાને લાયક નથી. હું એટલો અપૂર્ણ છું કે કોઈને શિષ્યો બનાવવા જેટલો મારી જાતને હું લાયક ગણતો નથી. તમે એક પણ માટે પણ એવું ન સમજતાં કે આશ્રમમાં મારી સાથે રહેતાં ભાઈબહેનને હું મારાં શિષ્યશિષ્યાઓ ગણું છું. એ સૌ મારાં સહકાર્યકરો છે. હું એમના વડીલને સ્થાને છું. અને હું વડીલ એટલા માટે છું કે બનવાજોગ છે કે હું તેમના કરતાં વધારે અનુભવી હોઉં અને એમના પોતાના અનુભવની સાથે સાથે મારા અનુભવનો પણ એમને લાભ મળી શકે. જે ધોરી માર્ગની મેં તમને વાત કરી હતી તે બાબતમાં પણ કશું છૂપું નથી. ધોરી માર્ગ એટલે પોતાને સોંપાયેલું કર્તવ્ય યથાશક્તિ સારામાં સારી રીતે બજાવવું અને તમામ સેવા કૃષ્ણાર્પણ કરવી. આ રીતે કામ કરવાથી આપણી સામેની તમામ મુશ્કેલીઓ હમેશાં હટી જાય છે અને આપણે ભૂલ કરતાં હોઈએ ત્યારે તે ભૂલો પણ આપણને સમજાય છે. જે નાના મંડળનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંના તમારા મિત્રોને હળવામળવાનું તમારે અવશ્ય ચાલુ રાખવું જોઈએ અને મારી સલાહ તમને હમેશ મળતી રહેશે.

આશા છે કે તમે પોતે મનથી સ્વસ્થ હશો, પડોશીઓ સાથે સંપીને રહેતાં હશો અને તમારી તબિયત સારી હશે.

તમારો સહૃદયી

મોડમ એ. મિરબેલ

૧૦૦, ૨યૂ બ્રેલ મેઈસાં

લાઈલ

(ફ્રાન્સ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૦૯૬

૧૧. પી. એસ. વેરિયરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. પાસલ તો પત્ર મળતાં પહેલાં ચારપાંચ દિવસ પહેલાંનું મળી ગયું હતું. બંને માટે આભાર માનું છું.

મને લાગે છે કે મારે પોતાને માટે તો તમારી દવા નકામી થઈ પડશે, કેમ કે ૨૪ કલાકમાં હું માત્ર એક કે બે જ ચીજો લઈ શકું. દવા હોય કે ખાવાની ચીજ હોય ૨૪ કલાકમાં માત્ર પાંચ જ ચીજો હું લઈ શકું છું. એટલે જો તમારી ગોળીમાં એક કરતાં વધારે પદાર્થો હોય તો, મારે એ લેવી ન જોઈએ, કેમ કે જો હું એ લઉં તો પછી મારાથી ભોજન લઈ શકાય નહીં.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. એસ. વેરિયર

આર્થ વૈદ્ય શાળા

કોસ્ટાકલ

દ. મલબાર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૧૪૦૯૭

૧૨. મૈનાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૬

વહાલી બહેન મૈના,

કામ ઘણું હોવાને લીધે અને પછી માંદગી આવવાને કારણે હું તને વહેલો પત્ર લખી શક્યો નથી. બદરને પરણાવ્યો તે જાણી આનંદ થયો. મારે રાજી થવાનું કારણ એ નથી કે બદરને પરણવાની જરૂર હતી એમ હું માનું છું, પરંતુ કારણ એ છે કે એની માને એ જોઈતું હતું અને પોતાની માતાની ઈચ્છા પૂરી કરવી એને બદરે કર્તવ્ય માન્યું. હું આશા રાખું છું કે બદર અને એની પત્ની સુખી અને દીર્ઘાયુ બની સેવા કરતાં રહેશે.

બદરની ઈચ્છા હોય તો તે હાથે કાંતેલું રેશમ ભલે પહેરે. પણ મારે કબૂલ કરવું પડશે કે કંઈ નહીં તો પુરુષો માટે તો મને રેશમ અત્યંત અરુચિકર લાગે છે. પરંતુ બદરે કે બીજા કોઈએ પણ મારી રુચિ પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી. એણે એની પોતાની રુચિનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને જો રેશમ પહેરવું એને ગમતું હોય તો એ ખુશીથી પહેરે.

તારું કેમ ચાલે છે? અને હાલમાં તું શું કરે છે?

તારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી: એસ. એન. ૧૪૦૯૮

૧૩. એક સ્ત્રી મિત્રને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. આ પત્ર મારે લખાવવો પડે છે, તેનું કારણ એ છે કે વધારે પડતું લખવાના શ્રમને લીધે મારા જમાણા હાથને આરામની જરૂર છે. ગયા ઓક્ટોબર માસમાં લખેલો મારો પત્ર ગેરવસ્તે ગયો તે જાણીને દિલગીર થયો છું. કોઈએ જાણી જોઈને એ પત્ર તમારા સુધી પહોંચતો અટકાવ્યો હોય એવું પણ બને. ટપાલમાં આવી ગરબડો થતી જ હોય છે. કદાચ એવું પણ બન્યું હોય કે એ ખોવાયેલો પત્ર અત્યાર સુધીમાં તમને મળી પણ ગયો હોય. મારાં લખાણો તમને મદદ કરે છે અને આશ્વાસન આપે છે એ જાણીને રાજી થાઉં છું. મારે જવાબ આપવા લાયક કોઈ પ્રશ્નો તમને સૂઝતા હોય તો તે લખી નાખતાં સંકોચ રાખશો નહીં.

તમારા મિત્રને અને પતિને હું જુદા પત્રો લખતો નથી. મારો ટીકરો દેવદાસ અત્યારે અહીં નથી. તે મારા એક સગાની સારવાર કરવા પરગામ ગયેલો છે. તમારો પત્ર હું એને રવાના કરું છું.

યંગ હિન્ડિયા તમને નિયમિત મળતું હશે. ન મળતું હોય તો મને જણાવશો. ઉર્દૂ અને દેવનાગરીમાં છાપેલાં પાનાંના નમૂના તમને મોકલું છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૦૯૯

૧૪. આર. એ. હ્યુમને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો. ભિક્ષા નિરોધક સમિતિમાં આપણે મળ્યા હતા તે મને બરાબર યાદ છે. અમેરિકા જઈને તમે તમારા શરીરને જે આરામ આપી રહ્યા છો, તે તમને ખરેખર જરૂરી છે. ત્યાં તમારો સમય સુખચેનમાં વીતે એવી મારી શુભેચ્છા છે.

ઈશુ ખ્રિસ્તને હું ઈશ્વરનો એકમાત્ર પુત્ર અથવા અવતાર માનતો નથી. પરંતુ માનવ-જાતિના એક ગુરુ તરીકે મને એમને માટે અનહદ માન છે. એમના જીવનનું તથા સરમન ઝોન થ માઉન્ટમાં સંક્ષેપમાં આપેલા એમના સદુપદેશનું ચિંતનમનન કરવાથી મેં ઘણી શાંતિ અને સુખ મેળવ્યાં છે.

તમારો સહૃદયી

રેવરન્ડ આર. એ. હ્યુમ
અમેરિકન મરાઠી મિશન
વાઈ

જિલ્લો સતારા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૦૦

૧૫. કૃષ્ણદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મને નિયમિત પત્ર લખતા રહો એમ ઈચ્છું છું.

આજકાલ ગુરુજી^૧ કલકત્તામાં ન રહે એ એમને માટે સારું છે એ વાત સાથે હું સંમત થાઉં છું. આમ જોઈએ તો કલકત્તાનાં હવાપાણી જોઈએ તેવાં સારાં તો ન જ કહેવાય. એમની તબિયતની વાત સૌથી પહેલી. તમારી ચોપડી પૂરી કરવી એ ગૌણ બાબત છે. અને તમે એમને માટે રસોઈ પણ કરો એ વિચાર મને ખૂબ જ ગમે છે. આજુબાજુની પરિસ્થિતિની સહેજમાં પ્રતિક્રિયા અનુભવતા ગુરુજી જેવા દરદીને માટે રસોઈ પકાવવાની હોય ત્યારે તો કોમળ અને પ્રેમાળ હાથના સ્પર્શથી રસોઈમાં ઘણો જ ફરક પડી જાય.

મને ધીમે ધીમે શક્તિ આવતી જાય છે અને હું સંપૂર્ણ આરામ લઈ રહ્યો છું. બધો અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર સુબૈયા કરે છે અને ચંદ્રશંકર હવે ગુજરાતી કાગળો લખી લે છે. થોડા જ

૧. સતીશચંદ્ર મુખરજી, જેઓ આ સમયે દરબંગામાં તબિયત સુધારવા રહેતા હતા.

દિવસમાં હું યંગ ઇન્ડિયા અને નવજીવન માટે લેખો લખતો થઈશ. દેવદાસ હજી દેવલાલીમાં છે. દસેક દિવસથી તુલસી મહેર વિશે કોઈને કંઈ સમાચાર મળ્યા નથી. એ ક્યાં છે તે તમે જાણો છો?

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૦૧

૧૬. સત્યાનંદ બોઝને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો અત્યંત હૃદયસ્પર્શી પત્ર મળ્યો. પણ જો હું છાનોમાનો સમુદ્રની સફરે નીકળવા પ્રયત્ન કરું તો પરિણામ તમને દહેશત છે તેવું જ આવે. મારી કોઈ પણ હિલચાલને ગુપ્ત રાખવાનું કામ મને અનુભવે તદ્દન અશક્ય લાગ્યું છે અને બોટમાં તો હું કાં તો કેદી બની જાઉં અથવા તો પ્રદર્શનમાં મૂકેલું પ્રાણી. એટલે મારે એવા કોઈ ઠંડા સ્થળે જવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જ્યાં હું મળવા આવનારાઓથી બચી શકું અને થોડી નિરાંત ભોગવી શકું. આમેય મારામાં ધીમે ધીમે શક્તિ પાછી આવતી જાય છે. એટલે ચિંતા કરવાને કોઈ કારણ નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સત્યાનંદ બોઝ

૨/૮, ધરમતલા સ્ટ્રીટ

ક્લકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૦૨

૧૭. સત્ય વિં પ્રહાર્ય

એક મિત્ર નીચે પ્રમાણે મહાદેવ દેસાઈને લખે છે :

આપને તો યાદ હશે કે અમુક મહિના અગાઉ “પ્રહાર્ય” ઉપર નવજીવનમાં લેખ લખતાં^૧ - જેનો તરજુમો યંગ ઇન્ડિયામાં આપે જ કરેલો લાગે છે - ગાંધીજીએ એકરાર કરેલો કે હજુએ એમને દૂષિત સ્વપ્નાંઓ આવે છે! એ વાંચતાં જ આવા એકરારોની અસર સારી ન જ થાય એમ મને લાગેલું; અને પાછળથી મારો આ ભય ખરો પડેલો મેં જાણ્યો.

વિલાયતની અમારી મુસાફરી દરમ્યાન મેં અને મારા બે સાથીઓએ અનેક લાલચો સામે અમારું ચારિત્ર શુદ્ધ રાખેલું. પેલા ત્રણ “મ”થી તો તદ્દન દૂર જ રહેલા. પણ ગાંધીજીનું ઉપરોક્ત લખાણ વાંચી મારા મિત્ર તદ્દન જ હતાશ થઈ ગયા, અને મને મક્કમપણે

૧. ન્હાઓ પુસ્તક ૨૪, પા. ૧૦૯-૧૧.

જાહેર કર્યું કે “આટઆટલા ભગીરથ પ્રયત્નો પછી ગાંધીજીને પણ આમ થાય તો પછી આપણે ક્યાં? આ બ્રહ્મચર્યાદિ પાળવાના પ્રયત્ન કરવા એ ફોગટ ફાંફાં છે. ગાંધીજીના એકરારથી મારું દૃષ્ટિબિંદુ સમૂળગું બદલાઈ ગયું છે. મને આજથી ગયો સમજ.” કંઈક વીલે મોઢે મેં બચાવ કરવા માંડ્યો : “જો ગાંધીજી જવાને પણ આ માર્ગે જવું આટલું કઠણ છે તો પછી આપણે આપણા પ્રયત્નો ત્રેવડવા જોઈએ, વગેરે વગેરે” — જોવી દલીલો કદાચ ગાંધીજી કે આપ કરો. પણ એ બધું મિથ્યા. આજ સુધી નિષ્કલંક અને સુંદર રહેલું ચરિત્ર કલંકિત થયું. કર્મ સિદ્ધાંતાનુસાર આ અધઃપતનનો કંઈક દોષ કોઈ ગાંધીજી ઉપર ચોંટાડે તો આપ યા ગાંધીજી શું કહો?

ત્યાં સુધી આ એક જ દાખલો ધ્યાનમાં હતો ત્યાં સુધી મેં આપને ન લખ્યું— “અપવાદ”ના સહેલાસુતરા જવાબથી ટળવા હું તૈયાર નહોતો. પણ ત્યાર પછી બીજા દાખલાઓએ મજકૂર લેખના વાચન પછીના મારા ભયને પુરવાણી આપી છે અને ઉપર જણાવેલ મારા મિત્ર ઉપર જે અસર થઈ તે માત્ર અપવાદ રૂપે જ નહોતી તેની મને ખાતરી કરી આપી છે.

ગાંધીજીને સહેલાઈથી શક્ય એવી હજારો બાબતો મારા માટે તો સાવ અશક્ય એ હું જાણું છું, પણ ભગવત્કૃપાએ એ બળ મેળવ્યું છે કે ગાંધીજીનેય અશક્ય એવી એકાદ કોઈક બાબત મને શક્ય થઈ શકે ખરી. ગાંધીજીના એકરાર પછી અંતર વલોવાયું અને બ્રહ્મચર્યનું સ્વાસ્થ્ય ડહોળાયું છે તે હજુ પોતાની સ્થિતિમાં પાછું નથી આવ્યું—પણ આવા એકાદ વિચારે જ મને પડતો બચાવ્યો છે. ઘણી વાર એક દોષ બીજા દોષમાંથી ઉગારી લે છે. મારી આ બાબતમાં મારા અભિમાનના દોષે (ગાંધીજીને અશક્ય એ મને શક્ય!!!) મને પડતો અટકાવ્યો!

ગાંધીજીના ધ્યાન ઉપર આ વાત લાવવાની કૃપા કરશો?— ખાસ કરીને હમણાં કે જ્યારે પોતે આત્મકથા લખી રહ્યા છે. સત્ય અને નર્યું સત્ય લખવું એમાં બહાદુરી તો જરૂર છે, પણ દુનિયામાં અને નવજીવન, યંગ ઇન્ડિયાના વાચકોમાં એથી વિરુદ્ધનો ગુણ વધુ પ્રમાણમાં છે અને આથી એકનો ખોરાક તે બીજાને ઝેર સમાન થઈ પડે.

આવી ફરિયાદ નવી નથી. અસહકારનું આંદોલન જોઈથી ચાલતું હતું અને જ્યારે મેં મારી ભૂલ કબૂલ કરી ત્યારે મને એક મિત્રે સરળ ભાવે લખ્યું :

તમારે તો ભૂલ થાય તોયે કબૂલ ન કરવી જોઈએ. ભૂલ ન જ કરે એવો કોઈક તો છે એવો લોકોને ખ્યાલ રહેવો જોઈએ. તમે આવા ગણાતા હતા. હવે તમે ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો એટલે લોકો હતાશ થવાના. આ કાગળથી હું હસ્યો ને મને ખેદ થયો. લખનારના ભોળપણનું મને હસવું આવ્યું. ભૂલ ન કરે એવો મનુષ્ય ન મળે તો કોઈને એવો મનાવવાનો વિચાર સરખોયે મને ત્રાસદાયક લાગ્યો.

મારાથી ભૂલ થાય ને તે જાણવામાં આવે તેથી લોકોને હાનિ થવાને બદલે લાભ જ થાય. મારી ભૂલોના મારા શીઘ્ર સ્વીકારથી પ્રજાને લાભ જ થયો છે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. મને પોતાને તો તેથી લાભ જ થયો છે એમ મેં અનુભવ્યું છે.

તેવું જ મારાં દૂષિત સ્વપ્નાંઓ વિશે સમજવું. હું સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારી ન હોવા છતાં તેવો હોવાનો દાવો કરું તેથી તો જગતને ઘણું નુકસાન પહોંચે. કેમ કે તેથી બ્રહ્મચર્ય કલંકિત બને,

સત્યનો સૂરજ ઝાંખો થાય. મારા બ્રહ્મચર્યના મિથ્યા દાવાથી બ્રહ્મચર્યની કિંમતને હું કેમ ઘટાડું? અન્યારે તો હું જોઈ શકું છું કે બ્રહ્મચર્યપાલનના જે ઉપાયો હું બતાવું છું તે સંપૂર્ણ નથી, બંધાને સારુ તે સંપૂર્ણતાએ સફળ નથી થતા, કેમ કે હું પોતે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારી નથી. જગત માને કે હું સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારી છું ને મારાથી તેની જડીબુટ્ટી ન બતાવી શકાય એ કેવી ભયાનક ઊણપ ગણાય?

હું સાચો સાધક છું, હું જાગ્રત રહું છું, મારો પ્રયત્ન કટુર છે એટલું કાં બસ ન ગણાય? એટલી વાત જ કાં બીજાઓને મદદ ન કરે? હું પણ વિચારના વિકારોથી દૂર ન રહી શકું તો બીજાઓનું શું કહેવું? એવી ખોટી ત્રિરાશી જોડવાને બદલે આવી સીધી ત્રિરાશી કાં ન જોડાય કે “જે ગાંધી જે એક વખતે વિકારી અને વ્યભિચારી હતો તે જે આજે પોતાની સ્ત્રીની સાથે અવિકારી મિત્રતા રાખી શકે છે અને તે આજે રંભા જેવી યુવતીની સાથે પણ પોતાની ટીકરી કે બહેન સમાન રહી શકે છે તો આપણે બધા એટલું કાં ન કરી શકીએ? આપણા સ્વપ્નદોષને, વિચારવિકારોને ઈશ્વર દૂર કરશે જ.” આ સીધો મેળ છે.

લખનારના મિત્રો જે મારી સ્વપ્નદોષની કબૂલાતથી પાછા હઠયા તે આગળ વધ્યા જ ન હતા. તેમને ખોટો નશો હતો તે ઊતર્યો. બ્રહ્મચર્યાદિ મહાવ્રતોની સત્યતા કે સિદ્ધિ મારા જેવા કોઈની ઉપર અવલંબિત નથી. એની પાછળ લાખોએ તેજસ્વી તપશ્ચર્યાઓ કરી છે, ને કેટલાકે સંપૂર્ણ વિનય મેળવ્યો છે.

તે ચક્રવર્તીઓની પંક્તિમાં ઊભવાનો મને અધિકાર મળશે ત્યારે મારી ભાષામાં આવે છે તેના કરતાં વધારે નિશ્ચય જેવામાં આવશે. જેના વિચારમાં વિકાર નથી, જેની નિદ્રામાં ભંગ નથી, જે સૂતો છતો જાગ્રત રહી શકે છે, તે નીરોગી હોય છે. તેને કિવનાઈનના સેવનની જરૂર નથી પડતી. તેના નિર્વિકારી રક્તમાં જ એવી શુદ્ધિ હોય છે કે તેને મલેરિયા ઇત્યાદિનાં જંતુ દુઃખ દર્શ શક્તાં નથી. એ સ્થિતિ મેળવવાને સારુ હું મથી રહ્યો છું. તેમાં હાર જેવી વસ્તુ છે જ નહીં. તે પ્રયત્નમાં લખનારને, તેના શ્રદ્ધાહીન મિત્રોને અને બીજા વાંચનારાઓને સોંથી થવા હું નિમંત્રણ કરું છું અને ઈચ્છું છું કે લખનારની જેમ તેઓ મારા કરતાં વધારે તીવ્ર વેગથી આગળ વધે. જેઓ પાછળ હોય તે મારા જેવાના દૃષ્ટાંતથી આત્મવિશ્વાસુ બને. મને જે કંઈ સફળતા મળી હોય તે હું નિર્બળ હોવા છતાં, વિકારવશ હોવા છતાં, — પ્રયત્નથી, શ્રદ્ધાથી ને ઈશ્વરકૃપાથી મેળવી શકું છું.

એટલે કોઈને નિરાશ થવાનું કારણ જ નથી. મારું માહાત્મ્ય મિથ્યા ઉચ્ચાર છે. તે પદ તો મારી બાહ્ય પ્રવૃત્તિને — મારા રાજપ્રકરણને — આભારી છે. તે ક્ષણિક છે. મારો સત્યનો, અહિંસાનો, બ્રહ્મચર્યાદિનો આગ્રહ એ જ મારું અવિભાજ્ય ને કીમતીમાં કીમતી અંગ છે. તેમાંનું જે કંઈ મને ઈશ્વરદત્ત થયું છે તેની ભૂલ્યેચૂકથે પણ કોઈ અવગણના ન કરો. તેમાં મારું સર્વસ્વ છે. તેમાં રહેલી નિષ્ફળતા પણ સફળતાનાં પગથિયાં છે. તેથી નિષ્ફળતાઓ પણ મને પ્રિય છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૨-૧૯૨૬

૧૮. ગુજરાતમાં ખાદી

ભાઈ લક્ષ્મીદાસ ખાદીમંડળના વહીવટ નીચે ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થતી ને તેની જાણમાં આવતી ખાદીનો હેવાલ^૧ નીચે પ્રમાણે મોકલે છે.

આ હેવાલમાં કાઠિયાવાડના આંકડા નથી આવી જતા. તે મેળવીએ તો ઉત્પન્ન હજુ વધે. આ આંકડાઓ બતાવે છે કે ખાદીની પ્રવૃત્તિ જીવતી ને વધતી જતી છે, પણ જ્યારે આપણું ધ્યેય નજરમાં રાખીએ છીએ ત્યારે આપણને ઉપરના આંકડા નજીવા લાગે છે. એમ છતાં નજીવા આંકડામાં જે બીજા સાચું હશે ને તેનું સ્થિતિ થશે તો તે ચેતનમય થઈ જતાં સમય નહીં જાય. કઠલાલમાં સાત આને વાર થતી ખાદી સ્થાનિક લોકો ન લે અને મિલની કહેવાતી ખાદી વાપરે તે આશ્ચર્યકારક ગણાય. તેની ઝીણી તપાસ થવી જોઈએ ને તે દરદનો ઈલાજ થવો જોઈએ.

ખાદીનું કામ પૌષ્ટિક છે પણ પૌષ્ટિક ખોરાકની જેમ તેનો સ્વાદ જીભને સારુ નથી. તેનો સ્વાદ પુષ્ટિમાં રહેલો છે. જેટલી ખાદી વધારે ઉત્પન્ન થાય તેટલી હિંદુસ્તાનની પુષ્ટિ વધે. તેમાં અપયો તો થાય જ નહીં. તેમાં કાર્ય કરનારને તાત્કાલિક પરિણામ નાનુંસરખું લાગે, પણ જેમ આંખાનું ઝાડ નાનામાંથી મોટું થયે હજારો કેરીઓ આપે છે તેમ ધૈર્ય રાખી કામ કરનાર સેવકને પોતાના નાના લાગતા કાર્યમાંથી છેવટનું અત્યુત્તમ પરિણામ જોવાનો લાભ મળવાનો છે જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૨-૧૯૨૬

11608

૧૯. જેઠાલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

રવિવાર, ફાગણ સુદ ૨ [ફિબ્રુઆરી ૧૪, ૧૯૨૬]^૨

ભાઈ જેઠાલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ટ્રસ્ટડીડ પાછળથી નહીં પણ પહેલેથી જ થાય અને એમ જ થવું જોઈએ. પૂજારી જે કામચલાઉ હશે તો મંદિર પણ કામચલાઉ જ રહેવાનું. સારા મંદિરનો આધાર કેવળ સારા પૂજારી ઉપર જ રહે છે. ભાઈ જગજીવનદાસની સાથે વાતચીત કરી તેનો કંઈક અંત આણશો. અને મને લખશો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૧૩૫

૧. આ હેવાલ અહીં આપ્યો નથી.

૨. ૧૯૨૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨મીએ રજિસ્ટર કરેલા આશ્રમના ટ્રસ્ટડીડના ઉલ્લેખ પરથી.

ગાં. ૩૦-૨

૨૦. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રતિનિધિમંડળને મુલાકાત

ફેબ્રુઆરી ૧૪, ૧૯૨૬

દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા હિંદી પ્રતિનિધિમંડળના સભ્યો સર્વશ્રી ગોડફ્રે, પેથર, મીરજા અને ભગત કાલે રાત્રે અહીં આવ્યા અને આજે સવારે શ્રી ગાંધીને એમના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં મળ્યા. એમણે પૂરા ત્રણ ક્લાક સુધી શ્રી ગાંધી સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાની પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરી.

શ્રી ગાંધીએ કહ્યું કે મારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે મુક્તિ તો જ મળવા સંભવ છે જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા અને સ્વાર્થત્યાગની પ્રબળ ભાવના ધરાવતા હોય. મને તો ખાતરી છે કે ખુદ દક્ષિણ આફ્રિકાને પણ જગતના લોકમત આગળ નમવું જ પડશે. જે જરૂર ઊભી થશે તો હું દક્ષિણ આફ્રિકા આવવા તૈયાર છું. પણ એવી જરૂર ઊભી થઈ છે કે કેમ તે નક્કી કરવાનો અધિકાર હું મારી પોતાની પાસે રાખું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૫-૨-૧૯૨૬

૨૧. મણિબહેન પટેલને પત્ર

સત્યાગ્રહાશ્રમ,

સાબરમતી,

સોમવાર, ફેબ્રુઆરી ૧૫, ૧૯૨૬

ચિ. મણિ,

પત્રું મળ્યું. ટપાલનો સમય છે. જે તમે બંને^૨ કંઈ નિશ્ચય પર આવ્યાં હો તો તે પ્રમાણે કરવું. જે ન આવ્યાં હો તો આપણે બધાં મળી નિર્ણય કરશું. હું અહીં બેઠો નહીં કરી શકું. હમણાં આવવું કે જમનાલાલજી સાથે તેનો નિર્ણય તો ત્યાંનું કર્તવ્ય વિચારી તમારે જ કરવો.

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મણિબહેન

શેઠ જમનાલાલજીને ત્યાં

વર્ધા (સી. પી.)

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુના પત્રો-૪, પા. ૩૬

૧. જમનાલાલ બલ્લજ અને મણિબહેન.

૨૨. એક જિજ્ઞાસુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૬, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમને મળ્યા વિના સલાહ આપવી મુશ્કેલ છે. સાધારણ રીતે કહીએ તો નીચેની સૂચનાઓનું પાલન કરવું જોઈએ :

બનતા સુધી ખુલ્લી હવામાં સૂવું અને શરીર ટકાવવા જરૂરી હોય એટલો જ હળવામાં હળવો ખોરાક લેવો. કઠી પણ પેટ ઠાંસીને ભરવું નહીં, મસાલાનો સદંતર ત્યાગ કરવો. કઠોળ ખાતા હો તો તે બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં લેવાં. ચરબીવાળો અથવા પૌષ્ટિક તત્ત્વોવાળો ભારે ખોરાક ઝાઝો ખાવો નહીં. દરરોજ ઓછામાં ઓછી બે વાર હળવી ક્ષરત કરવી. કેવળ સારા લોકોની જ સોબત કરવી. આવી સોબત ન મળે ત્યારે કેવળ શુદ્ધ હોય એવું જ સાહિત્ય વાંચવું. જો તમારી તબિયત બહુ ઊતરી ન ગઈ હોય, તો રોજ ઠંડા પાણીએ નાહવું. મન અને શરીરને સદા કામમાં પરોવાયેલાં રાખો. વહેલા સૂઈ જાઓ અને હમેશાં સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠો. ભગવદ્ગીતા, રામાયણ અથવા તમને જેમાં અચળ શ્રદ્ધા હોય તેવું બીજું કોઈ પણ ધાર્મિક પુસ્તક વાંચો અને તેમાં જે કહ્યું હોય તેના પર મનન કરો. આટલું કર્યા પછી લગ્નનો વિચાર મનમાં લાવશો નહીં. તમે જોશો કે તમે ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતા જશો. પવિત્ર જીવન જીવવા માટે લગ્ન કરવું જરૂરી છે એમ કહેવું, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તદ્દન ખોટું છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૦૩

૨૩. એસ. આર. સ્કોટને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો. તમે જોશો કે વર્ષો પહેલાં બનેલી ઘટનાઓનું વર્ણન મેં કેવળ મારી યાદદાસ્તને આધારે કર્યું છે. પરંતુ એ ઘટનાઓ મારી સ્મૃતિમાં તાદૃશ છે. તે વખતે રાજકોટમાં કહેવાયેલી વાત સાચી હતી કે નહીં તે કહેવા હું બિલકુલ અસમર્થ છું. અને આત્મકથાના એ પ્રકરણમાં^૨ મેં એ પ્રમાણે કહેલું છે. શું નથી કહ્યું? તમારા ધર્મનો ઉપદેશક હાઈસ્કૂલને ખૂણે ઊભો રહીને શાળાનાં બાળકો સમક્ષ ઉપદેશ આપી રહ્યો છે અને હિંદુ ધર્મને હલકો પાડી રહ્યો છે એ દૃશ્ય હજી મારી સ્મૃતિમાં તાજું છે. પણ એ ઉપદેશકનું નામ યાદ કરવાનું મારે માટે અશક્ય છે. મને નથી લાગતું કે એનો ઉપદેશ સાંભળતી વખતે પણ એનું નામ હું જાણતો હોઉં.

૧. જુઓ “એસ. આર. સ્કોટને પત્ર”, ૨૩-૨-૧૯૨૬.

૨. પ્રકરણ ૧૦, “ધર્મની ઝાંખી”, ૧૧-૨-૧૯૨૬ના યંગ હિન્ડિયામાં છપાયેલું.

તમે શું એમ ઈચ્છો છો કે તમારો પત્ર હું યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ કરું? તમારી ઈચ્છા એવી હશે તો હું ખુશીથી એ પ્રસિદ્ધ કરીશ.

હું એટલું ઉમેરવા માગું છું કે એ પછીનો મારો અનુભવ પહેલા અનુભવ કરતાં સારો નથી. હું હજારો દેશી ખ્રિસ્તીઓને મળેલો છું. એમાંના મોટા ભાગના નહીં તો ઘણા દારૂ પીતા, માંસ ખાતા અને યુરોપિયન ઢબનો પોશાક પહેરતા જીવામાં આવ્યા છે. જ્યારે મેં આ વસ્તુઓની એમની સાથે ચર્ચા કરી છે, ત્યારે તેઓએ ઓછામાં ઓછું પોતાના માંસાહારનો અને યુરોપિયન પોશાકનો બચાવ કર્યો છે.

ત્યાર પછીથી અનેક મિશનરીઓને મેં હિંદુ ધર્મની અને તેના દેવોની નિંદા કરતા સાંભળ્યા છે અને મિશનરી સંસ્થાઓનાં પ્રકાશનોમાં એથીયે ખરાબ ચીજો વાંચી છે. એ સાથે જ એટલું કહી શકતાં મને આનંદ થાય છે કે થોડા સમયથી અને આજકાલ કેટલાક મિશનરીઓમાં બીજા ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવાની વૃત્તિ જીવામાં આવે છે અને તેઓ એવું ઈચ્છી રહ્યા છે કે દેશી ખ્રિસ્તીઓ પોતાના બાપદાદાની સાદાઈ ફરીથી અપનાવે અને દરેક ભારતીય ચીજોને ધિક્કારતા અટકે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૧૪૧૦૪

૨૪. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મોતીલાલજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું જાણું છું કે માંદા પડવું એ મારે માટે શરમની વાત છે. હવે હું બમણી તકેદારી રાખું છું. આ વરસ પૂરું થતાં સુધીમાં પૂરેપૂરો તંદુરસ્ત હાલતમાં આવી જવા માટે હું કશો ઉપાય બાકી નહીં રાખું. એટલે જ તમારી પાસે એવી કોઈ હોમિયોપથીની ગોળીઓ હોય જે મને પૂરેપૂરું મટાડી દેવાની અને છપ્પન વર્ષનો બૂઠો નહીં રાખતાં છવ્વીસ વર્ષનો નવજવાન બનાવી દેવાની ગેરંટી આપતી હોય, તો એ ગોળીઓ મને મોકલજો; તમે કહેશો એટલી એ ગોળીઓ હું દરરોજ લેતો રહીશ!

એ જાણીને હું ઘણો ખુશી થયો કે જવાહરલાલ અને કમલા જઈ રહ્યાં છે અને એમની સાથે સ્વરૂપ અને રણજિત પણ જશે. કૃષ્ણા પાછળ રહેવા માગતી નથી એ જાણીને મને આશ્ચર્ય થતું નથી. હું જરૂર આશા રાખું છું કે ગમે તેમ કરીને એનો સમાવેશ થઈ શકશે જેથી એને બને એટલું બહાર ફરવાનું મળી શકે. આ મુસાફરીમાંથી મહાન પરિણામો આવવાની હું અપેક્ષા રાખું છું; એકલા કમલા માટે જ નહીં, જવાહરલાલ માટે પણ.

હા, વાઈસરોય અને બંને ધારાગૃહોના નેતાઓ વચ્ચે થયેલી વાટાઘાટ વખતે તમે હાજર હતા એ હકીકત મેં ધ્યાનમાં લીધી જ છે. એ મંડળીમાં તમે પણ હતા તેથી હું રાજી થયો.

જે ધારાસભાની બધી સમિતિઓ છોડવી પડે એમ હોય, તો મને પાકો ભય છે કે સ્કીન સમિતિને^૧ પણ જતી કરવી પડશે. તમે કહો છો તેવો ટેકનિકલ ફરક છે ખરો, પણ આપણા કામને માટે એ પૂરતો નહીં થાય. સ્કીન સમિતિ તમારે છોડવી પડે એ વિચાર અંગત રીતે હું નાપસંદ કરું છું, તેમ છતાં ધારાસભાઓમાંથી નીકળી જવું જે સારું હોય, તો સ્કીન સમિતિમાંથી પણ નીકળી જવું જરૂરી થઈ પડશે.

આ મહિનામાં એક દિવસ માટે પણ ગમે તેમ કરીને જે તમે આવી શકશો તો મને ઘણો આનંદ થશે. મુશ્કેલીઓમાં તમારી તાકાત વધતી હોય છે એટલે આશા રાખું છું કે તમે બિલકુલ તંદુરસ્ત અને મજબૂત હશો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૦૫

૨૫. સી. વી. રંગમ ચેટ્ટીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર^૨ મળ્યો. પોતાને કોંગ્રેસી કહેનારો અથવા કોંગ્રેસનો બિલ્લો લગાવીને ફરનારો દરેક માણસ કોંગ્રેસી હોતો નથી. કોંગ્રેસી તો તે જ કહેવાય જે કોંગ્રેસના આદેશોનો તેના શબ્દોથી અને ભાવથી અમલ કરે છે. એટલે મારા અભિપ્રાય મુજબ કોંગ્રેસી એ છે જે ખાદીનો ચુસ્ત હિમાયતી હોય, જે જાતે ખાદી પહેરતો હોય, અને તે પણ અવારનવાર કે દેખાવ ખાતર નહીં પણ ખરા દિલથી પહેરતો હોય, જે અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં માનતો હોય અને કહેવાતા અસ્પૃશ્યો સાથે છૂટથી ભળતો હોય, જેને કોમી એકતામાં શ્રદ્ધા હોય અને જે પ્રસંગ આવ્યે પોતાની શ્રદ્ધાને આચરણમાં મૂકતો હોય, અને જે કોંગ્રેસના અહિંસા અને સત્યના સિદ્ધાંતમાં આસ્થા ધરાવતો હોય.

આવી વ્યક્તિઓમાં તમામ સાચા કોંગ્રેસીઓને ઈતબાર હોવો જોઈએ અને જે મત આપવામાં એમને કશો સૈદ્ધાંતિક બાધ ન હોય તો તે વ્યક્તિ એમનો મત મેળવવાને અધિકારી ગણાવી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૭-૩-૧૯૨૬

૧. આ સમિતિ ઇન્ડિયન સેન્ડહર્સ્ટ કમિટીના નામથી પણ ઓળખાય છે. હિંદુસ્તાનમાં એક લશ્કરી કોલેજ સ્થાપવાનો વિચાર કરવા ૧૯૨૫માં એની નિમણૂક થઈ હતી. સર એન્ડ્રૂ સ્કીન એના અધ્યક્ષ હતા.

૨. આ પત્રમાં રંગમ ચેટ્ટીએ ગાંધીજીને પૂછ્યું હતું કે આગામી ચૂંટણીમાં મારે કોને મદદ કરવી.

૨૬. એક પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારું અખબાર આવી અનેક વર્ષગાંઠો ઊજવવા ભાગ્યશાળી થાય એવી મારી શુભેચ્છા પાઠવું છું અને ઈચ્છું છું કે તે વર્ષોવર્ષ ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કોમી એકતા તથા અહિંસા અને સત્યના ચુસ્ત પાલન ઉપર વધુ ને વધુ ભાર મૂકતું જાય. પાંચ વર્ષનું આ બાળક અહિંસા અને સત્યનો પદાર્થપાઠ પૂરો પાડે છે ખરું?

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૦૭

૨૭. વી. વી. દાસ્તાનેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ દાસ્તાને,

તમારો પત્ર મળ્યો. શું તમે એમ ઈચ્છો છો કે તમે મોકલેલાં નામોવાળા સજ્જનોને ૨૮ પત્રો મારે પોતે લખી મોકલવા? કે પછી મારે એક જ પત્ર શ્રીયુત સુમંતને નામે લખવો અને તેમાં હું કેમ ન આવી શક્યો તેનો ખુલાસો કરવો? દેવદાસ અહીં મારી પાસે નથી. તે દેવલાલીમાં મથુરાદાસની સારવારમાં છે. જે જિલ્લાઓમાં હું ફરવાનો હતો ત્યાં એક જૂથ ફરે એ વિચાર ઘણો સારો છે અને એ જૂથ જાતે મારો સંદેશો સાથે લઈ જઈ શકે. મણિલાલ કોઠારી ક્યારે પાછા આવે છે તેની મને ખબર નથી. અપ્પા સાહેબે મને લખેલું એટલે ખાદી પ્રદર્શનના એમના વિચારને મંજૂર રાખતો જવાબ મેં એમને લખી દીધો છે. સૂચવવામાં આવેલી રૂપિયા ૩૦૦ની ગ્રાન્ટ સંબંધમાં કશી મુશ્કેલી પડવાનો સંભવ મને હમણાં તો દેખાતો નથી.

અગાઉથી સમય નક્કી કરીને તમે મને મળવા માટે અહીં જરૂર આવી શકો છો. અત્યારે હું ખપ પૂરતું કામ કરું છું. એટલે તમારે જ્યારે આવવું હોય ત્યારે આવી શકો છો. તમે સૂચવ્યા પ્રમાણેનો પત્ર લખતાં પહેલાં તમારા જવાબની રાહ જોઉં છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૦૮

૨૮. હેરોલ્ડ મેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિ. હેરોલ્ડ,

તમારા પત્ર બદલ આભાર. આવતા શનિવારે જરૂર આવો. બપોર પછી ચાર વાગ્યાનો સમય મને સૌથી વધુ અનુકૂળ છે. પરંતુ જો તમને એ સમય ન ફાવે તો સવારના આઠ વાગ્યાનો સમય મને ઓટલો જ અનુકૂળ રહેશે. બપોર પછી ત્રણ વાગ્યાનો પણ. કયે સમયે તમારી શહ જોવી એ કૃપા કરીને જણાવશો?

તમારા પત્ર પર ૧૨મી તારીખ લખેલી છે. એ પત્ર આજે મળ્યો. અને હું જોઈ છું કે આજ અને ૨૦મી તારીખ વચ્ચે આજો સમય રહ્યો નથી, ઓટલે હું નીચેનો તાર પણ રવાના કરું છું:

“પત્ર માટે આભાર. શનિવારે સવારે આઠ કે સાંજે ચાર વાગ્યે અનુકૂળતા રહેશે.”

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૦૯

૨૯. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૨૬

ચિ. મોતી,

કાગળ મળ્યો. ગઈ કાલે તો નાજુકલાલનો જ હતો. અબ્બાસ સાહેબને બંને મળ્યાં એ બહુ સારું કર્યું. અક્ષર હજુ હું પાસ કરું એવા નથી. “ભરૂચ” મુશ્કેલીથી વાંચી શકાય એમ લખ્યું છે. “ભ”ની ગોળ પાંખ ભાંગેલી છે. “ઢી” એ “છી” જેવો વંચાય છે. “પ” ને “ય” વચ્ચેનો ભેદ બરોબર જળવાયો નથી. આવું તો બીજું ઘણુંયે બતાવી શકું છું.

નાની લક્ષ્મી ઊંઘી ગઈ હતી છતાં મને કહ્યું કે હું અંબોડો વાળતી હતી. તેથી આજે તેની સંમતિથી તે વાળ મારે જ હાથે કાપ્યા. હવે તેનું માથું બહુ સરસ અને સાફ લાગે છે. એવી જ રીતે અંતર સાફ કરવાનું ઓણું વચન તો આપ્યું છે.

લક્ષ્મીદાસ કાલે વિજાપુર ગયા. આજે કે આવતી કાલે પાછા આવશે.

બાપુના આશીર્વાદ

સૌ. સુકન્યાબહેન

શ્રી નાજુકલાલ ચોકસીને ત્યાં

ભરૂચ કેળવણી મંડળ

ભરૂચ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૧૬

૩૦. રામદાસ ગાંધીને પત્ર

બુધવાર [ફિબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. રામદાસ,

હું તો રામનો જપ જપી રહ્યો છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૬૮૪૯

૩૧. આજનો મુખ્ય પ્રશ્ન

આ લેખ બહાર પડશે ત્યાં તો દક્ષિણ આફ્રિકાના ડેપ્યુટેશનના ઘણાક સભ્યો દક્ષિણ આફ્રિકા જવાને માટે સ્ટીમર પર ચડી ચૂક્યા હશે. જતાં પહેલાં શેઠ આદમ ભાયાત, જેમ્સ ગોડફ્રે, મિ. પેયર અને મીરઝા મને મળવા આવ્યા હતા અને રોજ રોજ બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ ઉપર મારી સાથે ચર્ચા કરી ગયા. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમને જે સુંદર આવકાર મળ્યો તેથી બહુ સંતોષ જાહેર કરતા હતા. અને યુરોપિયન મંડળો સુધ્યાં હિંદુસ્તાનના બંધા પક્ષો તરફથી તેમને જે ટેકો મળ્યો તેની પણ કદર કરતા હતા. પણ એ ટેકાથી નચિત થઈ જવાની ભૂલ તેમણે નથી કરી એમ જણાવતાં મને આનંદ થાય છે. કારણ તેઓ જોઈ શક્યા છે કે હિંદુસ્તાનની તેમને મદદ કરવાની જેટલી મરજી છે તેટલી શક્તિ નથી.

વર્ણબિદનો કાયદો તો પસાર થવાની દિશામાં આગળ વધતો જ જાય છે. તર્વદૃષ્ટિએ તો એ કાયદો એશિયાટિક કાયદાના જેવો જ ખરાબ અને વાંધાભરેલો છે. એ કાયદો કરવામાં સરકાર આગળ વધી રહી છે તે બતાવે છે કે હિંદીઓ વિરુદ્ધનો એશિયાટિક કાયદો પસાર કરવાનો તમારો ઈરાદો અને નિશ્ચય કાયમ છે. રોજ રોજ વધારે પ્રતીત થતું જાય છે કે તે કાયદાને ઢીલો કરવાને બદલે જો બની શકે તો વધારે સખત કરવાનો દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારનો ઈરાદો છે. ૧૦મી ક્લમમાં જે ફેરફાર કરવાની દરખાસ્ત થઈ છે તેથી કશી રાહત મળતી નથી, ઊલટું, કેપ પ્રાંતને પણ અંદર દાખલ કરવાથી દક્ષિણ આફ્રિકાનાં વર્તમાનપત્રોનો એક વર્ગ તેની એટલો બંધો સામો થયો છે કે તે કહે છે કે ડૉ. અબદુલ રહેમાને હિંદુસ્તાનમાં જે ખળભળાટ મચાવ્યો છે તેનું વેર વાળવા માટે જ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર કાયદો કેપ પ્રાંતને પણ લાગુ પાડવા માગે છે. આપણે આશા રાખીએ કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારના બીજા ગમે તેટલા ગુના હોય, આવી જે શૂદ્રતા તેને આરોપવામાં આવે છે તેનો ગુનો તો તેણે નથી કર્યો. ગમે તેમ હો સરકારના ઈરાદા વિશે તો બે મત હોઈ શકે નહીં. હિંદીઓનો પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી કાઢવાની તેમની આ નીતિ સામે હિંદી વસાહતીઓને બાથ ભીડવાની છે. આમાં

૧. નેશનલ આર્કાઇવ્ઝમાં રાખેલા મૂળ પત્ર પરના ટપાલના સિક્કા પરથી.

તેઓ તો જ ફાવે જે બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદુસ્તાન સરકાર બંનેનો તેમને મજબૂત ટેકો હોય. આ મળવાની તેમને આશા નથી. હિંદુસ્તાન સરકાર બ્રિટિશ સરકારની છાયામાત્ર છે. અને બ્રિટિશ સરકારનો હાલની દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને નથી ભય કે નથી આદર. ઊલટી, બ્રિટિશ સરકાર ડર્યા કરે છે કે રખેને દક્ષિણ આફ્રિકા સામ્રાજ્યમાંથી નોખું પડી જાય. એટલે કૂતરો પૂંછડી હલાવવાને બદલે પૂંછડી કૂતરાને હલાવે છે. હિંદુસ્તાન ખોઈ બેસવાનો ભય ન હોય ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર કદી દક્ષિણ આફ્રિકાની સામે થવાની નથી. અસહકારની દેખીતી નિષ્ફળતાને લીધે બ્રિટિશ સરકારને હિંદની નિરાધારતા વિશે નવી આશા મળી છે. એટલે હિંદુસ્તાનમાં કંઈક આણધાર્યું ન બને ત્યાં સુધી આણીને વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાની તરફ જ ત્રાજવું ઢળવાનું છે. હાલની બેઠકમાં આ કાયદો કદાચ મુલતવી રાખવામાં આવે તોપણ આખરે તે પસાર થશે એ વિશે તો કશી શંકા નથી.

ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા દેશબંધુઓએ શું કરવું? દુનિયામાં સ્વાશ્રાયના જેવી એકે વસ્તુ નથી. દુનિયા સ્વાશ્રયીને પડખે જ ઊભી રહે છે. અને આ પ્રસંગમાં તેમ જ કદાચ બીજા પ્રસંગમાં પણ સ્વાશ્રાય એટલે સંકટસહન, અને સંકટસહન એટલે સત્યાગ્રહ. જ્યારે આબરૂ જવાની વાત હોય, જ્યારે હકના ઉપર તરાપ મરાતી હોય, જ્યારે નિર્વાહનાં સાધનો સુધ્ધાં જવાનો ભય હોય ત્યારે માણસને સત્યાગ્રહ કરવાનો અધિકાર છે, કર્તવ્ય થઈ પડે છે. ૧૯૦૭થી ૧૯૧૪ સુધી તેમણે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો અને હિંદુસ્તાન સરકારનો ટેકો મેળવ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ યુરોપિયનો અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે તેમની ગણના કરી હતી. કોમને માટે સંકટ સહન કરવાની તેમની આજે પણ ઈચ્છા અને હિંમત હોય તો આજે પણ તેઓ સત્યાગ્રહ કરી શકે છે.

પણ એ સમય હજી નથી આવ્યો. મસલતના જે ઉપાય તેઓ આજે લઈ રહ્યા છે તે બધા તેમણે પૂરા કરવા જોઈએ. હિંદુસ્તાન સરકાર દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર સાથે જે મસલત ચલાવી રહી છે તે મસલતના પરિણામની તેમણે રાહ જોવી જોઈએ. અને બીજા જે કોઈ પણ માર્ગ બાકી રહ્યા હોય તે શોધી તેનો ઉપયોગ કરી નિષ્ફળ થયા પછી જ સત્યાગ્રહનો માર્ગ તેમને માટે ખુલ્લો થાય છે. તે ઘડીએ સત્યાગ્રહ ન કરવો એ કાયરતા કહેવાય. અને જ્ય અચૂક છે જ. માણસને તેની મરજી વિરુદ્ધ કરાવનાર દુનિયામાં એક પણ સત્તા નથી. અને આ નિયમના સ્વીકારમાંથી જ સત્યાગ્રહ સ્પષ્ટ રીતે ફલિત થાય છે. સંખ્યાબળની સાથે તેને કશો સંબંધ નથી.

સત્યાગ્રહના નિયમ સ્પષ્ટ અને અપવાદરહિત છે. કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાને તો તેમાં સ્થાન જ નથી. સત્યાગ્રહીનું નિશ્ચિત ધ્યેય — માગણી એવી અને એટલી હોવી જોઈએ કે કોઈ પણ નિષ્પક્ષ અને ન્યાયપુરઃસર વિચાર કરનાર માણસ તેની ના પાડી ન શકે, અથવા તેમાંથી કશું ઓછું કરી ન શકે. આપણને અનેક વસ્તુ મેળવવાનો હક હોય પણ સત્યાગ્રહ તો તે જ વસ્તુને માટે થઈ શકે કે જેના વિના સ્વમાન અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આબરૂભરેલું જીવન, અશક્ય હોય.

અને એ શિર સાટેનો સોદો છે એમ પણ તેમણે સમજી લેવું જોઈએ. સત્યાગ્રહ કેવળ બોસમાં અથવા અખતરાની ખાતર જ ન કરી શકાય. સત્યાગ્રહ સત્યાગ્રહીની લાગણીનું માપ સૂચવે છે. એટલે તે ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે તે કર્યા વિના ચાલે જ નહીં. સત્યને માટે જેટલો ભોગ આપવો પડે તેટલો ઓછો. જ્યારે વિજ્યની સ્વપ્નેયે ધારણા નથી હોતી ત્યારે અચાનક એકાએક તે આપણને મળી રહે છે. સત્યાગ્રહ કોઈ કાળા માથાના માનવીની મદદ ઉપર આશા રાખીને

નહીં થઈ શકે. તે તો ઈશ્વર વિશે અને તેના ન્યાય વિશે અટળ વિશ્વાસ રાખીને જ થઈ શકે. અને ઈશ્વર શિરીષ જેવો કોમળ છતાં વજ્ર જેવો કઠણ છે. તાવણી કરવામાં તે આપણો તાપ કાઢે છે, પણ તે એટલો કૃપાળુ છે કે આપણે હિંમત હારી જઈએ ત્યાં સુધી તે આપણને તાવતો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૮-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૧-૨-૧૯૨૬

૩૨. જેલ કે “ઈસ્પતાલ” ?

અંગાળના ગવર્નર લોર્ડ લિટને થોડાક જ વખત ઉપર કલકત્તાની રોટરી ક્લબમાં જેલો વિશે ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું કે જેમ શરીરના રોગવાળાને આપણે જેલમાં નથી મોકલતા પણ ઈસ્પતાલમાં મોકલીએ છીએ, તેમ મનના રોગવાળા એટલે કે ગુનેગારોને સારું આપણે “નીતિના ડોક્ટરો ને નીતિની ઈસ્પતાલો રાખવી જોઈએ.” પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરતાં નામદાર ગવર્નરે કહ્યું હતું :

મારી આગળ જે આદર્શ હું રાખવા માગું છું એને ટૂંકામાં ટૂંકા અને સાદામાં સાદા રૂપમાં મૂકું તો તે એટલો જ છે કે આપણા ફોજદારી કાયદાના મૂળમાં વેરનું તત્ત્વ રહેલું છે તેને ઠેકાણે સુધારણાનું તત્ત્વ દાખલ કરવું. શિક્ષાથી માણસને ભયભીત કરી શકાય, ટેવો બળાત્કારે દાખલ કરી શકાય, પણ શિક્ષાથી ભલાઈ નહીં પેદા કરી શકાય. તેથી નૈતિક ઉદ્ધારના સાધન તરીકે શિક્ષાનો કશો ઉપયોગ નથી અને એનો ત્યાગ થવો જોઈએ. દુઃખ દઈને અને શિક્ષા કરીને જૈરજુલમથી જ જે નીતિ પળાવી શકાય એ ખોટી નીતિ છે; અને જેઓ બીજાઓ પાસે નૈતિક સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરાવવા માગતા હોય તેમણે એ સિવાયના બીજા ઉપાયો યોજવા જોઈએ.

શિક્ષાના ઉપયોગ અને મર્યાદા વિશે બોલતાં લોર્ડ લિટને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :

જે શિક્ષા કરવામાં જ આવે તો તેનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિને તેનું કલ્યાણ સધાય એવી ટેવો શીખવવાનો અથવા સમાજના કલ્યાણને માટે નિયમમાં રહેવાનું શીખવવાનો જ હોવો જોઈએ. શિક્ષાનું હમેશાં સારું પરિણામ જ આવશે એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. અમુક સંજોગોમાં શિક્ષાનો પ્રકાર એ ઉદ્દેશને માટે યોગ્ય હોય કે ન પણ હોય. વળી, આ ઉદ્દેશ લાવવાનું સાધન કેવળ શિક્ષા જ છે એમ હું નથી કહેવા માગતો. હું તો એટલું જ કહેવા ઈચ્છું છું કે શિક્ષાથી ઉપર કહેલા ઉદ્દેશો જ પાર પાડી શકાય. શિક્ષા કે દબાણથી કદી ન ઉત્પન્ન કરી શકાય એવી એક વસ્તુ તે ભલાઈ અથવા નીતિ છે. એટલે દુષ્ટતા ટાળવાને માટે અથવા ભલાઈ શીખવવાને માટે કરવામાં આવતી બધી શિક્ષા સ્પષ્ટ રીતે હાનિકારક છે. ભલાઈ એ મનની સ્થિતિ છે તેમ આરોગ્ય એ શરીરની સ્થિતિ છે. એટલે જેમ શરીરના દોષો શિક્ષા કરીને નથી મટાડી શકાતા તેમ ચારિત્ર્યના દોષો પણ શિક્ષાથી નહીં સુધરી શકે. સમાજના આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ચેપી રોગથી પીડાતા માણસને બળાત્કારે સમાજથી દૂર કરવો આવશ્યક હોય; તેમ જ ચારિત્ર્યના રોગવાળા માણસને પણ અલગ કરવો આવશ્યક હોય. પણ ખેગથી પીડાતા દરદીને સારો કરવા માટે ઓરી અથવા ક્ષય અથવા રક્તપિત્તાથી પીડાતા

લોકોની સાથે પૂરવો એ જેમ મોટી બેવકૂફી છે તેટલી જ બેવકૂફી ચોરી અથવા છેતરવાના રોગથી પીડાતા માણસને ચોરો અને ઠગોની સાથે પૂરીને સુધારવાની કોશિશ કરવી એ છે.

આ ઉદ્દગારો પછી સામાન્ય રીતે એવી આશા રખાય કે નામદાર સાહેબે બંગાળમાં કેદખાનાંઓમાં કરવાના કંઈ સુધારાની વાતો કરી હશે. પણ તેને બદલે તેમણે તો ઈંગ્લંડમાં માનવદયાના થયેલા બે અખતરાઓ ટાંકી બતાવ્યા, અને કહ્યું :

આ વિષય વિશે બોલવાનું મેં કેમ પસંદ કર્યું એમ તમે પૂછશો. કારણ એ છે કે એ કાર્ય કોઈ પણ સરકાર કરી શકે એવું નથી. સરકાર તો આવા કાર્યમાં પડી તેમાં વિઘ્ન નાખીને તે બગાડે જ. એવાં કામ તો પરોપકારી સજ્જનોથી જ થાય.

આમ પોતાને અને બીજી સરકારોને આ અતિશય જરૂરના સુધારાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી હાજર રહેવા દયાળુ સભ્યોના માથા ઉપર જ તેમણે તે ઓઢાડી હતી.

આમ છતાં એક અને જૂના અનુભવી કેદી તરીકે હું માનું છું કે લૉર્ડ લિટને જે કાર્ય પોતાના શ્રોતાઓ પાસે કરાવવા ઈચ્છ્યું તે કાર્ય સરકારોએ જ શરૂ કરી દેવું જોઈએ. પરોપકારી સજ્જનો સરકારી પ્રયત્નમાં મદદ કરી શકે, સ્વતંત્ર રીતે કશું ન કરી શકે. જે કંઈ કરવા જાય તો તેણે તો કેદખાનાંથી કેદીના ઉપર થયેલી બૂરી અસરને પહેલી ધોઈ નાખવી પડશે. કારણ કેદખાનામાં ગુનેગાર ગુના કરવામાં રીઢો થાય છે અને નિર્દોષ કેદીઓ પકડાયા વિના ગુના કરતાં શીખે છે. હું માનું છું કે કેદખાનામાં થતાં અનિષ્ટને ખાનગી પરોપકારી મદદ પહોંચી વળી શકે એમ નથી. આ દીવા જેવી વાત લૉર્ડ લિટને પણ સ્વીકારેલી જ હોવી જોઈએ, કારણ, આરંભમાં તેમણે ફોજદારી કાયદાના મૂળમાં વેરનું તત્ત્વ રહેલું છે તેને ઠેકાણે સુધારણાનું તત્ત્વ દાખલ કરવાની વાત કરી છે. પણ પોતાના ભાષણને અંતે તેઓ ભૂલી ગયા લાગે છે કે સુધારાનો પાયો ફોજદારી કાયદો સુધારીને જ નાખી શકાય એવો તેમનો આશય હતો. પણ પોતાની સરકારને જમા બાજુએ કશો સુધારો બતાવવાનો નથી એમ તેમણે જોયું એટલે ભાષણને અંતે તેમણે કહ્યું કે સુધારો કરવાનું કામ સરકારોનું નથી!

જે લૉર્ડ લિટને યોગ્ય રીતે જણાવ્યું તેમ સમાજના રક્ષણને માટે જ શિક્ષા થવી જોઈએ તો કેદીઓને કેવળ અલગ રાખવા એટલું જ બસ થવું જોઈએ. અને તે પણ તેમની ખરાબ ટેવો સુધરી છે એમ જણાય ત્યાં સુધી જ; અથવા તો તેમની પાસે સારી ચાલચલગતના જમીન મળે ત્યાં સુધી. આટલું સ્વીકારવામાં આવે તો પછી કેદીઓનું શાસ્ત્રીય રીતે વર્ગીકરણ કરવા વિશે, માનવ દયાની દૃષ્ટિએ તેમને કામ આપવા વિશે, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખનારા સારી જતના વૉર્ડરો પસંદ કરવા વિશે, કેદીઓને જ વૉર્ડર નીમવાની પ્રથા બંધ કરવા વિશે, અને એવા બીજા અનેક ફેરફારો કરવા વિશે કંઈ મુશ્કેલી આવે એમ હું જોતો નથી.

લૉર્ડ લિટનેનાં પોતાનાં જ ધોરણે રાજદ્વારી કેદીઓ ઉપર કામ ચલાવ્યા વિના તેમને પૂરી રાખવા ત્યાં તેમના ઉપર જેવો જુલમ થયાનું સંભળાય છે તેવા જુલમ કરવા એ તદ્દન અયોગ્ય છે. લૉર્ડ લિટને પોતાનાં સ્તુત્ય ધોરણો પોતાના જેલના વહીવટને પણ લાગુ પાડે તો કેવું સારું? જે તેઓ તેમ કરશે તો અમને શંકા નથી કે એવા પણ સુધારા તેમની આંખે ચડશે કે જે પરોપકારી સજ્જનો કરવાની આશા રાખે તેના કરતાં સરકારને કરવા અતિશય સહેલા જણાશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૮-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૧-૨-૧૯૨૬

૩૩. ૫૦૦૦ માઈલ દૂર

પ્રિવી કાઉન્સિલમાં હિંદી અપીલ સાંભળવાને માટે બે વધારે જજો નીમવાની દરખાસ્ત ઉપર વડી ધારાસભામાં થયેલા વાદવિવાદથી આ આખરની અપીલ કોર્ટનું સ્થાન કયાં રાખવું તે વિશેની ચર્ચા તાજી થાય છે. જે આપણે મૂંઝવે દશામાં ન હોઈએ તો ન્યાય લેવા (અથવા ખરીદવા?) માટે પાંચ હજાર ગાઉ જવાની વ્યર્થતા અને પાપ આપણે સહેલાઈથી જોઈ શકીએ. એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીમાં બેસીને ન્યાયાધીશો જેટલી તટસ્થતા અને નિષ્પક્ષતાથી અપીલ સાંભળી શકે તેના કરતાં આટલા દૂરના આરામમાં તેઓ વધારે તટસ્થતા અને વધારે નિષ્પક્ષતાથી અપીલ સાંભળી શકે. આ દલીલ વિચારતાંવેંત તૂટી પડે છે. એમ જે હોય તો શું ગરીબ લાંડનવાળાઓએ પોતાની પ્રિવી કાઉન્સિલ દિલ્હીમાં રાખવી? અને બિચારા અમેરિકન અને ફ્રેન્ચ લોકોની શી દશા થાય? શું તેમણે એકબીજા સાથે વ્યવસ્થા કરી ફ્રેન્ચ અપીલ કોર્ટ અમેરિકામાં રાખવી અને અમેરિકને અપીલ કોર્ટ ફ્રાન્સમાં રાખવી? વારુ, જે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર દેશ હોત તો આપણે શું કરત? શું હિંદુસ્તાન જ એક્કું લાડકું છે કે લાંડન જેટલા દૂર સ્થાનમાં અપીલ કરવાનો લહાવો તેને આપવામાં આવ્યો છે? લાંડનમાં પ્રિવી કાઉન્સિલની બેઠક રાખવાની તરફેણમાં સાંસ્થાનિકોનું ઉદ્દાહરણ રખે કોઈ ટાંકે. એ લોકો માત્ર ભાવનાને વશ થઈને એ જરીપુરાણી પ્રથાને ચલાવી રહ્યા છે. અને કેટલાંક સંસ્થાનોમાં તો આખરની અપીલ કોર્ટ પોતાના જ દેશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો છે. હિંદુસ્તાનની ભાવના એથી ઊલટી છે. સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન એ વાતને સાંખી જ નહીં શકે કે આખરની અપીલ કોર્ટનું સ્થાન હિંદુસ્તાનની બહાર હોય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૮-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૧-૨-૧૯૨૬

૩૪. ખાદીની પ્રગતિ

ચરખા સંઘના મંત્રીની ઉપર ચિત્તુર જિલ્લા સંઘના મંત્રીનો એક કાગળ આવ્યો છે જેમાં ત્રણ મહિનામાં ત્યાંના કાંતનારાઓએ ખાદી કરાવી તેના આંકડા^૧ આપ્યા છે, જે કીમતી છે.

આ યાદીમાં આપેલી ખરની કિંમત કાંતનારાઓ વકીલો, ગ્રેન્જ્યુએટો અને ધારાસભાવાળાઓ છે તેમાં રહેલી છે. આ લોકો કદાચ કરકસરના ઈરાદાથી પોતાનાં કપડાં પોતાના સૂતરમાંથી નહીં વણાવી લેતા હોય, કેવળ શોખની ખાતર જ હશે. નાથા પટેલના જેવા ખેડૂતો-જેની કથા ભાઈ મહાદેવે ગયા અંકમાં આપી હતી તેઓ તો—પોતના ખર્ચ બચાવવાને માટે જ પોતાનું કાંતીને વણે છે. નાથા પટેલે પોતે જ જણાવ્યું હતું તેમ તેનાં કપડાંનો ખર્ચ વાર્ષિક ૨૫૦ રૂપિયાનો હતો. આમ ખાદીનું આર્થિક અને લાગણીની દૃષ્ટિએ એમ બંને રીતે મહત્ત્વ છે.

પણ આ કંતાવનાર અને કાંતનારને હું તેમના ઉત્સાહ અને ખાદીભક્તિ માટે ધન્યવાદ આપું છું, ત્યારે હાથકાંતણ વધારવાની જે યોજના આ ભાઈએ મોકલી છે તેના ઉપર હું મતું

૧. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

મારી શક્તો નથી એમ જણાવવાને દિલગીર છું. ૩૦ દિવસ કાંતનારને એ એક ટુવાલની ભેટ આપવાનું, અને ૯૦ દિવસ કાંતનારને મફત સૂતર વણાવી આપવાનું વચન આપે છે.

જે ઉપર જે કાંતનારા વર્ણવ્યાં છે તેવા વર્ગને માટે આ વચનો હોય તો મને લાગે છે કે એ વચન એ ખોટી લાલચ છે. ધારાસભાના સભ્યો અને વકીલોને પોતાનું સૂતર મફત વણાવવાનો અધિકાર નથી. કાંતવાને પરિણામે સારું ઈનામ મળવાનું છે એવી દૃષ્ટિથી તેઓ કાંતે તો તેમના કાંતવાની બધી કિંમત મારી જાય છે. આવાઓ તો કાંતવાના શોખની ખાતર જ કાંતવું જોઈએ. પોતાનું કાંતવું સૂતર વણાવીને તે પહેરવું એ જ કાંતવાનું સંપૂર્ણ ફળ છે. ઈનામ તો પરાણે કાંતનારાઓને લલચાવવા માટે છે. શોખથી કાંતનારને પણ ઈનામ આપી શકાય, પણ તેવાને જ કે જેઓ અતિશય ગરીબ હોય, અને જેવાને એક પૈસાની બચત એટલે પૈસાનું વધારે થી ખાવાનું થઈ પડે એમ હોય છે.

વળી, પોતાનું કાંતવાને મફત પૂણી આપવી તે તો ભીખ માગવાનો ધંધો વધારવા બરાબર છે. જે પોતાની પૂણી ખરીદી શકે તેને મફત પૂણી શા સારુ આપવામાં આવે? કારણ, સૂતર તો તેમને લઈ જવા દેવામાં આવે છે. તેમને કાંતવાની બધી સગવડ મળે અને કાંતવાની કળા શીખવાને માટે બધી મદદ મળે એ કાંઈ ઓછું છે કે? મફત પૂણીઓ તો ભૂખે મરતાને જ આપી શકાય, કે જેથી કરીને તેઓ પોતાનું ગુજરાન મેળવી શકે, જેથી તેમને કામ કરવાની વૃત્તિ થાય. કારણ, આજે આજસનું દેશમાં સામ્રાજ્ય વર્તે છે. જે આજસ આપણા ઉપર પરાણે ચોંટાડવામાં આવ્યું તે આજસ આપણે ત્યાં ઘર કરીને બેઠું છે. ખાદીનું કામ કરનારાઓએ કદી ભૂલવું ન જોઈએ કે ખાદીની આખી યોજના, દેશમાં કરોડો ભૂખ્યા અને અર્ધા ભૂખ્યા પડેલા છે, અને આખું વર્ષ અથવા વર્ષના ત્રણ મહિના તેમને કામ નથી મળતું તે કારણે તેઓ આ ભૂખમરો વેઠે છે એ વાતના સ્વીકારના ઉપર રચાયેલી છે. એટલે ખાદી મંડળો નેટલા રૂપિયા ખર્ચે તે બધા, બની શકે ત્યાં સુધી, આ ભૂખે મરતાં કરોડોના ખીસામાં જવા જોઈએ અને તે પણ દાન તરીકે નહીં, પણ કાંઈ કરેલા કામના બદલા તરીકે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૮-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૧-૨-૧૯૨૬

૩૫. ઝોલામાંથી ચૂલામાં

દક્ષિણ આફ્રિકાના એશિયાઈ બિલની દસમી ક્લમના સૂચિત સુધારાનો પૂરો પાઠ મદ્રાસથી નીકળતા હિન્દુ પત્રમાં છપાયો છે. એ સૂચિત સુધારો અને મૂળ ક્લમ બંને હું સમાંતર કોલમોમાં નીચે ઉતારું છું :

મૂળ ક્લમ ૧૦

પેટા ક્લમ ૨

ગવર્નર જનરલ, ગેજેટમાં ઢંઢેરો પ્રસિદ્ધ કરીને ઝોવું જાહેર કરી શકશે કે ઝો ઢંઢેરામાં નિયત કરેલી તારીખથી અને તે પછી, ઢંઢેરામાં સૂચવેલી કોઈ પણ જાતિનો કોઈ પણ સભ્ય આ ક્લમની પેટા ક્લમ ૨માં જોગવાઈ કર્યા અનુસારના દરિયાકિનારાના પ્રદેશ સિવાય નાતાલ પ્રાંતમાં અન્યત્ર કોઈ પણ સ્થળે સ્થાવર મિલકત સંપાદન કરી શકશે નહીં અથવા પટ્ટાથી ભાડે રાખી શકશે નહીં અથવા તેનો જૂનો પટ્ટો તાજે કરાવી શકશે નહીં. પરંતુ ઝોમ ઠરાવવામાં આવે છે કે આ ધારો અમલમાં આવતી વખતે જે સ્થાવર મિલકત લેખી પટ્ટાથી ભાડે રાખેલી હશે તેનો પટ્ટો તાજે કરાવવામાં આ ક્લમમાં દર્શાવેલો કોઈ પ્રતિબંધ આડે આવશે નહીં.

સુધારેલી ક્લમ

ગવર્નર જનરલ, ગેજેટમાં ઢંઢેરો પ્રસિદ્ધ કરીને ઝોવું જાહેર કરી શકશે કે ઢંઢેરામાં નિયત કરેલી તારીખથી અને તે પછી—આ તારીખ ૧૯૨૫ના ઓગસ્ટ માસની પહેલી તારીખથી વહેલી હોવી જોઈએ નહીં—સદર ઢંઢેરામાં સૂચવેલા કોઈ પણ વર્ગની કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રથમ તો આ સંઘની હદમાં કોઈ પણ પ્રકારની સ્થાવર મિલકત ભાડે રાખી શકશે નહીં, પોતાને નામે ચડાવી શકશે નહીં, તેમ ભાડૂત તરીકે ભાડાનો પટ્ટો પાંચ વર્ષથી વધારે મુદત માટે તાજે કરાવી શકશે નહીં; અને બીજું, કેપ ઓફ ગુડ હોપમાં તથા નાતાલમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ પ્રકારની સ્થાવર મિલકત સંપાદન કરી શકશે નહીં. પરંતુ અપવાદ તરીકે રહેઠાણના હેતુઓ માટે વર્ગીય રહેઠાણ વિસ્તારમાં અથવા વેપારના હેતુઓ માટે વર્ગીય વેપાર વિસ્તારમાં, અથવા કોઈ પણ હેતુ માટે વર્ગીય રહેઠાણ તથા વેપારી વિસ્તારમાં આવી મિલકત સંપાદન કરી શકશે.

મૂળ ક્લમ અને સુધારેલી ક્લમ ઉપર સહેજે નજર નાખતાં સામાન્ય વાચકને પણ સ્પષ્ટ સમજાશે કે સુધારો મૂળ કરતાં અનેકગણો ખરાબ છે. ઝોટલે ઝોમાં કોઈ બાંધછોડ કરવાનો પ્રયત્ન સરખો નથી. ઝોમાં તો હિંદુસ્તાનના લોકમતને, ખુદ હિંદુ સરકારના અભિપ્રાયને, ઠોકરે મારવામાં આવ્યો છે. સંઘ સરકારનું આ વલાણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં એશિયાઈઓ વિરુદ્ધ યોજવામાં આવેલી ભીષણ ઝુંબેશને અનુરૂપ જ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૮-૨-૧૯૨૬

૩૬. પુરુલિયાના કુષ્ઠાશ્રમના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૯, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારા ખૂબ જ ઝડપથી આવેલા અને વિગતપૂર્ણ જવાબ^૧ માટે આભારી છું. એની નક્કલ એ બીમાર મિત્રને મોકલી આપું છું. તેઓ એક કોલેજમાં પ્રોફેસર છે. મને ખાતરી છે કે તમે લીધેલી તસ્દી બદલ તેઓ આભારની લાગણી અનુભવશે.

કૃપા કરીને ડૉ. સાન્ત્રાને મારા તરફથી યાદ કહેશો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૧૦

૩૭. અ. ટે. ગિદવાણીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૧૯, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ગિદવાણી,

પુરુલિયાથી આવેલા જવાબની નક્કલ આ સાથે બીડું છું. ભવિષ્યમાં કામ લાગે તે માટે મૂળ પત્ર અહીં રાખ્યો છે. મને લાગે છે કે બીજા ઉપાય અજમાવવો ઠીક થઈ પડશે. મિ. શાર્પના પત્ર ઉપરથી જણાય છે કે ચિંતાનું ખાસ કારણ નથી. આશા છે કે બીજી રીતે તમારી તબિયત તદ્દન સારી રહેતી હશે.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ ૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૧૧

૧. આ જવાબ ગાંધીજીના ૧૦-૨-૧૯૨૬ના પત્રનો હતો. જુઓ પુસ્તક ૨૯.

૩૮. વિનોબા ભાવેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, ફેબ્રુઆરી ૧૯, ૧૯૨૬

ભાઈ વિનોબા,

તમે માંદા પડો ત્યારે બીજાનો દોષ તો હવે કઢાય જ કેમ? હવે તો હું મારો દોષ ન કાઢું તોયે ચાલે. જે જન્મથી બ્રહ્મચારી હોય તેને માંદા પડવાનો અધિકાર અખત્યાર રહેતો હોય તો મારા જેવો જેણે પાકે ઘડે કાંઠો ચડાવવાનો ઉદ્યમ કર્યો તેને તો કેટલો બધો વધારે હોવો જોઈએ? પણ આપણે બંનેએ એ અધિકારનો ત્યાગ કર્યો છૂટકો છે. બ્રહ્મચારી તો તે જ કે જેનું શરીર વજના જેવું હોય. રોગમાત્ર કંઈક ને કંઈક વિકારનું જ ચિહ્ન છે ના? હવે તો તમે તદ્દન સાજા થઈ ગયા હશો.

મામાના આશ્રમ વિશે લખજો. તમે કહી ગયા તે પ્રમાણે તમારે નામે હમેશાં ૧૬૦ તાર જમે થાય છે. અને જોકે પુરુષોત્તમ ઉપરના તમારા કાગળ પ્રમાણે સુધારો કરવો જોઈએ એમ જણાય છે. તમારી સરેરાશ તો ૧૬૦ની જ આવવાની છે. એટલે નજીવા સુધારા કરી ચોપડી બગાડવાની ઈચ્છા નથી થતી.

જમનાલાલજી આજે અહીં આવ્યા છે. કાકા પણ ઘણું ભાગે આવતી કાલે અથવા તે રવિવારે આવવા જ જોઈએ. મનાઈલુકમ મોકલવાની ધમકી દઈ ગયા હતા. એ લુકમ ગયો જ હોય તો કાકા નહીં આવે. ચાર વાગ્યાની પ્રાર્થનામાં હમણાં તો બાળકૃષ્ણ ઈશોપનિષદ સંભળાવી રહેલ છે. અવધ વીત્યે તમે આવી જજો.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૮૨

૩૯. શાર્દૂલસિંહ કવીસરને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૦, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

ભેગી થયેલી ટપાલનો નિકાલ કરવાનું કામ હું હમણાં જ હાથમાં લઈ શકું છું.

તમે જ્યું છે તેમ ગુરુદ્વારા અંગેના મામલામાં જે કેટીઓ ઉપર મુકદ્દમો ચાલી રહ્યો છે તેમાંના કેટલાકને છોડી મૂક્યા તે વિશે મેં કશું કહ્યું નથી. હું જાણું છું કે એમ કરવામાં જોખમ હતું, કેમ કે છૂપા પ્રવાહો કેવા છે તેની મને ખબર નથી.

૨૭મી જાન્યુઆરીના તમારા પત્રના છેલ્લા પેરેગ્રાફમાં તમે જે પત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો હજી પત્તો લાગ્યો નથી. હું એની તપાસ કરાવું છું.

જે ચીજે મારે જાણવી જોઈએ એવું તમને લાગે તેનાથી મને તમે વાકેફ કરતા રહેશો એવી આશા રાખું છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૧૨

૪૦. જીવણલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ફાગણ સુદ ૯ [ફેબ્રુઆરી ૨૦, ૧૯૨૬]^૨

ભાઈશ્રી પ જીવણલાલ,

તમે અને રામજીભાઈએ લખેલો કાગળ તથા તમે બંનેએ નોખા લખેલા કાગળો મને મળ્યા છે. તેથી મને કંઈક આઘાત પહોંચ્યો છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. આપણું પોતાનું અંગતનું કામ જેમ આપણે છોડી શકતા નથી અને તેની સફળતા પાછળ ભેખ લઈએ છીએ તેમ જ આપણે લીધેલા પરોપકારી કે ધાર્મિક કામને વિશે પણ હોવું જ જોઈએ. એ ન્યાયે તમ બંનેમાંથી એક પણ જે રીતે અમરેલીના કાર્યાલયની જવાબદારી છોડી દીધી કરી લખો છો એમ છોડી શકતા નથી. એ કાર્ય તમે સ્વેચ્છાએ ઉપાડેલું છે અને એમાંથી તમે છૂટવા ઈચ્છો તો તેને બીજી રીતે સુવ્યવસ્થિત કરીને જ છૂટી શકો છો. તમારી બંનેની અડચણ હું સમજી શકું

૧. મૂળમાં પત્ર કોને ઉદ્દેશીને લખ્યો છે તે જણાવ્યું નથી. છતાં જુઓ પુસ્તક ૨૯ “શાર્દૂલસિંહ કવીસરને પત્ર”, ૨૬-૧૧-૧૯૨૫.

૨. જીવણલાલના જે પત્રના જવાબમાં આ પત્ર લખાયો છે તેના ઉપર આ પ્રમાણે લખેલું છે : “પૂજ્ય આપુજીએ ફાઈલ કરવા આપ્યો, ૨૫-૪-૧૯૨૫.” એ નોંધ ઉપરથી આ વર્ષ તારવવામાં આવ્યું છે.

છું. પણ મેં તો તમને તમારું કર્તવ્ય સમજાવવા ઉપરનાં વાક્યો લખ્યાં છે. તમારા કાગળો પહોંચ્યા પહેલાં જ તમને એક કાગળ તો હું લખી ચૂક્યો છું. તેમાં મેં લખેલું છે તેને હજુ પણ વળગી રહેવા ઈચ્છું છું. એ કાર્યાલયને સારુ પરિપદ અથવા ચરખા સંઘ અથવા ખાદીમંડળ જવાબદાર થશે. અત્યારે તો મેં જ જોખમ વહોરી લીધું છે અને આશ્રમમાંથી પૈસા આપ્યા છે. પણ તમારે એમ ન ઈચ્છવું જોઈએ કે જાહેર સંસ્થા તેમાં પડી તમે રોકેલી મૂડી પાછી આપે. તમે એમ કહો કે જાહેર સંસ્થાએ એ કામને ચલાવવાનું જોખમ વહોરવું જોઈએ. હવે પછી જ પૈસા જોઈએ તે એ સંસ્થા પૂરા પાડે અને જો કોઈ પણ કાળે કાર્યાલય બંધ કરવા ઈચ્છે તોયે કાર્યાલય ખંડી લેવાનો અધિકાર તમને આપે અને તમે તેમ ન ખંડી લ્યો તો તેને સંકેલતાં જ કંઈ પણ વધે તેમાંથી તમે રોકેલી દસ હજારની મૂડી પેટે વરાડે પડતી તમને પણ આપે. બે વર્ષ પછી એ મૂડી ખેંચી લેવાની તમારી શરત હું તો યોગ્ય નથી માનતો. પ્રતિવર્ષ જ દાન તમે કરો છો તેની મુદત તમે બે વર્ષની રાખવાને ઈચ્છો છો એમાં કંઈ હું અયોગ્ય ન ગણું. પણ તમારી બંનેની પાસેથી એવી આશા તો હું અવશ્ય રાખું કે જો કામને તમે તમારું પોતાનું ગણી નિભાવ્યું છે તે કામને ચિરાયુ કરવા સારુ તમે જ્યાં સુધી તે વ્યવસ્થિત ચાલે ત્યાં સુધી મદદ લીધા જ કરો અને હવે જ્યારે તમારું અંગતનું કામ વધારે ફળદાયી કરવા માગો છો ત્યારે એના ફળનો લાભ આ કાર્યાલયને વિશેષ મળે એમ હું માનું અને માગું. અમરેલીનું ખાદી કાર્યાલય એ કાઠિયાવાડની મોટામાં મોટી ખાદી પ્રવૃત્તિ છે. એની પાછળ ઠીક પ્રયત્ન થયેલા છે, પૈસા રેડાયા છે અને કામ જામેલું ગણાય. તેની આવશ્યકતા વિશે તો સંદેહ રખાય તેમ નથી. એ કાર્યાલય બંધ થાય તો કાઠિયાવાડમાં ચાલતી ખાદી પ્રવૃત્તિને મોટો ધક્કો પહોંચે.

આ બધું વિચારીને જ નિર્ણય પર તમે બંને આવો તે મને જણાવશો.

તમારા દાન બાબત મારી સલાહ તો એવી છે કે જો પૈસા બચ્યા છે તે મને મોકલી આપો. અંત્યજ અથવા તો ખાદી કામને સારુ તે વાપરવાનો ઈરાદો છે. બનતા સુધી તો મકાનને સારુ નહીં જ વાપરું. પણ તે વિશે મને ન બાંધો એમ ઈચ્છું ખરો. હું પોતે બહાર નથી ફરતો એટલે તમારી પાસે રહેલા પૈસાનો ઉપયોગ હું ઈચ્છું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૯૩

૪૧. વિધવાવિવાહ

એક વિધવા બહેન લખે છે :^૧

લખનાર બહેનને આ કાગળ દીપાવે છે. પણ વિધવાવિવાહના પ્રશ્નનો એથી ફરિયાદ થઈ શકતો નથી. બાળવિધવા ધર્મ જેવી વસ્તુને જ ન સમજી શકે ત્યાં વૈધવ્યના ધર્મની વાત જ કેમ કરી શકાય? ધર્મના પાલનની સાથે જ્ઞાનની હસ્તી કલ્પાયેલી હોય છે. સાચાખોટાનો વિવેક ન સમજનાર બાળક ખોટું કરવાનો દોષ કરે છે એમ કેમ કહી શકાય? નવ વર્ષની વિધવા નથી જાણતી કે વિવાહ શી વસ્તુ છે. એ નથી જાણતી કે વૈધવ્ય શું છે. એ પરણી જ નથી. ત્યારે એ વિધવા કઈ રીતે થઈ ગણાય? પરણાવવાની ક્રિયા માબાપે કરી. એ બાળા વિધવા થઈ એમ માબાપે માન્યું. એટલે જો વૈધવ્યનું પુણ્ય કોઈને મળતું હોય તો તે માબાપને મળ્યું કહેવાય. પણ નવ વર્ષની બાળાને ભોગે એ માબાપ પુણ્ય લઈ શકે ખરાં? અને લઈ શકતાં હોય તોયે પેલી બાળાનો સવાલ તો આપણી પાસે ઊભો જ છે. ધારો કે એ વીસ વરસની થઈ. જેમ જેમ સમજણી થતી ગઈ તેમ તેમ તેણે આસપાસના વાતાવરણમાંથી સમજી લીધું કે પોતે વિધવા ગણાય છે. પણ એ ધર્મ તો તે નથી સમજી. વીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતાં ધીમે ધીમે તેનામાં સ્વાભાવિક વિકારો પેદા થયા અને વૃદ્ધિ પામ્યા એ પણ આપણે ધારી લો. હવે એ બાળા શું કરે? માબાપની પાસે તો એનાથી બોલી શકાય જ નહીં, કારણ કે માબાપે સંકલ્પ કરી લીધેલો છે કે હવે જુવાનીમાં આવેલી આ દીકરી વિધવા છે અને તેને પરણવાનું નથી.

આ તો એક કલ્પિત દૃષ્ટાંત છે. પણ આવી હિંદુ વિધવાઓ હિંદુસ્તાનમાં એક નથી પણ અનેક છે, હજારો છે. તેઓને વૈધવ્યનું કશુંયે પુણ્યફળ નથી મળતું એ તો આપણે જાણી ગયા. પોતાના વિકારોને તૃપ્ત કરવાને સારુ આ જુવાન સ્ત્રીઓ અનેક પાપોમાં ફસાય છે એની જવાબદારી કોણ ઉઠાવે? મારી દૃષ્ટિએ એ પાપનાં ભાગીદાર માબાપ તો થાય જ છે. પણ એથી હિંદુ ધર્મ કલંકિત બને છે, દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતો જાય છે, અને ધર્મમાં અનીતિની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. તેથી જ જોકે આ બહેને જાણાવ્યા છે એવી જાતના વિચારો હું એક વખતે રાખતો હતો છતાં હવે ન ચાલતાં, વિશેષ અનુભવે એવા નિશ્ચય પર આવ્યો છું કે જે બાળવિધવા ઉંમરે પહોંચતાં પુનર્લગ્ન કરવાને ઇચ્છે તેને સંપૂર્ણ છૂટ અને ઉત્તેજન મળવાં જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ માબાપોએ ખંતપૂર્વક એ બાળાઓને યોગ્ય રીતે પરણાવવી જોઈએ. અત્યારે તો પુણ્યને નામે પાપનો પ્રચાર થઈ રહેલો છે.

બાળવિધવાને આમ પરણાવતાં છતાં હિંદુ ધર્મ શુદ્ધ વૈધવ્યથી અલંકૃત તો રહેશે જ. જેણે દંપતીસ્નેહ અનુભવ્યો છે તેવી સ્ત્રી વિધવા થયે ઈશદાપૂર્વક પુનર્લગ્ન નહીં કરે. તે સ્ત્રીનો સંયમ બાહ્ય અંકુશને આભારી નથી. તે સ્ત્રીને વિવાહિત થવાને સારુ લલચાવી શકે એવી શક્તિ આ જગતમાં નથી. તેની સ્વતંત્રતા હમેશાંને સારુ સુરક્ષિત જ છે.

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં એ બહેને લખ્યું છે કે બાળવિધવાઓને ફરીથી લગ્ન કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ એવું તમે સાથી કહો છો એ મને સમજતું નથી, કેમ કે રૂઢિને લીધે જે સંયમી જીવન જીવવાની એમને ફરજ પડે છે, તેનાથી વિકાર જીવવામાં મદદ થાય છે અને તે કારણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એ જીવન ઉર્ધ્વગામી છે.

જ્યાં આત્મલગ્ન નથી ત્યાં આત્મલગ્નનું આરોપણ કરવું એ અનીતિ ગણાય. બાળલગ્નમાં આત્મલગ્નને અવકાશ જ નથી. આત્મલગ્ન સાવિત્રીએ કર્યા, સીતાએ કર્યા, દમયંતીએ કર્યા. તેવાં વૈધવ્ય આવતાં ફરી વિવાહ કરે એવું આપણી કલ્પનામાંયે નથી આવી શકતું. એવું શુદ્ધ વૈધવ્ય સમાબાઈ રાનડેનું હતું. આજે તેવું વૈધવ્ય વાસંતીદેવીનું^૧ છે. એવા વૈધવ્યથી હિંદુ સંસાર શોભે છે, પુનિત થાય છે. બાળવિધવાના માની લીધેલા વૈધવ્યથી હિંદુ સંસાર પતિત થતો જાય છે. પ્રૌઢ વિધવાઓ પોતાના વૈધવ્યને શોભાવતી છતી બાળવિધવાઓને પરણાવવા સારુ કટિબદ્ધ થાય અને એ પ્રથાનો હિંદુ સમાજમાં પ્રચાર કરે. મજકૂર કાગળ લખનારી બહેનના જેવા વિચાર ધરાવનારી બહેનોએ બાળાઓનાં વૈધવ્ય કાયમ રાખવામાં ધર્મનું રક્ષણ છે એ વિચારદોષ સુધારવો ઘટે છે.

હું જે નિર્ણય પર આવ્યો છું તે નિર્ણયનું કારણ બાળાઓનાં દુઃખ નથી, પણ તેનું કારણ મારા હૃદયમાં ઉદ્ભવતો આ વિષય પરત્વેનો સૂક્ષ્મ ધર્મવિચાર છે અને તે બતાવવાનો મેં અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૨-૧૯૨૬

૪૨. મુંગી સેવા

ખરી સેવા તો એ જ છે કે જે જગત જાણે તો કેવળ તેના પરિણામથી જ. સેવક કે સેવિકા પોતાનું નામ જાહેરમાં આવે એવું સ્વપ્ને પણ ન ઈચ્છે. આવા પ્રકારની સેવા હિંદુ-સ્તાનમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થઈ રહેલી છે. જેમ બીજાં ખાતાંઓમાં તેમ ખાદીને પણ આવી સેવાનો લાભ મળ્યા કરે છે. તેમાંનો એક દાખલો હમણાં જ એક કાગળમાં મારી નજર તળે આવ્યો છે. થોડા જ માણસો જાણે છે કે મુંબઈમાં કેટલીક બહેનો ખાદીનું કામ કરી રહેલી છે. તેઓની દેખરેખ તળે કેટલાક વર્ગો ચાલે છે અને તેની મારફતે ગરીબ બહેનો આજીવિકા મેળવે છે. એમાંનો એક વર્ગ સેવાસદનમાં છે, જેમાં ૫૫ છોકરીઓ કામ કરે છે. બીજા કોંગ્રેસ હાઉસમાં છે, તેમાં ૬૫ છોકરીઓ છે. સારસ્વત હોલમાં ૩૫ છોકરીઓ છે. મજગામમાં એક વર્ગ છે તેમાં મુસલમાન બહેનો ભાગ લે છે. એ વર્ગની સંખ્યા મજકૂર કાગળમાં નથી. સેવા-સદન અને કોંગ્રેસ હાઉસમાં મુખ્યત્વે પારસી છોકરીઓ લાભ લે છે. સારસ્વત હોલમાં કર્ણાટકી બહેનો, અને હવે ભૂલેશ્વરમાં ગુજરાતી બહેનોની સગવડને સારુ એક વર્ગ ચલાવવા ગોઠવણ ચાલી રહેલી છે. આ જ પ્રમાણે બીજા જગાઓમાં પણ કામ ચાલે તો કેટલી બધી ગરીબ બહેનોને સહેજે મદદ મળી આવે!

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૨-૧૯૨૬

૪૩. નોંધ

“ગાંધી ચિન્નણ”

આ નામનું ૧૩ ભાગનું ૨૦૦૦ ઉપરાંત પાનાંનું પુસ્તક ભાઈ નગીનદાસ અમૂલખરાયે વર્ષો થયાં પ્રગટ કર્યું છે. એમાં મારાં લખાણો જે તેમને હાથે આવ્યાં તેને તેમણે વિષયવાર ગોઠવ્યાં છે. તેમાંના એકબે ભાગ હું વાંચી ગયો છું તે ઉપરથી હું થયેલી મહેનત અને કાળજીની આંકણી કરી શકું છું. જેને મારાં લખાણો ઉપર મોહ છે તેઓને આ પુસ્તક મદદગાર થઈ પડે એમ હું માનું છું. આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં ભાઈ નગીનદાસે કશો આર્થિક લાભ નથી શોધ્યો કે કર્યો. તેની ઘણી નકલ હજુ તેમની પાસે પડી છે. તેની મૂળ કિંમત રૂપિયા ૮-૧૦-૦ છે. તેને તેમણે ઘટાડી રૂપિયા ૪-૧૦-૦ સામાન્ય વાચકને સારુ રાખી છે. પણ છાત્રાલયો, પુસ્તકાલયો, આશ્રમો, બીજી સાર્વજનિક સંસ્થાઓને અને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ટપાલખર્ચનો રૂપિયો ૧) અને પરદેશમાં હોય તો રૂપિયો ૧૫ મોકલવાથી ભાઈ નગીનદાસ પોતાનું પુસ્તક - ૧૩ ભાગ - મોકલવા તૈયાર છે. જેને મારાં લખાણોનો પુસ્તકાકારે ખપ હોય તેણે ભાઈ નગીનદાસ અમૂલખરાયને ૬, સુખડવાળા બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ (-૧)ને ઠેકાણે લખવું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૨-૧૯૨૬

૪૪. ડી. હનુમંતરાવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ હનુમંતરાવ,

હમણાં મને કેટલાક નૂના પત્રો નિકાલ કરવા માટે આપવામાં આવ્યા છે. આ ફાઈલમાં તમારા બે પત્રો મને મળ્યા છે, જે જન્યુઆરીમાં આવ્યા હતા. મારી માંદગીમાં અને તે મટયા પછીની મારી આરામની સ્થિતિમાં આ બધા પત્રો આજ સુધી મને આપવામાં આવ્યા નહોતા.

આશ્રમ સંબંધમાં મેં ગઈ કાલે કૃષ્ણને લખી દીધું છે. શ્રી રુસ્તમજી ગુજરી ગયા, એટલે એમના તરફથી કશું આવતું નથી. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ પાસે જે પૈસા હતા તે પણ લગભગ ખૂટી ગયા છે. એટલે નવાં નાણાં એકઠાં થતા સુધી કૃષ્ણને કશું મોકલી શકાશે નહીં. આ વાત દુઃખદ છે, પણ અત્યારે એનો બીજો ઉપાય નથી.

તમે બે મિત્રો વિશે મને લખ્યું છે. હાલ તુરત એમને માટે શું થઈ શકે તે મને સમજતું નથી. અત્યારે આશ્રમમાં વસ્તી વધી પડી છે અને મને લાગે છે કે હું અહીં છું ત્યાં સુધી સ્થિતિ એવી જ રહેશે. કેટલાંક વધારે મકાનો ઊભાં કરવાનું હું ગંભીરતાથી વિચારી રહ્યો છું. તેમ છતાં જો હું આશ્રમમાં આ વર્ષ પૂરતો જ ઠરીને રહેવાનો હોઉં તો આમ કરવું વાજબી છે કે કેમ એ વિચારવા જેવી બાબત છે. કેવળ થોડી મુદતના ઉપયોગ માટે નવા ઓરડા બંધાવવાથી શો

લાભ થવાનો હતો? થોડી મુદત એટલા માટે કહું છું કે હું જેવો આહીંથી ખસીશ કે તરત, ઘણે ભાગે, નવા આવેલા લોકો ચાલ્યા જશે. તો પછી એ મિત્રો આટલું વરસ ખમી જશે? હું જાણું છું કે મુદત લાંબી છે, પણ બીજું શું થઈ શકે તે મને સમજતું નથી. તમે કંઈ સૂચવી શકો છો? એમને હું બારેબાર કશું લખતો નથી, પણ જે કરવું જરૂરી હોય તે કરવાનું તમારા પર છોડું છું.

હવે ખોરાકની વાત. આપણે જેઓ આહાર સુધારવાના હિમાયતીઓ છીએ તેમને કંઈક પાયા વગરની દલીલો કરવાની ટેવ પડેલી છે. મને નથી લાગતું કે મીઠાની શરીર પર થતી [અસર]^૧ વિશેનાં આપણાં વિધાનો ખરેખર સાચાં અથવા તો કોઈ પણ રીતે પૂર્ણ હોય છે. એવું નથી કે દાક્તરો આ બાબતમાં આપણા કરતાં વધારે સારા છે, પરંતુ એમનામાંના કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ નિઃશંક મોટી શોધખોળો કરેલી છે અને મીઠું ખોરાકનું એક આવશ્યક તત્ત્વ છે એ હકીકતની તરફેણમાં ભરચક પુરાવા પડ્યા છે. મીઠાની મારા ઉપર કશી માઠી અસર નથી થઈ એટલે જે દાક્તરોને માટે મને ઘણો ઊંચો અભિપ્રાય છે તેમની સલાહનો નવેસરથી વિચાર કરવાની મને જરૂર લાગતી નથી. મીઠાનો ત્યાગ કરવાનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય બેશક મોટું છે, એટલે તે કારણે આહાર વિશેની મારી પુસ્તિકામાં લખેલા વિચારોમાં ફેરફાર કરવા અંગે કંઈ પણ લખવાનું મને મન થતું નથી. પરંતુ શરીર પર થતી મીઠાની અસર વિશે મારી માન્યતા ડગી ગઈ છે. જો હું જુવાન હોત તો વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની મારામાં રહેલી ઈચ્છાનો હું^૨ અમલ કરત અને પછી એ શાસ્ત્રને આધારે આપણે જે માન્યતાઓ ધરાવીએ છીએ તેનું સમર્થન કરત. પણ એ કામ તો હવે ભાવિ સુધારક માટે રહેવા દેવું પડશે. આમેય હું ઘણી વાર મીઠું ખાતો નથી. પરંતુ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી મીઠું નહીં ખાવાની બાબતમાં તમે જે દલીલો કરી છે તેના કરતાં વધારે પ્રતીતિકર દલીલો તમારે મને આપવી જોઈશે.

સમુદ્ર બાબતની તમારી દલીલ ખોટી છે એમાં કશો સંદેહ નથી. એનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે પૃથ્વીનો ત્રણચતુર્થાંશથી પણ વધારે ભાગ અગાધ સમુદ્રથી ઢંકાયેલો છે અને વિજ્ઞાન જે કહે છે કે જો આપણને સમુદ્રજળનો લાભ ન મળ્યો હોત તો આ પૃથ્વી વસવા લાયક ન રહી હોત એ વિજ્ઞાનના પ્રમાણને તમે ખોટું કહી શકતા નથી. આફ્રિકાનો દાખલો લો. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્ર છે. એના કિનારાની આખી પટ્ટી પર લોકો વસેલા છે. અને એ લોકો સશક્ત, તંદુરસ્ત અને હાટપુષ્ટ છે.

તમે પેલા ખ્રિસ્તી મિત્રને બોલતો બંધ કરી દીધો તે જાણી હું રાજી થયો. જે ઘટનાઓથી પોતાની વાતને સમર્થન મળતું લાગે તે ઘટનાઓ બની હશે એવું લોકો અજાણતાં કલ્પી લે છે એનો વિચાર કરતાં દુઃખ થાય છે. તમે પોતે ક્યારે મજબૂત બનવા ધારો છો?

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૧૩

૧. મૂળમાં આ જગાએ શબ્દ રહી ગયો છે. વાક્યનો સંદર્ભ ધ્યાનમાં લઈ 'અસર' શબ્દ ઉમેર્યો છે.

૨. આ જગાએ મૂળમાં થોડાક શબ્દો વાક્ય સાથે બંધ બેસતા થતા નથી.

૪૫. રેવરન્ડ કોનેલિયસ ગ્રીનવેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

(ભારત)

ફેબ્રુઆરી ૨૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. આ પત્રને મથાળે લખેલું સરનામું મારું કાયમનું સરનામું છે. એટલે એ સરનામે તમે જે કંઈ રકમ મોકલશો તે રીતસર સ્વીકારવામાં આવશે.

તમારી પ્રાર્થનાઓ અને શુભેચ્છાઓની હું કદર કરું છું. આ દેશને એ બધી પ્રાર્થનાઓ અને શુભેચ્છાઓની ખૂબ જ જરૂર છે.

મારો કોઈ ફોટો હું રાખતો નથી તેમ વર્ષો થયાં મેં રીતસર બેસીને ફોટો પડાવ્યો નથી. એટલે જે ફોટા તમે જુઓ છો તે બધા અચાનક લેવાયેલા છે. એટલે મારા ફોટાની તમે માગણી ન કરો એમ ઈચ્છું છું.

તમારો સહૃદયી

રેવરન્ડ કોનેલિયસ ગ્રીનવે

૪૦૯, કોહામવેટ સ્ટ્રીટ

ટોર્ટન, મેસેચ્યુસેટ્સ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી: એસ. એન. ૧૪૧૧૪

૪૬. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

રવિવાર, ફેબ્રુઆરી ૨૧, ૧૯૨૬

ચિ. મોતી,

તમારાં પત્રાં મળ્યા કરે છે. ક્યાંક થઈ જતી અનિયમિતતા ઘરસંસારની સગવડોનું દર્શન કરાવે છે. તેમાંનું કેટલુંક તો અનિવાર્ય છે. કેટલીકનું ઔપધ તમે દૃઢતાપૂર્વક કરી શકો છો; કરજો. તમારા અક્ષરથી હજુ મને સંતોષ થાય એમ નથી. કંઈક પ્રયત્ન જોઈ છે જરૂર. પણ કિત્તો લઈને જ્યાં સુધી ચિત્રની માફક અક્ષરને ચીતરશો નહીં ત્યાં સુધી અક્ષર સરસ થવાના જ નથી એવા મારા અનુભવ પરથી સમજાવવા ઈચ્છું છું. અક્ષર સરસ કર્યે જ છૂટકો છે. તમારી તબિયત તો બગડવી ન જ જોઈએ. અને નાજુકલાલની હમેશાં સુધરવાના સમાચારની આશા રાખવાનો છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી: એસ. એન. ૧૨૧૧૭

૪૭. સોરાબજીને તાર

[ફેબ્રુઆરી ૨૨, ૧૯૨૬]^૧

સોરાબજી
સેવોય હોટેલ
દિલ્લી

તમારો તાર^૨ મળ્યો. મારો અભિપ્રાય છે કે વિરોધ કરવાનો તથા ગોળમેજી પરિષદ માટે આગ્રહ કરવાનો હક કાયમ રાખીને [[હિંદી] કોમે સિદ્ધાંતની બાબતમાં જુબાની આપવી જોઈએ.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૯૩૯

૪૮. એસ. આર. સ્કોટને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

૧૭મી તારીખના તમારા પત્રનો જવાબ મેં હજી સુધી આપ્યો નથી, તેનું કારણ એ છે કે તમારા ૧૨મી તારીખના પત્રની પહોંચ સ્વીકારતો પત્ર^૩ મેં તેમને લખ્યો હતો તેના જવાબમાં તમારો પત્ર આવશે એમ મેં માન્યું હતું. ગુજરાતી કવિતા વિશેના તમારા લેખની નકલો માટે આભાર માનું છું. એ લેખ મને બહુ ગમ્યો.

૧. સોરાબજીએ ૨૩મી ફેબ્રુઆરીના પોતાના જવાબમાં લખ્યું હતું કે તેમને આ તાર આગલે દિવસે રાતે મળ્યો હતો એ ઉપરથી આ તારીખ ઠરાવેલી છે.

૨. આ તાર આ પ્રમાણે હતો : “પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, મૌલાના મહમદઅલી અને શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ નીચેના તાર મોકલ્યો છે : ‘દક્ષિણ આફ્રિકાની [[હિંદી] કોમે એક પક્ષ તરીકે પ્રવર સમિતિ સમક્ષ હાજર થવું નહીં કે તેમના પોતાના તરફથી જુબાની આપવી નહીં, પણ સિદ્ધાંતના સવાલ પર હિંદુસ્તાનનો કેસ તૈયાર કરવામાં તથા કેવળ સિદ્ધાંત ઉપર જ પ્રકાશ પાડવાના હેતુથી જે પુરાવાની જરૂર પડે તે મેળવી આપવામાં, જે માગણી થાય તે, હિંદ સરકારના પ્રતિનિધિમંડળને મદદ કરવી. વિગતોની બાબતમાં કોઈ ચર્ચામાં ઊતરવું નહીં કે જુબાની આપવી નહીં. અને ગોળમેજી પરિષદ માટે મક્કમ આગ્રહ રાખવો.’ આ સલાહ આપને મંતૂર છે? કૃપા કરીને તરત જ જવાબ આપો — સોરાબજી સેવોય હોટેલ.”

૩. જુઓ “એસ. આર. સ્કોટને પત્ર”, ૧૬-૨-૧૯૨૬.

મારો અગાઉનો પત્ર ધ્યાનમાં લઈ કૃપા કરીને મને જણાવો કે તમારો ૧૨મી તારીખનો પત્ર^૧ તમારે મારી પાસે પ્રસિદ્ધ કરાવવો છે કે કેમ. એ જો તમારે પ્રસિદ્ધ કરાવવો હશે તો એના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ મારે અગાઉના મારા પત્ર જેવી કંઈક ટીકા^૨ લખવી પડશે.

તમારો સહૃદયી

રેવરન્ડ એસ. આર. સ્કોટ

મિશન પ્રેસ

સુરત

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૧૪૧૧૫

૪૯. નવરોજી ખંભાતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મંગળવાર [ફેબ્રુઆરી ૨૩, ૧૯૨૬]^૩

ભાઈ નવરોજી ખંભાતા,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. ચિ. જલની નવજ્જેતકિયાને વખતે તેને અમ બંને વતી આશીર્વાદ આપજો.

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી: જી. એન. ૬૫૮૨; તથા સી. ડબલ્યુ. ૪૩૬૧

૫૦. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મંગળવાર, ફેબ્રુઆરી ૨૩, ૧૯૨૬

ચિ. મોતી,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને આશ્રમ યાદ આવે છે એ કંઈ નવાઈની વાત નથી. પણ એ ઈચ્છાને તમે રોકી રહ્યાં છો એ બરોબર છે. એમાં તમને જ્ય મળશે. આશ્રમ વસ્તુને તો તમારે ભૂલ્યે જ છટકો છે. આશ્રમની ભાવના તમારા હૃદયમાં અંકિત થાય એટલે આશ્રમ જ છે. નાજુકલાલ તમને અહીં મૂકી જવાનું કહે છે એ તો તેની સરળતા જ સૂચવે છે. પણ તમે એ સરળતાનો લાભ નથી લેવા ઈચ્છતાં એ તમને શોભે છે. ત્યાં જે જે સત્સંગ મળે તે તમારે કેળવવો રહ્યો. અને મોટામાં મોટો સત્સંગ તો નાજુકલાલનો બેવડી રીતે છે. પતિ તરીકે અને

૧. અને ૨. જુઓ “એક રદિયો”, ૪-૩-૧૯૨૬.

૩. મૂળ પરથી.

દરદી તરીકે. જેમ આ વખતે કર્યું છે તેમ બધી વખતે મનની બધી સ્થિતિ મારી સાથે ખુલ્લી કરીને મૂકવી. વેલાબહેનને કાગળ લખવાને હું કહીશ.

બાપુના આશીર્વાદ

સી. સુકન્યા નાનુકલાલ ચોકસી

રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ

ભરૂચ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૧૮

૫૧. ગોપબંધુ દાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૪, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. આ બાબતમાં મારે લાલાજી સાથે પત્રવ્યવહાર થયો હતો. એમણે પણ કહ્યું કે અત્યારે એમની પાસે પૂરતાં નાણાં છે. હું માનું છું કે ગયા દુકાળ વખતે ઓકઠી કરેલી રકમમાંથી વધેલા પૈસા ચરખાના કામમાં વાપરવામાં કશી હરકત નથી.

તમે જે પ્રકારનો નિષ્ણાત સલાહકાર માગો છો તેવો સલાહકાર તમને મોકલવાનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું. યોગ્ય માણસ મળતાં કદાચ થોડો સમય લાગશે.

તમારી પોતાની તબિયત સારી રહેતી હશે. દિનપ્રતિદિન મારામાં શક્તિ આવતી જાય છે. કાનપુર કોંગ્રેસ પછી ગોવિંદજીએ મને પત્ર લખ્યો નથી. ઓટલે હાલ તે ક્યાં છે તે પણ હું જાણતો નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ગોપબંધુ દાસ

પુરી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૧૬

પર. સુહાસિનીદેવીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૪, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારા જમણા હાથને આરામની જરૂર હોવાથી મારે લખાવવું પડે છે. ડાબે હાથે લખવા જતાં ઘણો સમય લાગે છે.

[તમે મારી ખબર પૂછી તે બદલ] આભાર. ગુમાવેલી તાકાત હું ધીમે ધીમે પાછી મેળવી રહ્યો છું. ભાષાંતરના અધિકાર હજી કોઈને આપી શકાય તેમ નથી. પશ્ચિમના દેશોમાંથી કેટલીયે પ્રકાશન સંસ્થાઓએ મને લખ્યું છે. એટલે શું કરવું તે મને ખરેખર સમજતું નથી. આમાં મારે કશો અંગત સ્વાર્થ નથી. અને મારી લખેલી કોઈ ચીજ માટે પૈસા લેવાનો વિચાર સરખો કરવો એ મારે માટે નવો અનુભવ છે. પરંતુ આ બાબતમાં દરખાસ્તો આવી રહી હોવાથી મારા મનમાં એકાએક લોભ પેદા થયો છે. એટલે ભાષાંતર ચોક્કસાઈપૂર્વક થાય એટલું સાચવીને બને એટલા પૈસા લેવાની મારી દાનત છે. આ પૈસા હું ચરખા સંઘ અથવા મારી એવી કોઈ પ્રવૃત્તિમાં વાપરવા માગું છું. એટલે આ ક્ષણે હું તમને ઉત્સાહપ્રેરક જવાબ આપતો નથી તે માટે ક્ષમા કરશો.

તમારા ભાઈ વિશે બધી હકીકત હું જાણું છું. હું ઈચ્છું છું કે હું એને પાછો લાવી શકું. પણ મારી પાસે સત્તા નથી અને આ સરકાર સાથે હું કશો સંબંધ રાખતો નથી, એટલે મારાથી વાટાઘાટો સુધ્ધાં થઈ શકે તેમ નથી. ઈચ્છા તો એવી છે કે આપણે ફરીથી જબ્બર લડત આપી શકીએ અને સ્વરાજ્ય લઈને આપણા જે દેશબંધુઓ કેવળ પોતાના દેશપ્રેમને કારણે પરદેશોમાં અટકાયત ભોગવી રહ્યા છે તેમને બંધાને પાછા મેળવી શકીએ.

હિંદ છોડતાં પહેલાં જરૂર અહીં આવી જાજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી સુહાસિનીદેવી

કેનેડી સ્ટ્રીટ

લૂસ, માયલાપુર (મદ્રાસ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૧૭

૫૩. લાવો ૩

ઉપરના મથાળાનો શ્રી સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા—ખાદી પ્રતિષ્ઠાનવાળાનો એક લેખ યંગ ઇન્ડિયામાં આપતાં ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના^૧ કરી છે :

બિહારનાં કેટલાંક કાંતણુ કાર્યાલયો જોઈ આવીને સતીશબાબુએ તાદૃશ ચિતાર આપ્યો છે. એ લેખ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે આપણા આ ભરતખંડના ગરીબ લોકોને માટે રૅટિયો શું શું કરી રહ્યો છે. સૂતરના કરોડો ટોરા એ હિંદુસ્તાનનાં ઘર કહેવાતાં પણ ખરી રીતે અંધારાં અને ભેજવાળાં ભોંયરાંઓમાં પ્રવેશ કરનારાં કરોડો સૂર્યકિરણો જેવા છે. સતીશબાબુએ પોતાના લેખને જે મથાળું આપ્યું છે એ યોગ્ય જ છે. આપણાં કરોડો ભૂખ્યાંઓ “લાવો ૩, લાવો ૩” પોકાર્યા કરે છે ત્યારે આપણે ૩ની ગાંસડીઓ માન્યેસ્ટર મોકલીએ છીએ. આ પોકાર કેમ થાય છે? એ ૩નું ગરીબને હૂંફ આપનારું અને ઢાંકનારું સૂતર બનાવી થોડા પૈસા ઉત્પન્ન કરવાને માટે કુશળ કાંતનારાઓ તૈયાર છે, પણ તેમને ૩ જ નથી મળતું. જે કરોડાધિપતિઓ હિંદુસ્તાનના કરોડો કંગાળ મૂંગાઓને ચૂસવામાં મશગૂલ છે તેમના નફા વધારવા માટે આ સુંદર પદાર્થની હજારો ગાંસડીઓ પરદેશ ચડે છે. દેશનો દરેક ચાહનાર સતીશબાબુએ જેમનું વર્ણન કર્યું છે તેવાંને ૩ મેળવી આપવામાં પોતાનાથી થાય તેટલું કરે એટલી તો તેની ફરજ છે જ. આ કામ કાં તો તે ૩ પોતે લઈ લેવાનું કરી તેની વખારો રાખીને કરી શકે અથવા ચરખા સંઘમાં પોતાનો ફાળો આપીને કરી શકે. આવી રીતે કંતાવેલા સૂતરમાંથી વણાયેલી બધી ખાદી લઈ લેવાની પણ તેની ફરજ છે અને આ મૂળ કામ ઉપરાંત બીજું જેટલું કામ કરવું હોય એટલું તેઓ કરી શકે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૮-૨-૧૯૨૬

૫૪. આપણી શરમ

દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે ચર્ચાસ્પદ ખરડાના સિદ્ધાંત તથા વિગત બંનેના ઉપર પુરાવો લેવાના અધિકારવાળી સિલેક્ટ કમિટી નીમી છે. ડૉ. મલાનની આ દરખાસ્ત, અને વાઈસરોયે કરેલો તેનો સ્વીકાર એ દેશને માટે એક મહા કડવો ઘૂંટડો છે. ડૉ. મલાને એ પુરાવો લેવા વિશે ચાર શરતો મૂકી છે : (૧) હિંદુસ્તાન સરકાર તરફથી કમિટીની આગળ પુરાવો કેવળ સરકારે મોકલેલું પેડિસન ડેપ્યુટેશન જ આપી શકશે. (૨) એ પુરાવાની પુરવણી કરવા માટે વધુ પુરાવો આપવાને હિંદુસ્તાનમાંથી બીજું કોઈ પણ ડેપ્યુટેશન—ડૉ. મલાને તો “ચળવળિયા” શબ્દ વાપર્યો છે—જઈ શકશે નહીં, (૩) સિલેક્ટ કમિટીએ ૧લી માર્ચ પહેલાં અથવા ૧લી માર્ચ સુધીમાં પોતાનો રિપોર્ટ રજૂ કરવો; અને (૪) દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લિમેન્ટની હાલની બેઠક દરમ્યાન જ સદરહુ ખરડાનો નિકાલ થવો જોઈએ.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આમાંની એક પણ શરત કોઈ પણ સ્વતંત્ર પ્રજા સ્વીકારી શકે નહીં. પેડિસન ડેપ્યુટેશન ત્યાં હકીકત મેળવવા ગયું હતું, મસલત કરવા નહીં. જે મસલત

૧. આ પ્રસ્તાવના અહીં આપી નથી.

કરવાની હોત અને પુરાવો રજૂ કરવાનો હોત તો આના કરતાં બીજું વધારે મહત્વનું ડેપ્યુટેશન ગયું હોત. દક્ષિણ આફ્રિકા બીજું કોઈ પણ ડેપ્યુટેશન ન જઈ શકે એવી શરત નાખવી એ અપમાનભરેલું છે. વળી, હિંદુસ્તાન સરકાર કદી કોઈ “ચળવળિયાને” દક્ષિણ આફ્રિકા મોકલે એવી કુશંકામાં એથી વિશેષ અપમાન રહેલું છે. અને પેડિસન ડેપ્યુટેશન વિશે ડૉ. મલાને ઉપકાર ભાવની ભાષા વાપરી છે તે દાઝયા ઉપર ડામ બરાબર છે. ૧લી માર્ચ પહેલાં સિલેક્ટ કમિટીએ પોતાનો રિપોર્ટ આપી દેવો જોઈએ એવી શરતથી હિંદુસ્તાન સરકાર અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓને માટે, આ નવો કાયદો ૧૯૧૪ની સમાધાનીની વિરુદ્ધ છે એવો પુરાવો ભેગો કરી રજૂ કરવાનું લગભગ અશક્ય થાય છે.

સિલેક્ટ કમિટી નીમવાની સાથે સાથે જ સરકારે એમ જાહેર કર્યું છે કે યુનિયન પાર્લમેન્ટની હાલની બેઠક દરમ્યાન જ ખરડો પસાર થવો જોઈએ. તે એમ બતાવે છે કે પોતાને શું કરવું છે તે વિશે તેણે અગાઉથી નિશ્ચય કરી લીધો છે અને સિલેક્ટ કમિટીની નિમણૂક એ કેવળ હિંદુસ્તાન સરકારનું નાક કપાયું નથી એમ બતાવવાની તરકીબ છે તથા યુનિયન સરકાર કશું અયોગ્ય કરવા માગતી નથી એવું જગતને મનાવવાની તરકીબ છે. યુનિયન સરકારની આ કહેવાતી મહેરબાનીથી હતભાગ્ય હિંદીઓનો કંઈ દહાડો વળશે એવી મને તો આશા નથી. એ સરકારને પોતાના બળનું ભાન છે, અને હિંદીઓની સામે તેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાનો તેનો આગ્રહ છે. એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે હિંદુસ્તાન સરકાર સિલેક્ટ કમિટીનો નિકાલ સ્વીકારી લેશે અને હિંદીઓને પોતાનું ફોડી લેવા કહેશે. યુનિયન સરકારનાં કૃત્યની સામે વળી એક સખત અને સર્વપક્ષીય વિરોધ જાહેર કરવા ઉપરાંત હિંદુસ્તાન આજની સ્થિતિમાં તો કશું કરે એમ લાગતું નથી. ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ શું કરશે? એનો જવાબ તો તેઓ જ આપી શકશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૮-૨-૧૯૨૬

૫૫. એક વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો

હાલ અમેરિકામાં રહેતો, પણ મૂળ સિલોનનો વતની એવો એક ખ્રિસ્તી હિંદી વિદ્યાર્થી લખે છે :

કોલંબોમાં હું હતો ત્યારથી ઘણાં વર્ષથી માંડીને છેક થોડા મહિના ઉપર મેં કોલંબો છોડ્યું ત્યાં સુધી તમારી હિલચાલ અને તમારા કાર્યનો હું અભ્યાસ કરતો આવ્યો છું. હાલમાં હું અમેરિકામાં છું, અને ચંગ મેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશનની કોલેજમાં, મારી માતૃભૂમિ સિલોનમાં પાછો ફરી કામ કરવાની લાયકાત મેળવવાને માટે ચોક્કસ અભ્યાસ કરી રહ્યો છું.

સિલોનથી નીકળ્યા પછીના છેલ્લા થોડા મહિનાઓમાં હિંદુસ્તાનમાંનાં તમારાં કામો વિશેની હું ખબર નથી મેળવી શક્યો, અને તેથી જ્યારે મને તમારે વિશે અને તમારાં કામોને વિશે પૂછવામાં આવે છે ત્યારે કેટલીક બાબતોમાં હું ગૂંચવાઉં છું. એટલે આ પત્ર આપને લખવાની છૂટ લઉં છું. અહીંયાંનાં માસિકો અને દૈનિકોમાં આપની પ્રવૃત્તિ વિશે

એટલા બધા ભિન્ન ભિન્ન હેવાલો આવે છે કે સત્ય સ્થિતિ શું છે તે મારી જાણ માટે તથા મારા અમેરિકન મિત્રોની જાણ માટે હું આપની પાસે મેળવવા માગું છું.

આમાંના કેટલાક સવાલો તો આ પત્રમાં પુછાઈ ગયા છે અને તેના જવાબ પણ આપાઈ ચૂક્યા છે. છતાં તે સામાન્ય અગત્યના હોવાથી તેની પુનરુક્તિ કરવી અયોગ્ય નહીં થાય.

૧. ઈશુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશ પ્રત્યે તમારી કેવી વૃત્તિ છે?

એ ઉપદેશમાં અપાર બોધ રહેલો છે એમ હું માનું છું, પણ બાઈબલમાં લખેલી દરેક વસ્તુને હું ઈશ્વરનું આખરી વચન, અથવા સંપૂર્ણ, અથવા નીતિની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય માનતો નથી. ઈશુ ખ્રિસ્તને માનવજાતિના શ્રેષ્ઠ શિક્ષકોમાંના એક તરીકે હું માનું છું. પણ હું તેને ઈશ્વરનો એક જ પુત્ર માનતો નથી. બાઈબલમાં અનેક ભાગો ગૂઢાર્થવાળા છે. મારી દૃષ્ટિએ “અક્ષર વિનાશકર્તા છે, અક્ષરનો આત્મા અમૃત આપનાર છે.”

૨. વર્ણવ્યવસ્થામાં આપ માનો છો? જો માનતા હો તો તેને કેટલું મહત્ત્વ આપો છો?

વર્ણવિની હાલની વ્યવસ્થામાં હું માનતો નથી. પણ ચાર મુખ્ય વ્યવસાયને અનુસરીને જે ચાર મૂળ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તે હું માનું છું. આજના સમયમાં જે અસંખ્ય ફાંટા પડી ગયા છે તથા તેની સાથે જે કૃત્રિમ વિધિનિષેધો અને સૂક્ષ્મ આચારભેદ ધૂસી ગયા છે તે શુદ્ધ ધર્મવૃત્તિને બાધક છે, તેમ જ હિંદુઓના અને તેથી તેમના પાડોશીઓના સામાજિક કલ્યાણને પણ હાનિકર્તા છે.

૩. શું તમે એમ ઈચ્છો છો કે હિંદુસ્તાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બીજાં સંસ્થાનોના જેટલી સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ, કે બ્રિટનનાથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ? જો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપાણું ધ્યેય હોય તો બ્રિટિશ પ્રથાને બદલે કેવી પ્રથા દાખલ કરવાની આપ ઈચ્છા રાખો?

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહેલાં બીજાં સંસ્થાનોના જેટલી જ સ્વતંત્રતાથી મને સંતોષ થાય, જો તે સાચી હોય, કેવળ કહેવાની ન હોય તો. બ્રિટનથી છૂટા પડવાની મારી જરાયે ઈચ્છા નથી. પણ જો મારી શક્તિ હોય તો આજની જે કૃત્રિમ અને ખોટી સ્થિતિ પ્રજાની સંપૂર્ણ પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ છે, તેનો તો વિનાવિલંબે હું નાશ કરું. એટલે બ્રિટનની સાથે જો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ હું ઈચ્છું અને તેની આરત કરું તો તે તો શુદ્ધ મિત્રતાનો, અથવા એક-બીજાની સ્વતંત્ર મરજી ઉપર બંધાયેલી ભાગીદારીનો જ હોઈ શકે. પણ જો એ સંબંધ તોડવામાં આવે તો હિંદુસ્તાન સ્વાભાવિક રીતે પોતાની પ્રજાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પ્રજાતંત્ર સ્થાપી લેશે. એ પ્રજાતંત્ર એક માણસની ઈચ્છાથી થયેલું નહીં હશે, પણ આખી પ્રજાની ઈચ્છાથી થયેલું હશે.

૪. અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યની જેમ હિંદુસ્તાનનાં સંયુક્ત રાજ્યો થાય તો કેમ?

આ સરખામણી ભયંકર છે. જે વસ્તુ અમેરિકામાં ચાલે તે હિંદુસ્તાનમાં નયે ચાલે. પણ એટલી સાવચેતી આપ્યા પછી હું એટલું કહું ખરે કે આખરનું બંધારણ તો ભાષાની દૃષ્ટિએ કરેલા જુદા જુદા પ્રાંતોની વચ્ચે થયેલું સ્વતંત્ર અને સુખદ સંયુક્ત રાજ્ય જ હશે.

૫. અહીંયાંનાં છાપાંઓમાં આવતા અનેક લેખોમાં જણાવવામાં આવે છે કે ડૉ. ટાગોર અને આપની વચ્ચે અનેક બાબતમાં મતભેદ થયા છે, અને અણબનાવ થયો છે. આ વાત સાચી છે? જો સાચી હોય તો શાથી એમ થયું?

ડૉ. ટાગોરની સાથે ઘણી બાબતમાં મને મતભેદ નથી. કેટલીક બાબતમાં મતભેદ છે. જો ન હોય તો જ નવાઈ કહેવાય. અમારા બેની વચ્ચે એ મતભેદને પરિણામે અથવા બીજા કોઈ

કારણે કશો અણબનાવ તો નથી જ. એટલું જ નહીં પણ અમારી વચ્ચે હમેશાં અતિશય મીઠો સંબંધ રહ્યો છે. ઊલટી, અમારા બુદ્ધિના મતભેદોને લીધે જ અમારી મિત્રતા ગાઢી અને સાચી બની છે.

૬. હિંદુસ્તાનમાં આપ હાલ શું કરો છો? આપે રાજકાજની લગામ છોડી દીધી છે અને રાજકાજ પણ છોડ્યાં છે?

હાલ તો હું જે આરામને માટે મને લાયક માનું છું એવો આરામ ભોગવી રહ્યો છું, અને અખિલ ભારતીય ચરખા સંઘના કામને વધારવામાં મદદ કરી રહ્યો છું. આજકાલ એટલી જ મારી પ્રવૃત્તિ છે એમ કહી શકાય. રાજકાજની લગામ તો ગયે વર્ષ મહાસભાનું મારું પ્રમુખપદ પૂરું થયું ત્યારથી મેં છોડી, અથવા સાચી રીતે તો ત્યારથી હું જેલમાં ગયો ત્યારથી છોડી. પણ મેં મારા અર્થ પ્રમાણે રાજકાજનો ત્યાગ નથી કર્યો. બીજા અર્થમાં હું રાજકાજ કરનારો હતો જ નહીં. મારાં રાજકાજ પ્રજાની આંતર ઉન્નતિ સાથે સંબંધ રાખે છે, પણ તે સર્વસ્પર્શી હોવાને લીધે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ તેનું સ્પષ્ટ પરિણામ થાય છે.

૭. અહીં પુષ્કળ વર્ણદ્વેષ વર્તે છે, અને અમને ઘણી વાર અમારા વર્ણને લીધે પુષ્કળ અગવડ ભોગવવી પડે છે. આપે પ્રસંગે શું કરવાની આપ સલાહ આપો? હું દેશમાં આ વિશે લખું તો, અથવા તો અહીંના લોકો આગળ બોલવાનો પ્રસંગ આવતાં હું તે વિશે ઈશારો કરું તો?

મારી સલાહ આવી છે : ત્યાં ગયા ત્યારે તો એ દ્વેષને પી જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ બરોબર છે, પણ કોઈ પણ રીતે તમારા સ્વમાનને હાનિ પહોંચે છે એમ લાગે ત્યાં તો મરણ-પર્યંત તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવો. પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં રહી પોતાનું માન જાળવવું છે એવા માણસના નસીબમાં અગવડો તો લખેલી જ છે. મર્યાદામાં રહીને, વિનયથી અને વિવેક-પૂર્વક તમે આવી બાબત વિશે જેટલું જ્યાં જ્યાં લખવું હોય ત્યાં લખી શકો છો. અમેરિકાના લોકોને ત્યારે આ વિશે કહેવાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે વિનય અને વિવેકથી તમને પડતી અગવડો સંભળાવવી એ તો જરૂરનું છે જ.

૮. અહીંના વિદ્યાર્થીઓ માટે મને કાંઈ સંદેશો ન મોકલો? સરસ માણસો છે, અને અમારા મંડળના કાર્યમાં જ જોડાવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

જે તમે હિંદી વિદ્યાર્થીની વાત કરતા હો તો મારી નમ્ર સલાહ એ છે કે, એ દૂરના દેશમાં તમારું હીર પ્રગટ કરો કે જેથી તમારી રહેણીકરણીનો તમારા પડોશી ઉપર દાખલો બેસે. પશ્ચિમમાં જે કંઈ જુઓ તેનું અંધ અનુકરણ મા કરો. અને આખરે ખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીઓ તરફથી તમે લખો છો એટલે બાઈબલનું વચન ટાંકીને તમને લખું કે : “દેવી રાજ્ય અને દેવી સંપત્તિ પહેલી મેળવો એટલે ઔદિક તો બધું તમને મળી રહેશે.”

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૫-૨-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૮-૨-૧૯૨૬

૫૬. દોષારોપણના જવાબમાં

એક જર્મન મિત્રે લખેલા પત્રમાંથી નીચેનો ભાગ હું ખુશીથી પ્રગટ કરું છું :

ગયે વર્ષે આપે જર્મની વિશે લખાયેલા કેટલાક લેખો અથવા જર્મનીથી આવેલા કેટલાક પત્રો યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. આ લેખો અથવા પત્રોથી અમારા દેશ-માંની પરિસ્થિતિ વિશે ખોટો ખ્યાલ બંધાયો હોવો જોઈએ. મને એટલી તો ખાતરી છે કે જર્મન રાષ્ટ્ર વિશે આપના મનમાં કશો ઘૃણાસ્પદ અભિપ્રાય તો નહીં જ બંધાયો હોય. તેમ છતાં અમારા દેશ વિશે જે કોઈ ખોટી માહિતી અપાઈ હોય તે હું સુધારવા માગું છું. સી. એફ. એન્ડ્રૂએ મારા ઉપરના એમના ૧૦મી જુલાઈ ૧૯૨૫ના પત્રમાં લખેલું એક વાક્ય આપને જરૂર ગમશે એવી આશા રાખું છું : “હું માનું છું કે શુદ્ધ આદર્શવાદના પાયા ઉપર ભારત અને જર્મનીનો મેળ ખાય તેમ છે. આ બે દેશોનું મિલન દુનિયાના બીજા કોઈ દેશ સાથેના મિલન કરતાં વધારે ગાઢ બનવા સંભવ છે.” એટલે ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખો સંબંધમાં આપની જાણ માટે બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક હું કેટલુંક વિવેચન^૧ કરવા માગું છું.

જર્મન લોકો અથવા જર્મની દેશ વિશે મારા મનમાં કશો ઘૃણાસ્પદ અભિપ્રાય હોઈ શકે નહીં એટલો વિશ્વાસ રાખવામાં આ પત્રલેખક સાચા છે. એવો અભિપ્રાય બાંધવાની હિંમત જ કોણ કરે? જર્મનો એક મહાન અને બહાદુર પ્રજા છે. એમના ઉદ્યમની, એમની વિદ્વત્તાની અને એમની બહાદુરીની આખી દુનિયા પ્રશંસા કરે છે. એવી આશા રહે છે કે તેઓ શાંતિ માટેની હિલચાલની આગેવાની લેશે. ગયા મહાયુદ્ધમાં એમની હાર થઈ હતી, જીતી લેવાયા નહોતા. જે કાંઈ જરૂરનું છે તે માત્ર એટલું જ કે એમનામાં રહેલી અદ્ભુત કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ એમની એકલાની પ્રગતિને માટે થવાને બદલે આખી દુનિયાની પ્રગતિ માટે થાય તે દૃષ્ટિથી એ શક્તિનું રૂપાંતર થવું જોઈએ. જેમ આ પૃથ્વી ઉપરની બીજી પ્રજાઓમાં આ ઈષ્ટ પરિવર્તનનાં લક્ષણો દેખાવા લાગ્યાં છે તેવી રીતે આ પ્રજામાં પણ દેખાવા લાગ્યાં છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૨-૧૯૨૬

૧. આ વિવેચન અહીં ઉતાર્યું નથી.

પૃ. કે. શ્રીનિવાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૫, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારી આત્મકથા તમને ગમે છે અને મદદરૂપ થાય છે તે જાણીને આનંદ થયો. સંજોગવશાત્ મારે જીવનભર રાજકારણ ખેલવું પડ્યું છે. આ પ્રચંડ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ કરતાં મારાં અંતરના અનુભવો કયાંય વધારે કીમતી છે, એ તમારા અભિપ્રાયનું હું સમર્થન કરી શકું છું. એ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિનું જે કંઈ મહત્ત્વ છે તે અંતરના અનુભવોમાંથી જ ઉદ્ભવેલું છે. આ અનુભવોને યાદ કરીને શક્ય એટલી યથાર્થ રીતે એ વર્ણવવા હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારામાં રહેલી એકેએક નિર્બળતાને વ્યક્ત કરવાનો અને એ નિર્બળતા ઉપર મેં વિજય કેવી રીતે મેળવ્યો તે દર્શાવવાનો મારો પ્રયાસ છે.

તમારા કાંતાણ ઉપર તમે જેટલું ધ્યાન આપ્યું જણાય છે તેના કરતાં વધારે આપશો એવી હું જરૂર આશા રાખું છું. તમે વિજ્ઞાનવિદ્ હોઈ દુનિયાના સૌ કોઈએ માન્ય રાખેલા એ અનુભવ તરફ મારે તમારું ધ્યાન ખેંચવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે જે કંઈ કરવા જેવું છે તે આપણાથી બની શકે તેટલી સારી રીતે આપણે કરવું જોઈએ. જે રૅટિયો સારી હાલતમાં રાખ્યો હોય અને પૂણીઓ સારી હોય તો આપણાં કાંતનારાંમાં ઘણાં એવાં છે જે કલાકે ઓછામાં ઓછું ૩૦૦ વાર સૂતર સહેલાઈથી કાંતી શકે છે. વધારેમાં વધારે ઝડપ કલાકના ૯૦૦ વાર સુધી પહોંચી છે.

તમારો સહૃદયી

કે. શ્રીનિવાસન

ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઈલેક્ટ્રિકલ ટેકનોલોજી

ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ

હેબલ, પો. ઓ. બેંગલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી: એસ. એન. ૧૪૦૭૬

પટ. શ્રી શ્રીનિવાસ રાવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૫, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મને એક અત્યંત અઘરો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તમારી સંસ્થા માટે સરકારની માન્યતાની અથવા સરકાર પાસેથી આર્થિક સહાયની માગણી કરવી એ નૈતિક પાપ છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય તમારે પોતે અથવા તમારી સંસ્થાના સંચાલકોએ જ કરવો જોઈએ. આવી બાબતમાં જેને પાપની લાગણી ન થતી હોય તેને માટે કશું પાપ નથી. એટલે જે પગલાંનો તમે વિચાર કરો છો તેના ગુણદોષનો નિર્ણય કરવામાં સંસ્થા બહારની વ્યક્તિનો અભિપ્રાય કશા કામનો નથી.

મારી અંગત વાત કહું તો હું તમારી જગાએ હોઉં તો હું સરકારની માન્યતા કે મદદ કદાચ માગી ન શકું. અને મારા આમ કરવાથી જે વિદ્યાર્થીઓ મારો ત્યાગ કરે તો હું ખોટું ન લગાડું, કેમ કે સરકારી માન્યતા કે મદદ ન માગવાના વાજબીપણાનું મને ભાન હોય. તમે સરકારની માન્યતા કે મદદ સ્વીકારો એ રાજદ્વારી ભૂલ ગણાય કે નહીં એ પ્રશ્ન પર સંસ્થા બહારની વ્યક્તિ અભિપ્રાય આપી શકે છે. કોંગ્રેસના ઠરાવોની દૃષ્ટિએ અને કોંગ્રેસીઓની અત્યારની એકંદર મનોવૃત્તિ જોતાં, આ પગલું રાજકીય ભૂલ ગણાશે નહીં. જે સંસ્થા અત્યાર સુધી પ્રતિકૂળ સંજોગોના અંજાવાત આગળ નમવાનો ઈનકાર કરતી આવી છે તેને હવે નમવાની ફરજ પડશે, એ અર્થમાં તમારા પગલાથી અત્યારે પ્રવર્તતી કમજોરીમાં ખરેખર વધારો થશે. તેમ છતાં એકંદરે મારા અભિપ્રાયને તમારે કેવળ એક સૈદ્ધાંતિક અભિપ્રાય જ માનવો જોઈએ એટલે તમારો અંતરાત્મા જે કહે તે પ્રમાણે જ તમારે નિર્ણય કરવો. પરિણામે જે તમે સરકારી મદદ લેવાનું ઠરાવો તો તમારી સામે તિરસ્કારથી આંગળી ચીંધવાનો કોઈને પણ અધિકાર હશે નહીં. જે સાચું લાગે તે તમારે બેધડક કરવું જોઈએ.

શ્રીયુત સી. શ્રીનિવાસ રાવ

આંધ્ર જાતીય ક્લાશાળા

મદ્યવીપટ્ટમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૧૮

૫૯. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

ફેબ્રુઆરી ૨૫, ૧૯૨૬

દેવદાસ ન હોવાથી મહાદેવને વધારે કામ કરવું પડે છે એમાં કંઈ શક નથી. પણ એ નવાઈની વાત ન ગણાવી જોઈએ. સગવડ હોય ત્યારે જ સેવા થતી હોય તેમાં મિત્રતા ન આવે. મહાદેવ ત્યાં ન આવી શકે તો દેવદાસની ગેરહાજરીથી થતી અગવડ તે ભોગવી લે. દેવદાસની દૃષ્ટિએ તેને ત્યાં લાંબો કાળ રહેવું પડે તો કંઈ ખોવાપાણું નથી. સેવામાં જ આત્મોન્નતિ રહી છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુતી પ્રસાદી, પા. ૮૪

૬૦. ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

ગુરુવાર [ફેબ્રુઆરી ૨૫, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈ ડાહ્યાભાઈ,

મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચમારની ચૂંટણી બાબત તમે જે લેખ મોકલ્યા હતા તે હું વાંચી ગયો. મને લાગે છે કે એ લેખ પ્રગટ કરવાથી અંત્યજ ભાઈઓને ફાયદો થવાને બદલે કદાચ નુકસાન થાય. તેથી એ લેખ પ્રગટ કરવાનું મેં માંડી વાળ્યું છે. તમારી ચૂપકીથી અને શાંતિથી ધીમે ધીમે લોકોનો વિરોધ સમજાવીને મોળો પાડવો એ જ સારામાં સારો ઈલાજ હું ગણું છું. આ વિશે કંઈ વધારે કહેવું હોય તો મને જણાવશો.

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

શ્રી ડાહ્યાભાઈ મનોરદાસ પટેલ

ધોળકા

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૨૬૯૪; શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલના સૌજન્યથી

૬૧. પ્રતાપસિંહને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફાગણ સુદ ૧૩, ૧૯૮૨ [ફેબ્રુઆરી ૨૫, ૧૯૨૬]

કુમાર શ્રી પ્રતાપસિંહજી,

શ્રી દેવચંદભાઈ પારેખ, શેઠ દેવીદાસ દેવરિયા વગેરે ભાઈઓ અહીં આવેલા છે. તેમની સાથે વાતચીત કરતાં અત્યારે તો એવો નિશ્ચય અમે માંહેમાંહે કર્યો છે કે જે રાજ્યને કંઈ પણ અડચણ ન હોય તો રાજકીય પરિષદની આગામી બેઠક પોરબંદરમાં આવતે વર્ષે ભરવી. આ વર્ષે ભરવામાં એક મોટી અગવડ એ છે કે મેં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે^૧ મારાથી પરિષદમાં હાજરી ન આપી શકાય અને મારી પાસે આવેલા ભાઈઓને તેમ જ મને લાગે છે કે પરિષદે ભાવનગરમાં જે નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તે દૃઢ થાય ત્યાં લગી મારી હાજરી તેમાં હોય તો સારું. પરિષદની ઉન્નતિને ખાતર આવશ્યક હશે તો એ બેઠકને સારું હું સભાપતિ થવામાં આનાકાની નહીં કરું.

સ્વાગતમંડળના સભાપતિ દેવીદાસ શેઠ નિમાય એમ અમારી બધાની તેમની પાસે માગણી છે. મુખ્યત્વે કાર્યકર્તાઓની આખા દેશમાં અત્યારે આવશ્યકતા છે. દેવીદાસ શેઠને કાર્ય કરવું ગમે છે અને તેમને રેટિયા તથા ખાદીની ઉપર શ્રદ્ધા છે. તેથી અમારી આંખ તેમની ઉપર ઠરે છે. નિયમ પ્રમાણે છેવટનો નિર્ણય તો સ્વાગત મંડળના સભ્યો જ કરશે. દેવચંદભાઈ પાસેથી હું સમજ્યો છું કે મે. રાણાસાહેબને પણ પોરબંદરમાં પરિષદ ભરાય તે વિશે કંઈ અડચણ નથી; છતાં પત્રથી તે વિશે વધારે સ્પષ્ટ કરવા આપ મે. રાણાસાહેબને પૂછી તેમનો અભિપ્રાય જણાવશો તો આભારી થઈશ.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : રિલ નં. ૨૦; ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, નવી દિલ્હીના સૌજન્યથી

૧. એક વર્ષ આશ્રમમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૬૨. એ. અરુણાચલમ્ પિલ્લેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો તાર તેમ જ પત્ર પણ મળ્યા. ડૉક્ટર નાયડુનો મારા પર તાર છે. તેમાં તેઓ સત્યાગ્રહીઓએ કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા આચર્યાનો સ્પષ્ટ ઈનકાર કરે છે. એથી ઊલટું, તેમની ફરિયાદ એવી છે કે જેઓ મંદિરો નજીકના જાહેર માર્ગોનો ઉપયોગ કરનારા કહેવાતા અસ્પૃશ્યોનો વિરોધ કરે છે એવા લોકોએ હિંસક વર્તવ કર્યો છે.

સત્યાગ્રહીઓએ હિંસા વાપર્યાની તમારી પાસે કોઈ સાબિતી હોય તો હું ખુશીથી એની તપાસ કરીશ. તમારા પત્રમાં તમે એકલા આક્ષેપો જ કર્યા છે, એના સમર્થનમાં કશા પુરાવા આપ્યા નથી. તેમ છતાં તમારો પત્ર હું ડૉક્ટર નાયડુને મોકલી આપું છું. તેઓ જવાબ આપશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એ. અરુણાચલમ્ પિલ્લે

શુચિન્દ્રમ

પોસ્ટ નાગરકોઈલ

દક્ષિણ ત્રાવણકોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૦૭૪

૬૩. ડૉ. નાયડુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ફેબ્રુઆરી ૨૬, ૧૯૨૬

પ્રિય ડૉ. નાયડુ,

એક સર્વણી હિંદુનો પત્ર આ સાથે બીડું છે. જવાબમાં મ એવી મતલબનું લખ્યું છે કે કોઈ પણ સત્યાગ્રહીએ કોઈ પણ જાતનું હિંસક કૃત્ય કર્યાનો તમે સહંતર ઈનકાર કરો છો. તેમ છતાં, તમે મને પત્રમાં કરેલા આક્ષેપોનો જવાબ આપવા કૃપા કરશો ?

તમારો સહૃદયી

ડૉ. નાયડુ

નાગરકોઈલ

દક્ષિણ ત્રાવણકોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૦૭૫

૬૪. વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત સંબંધી ઠરાવોનો ખરડો

[ફેબ્રુઆરી ૨૭, ૧૯૨૬]

(ક) એવું ઠરાવવામાં આવે છે કે કોંગ્રેસ અથવા સ્વરાજ્ય પક્ષ જે કોઈ સુધારા અથવા સમાધાન સ્વીકારે તે બ્રિટિશ હિંદના એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતને પણ લાગુ પડશે અને રેગ્યુલેશનવાળા પ્રાંતોને જે અર્થમાં એ લાગુ પાડવામાં આવશે એ જ અર્થમાં લાગુ પડશે.

(ખ) બીજું એમ ઠરાવવામાં આવે છે કે બ્રિટિશ હિંદના એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતને જે સુધારો અથવા સમાધાન, રેગ્યુલેશનવાળા પ્રાંતોને જે અર્થમાં એ લાગુ પાડવામાં આવે તે જ અર્થમાં લાગુ પાડવાનો ન હોય તેવા કોઈ સુધારાનો કે સમાધાનનો કોંગ્રેસ અથવા સ્વરાજ્ય પક્ષ સ્વીકાર કરવો નહીં.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સ, ૧૯-૩-૧૯૨૬

૬૫. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

ફેબ્રુઆરી ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મોતીલાલજી,

મુહમ્મદ શફીનો પત્ર મેં તમને બતાવ્યો છે. કૃપા કરીને એમને તથા બીજા મુસલમાન મિત્રોને કહેજો કે મારો અભિપ્રાય એવો છે કે વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત વિશે જે ઠરાવ રજૂ થયો છે તેને અનુમોદન આપવું સ્વરાજ્ય પક્ષ માટે ખોટું ગણાશે. તેમ છતાં, આખરે કોંગ્રેસ સ્વશાસનની જે કોઈ યોજના મંજૂર રાખે તેમાં આ પ્રાંતોનો સમાવેશ કરવાની કોઈ પણ દરખાસ્તને મારો ટેકો હશે. આ હેતુથી મેં તમને બે ઠરાવોના ખરડા સૂચવ્યા છે. હું આશા રાખું છું કે મુસલમાન મિત્રો એ સ્વીકારી લેશે. આ બાબતમાં જો સમાધાન ન થઈ શકે, તો મને લાગે છે કે સ્વરાજ્ય પક્ષના સભ્યો મતદાન ન કરે એવો પ્રતિબંધ તમે મૂકો એ જ એકમાત્ર શોભાસ્પદ માર્ગ છે.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સ, ૧૯-૩-૧૯૨૬

૧. મધ્યસ્થ ધારાસભામાં સૈયદ મુરતુઝા સાહેબ બહાદુરે વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત વિશે એક ઠરાવ પેશ કર્યો હતો. આ ઠરાવ બાબતમાં સ્વરાજ્ય પક્ષના વલણની ચોખ્ખવટ કરતાં મોતીલાલ નેહરુએ એક નિવેદનમાં આ ઠરાવો પ્રગટ કરતાં જણાવ્યું હતું કે ૨૭મી ફેબ્રુઆરીએ સાબરમતીમાં હું ન્યારે ગાંધીજીને મળ્યો ત્યારે “મહાત્માજીએ આ ઠરાવો મને લખાવ્યા હતા. . . અને પોતાને હાથે લખેલો એક પત્ર પણ મને આપ્યો હતો.”

૬૬. સૂત્રયજ્ઞ

યજ્ઞ તો ઘણાંયે થાય છે. કેટલાક પરોપકારાર્થે અને કેટલાક સ્વાર્થ સાધવા સારુ. કેટલાક પારકાનો ભોગ આપી પોતે યજ્ઞ કર્યાંનું ફળ મેળવવાનો ફોક્ટ લોભ રાખે છે, ત્યારે બીજા કેટલાક એમ માને છે કે યજ્ઞ તો પોતાને જ ભોગે એટલે કે આપમહેનતથી જ થાય. એવો યજ્ઞ વરાડના કુમારમંદિરના આચાર્ય ઝવેરભાઈએ હમણાં પૂરો કર્યો છે. એ વિશે તે લખે છે:^૧

બાર મહિનામાં લગભગ બાર લાખ વાર સૂતર કાંતવું એ જેવીતેવી મહેનત ન ગણાય. એક મહિનામાં એક લાખ વાર એટલે એક દિવસના લગભગ સાડા ત્રણ હજાર વાર થયા. કલાકના ચારસો વાર સતત કાંતી શકે તેને સાડા ત્રણ હજાર વાર કાંતતાં સહેજે આઠથી નવ કલાક જાય. એકનિષ્ઠાથી એટલા બધા કલાક એક વર્ષ સુધી રેંટિયાને આપવા એની ગણતરી મહાયજ્ઞમાં જ થાય. ઉપલા કાગળમાં જ ઝવેરભાઈ લખે છે, “મારી ઈચ્છા ફક્ત આત્માની ઉન્નતિ કરવી ને તે માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ કરવો એવી છે.” ઝવેરભાઈને હું તેમના આ નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નને સારુ ધન્યવાદ આપું છું. આવો યજ્ઞ એ સદાય કરતા રહે એમ ઈચ્છું છું. આ દૃષ્ટાંત આપણી નજર સામે રાખીને આપણે અર્ધા કલાક પણ હમેશાં નિયમિત રીતે કાંતવાને આપીએ તો દેશને કેટલો બધો લાભ થાય! પોતાના કાગળમાં ઝવેરભાઈ એક સુધારો પણ સૂચવે છે. તે લખે છે કે તેમના ગયા વર્ષના પ્રયત્નની નોંધ લેતાં નવજીવનમાં એમ લખાણું કે તેણે ત્રણ લાખ વાર સૂતર છ નંબરનું કાંતેલું, જ્યારે તે લગભગ વીસ નંબરનું હતું ને તેનું વજન ૧૮ શેર હતું. ભૂલ થઈ ગઈ તેને સારુ દિલગીર છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૮-૨-૧૯૨૬

૬૭. બાદશાહી ક્રોધ

છાપાંઓ પરથી જોવામાં આવે છે કે શહેનશાહ જોર્જ આઠકાલ વિલાયતમાં ચાલી રહેલા વિલાયતી ધંધાઓનું પ્રદર્શન જોવા ગયેલા. ત્યાં તેમણે જોયું કે એક વિભાગમાં ઈંગ્લંડનાં ટાઈપ-રાઈટર દેખાડવામાં આવતાં હતાં તે જ જગ્યાએ એક સરકારી નોકર અમેરિકન બનાવટનાં ટાઈપરાઈટર ઉપર કાગળો ટાઈપ કરી રહ્યા હતા. એ જોઈ રાજાને ક્રોધ ચડ્યો અને તેમણે પૂછ્યું, “જો અંગ્રેજી ટાઈપરાઈટરનો ખર્ચ ઈંગ્લંડની બહાર હોય છે તો ઈંગ્લંડમાં અમેરિકાનાં ટાઈપરાઈટર કેમ વાપરવામાં આવે છે?” જવાબદાર અમલદારે આ વિશે તપાસ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને રાજાને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ રાજાએ શાંત ન થતાં એમ કહ્યું કે “આ બાબત મારે જાતતપાસ કરવી પડશે.” અંગ્રેજી ટાઈપરાઈટર બનાવનાર કહે, “જો સરકારી ઓફિસોમાં અંગ્રેજી ટાઈપરાઈટર દાખલ થાય તો એકેક ટાઈપરાઈટર દીઠ એકેક નવા માણસને તો હું જરૂર

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં લેખકે પોતાની પત્ની અને સાળીની મદદથી એક વર્ષમાં કાંતેલા સૂતરનું વજન અને ગુણવત્તાની વિગતો આપી હતી.

ધંધો આપી શકું.” એ ઉપર ટીકા કરતાં વિલાયતી વર્તમાનપત્રો કહે છે કે ત્યાં આમની સભા કાંઈ કરી નથી શકી ત્યાં બાદશાહની દૃઢતા અને તેનો ક્રોધ કામ કરશે.

આપણને કદાચ એમ લાગે કે જે ઈંગ્લંડ આખા જગતને પોતાનો માલ મોકલે છે ત્યાં અમેરિકાનાં ટાઈપરાઈટરનો આટલો દ્રેષ કદાચ અસ્થાને હોય. પણ આપણે રાજની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ ક્રોધ વાસ્તવિક જણાશે. અમેરિકાનાં ટાઈપરાઈટર વિલાયતી ટાઈપરાઈટર કરતાં સારાં છે તેથી સરકારી ઓફિસોમાં તે વપરાય છે, એમ બચાવમાં કહેવામાં આવ્યું. પણ ચતુર રાજ સમજી શક્યો કે એમ પારકું સારું જોઈને પોતાનું ફેંકી દઈ ન શકાય. પારકું સારું હોય એ ભલે તેને ત્યાં શોભે. આપણાથી બની શકે તો આપણે તેનું અનુકરણ કરીએ. પણ ન થઈ શકે તો આપણે જે પોતે બનાવી શકીએ તેથી જ સંતુષ્ટ રહેવું. તે દલીલ રાજને સહેજે સૂઝી આવી હશે. એ તો ગમે તેમ હો, છતાં આ કિસ્સામાંથી આપણે ઈચ્છીએ તો આપણને ઘણુંયે શીખવાનું મળે છે. અમેરિકાનાં ટાઈપરાઈટર સરકારી ઓફિસમાં બહુ વપરાતાં હશે તો એક હજાર. તેને નાખી દઈને વિલાયતી ટાઈપરાઈટર દાખલ કરે અને પેલા ટાઈપરાઈટરના માલિકની વાત સાચી હોય તો હજાર અંગ્રેજને તેથી રોજી મળે. પણ હિંદુસ્તાનમાં આપણે બાદશાહ જોઈને નેટલા ચતુર થઈએ, તેના નેટલી દેશદાઝ રાખીએ અને તેના નેટલો ક્રોધ આપણી પોતાની જ ઉપર કરીએ તો એક હજાર નહીં પણ કરોડો ભૂખે મરતા હિંદીઓનાં પેટ ભરાય. એવી વસ્તુ ખાદી છે. વિના પરિશ્રમે, સમજૂતીક કાપકૂપ કરે, અને વિના ખર્ચ વધાર્યે પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ ખાદીનો ઉપયોગ કરે તો ઓછામાં ઓછા એક માણસની એક મહિનાની રોજી નેટલી રકમ હિંદુસ્તાનમાં આટલા ફેરફારથી પોતે આપે. કેમ કે પ્રત્યેક મનુષ્ય દીઠ કપડાંનું સામાન્ય ખર્ચ પ્રતિવર્ષ આઠ રૂપિયા થાય. એમાંથી પાંચ રૂપિયા મનૂરીમાં જાય જ. અને એટલા રૂપિયા કરોડો માણસોને હિંદુસ્તાનમાં પણ મળતા નથી. હિંદુસ્તાનની વાર્ષિક આવક જણદીઠ ત્રીસ રૂપિયા ગણાય છે. આ અંદાજ ત્રીસ વર્ષ પહેલાંનો છે. મોંઘવારીને લીધે હાલ ચાલીસ રૂપિયા કુલ ગણે છે. તો સામે ખર્ચનો વધારો પણ ગણવો જ જોઈએ. એટલે ત્રીસ રૂપિયા સરેરાશ આજ પણ માનવામાં અડચણ નથી. પણ ગમે તે આંકડો લઈએ તોયે પાંચ રૂપિયાની રકમ એ માણસની એક મહિનાની રોજી કરતાં વધારે કહેવાય. અને આટલું બધું પુણ્યક્ષ્ણ મેળવવાને સારું પ્રજાને માત્ર પોતાની ભાવના, અથવા એથી ઊતરતો પોતાનો શોખ બદલવાની જ જરૂર રહે છે. વિલાયતનું કે મિલનું સારું લાગતું લીસું કપડું ગરીબને હાથે કંતાયેલા સૂતરની, ગરીબને હાથે વણાયેલી ખાદીના કરતાં હમેશાં ઊતરતું જ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૮-૨-૧૯૨૬

૬૮. કેળવણી કોને કહીએ?

જે અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ “કેળવણી” કરવામાં આવ્યો છે તેનો મૂળ અર્થ “બહાર ખેંચી લાવવું” છે. એટલે કે આપણામાં જે શક્તિઓ છૂપી પડેલી હોય તેને પ્રયત્નપૂર્વક બહાર લાવવી. એ જ ભાવ “કેળવણી” શબ્દનો છે. અમુક વસ્તુ આપણે કેળવીએ એનો અર્થ તેની જાત અથવા તો તેનો ગુણ બદલીએ એમ નથી, પણ તેમાં જે છૂપી રહેલા ગુણો હોય એને આપણે પ્રગટ કરીએ. તેથી “કેળવણી”નો અર્થ “ખિલવણી” પણ કરી શકાય.

આ અર્થ વિચારતાં અક્ષરજ્ઞાન એ કેળવણીમાં ન ગણાય. પછી ભલે એ જ્ઞાન આપણને એમ. એ. બનાવે કે કોઈ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં આપણે શાસ્ત્રી તરીકે શોભીએ એટલું સંસ્કૃતનું આપણને જ્ઞાન મળ્યું હોય. ઊંચામાં ઊંચું અક્ષરજ્ઞાન પણ કેળવણી અથવા ખિલવણીમાં ભલે એક સરસ સાધન હોય, પણ એ પોતે કેળવણી તો નથી જ.

કેળવણી કંઈક નોખી વસ્તુ છે. મનુષ્ય શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણ વસ્તુનું બનેલું પ્રાણી છે. તેમાં આત્મા એ મનુષ્યમાં સ્થાયી ભાગ છે. તેને અર્થે શરીરનો ને મનનો વ્યાપાર શોભે. તેથી જે વડે આત્માની શક્તિઓ પ્રગટ થાય એવી વસ્તુનું નામ કેળવણી કહી શકાય. અને તેથી જ વિદ્યાપીઠની મહોર ઉપર આપણે “સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે” એ વચન જોઈએ છીએ.

અથવા કેળવણીનો બીજો અર્થ પણ કરી શકાય. એટલે કે શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણેનો જે વડે સંપૂર્ણતાએ અથવા વધારેમાં વધારે વિકાસ થાય એ કેળવણી ગણાય. આજકાલ અપાતા જ્ઞાનથી મનનો કંઈક વિકાસ ભલે થતો હોય, પણ શરીરનો અને આત્માનો નથી થતો એમ કહી શકાય. મનના વિકાસને વિશે પણ હું શંકા બતાવું છું, કેમ કે મનમાં આપણે ઘણો ખજાનો ભરીએ છીએ તેથી કંઈ એનો વિકાસ થયો નહીં માની શકાય. મનને તેથી આપણે કેળવ્યું નહીં કહી શકાય. કેળવાયેલું મન મનુષ્યને જોઈતું કામ આપે છે. આજનું અક્ષરજ્ઞાન પામેલું મન આપણને જ્યાં ત્યાં લઈ જાય છે. એ તો જંગલી ઘોડાના જેવું થયું. જંગલી ઘોડાને આપણે કાબૂમાં લાવીએ ત્યારે જ એને કેળવાયેલો ઘોડો કહી શકાય. તેવું આજકાલના કેટલા “કેળવણી” પામેલા જુવાનિયામાં આપણે જોઈએ છીએ?

હવે શરીરને તપાસીએ. હમેશાં એક ક્લાક ટેનિસ, ફૂટબોલ કે ક્રિકેટ રમ્યા એટલે શરીર કેળવાયેલું આપણે ગણી શકીએ? શરીર એથી મજબૂત થાય ખરું. પણ જંગલમાં રખડતા ઘોડાનું શરીર જેમ મજબૂત ગણાય છતાં કેળવાયેલું તો ન જ ગણાય, તેવું તે મજબૂત છતાં આણંદ ગણાય. કેળવાયેલું શરીર નીરોગી હોય, મજબૂત હોય, કસાયેલું હોય. હાથપગ ઈત્યાદિ ધાર્યું કામ આપી શકે. હાથમાં કોદાળી, પાવડો, હથોડો વગેરે શોભે અને હાથ તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકે. હાથમાં રેંટિયાનું ચક્ર હોય તો એ પણ સુંદર રીતે ચાલી શકે. અથવા હાથમાં કાંકલો અને ફૂણી હોય અને પગ સાળ ચલાવી રહ્યા હોય. ત્રીસ માઈલની મુસાફરી કરતાં કેળવાયેલું શરીર થાકે નહીં. પહાડો ચડે પણ હાંફે નહીં. એવી શરીરકેળવણી કોણ પામે છે? આ દૃષ્ટિએ શરીરની કેળવણી આધુનિક ક્રમમાં નથી જ અપાતી એમ કહી શકાય.

આત્માનું તો પૂછવું જ શું? એનો વિકાસ આત્મજ્ઞાની અથવા આત્માર્થી જ કરી શકે. એ આપણા બધામાં સૂતેલી શક્તિને કોણ જગાડે? શિક્ષકો તો જાહેરખબરથી મળે છે. તેઓને

જે પ્રમાણપત્ર રજૂ કરવાં પડે છે તેમાં આત્માર્થની કલમ થોડી હોય છે? હોય તોયે તેની કિંમત કેટલી હોઈ શકે? જાહેરખબરથી આત્માર્થી શિક્ષકો મળે પણ કેમ? અને એ કેળવણી વિનાની કેળવણી એ તો પાયા વિનાના ચણતર જેવી છે. અથવા અંગ્રેજી કહેવતનો તરજુમો કરીએ તો ધોળેલી કબર જેવી. અંદર તો જેને જંતુઓ ખાઈ ગયાં છે અથવા ખાઈ રહ્યાં છે એ મુઠદું જ ભરેલું છે.

આવી ત્રણ પ્રકારની કેળવણી આપવી એ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું ધ્યેય છે, હોવું જોઈએ. એ ધ્યેયને અનુસરીને એક પણ યુવાન અથવા યુવતી તૈયાર થાય તોયે હું માનું કે વિદ્યાપીઠનો જન્મ સફળ થયો.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, કેઢવણી અંક, ૨૮-૨-૧૯૨૬

૬૯. સાબરમતીમાં એક લગ્નપ્રસંગે ભાષણ^૧

ફેબ્રુઆરી ૨૮, ૧૯૨૬

આપ સૌ, ભાઈઓ અને બહેનો બંને, બહારથી તસ્દી લઈને રામેશ્વરપ્રસાદ અને કમળા બંનેને આશીર્વાદ આપવા આવ્યાં છો તેથી મને આનંદ થાય છે અને હું આપનો આભાર પણ માનું છું. આભાર માનવાનું કારણ એ છે કે આ લગ્નને આપ સામાન્ય લગ્ન માનતાં નથી. હિંદુ કોમમાં જે લગ્નો થાય છે તેમાં બહુ જ આડંબર હોય છે. એમાં રંગરાગ, નાચ-તમાસા, ખાવુંપીવું એમ અનેક પ્રકારનાં આકર્ષણો હોય છે. જેને કારણે લગ્ન કરવું વાજબી ગણાયું છે તે લગ્નનો ધાર્મિક અંશ આમાં ઢંકાઈ જાય છે અને આપણે એ અંશને ભૂલી જઈએ છીએ. લગ્નમાં પૈસાનો એટલો બધો ખર્ચ થાય છે કે ગરીબોને માટે લગ્ન કરવું આપત્તિ સમાન થઈ પડે છે. કેટલાયે લોક દેવાદાર બની જાય છે, અને જીવતાં સુધી પણ એ દેવામાંથી છૂટવું એમને માટે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આવા લગ્નથી વર અને કન્યા બંને ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધર્મવિધિનું પાલન કરે એ વાત આકાશકુસુમવત્ બની જાય છે. જે લગ્નમાં આટલો આડંબર થતો હોય, જે લગ્નવિધિ આટલો વિકારમય હોય, અને જેને વિકારમય બનાવવા માટે માબાપ આટલો શ્રમ ઉઠાવતાં હોય, એ લગ્ન વડે વરકન્યા સંયમમય જીવન ગાળે એ મુશ્કેલ વાત છે. જોકે આ આશ્રમનો આદર્શ એવો છે કે વ્યક્તિએ પરિણીત હોવા છતાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ અને એ રીતે કેટલાક લોકો રહે છે પણ ખરા, છોકરાછોકરીઓને બ્રહ્મચર્યનું શિક્ષણ અને પદાર્થપાઠ આપવામાં પણ આવે છે; એમ હોવા છતાં આશ્રમની નજીકમાં અને એની છાયામાં આ લગ્ન ગોઠવાયું છે. એનું કારણ શું? એને ધર્મસંકટ માનજે. અહિંસાનું પાલન કરનારા લોકો કોઈના પર બળાત્કાર કરતા નથી. આશ્રમવાસીઓમાં જેઓ બ્રહ્મચર્યનું પાલન નથી કરી શકતા એમને લગ્ન કરવું એ કર્તવ્ય જ છે. અને આ કર્તવ્ય બજાવવામાં અમે એમને આશીર્વાદ શા માટે ન આપીએ? અને લગ્નવિધિ પણ સારી કેમ ન યોજીએ? આ પણ એક કર્તવ્ય છે અને એનું પાલન કરતાં અને એના વિશે વિચાર કરતાં મેં જોયું છે કે હિંદુસ્તાનમાં, કહો કે આખા જગતમાં,

૧. જમનાલાલ બન્તજની પુત્રી કમળાનું લગ્ન સાબરમતી આશ્રમમાં ગોઠવાયું હતું.

ત્યાં લગ્નને ધાર્મિક વિધિ માનવામાં આવે છે એ વિધિમાં સંયમનો અંશ હોય છે. લગ્ન સ્વેચ્છાચાર માટે નથી. સ્મૃતિશાસ્ત્રોમાં પણ લખ્યું છે કે જે દંપતી નિયમથી રહે છે તેઓ પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. હું પોતે પણ આ વાત ઘણા સમય સુધી સમજ્યો નહોતો. પણ ઘણો વિચાર કર્યા પછી હું એ સમજી શક્યો. જે લોકો પોતાના વિકારોનો નાશ નથી કરી શકતા તેઓ પણ મર્યાદામાં રહીને, એટલે વિકારો પર અંકુશ રાખીને, અનિવાર્ય હોય એટલો જ વ્યવહાર રાખી શકે છે. તેઓ પણ સંયમી કહેવાય છે. જમનાલાલજી અને મારો સંબંધ કેવો છે તે તો આપ સૌ સારી રીતે જાણો છો. અમે બંનેએ મળીને નક્કી કર્યું કે બંને એટલી સાદાઈથી અને ઓછા ખર્ચે લગ્ન કરવું જોઈએ અને લગ્નની ક્રિયા એવી રીતે કરવી જોઈએ કે લગ્નનો સાચો અર્થ સમજાય એ રીતની બંનેના પર છાપ પડે. લગ્નસમારંભને આડંબરરહિત બનાવવો, જમણવાર વગેરેને તથા ગાનતાનને સ્થાન નહીં આપવું, એ રીતે સાદાઈથી લગ્ન ક્યે સ્થળે થઈ શકે? જે લગ્ન મુંબઈમાં ઊજવીએ તો મારવાડી કોમને અને જમનાલાલજીના મિત્રોને એનાથી બોધપાઠ મળે. આજકાલ સુધારાને નામે જે અધર્મ ચાલી રહ્યો છે, એ વાતાવરણ ભૂંસાઈ જાય. ધર્મ શું છે એ જોમને સમજવું હોય એમને માટે એ દૃષ્ટાંતરૂપ બની જાય. પરંતુ મને એ ડર હતો કે જેટલી સાદાઈથી અહીંયાં લગ્ન થઈ શકે એટલી સાદાઈથી મુંબઈમાં નહીં થઈ શકે. એનાં કારણોમાં હું ઊતરવા માગતો નથી. આ જ કારણથી મેં વધારે છોડી દીધું અને મુંબઈને પણ પડવું મૂક્યું. તેમ છતાં આ કાર્ય કેવી રીતે પાર પાડવું એ પ્રશ્ન હતો. એકલા જમનાલાલજી અને એમનાં માતાપિતાની સંમતિથી જ કામ પતે એમ નહોતું. રામેશ્વરપ્રસાદના વડીલ વર્ગની સંમતિની પણ જરૂર હતી. પ્રભુની મહેરબાની કે કેશવદેવજીએ પણ અમારી વાત કબૂલ રાખી. મારવાડી કોમ પાસે પૈસા પુષ્કળ છે અને તેઓ ખર્ચ પણ ઘણું કરે છે. એટલું બધું ખર્ચે છે કે ગરીબોને માટે લગ્ન કરવું અશક્ય થઈ પડે છે અને એમના પર ભારે બોજે લદાય છે. લગ્ન-પ્રસંગે ફૂલવાડી, જમણવાર, બત્તીઓ અને નાચનારીઓના નાચ થાય છે. મારવાડીઓમાં નાચ થાય છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી. પરંતુ ગુજરાતના ધનિક લોકોમાં તો કોઈ કોઈ સ્થળે નાચ થાય છે. આની અસર આખા મારવાડી સમાજ પર થાય છે. અને મારવાડી સમાજ હિંદુ સમાજનો એક ભાગ હોવાથી આખા હિંદુ સમાજ સુધી, એટલું જ નહીં મુસલમાન વગેરે કોમો સુધી પણ આ અસર પહોંચે છે. હા, એટલું ખરું કે આ અસર એ બીજી કોમો પર ઓછી પડે છે. આ ઉપરથી આપ સમજી શકશો કે પૈસાદાર લોકો પર કેવી મોટી જવાબદારી છે. પરંતુ જે ધનિકો ધન કમાવામાં મસ્ત છે અને અહંકારને લીધે ઈશ્વરને ભૂલી ગયા છે એમની વાત જુદી છે. મારવાડીઓ પાસે પૈસા છે. એમનામાં દુરાચાર હોવા છતાં ધર્મને માટે પ્રેમ છે. આ વાત હું સારી પેઠે જાણું છું. ધર્મને ખાતર તેઓ વર્ષોવર્ષ લાખો રૂપિયાનું દાન કરે છે. આનો મને જાતઅનુભવ છે. આ કારણે અમે બંનેએ વિચાર્યું કે બિલકુલ સાદાઈથી લગ્ન કરવું. આમાં સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બંને છે. જમનાલાલજી અને કેશવદાસજીનું, રામેશ્વર-પ્રસાદ અને કમળાનું ભલું તાકવું એ સ્વાર્થ, અને બીજા લોકોને ધડો બેસાડવો એ પરમાર્થ. આપ જોશો કે આ લગ્નમાં આડંબર થવાનો નથી, નાચગાન થવાનાં નથી. કેવળ ધાર્મિક વિધિઓ જ થવાની છે. આપ સૌને આમંત્રણ એવી ભાવનાથી આપવામાં આવ્યું છે કે આપ આ સાદાઈ અને ધાર્મિકતાનાં સાક્ષી બનો, એમાં સંમત થાઓ અને પ્રતિજ્ઞા લો કે આપ એનું અનુકરણ કરશો. સંભવ છે કે આમાં મારી ભૂલ થતી હોય અને આપ આજું કરવાનું પસંદ ન પણ કરો. હિંદુસ્તાનમાં થોડા ધનિકો હોય તેથી કંઈ તે ધનિકોનો દેશ નથી બની જતો. આ

તો કંગાળોનો મુલક છે. આ દેશમાં જેટલા લોક ભૂખથી મરે છે, સમયસર ખાવાનું નહીં મળવાથી માંદા પડી જાય છે, અને ભૂખને મારવાથી જડ બની જાય છે, તેટલા દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં નથી. આ હું કહું છું એમ નથી. ઈતિહાસકારો એમ કહે છે. અને તે પણ હિંદુમુસલમાન ઈતિહાસકારોનું નહીં, રાજકર્તા કોમના ઈતિહાસકારોનું કહેવું છે. આવા કંગાળ મુલકના કરોડપતિઓને પણ એવું કામ કરવાનો અધિકાર નથી જેને લીધે કંગાળોનું પેટ બળે. ધનિકો એમનું ધન હિંદુસ્તાનમાં જ કમાય છે. તેઓ દેશ બહારથી ધન કમાઈને ધનવાન બનતા નથી. આમ જોઈએ તો બહારના લોકોને દુઃખ દઈને ધન કમાવું એ પણ મહાપાપ છે. હિંદુસ્તાનમાં જેટલા કરોડપતિ અથવા લખપતિ છે તે બધા ગરીબોને વધુ ગરીબ બનાવે છે. હિંદુસ્તાનમાં સાત લાખ ગામડાં છે, એમાંથી કેટલાંયે ગામડાંનો નાશ થઈ રહ્યો છે. એમનું લોહી ચુસાઈ રહ્યું છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે જે લોકોને એક ટંક પણ ખાવાનું મળતું નથી તેઓ મરી જાય છે. આ દેશમાં જનવરો અને માણસો બંને મરે છે. આ સ્થિતિમાં ધન એટલું જ ખર્ચવું જોઈએ જે ધર્મને માટે અનિવાર્ય હોય. અને જે ધન બચે તેનો પરોપકારમાં વ્યય કરવો જોઈએ, તેથી હિંદુસ્તાનના કંગાળોનું પણ ભલું થાય અને ધનિકોનું પણ ભલું થાય. આ દૃષ્ટિથી આપણે જોઈએ તો આ લગ્નવિધિ અનુકરણીય છે. આ કોઈ સામાન્ય સુધારો નથી. એનાં મૂળ બહુ ઊંડાં જાય છે. અને એનું પરિણામ પણ સારું જ આવવાનું છે. આવું કાર્ય જો કોઈ ગરીબ કરે તો એનું કામ તો થાય. પણ એનાથી આટલો પ્રભાવ ન પડે. જમનાલાલજી દસ હજાર, વીસ હજાર, અરે પચાસ હજાર રૂપિયા વેડફી શકે તેમ છે. અને એમના મારવાડી ભાઈઓ પણ એમ કહેત કે કેવું સરસ લગ્ન ઊજવ્યું! પરંતુ એમની પાસે ધન હોવા છતાં એમણે એ વાપર્યું નહીં. ધન વાપરવાનો પોતાનો અધિકાર એમણે જતો કર્યો. એનું પરિણામ સારું જ આવશે. કારણ ગીતાજીમાં પણ લખ્યું છે કે શ્રેષ્ઠ લોકો જે કરે છે તેનું અનુકરણ બીજા લોકો કરે છે. આ કથન સારું અને અનુભવસિદ્ધ છે. આપની હાજરી બદલ મેં આપનો આભાર માન્યો છે. અને હું આપને ધન્યવાદ આપું છું. આપ કમળા અને રામેશ્વરપ્રસાદ બંનેને આશીર્વાદ આપશો. બીજા લોકો પણ આપનું અનુકરણ કરશે તો સારું ગણાશે. એમ કરવાથી દેશની અને ધર્મની આપોઆપ સેવા થશે. રામેશ્વરપ્રસાદ અને કમળા બંને અહીંયાં છે, એ હું જાણું છું. બંને સમજુ છે. રામેશ્વરપ્રસાદ તો પુખ્ત વયના છે જ. અને કમળા પણ એટલી ઉંમરે પહોંચી છે કે એનાં માબાપ એને મિત્ર જેવી ગણે છે. એ બંનેએ સમજવું જોઈએ કે એમનાં માબાપ જેને માટે આટલો બધો પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યાં છે અને જેના સાક્ષી બનવા આટલા બધા લોકો અહીંયાં આવ્યા છે તે લગ્ન સ્વચ્છંદ માટે નથી, વિકારના ગુલામ બનવા માટે નથી. આ દંપતી આદર્શ બને, એમની ઉચ્ચ ભાવનાઓમાં વૃદ્ધિ થાય એ માટે આ બધું કરવામાં આવી રહ્યું છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ વિકારને દબાવવા માટે અવકાશ છે. શાસ્ત્ર તો એમ કહે છે કે કેવળ પ્રજ્ઞની ઈચ્છા થાય ત્યારે જ વિકારને આધીન થઈ શકાય. આ શાસ્ત્રાજ્ઞા આપણે ભૂલી ગયા છીએ. અને આ વાત આપણને કોઈ સમજાવતું નથી. રામેશ્વરપ્રસાદને હું એ કહેવા માગું છું કે સ્ત્રી પુરુષની ગુલામ નથી. એ તો અર્ધાંગિની છે, સહધર્મિણી છે. એને મિત્ર માનવી. રામેશ્વરપ્રસાદ સ્વપ્ને પણ કમળાને ગુલામ ન સમજે. હિંદુ ધર્મમાં પણ હજી એવા લોક છે જે સ્ત્રીને પોતાની મિલકત સમજે છે. આ બંને જુવાનિયાં નવા જીવનમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે. અગાઉ એક વાર મેં કહેલું છે કે લગ્ન એ તો નવો જન્મ છે. મારા આશીર્વાદ છે કે આ દંપતી શિવપાર્વતી, સત્યવાનસાવિત્રી, રામસીતાની જેમ આદર્શ નીવડે. હિંદુ ધર્મમાં

સ્રીઓને એટલું ઊંચું સ્થાન આપેલું છે કે આપણે રામસીતા નહીં પણ સીતારામ બોલીએ છીએ, કૃષ્ણરાધા નહીં પણ રાધાકૃષ્ણ બોલીએ છીએ. જે સીતા ન હોત તો રામને કોઈ ન ઓળખત. જે સાવિત્રી ન હોત તો સત્યવાનનું નામ પણ સાંભળવા ન મળત. જે દ્રૌપદી ન હોત તો પાંડવોનું નામનિશાન જોવા ન મળત. વધારે દૃષ્ટાંતો શોધવાની જરૂર નથી. મને શ્રદ્ધા છે કે આ કાર્યનું પરિણામ સારું આવશે. મારે એવું પસ્તાવાનો વારો નહીં આવે કે મેં કેટલું ન કરવાનું કર્યું. હજી મારે થોડાં વર્ષ જીવવાનું છે. આ વર્ષો દરમ્યાન મારે ઈશ્વરથી ડરીને ચાલવું છે, એટલે હું જે કંઈ કરું છું તે મારા અંતરાત્માને પૂછીને કરું છું. મારો અંતરાત્મા કહે છે કે આ જોડું આપણે માટે આદર્શ નીવડશે. આપણને પસ્તાવાનું કોઈ કારણ આવશે નહીં. અંતમાં હું આ બંનેને આશીર્વાદ આપું છું કે તેઓ દીર્ઘાયુ થાય અને પોતાનાં વડીલોને શોભાવે તેમ જ ધર્મનું રક્ષણ અને દેશની સેવા કરે.

[મૂળ હિંદી]

હિન્દી નવજીવન, ૪-૩-૧૯૨૬

૭૦. જે. બી. પિટીટને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૨, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ પિટીટ,

તમારો પત્ર મળ્યો. મને બે કેબલ મળ્યા છે. એની ભાષા તમને મળેલા કેબલની ભાષા જેવી જ લગભગ છે. આ કેબલને હું બહુ મહત્ત્વ આપતો નથી. એ કારણે જ મેં એ તમને મોકલ્યા નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા દેશબંધુઓ વચ્ચે આજકાલ ભારે કળિયો ચાલી રહ્યો છે. કોમ અનેક જૂથોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. મિ. એન્ડ્રૂઝ ત્યાં છે એને ઈશ્વરનો અનુગ્રહ સમજવો.

સાઉથ આફ્રિકન ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ અનેક મંડળો ભેગાં થઈ બનેલી સંસ્થા છે. નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ નાતાલમાં વસતા હિંદીઓના એક વિભાગની પ્રતિનિધિ સંસ્થા છે. બ્રિટિશ ઈન્ડિયન એસોસિએશન ટ્રાન્સવાલવાસી હિંદીઓનું બનેલું મંડળ છે.

અત્યારની ઘડીએ મારી સલાહ એવી છે કે જે કેબલ આવ્યા છે તેના પર ધ્યાન ન આપવું અને સાથે સાથે અગાઉ આવેલા રૂ. ૩૯,૫૦૦નો રીતસર હિસાબ ન મળે ત્યાં સુધી મંજૂર કરેલી રકમમાંથી બાકી હોય તે રકમ આપવી નહીં.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૯૪૪

૭૧. લાલા લજ્જતરાયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨, ૧૯૨૬

પ્રિય લાલાજી,

આપના પત્રનો જવાબ વહેલો આપી શકાયો નથી તે બટલ ક્ષમા કરશો. કારણ એ છે કે રોજ મને અમુક સમય સુધી જ કામ કરવાની છૂટ છે. આપનો પત્ર આવ્યો ત્યારે પંડિતજી (મોતીલાલ નેહરુ) અહીં હતા. એટલે મારી પાસે જ સમય હતો તે લગભગ બધો એમને અપાઈ ગયો. એટલે પત્રો લખવાનું કામ ઢીલમાં પડ્યું હતું.

આપના પત્ર પર “જ્ઞાનગી” લખેલું હતું, તેમ છતાં મેં મારી વિવેકબુદ્ધિ વાપરીને એ પત્ર પંડિતજીને બતાવ્યો. એમાં મારો આશય એટલો જ હતો કે અગત્યની વિવિધ બાબતો એમની સાથે ચર્ચવામાં સુગમતા થાય. મને લાગ્યું કે અમારી વચ્ચે આપણા સૌના હિતની બાબતો ચર્ચાઈ રહી હોય ત્યારે એમણે આપના વિચારો જાણવા જોઈએ.

ગઈ કાલે મેં આપને એક તાર કર્યો છે. એમાં મેં જણાવ્યું છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદમાં જનાર પ્રતિનિધિમંડળ સંબંધમાં મારાથી કોઈ નિર્ણય આપી શકાય તેમ નથી. કોંગ્રેસના છેલ્લા અધિવેશન દરમ્યાન વિચારાયેલી ધારાસભાબહિષ્કારની સુધારેલી યોજનાનો અમલ જે અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ સમિતિ શરૂ કરવાની હોય તો એ પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય બનવાનું આપ સ્વીકારો એમ કહેતાં મને ઘણો સંકોચ થાય છે.

મહાસમિતિએ અત્યારે શું કરવું જોઈએ એ બાબતના મારા બધા વિચારો પંડિતજી સમક્ષ સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે એ વિચારો પર હું ફરીથી ભાર મૂકતો નથી. સૈદ્ધાંતિક રીતે જેતાં કોંગ્રેસના ઠરાવમાં આ પ્રતિનિધિમંડળનો સમાવેશ નહીં થતો હોય, પણ જે આપ ધારાસભાઓમાંથી આપની બેઠકોનો ત્યાગ કરો તો મને લાગે છે કે સરકારનો હિતસંબંધ હોય એવી સમિતિઓ કે પરિષદોમાં પ્રતિનિધિત્વ અથવા એવી કોઈ નિયુક્તિઓ સ્વીકારવી એ ભાગ્યે જ શોભાસ્પદ ગણાય. પંડિતજી અહીં હતા તે દરમ્યાન આપ આવી શક્યા હોત તો કેટલું સારું થાત!

સરહદ પ્રાંત વિશેના પ્રસ્તાવની પ્રગતિ મેં અત્યંત વ્યથિત દિલે નિહાળી છે. આ વિશેનો મારો પોતાનો અભિપ્રાય મેં પંડિતજીને એટલા ખાતર જણાવ્યો છે કે તેઓ તે લાગતાવળગતા તમામને જણાવી શકે.

મોતીલાલજી કહેતા હતા કે કોઈએ રાજીનામાં આપ્યાં નથી, સિવાય કે એક જણે રાજીનામું આપવાની ધમકી આપેલી, એક જણાને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી અને એક જણે રાજીનામું આપીને પાછું ખેંચી લીધું.

આપનો પત્ર હું ફાડી નાખ્યું છું. આપને જ્યારે પણ સમય મળે ત્યારે હજી પણ જરૂર આવો, પણ ઓછામાં ઓછા બે કે ત્રણ દિવસનો સમય લઈને આવો, જેથી આપણે નિરાંતે વાતો કરી શકીએ. અને આપ મજૂર પરિષદમાં જાઓ કે ન જાઓ છતાં જે આપ દરિયાની મુસાફરી કરો અને આપને મનગમતા કોઈક શાંત સ્થળે જઈ આરામ કરો તો તે ખરેખર ઘણું સરસ થઈ પડશે. આરામની સાથે સાથે રાજનૈતિક કામ પણ કરવું એવા આપના વિચારમાં મને

આઝો કસ દેખાતો નથી, કેમ કે જે એવો વિચાર રાખશો તો મારી માફક આપ પણ કામમાં પરોવાઈ જશો અને આપને આરામ નહીં મળે. એટલે જે આપ જાઓ જ તો આપની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવી જેઈએ કે આપ કોઈ પણ જાતનું રાજનૈતિક કામ કરશો નહીં, માત્ર આરામ જ લેશો અને કૃતજ્ઞતા અનુભવશો.

આપનો સહૃદયી

લાલા લજપતરાય
દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૪૧

૭૨. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

માર્ચ ૨, ૧૯૨૬

તમારી તબિયત સારી થાય ત્યાં લગી દેવદાસ ત્યાં રહેવા તૈયાર છે જ. તેમ કરવાથી તેનો વિકાસ રોકાય છે એમ તે પોતે માનતો નથી. સેવા કરતાં કોઈનો વિકાસ રોકાય એમ મેં માન્યું જ નથી. અભ્યાસાદિ તે સાધ્ય નથી પણ સાધન છે. સેવા એ તો લગભગ સાધ્ય વસ્તુ છે. અભ્યાસ કરીને આજ લગી એક પણ માણસ મોક્ષ પામી શક્યો નથી. સેવા કરીને તો અનેક તરી ગયા અને તરી રહ્યા છે. એ વાત સમજવી ને સમજ્યા પછી અમલમાં મૂકવી, એ કઠિન છે ખરું, પણ મોક્ષ મળવો ક્યાં સહેલો છે?

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુની પ્રસાદી, પા. ૮૪-૫

૭૩. એ. એ. પૉલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. ચીન જવાનું મને ગમે ખરું, પણ મને નથી લાગતું કે ચીની મિત્રોની હું આઝી સેવા કરી શકું. તેમ છતાં કૃપા કરીને તમે મને આટલું જણાવશો કે મિ. ટી. ઝેડ. કૂ કોણ છે? મારે ક્યાં જવાનું છે? અને સૂચવાયેલા પ્રવાસ માટે મારે કેટલો સમય આપવો પડશે?

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

એ. એ. પૉલ, એસ્કવાયર
૭, મિલર રોડ, કિલપૉક
મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૬૩

૭૪. મુહમ્મદ શકીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય શકી સાહેબ,

પંડિત મોતીલાલજી અહીં હતા તે દરમ્યાન જ તમારો પત્ર મને મળ્યો. એ પત્ર મેં એમને બતાવ્યો અને તેના પર એમની સાથે ચર્ચા પણ કરી. રાજેન્દ્રબાબુને પણ મેં તમારો પત્ર બતાવ્યો. બીજા કોઈ પ્રાંત સાથે જેવો વર્તાવ થાય તેવો જ વર્તાવ સરહદ પ્રાંત સાથે થવો જોઈએ, એ બાબતમાં મને કોઈ શંકા નથી. પરંતુ જે સુધારાને આપણે સર્વાંશે અસંતોષકારક અને અપૂરતા ગણી વખોડીએ છીએ તે સુધારા એ પ્રાંતને લાગુ પાડવાની માગણી આપણે કોંગ્રેસીઓ તરીકે ન કરવી જોઈએ.

મેં મોતીલાલજીને એક પત્ર લખ્યો છે. તે તેમણે તમને તથા બીજા મિત્રોને બતાવ્યો હશે. આ કમનસીબ તક્લીફ વિશે મારો અભિપ્રાય એમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યો છે.

તમારો સહૃદયી

મોલાના મુહમ્મદ શકી

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૪૨

૭૫. ગોપાળદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, ફાગણ વદ ૪ [માર્ચ ૩, ૧૯૨૬]

ભાઈ ગોપાળદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ઉપવાસ કંઈ બંધી વસ્તુનો ઈલાજ નથી. તમારા દરદનો એ અત્યારે તો ઈલાજ ન જ થઈ શકે એવી મારી ખાતરી છે. તમે નબળા છો અથવા તો તમને કુટેવો પડી ગઈ છે એવો ખ્યાલ જ ન કરવો, અને હમેશાં પ્રકૃત્વિત રહેવું. રાત્રિના વેળાસર સૂઈ જવું ને સવારે વહેલા ઊઠવું. તમારી સ્ત્રી તમારું માને નહીં તેને વિશે પણ ચિંતા ન કરવી, તેને પ્રેમપૂર્વક સમજાવતાં તે ન સમજે તો તો પોતાને રસ્તે જવા દેવી. તમે તમારો માર્ગ નહીં છોડો અને કંકાસ નહીં કરો તો કોઈક દિવસે તમારો માર્ગ સારો છે એમ જોઈને તે સમજશે અને તે પ્રમાણે કદાચ કરશે. ન જ કરે તો ઉદ્દેગ ન કરવો. બહેન હોય, મા હોય, ભાઈ હોય, મિત્ર હોય ને આપણું ઈચ્છ્યું ન કરે તો જેમ આપણે નિશ્ચિત રહી શકીએ છીએ તેમ સ્ત્રીને વિશે આપણે નથી કરતા એટલો આપણો મોહ છે. એ મોહથી તમે મુક્ત થઈ જાઓ.

તમારો ખોરાક સાદો રાખજો. મરચાં ઈત્યાદિ ત્યજજો. હમેશાં ઠંડે પાણીએ નાહવાની ટેવ ન હોય તો તે પાડજો. અને ખરાબ વિચારો ખરાબ સ્વપ્નો વગેરેમાંથી દૂર રહેવાને ખાતર

શ્રદ્ધાપૂર્વક રામનામ જપજ્ઞે. બની શકે તો ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ વિચારપૂર્વક વાંચી જજ્ઞે અને તેનું ખૂબ મનન કરજ્ઞે.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૬૦૮

૭૬. નોંધ

ચરખા સંઘની કિશોર શાખા^૧

૧૮ વરસની અંદરનાં કિશોરકિશોરીઓ અખિલ ભારત ચરખા સંઘના બધા નિયમો પાળતાં છતાં તેના સભ્ય થઈ શકતાં નહોતાં; જોકે તેમની વારંવાર સભ્ય થવાની માગણી આવી છે. ચરખા સંઘની કાર્યવાહક સભાની છેલ્લી બેઠકમાં હવે એવો ઠરાવ થયો છે કે ૧૮ વરસથી ઓછી ઉંમરનાં જે કિશોરકિશોરીઓ નિયમિત ખાદી પહેરતાં હોય તેઓ દર મહિને પોતાને હાથે કાંતેલું ૧૦૦૦ વાર સૂતર મોકલીને ચરખા સંઘનાં સભ્ય થઈ શકે છે. આમ કરવામાં હેતુ એ છે કે આ નાની ઉંમરનાં નિયમિતતા કેળવતાં શીખે અને દેશના અતિશય ગરીબ લોકોની સાથે તેમનો પ્રેમસંબંધ બંધાય. આ મહત્ત્વના લાભ ઉપરાંત કાંતવાની કળાથી આંખ અને આંગળીઓને તાલીમ મળશે એ વધારામાં.

જેઓ આ કિશોર શાખાના સભ્ય થવાની ઈચ્છા રાખતાં હોય તેમણે દરરોજ ઓછામાં ઓછું અર્ધો ક્લાક કાંતવું પડશે. અને જે તેઓ દિવસમાં કોઈક ચોક્કસ સમય આ કામને માટે નક્કી કરી રાખશે તો તેમના અભ્યાસમાં અને તેમના બીજા કામમાં પણ નિયમિતતા આવતી જશે. તેમને પોતાના રેંટિયા વ્યવસ્થિત રાખવા પડશે, તેને સુધારી જાણવું જોઈશે, અને પીંજવાની તથા પોતાની પૂણી બનાવવાની કળા પણ તેમણે ધીમે ધીમે શીખી લેવી પડશે, એટલે કે જેઓ આ કામમાં મન લગાડશે તેમને માટે તો આ બધી ક્રિયા શીખવામાં બહુ વખત નહીં જાય.

શાખાઓનાં બાળકબાળાઓને માટે રેંટિયાના કરતાં તકલી વાપરવી વધારે ઠીક થઈ પડશે. તકલીથી ક્લાકના ૮૦ વાર સહેજે કાંતી શકાય છે એમ નક્કી થયું છે. તકલી ઉપર દરરોજ અર્ધો ક્લાક કાંતવાથી મંડળમાં સહેજે ૧૦૦૦ વાર સૂતર ચરખા સંઘને આપવા માટે તૈયાર થઈ શકશે.

મને આશા છે કે પોતપોતાનાં માબાપ અને વાલીઓની પરવાનગી મેળવીને અનેક કિશોર-કિશોરીઓ સભ્ય તરીકે પોતાનાં નામ નોંધાવશે. શાખાઓના શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓએ કાંતેલું સૂતર એકઠું કરી દરેકના સૂતર ઉપર નામઠામ લખી બધાનું એકઠું પારસલ કરશે તો ટપાલખરચ બચશે. આ પારસલો ચરખા સંઘના શિક્ષણ વિભાગના ડિરેક્ટરને સાબરમતી મોકલી આપવાં.

સૂતર મોકલનાર કિશોરકિશોરીઓએ કે તેમના વાલીઓએ સૂતરની સાથે આટલી હકીકત મોકલવી : કાંતનારનું નામ, ઉંમર, લિંગ અને સરનામું તથા સૂતરના વાર સાથે એટલું પણ લખવું જોઈએ કે કાંતનાર નિયમિત રીતે ખાદી પહેરે છે.

૧. આ નોંધમાં આવતા “ચરખા સંઘની કિશોર શાખા” અને “ચરખા સંઘના સભ્યોને” આ બે પેટામથાળાંવાળા ભાગનું આપાંતર નવજીવન, ૭-૩-૧૯૨૬ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

ચરખા સંઘના સભ્યોને

ચરખા સંઘના હુન્નર વિભાગના મંત્રી લખે છે કે, 'અ' અને 'બ' વર્ગના સભ્યો તરફથી પોતાનું સૂતર પાછું વેચાતું લેવાની માગણી હજી આવ્યા જ કરે છે. ઘણાને ગમે તે કિંમતે પોતાનું સૂતર પાછું લેવાની ઈચ્છા રહે છે. અને પાછું નહીં મળવાના કાયદાને લીધે તેમનું સૂતર આપતાં દુઃખ જેવું લાગે છે. આ અસંતોષના ઓસડ તરીકે થોડા વખત અગાઉ બીજું સૂતર ઉમેરીને અથવા તો એક તાકા પૂરતું પૂરું મોકલનારાઓને અહીં વાણી આપવાની સગવડ જાહેર કરી હતી. પણ તેનાથી એ મુશ્કેલી દૂર નથી થઈ. પૂરું સૂતર ઝટઝટ પૂરું કરી મોકલવું મુશ્કેલ થાય છે અને બીજું બહારનું સૂતર ઉમેરાવાનું સહન નથી થતું, એટલે આ મુશ્કેલીનો ઈલાજ શોધી કાઢવાનું હજી રહ્યું. એક સૂચના આવી હતી કે જેને પાછું જોઈતું હોય તેને અહીંથી રંગીને પાછું આપવું. એટલે કે પાછું ન આપવામાં હેતુ તો એ રહેલો છે કે તે જ સૂતર ફરી પાછું ન આવે તેટલા માટે તે રંગીને પાછું આપવાથી અને રંગેલું સૂતર સ્વીકારવાની બંધી રાખવાથી તે હેતુ સરી શકે. પણ આમાં મુશ્કેલી એ આવે કે ખાટીધારી ઘણા પુરુષોને રંગીન સૂતરનો કાંઈ ઉપયોગ ન હોય. એટલે આ સૂચનાનો અમલ ન કરી શકાય. પણ તેના ઉપરથી બીજા વિચાર એમ સૂઝયો છે કે સૂતરને બ્લીચ કરી નાખ્યું હોય (એટલે ધોઈને ઊજળું કરી નાખ્યું હોય) તો તેમાં કોઈને વાંધો ન હોય. સૂતરની કિંમત તો ઊલટી વધે. એટલે હવે જેને પોતાના સૂતરની કિંમત, પાછું મોકલવાનું ખર્ચ તથા ધોલાઈ આપીને તે સૂતર પાછું લેવું હોય તેને ગમે તેટલું હશે તોપણ તે સૂતર પાછું આપી શકાશે. માત્ર સૂતરની સાથે જ પાછા મોકલવાની ખબર મળવી જોઈએ કે જોથી તે ભેળવી ન નાખતાં જુદું રાખી મુકાય.

આ પ્રમાણે સૂચના યાદ રાખી પોતાનું સૂતર જેની ઈચ્છા હશે તે પાછું મંગાવી શકશે. પત્રવ્યવહાર અને ઢીલ બચાવવા ખાતર મારી વિશેષ સૂચના એ છે કે જેઓ સૂતર પાછું મેળવવા ઈચ્છે તેમણે કિંમત પેટે પાંચ રૂપિયા અગાઉથી મોકલી દેવા અને અમુક વજન સુધી સૂતર પહોંચે ત્યારે જ પાછું મોકલવાનું લખવું. આથી ટપાલખર્ચ બચી જશે.

આત્મકથા વિશે

સત્યના મારા પ્રયોગો વિશે અત્યારે હું જે પ્રકરણો લખી રહ્યો છું તેને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાની પરવાનગી માગતા પત્રો, તારો અને કેબલો હિંદુસ્તાન અને તેની બહારના અનેક મિત્રો તરફથી આવ્યા કરે છે. વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોના માલિકો એ પ્રકરણો પોતપોતાનાં પત્રો કે સામયિકોમાં અવારનવાર ઉતારતા રહે એનો મને વાંધો નથી. પરંતુ આ તબક્કે એ પ્રકરણોને પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મારે આપવી નથી. આ આત્મકથા ક્યારે પૂરી થશે તેનો મને પોતાને કશો ખ્યાલ નથી અને આ પ્રકરણો મારી જાતે અથવા મારી સૂચના મુજબ ફરીથી તપાસાયા વિના કટકે કટકે પુસ્તકરૂપે છપાય તે મને પસંદ નથી.

એટલે પ્રકાશકો કૃપા કરીને એટલું જાણી લે કે આ પ્રકરણોને કે તેના અનુવાદને અત્યારે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપવા હું તૈયાર નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૪-૩-૧૯૨૬

૭૭. એક રદિયો

અત્યારે સુરતમાં ફરજ બજાવી રહેલા રેવરન્ડ એચ. આર. સ્કોટ^૧ લખે છે :^૨

યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થતી આપની “કથા” હું ખૂબ રસપૂર્વક વાંચતો રહ્યો છું. . . . એ વર્ષો દરમ્યાન (૧૮૮૩થી ૧૮૯૭ સુધી) રાજકોટમાં મારા સિવાય બીજા કોઈ મિશનરી હતો નહીં. . . . એટલું મને બરાબર યાદ છે કે “હાઈસ્કૂલ નજીકના ખૂણે” ઊભા રહીને મેં કદી પણ ધર્મોપદેશ આપ્યો નથી, . . . અને મને એ પણ યાદ છે કે “હિંદુઓ અને તેમના દેવો ઉપર મેં ગાળોનો વરસાદ” કદી વરસાવ્યો નથી. રાજકોટના મારા સમય દરમ્યાન મેં સંખ્યાબંધ બ્રાહ્મણો અને જૈન સાધુઓને ખ્રિસ્તી બનાવેલા. ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા લેતી વખતે કે બીજા કોઈ પ્રસંગે એમને ગાયનું માંસ ખાવું પડ્યું કે દારૂ પીવો પડ્યો નહોતો, એ વાત નક્કી છે. . . .

ધર્મોપદેશનો આ બનાવ ચાળીસેક વર્ષ પહેલાં બન્યો હતો તેમ છતાં એનું દુઃખદ સ્મરણ મારા મગજમાં હજી પણ આબેહૂબ સચવાઈ રહ્યું છે. એ પછી મેં જે કંઈ સાંભળ્યું અને વાંચ્યું છે, તેનાથી એ પહેલી છાપને પુષ્ટિ જ મળી છે. મિશનરીઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલી અનેક ચોપડીઓ મેં વાંચી છે. તેમાં તેઓ હિંદુ ધર્મની કેવળ કાળી બાજુ જ જોઈ શક્યા છે અને એથીયે વધારે કાળા સ્વરૂપમાં તેમણે એને રજૂ કરી છે. “ગ્રીનલેન્ડ્ઝ આઈસી માઉન્ટેઈન્સ” નામનું બિશપ હેબરે રચેલું પ્રસિદ્ધ ભજન સમસ્ત હિંદી જનસમાજની સ્પષ્ટ બદનક્ષી છે. યરવડા જેવમાં પણ કેટલાક મિશનરીઓએ શુભ હેતુથી મને કેટલાંક પુસ્તકો વાંચવા મોકલ્યાં હતાં. એ વાંચતાં મને લાગ્યું કે જાણે હિંદુ ધર્મને ઉતારી પાડવા માટે જ એ લખાયાં હતાં. ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરતી વખતે ગાયનું માંસ ખાવા વિશે અને દારૂ પીવા વિશે મેં જે કંઈ સાંભળ્યું હતું તે જ લખ્યું છે અને મારા લખાણમાં એ વાત જણાવી છે. આમ છતાં મિ. સ્કોટનો રદિયો હું સ્વીકારી લઉં છું. પણ સાથે સાથે મારે એટલું કહેવું પડશે કે ખ્રિસ્તી થઈ ગયેલા હજારો હિંદીઓ સાથે હું છૂટથી હળ્યોભળ્યો છું. તેમાંથી ગાયનું કે બીજું માંસ ખાવામાં અને વિવિધ પ્રકારના માદક દારૂ પીવામાં જેમને બાધ હોય એવા ખ્રિસ્તીઓ મારા જાણવામાં બહુ ઓછા આવ્યા છે. આ બાબતમાં જ્યારે હું એમની સાથે પ્રેમથી દલીલ કરતો ત્યારે તેઓ, “કોઈ વસ્તુને અપવિત્ર ગણવી નહીં” એ પ્રસિદ્ધ પદ મને સંભળાવતા, જાણે કે એ પદ ખાવા-પીવા અંગે લખાયું હોય અને એનાથી ભોગવિલાસમાં ચક્ર્યૂર બનવાનો પરવાનો મળી ગયો હોય! હું જાણું છું કે ઘણા હિંદુઓ માંસ ખાય છે, કેટલાક ગાયનું માંસ પણ ખાય છે, અને દારૂ સુધ્યાં પીએ છે. એ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે એમણે ધર્મપલટો કર્યો છે. અંગ્રેજીમાં જેને ‘કનવર્ટ’ (ધર્મપલટો કરનાર) કહે છે તે તો સંસ્કૃતમાં જેને ‘દ્વિજ’ કહે છે તેવા હોય અથવા હોવા જોઈએ. એટલે જેઓ સગવડ ખાતર નહીં પણ હૃદયની પ્રેરણાને અનુસરીને પોતાનો ધર્મ બદલે છે તેમની પાસેથી તો આચારનાં વધારે ઊંચાં ધોરણોની અપેક્ષા રહે છે. પરંતુ મારે

૧. અહીં એસ. આર. સ્કોટને બદલે એચ. આર. સ્કોટ ભૂલથી લખાયું લાગે છે. “ન્યૂઓ એસ. આર. સ્કોટને પત્ર”, ૨૩-૨-૧૯૨૬.

૨. માત્ર થોડાં અવતરણો જ અહીં ઉતાર્યાં છે.

આ પ્રસંગે ઊંડા વિવેચનમાં ન ઊતરવું જોઈએ. હું એટલું કહી શકું છું અને એ કહેતાં મને આનંદ થાય છે કે ખ્રિસ્તીઓ અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના મને જે માઠા અનુભવો થયેલા છે તો સુખદ અનુભવો પણ થયેલા છે. આ સુખદ અનુભવોને મેં મારી સ્મૃતિમાં સંઘરી રાખ્યા છે. એ વાતમાં શંકા નથી કે ખ્રિસ્તીઓમાં ધર્મસહિષ્ણુતાની ભાવના વધતી જાય છે. કોઈ કોઈ ખ્રિસ્તીઓ એવા પણ જોવા મળે છે જેમણે હિંદુ ધર્મનો અને બીજા ધર્મોનો વધારે ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો છે અને એ ધર્મોની ખૂબીઓ પિછાની છે. એમાંના કેટલાક વળી એવું પણ કબૂલ કરે છે કે દુનિયાના બીજા મહાન ધર્મો કંઈ જૂઠા નથી. આવો ઉદાર મત વધતો જાય છે તેથી જરૂર આનંદ થાય, પરંતુ હું તો અવશ્ય એમ માનું છું કે આ દિશામાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૪-૩-૧૯૨૬

૭૮. ૩ની ખૂમ

બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે મને નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો છે :^૧

આ પત્રમાંથી સતીશબાબુએ વર્ણવેલી કાંતનારાની પોતાના હિસ્સાનું ૩ મેળવી લેવાની ઈતેજારી અંગેની હકીકતો મેં કાઢી નાખી છે. એ ઉપરાંત રાજેન્દ્રબાબુ લખે છે કે કાંતનારાંનો મોટો ભાગ મુસલમાન સ્ત્રીઓનો છે. જે કાંતનારાંમાં અઠવાડિયે ૬૦૦ રૂપિયા વહેંચવામાં આવે છે તેમની સંખ્યા એમણે જણાવી હોત તો સારું થાત. પરંતુ આ સંખ્યા શોધી કાઢવાનું મુશ્કેલ નથી, કેમ કે નવરાશના સમયનો ઉપયોગ કરીને અઠવાડિયે સરેરાશ આઠ આનાથી વધારે કમાણી થઈ શકે નહીં. એટલે માત્ર ત્રણ જ કેન્દ્રોમાં ઓછામાં ઓછી ૧૨૦૦ ગરીબ સ્ત્રીઓને આનો લાભ આપાઈ રહ્યો છે એમ સમજવું જોઈએ. મારી જાણ મુજબ આવાં સેંકડો કેન્દ્રો છે. જે આપણી પાસે કામ કરનાર માણસો અને પૈસા હોય તો એવાં કેન્દ્રો ખોલી શકાય. દુર્ભાગ્યે બંનેની અછત છે અને પૈસા કરતાં કામ કરનારની અછત વધારે છે. સમજ અને શાણપણ વાપરીને ફાળામાં પૈસા એકઠા થઈ શકે, પણ જોઈએ તેવા કાર્યકરો એટલી સહેલાઈથી ન મેળવી શકાય. તેમ છતાં રોજરોજ જે હકીકતો એકઠી કરવામાં આવી રહી છે તે બતાવે છે કે હાથ-કાંતણ સાર્વજનિક થવું જ જોઈએ. એમાં કેવળ સમયનો જ સવાલ છે. વચગાળાના તબક્કા દરમિયાન આપણે બધું ધ્યાન અત્યાર સુધીમાં કામ કરતાં થઈ ગયેલાં કેન્દ્રો પર એકાગ્ર કરવું જોઈએ અને કાર્યસાધક સંગઠન વડે તેમને સ્વાવલંબી અને કાયમી બનાવી દેવાં જોઈએ. ૩ના પોકારને તો આપણે સંતોષવો જ રહ્યો. અને તે તો ત્યારે જ બની શકે જ્યારે ધનાઢય લોકો રોકડ નાણું અથવા ૩ના રૂપમાં દાન આપવા બહાર પડે. અખિલ હિંદ દેશબંધુ સમારકમાં જે નાણાં ભરાવાં જોઈએ તે ભરાતાં નથી, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ફાળો ઉઘરાવવાનું અટકાવી દેવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં હું આશા રાખું છું કે શ્રીયુત રાજગોપાલાચારી અને શ્રીયુત રાજેન્દ્રબાબુએ આપણને મેળવી આપેલી માહિતી ચરખાની શક્તિમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા લોકો માટે

૧. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી.

એમની કોથળી છોડવા જેટલી પ્રેરક નીવડશે. ચરખાને માટે દાન આપવું એ મારા વિચાર પ્રમાણે દાનનો આદર્શ પ્રકાર છે, કેમ કે એ ગરીબોને ભિખારી કે આજસુ બનાવ્યા વિના તેમ તેમનું સ્વમાન હણ્યા વિના મદદ પહોંચાડે છે અને સાથે સાથે કાપડની બાબતમાં હિંદુસ્તાનને સ્વાવલંબી બનાવી વર્ષે દહાડે એના આશરે સાઠ કરોડ રૂપિયા પરદેશ જતા બચાવે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૪-૩-૧૯૨૬

૭૯. “ભારતીય સ્ત્રીઓની સેવાને વરેલી સંસ્થા”

સદ્ગત શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેની સ્મૃતિને મારી નમ્ર અંજલિ આપતી વખતે પૂનાની સેવા-સદન સોસાયટીના મહાન કાર્યનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ મને સાંપડ્યો હતો. શ્રીયુત જી. કે. દેવધર આ સંસ્થાના આત્મા છે. આ સોસાયટીના કામ અંગેનું સાહિત્ય એમણે મને મોકલી આપ્યું છે અને તેઓ ઈચ્છે છે કે મારે એની સમીક્ષા કરવી. આમાં એમની ઉમેદ એવી છે કે યંગ હિન્ડિયાના વાચકો મારી સમીક્ષા વાંચીને એ સંસ્થાને મદદ કરવા પ્રેરાય. એની વાર્ષિક આવક બેએક લાખ રૂપિયા છે, જ્યારે કુલ ખર્ચ અંદાજે અઢી લાખ રૂપિયા છે. મને ગાઢ પરિચય ન હોય તેવી કોઈ સંસ્થાના કાર્યની સમીક્ષા હું ભાગ્યે જ કરું છું. આ મહાન સંસ્થાનો ગાઢ પરિચય હોવાનો દાવો હું કરી શકતો નથી. તેમ છતાં મને શ્રીયુત જી. કે. દેવધરનો ગાઢ પરિચય જરૂર છે. અમારી વચ્ચે રાજદ્વારી મતભેદો છે ખરા. પરંતુ એને કારણે એવું કદી બન્યું નથી કે દેશ પ્રત્યે એમની જે નિષ્ઠા છે અને લગભગ એક પેઢીથી એમણે જે અથાક કાર્ય-શક્તિનો અનુભવ આપણને કરાવ્યો છે તેના પ્રત્યે મેં દુર્લભ કર્યું હોય. સેવાસદન સોસાયટીના કામ બાબતમાં એમનો પોતાનો દાવો આ પ્રમાણે છે :

પૂનાનું સેવાસદન ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ કરતાં અત્યારે એક મહાન સંસ્થા બન્યું છે. એ સંસ્થા ભારતીય સ્ત્રીઓની સેવાને વરેલી છે. દૂર દૂર સુધી પ્રસરેલી પોતાની શાખા-પ્રશાખાઓ અને એ જ પ્રકારની અન્ય સંસ્થાઓ મારફતે એ કેળવણીનો પ્રચાર કરે છે. આ કેળવણી સાહિત્યિક, ઔદ્યોગિક, મેડિકલ અને સંગીતવિષયક છે. ખાસ કરીને હિંદુ-સ્તાનની તમામ કોમો અને સંપ્રદાયોની ગરીબ અને પ્રૌઢ વયની સ્ત્રીઓને એનો લાભ આપવામાં આવે છે.

આ સંસ્થાની સ્થાપનાનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે :^૧

૧૯૦૭-૦૮માં હું સંયુક્ત પ્રાંતોમાં દુકાળ રાહતનું કામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યા કરતો હતો. તે વિચાર દહાડે દહાડે વધારે ગંભીર અને પ્રબળ બનતો ચાલ્યો. એ વિચાર એ હતો કે હિંદુસ્તાનને જેટલી જરૂર એકનિષ્ઠ અને તાલીમ પામેલા પુરુષસેવકોના એક જૂથની છે તેટલી જ જરૂર રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓના લાભાર્થે કામ કરવા માટે તાલીમ પામેલી મહિલાઓના જૂથની છે. . . . આ સભાઓનું પરિણામ એ આવ્યું કે અર્ધા ડઝન ગરીબ વિધવા સ્ત્રીઓને સમાજસેવિકા બનવા

૧. માત્ર થોડો પસંદ કરેલો ભાગ જ અહીં આપ્યો છે.

માટેનું શિક્ષણ અને તાલીમ આપવાનું માથે લેવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. આ રીતે એક નાનું બીજ રોપાણું, તે ક્રમે ક્રમે વધીને આજે એક મહાન વૃક્ષ બન્યું છે.

આ સંસ્થાની ૮ શાખાઓ છે. તે ૯૪ વર્ગો ચલાવે છે. તેમાં સમાજના તમામ વર્ગોમાંથી આવેલી ૧,૨૩૪ છોકરીઓ અને પ્રૌઢ વયની મહિલાઓ ભણે છે. આ વર્ગોમાં ૪૮ ટકા વિધવાઓ ભણે છે. જાણવા જેવી વાત એ છે કે આમાં ૩ સ્ત્રીઓ દલિત વર્ગની છે. યહૂદી સ્ત્રીઓ ૮ છે, ખ્રિસ્તી ૨૪ છે અને મુસલમાન ૭ છે. બ્રાહ્મણોત્તર સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૪૦ ટકા છે. સોસાયટી ૧૩ છાત્રાલયો ચલાવે છે. તેમાં ૨૭૦ સ્ત્રીઓ રહે છે. ૯૨ સ્ત્રીઓ નર્સિંગનું અને વૈદ્યકશાસ્ત્રનું શિક્ષણ લઈ રહી છે. અત્યાર સુધીમાં આ સંસ્થાની મદદથી ૧૨૫ સ્ત્રીઓ પ્રમાણિત શિક્ષિકાઓ બની છે, ૪૨ પૂરેપૂરી લાયકાતવાળી નર્સો બની છે, ૩૧ દાયણો બની છે, ૧૯ દાક્તર બની છે, ૧૭ મેટ્રનો અને ગવર્નેસો બની છે, ૩૦ હુન્નરઉદ્યોગો શીખવનાર બની છે અને ૯ સંગીત શિક્ષિકાઓ બની છે. સંસ્થાનો એકધારો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રકારની આ મોટામાં મોટી સંસ્થા છે.

ગરીબ સ્ત્રીઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારી સંસ્થા તરીકે એમાં એક ચીજ જરૂર ખૂટે છે : એમાં કાંતવાનું શિક્ષણ આપાનું નથી અને ખાદી વપરાતી નથી. પણ કદાચ આ બાબતમાં શ્રીયુત દેવધરને મારા વિચારો મંજૂર નહીં હોય. આને માટે મારે રાહ જોવી રહી. કારણ, સમય હમેશાં ગરીબોને ચારી આપે છે. કેમ કે ગરીબોને અખૂટ ધીરજ હોય છે અથવા રાખવી પડે છે. અને સંસ્થાના મહામંત્રીનું દિલ ગરીબો સાથે છે. એટલે એક દિવસ એમને ખાતરી થયા વિના નથી રહેવાની કે સેવાનો એમનો હાથ જો દેશના ગરીબમાં ગરીબ માણસ સુધી પહોંચાડવો હશે તો તે કેવળ હાથે કાંતેલા સૂતર મારફતે જ પહોંચી શકશે. આ સૂતર દેખાવમાં તો એક નાજુક દોરો જ હોય છે, પણ એ એટલો મજબૂત હોય છે કે પોતાના નાજુક અને પ્રેમાળ પાશમાં એ હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકોને બાંધી શકે તેમ છે. બેશક, ભરતગૂંથણ અને એવી બીજી ચીજો જે સેવાસદનમાં શીખવાય છે તે કાંતણ કરતાં વધારે કમાણી આપે છે. પરંતુ એ પણ નિર્વિવાદ છે કે બધી ચીજોને રૂપિયા, આના, પાઈથી માપવી જોઈએ નહીં. આ ૧,૨૩૪ કન્યાઓ અને મહિલાઓને રોજ એમના સમયમાંથી અર્ધો કલાક એમના કરતાં ઓછી ભાગ્યશાળી બહેનો માટે આપવા સમજાવી શકાય. અને જ્યારે તેઓ જાણશે કે ખાદીની સાડી પહેરવાથી પોતાની કેટલીક કમનસીબ બહેનોના પેટનો ખાડો પૂરવામાં મદદ થાય છે ત્યારે તેઓ ખુશીથી એ સાડીઓ પહેરશે અને બીજી સાડીઓ કરતાં એનું કંઈક ભારે વજન પણ સહી લેશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૪-૩-૧૯૨૬

૮૦ પૌત પ્રકાશ્યું

સને ૧૯૧૯-૨૦માં મળેલી હિંદી નેલ કમિટીના રિપોર્ટમાંથી લેફ્ટનન્ટ કર્નલ મુલવેનીએ આપેલી જુબાની પ્રસિદ્ધ કરીને કલકત્તાના ફોર્વર્ડ પત્રે પ્રજાની સાચી સેવા કરી છે. આ જુબાનીમાં સરકારના હાલના તંત્રની દુષ્ટતા સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટ કરવામાં આવી છે. એથી એ પણ પ્રગટ થાય છે કે અમલદારોને કેવી રીતે ખોટું કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે અને કેવી રીતે તેમને ભ્રષ્ટ કરી તેમના સ્વમાનનું ભાન નષ્ટ કરવામાં આવે છે. આ જુબાની લે. કર્નલ મુલવેનીએ અલીપુર સેન્ટ્રલ નેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે આપી હતી. તેમના બયાનમાંથી નીચેનો ઉતારો લું લઉં છું :

. . . રાજકીય કેદીઓને વિશે કરવામાં આવતી ફરિયાદો પાયા વિનાની છે એમ સરકાર હમેશાં સરકારી અમલદારોના બયાન અને હેવાલ ઉપરથી સાબિત કરી શકે છે એ સહુ જાણે છે, છતાં મારા અનુભવ પ્રમાણે આવી ફરિયાદ સંપૂર્ણ સકારણ હોય છે. એ અરાજક પ્રવૃત્તિના આરંભથી જ કલકત્તા નેલોમાંની એક અથવા બીજી નેલનો હું ઉપરી હતો અને રાજદ્વારી કેદીઓને કેદ કરવા સાથે મને નેટલો સંબંધ રહ્યો છે તેટલો હિંદુ-સ્તાનમાં બીજા ભાગ્યે જ કોઈ નેલ અમલદારને રહ્યો હશે. અને હું સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વક અને મારા વચનની ગંભીરતાના પૂરેપૂરા ભાનપૂર્વક કહું છું કે આ લોકોને જે જાતની સજા કરવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે અમાનુષી હોય છે, એટલું જ નહીં પણ તે સજા વિશે સરકારને અમલદારો જાણીવૂંજી ઓટા રિપોર્ટ મોકલે છે.

આ વિશે મને અતિશય દુઃખ થાય છે, પણ હું સંપૂર્ણ સંયમપૂર્વક લખી રહ્યો છું. આ દુઃખદ કાર્યમાં મારે જે ભાગ લેવો પડ્યો છે તે મારે માટે એક ન મૂંસી શકાય એવી નામોશી હતી અને છે. અને ઓછામાં ઓછું લખું તોપણ મારે એટલું તો કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી કે જે રીતનો નિર્દય વ્યવહાર કેદીઓની સાથે ચલાવવાની મને આજ્ઞા થઈ હતી અને મારી પાસેથી આજ્ઞા રાખવામાં આવી હતી તેથી મારા દિલ પર સખત અત્યાચાર થયો હતો. આ બાબત મેં મોઢે તો અનેક વાર મારો વિરોધ દર્શાવ્યો હતો પણ તેની કશી અસર ન થઈ. એટલે આખરે સને ૧૯૧૫ના સપ્ટેમ્બરમાં, મારે માટે જે એક જ રસ્તો ખુલ્લો હતો તે રસ્તે મેં સરકારનું આ બાબત ધ્યાન ખેંચ્યું. સને ૧૯૧૮ના ત્રીજા કાયદાની દૃષ્ટી કલમ પ્રમાણે જે રાજદ્વારી કેદીઓ વિશે મેં રિપોર્ટ મોકલ્યો. આમાં મેં મારો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે રાજદ્વારી કેદીઓને જે રીતે એકાંત કેદમાં પૂરી રાખવામાં આવે છે તે એટલી તો સખત છે કે તેથી તેમના આરોગ્યને હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે, અને સદરહુ કેદખાનાના કાયદા પ્રમાણે અથવા નેલના નિયમો પ્રમાણે વધારેમાં વધારે સાત દિવસની સજા આપી શકાય છે તેના કરતાં અતિશય વધારે સખત અને એકાંત પ્રકારની છે. મેં આ રિપોર્ટ જાણીબૂજીને એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે કર્યો હતો કે જેથી કાં તો મને બરતરફ કરવામાં આવે (જેની મેં આજ્ઞા રાખી નહોતી) અથવા તો જે ઘાતકી સજા કરવાનો મને હુકમ થતો હતો તે કંઈક હળવી કરવામાં આવે. પણ પરિણામ શું આવ્યું? મારો પત્ર મને પાછો મોકલવામાં આવ્યો અને કહેવામાં આવ્યું કે મારે તેના ઉપર ફરી

વિચાર કરવો. મને એમ પણ યાદ દેવડાવવામાં આવ્યું કે એ રિપોર્ટ સિમલા મોકલવો પડશે, અને ત્યાંના દેવતાઓ એ વાંચીને રૂઠ્યા વિના રહેશે નહીં. વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું કે આ પ્રમાણે કરવાની સજા પોલીસના કહેવા પ્રમાણે થાય છે. અને મને સૂચના કરવામાં આવી કે મારે એટલો રિપોર્ટ કરવો કે સદરહુ કેદીઓને એકાંત કેદમાં રાખવામાં આવ્યા છે અને તેમને દરરોજ કસરત કરવા દેવામાં આવે છે, તેઓ આનંદમાં છે અને તેમનું આરોગ્ય ખરાબ નથી, અથવા તો એવા જ કંઈક શબ્દો લખવા. . . . જો આ બાબત મને કબૂલ હોય તો મારે મારા ચોપડાઓમાંથી મારો મૂળ કાગળ રદ કરવો અને તેને બદલે નવો દાખલ કરવો.

લે. કર્નલ મુલવેનીએ જે પત્રવ્યવહારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ પણ ફોર્વર્ડમાં પ્રગટ થયો છે. કર્નલ મુલવેનીનો નીચું જોવાવનારો રિપોર્ટ મળ્યો એટલે જેલખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે તે રિપોર્ટ ફરી તપાસી જોવાની અને નવા રિપોર્ટમાં જૂઠી વાતો લખવાની તેને સૂચના કરી. આ પત્રમાંથી તો મારે અગત્ય પૂરતો ઉતારો આપવો જ જોઈએ :

તમારો કાગળ ફરી વિચારી જુઓ. યાદ રાખજો કે એ સિમલા જશે, અને ત્યાંના દેવતાઓ રૂઠશે. આ લોકોના ઉપર જે આકરી એકાંત કેદની સજા થાય છે તેનું કારણ કેદીઓને બીજા દેશી કેદીઓથી અલગ રાખવાની જ નહીં પણ તેમને એકબીજાથી પણ અલગ રાખવાની પોલીસ જરૂરિયાત છે. મને લાગે છે કે તમે એટલો રિપોર્ટ કરો કે કેદીઓ એકાંત કેદ ભોગવે છે, તેમને રોજ કસરત કરવાની રજા હોય છે અને બંને આનંદમાં છે, તબિયત ખરાબ નથી, અથવા તો એવા જ કંઈક શબ્દો.

આ કાગળ મળ્યો એટલે બિચારા લે. કર્નલ મુલવેનીએ દુઃખની સાથે પોતાના અભિમાનને ખીસામાં મૂક્યું અને ઉઘાડી આંખે જૂઠો રિપોર્ટ મોકલ્યો. આ હકીકત પછી સરકારી અમલદાર પાસેથી આવતો, સરકારની બૂરાઈને લીંપી નાખનારો કોઈ પણ રિપોર્ટ શી રીતે માની શકાય? અને આ કંઈ એક જ દાખલો નથી. આવી રીતે રિપોર્ટમાં અને બયાનોમાં કાપકૂપ કરવી અને લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવાને માટે તેને તૈયાર કરવા એ તો સરકારની રોજની રીત થઈ પડી છે. સરકારી ખાતાંઓના અનુભવ ધરાવનાર કોઈ પણ માણસ આ વસ્તુ જાણે છે. એક પણ રિપોર્ટ વડા અમલદારોની કાપકૂપ વિના આજે પ્રસિદ્ધ થઈ શકતો જ નથી.

બંગાળના જે વીર પુરુષોને તપાસ વિના અપરિમિત મુદત સુધી કેદમાં રાખવામાં આવ્યા છે તેમનાં સગાંવહાલાંઓ તેમને વિશે કેટલીક હકીકત બહુ મુશ્કેલીથી જાણી શક્યાં છે. આ હકીકત પ્રગટ કરવામાં આવી છે અને તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમને ઘણું નાહકનું દુઃખ દેવામાં આવે છે. આ આરોપોનો હમેશાં સરકાર તરફથી ઈનકાર થાય છે, અને જ્યાં પૂરો ઈનકાર નથી કરી શકાતો ત્યાં અર્ધી વાત કબૂલ કરવામાં આવે છે અને તેટલાને માટે દોષ કેદીઓને દેવામાં આવે છે.

જ્યારે શ્રી ગોસ્વામી જેવા વડી ધારાસભામાં આ વિશે ચર્ચા ઊભી કરી શકે છે ત્યારે તેમની સરકારી સભ્યો તરફથી મશ્કરી કરવામાં આવે છે, અને કહેવામાં આવે છે કે કમિટીએ કર્નલ મુલવેનીનું બયાન સ્વીકાર્યું નહોતું. આ પ્રમાણે જૂઠાણાની દીવાલ પાછળ સંતાઈ અને પોતાના દારૂગોળાના ભોંયરામાં ભરાઈને સરકાર દરેક ફરિયાદને તિરસ્કારથી કાઢી નાખે છે. કારણ તે એમ માને છે કે રાજદ્વારી કેદીઓને કેદમાં રાખવા અને તેની સાથે ખરાબ વ્યવહાર ચલાવવો એ પોતે જે અંગ્રેજની પ્રતિનિધિ છે તેમની સુરક્ષિતતાને માટે આવશ્યક છે.

આ જૂઠાણાની સામે બંગાળે એક હડતાળનો દિવસ રાખ્યો છે. પણ નામદેની હડતાળની સરકારને કશી પરવા નથી. એ તો કેવળ બળથી જ સરખી થાય—તલવારના કે સત્યાગ્રહના બળે. તલવારનું બળ એ જાણે છે અને તેને માટે તેને માન છે. સત્યાગ્રહની તેને ગંધ નથી. એટલે તેથી ડરે છે. બેમાંથી પહેલું બળ આપણી પાસે છે નહીં. બીજું બળ ૧૯૨૧માં હતું એમ આપણે માનેલું પણ આજે—?

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૪-૩-૧૯૨૬

ભાષાંતર: નવજીવન, ૭-૩-૧૯૨૬

૮૧. હરિભાઉને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૪, ૧૯૨૬

પ્રિય હરિભાઉ,

મગનલાલે તમારો સંદેશો મને કહ્યો છે. પૂનામાં જે કોઈ નિષ્ણાત નીમી શકાતો હશે તો તેને મોકલી આપવામાં આવશે. પરંતુ તમારી દલીલ સામે હું દલીલ કરવા માગું છું. આપણે ડનલોપ કે સિગર કંપનીવાળા જેવા નથી. આપણી પાસે એવી કોઈ અખૂટ દોલત નથી કે જે ગુમાવવાનું આપણને પાલવે. જે અર્થમાં તેઓ શોષણ કરે છે તે અર્થમાં આપણાથી શોષણ થઈ શકે નહીં. પડતર કિંમત ઉપર આપણે હજાર ટકા ચડાવી શકતા નથી. એટલે વેપાર કરવાની આપણી રીતો એમની રીતો કરતાં જુદી હોવી જોઈએ. જે આપણે રેંટિયા અને તેના ભાગો તૈયાર કરવા માટે એક મધ્યસ્થ કારખાનું ચલાવવામાં આપણી શક્તિ ખર્ચી નાખીશું તો આ આંદોલન નિષ્ફળ ગયું સમજાવે. એને બદલે આપણે લોકોને સ્વાશ્રયી બનાવવા જોઈએ અને તે માટે તેમને પોતાના રેંટિયા જાતે બનાવી લેતાં શીખવવું જોઈએ. વિકેન્દ્રીકરણનું આ શિક્ષણ તો પ્રાંતના સ્તરથી જ આરંભી શકાય. એટલે જે કામ સાબરમતી એટલે કે મધ્યસ્થ બોર્ડ કરે એવી અપેક્ષા તમે રાખો છો તે તમારે કરી લેવાનું છે.

મહારાષ્ટ્રે તાલીમ આપીને નિષ્ણાતો જાતે તૈયાર કરવા જોઈએ. આ નિષ્ણાતો પોતાના પ્રાંતમાં જુદે જુદે સ્થળે ફેલાઈ જાય અને લોકોને મદદ કરતાં કરતાં આ કામ તેમને શીખવે. રેંટિયામાં માનનારા લોકોએ માત્ર સૂતર કાંતીને સંતોષ માનવો જોઈએ નહીં. રેંટિયાની યંત્રરચના એમણે જાતે સમજી લેવી જોઈએ, જેથી કરીને એનું સમારકામ કરતાં અને બગડેલા ભાગો બદલતાં એમને આવડે. આવી જ રીતે ચમરખાં, ત્રાકો, સરંજામ વગેરે બનાવવાની અને ગોઠવવાની તમામ સહેલી રીતો એમણે શીખી લેવી જોઈએ. જે કામ પોતાની મેળે જ સહેલું અને સરળ છે તેને લોકોને એવું કહીને આપણે અધરું ન બનાવી મૂકવું જોઈએ કે રેંટિયો બગડે ત્યારે તે સમરાવવા માટે તેમણે આપણી પાસે આવવું પડશે. એટલે મારી તમને સલાહ છે કે હવે તમે લોકો સ્વાશ્રયી અને સ્વાયત્ત બનવાનો પ્રયાસ આરંભો અને આ પ્રક્રિયામાં તમારે જે જે મદદ જોઈએ તે બધી અહીંથી મેળવતા રહો. ખાદીના ઈતિહાસમાં આપણે હવે

એવા તબક્કાઓ પહોંચ્યા છીએ કે તે કૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધી શકે તેમ છે. જરૂર માત્ર એટલી જ છે કે આપણે જે થોડા કાર્યકરો છીએ તેમણે ખાદીકામની તમામ વિવિધ શાખાઓમાં નિષ્ણાત બનવું જોઈએ. આવી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કંઈ ઝાઝા સમયની કે અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિની જરૂર પડતી નથી. જરૂર છે માત્ર કામમાં સતત મંડયા રહેવાની.

તમારા પત્રની બાકીની બાબતોનો જવાબ મગનલાલ આપશે.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી; એસ. એન. ૧૯૩૪૩

૮૨. જવાહરલાલ નેહરુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય જવાહરલાલ,

પહેલી તારીખની તમારી ચિઠ્ઠી મને મળી. ડૉ. મહેતા માટે પણ તમે ચિઠ્ઠી મૂકતા ગયા છો તેમ છતાં, પાકી ખાતરી કરવા માટે મેં પણ તમને લખ્યું છે. આગબોટ પર કમલાની તબિયત સરસ રહી હશે એવી આશા રાખું છું. દરિયાઈ સફરથી તમને સૌને લાભ થયો ખરો? વધુ લખવા માટે વખત નથી.

તમારો
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

૯ બન્ચ ઓફ ઓલ્ડ લેટર્સ, પા. ૪૬

ભાષાંતર : કેટલાક જૂના પત્રો, પા. ૫૩

૮૩. કે. બી. મેનનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારા સઘળા શુભ પ્રયાસો પૂરેપૂરા સફળ થાય એવી તમારી તમને શુભેચ્છા હોવા છતાં તમારી સંસ્થાનો પેટ્રન બનવાની લાલચ મારે રોકવી પડશે. જે સંસ્થાનો મને અંગત પરિચય ન હોય અને જેને માટે મેં કશું કામ કર્યું ન હોય કે હું કરી શકું તેમ ન હોઈ તેના સંબંધમાં આવો હોદ્દો મેં સ્વીકાર્યો હોય એવો એકેય પ્રસંગ મને મારા જીવનમાં યાદ આવતો નથી.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત કે. બી. મેનન
સેક્રેટરી, સન્સ ઓફ ભારત
પો. ઓ. બોક્સ ૪૩૭
બર્કલી, કેલિફોર્નિયા, યુ. એસ. એ.
[મૂળ અંગ્રેજી]
છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૨૩

૮૪. એલિસ મેંકકે કેલીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો સરસ પત્ર મળ્યો. લીગના સભ્યોને કૃપા કરીને કલેશો કે હિંદુસ્તાનને મદદ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો એની સમસ્યાના સાચા અભ્યાસમાં મંડી પડવામાં રહેલો છે. આ અભ્યાસ વર્તમાનપત્રો વાંચીને કે વર્તમાનપત્રોની ઢબે નહીં પણ ઉદ્યમી અભ્યાસીઓ તરીકે, મૂળ સાધન-સામગ્રીમાંથી, ધીરજ અને નિષ્ઠાપૂર્વકના પ્રયાસ વડે થવો જોઈએ.

મારે અમેરિકા આવવું એવી તમારી ઈચ્છા બાબતમાં તમને ખાતરી આપું છું કે મને પણ તમારા જેટલી જ ઈતેજારી છે. પણ જ્યાં સુધી અંતરાત્માના અવાજનો ચોક્કસ આદેશ મળે નહીં ત્યાં સુધી મારે રાહ જોવી રહી.

તમારા અગાઉના પત્રમાં તમે મારા હસ્તાક્ષર સાથેના મારા ફોટાની માગણી કરી છે. તમે જાણો છો કે મારી પોતાની પાસે મારો એક પણ ફોટો નથી. છેલ્લાં દસ વર્ષથી હું ફોટો

પડાવવા બેઠો નથી અને જ્યારે હું ફોટો પડાવતો ત્યારે પણ મારી પોતાની છબીઓ હું કટી સંઘરતો નહીં. એટલે દિલગીર છું કે આ બાબતમાં મારે તમને નિરાશ કરવાં પડે છે.

તમારો સહૃદયી

મિસ એલિસ મેક્કે કેલી
૧૨૦૦, મેડિસન એવન્યુ
ન્યૂયૉર્ક સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૨૭

૮૫. એડવિન એમ. સ્ટેન્ડિંગને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર અને ફોટોગ્રાફ મળતાં ઘણો આનંદ થયો. તમે ક્યાં છો અને તમને મારો પત્ર મળ્યો કે નહીં તેનો હું વિચાર કરતો હતો. યંગ ઇન્ડિયા માટે તમારું નામ નોંધાવું છું. આશા રાખું છું કે એ તમને નિયમિત રીતે મળતું રહેશે.

હા, હું એક વર્ષ સુધી આશ્રમમાં રહી આરામ લેવાનો છું. આ વર્ષ પૂરતો હું રાજકારણમાંથી બિલકુલ હટી ગયો છું એવું તો કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ મારી રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ અહીં આશ્રમમાં રહીને હું જે કંઈ કરી શકું તેટલા પૂરતી મર્યાદિત રાખી છે.

મેં તમને કેવી જાતનો ફોટો આપવાનું કહેલું? મારો પોતાનો ફોટો આપવા કહ્યું હોય તો એમાં મેં કંઈક ભૂલ કરી હોવી જોઈએ, કેમ કે મારી પોતાની પાસે મારો એક પણ ફોટો નથી એ વાત હું માનું છું કે તમે જાણો છો. મારી કહેવાતી તસવીરો બજારમાં વેચાતી મળે છે. એ કદરૂપી છબીઓ તો તમારે નહીં જ જોઈતી હોય એમ માની લઉં છું.

થિયોસોફિકલ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓમાં હું રસ લેતો નથી.

તમે જે એમ કહેવા માગો છો કે સારી વસ્તુઓ સમજાવવા માટે એક ગ્રંથાલય ભરાય એટલું લખવું પડે અથવા તો પોતાનો આનંદ અને સંતોષ વર્ણવવા માટે અસંખ્ય ગ્રંથાલયો જોઈએ, એ વિચાર સાથે હું સંમત થતો નથી. એને બદલે મારી સમજ એવી છે કે જ્યારે દલીલો શુદ્ધ અને સંગીન હોય છે ત્યારે તે ટૂંકમાં થોડાં જ વાક્યોમાં સમજાવી શકાય છે અને જે આનંદ સાચો હોય છે તેનું વર્ણન થઈ શકતું જ નથી અથવા તો ઘણી વાર એકાદ શબ્દ કે ટૂંકા વાક્યમાં તે સમાવી શકાય છે. એટલે હું તો તમને હજી પણ કહું છું કે તમને વાંધો ન હોય તો કેથલિક સંપ્રદાયમાં તમે શાથી ગયા તે મને સમજાવો અને બને તો ઓણે તમને આપેલા અખૂટ આનંદનું રહસ્ય શું છે તે કહી બતાવો. આ પ્રશ્ન હું કેવળ કુતૂહલવૃત્તિથી પૂછતો નથી, પણ રોમન કેથલિક સંપ્રદાયનું રહસ્ય અને તેનું માહાત્મ્ય સમજવાના હેતુથી પૂછું છું. યહૂદી સંપ્રદાયનું મને કંઈક જ્ઞાન છે. પણ મારા ઉપયોગ માટે એ

પૂરતું છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયનું જ્ઞાન મને એથીયે વધારે છે. ઈસ્લામને હું સમજું છું, હિંદુ ધર્મ પણ સમજું છું. પરંતુ કેથલિક પંથનું એવું નથી. મારે કેટલાક રોમન કેથલિક મિત્રો તો હતા, તેમ છતાં એમનો ધર્મ સમજવા જેટલો નિકટનો સંબંધ મારે એમની સાથે કદી બંધાયો નથી. આ બે સંપ્રદાયો વચ્ચેનો બાહ્ય ભેદ હું સમજી શકું છું. મારે જે સમજવું છે તે તો કેથલિક સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ છે. કદાચ તમે મને આમાં મદદ કરી શકો તેથી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.

શ્રી અને શ્રીમતી અંબાલાલ મને ઘણી વાર મળે છે. એમનાં બાળકો પણ મળે છે. એ બંધાં મોટાં થઈ ગયાં છે. મુદુલા તો લગભગ દુનિયાદારીનું ડહાપણ ધરાવતી એક સ્ત્રીના સ્વરૂપમાં આવી ગઈ છે. તમારો પત્ર હું સરલાદેવીને મોકલી આપીશ, કેમ કે હું જાણું છું કે તમારા સમાચાર મળવાથી એમને ઘણો આનંદ થાય છે.

તમારો સહૃદયી

એડવિન એમ. સ્ટેન્ડિંગ

સેક્ટન પ્લેસ, અરુડેલ

સસેક્સ, ઈંગ્લેન્ડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૩૮

૮૬. મૌલાના એમ. મુજબને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે બંધા મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં જોડાયા તે જાણીને આનંદ થયો. ઝાકીરે^૧ મને લખેલું તે મને માદ છે. હકીમ સાહેબ અને ખ્વાજા સાહેબ દ્વારા હું તમને ઓળખું છું, એટલે તમારી પાસેથી હું મોટી આશા રાખું છું. તમને મળવાનું અને તમારી સાથે વાત કરવાનું અને એ રીતે તમારો પ્રત્યક્ષ પરિચય સાધવાનું મને જરૂર ગમશે. આ બધું કરવાનો એક જ રસ્તો છે કે તમે સાબરમતી આવો. આ મહિનામાં આવી શકશો? એપ્રિલમાં દાક્તરની સલાહથી ઘણે ભાગે હું કોઈ હિલ સ્ટેશને ઊપડી જઈશ.

સોમવારે મારો મૌનવાર છે એટલું ખ્યાલમાં રાખજો. તમારે જ્યારે આવવું હોય ત્યારે અહીં આવજો અને આશ્રમમાં રહેજો.

તમારો સહૃદયી

મૌલાના એમ. મુજબ

નેશનલ યુનિવર્સિટી

કરોલ બાગ

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૪૪

૮૭. ડૉ. પ્રતાપચંદ્ર ગુહા રાયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

ભલે પધાર્યા! કેવી મજની ભૂલો થઈ! તમે લખો છો તે તમારો તાર મને મળ્યો નહાતો. તમારો તાર મેં અહીં ઘણા મિત્રોને બતાવ્યો, પણ એ ક્યાંથી આવ્યો છે તેની કોઈને સમજ ન પડી. બધાએ એમ માન્યું કે કાકોરી કેસના કોઈ કેટીએ યુ. પી.માંથી આ તાર કર્યો છે. મને એમ સૂઝવું જોઈતું હતું કે પ્રાંત બંગાળ હોવાનો સંભવ છે અને કેટમાંથી છૂટનાર તમે હોવા જોઈએ. હવે તમારા પત્રથી ગેરસમજ દૂર થઈ છે.

તમે જ્યારે પણ સાબરમતી આવશો ત્યારે તમે કેટલું ને કેવું કાંતી શકો છો તેની હું અવશ્ય પરીક્ષા કરીશ. તમે કારાવાસમાં પુરાયા તે પછી મેં શ્રીમતી રાયને પત્ર લખ્યો હતો. તે તેમને મળ્યો હતો કે નહીં તેની મને ખબર નથી.

હેમેન્ડ્રબાબુનું પુસ્તક ક્યારે પ્રસિદ્ધ થવાનું છે? મોડામાં મોડું એ ક્યારે પ્રસિદ્ધ થવા સંભવ છે તે જો તેઓ અથવા તમે મને જણાવશો તો પ્રસ્તાવનારૂપે થોડી લીટીઓ હું ખુશીથી લખી આપીશ.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. પ્રતાપચંદ્ર ગુહા રાય

૩૮ એ, કાલીઘાટ રોડ

ક્લકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૪૫

૮૮. જે. વી. બેથમેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું જે આત્મકથા લખું છું તેના અનુવાદ માટે ઘણી માગણીઓ આવી છે. પણ હજી સુધી મેં કોઈને પણ એનો સંપૂર્ણ હક આપ્યો નથી.

કોપનહેગનવાળાં બહેન જે સંપૂર્ણ હક માગ્યા વિના અનુવાદ કરવા ખુશી હોય તો તે કરવાની તેમને છૂટ છે.

મારી તબિયતની ખબર પૂછવાની કૃપા કરવા બદલ તમારો તથા શ્રીમતી બેથમેનનો હું આભાર માનું છું. મારી તબિયત સુધરતી જાય છે.

તમને તથા શ્રીમતી બેથમેનને સ્નેહવંદન સહિત,

તમારો સહૃદયી

રેવરન્ડ જે. વી. બેથમેન

૨૦ મિલર રોડ, કિલપોંક

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૪૬

૮૯. કૃષ્ણદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. અત્યારની સ્થિતિ જોઈને ગુરુજીને કેવો ઉદ્દેગ થાય છે તે હું જાણું છું. ઈશ્વરની લીલાનો પાર પામી શકાય તેમ નથી. આપણા માથા ઉપર અઝૂમી રહેલું વાદળ સમય આવ્યે ખસી જશે એ બાબતમાં મને શંકા નથી. નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરીને એ શુભ દિવસ તમે વહેલો લાવી શકો છો. મારી તબિયત વિશે ગુરુજી ચિંતા કરે છે તે પણ હું જાણું છું. જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી પર મારી આ દેહમાં જરૂર હશે ત્યાં સુધી આ શરીર સચવાઈ રહેશે. આપણી ફરજ તો એટલી જ છે કે શરીરની આપણાથી વાજબી રીતે નેટલી કાળજી રાખી શકાય તેટલી રાખવી. અને એ હું કરી રહ્યો છું.

ફરી પાછું ગુરુજીને ઘણું સારું છે એ જાણી ઘણો આનંદ થયો.

ગઈ કાલે મારું વજન કરવામાં આવ્યું હતું અને તે બે સ્તલ વધેલું જણાયું. હવે મારું વજન ૧૦૧ સ્તલ થયું છે. ગુજરાતી નવજીવન તમને દર અઠવાડિયે જરૂર મળતું રહેશે.

ચાલુ અંક હું જુદા બુક-પોસ્ટથી રવાના કરું છું અને તે પછીના અંકો માટે તમારું નામ ગ્રાહક યાદીમાં દાખલ કરવા સ્વામીને સૂચના આપું છું.

કમળાનું લગ્ન બહુ જ સારી રીતે પતી ગયું. કશા આડંબર વિના કેવળ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવ્યો હતો. ખ્યારેલાલ ગઈ કાલે આવ્યા. દેવદાસ એક દિવસ માટે આવ્યો હતો. તે મંગળવારે દેવલાલી પાછો ગયો. મથુરાદાસની તબિયત ઘણી ધીમી ગતિએ છતાં એકધારી સુધરતી જાય છે. સતીશબાબુ, એમનાં પત્ની અને એમનો દીકરો અરુણ અહીં છે.

તમારો

શ્રીયુત કૃષ્ણદાસ
૧૧૦, હાજરા રોડ
કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૪૭

૯૦. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૫, ૧૯૨૬

પ્રિય ડૉ. અનસારી,

તમે થોડા જ વખતમાં ઈંગ્લેન્ડ જવા ઊપડવાના છો એ બાબતનો તમારો તાર મળ્યો. તાર વાંચીને મને આશ્ચર્ય થયું, કેમ કે તમે નજીકના ભવિષ્યમાં ઈંગ્લેન્ડ જશો એની મને ખબર નહોતી, તેમ મારી તબિયત પહેલાંના કરતાં સુધરી છે એવું પણ નથી. તેમ છતાં તમે પાછા આવશો ત્યારે તમારા આ દરદીનું શરીર એવું તો રહ્યું હશે કે તમે એને તપાસી શકશો ને એનું જે કરવું હોય તે કરી શકશો.

પણ આજના એક તારમાં એમ વાત છે કે હવે જે હિંદુમુસ્લિમ સમિતિ નિમાવાની છે તેમાં તમે પણ એક સભ્ય હશો. આનો અર્થ એમ સમજવો કે તમારું જવાનું બંધ રહ્યું છે. અથવા એ સમિતિ તમારા પાછા આવ્યા પછી પોતાનું કામ કરશે? પંડિત મોતીલાલજીના અધિકારપૂર્ણ આદેશને મેં સંમતિ આપી છે, પરંતુ કંઈ પણ કરવાની અમારી શક્તિ વિશે મને વસવસો છે.

તમે જ્યારે પણ જાઓ ત્યારે મારી શુભેચ્છાઓ તમારી સાથે રહેશે. બેગમ અનસારીને પહેલાં કરતાં હવે ઘણું સારું હશે એમ માનું છું. હકીમજીનું ઠીક ચાલે છે કે કેમ એની મને કોઈ માહિતી નથી.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. એમ. એ. અનસારી

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૪૮

૯૧. ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, [માર્ચ ૫, ૧૯૨૬]^૨

ભાઈ ડાહ્યાભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો. મામલતદાર વિશે ને કલેક્ટર વિશે લખવું અનુચિત માનું છું. રામપર વિશે નોંધ લઈશ. હીરાભાઈએ^૨ પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર લખાવ્યા છે, અને તે લખતાં જ તમે જણાવો છો કે તેણે કાંતવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છતાં અને નવરાશ હોવા છતાં પ્રતિજ્ઞાનું પાલન નથી કર્યું. એ નમસ્કારનો સ્વીકાર કેમ થઈ શકે? અને જેનાથી સામાન્ય પ્રતિજ્ઞાનું પણ પાલન ન થઈ શકે તેનાં પ્રેમ અને ભક્તિ કેવાં હશે? એ તેમને પૂછજો અને ઉત્તર આપે તે લખજો.

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

શ્રી ડાહ્યાભાઈ મનોરભાઈ પટેલ
ધોળકા

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૨૬૯૫; શ્રી ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલના સૌજન્યથી

૯૨. એમ. કે. આચાર્યને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારી પત્રિકા હવે હું પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંચી શક્યો છું. મારે કબૂલ કરવું પડશે કે તમારા વિચારો ગળે ઊતરતા નથી. અસ્પૃશ્યતા વિશે તમે કરેલાં વિધાનો માટે કશો આધાર નથી. તમે સૂચવો છો તે ઉકેલ કોઈ ઉકેલ જ નથી. પ્રારંભનો તમે કરેલો અર્થ એવો છે કે જે એ અર્થ સાચો હોય તો પરસ્પર મદદ કરવાને અવકાશ જ ન રહે, અને આ પૃથ્વી પર થતો એકે-એક અત્યાચાર વાજબી છે. અને એ કારણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા દેશબંધુઓ પ્રત્યે થતા ભૂંડા વર્તાવ માટે ત્યાંના યુરોપિયનોની જે નિંદા થાય છે તે બધી ગેરવાજબી છે. તેમ જ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તમે અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધની અત્યારની ચળવળને પણ વાજબી રીતે રજૂ કરી નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એમ. કે. આચાર્ય

૧૦ ડી, ક્વીન્સ વે

રાયસિના, દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૪૯

૧. પોસ્ટના સિક્કા પરથી.

૨. હીરાભાઈ ચુનીલાલ શેઠ. લીલાધર ભક્તિની ધર્મશાળાવાળા.

ગાં. ૩૦-૬

૯૩. શિવાભાઈ જી. પટેલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ફાગણ વદ ૭, ૧૯૮૨ [માર્ચ ૬, ૧૯૨૬]

ભાઈ શિવાભાઈ,

મારી માંદગીને લીધે તમારા કાગળને હું વહેલો પહોંચી શક્યો નથી. અસહયોગને ધર્મ માનતો હોય એટલે સહયોગ કરવામાં પાપ સમજતો હોય. ધર્મ એટલે બંધનકારક, બંધનનું ઉલ્લાંઘન માત્ર પાપ. સરકાર સાથે સંબંધ રાખી કોઈ પણ સંસ્થા દેશની કંઈ જ સેવા ન કરી શકે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો દોષ આવે; પણ જેટલો સંબંધ એટલી ઓછી સેવા એમ તો અવશ્ય કહી શકાય.

તમારા છેલ્લા પ્રશ્નનો જવાબ એકાએક આપવો મુશ્કેલ છે. મળી જશો તો હું ખુલાસો કરી શકીશ. સોમવાર સિવાય બીજે કોઈ દિવસે સામાન્ય સમય ચાર વાગ્યાનો છે. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર પતિને સ્ત્રીના ત્યાગની આવશ્યકતા હું નથી જ્ઞેતો. એકાંતનો દૃઢતાપૂર્વક ત્યાગ હોવો જ જોઈએ.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૪૦૬; શ્રી શિવાભાઈ પટેલના સૌજન્યથી

૯૪. હરસુખરાયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ફાગણ વદ ૭ [માર્ચ ૬, ૧૯૨૬]

હરસુખરાય,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે વકીલ થયા છો એ ભૂલી જાઓ તો તો ઘણીયે દવા બતાવી શકાય. પણ તમને મજૂરી કરવાનું કહી શકાય? તમે પોતે કાંતો, બીજને કાંતાવો, પીંજે, બીજને પીંજવો એવા કામમાં રસ પડે? મજૂર જેમ આજીવિકા મેળવી સંતોષ પામે એમ તમે સંતોષ પામી શકો? મારા ઉપાયો તો બધા સહેલા તેટલા જ કઠણ છે. પણ જે મજૂરનું જીવન ગાળી શકે એમ હો તો લખજો.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૬૦૯

૯૫. કેવળ ધાર્મિક વિધિથી

સત્યાગ્રહ આશ્રમનો આદર્શ અખંડિત બ્રહ્મચર્ય હોવા છતાં તેને અંગે કેટલાક વિવાદ થઈ ગયા, તેની નોંધ, એ વિવાદ જાણવા જેવા હોવાથી, હું નવજીવનમાં લઈ ચૂક્યો છું. જ્યાં બ્રહ્મચર્ય એ આદર્શ હોય ત્યાં આમ વિવાદને કેમ ઉત્તેજન આપાય એ પ્રશ્ન મિત્રો વચ્ચે ચર્ચાઈ ચૂક્યો છે. છતાં આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેનારા વાચકવર્ગને સારું પણ ટૂંકામાં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અયોગ્ય નહીં ગણાય.

સત્યાગ્રહાશ્રમના બ્રહ્મચર્યના આદર્શને પહોંચવા ઈચ્છનાર વિવાદવિધિ જોઈને ભડકી જાય તો તેઓ અખંડિત બ્રહ્મચર્યનું પાલન ન કરી શકે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ઋષ્યશૃંગનો^૧ દાખલો તો પ્રસિદ્ધ જ છે. જે વસ્તુથી મનુષ્ય દૂર રહેવા ઈચ્છે છે તેની પાછળ દોડતો છતો દૂર રહેવાનો ફાંકો રાખે તો તે લાંબો વખત નભી ન શકે. પણ તેની સામે જે વિપરીત પ્રસંગો આવી ઊભે તેની સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી તેણે રાખવી જ જોઈએ. જે બ્રહ્મચારીનું મન ડગે એ બ્રહ્મચારી ન ગણાય. સ્વેચ્છાએ પાળેલો સંયમ જ નભી શકે. તેથી જ નિષ્કુળાનંદે ગાયું છે કે “ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના.” જેને પોતાના સંયમમાં આનંદ આવે છે, જેને પોતાનો સંયમ પ્રિય છે તે સંયમને પ્રતિકૂળ એવી વસ્તુ જોઈને લલચાશે નહીં, પણ ઉદાસીન રહેશે.

વળી સત્યાગ્રહાશ્રમમાં બાળકો અને બાલિકાઓ ઊછરે છે. તેઓને બળાત્કારે બ્રહ્મચારી રાખવાનો ઈરાદો આશ્રમમાં હોઈ ન શકે. તેવાંઓને અખંડિત બ્રહ્મચર્યનું પાલન અસંભવિત લાગે ત્યારે વિવાદ કરવામાં મદદ દેવી એ આશ્રમનો સહેજે ધર્મ થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત આશ્રમજીવનમાં રસ લેનારા કેટલાક મિત્રો છે. તેમને તેમનાં બાળકોના વિવાદને યથાશક્તિ આદર્શરૂપ બનાવવામાં મદદ કરવી એ પણ આશ્રમવાસીઓ પોતાનો ધર્મ માન્યો છે. અને આ પ્રમાણે થયેલા વિવાદ આશ્રમના આશ્રયની નીચે હોય તોપણ તે બ્રહ્મચર્યના આદર્શને ધક્કો ન પહોંચાડે એમ મેં માન્યું છે. તેથી આવા વિવાદને આશ્રમના આશ્રય નીચે થતા રોકવાને બદલે ઉત્તેજન આપ્યું છે એમ કહી શકાય.

એવો એક વિવાદ તો થોડા સમય પહેલાં, આશ્રમમાં જ ઊછરેલી બાળાનો થઈ ગયો. ભાઈ લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમને નવજીવનનો વાચકવર્ગ ઓળખે છે. તેમની મોટી દીકરી ચિ. મોતીનાં લગ્ન ભણ્ય કેવણણી મંડળના ભાઈ નાનુકલાલ ચોકસીની સાથે એક માસ પહેલાં થયાં. આ વિવાદમાં એક કોડીની પણ લેવદેવ નથી થઈ. ભાટિયા જ્ઞાતિમાં આવાં લગ્ન ભાગ્યે જ થાય છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. આ વિવાદ સ્વયંવર હતો એમ કહીએ તોયે ચાલે; કેમ કે જોકે પ્રથમ પસંદગી કન્યાનાં માબાપની હતી, છતાં છેવટની પસંદગી તો વરકન્યાની જ હતી. અને જ્યારે બંનેને એમ લાગ્યું કે તેઓ વિવાદબંધનથી જોડાવા ઈચ્છે છે ત્યારે જ કન્યાદાન આપ્યું. મિત્રવર્ગ સિવાય કોઈને પણ સાથી તરીકે કે બીજી રીતે નોતરવામાં નહોતા આવ્યા. વરકન્યા બંનેઓ પોતાનો હમેશનો શુદ્ધ ખાદીનો પોશાક પહેર્યો હતો. શણગારમાત્રનો બંનેઓ સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કર્યો હતો. બંનેઓ તે દિવસે હસ્તમેળાપ થતાં લગી ઉપવાસ કર્યો હતો. વિવાદવિધિમાં, પ્રાચીન શાસ્ત્ર પ્રમાણેની

૧. આ કથા રામાયણમાં આવે છે. એક તરુણ સાધુને એવી રીતે હજીરવામાં આવ્યો હતો કે કોઈ સ્ત્રી એના પરિચયમાં આવે નહીં. એને પ્રથમ વાર સ્ત્રીનું દર્શન થતાં-એ-એના પર મોહી પડ્યો હતો.

ક્રિયા સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતું. વર તરફથી કન્યાને કંઈ પણ મોકલવામાં નહોતું આવ્યું, કારણ કે માબાપને એ જ ઈચ્છા હતી. આવા પ્રકારના વિવાહ હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, જેમાં બેમાંથી એક પણ પક્ષને પાંચસાત રૂપિયા જેટલું પણ ખર્ચ ન થાય અને વિવાહને કેવળ સંયમનું સાધન ગણી મૂકવામાં આવે.

આમ થયેલા વિવાહને આપણે સ્વચ્છંદ કે વિષય ભોગવવાનું સાધન નથી ગણી શકતા. તે બ્રહ્મચર્યની જેમ એક પ્રકારનો સંયમ જ છે. હું જાણું છું કે ભાટિયા કોમમાં ઘણું ધન હોવાથી વિવાહનું ખર્ચ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે. કન્યાને તો વેચવામાં જ આવે છે એમ કહી શકાય. તેમાં શરમ પણ ગણવામાં નથી આવતી, કારણ કે એ વસ્તુ સાધારણ થઈ ગયેલી છે. આથી ગરીબ ભાટિયાને તો કન્યા મળવી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ધાર્મિક ભાવનાવાળાં ભાટિયા કુટુંબો આ વિવાહનું અનુકરણ કરો એવી ઉમેદથી આ બનાવને મેં આટલી પ્રસિદ્ધિ આપી છે.

જોકે તદ્દન આવો જ નહીં તો આવા પ્રકારનો બીજો વિવાહ આશ્રમના આશ્રય તળે ગયે રવિવારે ઊજવવામાં આવ્યો હતો. તે મારવાડી કોમને અંગે હતો. શ્રી જમનાલાલ બજાજે તેમની મોટી દીકરી ચિ. કમળાનું દાન સ્વ. શ્રી કનૈયાલાલજીના પુત્ર ચિ. રામેશ્વરપ્રસાદને દીધું હતું. ભાઈ રામેશ્વરપ્રસાદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરે છે. આ વિવાહમાં બંને પક્ષ ધનિક હોઈ કેવળ ધાર્મિક વિધિથી તે સંકેલવાની વાત કબૂલ કરવી બંને કુટુંબને સારું મહામુશ્કેલ કામ હતું. આટલી સાદાઈથી ધનિક મારવાડીઓમાં આજ લગી એક પણ વિવાહ નથી થયો જાણ્યો. સામાન્ય રીતે આ વિવાહ વધામાં અથવા તો મુંબઈમાં થવો જોઈતો હતો. શ્રી જમનાલાલનો વિચાર વિવાહને તદ્દન આડંબરરહિત અને બની શકે તેટલા ઓછા ખર્ચથી કરવાનો હતો; અને તેની સાથે વરકન્યાને વિવાહનું રહસ્ય સમજાય, વિવાહ તે કેવળ ધાર્મિક ક્રિયા છે એ વસ્તુ વરકન્યા સમજી શકે અને બંનેનો એકબીજા પ્રત્યે શો ધર્મ છે એ પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે એવી રીતે વિવાહ કરવો એવી તેમની અભિલાષા હતી. અને આ પ્રમાણે તો આશ્રમની ભૂમિ પર જ વિવાહ થઈ શકે એમ જમનાલાલજીને અને મને જણાયું. પણ વરપક્ષ તરફથી સંમતિ ન મળે તો આ ધાર્મિક સુધારો ન જ થઈ શકે એમ હતું. પણ શ્રી રામવલ્લભજી અને શ્રી કેશવદેવજી, રામેશ્વરપ્રસાદનાં માતૃશ્રી અને બીજા વડીલવર્ગને સમજાવી શક્યા અને બધાની સંમતિ મેળવી.

આ વિવાહમાં પણ કેવળ મિત્રવર્ગને જ નિમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. સામાન્ય રીતે જે પત્રિકાઓ મોકલવામાં આવે છે તેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો. જમણ વગેરેનો પણ ત્યાગ હતો. વધાવા (ચાંલ્લો) વગેરેનો અસ્વીકાર હતો. કેવળ પ્રાચીન ધાર્મિક વિધિ સિવાય કંઈ જ ન હતું. વરકન્યા બંનેએ ખાદી જ પહેરેલી હતી. બંને વિવાહમાં સપ્તપદી વખતે વરકન્યાઓ પોતાને લેવાની પ્રતિજ્ઞા પોતપોતાની માતૃભાષામાં મારી સમક્ષ અને પાછળ લીધી હતી.

આ રહી એ સપ્તપદી અને વરની અંતિમ પ્રતિજ્ઞા :

સપ્તપદી

વર કન્યાને કહે છે :

૧. इष एकपदी भव । सामामनुव्रता भव ।

ઈચ્છાશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે એક પગલું ભર. મારું વ્રત પૂર્ણ કરવામાં મને મદદ કર. કન્યા - હું તમારા પ્રત્યેક સત્ય સંકલ્પમાં સહાય થઈશ.

૨. ઝર્જે દ્વિપદી ભવ । સામામનુવ્રતા ભવ ।

તેજ પ્રાપ્ત કરવાને માટે બીજું પગલું ભર. મારું વ્રત પૂર્ણ કરવામાં મદદ કર.

કન્યા—હું તમારા પ્રત્યેક સત્ય સંકલ્પમાં સહાય થઈશ.

૩. રાયસ્પોષાય ત્રિપદી ભવ । સામામનુવ્રતા ભવ ।

કલ્યાણની વૃદ્ધિને અર્થે ત્રીજું પગલું ભર. મારું વ્રત પૂર્ણ કરવામાં મદદ કર.

કન્યા—હું તમારે સુખે સુખી અને તમારે દુઃખે દુઃખી રહીશ.

૪. માયોભવ્યાય ચતુષ્પદી ભવ । સામામનુવ્રતા ભવ ।

આનંદમય થવાને માટે ચોથું પગલું ભર.

કન્યા—સદા તમારી ભક્તિમાં તન્પર રહીશ, સદા પ્રિય બોલીશ, સદા તમારો આનંદ ચાહીશ.

૫. પ્રજામ્યઃ પંચપદી ભવ । સામામનુવ્રતા ભવ ।

પ્રજાની સેવાને અર્થે પાંચમું પગલું ભર. મારું વ્રત પૂર્ણ કરવામાં મદદ કર.

કન્યા—તમારી પ્રજાસેવાના વ્રતમાં પદે પદે તમારી સાથે રહીશ.

૬. ઋતુમ્યઃ ષટ્પદી ભવ । સામામનુવ્રતા ભવ ।

નિયમપાલનને માટે છઠ્ઠું પગલું ભર. મારું વ્રત પૂર્ણ કરવામાં મદદ કર.

કન્યા—યમનિયમના પાલનમાં હું તમારી અનુગામી થઈશ.

૭. સલા સપ્તપદી ભવ । સામામનુવ્રતા ભવ ।

આપણ બંનેમાં પરસ્પર મૈત્રી રહે તે અર્થે સાતમું પગલું ભર. મારું વ્રત પૂર્ણ કરવામાં

મદદ કર.

કન્યા—મારા પુણ્યનું ફળ છે કે તમે મારા પતિ થયા. તમે મારા પરમ મિત્ર છો, પરમ ગુરુ છો, પરમ દેવતા છો.

કન્યાના પિતા કહે છે :

યસ્ત્વયા ધર્મશ્ચરિતવ્યઃ સોજનયા સહ ।

ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ નાતિચરિતવ્યા ॥

તારે જે ધર્મચરણ કરવું પડે તે આ કન્યાની સાથે જ આચરવું. ધર્મમાં, અર્થમાં, કામમાં આ કન્યાની સાથે ઓકનિષ્ઠ રહેજે, વ્યભિચાર કરીશ મા.

વર—

નાતિચરામિ, નાતિચરામિ, નાતિચરામિ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામમાં વ્યભિચાર નહીં કરું, નહીં કરું, નહીં કરું.

બીજા ધનવાન મારવાડી ગૃહસ્થો આ વિવાહનું અનુકરણ કરે તો કેટલો પૈસો બચે, કેટલો આડંબર ઓછો થાય, કેટલી જંજાળમાંથી વરકન્યા ને માબાપ છૂટે અને કેટલી બધી ધર્મવૃદ્ધિ થાય?

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૭-૩-૧૯૨૬

૯૬. સરોજિની નાયડુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૯, ૧૯૨૬

પ્રિય મીરાંબાઈ,

જેહાનિસબગથી આવેલા કેબલની એક નક્લ આ સાથે બીડું છું. એનો ટૂંક સાર મેં સોરાબજીને તારથી જણાવ્યો છે, પણ મને લાગ્યું કે તમને તો પૂરો પાઠ મળવો જોઈએ. મેં જવાબ આપ્યો છે કે “દિલ્હી સમિતિના નિર્ણયની રાહ જુઓ.” મારો જવાબ સોરાબજીને મેં અગાઉ આપેલા વચનના અનુસંધાનમાં છે. એમને મેં લખેલું કે ત્યાં જે સમિતિ રચાઈ જણાય છે તે જે કંઈ બોલે કે કરે તેની વિરુદ્ધની કોઈ સલાહ હું દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી વસાહતીઓને આપીશ નહીં.

તેમ છતાં મારો પોતાનો એ અભિપ્રાય કાયમ રહે છે કે બિલના સિદ્ધાંત વિશે પણ જુબાની આપવાનો સદંતર ઈનકાર કરીને આપણે પોતે ભૂલ કરી રહ્યા છીએ. જુબાની આપવા સામે જે વાંધો બતાવવામાં આવે છે તે મેં સાંભળ્યો છે. એમ કહેવાય છે કે ઊલટતપાસની અગ્નિપરીક્ષામાં આપણા લોકો ટકી નહીં શકે અને જુબાની આપી શકે એવો બુદ્ધિશાળી અને અનુભવી હિંદી દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે નહીં. આનો સાફ જવાબ એ છે કે કોઈ હિંદીએ જુબાની આપવાની જરૂર નથી. કેબલ ઉપરથી તમે જૈશો કે પ્રવર સમિતિએ એક લેખી નિવેદન માગ્યું છે. આ નિવેદન તૈયાર થઈ શકે છે અને આપણે એક સૌલિસિટર રોકીએ, જે આપણી વતી ઊલટ-તપાસમાં હાજર થઈ જવાબો આપે. સૌલિસિટર કે વકીલ પસંદ કરવામાં રહેલી મુશ્કેલી હું સમજું છું. પણ એ કંઈ ન થઈ શકે એવું કામ નથી. એડમ અલેક્ઝાન્ડર પ્રતિનિધિ તરીકે ખરાબ નહીં નીવડે. એ એક નિષ્ઠાવાન વ્યક્તિ છે અને આપણા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. બીજાં પણ એવાં નામો વિચારી શકાય જે આપણી કોમના હક ડુબાડયા સિવાય કે એને દગો દીધા સિવાય જુબાની આપી શકે. હું કહેવા એ માગું છું કે પ્રવર સમિતિમાંથી ભલે કશું પરિણામ ન આવે તોપણ આપણે એવું કહેવા ન દેવું જોઈએ કે આપણને તક આપવા છતાં આપણે જુબાની સુધ્યાં આપી નહીં. કોઈ એમ ન કહે કે ૧૯૧૪માં મેં પણ સોલોમન કમિશનનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. મારે પક્ષે એ કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાનું એકમાત્ર કારણ એ હતું કે આપણી કોમે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જે સરકાર કમિશનને તપાસ માટે સોંપેલા વિષયો અંગે ઉદારતા ન બતાવે અને આપણી કોમ વતી એક પ્રતિનિધિ એના પર ન લે તો એ કમિશનનો બહિષ્કાર કરવો. આ પ્રતિજ્ઞાને લીધે જ હું એ નિર્ણયને વળગી રહ્યો હતો. આમ છતાં એ વાતનો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ કે કમિશને પોતાની બેઠક શરૂ કરી તે પહેલાં પણ જનરલ સ્મટ્સ સાથે મેં એવી સમજૂતી સાધેલી કે એશિયાઈ ધારો રદ કરવામાં આવશે અને જનરલ સ્મટ્સ કમિશન પાસેથી એવા નતીજાની માગણી કરશે જેને આધારે તે એ આપણી સાથે માનભર્યું સમાધાન કરવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી શકે. આ વાત કેટલેક અંશે લેખી સ્વરૂપે મોજૂદ છે.

તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે. જે નાજુક કામો હાલ તુરત તમારું ધ્યાન રોકી રહ્યાં છે તેમાં તમને હરેક પ્રકારે સફળતા મળે એવી મારી શુભેચ્છા છે.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ ૧

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ
શ્રી વી. જે. પટેલને ત્યાં
દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૮૪૬

૯૭. તુલસી મહેરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર [માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈ તુલસી મહેર,

તમારા પત્રો આવ્યા કરે છે. તમારું રહેઠાણ નક્કી નહીં હોવાથી હું કશું લખતો નહોતો. મારી તબિયત સારી છે. એપ્રિલ માસમાં પહાડ પર જવાની કંઈક યોજના ઘડાઈ રહી છે. એકલાં ભાત અને શાક તમારી શારીરિક શક્તિ જાળવવા માટે પૂરતાં છે? તમારે તમારું શરીર બિલકુલ બગાડવું ન જોઈએ. આજકાલ આશ્રમ ભરેલો રહે છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૬૫૨૫

૯૮. હાજીને કેબલ^૨

સાબરમતી,
માર્ચ ૧૦, ૧૯૨૬ કે તે પછી]

હાજી

સાઉથ આફ્રિકન કોંગ્રેસ

ડરબન

દિલ્હી સમિતિને અઠવાડિયા ઉપર અભિપ્રાય મોકલી દીધો છે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૮૪૭

૧. મૂળ પત્ર પર કોઈકે મથાળે “૧૧-૩-૨૬” લખી નાખ્યું છે. આ તારીખ, પત્ર ટપાલમાં નાખ્યાની હોવી નોંધે, એવું અનુમાન છે.

૨. આ કેબલ હાજીના ૧૦મી માર્ચ, ૧૯૨૬ને રાજ મળેલા ૮મી માર્ચ, ૧૯૨૬ના નીચેના કેબલના જવાબમાં હતો : “પ્રવર સમિતિ સમક્ષ જીબાની આપવા બાબતના મારા ૨૧મી ફેબ્રુઆરીના કેબલનો કૃપા કરીને જવાબ આપો. પરિષદ ૧૪મીએ જોહાનિસબર્ગમાં મળી રહી છે.”

૯૯. એન્ડ્રૂઝની વેદના

પેલા મહાનુભાવ અંગ્રેજ ચાર્લી એન્ડ્રૂઝ હિંદમાં કે હિંદની બહાર જે નિઃસ્વાર્થતાથી ને વારંવાર ગેરસમજૂતીઓ વહોરીને પણ આપણી લડાઈઓ લડી રહ્યા છે તેની બરાબરી ભાગ્યે જ થઈ શકે એમ છે, સરસાઈ તો ન જ થઈ શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા દેશ-બંધુઓને તેમની ભીડની ઘડીએ પહોંચી જઈને એન્ડ્રૂઝે જે હૂંફ અને બળ આપ્યાં છે તેનું પૂરું માપ આપણે ભાગ્યે જ કાઢી શકીશું. તા. ૨૩મી ફેબ્રુઆરીનો કેપટાઉનથી લખેલો તેમનો પત્ર શબ્દેશબ્દ નીચે ઉતારું છું :

આ વેદના તો જાણે અનંત હોય એમ લાગે છે. એવી અગાઉ કદી નથી અનુભવી. ભરતી અને ઓટ, આશા અને ભયંકર નિરાશાની આવજા થયા કરે છે. ઘડીક વાર એવું લાગેલું કે કંઈક ભારે પરિવર્તન થશે, બધાં દ્વાર ખૂલશે અને સને ૧૯૧૪માં ગોરાઓમાં જે પશ્ચાત્તાપ અને ભાન જાગ્રત થયાં હતાં તે ફરી જાગ્રત થશે. જનરલ હરઝોગ અને ડૉ. મલાનની સાથે મારે લાંબી વાતચીત થઈ. બંનેએ અતિશય ગંભીરતાપૂર્વક અને મારા ધારવા પ્રમાણે નિખાલસપણે વાત કરી. એટલું જ નહીં પણ મને એમ પણ લાગ્યું કે તેમણે જે વૃત્તિ મૂળ ગ્રહણ કરી હતી તેમાંથી તેઓ હઠવાને તૈયાર હતા. અને મને આશા પણ ઊપજેલી કે કંઈ નહીં તો લાંબી મુદત સુધી નવો કાયદો મુલતવી રહેશે. વળી, આપણો સિતારો પણ પાધરો દેખાતો હતો, કારણ ત્યાં હમણાં સમૃદ્ધિ વધવાનાં નવાં ચિહ્નો દેખાઈ રહ્યાં છે. સોનાને બદલે હવે પ્લેટિનમ જડયું છે અને તેની કિંમત સોના કરતાં વધારે છે. ટ્રાન્સવાલમાં કોલસાની ખાણની શોધ થઈ છે અને તેનું ક્ષેત્ર ડંડીની ખાણ જેટલું વિશાળ છે. વળી, મકાઈનો પાક પણ ગયે વર્ષે હમેશના કરતાં લગભગ બમણો અને બહુ ઉમદા નીપજ્યો હતો. એટલે લગભગ બધી દિશામાં મજૂરની તાણ જણાઈ રહી છે. અને બહારથી લાવવાના મજૂરોની સંખ્યા જે પોણો લાખની છે તે પોર્ટુગીઝ ઈસ્ટ આફ્રિકામાંથી બીજા મજૂરો લાવી વધારવાની સરકારને સૂચના થઈ રહી છે. આવે ટાંકણે દેશમાંથી અતિશય ઉદ્યમી એવા હજારો કામદારોને હાંકી કાઢવાની પેરવી કરવી એ ઘણા લોકોને મોઢાને વાંકે નાક વાઢવા જેવું લાગે છે. એવું સ્પષ્ટ ભાસતું હતું કે ઉપલી સ્વાર્થની દૃષ્ટિ જરાક મજબૂત થાય તો એશિયાવાસી વિરુદ્ધની હિલચાલ કંઈક હળવી પડે. વધારે માણસાઈ ભરેલી દૃષ્ટિને પણ કંઈક જોર મળી રહ્યું હતું. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ઉપર મેં જે ભાષણ આપ્યું તે સાંભળવાને માટે ૧૯૧૪ની જેમ આ વેળા પણ ખંડ ચિકાર ભરાયો હતો. લોકોની વૃત્તિમાં કંઈક ભારે પરિવર્તન દેખાતું હતું. એ ભાષણ ઘોષપ્રસારક યંત્ર દ્વારા પુષ્કળ વિસ્તારમાં ફેલાવવાની મને વિનંતી કરવામાં આવી હતી. અને વિદ્યા-પીઠમાં અને કેટલીક શાળાઓમાં પણ એ જ વિશે બોલવાનું મને આમંત્રણ થયું હતું. વર્તમાનપત્રોમાં પણ એ વિષય બહુ ચર્ચાયો અને ખાતરી આપવામાં આવી કે હિંદુસ્તાન સામે હિંદુસ્તાન તરીકે કથો દ્રેપભાવ નથી.

પણ હવે બધી સ્થિતિ ફરી ગઈ લાગે છે. શરૂઆત વર્ણબાધના ખરડાથી થઈ. તે વેળા પાર્લિમેન્ટમાં જે દેખાવો થયા—એક પક્ષે બીજા પક્ષની ઉપર પાખંડના જે આરોપો

ક્યાં તે દૃશ્યના જેવું અધોગતિકારક દૃશ્ય બીજું ક્યું હોઈ શકે? છેવટે કેસવેલ સ્મટ્સ વચ્ચે જે વાગ્યુદ્ધ થયું તેમાં શુદ્ધ પાખંડ હતું. બેમાંથી વાંક કોનો વધારે હતો એને વિશે જ વાદ ચાલ્યો! હર્ટઝોગ તો અંધારામાં જ દબાઈ ગયો. આ અવસરે આર્ષદૃષ્ટિવાળો એક પણ જણ ત્યાં ન હતો કે જે તેમને કહી શકે કે ઈશ્વર તમને પૂછનારો બેઠેલો છે.

અને હવે ઓશિયાટીક સામેના કાયદા વિશે પણ એ જ સ્થિતિ આવીને ઊભી રહી છે. થોડાક દિવસ કદાચ આપણું કમનસીબ આવતું લંબાય પણ તે અટકવાનું તો નથી જ. પહેલી વાર ખરડો રજૂ થયો ત્યારે જેવા જેવું દૃશ્ય હતું. સ્મટ્સ અને સ્માર્ટ અને ડ્રમન્ડ ચૅપલિન ગેરહાજર હતા. બાકીનાએ તો ઉચ્છૃંખલતાથી જ મત આપ્યા. ૮૧ વિરુદ્ધ ૧૦ હતા. અને આ ૧૦ પણ કેપ કોલોનીના સભ્યો હતા જેમને પોતાના મત આપનારા હબસીઓનો વિચાર કરવાનો હતો.

આખરે ખરેખર શું બનશે એ તો ચોકસ નહીં કહી શકાય. વાઈસરોયના હાથમાં વાત છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે લોકોની આગળ અને જગતની આગળ આ કાયદાના તત્ત્વ વિશે આપણો અભિપ્રાય દર્શાવવાની જેટલી તક મળે તેટલી આપણે લેવી જ જોઈએ. પણ કાયદાનું મૂળ તત્ત્વ જેની આપણે સખત વિરુદ્ધ છીએ તેની ચર્ચા થયા વિના જ જે ખરડાનું બીજું વાચન કરી દેવામાં આવે તો કાયદાની વિગતોને વિશે આપણે બિલકુલ પુરાવો આપવો નહીં. આખરની અપીલ જ્યાં સુધી આપણે સામ્રાજ્યમાં છીએ ત્યાં સુધી તો ઈમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સને જ થવી જોઈએ. પણ હર્ટઝોગ અને ટિલમૅન રૂઝ જેઓ આવતા ઑક્ટોબરમાં એ પરિષદમાં જવાના છે તેઓ ગઈ વખતે સ્મટ્સે કર્યું તેમ બિલકુલ ચૂપ જ રહેશે. છતાં જે સિદ્ધાંત તેઓ આગળ કરે છે તે સિદ્ધાંતને આ પરિષદમાં તિરસ્કારપાત્ર જાહેર કરવા એ મુશ્કેલ ન થવું જોઈએ.

ગમે તેમ હો, પરિણામ રાજદ્વારી મસલતો ઉપર બિલકુલ આધાર નથી રાખતું. આપણે કઈ ચાલ ચલીએ એની ઉપર કશો આધાર નથી. મુદ્દો એ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર હિંદીઓને અલગ કરી કિનારાના ભાગમાં અને ત્યાંથી દેશબહાર કાઢવા માગે છે. જ્યાં સુધી એ સરકારની આ નીતિ બદલાવાની નથી ત્યાં સુધી શાંતિ અશક્ય છે, શાંતિની આશા રાખવી અશક્ય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય, દરેક સામ્રાજ્યવાસીની કાયદામાં સમાન સ્થિતિ છે એ સૂત્ર ઉપર રચાયેલું છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હવે એ ન્યાયસૂત્રનો પાયો નાબૂદ થયો છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ધારાપોથી ૧૮૮૫ના અન્યાયપૂર્ણ “ગોલ્ડ લો”ના કરતાં પણ વધારે કાળા એવા નવા કાયદાઓથી કાળી થયેલી છે.

આજની દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ વિચિત્ર છે. આપણે ૧૯૧૪માં જે ઉદારતત્ત્વ જોયેલું તે નાશ થયું જણાય છે. ક્યાંક ક્યાંક કોઈક કોઈ વિરોધનો અવાજ કાઢે છે, પણ ઘડીકમાં તે શમી જાય છે.

વર્ણબાધના અને ઓશિયાવાસીઓ વિરુદ્ધના કાયદા જેવા બે કાયદા ૧૯૧૪માં લાવવામાં આવ્યા હોત તો કેવો ખળભળાટ મચત? કેપ પ્રાંતનાં બધાં ઉદાર બળો સાથે એક થઈ તેની સામે થાત. પણ આજે તો કશો વિરોધ નહોતો એમ કહીએ તો ચાલે. માત્ર કેપના ગણ્યાગાંઠયા સભ્યોએ વિરોધ મત આપ્યો કારણ તેમને પોતાને મત આપનારા હબસીઓના મતની દરકાર હતી અને તે દસની પણ બિચારાઓની હાંસી થઈ!

પરિણામ શું આવશે? કે પરિણામ આવી ગયું જ ન કહેવાય? આપણે આખર સુધી લડશું અને કશું કરવાનું બાકી ન રાખીએ એ વાત સાચી, પણ મને તો દીવા જેવું લાગે છે કે આપણા કપાળમાં હાર સિવાય બીજું કશું નથી.

મણિલાલ સરસ કામ કરી રહેલ છે અને આ બાબતમાં તેમને બીજા કોઈ પણ જાણના કરતાં વધારેમાં વધારે વેદના છે.

એન્ડ્રૂઝની નિરાશ આગાહી સાથે હું મળતો થતો નથી. આનું કારણ એ નથી કે કેવળ સરકાર અથવા તો હિંદુસ્તાન સરકાર કંઈક તોપ ફોડશે એમ હું માનું છું, પણ કારણ એ છે કે હું તો સત્યનો જ અંતે જ્ય છે એમ માનનારો છું— જ્યારે તે સત્ય શૂરા આત્માઓમાં મૂર્તિમંત થયું હોય અને આણીને વખતે શિરસાટે લડવાની હિંદીઓની શક્તિ અને તૈયારીમાં તેની પ્રતીતિ થતી હોય. વિજય મેળવવા તેઓ ઈચ્છાપૂર્વક દુઃખ ભોગવશે તો તે દુઃખ તેમને ચડાવનારું છે. પરાણે ભોગવવાનું અવનતિકારક દુઃખ તો જે કાયદાઓની સામે તેઓ લડી રહેલા છે તે કાયદાને પાને પાને લખેલું છે. આ બેમાંથી કયું દુઃખ પસંદ કરવું એ તેમના હાથમાં છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૩-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૪-૩-૧૯૨૬

૧૦૦. વહેતો જખમ

થોડા સમય ઉપર દક્ષિણના એક અંત્યજ ઉપર મંદિરપ્રવેશ કરી ધર્મનું અપમાન કર્યાના જે કેસની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી તેના જેવો જ બીજો કેસ પાછો ત્યાં થયો છે અને તેના જેવો જ ચુકાદો અપાયો છે. મુરુગેસન નામના એક માલાને તિરુપતિના સ્ટેશનરી સબમેનિસ્ટ્રેટ આગળ, તિરુચ્ચન્નુરના એક મંદિરમાં પૂજા કરવાને અર્થે પ્રવેશ કરવા માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. નીચલી કોર્ટે તેના પ્રવેશને ફોજદારી કાયદાની ૨૯૫મી કલમ મુજબનો “અમુક વર્ગના ધર્મનું અપમાન કરવાના ઈરાદાથી (મંદિર) અપવિત્ર કરવાનો ગુનો ગણી” તેને ૭૫ રૂપિયા દંડની અથવા તે ન ભરે તો એક મહિનાની સખત કેદની સજા કરી. બિચારા અંત્યજને સારે નસીબે હિતૈષી સુધારકો મોજૂદ હતા. તેઓએ અપીલ કરાવી. અપીલ કોર્ટે અપીલ બહાલ રાખી. ચુકાદામાંથી નીચેનો ભાગ આપું છું :

નીચલી કોર્ટમાં ફરિયાદ પક્ષ તરફથી સાત સાક્ષીઓની જુબાની લેવાઈ હતી. તેમની જુબાની એવી પડી હતી કે આરોપી માલા જાતિનો છે, માલાઓને મંદિરમાં જવાની મનાઈ છે, અને જો તેઓ પ્રવેશ કરે તો તે મંદિર અપવિત્ર થયું મનાય છે. એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે અપીલ કરનાર મંદિરમાં ગરબાગુડી સુધી ગયો હતો. કેવળ સર્વાર્થ હિંદુઓને જ આ સ્થાન સુધી જવાની છૂટ છે. તે વેળા તેનો પોશાક સભ્ય હતો અને તેણે ભસ્મતિલક વગેરે કરેલાં હતાં. પૂજારીએ તેને સર્વાર્થ હિંદુ માન્યો, તેની પાસેથી નાળિયેર લીધું અને કપૂરની આરતીની આશકા લેવા દીધી, અને આને માટે અપીલ કરનારે ચાર આનાની ઠરાવેલી ફી ભરી. અપીલ કરનારના જવા પછી મંદિરના કારભારીઓને માલૂમ પડ્યું કે

તે માલા જાતિનો હતો, અને મંદિર તેના પ્રવેશથી અપવિત્ર થયું તેથી તેને શુદ્ધિનો વિધિ કરી શુદ્ધ કરવાની જરૂર મનાઈ.

પહેલી વાત એ વિચારવાની છે કે ફરિયાદી પક્ષે આરોપ ઘડાવાને માટે જરૂર જેટલા ગુનાની હકીકત સાબિત કરી છે ખરી. મંદિરમાં માલા જાતિનો માણસ જવાથી તે ભ્રષ્ટ થયું એ સિદ્ધ થાય છે, તે એટલા અર્થમાં કે શુદ્ધિના સંસ્કારની જરૂર પડી. પણ આ ઉપરાંત એ પણ સિદ્ધ કરવાની જરૂર છે કે તેના પ્રવેશથી અમુક વર્ગના માણસોના ધર્મનું અપમાન થયું, અને બીજું એ કે આરોપીનો એવું અપમાન કરવાનો ઈરાદો હતો, અથવા એવું અપમાન થશે એમ તે જાણતો હતો. ફરિયાદી પક્ષના પુરાવામાં આટલી ખામી છે એટલે મને લાગે છે કે ગુનો સાબિત થયેલો નથી માની શકાતો અને સજા રદ થવી જોઈએ. મને નથી લાગતું કે કેસ ફરી તપાસવાનો હુકમ કરવાની જરૂર હોય.

જેમ પહેલાંના કેસમાં તેમ જ આ કેસમાં બિચારા તિરસ્કૃત અંત્યજની સામે ફરિયાદ કરનારા, ન્યાયાધીશ, તેમ જ તેનો બચાવ કરનારા બધા જ હિંદુ હતા. વળી, આરોપી બંને પ્રસંગોએ સખત કેદમાંથી બચી જવા પામ્યો (દંડ તો તેનાથી ન જ અપાત એમ હું માનું છું), છતાં જે પ્રશ્નનો નિર્ણય થવો જોઈતો હતો તે તે વેળા તેમ જ આ વેળા ન જ થયો. હિંદુ ન્યાયાધીશ ઠરાવી શકતા હતા કે કોઈ અંત્યજ હિંદુ પૂજા કરવાને માટે કોઈ મંદિરમાં પ્રવેશ કરે તેથી, જે હિંદુ ધર્મનો હોવાનો તે દાવો કરે છે અને કબૂલ કરવામાં આવે છે તે હિંદુ ધર્મને કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ અર્થમાં અપમાન થતું નથી. કેટલાક હિંદુના વિચાર પ્રમાણે આરોપીનો મંદિરનો પ્રવેશ ભલે અયોગ્ય હોય, રૂઢિની વિરુદ્ધ ભલે હોય, અને બીજું સૂઝે તે હોય; હિંદુસ્તાનના ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે ગુનો ગણાય એવું અમુક વર્ગના ધર્મનું અપમાન તો તે ન જ કહેવાય. એ નોંધવા જેવું છે કે આરોપીના ઉપર પોતાની તિરસ્કૃત જાતિનાં ચિહ્ન નહોતાં, તેનો પોશાક સભ્ય હતો અને તેણે ભસ્મ, તિલક વગેરે કરેલ હતાં. એટલું જ નહીં પણ આ રંજાડાયેલા લોકો જે છેતરવા જ માગે તો તેમને બીજાથી ઓળખવા મુશ્કેલ પડે. ધર્મને પવિત્ર નામે મનુષ્યોની પાછળ લાગવું એ શુદ્ધ ધર્મધિ હઠ છે. આ અંત્યજની પાછળ પડનારાઓને ખબર નથી કે તેઓ પોતે જેટલા આબરૂદાર હોવાનો દાવો કરે છે તેટલા જ આબરૂદાર અને હિંદુઓએ પાળવાની બધી ધાર્મિક વિધિને તે ઘડીએ માન આપનારા મનુષ્યોને સાર્વજનિક મંદિરમાં દાખલ થતા અટકાવીને તેઓ પોતે જ પોતાના ધર્મને ભ્રષ્ટ કરી રહ્યા છે. મનુષ્યનું હૃદય ઈશ્વર જાણે છે, અને ફાટયાંતૂટયાં વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલા અંત્યજનું હૃદય પણ ટાપટીપ કરીને વસ્ત્રસજ્જ થયેલા ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુના હૃદય કરતાં વધારે નિર્મળ હોવાનો સંભવ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ્ હિન્ડિયા, ૧૧-૩-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૪-૩-૧૯૨૬

૧૦૧. નોંધ

કવિવર અને રેટિયો

અભય આશ્રમના પોતાના ભાષણમાં કવિવરે પોતાના શરીરની નબળાઈ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એ છતાં કોમિલ્લા અભય આશ્રમના સંચાલક ડૉ. સુરેશ બેનરજી કવિશ્રીને ત્યાં ખેંચી લાવ્યા એ બહુ સારું થયું. વાયક જાણે છે કે આ અભય આશ્રમ ખાદી પ્રવૃત્તિ ખીલવવા માટે સ્થપાયો હતો. લોકોમાં એવી ભ્રમણા છે કે કવિશ્રી રેટિયાની અને ખાદીપ્રવૃત્તિના એકેએક પાસાની વિરુદ્ધ છે. આ ભ્રમણાનું ખંડન કવિવરે અભય આશ્રમનું માનપત્ર સ્વીકાર્યું અને એને લઈને એમને પક્ષે ખાદીપ્રવૃત્તિ સાથે એમનો જોડલો સંબંધ કલ્પી શકાય તેટલાથી થઈ જાય છે. સર્વેન્ટ પત્રમાં એમના ભાષણનો સાર છપાયો છે. એમાં આ પ્રવૃત્તિ વિશે નીચેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે :

કોઈ દેશમાં સંજોગવશાત્ આપણો જન્મ થયો હોય એટલાથી જ કંઈ એ દેશ આપણો પોતાનો બની જતો નથી. દેશ આપણો પોતાનો ત્યારે બને છે જ્યારે આપણે એને માટે આપણા જીવન વડે ફાળો આપીએ છીએ. શરીર ઢાંકવા અને તેનું રક્ષણ કરવા જનવરને કુદરતી રુવાંટી મળી હોય છે, પણ માણસે તો કાંતવું અને વણવું પડે છે. કેમ કે જનવરને મળેલું ઢાંકણ કામનું હોય છે અને કુદરતે તૈયાર કરેલું હોય છે; જ્યારે પોતાની સમક્ષ રજૂ થયેલાં સાધનોને માણસે પોતાના ઉપયોગ માટે વ્યવસ્થિત કરવાં પડે છે અને સુધારવાં પડે છે.

એ ભાષણમાં બીજી ગંભીર વિચારણા માગી લે એવી વાતો કહેલી છે, જે સ્વરાજ્ય માટે કામ કરનારને મદદરૂપ બને એવી છે. કવિવર આપણને નીચે પ્રમાણે કહેવા માગે છે :

અત્યાર સુધી આપણે ભારતમાતાના ખરા સ્વરૂપનું દર્શન કરી શક્યા નથી તેનું કારણ એ છે કે આપણે દિનપ્રતિદિન પરિશ્રમ કરીને ક્ષણે ક્ષણે એનું સર્જન કર્યું નથી અને એને તંદુરસ્ત અને ફળદ્રુપ બનાવી નથી.

આ રીતે તેઓ આપણને દરેકને વ્યક્તિગત રીતે અનુરોધ કરે છે કે સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો દરેકે રોજરોજ મહેનત કરવી જોઈએ. બીજા જ વાક્યમાં તેઓ આપણને કહે છે કે એવું સ્વપ્ન ન સેવશો કે કોઈ બાહ્ય બનાવને પરિણામે સ્વરાજ્ય આપણા હાથમાં આવશે.

કવિવર ઉમેરે છે :

જોતલે અંશે આપણે આપણી દેશભક્તિની ચેતના દેશભરમાં સેવા દ્વારા ફેલાવવામાં સફળ થઈશું તેટલે અંશે જ સ્વરાજ આપણને મળશે.

એકતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય તે પણ તેઓ આપણને બતાવે છે. તેઓ કહે છે : “કેવળ કાર્ય દ્વારા જ આપણે એકતા સિદ્ધ કરી શકીએ.” અભય આશ્રમના અંતેવાસીઓ ખરેખર આ જ વસ્તુ કરી રહ્યા છે. કેમ કે કાંતણ પ્રવૃત્તિ ચલાવીને તેઓ હિંદુઓ, મુસલમાનો અને એ સાધન વડે જોને જોને મદદ જોઈતી હોય તે સૌને મદદ આપી રહ્યા છે. પોતાની શાળામાં તેઓ અસ્પૃશ્ય છોકરાછોકરીઓને શિક્ષણ આપી રહ્યા છે અને તેની મારફતે કાંતવાનું પણ શીખવી રહ્યા છે. પોતાના દવાખાના દ્વારા તેઓ વર્ણ કે ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વિના દરદીઓને

રાહત આપી રહ્યા છે. એકતા વિશે ભાષણ આપવાની એમને જરૂર પડતી નથી. તેઓ એને જીવનમાં ઉતારી રહ્યા છે. કવિવર આ કાર્યથી પ્રભાવિત થયા છે. એટલે તેઓ આગળ કહે છે :

જીવન એક યોજનાબદ્ધ અખંડ વસ્તુ છે. આખરે તો મહત્ત્વ ચેતન તત્ત્વનું છે. આપણાં કાંડાંમાં જોર નથી એ વાત સાચી નથી. સાચી વાત તો એ છે કે આપણું મન જાગ્રત થયેલું નથી. . . . એટલે આ દેશમાં આપણી મોટામાં મોટી લડત માનસિક જડતા સામે છે. ગામડું એક જીવંત હસ્તી છે. એના જીવનના કોઈ પણ એક વિભાગની ઉપેક્ષા આપણે બીજા વિભાગોને નુક્સાન કર્યા વિના કરી શકતા નથી. આજે આપણે આપણા દેશના આત્માને એક મહાન અવિભાજ્ય વસ્તુ તરીકે ઓળખવાનો છે. અને એ જ રીતે આપણાં દુઃખો અને આપણી દુર્બળતાઓને એકબીજા સાથે ગૂંથાયેલી એક વસ્તુ તરીકે ઓળખવાની છે.

આપણી નિષ્ફળતા વિશે બોલતાં કવિવર સાચું કહે છે :

જેટલે અંશે મનુષ્ય પોતાના કાર્યને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે તેટલે અંશે જ તેની કૃતિ સુંદર બને છે. આ દેશમાં આપણાં સાહસો અનેક વાર નકામાં જાય છે તેનું કારણ એ છે કે આપણને પ્રિય હોય એવા કાર્યને માટે પણ આપણે પૂરું દિલ રેડીને કામ કરતા નથી. જમણે હાથે આપેલું આપણે ડાબે હાથે ચોરી લઈએ છીએ.

અમેરિકા ન જાઓ?¹

એક સજ્જન પત્ર લખે છે :

અમેરિકાના નિમંત્રણોનો આપ અસ્વીકાર કરી રહ્યા છો. ત્યાં જવાનો આ અવસર છે કે નહીં તે વિશે તો આપ જેટલું જાણો તેટલું હું નહીં કહી શકું. આપનું એક અને મુખ્ય કારણ એ છે કે આપ આપના પોતાના જ દેશમાં પોતાનું કાર્ય સફળ નથી કરી શક્યા. પણ સફળતા કે નિષ્ફળતાના પરીક્ષક આપણે કોણ? ઈશ્વર જ તે તો જાણે. આપ શું એમ કહેવા ઈચ્છો છો કે આપે જે અહિંસાની પ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો તેણે દેશમાં સજ્જન મૂળ નાખ્યાં નથી? સત્ય સત્યને પોષે છે. આ પ્રવૃત્તિને માટે આખા જગતમાં પ્રચારકાર્ય થવું જોઈએ એમ આપ નહીં કબૂલ કરો? અને અમેરિકા અને હિંદુસ્તાન બંને સત્ય અને અહિંસાની દૃષ્ટિએ આપને સરખાં ન હોવાં જોઈએ?

આ બાબતમાં એકબે દાખલા પણ ટાંકું. અમારા પેગમ્બર મહમદ સાહેબને જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે પોતાની જન્મભૂમિ મક્કાની બહારથી એટલે મદીનાથી મદદ લેતાં સંકોચ ન થયો. અને ત્યાર પછી હાલના સમયમાં સ્વામી વિવેકાનંદને પોતાનો સંદેશો જગતને રજૂ કરવાને માટે અમેરિકાનું ક્ષેત્ર વધારે યોગ્ય લાગ્યું હતું.

અને વળી ખાદીની પ્રવૃત્તિને સફળ કરવી એ જ વાત આપને અંતરાય રૂપ હોય તો આપ તો અમેરિકામાંથી પૈસા એકઠા કરી શકો છો. આપ આપના મન સાથે એટલી શરત કરીને જ કાં ન જાઓ કે અમેરિકાથી અમુક રકમ લઈને જ પાછા ફરવું છે? આપલે તો થવી જ જોઈએ ના? ખાદીની હિલચાલને માટે નાણાં પૂરતાં હોય તો તેની આખાદી અને સફળતા થતાં વાર નથી લાગવાની.

૧. આ પેટામયાળાવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૧૪-૩-૧૯૨૬ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

અમેરિકાનું નિમંત્રણ સ્વીકારવાનો આગ્રહ કરનારા અનેક પત્રોમાંનો આ એક છે. મારું ન જવાનું કારણ તો સાદું છે. અમેરિકા જવાને માટે જોઈએ એટલી મને મારે વિશે શ્રદ્ધા નથી. મને શંકા નથી કે અહિંસાની હિલચાલે પૂરેપૂરી જડ નાખી છે. એની અંતિમ સફળતા વિશે મને જરાય શક નથી; પણ અહિંસાની અમોઘ શક્તિનું દૃશ્યપ્રમાણ હું હજી આપી નથી શકતો ત્યાં સુધી તો મારે હિંદમાં રહીને મારા સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવો ઘટે એમ લાગે છે. જે દાખલાઓ ટાંકવામાં આવ્યા છે તે અને મારી વચ્ચે કશી સમાનતા નથી. અને જે હોય જ તોપણ પેગમ્બર સાહેબ અને સ્વામીજી બંનેને અંતરનો સંદેશ મળ્યો હતો. મને હજી નથી મળ્યો.

ખાદીની સફળતા કેવળ નાણાંની છૂટ ઉપર આધાર નથી રાખતી. ખાદીને પાકા પાયા ઉપર મૂકવાને માટે અનેક વસ્તુઓની સુવ્યવસ્થા એકઠી થવાની જરૂર છે. જે હું કદી અમેરિકા જાઉં તો તે કોઈ હિંદી હિલચાલ જેની સામે મારો સંબંધ હોય તેને માટે નાણાં એકઠાં કરવા માટે તો નહીં જ જાઉં. હિંદુસ્તાને પોતે પોતાનો ભાર ઉઠાવવો જોઈએ. અને જે અમેરિકાને આપણી પ્રવૃત્તિને મદદ આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય લાગશે તો તે “આપલે”ના ન્યાયે નહીં પણ સ્વતંત્રપણે આપશે. મારું અમેરિકા જવું અને અમેરિકાએ મને મદદ આપવી એ બંને વસ્તુના ગુણદોષો સ્વતંત્ર રીતે જ વિચારાય.

એક સુધારો

એક ભાઈ લખે છે કે તા. ૧૮-૨-૨૬ના યંગ ઇન્ડિયામાં જે ધારાસભાના સભ્યનો ઉલ્લેખ છે તેઓ પોતે રૅટિયો કાંતતા નથી. એમની વતી એમની ભત્રીજી કાંતે છે. આ ભૂલ સુધારી લેતાં મને આનંદ થાય છે. આ માહિતી મને એક આધારભૂત સ્થળેથી મળેલી, એટલે મેં એ છાપેલી. અતિશયોક્તિ કરવાથી ખાદી પ્રવૃત્તિને કે બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિને કશો લાભ થઈ શકે નહીં. નાનામાં નાની ભૂલથી પણ એક શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને હાનિ પહોંચે છે. ધારાસભાના સભ્યો જે કાંતતા જ હોય તો એ વાતનો પ્રચાર ભલે થાય. ધારાસભાના સભ્યો કાંતે કે ન કાંતે, ઘણા લોકો કાંતે કે માત્ર થોડા જ લોકો કાંતે, પરંતુ પ્રવૃત્તિ એના શુદ્ધ સ્વરૂપે જ ચાલુ રહેવી જોઈએ. જે આ પ્રવૃત્તિમાં એનું પોતાનું દૈવત હશે, એટલે કે જે આ દેશમાં લાખો લોકો ભૂખે મરતા હશે, જે એમની પાસેના સમયનો કાંઈ નહીં તો ત્રીજે ભાગ તેઓ આજસમાં વેડફી નાખતા હશે, અને આવડા મોટા જનસમુદાય માટે તેમને તાત્કાલિક આપી શકાય તેવો હાથકાંતણ જે એક જ ધંધો હશે તો આ પ્રવૃત્તિ ચાલવાની છે, પછી ભલે હાલ પૂરતો માત્ર એક જ સાચો માણસ એનો પ્રતિનિધિ હોય. જે માન્યતાઓ ઉપર આ પ્રવૃત્તિ રચાયેલી છે તે માન્યતાઓ જ જે ખોટી હશે તો ખુદ વાઈસરોય રૅટિયો કાંતશે તોપણ એ ટકવાની નથી. એટલે એકેએક ખાદી કાર્યકર આટલું સમજી લે કે આ પ્રવૃત્તિ આ દેશના લાખો ગરીબોના હિતની છે અને એની ઝડપથી પ્રગતિ કરવા માટે એને બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં એના વિશે થતાં વિધાનોમાં કડક સત્યકથનની વધારે જરૂર છે.

પ્રસિદ્ધ થયેલા આંકડા મોકલનાર સેક્રેટરી લખે છે કે જાહેર કરેલાં ઈનામો પૈસાદારો માટે નહોતાં, પણ તે કાંતણમંડળોમાં નિયમિત હાજરી આપનાર ગરીબો માટે હતાં.

કિશોર વયનાં બાળકો માટે

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘમાં જોડાવા માગતાં કિશોર વયનાં ભાઈબહેનો માટે સંઘના સેક્રેટરીએ નીચેનું ફોર્મ^૧ તૈયાર કર્યું છે. સૂતરનો પોતાનો પહેલો હપતો મોકલતી વખતે કિશોરોએ આ

૧. આ ફોર્મ અહીં આપ્યું નથી. કિશોરોએ ૧૦૦ વાર સૂતર મોકલવાનું હતું.

ફોર્મ ભરી મોકલવું અને તેના પર સહી કરવાનું ચૂકવું નહીં. સૂતર તથા ફોર્મ સંચાલક, ટેકનિકલ વિભાગ, અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ, સત્યાગ્રહ આશ્રમ, સાબરમતીને મોકલવાનું છે.

આ દેશના ગરીબોને માટે જેને લાગણી હોય એવો એકેએક છોકરો અને છોકરી આ સંઘના સભ્ય બનવામાં માન સમજે અને એને પોતાનું કર્તવ્ય ગણે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૧-૩-૧૯૨૬

૧૦૨. નોંધ

કોંગ્રેસના સભાસદો બનનારને

કોંગ્રેસના સભાસદ બનવા માટે હવે ચરખા સંઘના અરજીપત્રકમાં માત્ર સભાસદ બનવાની ઈચ્છા દર્શાવવી કે 'અ' અથવા 'બ' લખી દેવું એ પૂરતું નથી. કોંગ્રેસના સભ્ય બનવા માટે એક ખાસ અરજીપત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. કોંગ્રેસના સભાસદ બનવા માગનારે એ અરજીપત્રક ભરવું જોઈએ. આ અરજીપત્રક ભરવા ઉપરાંત અરજદારે આ વર્ષ (૧૯૨૬) માટે ૨૦૦૦ વાર સૂતર મોકલવું પડશે. એ સૂતર મળ્યા પછી જ અરજદારને કોંગ્રેસનું પ્રમાણપત્ર મળી શકશે. દાખલા તરીકે, જે ચરખા સંઘના 'અ' વર્ગના કોઈ સભ્યે ઓક્ટોબરથી ડિસેમ્બર સુધીના ગાળા માટે ૩૦૦૦ વાર સૂતર આપ્યું હશે તો જ્યાં સુધી તે જાન્યુઆરીથી ફેબ્રુઆરી સુધીનું બીજું ૨૦૦૦ વાર સૂતર નહીં મોકલે ત્યાં સુધી તેને કોંગ્રેસનું પ્રમાણપત્ર મોકલાશે નહીં. જે કોઈએ જાન્યુઆરી સુધીનું સૂતર મોકલી દીધું હશે તો પણ જ્યાં સુધી તે ફેબ્રુઆરીનું ૧૦૦૦ વાર સૂતર નહીં મોકલે ત્યાં સુધી કોંગ્રેસનો સભાસદ બની શકશે નહીં. એ જ રીતે જે 'બ' વર્ગના સભાસદો ઓક્ટોબર, નવેમ્બર કે ડિસેમ્બર ૧૯૨૫માં ૨૦૦૦ વાર સૂતર આપી ચૂક્યા હશે તેઓ પણ જ્યાં સુધી બીજું ૨૦૦૦ વાર સૂતર નહીં મોકલે ત્યાં સુધી કોંગ્રેસના સભાસદો બની શકશે નહીં.

[મૂળ હિંદી]

હિન્દી નવજીવન, ૧૧-૩-૧૯૨૬

૧૦૩. પી. એસ. આર. ચૌધરીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર તથા એની સાથે બીડેલા કાગળો મળ્યા. તમે એક દુઃખદ ઘટનાનું હૃદયદ્રાવક બયાન આપ્યું છે. મને લાગે છે કે તમે જે આંદોલનનો વિચાર કરો છો તેમાંથી આજું પરિણામ નીપજશે નહીં. આ સ્થિતિમાંથી છટવું હોય તો આપણે સાચી તાકાત કેળવવી પડશે. તેમ છતાં યંગ ઇન્ડિયાનાં પાનાંમાં હું આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા ધારું છું.^૧

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. એસ. આર. ચૌધરી

માનદ મંત્રી

ગ્વાસગો ઈન્ડિયન યુનિયન

ગ્વાસગો યુનિવર્સિટી

ગ્વાસગો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૪૦

૧૦૪. ડી. હનુમંતરાવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ હનુમંતરાવ,

તમારા પત્રો મને ગમ્યા. ખાસ કરીને છેક છેલ્લો પત્ર વધારે ગમ્યો. તેમ છતાં તમારાં કેટલાંયે મંતવ્યો મને બિલકુલ માન્ય નથી. દવા નહીં લેવાના સિદ્ધાંતમાં તમને અડગ શ્રદ્ધા છે એ મને ગમે છે અને કોઈ પણ સંજોગોમાં મારે દવાઓ ન લેવી એવો તમારો આગ્રહ મને ગમે છે. પરંતુ અનુભવે હું એવું શીખ્યો છું કે સુધારકોમાં અમુક અંશે એવી અસહિષ્ણુતા અને ઝનૂન આવી જાય છે કે સુધારા વિશેની તેમની ભારે લગન છતાં તે સુધારાને જ બાધક નીવડે છે.

દાખલા તરીકે તમે ગણાવો છો તે કિવનાઈનની માઠી અસરો લાંબા સમય સુધી મોટી માત્રામાં કિવનાઈન લેવાથી ઉદ્ભવે છે, જ્યારે મેં તો પાંચ ગ્રેનની માત્રામાં જ લીધું હતું અને ૨૪ કલાકમાં કદી ૧૦ ગ્રેનથી વધારે લીધું નથી, અને તે પણ તાજા લીંબુના રસમાં પુષ્કળ પાણી અને સોડા બાયકાર્બ ભેળવીને લીધું હતું. પાંચ દિવસના ગાળામાં બધું મળી ૩૦

૧. જુઓ “નાનકહું દક્ષિણ આફ્રિકા”, ૧૮-૩-૧૯૨૬.

ગ્રેન કરતાં વધારે કિવનાઈન મેં લીધું નથી. આ રીતે ચાર દિવસ સુધી મેં રોજના માત્ર પાંચ ગ્રેન લીધું હતું. આની મારા ઉપર કોઈ ખરાબ અસર થયેલી દેખાતી નથી. આટલું કિવનાઈન લઈને હું અનેક ચિંતાતુર મિત્રો અને દાક્તરોને રાજી કરી શક્યો છું. તેઓ તો મને એકી વખતે ૧૫ ગ્રેન લેવાનો આગ્રહ કરતા હતા.

કિવનાઈનને આંખો મીચીને વગોવવાથી એનો ઉપયોગ અટકવાનો નથી, કારણ કે એ એક જ એવી દવા છે જેની થોડા સમય માટે મલેરિયા મટાડવાની એકંદર શક્તિ વિશે શંકા લાવી શકાય તેમ નથી. જે કિવનાઈન અત્યારની માફક મલેરિયાના પ્રકોપને ખરેખર નજરે દેખાય એ રીતે રોકતું રહેશે તો એની સંભવિત માઠી અસરથી લોકો ભડકવાના નથી. એટલે એની ટીકા હળવી હોવી જોઈએ.

હું જેવમાં હતો ત્યારે જે કારણોને લીધે મેં ઓપરેશન^૧ કરાવ્યું હતું તે જ કારણોને વશ થઈને મેં કિવનાઈન પણ લીધું. તે વખતે જેવબંધનને કારણે મેં નમતું આપ્યું હતું તો આ વખતે નિર્ભેળ પ્રેમના બંધને મારી પાસે આ આગ્રહ છોડાવવામાં એથીયે કેટલો બધો વધારે ભાગ ભજવ્યો હશે? પણ ઓપરેશન કરાવવા હું સંમત થયો એમાં મારા પોતાના મનની નબળાઈનો જ પડઘો છે એવી પ્રતીતિ જે મને ન થઈ હોત તો સાસૂન હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન કરાવવા બીજી કોઈ ચીજ મને લલચાવી શકી ન હોત. પણ એ નબળાઈ, તમે જેને નિસર્ગોપચાર કહો છો તેની સંપૂર્ણ સફળતા વિશેની અશ્રદ્ધા જ છે. નિસર્ગોપચારનું હજી તો સંશોધન ચાલી રહ્યું છે અને તેનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. એ શાસ્ત્ર હજી એવી સંપૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચ્યું નથી કે આપણે એમાંથી સો ટકા પરિણામોની ખાતરી રાખી શકીએ. અને જે તમારા મનમાં નિસર્ગોપચારથી પણ ચડિયાતી એવી કોઈ ચીજ એટલે કે ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા અને તેમાંથી પરિણમતું આધીનપણું હોય, તો હું કબૂલ કરું છું કે હજી એ અવસ્થાએ હું પહોંચ્યો નથી. એ અવસ્થાએ તો આપણે કષ્ટભર્યા પ્રયત્ન કરીને જ પહોંચી શકીએ. આવી અવસ્થા વચ્ચેની માફક ધારણ કરી શકાતી નથી. તેમ દલીલ કરીને પણ આપણે કોઈને પણ આપણી અંદર રહેલી, સૌનું રક્ષણ કરનારી શક્તિનું સંપૂર્ણ ભાન કરાવી શકતા નથી.

તમારી સાથે લંબાણથી ચર્ચા કરવાનું કારણ એ છે કે તમારા દિલની સચ્ચાઈ માટે મને માન છે, પરંતુ તમારામાં મને એવી અધીરાઈ અને અસહિષ્ણુતા વધી રહેલી જેવા મને છે જે નિસર્ગોપચારના હિમાયતી તરીકેની તમારી પ્રગતિમાં બાધારૂપ બનવા સંભવ છે. એવું માનીને બેસી ન જશો કે જે ચીજોનો સ્વાદ કડવો હોય છે તે બધી ખરાબ જ હોય છે. કડવાશ, મીઠાશ વગેરે શબ્દોનો અર્થ સંદર્ભ પ્રમાણે કરવાનો હોય છે. તમે જાણો છો કે કેટલાક લોકોને માટે કડવાશ કરતાં મીઠાશ વધારે અરુચિકર હોય છે? શું તમે એ અભિપ્રાય માન્ય નહીં રાખો કે કડવા લીમડાનાં પાંદડાંના નિયમિત સેવન કરતાં ખાંડનું નિયમિત સેવન વધારે હાનિકારક હોય છે? અને લીમડાના દાંતણ વડે પોતાના દાંત સારી રીતે સાફ કરનાર માણસનું મોં જરૂર સ્વચ્છ અને નીરોગી રહેશે એવું હું ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું. શું તમે એને ચમચો ભરીને ખાંડના ભૂકા વડે દાંત ઘસવાનું કહેશો?

અંતમાં “વૈદ્યરાજ, પ્રથમ તમે જ રોગમુક્ત બનો” એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને મારે તમને કહેવું રહ્યું કે પ્રથમ તમે જાતે હૃષ્ટપુષ્ટ અને ખડતલ બની લોકો સમક્ષ એવું ઉદાહરણ ઊભું કરો કે નિસર્ગોપચારનો પ્રચાર તમારા ઉદાહરણથી આપોઆપ થતો રહે.

તમે મારા પર ટીકાની ઝડી વરસાવતા બંધ થાઓ એવા ખ્યાલથી આ પત્ર નથી લખાયો. માત્ર સામેથી આવતી ટીકાની ઝડી ઝીલવા તમારે તૈયાર રહેવું જોઈશે.

પેલા બે મિત્રો આશ્રમમાં આવવા માગે છે તેમના વિશે તથા નેલોરના આશ્રમ વિશે થોડા દિવસ ઉપર મેં તમને પત્ર લખ્યો હતો તે તમને મળ્યો કે નહીં તેની મને ખબર નથી. એ પત્ર તમને વિઝાગાપટ્ટમને સરનામે મોકલવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે તમે બીજું કોઈ સરનામું આપ્યું નહોતું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. હનુમંતરાવ

ડી. વી. રામસ્વામી આચરને ત્યાં

વિઝાગાપટ્ટમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૦

૧૦૫. કેલપ્પનને પત્ર

માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો. જરૂરી મદદ તમને મેળવી આપતાં મને આનંદ થશે. આ વિશે અત્યારે મારે શ્રી ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. એટલે થોડા વખત પછી હું તમને ફરીથી લખીશ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૧

૧૦૬. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ સી. આર.,

તમારા છેલ્લા તાર પછી તમારા તરફથી કંઈ સમાચાર નથી. તમે નહીં આવી શકો એમ માનીને કેલપ્પન તરફથી આવેલો પત્ર આ સાથે તમને મોકલું છું. તમે શી સલાહ આપો છો? તમને લાગતું હોય કે આ મદદ આપવા જેવી છે, તો તમારી પાસેનાં ત્રાવણકોરનાં નાણાંમાંથી આપવાની કૃપા કરશા.

લેખનો બીજો હપતો મોકલવા તમે વચન આપ્યું હતું તે ક્યારે મોકલો છો?^૨ વાચકો પહેલા હપતાની બધી વાતો ભૂલી જાય ત્યાં સુધી મોડું ન કરશો.

તમારો

૧. માર્ચ ૨, ૧૯૨૬ના આ પત્રમાં કેલપ્પને એક ધર દુરસ્ત કરવા ગાંધીજી પાસે રૂ. ૬૦૦/-ની મદદ માગી હતી.

૨. જુઓ “એક નીરસ સંવાદ”, ૧૮-૩-૧૯૨૬.

બિડાણ ૨

શ્રીયુત ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

ગાંધી આશ્રમ

તિરુચેનગોડુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૧

૧૦૭. સુંદરસ્વરૂપને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. યંગ ઇન્ડિયામાંના ગમે તે ભાગનો તરજુમો કરવાની તમને છૂટ છે. પરંતુ મેં પ્રમાણિત કર્યું છે એ રીતે કશું છપાવવું નહીં કેમ કે તમારા તરજુમા હું તપાસી શકું એમ નથી. એટલે તમે જે કંઈ કરો તે તમારી પોતાની જવાબદારી ઉપર કરવું અને તમારાં સાહસ વિશે મારા નામનો ઉલ્લેખ કરવો નહીં. હું તો માત્ર તમારા માર્ગમાં કોઈ કાનૂની અવરોધ હોય તો તે દૂર કરું અને આ પત્રથી એ દૂર થાય છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સુંદરસ્વરૂપ

લંદોરા હાઉસ

મેરઠ સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૨

૧૦૮. એક પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. મને ખરેખર એમ થાય છે કે હું યુરોપ આવી શકું અને મારા અનેક અજાણ્યા યુરોપિયન મિત્રોને મળી શકું. પણ હાલ તુરત મને લાગે છે કે મારે આ દેશ છોડીને બહાર ન જવું જોઈએ. મને જ્યારે લાગશે કે મારો માર્ગ મોકળો થયો છે ત્યારે યુરોપ આવતાં હું અચકાઈશ નહીં. એ સમય આવતાં સુધી તો આપણે પત્રવ્યવહાર દ્વારા જ એકબીજાને મળવું રહ્યું. એ જ રીતે હાલમાં મિ. એન્ડ્રૂઝને કે બીજા કોઈ મિત્રોને પણ મોકલી શકાય તેમ નથી. મિ. એન્ડ્રૂઝ હાલ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા છે. તેઓ આવતે મહિને પાછા આવશે. પણ અહીં એમને માટેનું કામ ક્યારનુંયે નક્કી થઈ ગયું છે અને તેમાં તેઓ મહિનાઓ સુધી રોકાયેલા રહેશે.

ટોલ્સ્ટોયનાં લખાણોની મારા પર ભારે અસર થયેલી છે એ બાબતમાં કશી શંકા નથી. મારા અહિંસાના પ્રેમને એમણે પુષ્ટિ આપી છે. જીવનના પ્રશ્નોનું આજ પહેલાંનું મારું દર્શન વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં એમણે મને મદદ કરી છે. આ વસ્તુ રજૂ કરવાની એમની ઢબ તદ્દન અનોખી છે. સાથે સાથે હું જાણું છું કે અમારી વચ્ચે પાયાના મતભેદો હતા અને એ મતભેદો ચાલુ રહેવા છતાં જ અનેક ચીજો બદલ એમના પ્રત્યેની મારી આભારની લાગણી કાયમ રહેવાની છે એની સરખામણીમાં આ મતભેદો તદ્દન ક્ષુલ્લક છે. મારી દેશભક્તિ જગજહેર છે. મારા દેશ માટેનો મારો પ્રેમ હમેશાં વધી રહ્યો છે, પણ એ પ્રેમનું મૂળ મારો ધર્મ છે એટલે મારો દેશપ્રેમ કોઈ પણ અર્થમાં એકાંગી નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૩

૧૦૯. સરોજિની નાયડુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલો બીજો કેબલ આ સાથે બીડું છું. આ કેબલમાં હાજીના પહેલા કેબલનો ઉલ્લેખ છે. તમે કે સોરાબજીએ તેનો કશો જવાબ મોકલ્યો છે ખરો? કશો જવાબ ન મોકલ્યો હોય તો કૃપા કરીને હવે એક સંતોષકારક જવાબ મોકલો.

આ સાથે બીડેલા કેબલનો મેં મોકલેલો જવાબ નીચે પ્રમાણે છે :

“અઠવાડિયા પહેલાં દિલ્હી સમિતિને અભિપ્રાય મોકલી દીધો છે.”

તમારો

બિડાણ ૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૪

૧૧૦. ટી. કે. માધવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ માધવન,

તમારો પત્ર મળ્યો. સુચીન્દ્રમમાં સમાધન થયું તેથી હું રાજી થયો. એ વિશે ડૉ. નાયડુએ મને તાર કર્યો જ હતો. જવાબમાં મેં એમને લખ્યું હતું કે જ્યાં સુધી મને એ કરારનું પૂરું લખાણ નહીં મળે ત્યાં સુધી યંગ હિન્ડિયામાં એ વિશે હું કશું લખવાનો નથી. હવે જાણવા મળે છે કે એ બધું ખાનગી છે. એટલે હું ધારું છું કે એ વિશે મારે કશું કહેવું ન જોઈએ.

દીવાનના નિર્ણયના વિરોધ રૂપે સભ્યપદનું રાજીનામું આપવાનો તમારો વિચાર મને બિલકુલ પસંદ નથી. કોઈ નિર્ણય પોતાને અન્યાયી લાગે એટલે દરેક સભ્ય જો રાજીનામું આપી દે તો પછી એકેય સભ્ય બાકી ન રહે. આપણા પોતાના મુક્દમામાં આપણે પોતે ન્યાયાધીશ ન બનવું જોઈએ. તમે પોતે એવા ન્યાયાધીશ બની બેઠા છો. તમે કેવી રીતે કહી શકો કે કાયદાનો તમે કરેલો અર્થ ખરો છે અને દીવાને કરેલો અર્થ ખોટો છે? અલબત્ત, આમાં ન્યાય ક્યે પક્ષે છે તે હું જાણતો નથી, પરંતુ વિરોધરૂપે રાજીનામું કયા સિદ્ધાંતને આધારે આપી શકાય તે હું જાણું છું. નિર્ણય આપવામાં અન્યાય થયો હોય તો તેના વિરોધમાં સભાગૃહ મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ લાવી શકાય, એક સાદું નિવેદન કરી શકાય, અને બીજી અનેક ચીજો થઈ શકે; પરંતુ એ નિમિત્તે રાજીનામું તો ન જ આપી શકાય. હું ઈચ્છું છું કે તમારું એકેએક પગલું બરાબર વિચારપૂર્વકનું અને તમને શોભે એવું હોય. સામાન્ય સભાસદ કરતાં તમારી જવાબદારી ઘણી મોટી છે, કેમ કે તમે દલિત વર્ગોના પ્રતિનિધિ છો અને કમનસીબી એવી છે કે તમારી મામૂલી ભૂલને મોટી કરીને વગોવવામાં આવશે, જ્યારે સામાન્ય સભ્યોની અનેક મૂર્ખાઈઓને જતી કરવામાં આવશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ટી. કે. માધવન

ત્રિવેન્દ્રમ ધારાસભાના સભ્ય

ત્રિવેન્દ્રમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૫

૧૧૧. સુરેશબાબુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય સુરેશબાબુ,

તમને તાર કર્યા પછી તમારો પત્ર મળ્યો. તમને કદાચ અહીં આવવાનો સમય ન મળે એમ માનીને તમારા પત્રના જવાબમાં હું એમ કહેવા માગું છું કે સંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી કોન્ટ્રેક્ટનું ફોર્મ ભરવામાં તમે વિલંબ કર્યો એ તમારી ભૂલ હતી.

તમે જણાવેલી મુશ્કેલીઓ સંબંધમાં તમને મારી તો હજી પણ એવી સલાહ છે કે પહેલાં કોન્ટ્રેક્ટ ફોર્મ ભરી દો અને પછી જ તમે ઉઠાવેલા અનેક મુદ્દાનો વિચાર કરવાની સેક્ટરી પાસે માગણી કરો. આમ લખવાનું કારણ એ છે કે મારી પોતાની અંગત ઈચ્છાને લીધે જ ઔપચારિક કાર્યવાહી પૂરી કર્યા વિના તમને પૈસા મોકલવામાં આવ્યા હતા. આમ કરવું એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ અયોગ્ય હતું. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ જેવી મોટી સંસ્થાએ વાસ્તવમાં જે પદ્ધતિએ કામ કરવું જોઈએ તે પદ્ધતિને આમાં બાજુએ મૂકવામાં આવી હતી.

જે તમે અહીં આવી શકો તો તમે જણાવેલી મોટા ભાગની બાબતોનો સંતોષકારક ઉકેલ કાઢી શકાશે. મેં તો તમારી પાસે કવિવરની આશ્રમની મુલાકાતના સવિસ્તર વર્ણનની અપેક્ષા રાખી હતી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૬

૧૧૨. લિબરેટરને સંદેશો

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

લિબરેટરનો કાર્યક્રમ મહત્વાકાંક્ષાભર્યો છે. મારી સમક્ષ પડેલી જાહેરાતમાં ગણાવેલી બાબતો પૈકી એક બાબતમાં પણ એ સફળ થશે તો સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ પોતાના આ નૂતન બાબક માટે પસંદ કરેલું નામ સાર્થક થશે.

મારી સમક્ષ પડેલી જાહેરાતમાં દલિત વર્ગોને મુક્તિ અપાવવાના કાર્ય પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે વાજબી છે. પરંતુ કહેવાતા દલિત વર્ગો ઉપરાંત દલિત દશામાં ડૂબેલા બીજા પણ સંખ્યાબંધ વર્ગો બાકી રહે છે. આપણી પરદેશી કાપડ પહેરવાની ઘેલછાને કારણે તેઓ આ દશામાં આવી પડ્યા છે. તેઓ આ દેશની વસ્તીનો પાંચમો ભાગ નહીં પણ ચાર પંચ-માંશ ભાગ જેટલા છે. એટલે જ લિબરેટર ગામડાંને શહેરોનાં પ્રલોભનોથી છોડાવવા માગતું હોય તો હું એમ કહેવાનું સાહસ કરું છું કે રૅટિયા વિના આ કાર્ય અસંભવિત છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૭

૧૧૩. યુનીલાલને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈ યુનીલાલજી,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. તમારી યોજના પણ મેં જોઈ લીધી છે. એમાં મને કશો કસ દેખાતો નથી. ગાયોની કતલ એકલાં શહેરોમાં જ થાય છે, અને એને રોકવાનો એકમાત્ર રસ્તો એ છે કે ઢોરોની ખરીદી કસાઈઓ કરતાં ઊંચા ભાવે કરવી. આવી હરીફાઈ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે ખરીદેલાં ઢોરનું ખર્ચ આપણે પાછું મેળવી શકીએ. અને જ્યાં સુધી આપણે ડેરી કાઢીએ નહીં અને ધાર્મિક વૃત્તિથી મરેલાં ગાયબળદનાં ચામડાં ઇત્યાદિનો વેપાર કરીએ નહીં ત્યાં સુધી ખરેલાં નાણાં પાછાં મેળવી શકીએ નહીં. જેમ ગાયનું દૂધ પીને આપણે ગોમાંસ ખાવાનું ટાળીએ છીએ અને તે કારણે દૂધને પવિત્ર માનીએ છીએ એ જ રીતે ગાયબળદને કતલથી બચાવવા માટે આપણે મરેલાં જનવરનાં હાડચામ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ ધાર્મિક ફરજ સમજીને કરવો જોઈએ. આપણી સમક્ષ હવે આપણે બે મુદ્દા ઉપસ્થિત થયેલા જોઈએ છીએ. એક તો, ડેરી અને ચર્માલયનું શાસ્ત્ર જાણનારાની મદદ લેવી; અને બીજું, મરેલાં જનવરનાં હાડચામ ઇત્યાદિના વેપારને જે લોકો અજ્ઞાનને લીધે દોષિત સમજે છે તેમને જ્ઞાન આપી તે નિર્દોષ જ નહીં પરંતુ પુણ્ય કાર્ય છે એમ સમજાવવું. જે મારું કહેવું ખરું હોય તો ગૌશાળાઓ અને પાંજરાપોળોને આપણે એવી રીતે ચલાવવી જોઈએ કે તે બધી ડેરીઓ અને ચર્માલયો બની જાય.

ગોરક્ષાનું કામ આજકાલ નીરસ બની ગયું છે. એનું કારણ એ છે કે ગોરક્ષાને નામે લાખો રૂપિયાનો ફાળો ઉઘરાવવા છતાં હકીકતમાં હજી સુધી આપણે એક પણ ગાયને બચાવી શક્યા નથી. એથી ઊલટું, ગોરક્ષાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના અભાવે ગાય સસ્તી બની જતાં એની કતલ વધતી જાય છે.

આ પત્ર તમારે અધિવેશન વખતે વાંચવો હોય તો વાંચી શકો છો.

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૯૮

૧૧૪. હિંદુસ્તાનીને સંદેશો

[માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૬]

જે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના છાયા માટે મારી પાસેથી સંદેશો માગે તેને જે રૅટિયા અને ખાદી માટે પ્રેમ ન હોય તો તે મારી પાસેથી સંદેશો માગવામાં ગંભીર ભૂલ કરે છે, કેમ કે ખાદી ને રૅટિયા સિવાય બીજી કોઈ ચીજનો હું વિચાર પણ કરી શકતો નથી, તો પછી લખવાની તો વાત જ ક્યાંથી હોય! મારી ચારે તરફ હું આપત્તિઓ, ઝઘડા, પરાજય અને તેમાંથી નીપજતી નિરાશા જોઈ રહ્યો છું. રૅટિયો મારું એકમાત્ર આશ્વાસન છે. તેથી હું સૌ કોઈને રૅટિયો ચલાવવાની સલાહ આપું છું. આ રૅટિયા દ્વારા હું દેશના નાનામાં નાના માણસ જોડે અતૂટ સંબંધ બાંધું છું, એ વિચારથી મને શાંતિ અને આનંદ મળે છે. રૅટિયા દ્વારા અને મારા પોતાના પરિશ્રમ દ્વારા દેશને જરૂર છે એવી સંપત્તિમાં હું કાંઈક વધારો કરું છું. એની મારફતે હું નવસાને વચ્ચેથી ઢાંકવામાં મારો અતિ નમ્ર ફાળો અદા કરું છું, અને દેશના ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ આજીવિકા માટે ભીખ માગવા કરતાં મજૂરી કરવાને નોતરું છું.

રૅટિયો બધા વિવાદો અને મતભેદોથી પર છે. તે એકેએક ભારતવાસીની સહિયારી મિલકત છે અથવા હોવી જોઈએ. એટલે જે હિંદુસ્તાનીનું ધ્યેય દેશનું રાજકીય ઉત્થાન કરવાનું હોય અને જે એના વાચકોને એના એ ધ્યેયની કદર હોય તો તેઓ સારામાં સારું કામ એ કરી શકે કે પોતે રોજ ઓછામાં ઓછો અર્ધો કલાક રૅટિયો ચલાવે અને પરદેશી તેમ જ દેશી મિલમાં બનેલા કાપડનો બહિષ્કાર કરી કેવળ હાથે કાંતેલી ને હાથે વણેલી ખાદી જ પહેરે અને આ રીતે ખાદી પાછળ પોતે જે પૈસા ખર્ચે તે બધા દેશના સૌથી ગરીબ લોકોને પહોંચાડે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૮

૧૧૫. શાર્દૂલસિંહ કવીસરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારા બે પત્રો મને મળ્યા છે. એમાંના સામાન્ય પત્રના જવાબમાં હું હિંદુસ્તાની માટે મારો લેખ કે સંદેશો જે કહો તે આ સાથે મોકલી આપું છું.

તમારો બીજો પત્ર વાંચી મનને ઘણો ઉદ્દેગ થયો. આ બધો ધૂંધવાટ બહાર નીકળી જવા દો. તે સિવાય બીજું કશું આપણે કરવાનું નથી. આ ઝઘડા અને સ્વાર્થલોલુપતાના અનિષ્ટને ઓળખનારા આપણે જે આ આઘાત સહી લઈશું તો સૌ સારાં વાનાં થશે.

તમારા ત્રીજા પત્રની નક્કલ ઘણી રસપ્રદ છે. તમારો જેલનો અનુભવ ઘણો ઉપયોગી છે. જેલમાંથી છૂટ્યા પછીની ત્યાંની વસ્તુઓની તમારી છાયા ઉંડા વિચારો પ્રેરે છે. તમારા એ અભિપ્રાય સાથે હું સંમત થાઉં છું કે અસહકાર નિષ્ફળ ગયો નથી અને એનો અંત આવી ગયો નથી. તમારું એ કહેવું પણ મને માન્ય છે કે ઘણા લોકો ધારતા હોય તે કરતાં સ્વરાજ્ય વધારે નજીક આવ્યું છે. આખી વસ્તુનો સાર એ છે કે ભણેલા વર્ગનું પરિવર્તન કરવું જોઈએ.

જે આપણામાંના કેટલાક અડગ રહેશે, અને હું જાણું છું કે આપણે અડગ રહેવાના જ છીએ, તો આ વિચારપરિવર્તન થયા વિના રહેશે નહીં. મારા જેવા ચુસ્ત અસહકારીનું સ્વરાજ્યવાદીઓ પ્રત્યેનું વલણ સમજાવવા માટે ઘણા વિસ્તારથી લખવું પડે તેમ છે. એટલે એ વિષય હું અહીં નહીં છોડું. એક જ વાક્યમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે મારું વલણ એવી આશા પર બંધાયું છે કે કોઈ પણ પ્રગતિકારક નીતિનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં સ્વરાજવાદીઓ પાસેથી વધારેમાં વધારે અપેક્ષા રાખી શકાય.

એ વાત બિલકુલ સાચી છે કે પંજાબના ખેડૂતો જેવા લોકોમાં રૅટિયાને એક પૂરક ધંધા તરીકે દાખલ કરી ન શકાય, કેમ કે એમનો લગભગ બધો સમય રૅટિયા કરતાં વધારે લાભકારક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલો હોય છે. પરંતુ મધ્યમ વર્ગના લોકો પાસે તો ફાલતુ સમય હમેશાં પુષ્કળ હોય છે. એમને પોતાના દેશ પ્રત્યે એ લાગણી હોય તો તેમણે કરોડો ગરીબોનો વિચાર કરીને તેમને ખાતર ખાદી પહેરવી જોઈએ અને બીજા ક્ષા કારણે નહીં તો બીજા લોકોને દાખલો બેસાડવા અને તેમને પ્રોત્સાહન આપવા ખાતર પણ રોજ અર્ધો ક્લાક કાંતવું જોઈએ. એનું જે સૌથી મોટું રાજકીય મૂલ્ય છે તે તમારી સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાં ઊતરવું જોઈએ. એ મૂલ્ય એ હકીકતમાં રહેલું છે કે જે કરોડો લોકો અત્યારે પશુ કરતાં પણ ભૂંડું જીવન જીવી રહ્યા છે તેમને એક માનભર્યો ધંધો અને આજીવિકાનું સાધન મળી રહેશે. આજે તો તેમને કોઈ પણ કામ કરવા સમજાવી શકાતા નથી. સાથે સાથે તેઓ એવા નિર્માલ્ય બની ગયા છે કે કોઈ પણ જુલમીના જુલમને તેઓ લાચારીથી વશ થઈ જાય છે. અને મેં લૉર્ડ રીડિંગને ખાદી પહેરવા આગ્રહ કર્યો તેથી તેનું રાજકીય મહત્ત્વ શા માટે ઘટવું જોઈએ? જે હું લૉર્ડ રીડિંગને અસહકાર કે સવિનયભંગ બેમાંથી એક અથવા બંને કરવા કહું તો તેથી અસહકાર કે સવિનયભંગનું મહત્ત્વ ઘટી જાય ખરું?

અંતમાં, જ્યાં સુધી આમજનતા પર આપણો એટલો કાબૂ ન આવે અને પ્રભાવ ન પડે કે જેથી તેઓ કોઈ હિંસક દેખાવ વડે દેશની શાંતિનો ભંગ કરવાના નથી એની આપણને ખાતરી થાય, ત્યાં સુધી સામૂહિક સવિનયભંગ કરવો અશક્ય છે એમ હું માનું છું. ભૂતકાળમાં જ્યારે હિંસા ફાટી નીકળવાને પરિણામે મેં સવિનયભંગની લડત પાછી ખેંચી છે ત્યારે દરેક વખતે તમે જોયું હશે કે એ હિંસામાં કોંગ્રેસીઓનો હાથ હતો અને તે કારણે એ રાજકીય મહત્ત્વ ધરાવતી હતી. પણ જે મને એવી પાકી ખાતરી થાય કે દેશમાં બનતી હિંસક ઘટનાઓને રાજકીય આંદોલન સાથે કશો સંબંધ નથી અને કોંગ્રેસીઓનો એમાં સીધો કે આડકતરો હાથ નથી, તો એવાં હજારો હુલ્લડો ફાટી નીકળે તોપણ હું આગળ વધતાં અચકાઉં નહીં.

મારી તબિયતની વાત કરું તો મારામાં અશક્તિ જરૂર છે. પરંતુ મારા કોઈ પણ પ્રશંસક કરતાં મારા જીવનનું મહત્ત્વ હું ઘણી વધારે સારી રીતે સમજું છું એવી આશા દર્શાવીને તમે મારી ખૂબ જ કદર કરી છે. મારી બંધી તાકાત વાપરીને હું મારી તબિયત જાળવવા પ્રયત્ન કરીશ એની ખાતરી રાખશો. પરંતુ માણસ ગમે તેટલો સાવધાન રહે તોપણ તેના પર વૃદ્ધાવસ્થાની અસર થયા વિના રહેતી નથી. મને લાગે છે કે એકંદરે મારી તબિયત ઘણી સારી રહે છે.

તમારો સહૃદયી

સરદાર શાદ્દલસિહ કવીસર

લૉન્ડન વિખર્ટી

રામગલી, લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૮

૧૧૬. એક ગ્રાહકને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

યંગ ઇન્ડિયાના લવાજમ તરીકે હાથે કાંતેલું સૂતર મોકલી આપવાનું તમારું સૂચન તદ્દન નવું છે. આ બાબતમાં કોઈ નિયમ બનાવવામાં આવ્યો નથી અને લવાજમના બદલામાં સૂતર સ્વીકારવા માટે યંગ ઇન્ડિયાની ઓફિસમાં કશી જોગવાઈ પણ નથી. પરંતુ જે તમે ૨૦ નંબરનું એક્સરખું કાંતેલું અને સારા વળનું ૫૦,૦૦૦ વાર સૂતર મારા અંગત સરનામે મોકલી આપશો તો તે લવાજમ તરીકે સ્વીકારાય એવી વ્યવસ્થા હું કરીશ. એટલે કે આશ્રમ એ સૂતર ખરીદી લેશે અને એના પૈસા યંગ ઇન્ડિયાની ઓફિસમાં જમા કરાવવામાં આવશે. ૫૦,૦૦૦ વાર સૂતરનો અંદાજ પ્રમાણમાં મોટો છે, નાનો નથી. પરંતુ ચોક્કસ અંદાજ કાઢી સૂતર સ્વીકારવાનું શક્ય નથી. સૂતર સ્વીકારતાં પહેલાં મારે તેની કસોટી કરાવવી પડશે. આ વિચાર મુજબ સૂતર મોકલવાનો તમે નિર્ણય કરો તો કૃપા કરીને ૫૦૦-૫૦૦ વારની પદ્ધતિસરની આંટીઓ બનાવીને મોકલજો. કેમ કે સૂતર ગણવામાં કે તપાસવામાં જે કશી મુશ્કેલી ઊભી થશે તો લવાજમના બદલામાં તે સ્વીકારાશે નહીં અને તમારી ઈચ્છા હશે તો ટપાલખર્ચ ભોગવી લેતાં તે તમને પાછું મોકલવું પડશે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૫૯

૧૧૭. દેશી કલાકારીગીરીના નમૂના મોકલવા અપીલ

સાબરમતી,
માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૬

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ એક એવી શાળા પણ ચલાવે છે જ્યાં દેશી કલાકારીગીરીનું શિક્ષણ અપાય છે. હજી આ શાળા નાના પાયા પર ચાલે છે. પરંતુ હવે આ વિભાગને વિકસાવવાનો વિચાર છે. એ માટે એમાં એક ચિત્રપ્રદર્શન અને દેશી કલાકારીગીરીના સંગ્રહસ્થાનનો ઉમેરો કરવા ધાર્યો છે. આ વિભાગની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ પ્રોફેસર મલકાનીને^૧ સોંપવામાં આવ્યું છે. ભારતીય કલા અને કારીગીરીને ચાહનાર ભાઈબહેનો પ્રોફેસર મલકાનીને આ કામમાં જે કંઈ મદદ કરશે તે બદલ વિદ્યાપીઠ એમનું ઋણી બનશે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૦

૧. એન. આર. મલકાની, પાછળથી રાજ્યસભાના સભ્ય બન્યા.

૧૧૮. દીપક ચૌધરીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૬

ચિ. દીપક,

તારો પત્ર મળ્યો છે. હવે તો મારી તબિયત સારી છે. તારા અક્ષર હવે તો ઘણા સારા છે; ભાષા પણ સારી છે. આજકાલ આશ્રમમાં ઘણી ભીડ રહે છે.

તારું દિલ લશ્કરી શિક્ષણ લેવા પર ચોંટ્યું હોય તો હું કેવી રીતે રોકી શકું? મા કહે તેમ કરવું. આ બાબતમાં મારો અભિપ્રાય એમના અભિપ્રાયથી જુદો છે. આ કારણે હું તમારી બુદ્ધિનું પતન કરવા માગતો નથી. તમારું ભલું ઈચ્છી હું શાંત બનું છું.

તમારી બંનેની તબિયત સારી હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

૩, સની પાર્ક
બાલીગંજ, કલકત્તા

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૫૯

૧૧૯. લલ્લુભાઈ બ. પટેલને પત્ર

આશ્રમ,
શુક્રવાર, માર્ચ ૧૨, ૧૯૨૬

ભાઈ લલ્લુભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. કોઈ પણ બાળકનો એક પણ અવયવ છેદવો એ મને તો જંગલી લાગે છે.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

શ્રી લલ્લુભાઈ બકોરભાઈ પટેલ

નાપાડ

તા. આણંદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૫૯

૧૨૦. કસ્તૂરચંદ સૂ. મારફતિયાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, માર્ચ ૧૨^૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ કસ્તૂરચંદ,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું શ્રીયુત મુનશી અને શ્રી લીલાવતીબહેનનો વિવાહ સમજી નથી શક્યો. હું પોતે તો સામાન્ય રીતે વિધવાવિવાહ પસંદ જ કરતો નથી. કઈ સ્થિતિમાં વિધવાવિવાહ ઈષ્ટ છે એ મેં નવજીવનમાં પ્રસંગોપાત્ત બતાવ્યું છે. તેની આગળ હું જઈ નથી શકતો. વળી સામાન્ય રીતે વર્ણાશ્રમધર્મને હું માનું છું. તે દૃષ્ટિએ પણ આ વિવાહ મને અનુકૂળ ન લાગે. પણ તેની જાહેર ચર્ચા કરવા હું કોઈ પણ રીતે તૈયાર નથી. તેથી સમાજની સેવા થઈ શકે એમ મને ભાસતું નથી. અને દંપતીનો પક્ષ હું જાણું નહીં ત્યાં સુધી ટીકા કરવાનો અધિકારી છું એમ પણ મને ન લાગે. તેથી મેં સામાન્ય દૃષ્ટિએ મારો વિચાર તમને દર્શાવ્યો છે. પણ તે જાહેરમાં પ્રગટ કરવાને અર્થે તો નહીં જ. પ્રથમ દૃષ્ટિએ વધારે વિચાર કર્યા વિના, વધારે વિગત જાણ્યા વિના જે તત્ત્વ મને આ વિવાહમાં અયોગ્ય લાગ્યાં છે તે મેં તમને બતાવ્યાં.

શ્રી કસ્તૂરચંદ સૂરચંદ મારફતિયા

સાબરકાંઠા બોર્ડિંગ હાઉસ

મમ્માદેવી, મુંબઈ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૬૦

૧૨૧. આનંદપ્રિયને પત્ર

સાબરમતી,
માર્ચ ૧૩, ૧૯૨૬

ભાઈ આનંદપ્રિયજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હેંડબિલ હું વાંચી ગયો. બહુ જ ગંદું છે એમાં કશો શક નથી. પરંતુ મારી સલાહ છે કે એના પર કશું ધ્યાન આપવું નહીં. આવી વાતોનો જવાબ આપવાથી એને થોડું પણ મહત્ત્વ મળે છે. અને ઘણા લોકો કેવળ જાહેરમાં આવવાના હેતુથી આવી વાતો લખતા હોય છે. પ્રસંગ આવ્યે જ કોઈ મુદ્દાની ચોખવટ કરવી પડશે તો તે હું કરી લઈશ.

કારેલી બાગ

વડોદરા

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૬૧

૧. મૂળમાં ૧૩ તારીખ લખી છે. પણ તે દિવસે શુક્રવાર નહોતો.

૧૨૨. સુખદેવપ્રસાદ સિંહાને પત્ર

સાબરમતી,
માર્ચ ૧૩, ૧૯૨૬

ભાઈ સુખદેવપ્રસાદ સિંહા,

તમારો પત્ર મળ્યો. પ્રતિજ્ઞા હમેશાં કોઈ સત્કાર્યને માટે જ હોઈ શકે. કુર્મ કરવાની પ્રતિજ્ઞા ન હોઈ શકે. અજ્ઞાનવશ થઈને જો કોઈ પ્રતિજ્ઞા લે તો તે તોડવાનો એનો ધર્મ બની જાય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ મનુષ્ય વ્યભિચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે, તો એની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવતાં એણે એવા કુર્મથી અવશ્ય હઠી જવું. ન હઠવાથી તે પાપી બને છે.

તમારો
મોહનદાસ ગાંધી

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૬૨

૧૨૩. અવિશ્વાસ કે યોગ્ય સાવધાની ?

એક રેટિયાપ્રેમી દુષ્પિત થઈને નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢે છે :^૧

પણ મને લાગે છે કે ચરખા સંઘની સૂચનામાં કંઈ દુઃખનું કારણ નથી. કેટલા સભ્યોએ સૂતર પાછું માગ્યું છે એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે. કોઈએ માગ્યું કે નહીં એ પ્રશ્ન ઊઠી શકે. એનો ઉત્તર તો નવજીવનની નોંધમાં મળી રહે છે. જ્યાં સુધી સૂતર પાછું મોકલાયું જ ન હોય ત્યાં સુધી તે જ પાછું કોણ મોકલી શકે? પણ અવિશ્વાસનાં કારણો શોધવાં હોય તો તે આપણને પુષ્કળ મળી રહે. મહાસભાના સભ્ય થવાને સારુ ઘણાઓએ તે જ સૂતર પાછું મોકલ્યું હતું, એટલું જ નહીં પણ સમિતિઓએ પોતે જ ઉઘાડી રીતે એ જ સૂતરનો ફરી ફરી ઉપયોગ કર્યો હતો. પણ અમુક પ્રકારની સાવચેતીઓ લેવામાં આવે છે તેનું કારણ અવિશ્વાસ છે એમ ન કહી શકાય, અને તેવું અનુમાન તો ન જ કાઢવું જોઈએ. માબાપ છોકરાંઓને વિશે અમુક પ્રતિબંધો રાખે છે તે અવિશ્વાસને લઈને નહીં, પણ મનુષ્યજાતિના સ્વભાવમાં સાવધાનીને અભાવે જે મંદતા આવી જાય છે તેના જ્ઞાનને લઈને. એ જ નિયમને વશ થઈને સંસ્થાઓ સભ્યોને સુરક્ષિત રાખવાને ખાતર પ્રતિબંધો ઘડે છે. અને એ જ નિયમને વશ થઈને મનુષ્ય પોતે પોતાને પણ લાલચોમાંથી બચાવવાને સારુ પ્રતિબંધો રચે છે, જેને આપણે વ્રતને નામે ઓળખીએ છીએ. સંઘમાં જોડાવાની લાલચ લોકોને નથી એ જ દુઃખની વાત છે ના? લાલચ નથી, એટલે કે સંઘમાં એવું શું બળ્યું છે એ ગભિત ભાવ છે. જો એમ ન હોય તો

૧. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી, નવજીવન, ૭-૩-૧૯૨૬ના અંકમાં “ચરખા સંઘના સભ્યોને” નામની એક નોંધ લખવામાં આવી હતી. તેના પ્રત્યે એ પત્ર લખનારે દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું; યંગ રિવિડિયામાં આવેલી એ જ નોંધ માટે જુઓ પા.૬૬.

ચરખા સંઘે યોજેલા આ નિઃસ્વાર્થ યજ્ઞમાં લાખો સ્ત્રીપુરુષો કાં સૂતરની આહુતિ ન આપે? પણ જો પ્રજાને હજુ એવી લાલચ નથી લાગી તો સંચાલકોએ પણ બેદરકાર રહેવું? સંચાલકોએ પણ સંઘની કિંમત હલકી કરી મૂકવી? જ્યાં વ્યક્તિગત અર્થલાભ નથી ત્યાં કંઈ લાલચ જ નથી એ ભ્રમજાળમાંથી આપણને નીકળી જવું ઘટે છે. ચરખા સંઘમાં રહેલા સભ્યો જો તેની કિંમત ઊંચી આંકે તો છેવટે જગત તેનો આંક સ્વીકારશે, કેમ કે તેનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક છે. માતાને જેમ પોતાનું બાળક બધાં બાળકો કરતાં સુંદર લાગે છે તેમ સંચાલકોને અને સમજુ સભ્યોને પણ લાગવું જોઈએ. પછી ભલે સંચાલકની અને સભ્યોની કિંમત અને તેથી તેઓની સંસ્થાની પણ કિંમત જગત બે દમડીની આંકે. જેણે રાજીનામાનું ઉચ્ચારણ પહેલું કર્યું હશે તે જો તેથી શરમાયો હોત અથવા તેણે તેની કિંમત માત્ર સ્વર્ગમાં પહોંચવા જેવી જ આંકી હોત તો રામ પણ આજે તેત્રીસ કોટિ દેવતાની પંક્તિમાં વટાવાઈ જાત. પણ રામભક્તે રામનામની કિંમત મોક્ષપદની સાથે જોડી દીધી, તેથી તે નામ લઈને ઘણાં મોક્ષ પામી શક્યા. ભગવાન તો ભક્તા-ધીન છે, દાસાનુદાસ છે. ભક્ત જો આંક મૂકે તે આંકને તે શોભાવી લે છે. જેવું ભક્ત અને ભગવાનની વચ્ચે છે તેવું જ સંચાલકની અને સંસ્થાની વચ્ચે છે. એટલે મારી ઉમેદ છે કે મજકૂર રેંટિયાપ્રેમી પોતાના દુઃખને સુખરૂપે જાણે, ચરખા સંઘને નજીવી વસ્તુ નહીં ગણે, અને પોતે સમજી બીજાને સમજાવશે કે ચરખા સંઘને પહોંચેલું સૂતર પાછું મેળવવાને સારું ઠીક પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે. એમ કરવામાં તેના પોતાના સૂતરની કિંમત પણ વધે જ છે ના? એટલે જેની પાસે દ્રવ્ય છે, જેને પોતાને જ હાથે કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં પહેરવાની શુભેચ્છા છે, તેણે હુન્નર-વિભાગના મંત્રીએ યોજેલા પ્રતિબંધને વધાવી લેવો ઘટે છે. પણ મારી સલાહ અવશ્ય એવી છે કે ચરખા સંઘમાં મોકલેલું સૂતર ભલે સમસ્ત ભારતવર્ષને સારું વપરાય. એ સૂતર યજ્ઞમાં આપેલી આહુતિરૂપે લઈ પોતે પાછું લેવાની ઈચ્છા ન રાખવી એ વધારે સારું છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૩-૧૯૨૬

૧૨૪. કુરિવાજના સામ્રાજ્યમાં શું કરવું?

એક સજ્જન લખે છે:^૧

જો નિયમ અંગ્રજ સરકારની પદ્ધતિને વિશે આપણે લાગુ પાડ્યો છે તે જ અહીં લાગુ પડે છે. જો લોકો સહકાર કરી તે પદ્ધતિને ન ટકાવે તો એ પદ્ધતિ પાયા વિનાની બની આજે જ તૂટી પડે. તેમ જ કુરિવાજના સામ્રાજ્યને તોડવા ઈચ્છનાર પણ અસહકાર કરે તો તે સામ્રાજ્ય તૂટે. એક જ માણસના એવા અસહકારથી શો ફાયદો થવાનો હતો—એવો સવાલ સહેજે થાય છે. એનો એક ઉત્તર તો એ છે કે જેણે અસહકાર કર્યો એ તો જીતી ગયો, એ દોષમુક્ત થયો. અને એના સહકારની ખોટ જોટલી એ સામ્રાજ્યની નબળાઈ થઈ. મકાનની એક જ ઈંટ નીકળી જવાથી મકાન તુરત પડી નથી જતું, પણ સૌ સમજે છે કે એ મકાન એક ઈંટના નીકળી પડવાના દિવસથી નબળું તો થવા લાગ્યું જ. અને જેમ પહેલી ઈંટ કાઢતાં મુસીબત

૧. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે બાળલગ્ન, ખર્ચાળ વિલાયતી કપડાં અને લગ્ન પ્રસંગે થતા ધૂમ ખર્ચા પોતાની જ્ઞાતિમાંથી શી રીતે નાબૂદ કરી શકાય?

પડે છે, તેમ બીજી ઈંટોને કાઢવાનું અથવા નીકળવાનું મુશ્કેલીભર્યું નથી હોતું. પ્રત્યેક સુધારો જગતમાં એક જ માણસના કાર્યથી આરંભાયો છે. આજ તો બાળલગ્ન ઈત્યાદિ કુરિવાજોને વિશે વાતાવરણ ખૂબ તૈયાર થયું છે. જેઓ એને કુરિવાજ માને છે તેઓના અમલ કરવા પૂરતી જ ઢીલ થાય છે. આપણે જો આજે મત એકઠા કરવાને બેસીએ તો બહુમતી તો એવી જ આવશે કે બાળલગ્ન ખરાબ છે, વિવાહમાં થતું અઢળક ખર્ચ ખરાબ છે, વિલાયતી કપડાંના શણગાર ત્યાજ્ય છે અને ખરાબ છે. એવા બીજા કુરિવાજોની સામે પણ બહુમતી મળી શકે. આમ છતાંયે એ હજુ નાબૂદ નથી થયા, કેમ કે કુરિવાજનો વિરોધ કરનારા પણ ખરે જ મોળા છે, કહેવામાં શૂરા છે, પણ કરણીમાં કાયર છે. એ કાયરતા તો ત્યારે જ નીકળશે જ્યારે કેટલાક ચાહે તે કષ્ટ સહન કરીને પણ એવે પ્રસંગે હાજરી નહીં જ ભરે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૩-૧૯૨૬

૧૨૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૪, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ સી. આર.,

શંકરલાલ ઉપરનો તમારો તાર મેં વાંચ્યો. મહાદેવ ઉપરનો પત્ર પણ વાંચ્યો. સંતાનમ્ તમને છોડી ગયા એ દિલગીર થવા જેવું છે. તમે મોકલેલા પત્ર ઉપરથી જેઈ શકાય છે કે એમની દલીલ ભૂલભરેલી છે. એમને એટલું ન સમજાવી શકાય કે એમનાથી બધી ચીજો એકસાથે ન થઈ શકતી હોય તેથી એમણે કશું ન કરવું જેઈએ એમ માનવું તદ્દન ભૂલભરેલું છે?

પટણામાં હાજરી આપવાની ફરજમાંથી તમને મુક્તિ મળી કે નહીં? મળી હશે એમ માનું છું. પણ જો ન મળી હોય તો હું આશા રાખું છું કે ત્યાં જતી વખતે સાબરમતી થઈને જવા જેટલો સમય તમે કાઢી શકશો. કૃપાવાની આવતી કાલે પટણા જાય છે અને જો તમે પટણા આવ્યા હો તો ત્યાંથી તમને અહીં ખેંચી લાવવાનું કામ મેં એમને સોંપ્યું છે.

કોઈ કારણસર તમારાથી ન આવી શકાય, તો તમારી મુશ્કેલીઓ શી છે તે મને જરૂર વિગતવાર લખજો અને હું કોઈ પણ રીતની મદદ કરી શકું એમ હોઉં તો તે પણ જણાવજો. આ વર્ષ દરમ્યાન તમે પ્રવાસ માટે થોડો પણ સમય ફાજલ પાડી શકશો કે કેમ, અને જો પાડી શકો તેમ હો તો કેટલો અને ક્યારે તે પણ લખશો. સંતાનમને હું જાતે પત્ર લખું એવું તમે ઈચ્છો છો?

તમારો

શ્રીયુત ચ. રાજગોપાલાચારી

તિરુચેનગોડુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૧

૧૨૬. રાજબહાદુરને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૧૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારો ખાદીપ્રેમ જોઈ મને આનંદ થાય છે. તક્લી ચલાવવામાં કશું ખર્ચ થતું નથી. હું માનું છું કે પતિયાળામાં પણ . . .^૧ લોકો તે ચલાવે છે. જેમને રૅટિયા ઉપર કાંતવાની ટેવ છે તેઓ થોડી તક્લીફ લઈને પોતાની મેળે તક્લી ઉપર કાંતતાં શીખી શકે છે.

પૈસાની રસીદ તમને મળી ગઈ હશે. આજકાલ ઉત્કલમાં વધુ નાણાં મોકલવાની જરૂર ન હોવાથી તમારી રકમ ખાદીપ્રચાર ખાતે જમા કરવામાં આવી છે. ખાદીનો હેતુ પણ એવા જ પીડિત લોકોને મદદ કરવાનો છે.

તમારો
મોહનદાસ ગાંધી

શ્રીયુત રાજબહાદુર, સિટાયર્ડ ડી. પી. આઈ.

પતિયાળા (પંજાબ)

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૬૩

૧૨૭. ધ્રિજકૃષ્ણ ચાંદીવાલાને પત્ર

રવિવાર [માર્ચ] ૧૪ [૧૯૨૬]^૨

ભાઈ ધ્રિજકૃષ્ણ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારું દુઃખ હું સમજી શકું છું. કેટલાંક દુઃખ એવાં હોય છે જેની દવા સમય જ બતાવી દે છે. એટલે ત્યાં સુધી શાંતિનું જ સેવન કરવું જોઈએ. જે તમારો એ નિશ્ચય અચળ હોય કે તમે તમારું કાર્યક્ષેત્ર પસંદ કરો નહીં ને સ્વતંત્ર આજીવિકાનો પ્રબંધ થાય નહીં ત્યાં સુધી લગ્ન થવાનું નથી, તો પછી તમારાં માતૃશ્રી અને મોટાભાઈને વિનયપૂર્વક પણ સાથે સાથે દૃઢતાપૂર્વક તમારો નિશ્ચય જણાવી દેશો તો તેઓ માની જશે. જે તમારું મન એટલું મક્કમ ન હોય અને તેમાં લગ્નની વાસના છુપાયેલી પડી હોય તો પછી વડીલોનું કહેવું માની જવું એ સારું છે. ધનવાન કુટુંબમાં વિધુરને માટે પુનર્લગ્નથી બચવું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે એમાં કોઈ શંકા નથી. બીજી વાર લગ્ન કરવાં જેને ભારે દુઃખરૂપ હશે એ જ પુરુષ એમાંથી બચી શકશે. એટલા માટે મારી તો સલાહ છે કે એકાંતમાં બેસીને શાંત ચિત્તે વિચાર કરવો

૧. મૂળમાં અહીં કાગળ ફાટેલો છે.

૨. (એસ. એન. ૧૯૮૬૬)ની માઈક્રોફિલ્મમાંથી માસ અને વર્ષ લેવામાં આવ્યાં છે.

અને તે પછી હૃદય જે કંઈ કહે તે પ્રમાણે વર્તવું. હું તમને કેવળ માર્ગ જ બતાવી શકું. પરંતુ આખરે નિર્ણય તો તમારો જ હોઈ શકે. અને નિર્ણય કરો ત્યારે મારી શું કે બીજાની શું બધાંની સલાહ કોરે મૂકવી અને દિલ જે કહે તે જ નિર્ભય બનીને કરવું. ઈશ્વર છોકરીને જલદી સાજી કરે અને તમને શાંતિ આપે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૩૫૦

૧૨૮. મંગળભાઈ શ. પંચાલને પત્ર

માર્ચ ૧૪, ૧૯૨૬

ભાઈ મંગળભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો. જવાબ લખતાં ઢીલ થઈ છે તેને સારુ માફ કરશો. તમારી ખાતર સાડા છ વાગ્યે મક્તરાજની યાત્રા^૧ વાંચવાનું મને ગમે, પણ લગભગ સો સ્ત્રીપુરુષો અને વિદ્યાર્થીઓને એ વખત અનુકૂળ ન આવે, તેથી હું લાચાર છું. ત્યાં પણ બધા ધાર્મિક વાચનનો સાર તો એ છે કે, આપણે આપણા કર્તવ્યમાં પરાયાણ રહેવું. એટલું જ જે સમજે છે તે આવી કથા ન સાંભળે તોયે ચાલે. તમે સહેજે આવી શકો તો ઠીક જ છે, પણ તમારા કામમાં ખલેલ પહોંચાડીને આવવું એ ઈષ્ટ ન ગણાય.

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદે માતરમ્

શ્રી મંગળભાઈ શનાભાઈ પંચાલ

મઠચારી પોળ,

લુણસાવાડો, અમદાવાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એસ. ૧૯૮૬૫

૧. બન્યન કૃત ગંગેશ પુસ્તક પિલગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસનું ગુજરાતી રૂપાંતર.

૧૨૯. અયોધ્યાપ્રસાદને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૧૪, ૧૯૨૬

ભાઈ અયોધ્યાપ્રસાદજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. ખેડૂતોને અનાજનો ભાવ સસ્તો થવાથી કે મોંઘો થવાથી લાભ થાય છે એ પ્રશ્નની ઝંઝટમાં હું અત્યારે પડવા માગતો નથી. પરંતુ આ પ્રશ્ન સાથે ચરખાને થોડો સંબંધ છે. ચરખાની પ્રગતિથી હિંદુસ્તાનના સૌથી મોટા ઉદ્યોગનો પુનરુદ્ધાર થાય છે, અને તે પણ ગરીબ ખેડૂતો મારફતે થાય છે. એટલે ચરખાપ્રવૃત્તિથી બધા સંજોગોમાં ખેડૂતોને લાભ જ થાય છે. જો આ હકીકત સાચી હોય કે ખેડૂત લોકો ઓછામાં ઓછા ચાર માસ સુધી કશું કામ કરતા નથી તો જ પ્રવૃત્તિથી એમને આટલો ઉદ્યમ મળે એ પ્રવૃત્તિ એમની . . .^૧ વધારો કરે છે. ચરખાપ્રવૃત્તિને આ દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને સમજાય છે કે ખાદી કેવળ . . .^૨નો જ પ્રશ્ન નથી, પરંતુ ખેડૂતના ઘરમાં . . .^૩નવા ઉદ્યમનો પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રશ્ન છે.

તમારો

મધ્ય ભારત સેવા સંઘ

ઝાંસી (યુ.પી.)

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૬૪

૧૩૦. એ. એ. પૉલને પત્ર^૪

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. આઠ મહિના સુધી હિંદ બહાર રહેવું એ મારે માટે લાંબો સમય ગણાય. તેમ છતાં કાર્યક્રમની વિગતો અને મારી પાસેથી કેવા પ્રકારના કામની અપેક્ષા રાખવામાં આવશે તે મારે સમજી લેવું જોઈએ. ત્યાંની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ચીની ખ્રિસ્તીઓનું કેવું સ્થાન છે અને મારે કેવળ ખ્રિસ્તી શ્રોતાઓ સમક્ષ જ બોલવું પડશે કે કેમ તે વિશે પણ મારે જાણવું છે. હું ઉતાવળે કશો નિર્ણય લઈશ નહીં અને જો મારે જવાનું થશે જ તો મારો એકમાત્ર લોભ ચીનને એના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં અહિંસાનો મંત્ર સ્વીકારવા સમજાવી તેની સેવા કરવાનો રહેશે. આ બાબત ચોખવટથી વિચારી લેવા માટે ચીનાઓ વતી એમનો કોઈ પ્રતિનિધિ અહીં આવે, મારી સાથે બધા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરે, અને એમની ને મારી વચ્ચે ખરેખર વિચારોનું

૧. ૨. અને ૩. આ સ્થળે મૂળ પત્ર ફાટેલો છે.

૪. શ્રી પૉલના ૯મી માર્ચ ૧૯૨૬ના પત્રના જવાબમાં. (એસ. એન. ૧૧૩૬૪)

સામ્ય છે કે નહીં તેની જાતે ખાતરી કરી લે એ મને જરૂરી લાગે છે. કેવળ પ્રદર્શનનું પૂતળું બનવા માટે ત્યાં જવાની મારી ઈચ્છા નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૬૫

૧૩૧. જમનાલાલ બજજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
સોમવાર [માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. જમનાલાલ,

મસૂરી વિશે આજે મને બહુ ઉદ્વેગ થયા કર્યો છે. ત્યાં કે કયાંય જવાનું મન જ નથી થતું. મારી તબિયત હવાફેર નથી માગતી. મને આરામ જોઈએ તે તો બરોબર મળે છે, ને થોડું અહીંનું કામ જોઈ શકું છું એ મારે સારુ દવાની ગરજ સારે છે. આશ્રમ ન છોડવાનાં ઘણાં કારણ છે. આશ્રમ છોડતાં આઘાત પહોંચે તેમ છે. એટલે જ મને સમજપૂર્વક બંધનમુક્ત કરો તો હું છૂટી જવા માગું છું. જો મસૂરી જવું જ જોઈએ એમ ધારો તો જઈશ જ. પણ આજે જે માનસિક ઉદ્વેગ પામ્યો તે તમને લખવું યોગ્ય ગણી લખ્યું છે. શંકરલાલ સાથે પણ વાત ચર્ચાશ.

સતીશબાબુ કાલે આવ્યા છે. ઠાકતર સુરેશ શનિવારે આવશે.

મણિબહેન તમારી સાથે રહેવા નથી માગતી. તેને ગુજરાતી સારું કરી લેવું છે. આમ છતાં મદાલસા^૨ જનકીબહેનની^૩ પાસે જ રહેવી જોઈએ. ઘણો કાળ આશ્રમમાં હશે તો ઘણું એમ ને એમ શીખી લેશે.

કન્યા ગુરુકૃળ બારીકીથી તપાસી મને લખજો. તેમાં કેટલી કન્યા છે તે પણ જણાવજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૫૯ તથા એસ. એન. ૧૯૮૬૭

૧. મૂળ પત્ર પર આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે : “તારથી જવાબ આપ્યો, ૧૯-૩-૧૯૨૬, દિલ્હી.”

૨. જમનાલાલનાં પુત્રી.

૩. જમનાલાલનાં પત્ની.

૧૩૨. નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌકસીને પત્ર

સોમવાર, માર્ચ ૧૫, ૧૯૨૬

ભાઈ નાનુકલાલ,

તમારા કાગળનો જવાબ ફુસ્સદે દેવા ધાર્યું હતું. આજે મૌન છે તેથી એટલો વખત બચાવી લઉં છું. તમારા કાગળના એક વાક્યનો ગૂઢ અર્થ હું સમજ્યો છું. “મારી મરજી” એવો જવાબ ન આપાય. એમ હું સમજું છું. મેં તો તમને મોતીના શિક્ષક કલ્પ્યા છે અને જો તમે સંયમ પાળી શકશો તો તેના શિક્ષક જરૂર થઈ શકશો. આપણે સ્ત્રીજાતિને ખૂબ દબાવી છે. હવે સ્વતંત્રતાની કેળવણી પામતાં મર્યાદા મેલે તેથી આપણે ડરી જવાનું નથી. તમે તિતિક્ષિ રાખજો પણ મોતીને સમજાવજો. મારી મદદ જોઈએ ત્યારે તો તે છે જ. તેનાં પત્તાં હું ધ્યાનપૂર્વક વાંચું છું ને દુઃખ પણ પામું છું. પત્તાંમાં હું પ્રેમ નથી જોતો, તેમાં રસ પણ નથી. મોતી વેઠ ઉતારે છે. જો બની શકે તો લખ્યા વિના ચલાવે. તેની પ્રતિજ્ઞામાંથી તેને મુક્તિ આપવી યોગ્ય ગણો તો લખજો. બળાત્કારે તેની પાસે કાગળ ન લખાવીએ. અક્ષર પણ સુધારતી નથી.

તમે શાંત હશો. તમારી તબિયત તદ્દન સારી થાઓ.

તમારા ઘરસંસારમાં હું જરાયે વચમાં પડવા નથી માગતો. આટલુંયે મિત્રભાવે લખ્યું છે. કરજો તમારું ધાર્યું.

મોતીને આ કાગળ વંચાવવો હોય તો વંચાવજો. એ બાળા મારો પ્રેમ કેમ સમજી શકે?

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૧૯

૧૩૩. પી. જી. મલકાનીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. મેં પૂરતી તપાસ કરી. પણ તમે જે ડ્રાફ્ટ વિશે લખ્યું છે તેનો પત્તો લાગ્યો નથી. એટલે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે એ ડ્રાફ્ટ કંઈક ગેરવલ્લે થયો છે. તેમ છતાં સદ્-ભાગ્યે કોઈએ એને વટાવ્યો નથી. એ રકમ મોકલવાની હજી પણ તમારી ઈચ્છા હોય તો કૃપા કરીને ઉપરના સરનામે મોકલજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. જી. મલકાની

હેદરાબાદ ટાઉન, મંઘા સ્થાન, કરાંચી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૨

૧૩૪. કેથેરાઈન મેયોને મુલાકાત^૧

માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૬

અમેરિકાને મારો સંદેશો કેવળ આ ચરખાનું ગુંજન છે. અમેરિકાથી મને જે પત્રો અને છાપાંની કાપલીઓ મળે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાં લોકોનો એક વર્ગ અહિંસક અસહકારનાં પરિણામોનું મૂલ્યાંકન વધારે પડતું કરે છે અને બીજા વર્ગ એને ઉતારી પાડે છે એટલું જ નહીં પણ આ ચળવળ સાથે સંબંધ ધરાવતા લોકો ઉપર તરેહ તરેહના હેતુઓનું આરોપણ કરે છે. એટલે આ ચળવળના ગુણ કે દોષ વિશે અતિશયોક્તિ કરશો નહીં. એટલે જે કોઈ નિષ્ઠાવાન અમેરિકનો આ ચળવળનો તટસ્થ ભાવે અને ધીરજપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તો સંભવ છે કે એને વિશે અમેરિકાને કાંઈક જાણવાનું મળશે. આ ચળવળનો પ્રણેતા હું પોતે હોવા છતાં એને હું એક અનોખી ચળવળ માનું છું એમાં સંદેહ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અમારી આખી ચળવળનો સાર ચરખો અને એમાંથી જે કંઈ ફલિત થતું હોય તેમાં આવી જાય છે. મારે મન ચરખો દાડગોળાનું સ્થાન લેનારું સાધન છે. કારણ કે એ આ દેશના કરોડો લોકોને સ્વાવલંબન અને આશાનો સંદેશો આપે છે. અને જ્યારે આ કરોડો ઈન્સાનોમાં સાચી જાગૃતિ આવશે ત્યારે પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા માટે એમને આંગળી સરખી ઊંચી કરવી પડશે નહીં. ચરખાનો સંદેશો ખરું જોતાં શોષણની ભાવનાની જગાએ સેવાની ભાવના સ્થાપવી એ છે. પશ્ચિમમાં સંસ્કૃતિનો પ્રધાન સૂર શોષણ છે. મારો દેશ એ સૂરમાં સૂર પુરાવે એવી મારી જરા પણ ઈચ્છા નથી.

(મુસાફરીનાં સાધનો વધ્યાં, તેનાં પરિણામો વિશે :)

આ બધી ચીજો અમને ગુલામીમાંથી છોડાવવા માટે નહીં પણ ગૂંજાવવા માટે આવી રહી છે. હું તો એટલું જ કહી શકું કે એ યાતનામાંથી અમે બચી જઈશું એવી મને આશા છે. તેમ છતાં કદાચ એ કડવો ઘૂંટડો અમારે પીવો પણ પડે. જે પશ્ચિમના અનુભવમાંથી આજે પાક નહીં શીખીએ તો કદાચ અમારે એ ઘૂંટડો પીવો પણ પડે. પણ એ આપત્તિ ટાળવા હું પૂરી જહેમત ઉઠાવી રહ્યો છું. પશ્ચિમની સત્તાઓ અંદરઅંદર ગમે તેટલી ઝઘડી હોય, છતાં જે એક મુદ્દા પર તે બધી એક બની છે તે એ છે કે “આપણે બીજા દેશોનું એટલે કે એશિયા ને આફ્રિકાનું શોષણ કરવું.” આ કરારનું તેઓ અસાધારણ ચોકસાઈથી પાલન કરી રહ્યા છે. ધારો કે અમે પણ એમને પગલે ચાલીએ. ધારો કે અમારા પાશ્ચાત્ય ગુરુઓની બધી તરકીબો અમે શીખી લઈએ તો શું પરિણામ આવશે? ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટ માસમાં જે બન્યું એ જ મોટા પાયા પર ફરીથી બને. જે યુરોપ અને અમેરિકા એમ કહ્યા કરશે કે “અમે હમેશાં ઉપર રહીશું અને તમે બીજા લોકો હમેશાં અમારા દબાયેલા રહેજો.” અને જે

૧. પોતાના તા. ૨૪-૩-૧૯૨૬ના પત્રમાં કેથેરાઈન મેયો લખે છે : “તમારા સેક્રેટરી માર્ક્ટ મળેલા સંદેશા મુજબ, ૧૭મી તારીખે તમે જે કહ્યું હતું તેની મેં લખી લીધેલી નોંધ આ સાથે ટપાલમાં રવાના કરું છું. ત્યાં કોઈ ચોક્કસ શબ્દો વિશે શંકા છે ત્યાં મેં નળીનેઈને ખાલી જગ્યા રાખી છે. જરૂર જણાય ત્યાં સુધારાવધારા કરીને આ લખાણ આપ પરત કરશો તો ઘણો આભાર થશે....” (એસ. એન. ૧૨૪૪૯) જુઓ “કેથેરાઈન મેયોને પત્ર,” ૯-૪-૧૯૨૬ પા. ૫.

અમે અહિંસાનો મંત્ર ઝીલતાં નહીં શીખીએ અને એવું સમજતા નહીં થઈએ કે અમારે માત્ર આટલું જ કરવાનું છે કે જે ચીજોની અમારે જરૂર નથી તે યુરોપ-અમેરિકા પાસેથી ખરીદવાનું બંધ કરવું, તો ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધનું પુનરાવર્તન થયા વિના રહેશે નહીં. આ કારણે ઉપર ઉપરથી જોતાં ભલે ઊલટું દેખાતું હોય છતાં શોપણની એ ભાવના સાથે સહકાર ન કરવા હું મારાથી બનતું કરી રહ્યો છું. ત્રીસ કરોડ લોકોમાં હું એકલો જ આવા વિચારનો છું. તેમ છતાં પશ્ચિમની નક્ક કરવાનો હું ઈનકાર કરું છું. કંઈ નહીં તો મરતી વખતે મને એટલો સંતોષ તો રહેશે જ કે મારો અંતરાત્મા જે કામ કરવાનું મને કહે છે તે કરતો કરતો હું મરું છું.

અમારું શોપણ અમારી પોતાની સંમતિથી જ થઈ શકે. પછી એ સંમતિ અમે પરાણે આપી હોય કે રાજ્યખુશીથી આપી હોય, જાણીને આપી હોય કે અજાણતાં આપી હોય. અને આ શોપણ તો જ થઈ શકે જો અમે યુરોપ અને અમેરિકામાં બનેલી અનેક પ્રકારની આકર્ષક ચીજો, મુખ્યત્વે કાપડ - ખરીદીએ. આ સ્થિતિ અમારાથી ટાળી શકાય તેમ છે. કેમ કે અમારા હાથમાં રહેલી કલાકારીગીરી અમે હજી પૂરેપૂરી ખોઈ બેઠા નથી. આ રીતે અમારે જોઈતી ચીજો બનાવી લેવાનું કામ અમને બોજાડપ નીવડવાનું નથી. જેમ અમે અમારું ખાવાપીવાનું જાતે બનાવી લઈએ છીએ તેમ આ કામ રોજ નવરાશને વખતે થોડું થોડું કરતા રહીને થઈ શકશે. આજે એવી ઘણી ચીજો છે જેને માટે મારે પશ્ચિમ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. જ્યારે મને એવી ખાતરી થશે કે પશ્ચિમમાંથી હું કેવળ એવી ચીજો જ ખરીદું છું જે મારા દેશના કરતાં ત્યાં વધારે સારી બને છે અને જે મને લાભકારક છે, ત્યારે એ ખરીદી માનભરી, બંધનમુક્ત અને પરસ્પર લાભદાયી હશે. પણ આજે જે ખરીદી થાય છે તે બંને પક્ષોને માટે હાનિકારક હોય છે. કેમ કે શોપણ તો શોષિત અને શોષક બંનેનું બૂરું કરે છે.

આ દેશને હું ડાયરવાદથી બચાવવા માગું છું. એનો અર્થ એ થાય કે મારા દેશ પાસે સત્તા આવે ત્યારે તે પોતાનો માલ બીજા દેશો ઉપર કોટી બેસાડવા ત્રાસ વર્તાવે એ મને પસંદ નથી. ઘણી વાર કડવો અનુભવ લીધા પછી આપણી સાન ઠેકાણે આવે છે. પણ જો હું એમ માનતો હોઉં કે આપણે દરેકે એક વિષયકમાંથી પસાર થવું પડશે, એટલે કે બીજા લોકોએ જે કર્યું છે તે જ કરવું પડશે, તો તો મારે સમજવું જોઈએ કે કોઈ જાતની પ્રગતિ શક્ય નથી. મારે લોકોને આપઘાત કરવાનું જ કહેવું જોઈએ. પરંતુ અમને આશા છે અને અમે અમારાં બાળકોને એ આશાએ ઉછેરીએ છીએ કે તેઓ તેમના વડવાઓએ કરેલી ભૂલોનું પુનરાવર્તન નહીં કરે. ખરેખર, પશ્ચિમમાં આજના કરતાં સારો દિવસ આવી રહ્યો છે એનાં ઘણાં ઝાંખાં છતાં સ્પષ્ટ ઝાંખાણ હું જોઈ રહ્યો છું. આજે પશ્ચિમમાં પોતાનાં પગલાં પાછાં ખેંચી લેવાનું એક જબરદસ્ત આંદોલન ચાલી રહ્યું છે. આચારમાં મૂકવાનું હજી બન્યું નથી. તેમ છતાં વિચારની દુનિયામાં ઘણી પ્રગતિ થઈ છે. એટલે એવી આશા રાખી શકાય કે વિચારકો આજે જે વિચારે છે તે આવતી કાલે આચારમાં ઊતરશે.

અમેરિકાના લોકો મને લગભગ દરરોજ મળવા આવે છે. તેઓ કેવળ કુતૂહલથી પ્રેરાઈને આવતા નથી. એમનામાં એવી ભાવના હોતી નથી કે ચાલો આપણે હિંદુસ્તાનરૂપી પ્રાણીગુહમાં વસતા એક પ્રાણીને જોવા જઈએ. મારા વિચારો જાણવાની સાચી જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈને તેઓ આવતા હોય છે. હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ જેમને દેખાય છે અને એ જોઈને જેમને દુઃખ થાય છે તેમણે ઊંડી તપાસ કરી એનું ખરું કારણ શોધી કાઢવું જોઈએ. આ ગરીબી ધીમે ધીમે ઓછી થતી હોવાની વાત સાચી નથી. ઈસ્પતાલો, શાળાઓ, પાકા માર્ગો, અને રેલવે થવા

છતાં ગરીબાઈ વધતી જાય છે. આ બધું હોવા છતાં તમે જ્ઞેશો કે લોકો ઘંટીનાં બે પડ વચ્ચે પિસાતા હોય એમ પિસાઈ રહ્યા છે. તેઓ પરાણે લાદેલી આજસમાં સડી રહ્યા છે. સો વર્ષ પહેલાં એકેએક ઝૂંપડું ચરખો ચલાવીને પોતાના જીવનનિર્વાહનાં સાધનોમાં વધારો કરી શકતું હતું. હવે દરેક ખેડૂત લાકડાનું હળ લઈને ઝાઝું કામ કરી શકતો નથી, માત્ર થોડા ઈંચ ઊંડા ચાસ પાડવાનું કામ ખેતીની મોસમોમાં કરે છે. પરંતુ વર્ષની બીજી મોસમમાં એનાથી ઝાઝું કામ થઈ શકતું નથી. આ સંજોગોમાં એણે, એનાં બાળકોએ અને એના સ્ત્રીવર્ગે કરવું શું? જૂના જમાનામાં તો ખેડૂતની સ્ત્રીઓ ચરખો લઈને બેસી જતી અને કાંતતાં કાંતતાં ગીતો ગાતી. એ ગીતો ગંદાં કે નમાલાં નહોતાં. એમાં તો આપણા બધાના સરજનહાર ઈશ્વરનાં ગુણગાન ગવાતાં. ખેડૂતનાં બાળકો આ ગીતો શીખી જતાં. આ રીતે આ પ્રથા પેઢી-દર-પેઢી ઊતરતી અને બાળકો આજની માફક ઊજળે કપડે ફરતાં નહીં કે અક્ષરજ્ઞાન લેવા નિશાળે જતાં નહીં, તેમ છતાં રૈંટિયો ને ભજનો તેમને વારસામાં મળતાં. પણ હવે આ બધું મરી પરવાર્યું છે. માતા ગરીબાઈના ભાર નીચે કચડાઈ રહી છે, એના દિલમાં નિરાશા વ્યાપેલી છે. બાળકને પિવડાવવા માટે એની પાસે દૂધ નથી. બાળકને ધાવણ છોડાવ્યા પછી, એને ખવડાવવા માટે એ માતા પાસે જાડા લોટના ભડકા સિવાય બીજું કંઈ હોતું નથી. અને એ ભડકું ખાવાથી બાળકનું પેટ બગડે છે.

આ કરોડો માનવીઓને મારે ક્યું કામ કરવાની સલાહ આપવી? ખેતરો પડતાં મૂકીને બીજે જવા કહેવું? છોકરાંની હત્યા કરવા કહેવું? અથવા એમની સ્થિતિ સુધરે એવો જે ધંધો હું આપી શકતો હોઉં તે એમને આપવો?

આ માતાઓ પાસે હું આશાનો સંદેશો એટલે રૈંટિયો લઈને જાઉં છું અને કહું છું : “ચાલો તમારી સાથે બેસીને હું પણ કાંતીશ, અને તમે જે સૂતર કાંતશો તેના પૈસા પણ આપીશ. તમે તમારે ઘેર બેસીને, તમારી ફુરસદે, તમારી પોતાની મરજી હોય ત્યારે જે સૂતર કાંતશો તે હું ખરીદી લઈશ.” મારી આ વાત સાંભળીને એ [માતાની] આંખમાં આશાનું એક નાનું કિરણ ચમકે છે. આ રીતે એને પાંચ અક્વાડિયાં સુધી નિયમિત મદદ અને સહકાર આપવામાં આવે છે, એટલે એની આંખમાં મને તેજ આવેલું દેખાય છે. પછી એ કહે છે : “હવે મારાં બાળક માટે હું દૂધ લાવી શકીશ.” આ પછી જો તેને નિયમિતપણે આ કામ મળતું રહે તો તો તે નવેસરથી ઘર ગોકવીને સુખી થાય છે. આ દૃશ્યને ૩૦ કરોડ વડે ગુણો, એટલે જેની હું આશા રાખી રહ્યો છું તેનું સુરેખ ચિત્ર તમને દેખાશે.

(સરકારે નીમેલા) અંગ્રેજ ઈતિહાસકાર સર વિલિયમ હંટરના બયાન ઉપરથી પહેલી વાર જાણવા મળ્યું કે આમજનતાની ગરીબાઈ ઘટવાને બદલે વધતી જાય છે. જે ગામો મેં જ્યાં છે તે આ હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનાં દફતરો તપાસવાથી આ વાતની ખાતરી થાય છે. એ જમાનામાં અમે નિકાસ કરનારા હતા, શોષકો નહીં. અમે માલ વેચતા તે ઈમાનદારી-પૂર્વક ગ્રાહકને પહોંચાડતા. અમારો માલ ન ખરીદે તેમને રંજાડવા માટે અમે તોપો ભરેલી નૌકાઓ રાખતા નહોતા. દુનિયામાં ક્યાંય ન બનતું હોય એવું અતિ અદ્ભુત કાપડ અમે પરદેશ મોકલતા. હીરા, સોનું અને તેજના અમે પરદેશ ચડાવતા. આ દેશમાં કાચું લોઢું પણ ઠીક પ્રમાણમાં નીકળતું. રંગ પણ બનતા અને તે કદી ઝાંખા પડતા નહોતા. આ બધું હવે હતું-ન-હતું થઈ ગયું છે. ઢાકાના મલમલની તો વાત જ છોડો. એને લોકો ભૂલથી ઝાકળ સમજતા. એ મલમલ હું આજે પેદા કરી શકું એમ નથી પણ એક દિવસ એ પેદા કરવાની મારી ઉમેદ છે.

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની આ દેશમાં ખરીદનાર તરીકે આવી હતી, અને વેચનાર બનીને રહી પડી. એણે અમને અમારા અંગૂઠા કાપી નાખવાની ફરજ પાડી. એ કંપની અમારા માથા ઉપર બેઠી અને અમારી પાસે મરજી વિરુદ્ધ કામ કરાવ્યું. આથી કંટાળીને નાછૂટકે અમારા હજારો કારીગરોએ પોતાના અંગૂઠા કાપી નાખ્યા. આ મારી કલ્પનાએ ઉપજાવી કાઢેલી વાત નથી. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનાં દહતરો જોવાથી આની ખાતરી થશે. આનો દોષ હું બ્રિટન પર નાખું છું, આનો દોષ હું અવશ્ય બ્રિટન પર મૂકું છું. તમે કલ્પી પણ ન શકો એટલાં ખરાબ સાધનો વાપરીને એ લોકોએ અમારો વેપાર પડાવી લીધો અને પછી પોતાના માલ માટે બજાર મેળવવા અમારો વેપાર બેસાડી દીધો. એમણે બંદૂકની આણીએ અમારી પાસે બળજબરીથી કામ કરાવ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. ધારો કે કામ કરીને હું થાકી ગયો છું. એટલો બધો થાકી ગયો છું કે મારી પાસે વધુ કામ ન કરાવે તે ખાતર હું મારો અંગૂઠો કાપી નાખું છું. અમારા લોકોએ આમ જ કરેલું એટલે બંદૂકની આણીએ જ કામ કરાવ્યું કહેવાય ને? અમારી કારીગીરી કેવી રીતે નાશ પામી એનો આ ઇતિહાસ છે.

તમે કહો છો કે થોડી પેઢીઓ પહેલાં રેંટિયો પશ્ચિમમાં ઘેરઘેર ચાલતો હતો, તે હવે ત્યાં પણ જોવા મળતો નથી. પરંતુ પશ્ચિમના જે લોકો રેંટિયો કાંતતા હતા અને હવે નથી કાંતતા તેઓ આઝાદ માનવીઓ હતા અને તેમણે પોતાની મરજીથી રેંટિયાનો ત્યાગ કર્યો છે. એમની પાસે રેંટિયાનું સ્થાન લેનાર બીજી ચીજ હતી. આ દેશમાં કરોડો લોકો માટે આપણી પાસે આજે પણ રેંટિયાનું સ્થાન લે એવું બીજું સાધન નથી. જે હિંદુસ્તાનનો કોઈ ખેડૂત સાબુનું કે ટોપલીઓ બનાવવાનું કારખાનું કાઢવા માગતો હોય, તો તે કાઢી શકે ખરો? એ પોતાનો માલ ક્યાં વેચશે? પરંતુ હું તો લોકોને રેંટિયાનું રહસ્ય સમજાવવા કોશિશ કરી રહ્યો છું. જે બંધન સ્વયંસ્કુશળાથી લદાય છે તે બહારથી લદાયેલા બંધન કરતાં જુદી ચીજ હોય છે. મારા લોકોને હું એ શીખવવા માગું છું કે મરવું પડે તો ભલે, પણ બહારથી લદાયેલા બંધનને તાબે થશો નહીં.

કાંતવાનો હુન્નર હવે ફરીથી સજીવન કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે, તેનું કારણ એ છે કે લોકોની એને માટેની રુચિ નાશ પામી છે. જે લોકો સઘળી આશા ગુમાવી બેઠા છે અને જેમણે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી કશું કામ કર્યું નથી તેમને કામ કરવાની ટેવ પાડવી મુશ્કેલ છે. અને અમારા ધનાઢય લોકો એમ માને છે કે ધનના ઢગલા ભેગા કરવામાં પોતે જે પાપ કર્યાં છે તે બધાં ગરીબો સામે મૂઠી ધાન નાખવાથી ધોવાઈ જશે. ધનિકોની આ ધર્માદા પ્રવૃત્તિનું પરિણામ એક જ આવે છે કે એનાથી ગરીબોનું માનસ બગડે છે. એટલે ધર્માદાનું અન્ન ખાનાર ગરીબો પાસે હું એક હાથમાં ૩ અને બીજા હાથમાં પૈસા લઈને જાઉં છું તો મારે પાછા પડવાનું જ થાય છે. અને મારાથી દબાણ તો થઈ જ ન શકે. મારી પાસે તેમને ફરજ પાડવાને સરકારની સત્તાનું કોઈ પીઠબળ નથી. એટલે મારું જલમતભર્યું કામ ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરે છે. એને માટે મારે ગાણી ગાણીને પગલાં ભરવાં પડે છે. તેમ છતાં ગયે વર્ષે નહીં કાંતનાર હજારો લોકો આજે કાંતી રહ્યા છે. આ રીતે રેંટિયાની પ્રવૃત્તિ પગભર થશે એટલે એમાંથી બીજા ગૃહઉદ્યોગોનો વિકાસ થશે. ત્યાં સુધીમાં અમારી મુખ્ય મુશ્કેલીનો એટલે ફરજિયાત બેકારીનો ઉકેલ આવી જશે. અમારી મોટા ભાગની મુસીબતો ફરજિયાત બેકારીમાંથી ઊભી થયેલી છે.

જેઓ દિલની સચ્ચાઈથી વર્તે છે તેમને હાથે જ અસ્પૃશ્યતાનો રોગ નાબૂદ થશે. હિંદુ મહાસભામાં જાગેલા અઘડાની વાત તો તમે જાણો જ છો. પરંતુ ગમે તેટલો વિરોધ છતાં

અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થઈ રહી છે, અને તે ઝડપથી નાબૂદ થઈ રહી છે. એણે ભારતવર્ષની માણસાઈનું અધઃપતન કર્યું છે. અસ્પૃશ્યો સાથે એવો વર્તવ કરવામાં આવે છે કે જાણે તેઓ પશુઓથી પણ ઊંચા હોય. એમના પડછાયાથી પણ લોકો અભડાઈ જાય છે. અને આ આભડ-છેટ ઈશ્વરને નામે પાળવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાન પર પરાણે લાદેલી બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિને હું જોટલી કટ્ટરતાથી વખોડું છું તેટલી જ, બલકે તેથી વિશેષ કટ્ટરતાથી હું અસ્પૃશ્યતાને વખોડું છું. મારે મન અસ્પૃશ્યતા બ્રિટિશ શાસન કરતાં પણ વધારે અસહ્ય વસ્તુ છે. જો હિંદુ ધર્મ અસ્પૃશ્યતાને વળગી રહેશે તો ઉપનિષદો અને ગીતાના શુદ્ધ કંચન જેવા ઉદાત્ત ઉપદેશ છતાં હિંદુ ધર્મ મરી પરવાર્યો સમજાશે. પરંતુ તેઓ જો એ ઉપદેશો પ્રમાણે આચરણ કરતા ન હોય તો તેનું શું મૂલ્ય છે?

પ્રશ્ન : રાજકીય લાભ માટે લડવાને બદલે, યુવકો જો પોતાની જાતને ભૂલી ગામડાંમાં જાય અને પોતાનું જીવન લોકોને અર્પણ કરી દે, તો તેમને હાથે વધારે સારી દેશસેવા ન થાય?

જવાબ : અવશ્ય થાય. પણ એ તો એક આદર્શ સલાહ થઈ. યુનિવર્સિટીઓમાં અમને જે કંઈ શિક્ષણ મળ્યું છે તેણે અમને કાં તો કારકુનો બનાવ્યા છે અથવા વક્તાઓ બનાવ્યા છે. હું નિશાળે ભણ્યો તે બધાં વર્ષો દરમ્યાન રૅટિયાનું નામ સુધ્ધાં મારા સાંભળવામાં આવ્યું નહોતું. દેશી કે પરદેશી કોઈ પણ શિક્ષકે મને ગામડાંમાં જવાનું શિક્ષણ આપ્યું નહોતું. એમનું બધું શિક્ષણ સરકારી હોદ્દાઓ મેળવવાની અભિલાષા જગાડતું હતું. એમને મન આઈ. સી. એસ. અમલદાર લગભગ સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવેલી વ્યક્તિ હતી, અને સૌથી મોટી દુન્યવી આકાંક્ષા ધારાસભાના સભ્ય બનવામાં રહેલી હતી. આજે પણ મને સલાહ આપવામાં આવે છે કે મારે ધારાસભામાં જવું જોઈએ અને ત્યાં જઈને સરકારને લોકોની માગણીઓ સમજાવવી જોઈએ અને એ માગણીઓની ધારાસભા ગુલમાં ચર્ચા કરવી જોઈએ. કોઈ પણ એમ નથી કહેતું કે “ગામડાંમાં જાઓ.” નિશાળોમાં ઊલટું શીખવાય છે છતાં એ આંદોલન ઊભું થયું છે. અમારા યુવાનો ભારતમાં વસતા હોવા છતાં એમની રહેણીકરણી અરાષ્ટ્રીય બની ગઈ છે. ગામડાંના જીવનથી તેઓ દેવાયા નથી. ત્યાં તમારે અસ્વચ્છ વાતાવરણમાં રહેવું પડે છે. ત્યાં જઈને જો તમે પાવડો અને કોદાળી જાતે નહીં પકડો તો તમારે ધૂળ અને ચેપના ભોગ બની ભૂંડા હાલે મરવું પડે. મારા પોતાના કેટલાક કાર્યકરો તંદુરસ્તીના નિયમો જાણતા હોવા છતાં મેં તેમને મલેરિયાને કારણે ગુમાવ્યા છે. ગામડાં તરફનું આંદોલન શરૂ થયું છે પણ તે ધીમું છે.

મારી ઈચ્છા અત્યારની શાસનપ્રયાને મિટાવી દેવાની છે, પણ બ્રિટિશ લોકોને હાંકી કાઢવાની નથી. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે અંગ્રેજોને ઈરાદો મને નુકસાન કરવાનો છે. પરંતુ માનવ સ્વભાવ જે અપરાધોને વશ થાય છે તેમાં આત્મવંચના એ સૌથી વધુ ભયંકર અપરાધ છે. અને જૂના વખતમાં વપરાતી સંગીનો હજી એક યા બીજા સ્વરૂપે ચાલુ રહેવા પામી છે. મેં એને ડાયરવાદનું નવું નામ આપ્યું છે. અને હિંદુસ્તાન જે પગાર આપે તે લઈને અંગ્રેજો આ દેશમાં કર્મચારીઓ તરીકે જ રહે, નહીં તો ગાંસડાંપોટલાં બાંધીને ચાલ્યા જાય એમ હું ઈચ્છું છું. કર્મચારી તરીકે અંગ્રેજ ઉપરાંત ફ્રાન્સવાસી હોય, જર્મન હોય કે ચીનો હોય તે અમારે મન સરખું છે. અંગ્રેજમાં પ્રશંસનીય ગુણો છે, કેમ કે એ માનવી છે. આ જ વાત હું આરબને માટે અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના હબસીઓને માટે પણ કહું.

તમે પૂછશો, “એક વાર અંગ્રેજો અહીંથી જશે એટલે આંતરવિગ્રહ ઊભો થશે એનો તમને ડર નથી લાગતો? અફઘાનિસ્તાનથી પઠાણોનાં ધાડાં અહીં ઊતરી આવશે એનો તમને ડર નથી?”

હા, છે. પણ આ એવી સંભાવનાઓ છે જેને હું આવકારીશ. આજે અમે લડી રહ્યા છીએ, પણ અમારી લડાઈ અમારાં હૃદયમાં ચાલી રહી છે. ખંજરો માત્ર છુપાયેલાં છે. ઈંગ્લંડમાં “ગુલાબોનું યુદ્ધ” ચાલતું હતું ત્યારે શાંતિ લાદવા માટે યુરોપના બીજા દેશો જે વચ્ચે પડ્યા હોત તો ઈંગ્લંડની આજે શી દશા હોત?

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૪૫

૧૩૫. બી. સી. રૉયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. એ જાણીને હું ઘણો રાજી થયો કે આખરે ‘મેમોરિયલ હોસ્પિટલ’થી કામની શરૂઆત કરવા તમે શક્તિમાન થયા છો. તારીખ^૧ સારી પરંટ કરવામાં આવી છે. વાસંતીદેવી વર્ષો સુધી આવા જન્મદિવસ ફરી ફરીને જેવા ભાગ્યશાળી થાય એવી મારી શુભેચ્છા કૃપા કરીને એમને પહોંચાડજે. એમને કહેજે કે આવતાં ઘણાં વર્ષો સુધી, બીજા કશા કારણે નહીં તોપણ જે હોસ્પિટલ એમના પતિને અત્યંત વહાલી હતી તેને પૂરેપૂરી યશસ્વી બનાવવા માટે એમની જરૂર છે.

ઉદ્ઘાટનવિધિ વખતે તમારી સાથે રહેવાનું મને ઘણું ગમે, પણ મારાથી આવી શકાય તેમ નથી એનું કારણ તમે જાણો છો. ઉદ્ઘાટનદિને મારા તરફથી અનેક શુભ કામનાઓ મોકલું છું.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. બિંધનચંદ્ર રૉય

ક્લકંતા

[મૂળ અંગ્રેજી]

ફૉરવર્ડ, ૨૩-૩-૧૯૨૬

૧. માર્ચ ૨૧, વાસંતીદેવીનો જન્મદિવસ હતો. આ દિવસે સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર ચિત્તરંજન સેવા સંઘનું ઉદ્ઘાટન કરવાના હતા.

૧૩૬. ડૉ. સત્યપાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય ડૉ. સત્યપાલ,

ફૂલવારી માટે મારો સંદેશો આ પ્રમાણે છે :

બહાદુર શીખ કોમ જેટલી ઝડપથી પોતાના આંતરિક ઝઘડા મિટાવી એમની બહાદુરી દેખાડી આપશે એટલું એમનું અને હિંદુસ્તાનનું વધારે ભલું થશે. બહાદુરી સરળતામાં છે, કુટિલતામાં નહીં. એ ગૌરવભરી હોય છે, ઉદ્ધત નહીં; ઉદાત્ત હોય છે, હલકટ નહીં. બહાદુર પુરુષ કદી વેરભાવ રાખતો નથી, હમેશાં ક્ષમાશીલ હોય છે. તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં કદી મારફાડ કરતો નથી, બધે સંસ્કારની સુવાસ ફેલાવે છે. એનું આગમન યુદ્ધનો નહીં પણ શાંતિનો સંદેશો આપે છે. બહાદુર પુરુષ સંપનો અવતાર હોય, કુસંપનો કદી નહીં. આ બધી ક્સોટીઓમાંથી શીખ કોમ પાર ઊતરે એમ છે? જો ન ઊતરતી હોય તો તેમ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. કેમ કે તેઓ કેવળ પંજાબના ગુરુદ્વારાઓને જ નહીં પણ સ્વરાજ્યના મહાન હિંદી ગુરુદ્વારાને પણ મુક્ત કરાવવા પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલા છે.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. સત્યપાલ

બ્રેડવો હોલ

લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૩

૧૩૭. ખર્સી સત્યનારાયણને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. મને તમારું પૂરેપૂરું સ્મરણ છે. અને હું તમારે ઘેર આવ્યો હતો તેનું સુખદ સ્મરણ પણ મને તાજું છે. બર્માવાસી મિત્રને કહેજો કે મેં સોમલ અને લોહનાં ઈન્જેક્શનો લીધાં હોવા છતાં દવાઓ અને દાક્તરો વિશે મેં મારાં લખાણોમાં જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે તે હજી કાયમ છે. આદર્શની હિમાયત કરવી એ એક વાત છે, અને તેને આચરણમાં ઉતારવો એ જુદી વાત છે. હાલની ઘડીએ મિત્રો એમ ઠસાવતા જણાય છે કે મારા પોતાના શરીરનો માલિક હવે હું એકલો રહ્યો નથી. જેટલી ફિક્કર એને માટે મને છે એટલી જ એમને અને બીજા લોકોને છે. આ રૂપાળી દેખાતી દલીલથી તેઓ મને એમ માનતો કરે છે કે મારું શરીર જાળવવા બાબતમાં બીજાઓના જેવો જ હું પણ એક ટ્રસ્ટી છું અને તેથી એને લાડ લડાવવાનો મને અધિકાર છે. અને તેથી બર્માવાસી મિત્ર જેવા મિત્રોને જો એમ લાગતું

હોય કે જે આદર્શની મેં હિમાયત કરી છે અને અત્યારે હું જે આચરણ કરી રહ્યો છું તેની વચ્ચે સુસંગતતા નથી, તો તે વાજબી છે. માટે એ બર્માવાસી મિત્રને કહેજે કે તમે મારા જેવા મહાત્મા બન્યા નથી ત્યાં સુધી દવાઓને કદી નહીં અડવાના અને દાક્તરોને નહીં બોલાવવાના તમારા નિર્ધારને તમારે ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવું જોઈએ. અને એઓ જે એ સાંકડા પણ સીધા માર્ગને વળગી રહેશે તો એમને માટે સૌ સારાં વાનાં થશે. એમને ખાનગીમાં એમ પણ કહેજે કે હું મિત્રોનાં મહેણાંટોણાંને વશ થયો ખરો, તેમ છતાં મેં પાંચ-પાંચ ગ્રેનની માત્રામાં, કેટલીક વાર તો માત્ર ૨ $\frac{1}{2}$ ગ્રેનની માત્રામાં, પાંચ દિવસ થઈને ૩૦ ગ્રેનથી વધારે કિવનાઈત લીધું નથી. અને એક અઠવાડિયે એક ઈન્જક્શનના હિસાબે, સોમલ અને લોહનાં ઈન્જક્શનો પાંચથી વધારે લીધાં નથી.

“પણ હવે શું?” એવો સવાલ કરીને તમે જવાબની અપેક્ષા રાખી છે. પણ જવાબની તમારી અપેક્ષા વ્યર્થ છે. જ્યાં સુધી હું ખાદીને લગભગ ઘેરે ઘેર પહોંચેલી ન જોઉં ત્યાં સુધી તમારા એ સવાલનો જવાબ હું આપી શકું એમ નથી. ખાદી એટલે દરજ્જે સફળ થાય એ એક જ વસ્તુ એમ સાબિત કરશે કે મધ્યમ વર્ગના લોકો અહિંસાનું રહસ્ય સમજ્યા છે. જ્યારે એ હકીકત સિદ્ધ થશે ત્યારે તમારા સવાલનો જવાબ આપવા હું ખુશીથી તૈયાર થઈશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત બર્મ સત્યનારાયણ

૩૫, પિટર્સ રોડ

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૪

૧૩૮. ઊર્મિલાદેવીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો હૃદયવિદારક પત્ર મળ્યો. એમ લાગે છે કે તમારી પરેશાનીઓનો કદી અંત આવવાનો નથી. આટલા બધા દિવસથી તમારા તરફથી પત્ર નહોતો એટલે તમે કેમ કંઈ લખતાં નથી એનું મને આશ્ચર્ય થતું હતું.

એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તમારે લાંબા સમય સુધી કાશ્મીરમાં રહેવાની જરૂર છે. તમે મને પુરી બોલાવો છો અને એવી લાલચ આપો છો કે હું ત્યાં રહું તે બધો સમય તમે મારી સાથે રહેશો. પરંતુ આ બાબતમાં હું મારો પોતાનો માલિક નથી. જે હોત તો અત્યારે આશ્રમમાં મને એટલો બધો આરામ અને શાંતિ મળે છે કે હું અહીંથી બીજે કયાંય જવાનું પસંદ ન કરત. ગરમીથી હું ડરતો નથી. ગરમી હું સારી રીતે સહન કરી શકું તેમ છું, ખાસ કરીને એટલા માટે કે મારે અત્યારે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી. પરંતુ જમનાલાલજી અને શંકરલાલ બેંકર મારા વહીવટદારો છે અને હું એમને કોઈ હિલ સ્ટેશને જવાનું વચન આપી ચૂક્યો છું. જે દરિયાકિનારે

જવાથી કામ સરતું હોય તો મારી પાસે પુરી કરતાં પણ એક વધારે સારી જગા છે. જોકે એ જગા બિલકુલ અજાણી છે અને મારી જન્મભૂમિથી થોડા જ માઈલ દૂર આવેલી છે. ત્યાં મને સંપૂર્ણ શાંતિ અને ગ્રામજીવનનો લહાવો મળી શકે તેમ છે. ત્યાં તમારી અવગણના કરતા પુરીના મગફળ પ્રાસાદો નથી અને યાત્રાળુઓ પાસેથી મુઠ્ઠીભર ગંદો ભાત મેળવવા માટે મંદિરમાં ટોળે વળતા દુકાળપીડિત લોકોનાં કલેશજનક દૃશ્યો જોવા મળે એમ નથી. પુરી મને એક વખતના એના પવિત્ર ઈતિહાસનું સ્મરણ કરાવતું નથી, પણ અત્યારની આપણી અધોગતિનું સ્મરણ કરાવે છે. કેમ કે હાલમાં શું એ આપણી સ્વતંત્રતા કચડવા માટે આપણા પોતાના પૈસા વડે નિભાવાતા સૈનિકો માટેનું સેનેટોરિયમ નથી? આવું પુરી મને જરા પણ ગમતું નથી. એની યાદ આવતાં મારું મન ખિન્ન થઈ જાય છે. અને હું ત્યાં રહ્યો તે દરમ્યાન મિત્રોએ મને દરિયાની સામે જ અત્યંત આરામદાયક જગાએ રાખેલો અને મારા પ્રત્યે અસાધારણ મમતા બતાવેલી, તેમ છતાં બધો વખત મારું મન દુઃખી રહેતું હતું. સૈનિકોની બરાકો અને ભૂખે મરતા ઊડિયા લોકોની કંગાલિયત તેમ જ પૈસાદાર લોકોની એમના પ્રત્યેની નિષ્ઠુર ઉદાસીનતાનો વિચાર કરતાં મને જે માનસિક વેદના થતી હતી એનો એમની પાસે કશો ઈલાજ નહોતો.

તમારાં બહેનનો અદ્ભુત વર્તાવ હું સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકું છું. દવાઓ અને દાક્તરોનો સામનો કરવામાં હું એમને સંપૂર્ણ સફળતા ઈચ્છું છું. એમની હિંમતની મને ઈર્ષ્યા આવે છે. તે પોતાના શરીરનો, ભગવદ્ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે, હસતે મોંએ એટલે કે પોતાની સેવા આપી ચૂકેલા અને હવે કકડભૂસ થવા આવેલા ઘરને એનો માલિક જેમ ત્યજી દે છે તેમ ત્યાગ કરશે.

તમારો સહૃદયી

બહેન ઊર્મિલાદેવી
૪એ., નફરકુંડુ રોડ
કલકત્તા
જસ્ટિસ દાસને ઘેર
અલી મંજિલ
પટણા^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૫

૧૩૯. દીનશા મં. મુનશીને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ મુનશી,

તમારો કાગળ મળ્યો. મેં જાહેર મીટિંગમાં જે કંઈ કહેલું તે એક જાહેર વ્યક્તિ તરીકે. એ કહેવાથી હું જાતને બાંધતો નથી. પણ અહીં તો તમે જે મારું વચન ટાંકો છો તે વચનના ભંગની પણ વાત હોય એ હું જાણતો નથી. તમારી ગ્રાન્ટ બંધ થઈ હોય તો તે કંઈક પણ કારણથી બંધ થઈ હશે. તમને નુક્સાન પહોંચાડવાના ઈરાદાથી તો તે બંધ ન જ થાય એમ મારી માન્યતા છે. અને એ બાબત તમને કોઈ પણ પ્રકારનો ગેરઈન્સાફ થયો હોય તો તમે સમિતિને કાગળ લખી શકો છો. લોન તો હું ક્યાંથી જ આપું? મારી પાસે પોતાની કહેવાય એવી તો ફૂટી બદામ સરખી પણ નથી.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

શ્રી દીનશા મંચેરજી મુનશી
રાષ્ટ્રીય વિનય મંદિર
નડિયાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૬૯

૧૪૦. ગંગારામ છત્રાલાને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૧૭, ૧૯૨૬

ભાઈ ગંગારામ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે મજકૂર પોળમાં મુખ્યત્વે વસ્તી કડવા પાટીદારની છે, તેમાંનાં ઘરો એ પણ પાટીદારોનાં છે. જે એમ હોય તો મને લાગે છે કે પોતાના ઘરને વિશે પ્રતિબંધ કરવાનો સૌને હક છે, તેમ પાટીદારોને પણ હોવો જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકાનો દાખલો નિરાળો છે. ત્યાં તો રહેનારાં માણસોના ચાલુ હકો છીનવી તેને બરબાદ કરવાની વાત છે. મારી સમજમાં કંઈ પણ ભૂલ હોય અને પાટીદાર કોમ તરફથી કોઈની ઉપર જુલમ થતો હોય તો તમારો અસહકાર યોગ્ય ગણાય.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

શ્રી ગંગારામ ખોડીદાસ છત્રાલા
દરિયાપુર, અમદાવાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૦

૧૪૧. નોંધ

રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ^૧

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં દહી અને ૧૩મી એપ્રિલના દિવસ કદી ન ભુલાય એવા છે. દહી એપ્રિલ ૧૯૧૯ને દિવસે દેશવ્યાપી એવું અપૂર્વ સંચાલન આપણે જ્યું જેમાં હિંદુમુસલમાનોએ છૂટથી લાભ લીધો. વળી એ દિવસ દલિત વર્ગોને માટે પણ છૂટનો હતો. તે દિવસે સાચા સ્વદેશી ધર્મનો પાયો નખાયો. અને તે દિવસે આખા દેશે સવિનયભંગની પ્રતિજ્ઞા કરી. સામુદાયિક સ્વાતંત્ર્ય અને સામુદાયિક પ્રતિકારનું મોઠું ચોમેર ફરી વળ્યું હતું.

૧૩મી એપ્રિલે જલિયાંવાલા બાગની કતલ થઈ જેમાં હિંદુમુસલમાન અને શીખોનું રુધિર એકત્ર થઈને એક રુધિરનદી વહી. એક ઉકરડા જેવી જગ્યા હતી તે એક ઘડીની અંદર આખા હિંદુસ્તાનને માટે તીર્થસ્થાન થઈ પડી. અને હિંદુ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી તેની પણ હસ્તી કાયમ રહેશે. ત્યાર પછી તો અનેક હકીકત બની ગઈ. ૧૯૨૧માં આશા પરાકાષ્ટાએ પહોંચી અને ત્યાં પહોંચતાંને વેંત દેખીતી રીતે ચૂરેચૂરા થાય તેવી રીતે પાછી પડીને તે જમીન પર ભટકાઈ. આજે સર્વત્ર ઘોર મધરાત છે. કદાચ એથી વધારે ઘોર દિવસો હજી આવવાના બાકી હોય.

છતાં એ પવિત્ર સપ્તાહમાંથી હજી આપણે આશા મેળવી શકીએ છીએ. એટલે આપણામાં કુસંપ થયો છે અને સરકાર આપણી ગમે તેવી આગ્રહી તેમ જ યોગ્ય માગણીને લાત મારે છે, છતાં આપણે આ સપ્તાહ જરૂર ઊજવીએ.

ઈશ્વરની પૃથ્વી ઉપર કાયમની રાત્રિ ક્યાંય નથી. આપણી રાતનો પણ અંત આવશે જ. માત્ર તે અંત લાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈશે. ત્યારે આ સપ્તાહને શી રીતે ઊજવશું? હડતાલ પાડીને તો નહીં, સવિનયભંગ કરીને પણ આજે તો નહીં જ. હિંદુમુસલમાન એકબીજાને જાહેર કરી નથી શકતા કે નથી ઊજવી શકતા, કારણ આપણે હિંદુમુસલમાન એકબીજાનો અવિશ્વાસ કરીએ છીએ, એકબીજા પોતાની સત્તા પરસ્પર સહિષ્ણુતા અને સહાયથી મજબૂત કરવાને બદલે સરકારની મહેરબાનીથી મજબૂત કરવા ચાહીએ છીએ. એટલે એ પ્રશ્નને તો હાલ તુરતને માટે એમ ને એમ છોડવો જોઈશે. અસ્પૃશ્યતા ધીમે ધીમે સામુદાયિક ઉત્સવ અને પ્રયત્નને અવકાશ દે છે. એ જ વસ્તુ એવી છે કે જેમાં બધા પક્ષો સાથે સાથે કામ કરી શકે છે. ખાદીના વેચાણને આપણે વધારી શકીએ, કાંતવાની પ્રવૃત્તિ ખાસ વધારીએ. અખિલ ભારતીય દેશબંધુ સ્મારક જેનો એક જ હેતુ રેંટિયા અને ખાદીનો પ્રચાર છે તે સ્મારક માટે નાણાં ઉઘરાવીએ. રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ ઊજવવાના બીજા અનેક રસ્તા છે. સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ પોતપોતાને સ્થળે જુદી જુદી યોજનાઓ કરી શકે છે. હું તો માત્ર એવી જ વસ્તુનો વિચાર કરી શકું કે જેમાં લાખો માણસો ભાગ લઈ શકે, જે આપણને તે સાત શુભ દિવસોની યાદ આપે અને જે સ્વરાજને પાસે લાવે.

એટલી એક પણ વસ્તુ સાચી અને સરસ રીતે આપણે કરી શકીએ તો કેવું! ગયેલો આત્મ-વિશ્વાસ પાછો આવે અને આપણે એવું બળ અનુભવીએ કે બધી બાધાઓ ભાંગી જાય. રેંટિયો જ

૧. આ પેટામથાળાવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૨૧-૩-૧૯૨૬ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

એવી વસ્તુ છે કે જે આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ સૌ ચલાવી શકે છે. એક જ એ રાય અને રંકનો સંબંધ સાંધનારી કડી છે, અને એ જ એક વસ્તુ દેશના અર્ધભૂખ્યા લોકોનાં અંધારાં ખંડિયેરોમાં કાંઈક પ્રકાશનું કિરણ લાવી શકે. જેમને એ ચક્ષમાં વિશ્વાસ હોય તેઓ આ અઠવાડિયામાં ખૂબ ખાદીપ્રચાર થાય એવો પ્રયત્ન કરે.

મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં કાંતણ

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના સહાયક મંત્રીએ જુદી જુદી મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને જિલ્લા બોર્ડોને પરિપત્ર મોકલી તેમની શાળાઓમાં થયેલી હાથકાંતણની પ્રગતિની વિગતો માગી હતી. તેના જવાબમાં અત્યાર સુધીમાં ત્રણ પત્રો મળ્યા છે. એમાંનો એક પત્ર અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના સ્કૂલ બોર્ડના અધ્યક્ષનો છે. એમાં લખ્યું છે કે :

મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળાઓ માટે કાંતણ શિક્ષકો તૈયાર કરવા ગયે વખે બે નિષ્ણાતોને રોકવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષકોએ છ માસ તાલીમ લીધી. હવે મ્યુનિસિપાલિટીની કન્યાશાળાઓમાં કાંતણનું શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાનો ઈરાદો છે.

શહાબાદ જિલ્લા બોર્ડના ઉપાધ્યક્ષ લખે છે કે ૧૯૨૫માં આઠ પ્રાથમિક શાળાઓમાં કાંતણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. પસંદ કરેલી શાળાઓના આઠ શિક્ષકોને કાંતણની ખાસ તાલીમ આપવામાં આવી હતી અને દરેક શાળાને પાંચ રૅટિયા આપવામાં આવ્યા હતા. ૧૦થી ૧૫ વરસ સુધીની ઉંમરના ૧૩૯ છોકરાઓ અત્યારે આ શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે. પત્રમાં આગળ લખ્યું છે કે “અત્યાર સુધીમાં બહુ ઓછું કામ થયું છે, પરંતુ હવે વધારે સારાં પરિણામની આશા રહે છે, કેમ કે કામ વધારે વ્યવસ્થિત બન્યું છે.” આ બોર્ડને રૂપિયા ૧૦૦૦/- ખાસ ગ્રાન્ટ આપવામાં આવી. તેમાંથી ગઈ ૩૧મી જાન્યુઆરી સુધીમાં એણે રૂપિયા ૨૭૪ ખર્ચ કર્યું છે. બસ્તીના જિલ્લા બોર્ડના પત્રમાં લખ્યું છે કે :

૧૫ છોકરા નિયમિત કાંતે છે. ૧૫ રૅટિયા ચાલુ છે. રોજ સરેરાશ એક છટાંક (પાંચ તોલા) સૂતર કંતાય છે. આ સૂતરમાંથી દરીઓ [શિતરંજીઓ] વણવામાં આવે છે. માત્ર બે દરીઓ પૂરી થઈ છે અને તે શાળામાં વપરાય છે. શિક્ષકના પગારનું માસિક ખર્ચ રૂપિયા ૨૦ છે. સામાન ખરીદવામાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૮૧-૨-૦ ખર્ચ થયું છે.

હું આશા રાખું છું કે બીજાં સ્કૂલ બોર્ડો પણ પોતાના અભ્યાસક્રમમાં હાથકાંતણ દાખલ કર્યું હોય તો, એમની શાળાઓમાં એ વિષયની જે કંઈ પ્રગતિ થઈ હોય તેની માહિતી લખી મોકલશે. આ પાનાંમાં હું લખી ચૂક્યો છું કે શાળાઓમાં કાંતણનું શિક્ષણ આપવા માટે અનુભવથી તકલી એ સૌથી વધુ સગવડતાભર્યું અને ફાયદાકારક સાધન સાબિત થયું છે. એનું એક કારણ એ છે કે સંકડો છોકરાછોકરીઓ તકલીથી કાંતતાં હોય છે ત્યારે શિક્ષક એમના પર એકસાથે દેખરેખ રાખી શકે છે. આ પ્રકારની દેખરેખ રૅટિયા બાબતમાં અશક્ય છે.

એક યુક્તિભર્યું સૂચન

જેવજીવનનો ચાર વર્ષ કરતાં વધુ સમય અનુભવ કરી આવેલા એક સત્યાગ્રહીનો પત્ર મારા ઉપર આવ્યો છે. એ ભાઈ જેવમાંથી છૂટયા એટલે એમના અનુભવો લખી મોકલવા મેં એમને કહ્યું. એમણે લખી મોકલેલું વર્ણન કેટલીક બાબતોમાં મૌલિક છે. જેવ અધિકારીઓના જુલમો અને જેવજીવનની હાડમારીઓનું વિગતથી વર્ણન કરવાને બદલે એમણે પોતાના આત્મનિરીક્ષણનાં પરિણામો મને જણાવ્યાં છે. એમના પત્રમાંથી તારવણી કરીને હું નીચેના બે પેરેગ્રાફ આપું છું :

ઘણી વાર મને એવો વિચાર આવે છે કે દરેક વિદ્યાર્થીને એનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી ઓછામાં ઓછા છ માસ માટે ફરજિયાત રીતે જેવમાં મોકલી આપવો જોઈએ. મને લાગે છે કે અંગ્રેજ છોકરાઓને યુરોપનો પ્રવાસ કરાવવાથી જે લાભ થાય છે તેના કરતાં આપણા છોકરાઓને જેવનો અનુભવ કરાવવાથી વધારે લાભ થશે. રાજીખુશીથી તપસ્યા કરવાનું કામ આજકાલ ઘણું મુશ્કેલ છે. પરંતુ આપણા છોકરાઓ જીવનમાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં જ જે આપણે એમને જેવમાં રાખીએ તો તપસ્યાના લગભગ બધા લાભ આપણને સહેલાઈથી મળી શકે. છ મહિના સુધી બહારની દુનિયાથી અળગા રહી તેઓ શાળાકોલેજમાં મેળવેલું જ્ઞાન પચાવી શકશે અને આ જ્ઞાનનો શો ઉપયોગ કરવો તેનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવા માટે એમને થોડું એકાંત મળી રહેશે. જેવ બહાર રહીને ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનું દરેક જણના ભાગ્યમાં લખેલું હોતું નથી. આપણામાંના ઘણાખરા વિચાર કરવા અને તેનો અમલ કરવા માટે સમય મેળવી શકતા નથી. આપણા કાર્યની પાછળ ઘણું ભાગે વિચાર નહીં પણ ઊંમિ કામ કરતી હોય છે. વીતેલા વર્ષમાં પોતે શું કામ કર્યું અને આવતે વર્ષે શું કરવા માગે છે, તે વિશે વિચાર કરવા આપણામાંનો દરેક જણ દર વર્ષે થોડા સમય માટે, કહો કે એક મહિના માટે, જેવમાં શા માટે ન જાય?

જેવજીવનની જે બીજી બાબુ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું તે કેદીઓની જીવનપદ્ધતિ છે. જેવમાં તેઓ કેટલા સ્વચ્છ રહી શકે છે, કેટલા ઓછા ખર્ચે ગુજરો કરે છે, અને કેવી સાદાઈથી રહે છે એ વિચારવા જેવું છે. જેવમાં ભ્રષ્ટાચાર છે અને લોકોને એમાં પરાણે પૂરી રાખવામાં આવે છે. જે આ બે ચીજો ન હોય તો આ સંસ્થાઓ થોડી કમાઈ પર જીવતા આપણા ગ્રામવાસી અને નગરવાસી લોકોને માટે અનુકરણીય નમૂનાની ગરજ સારે એમ છે.

સ્વચ્છતાની બાબતમાં જેકે હિંદુસ્તાનની જેવોમાં મારી દૃષ્ટિએ ઘણું કરવાનું બાકી છે, તેમ છતાં પત્ર લખનારે કરેલા વર્ણનને હું ટેકો આપી શકું છું. આપણાં ગામડાંની સ્વચ્છતા કરતાં જેવની સ્વચ્છતા જરૂર ચડિયાતી હોય છે. હિંદુસ્તાનના ગમે તે ભાગનાં ગામડાંમાં જાઓ, હકીકતમાં ત્યાંની સ્વચ્છતાનો અભાવ જોઈને દુઃખ થાય છે. એ જ રીતે, જેવમાં ખોરાકની સાદાઈ પણ વખાણવાલાયક હોય છે. એટલે જે મધ્યમ વર્ગના લોકો એમના ખોરાકમાં સાદાઈ દાખલ કરશે તો એમના પૈસાનો ભારે બચાવ થશે અને એમની તબિયત પણ ઘણી સુધરશે.

દેશના યુવાનો ભણી રહ્યા પછી, જીવનમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં, થોડો સમય જેવમાં ગાળે એ સૂચન જરૂર આકર્ષક છે; પણ એનો અમલ કઈ રીતે કરવો? સવિનયભંગની લડત ફરીથી ઉપાડવામાં આવે અને તે વિદ્યાર્થીઓને જેવ જવાનો મોકો આપે તો જ આ બની શકે. તે સિવાય તો જેવજીવનનો અનુભવ લેવાનો એમને માટે એક જ રસ્તો છે કે દૂરનાં ગામડાંમાં જઈ ઓછામાં ઓછી એક મોસમ ત્યાં ગાળવી. ત્યાં જઈ ગામડાંનું સાદું જીવન ગાળવું, પણ એની ગંદકી સહી લેવી નહીં. જેવમાં દરેક કેદીએ અમુક અંશે પોતાના ભંગી બનવું પડે છે, તે જ રીતે યુવકો ગામડાંમાં પોતાના ભંગી બની શકે છે.

એ ભાઈ નિરાશ થયા નથી

દેશની વર્તમાન રાજકીય હાલત વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં આ પત્ર લેખકે જે આશાવાદ દર્શાવ્યો છે તેની વાનગી પણ હું વાચક સમક્ષ રજૂ કરીશ. એ ભાઈ લખે છે :

અત્યારે મને પરિસ્થિતિ કેવી દેખાય છે એ સંબંધમાં મને એ વાતનો આનંદ છે કે મારા ઘણા મિત્રો અનુભવે છે એટલી નિરાશા હું અનુભવતો નથી. અસહકાર ફોગટ ગયો છે અથવા હવે ફરીથી આપણને એનાં દર્શન થવાનાં નથી એવું મને લાગતું નથી. હું હજી પણ માનું છું કે હિંદુસ્તાનને નજીકના ભવિષ્યમાં સ્વરાજ્ય મળવાનું છે અને અંતિમ વિજય સવિનય ક્રાંતિ દ્વારા હાંસલ થવાનો છે. કદાચ આપણો કાર્યક્રમ આપણે બદલવો પડે, પરંતુ મુક્તિ તો એ સાધન વડે જ આવવાની છે. હું માનું છું કે આ વિજય નજીકના ભવિષ્યમાં આપણને આવી મળવાનો છે. નજીકનું ભવિષ્ય એટલે એક વર્ષ નહીં, પાંચ વર્ષ પણ નહીં; પરંતુ દશ કરતાં ઓછાં વર્ષ એમ હું માનું છું. કારણ એ છે કે હું જોઉં છું કે લોકોનું હૃદય હજી સાબૂત છે. જે કાંઈ ખરાબી છે તે જનતાને દોરનારાઓમાં રહેલી છે. સામાન્ય રીતે આમજનતા માર્ગદર્શન માટે શિક્ષિત વર્ગના મોં સામુ જુઓ છે, પરંતુ આ શિક્ષિત વર્ગ આજે આડે માર્ગે દોરવાઈ ગયો છે. જે આ વર્ગને ફરીથી પોતાની જવાબદારીઓનું ભાન આવી જાય, તો હોકાયંત્રની સોય જેમ ધ્રુવ તરફ અચૂક વળે છે તેમ આમજનતા એમને પગલે ચાલતી થઈ જશે.

આ પત્રલેખકને અસહકાર અને સવિનયભંગમાં જેટલી શ્રદ્ધા છે તેટલી શ્રદ્ધા બધા અસહકારીઓને હોય તો કેવું સારું! જેકે અસહકારથી લોકો સમજે છે એ અર્થમાં આપણને મૂર્તિમંત સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી, તેમ છતાં કોઈ પણ માણસ સહેલાઈથી જોઈ શકે છે કે આપણા રાજકીય જીવનમાં એણે કાંતિ આણી છે. એનાથી આમજનતામાં એટલી ચેતના પ્રગટી છે કે એવી ચેતના હું માનું છું કે બીજી કોઈ વાતથી પ્રગટી શકી ન હોત. અને એ બાબતમાં કશી શંકા નથી કે જ્યારે પણ સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે તે કોઈક પ્રકારના સવિનયભંગ સહિતના અસહકાર દ્વારા જ મળશે. કારણ, હિંસા વડે સ્વરાજ્ય લેવાની પદ્ધતિમાં માનનારા લોકો બહુ ઓછા છે. ખાસ કરીને આમજનતા એમાં માનતી નથી. અને જ્યાં સુધી આમજનતા સુધ્યાં એને સ્વીકારે નહીં ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય લેવાની કોઈ પણ પદ્ધતિ સફળ થઈ શકે એમ નથી. જે સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યામાં અમુક વ્યક્તિઓ કે અમુક વર્ગોની જ સ્વતંત્રતા નહીં પણ દેશના સમસ્ત આમવર્ગની સ્વતંત્રતા આવી જતી હોય, તો લોકશાહી હેઠળના સ્વરાજ્ય માટે નિતાંત આવશ્યક એવી આમજનતાની જાગ્રત શક્તિને તો અસહકાર અને એની આનુષંગિક બાબતો જ કાબૂમાં રાખી શકે તેમ છે. કેવળ અહિંસક અને તેથી રચનાત્મક કાર્યપદ્ધતિઓ જ આમવર્ગના લોકોને સુસંગઠિત કરશે, તેમને એક રાષ્ટ્રીય ધ્યેયથી પ્રભાવિત કરશે અને રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા મેળવવા અને તેનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છા અને સામર્થ્ય તેમને બક્ષશે.

ખાદી વિશે

પત્રલેખકે ખાદી વિશે પણ પોતાના વિચારો જણાવવાની કૃપા કરી છે. તે લખે છે :

ચરખા અને ખાદીને હું ઘણું મહત્ત્વ આપું છું. તેમ છતાં દિલગીર છું કે એ બાબતમાં મારું મન ઝાઝું આશાવાદી નથી. અને ખાદીને હું ઘણું મહત્ત્વ આપતો હોવા છતાં, ૧૯૨૧માં લોકો એકંદરે એને જે રાજકીય મહત્ત્વ આપતા હતા તેટલું બધું રાજકીય મહત્ત્વ હું એને આપતો નથી. હું નથી માનતો કે અંગ્રેજો કેવળ લેંકેશાયરના સ્વાર્થ ખાતર જ હિંદુસ્તાન પર રાજ્ય કરે છે. એમની રાજ્યનીતિમાં બીજી બાબતો પણ એટલો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપે લૉર્ડરીડિંગ ને ખાદી પહેરવાનું નોતરું આપ્યું એથી તો અસહકારના કાર્યક્રમના આ અંગનું અગાઉ જે નામનું જ રાજદ્વારી મહત્ત્વ હતું તે હજી પણ વધારે ઘટી ગયું છે.

પત્રલેખક ખાદીનું આર્થિક મહત્ત્વ સ્વીકારે છે એ સારી વાત છે. એમને અને એમના જેવા વિચારના સૌ કોઈને હું એવું સૂચવું છું કે ખાદીનું રાજદ્વારી મહત્ત્વ એના આર્થિક મહત્ત્વ-માંથી ઉદ્ભવે છે. ભૂખે મરતો માણસ બીજું કંઈ કરતાં પહેલાં પોતાની ભૂખ સંતોષવાની વાતનો પહેલો વિચાર કરે છે. વિશ્વામિત્ર જેવા તપસ્વી ઋષિનો જાણીતો દાખલો યાદ કરો. એમની તપસ્થાનો જોટો જડે એમ નથી. તેમ છતાં પોતે જ્યારે ભૂખથી પીડાવા લાગ્યા ત્યારે અખાદ્ય વસ્તુ ચોરીને ખાવા જોટલા એ નીચા ઊતર્યા. એ બતાવે છે કે ભૂખનો માનવી કેટલો લાચાર હોય છે. કોળિયો ધાન મેળવવા એ પોતાની સ્વતંત્રતા અને બીજું જે કંઈ હશે તે વેચી દેવા તૈયાર થશે. મધદરિયે ખોરાકના અભાવે જીવન ટકાવી રાખવા મથતા ખલાસીઓ પોતાની ભૂખ સંતોષવા માણસને કરડી ખાવા સુધી જંગલી બની જતા, એવી વાતો આપણે સાંભળી છે. હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકોની દશા આ પ્રકારની છે. એમને મન સ્વતંત્રતા, ઈશ્વર અને એવા તમામ શબ્દો સહેજ પણ અર્થ વગરના કેવળ ગોકવેલા અક્ષરો જેવા છે. એ શબ્દો એમને કંઈક વાગે છે. જે કોઈ માણસ કોળિયો ધાન લઈને એમની પાસે જશે એને તેઓ વધાવી લેશે. અને જે આ લોકોમાં આપણે સ્વતંત્રતાની ભાવના પેદા કરવી હશે, તો આપણે એમને એવું કામ આપવું જોઈશે જે તેઓ પોતાનાં ઉજ્જડ ઘરોમાં સહેલાઈથી કરી શકે અને જે એમને કંઈ નહીં તો દાખરોટલો આપી શકે. આ વસ્તુ કેવળ ચરખો જ કરી શકે એમ છે. અને જ્યારે તેઓ સ્વાશ્રયી બનીને પોતાનો ગુજરો પોતાની મેળે કરતા થઈ જશે, ત્યારે એમને સ્વરાજ્ય, કોંગ્રસ, અને એવી એવી વાતો કહેવાનો અવસર આપણે માટે આવશે. એટલે જે લોકો એમને કામ આપશે અને ટુકડો રોટલો રળવાનું સાધન લાવી આપશે તેઓ જ તેમના ઉદ્ધારક બનશે અને એવા લોકો જ એમનામાં સ્વતંત્રતાની ભૂખ પણ જગાડશે. ચરખાનું રાજકીય મહત્ત્વ આ જ કારણે છે. આ ઉપરાંત એનામાં પરદેશી કાપડને હઠાવવાની શક્તિ છે અને જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડ જેવા અસંખ્ય હત્યાકાંડો કરીને પણ, હિંદુસ્તાનને ગુલામીમાં રાખવાના અંગ્રેજોના મોટામાં મોટા લોભને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય છે.

અને હું લોંડ રીડિંગને ખાદી પહેરવાનું નોતરું આપું તેથી ખાદીનું મહત્ત્વ શા માટે ઘટવું જોઈએ? અંગ્રજો અંગ્રેજ હોવાને કારણે તો આપણે એમની સાથે ઝઘડો નથી જ. અસહકાર એક એવી કાર્યપદ્ધતિ છે જે વડે આપણે અંગ્રજોને હિંદુસ્તાનના હિતની દૃષ્ટિએ વિચારતા કરવા છે. જે તેઓ આપણી વહાલામાં વહાલી ઉમદા અભિવાધાઓને અનુકૂળ થશે, જે તેઓ આપણા ધ્યેયને અનુસરી ખાદી પહેરશે, જે તેઓ હિંદુસ્તાનને મદ્યરહિત બનાવવામાં અને લશ્કર પાછળ થતા ધૂમ ખર્ચા ઘટાડવામાં સહકાર આપશે; અને એમની સંગીનોને જોરે નહીં પણ આપણી શુભેચ્છાને સહારે જે તેઓ આ દેશમાં રહેવા તૈયાર હોય તો શું આપણે એમને એક સમાન ધ્યેયના સાથીઓ તરીકે આવકારીશું નહીં? હું તો એમ માનું છું કે અંગ્રજોને ખાદી પહેરવાનું અને ચરખો ચલાવવાનું આમંત્રણ આપવાથી એ બે ચીજોનું રાજકીય મહત્ત્વ વધે છે, અને સાથે સાથે આપણામાં અંગ્રજો પ્રત્યે વૈમનસ્થનો ભાવ છે એવો સહેજ પણ સંદેહ એથી દૂર થય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ હન્ડિયા, ૧૮-૩-૧૯૨૬

૧૪૨. એક નીરસ સંવાદ

૧૧મી ફેબ્રુઆરીના યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો “બચેલા પૈસા વડે ખાદી ખરીદો”વાળા લેખના અનુસંધાનમાં આ લેખ છે. એનું મથાળું ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ પરંદ કરેલું છે. પણ આ સંવાદ નીરસ છે કે રસપ્રદ છે તે વાચકે પોતે જ નક્કી કરવું જોઈએ.^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૮-૩-૧૯૨૬

૧૪૩. નાનકડું દક્ષિણ આફ્રિકા

ગ્વાસગો ઇન્ડિયન યુનિયનના અધિકારીઓ તરફથી ગ્વાસગોમાં રહેતા કેટલાક હિંદીઓ ઉપર નાખવામાં આવેલી બંધી પ્રગટ કરવાનો એક કાગળ મોકલવામાં આવ્યો છે, જેમાંથી હું નીચેનો ભાગ લઉં છું :

૧૮મી માર્ચ ૧૯૨૫ને દિવસે અહીંના ગૃહમંત્રીએ “પરદેશી ખલાસીઓ”ને નોંધાવવા બાબતનો એક લુકમ કાઢ્યો છે, જેની એક નકલ સાથે બીડવામાં આવે છે. આ લુકમ ગ્વાસગો અને ગ્વાસગો જિલ્લાને આ વર્ષના જન્યુઆરીમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે, અને ગૃહમંત્રીના લુકમ મુજબ પોલીસ અમલદારોએ સાથેની યાદીમાં નામવાળાઓને પરદેશી ખલાસીઓ તરીકે નોંધ્યા છે. આ લોકો આ દેશમાં ત્રણથી ચૌદ વર્ષ થયાં રહે છે. તેઓ હિંદના વતની છે — ઘણાખરા પંજાબના — અને બ્રિટિશ પ્રજા છે. ઘણા અહીં લડાઈના વખતમાં કામ કરતા હતા અને હજી મજૂરો ફેરિયાઓ અને જૂજજૂજ ખલાસીઓ તરીકે કામ કરે છે. સૌ શાંતિપ્રિય અને કાયદાને માન આપનારા શહેરીઓ તરીકે રહ્યા છે. ગૃહમંત્રીનો ઈરાદો આ લોકોને “પરદેશી ખલાસીઓ” તરીકે નોંધવાનો છે — જે વર્ણન તેમને બિલકુલ લાગુ પડતું નથી અને ખાસ નોંધવા જેવું છે કે તેમને આપવામાં આવેલાં તેમનાં ઓળખાણ-પત્રકોમાં તેમનું વતન અને દેશની જગ્યા ખાલી રાખવામાં આવી છે. અમને લાગે છે કે છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં હિંદીઓને સમૂળા બહાર કાઢવાની જે સામાન્ય નીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે તેનું આ છેલ્લું પગલું અંતિમ પરિણામ છે. સૌ હિંદીઓને તેમના વતનને કારણે ગ્વાસગોનાં કેટલાંક સિનેમાઓ અને કેટલાંક મનોરંજનનાં સ્થાનોમાં જવાની બંધી છે. છતાં ગ્વાસગો “સ્કોટલેન્ડનું સૌથી વધારે ઉદાર શહેર” માનવામાં આવે છે. અને બ્રિટનની ભારે ભીડની ઘડીએ હિંદીઓએ બજાવેલી અપૂર્વ સેવાનો આ દેશના લોકો આભાર કેવો માની જાણે છે તેનો આ જીવતોજગતો પુરાવો છે.

કાગળની સાથે ગૃહમંત્રીની સહીવાળા લુકમની નકલ બીડેલી છે. તેને વર્ણવાળા પરદેશી ખલાસીઓની બંધી બાબતના લુકમ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. લુકમ ૬૩ માણસોને લાગુ

૧. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ લખેલો કાંતણ અને ખાદીનાય વિશેનો એક યથો રસપ્રદ સંવાદ આ પ્રસ્તાવના સાથે આપવામાં આવ્યો હતો.

પાડવામાં આવ્યો છે. આ બધા મુસલમાનો છે, માત્ર એક જ નામ હિંદુ જેવું વંચાય છે. ઘણાખરા ફેરિયા છે, માત્ર બે જ ખવાસીઓ છે. તેઓ ઘણાખરા મીરપુર અને જલંધર જિલ્લાના છે, અને સૌ પંજબના છે. આ માણસોને શા સારુ વર્ણવાળા કહેવામાં આવે, એશિયાવાસીઓ ન કહેવામાં આવે તે કલ્પવું મુશ્કેલ છે. વળી તેઓ જ્યારે દેખીતી રીતે બ્રિટિશ પ્રજા છે ત્યારે તેમને પરદેશી શા સારુ ગણવામાં આવ્યા છે તે સમજવું પણ મુશ્કેલ છે.

આ નોંધવાના હુકમથી આ લોકોની સાથે જે વર્તાવ રાખવામાં આવશે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી. જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ જ અહીં. ભેદ માત્ર પરિમાણનો છે. અને મને શંકા નથી કે જે ઘણા હિંદીઓ બ્રિટિશ ટાપુઓમાં વસવા જાય તો ત્યાંના લોકોમાં ગભરાટ પેદા થાય અને સૌ હિંદીઓને વિશે કાયદા ઘડાય. થોડા જ સમય ઉપર છાપાંઓમાં ચિનાઈ ધોબીઓની ઉપર વિવરપુલમાં ગુજરેલા ત્રાસનું વર્ણન આવ્યું હતું. અમેરિકામાં એવી જ સ્થિતિ છે. ત્યાં વસતા એક હિંદી વિદ્યાર્થી તરફથી આવેલો કાગળ પહેલે જ દહાડે મ આ પત્રમાં પ્રગટ કર્યો હતો. હમણાં મારી પાસે અમેરિકાથી આવેલ એક વિદ્યાર્થી આવ્યો હતો, તે શુદ્ધ અંગ્રેજી બોલતો હતો અને તેની રીતભાત પણ કાવકી હતી. અમેરિકન લોકોના વર્ણદ્રોષનું તેણે મને કરુણ ચિત્ર આપ્યું અને તેની મારા ઉપર એવી છાપ પડી કે તે દિનપ્રતિદિન વધે છે. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાને આજે હવાવી રહ્યો છે તે પ્રશ્ન સ્થાનિક નથી પણ મહા જગદ્વ્યાપી છે. એશિયાની પ્રજાઓને જ્યારે ગુલામ રાખવામાં આવે છે અને તેમને તેમના કલ્યાણનું ભાન નથી, ત્યારે તેમના ઉપર અમેરિકા કે આફ્રિકા કે ઈંગ્લંડમાં—અરે તેમના જ દેશમાં એટલે ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં—જે વર્તાવ કરવામાં આવે છે તેમાં નવાઈ શી? પણ તેઓ લાંબો સમય નિદ્રામાં નહીં રહે. આપણે એટલી આશા રાખીએ કે તેમની જાગૃતિથી અંધાધૂંધી ઊલટી વધારે ન વધે અને હાલ છે તેટલા વર્ણદ્રોષમાં વૃદ્ધિ ન થાય. પણ આ ઉત્પાત અટકવાની કશી જ આશા નથી—જ્યાં સુધી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની બીજી પ્રજાને ચૂસવાની હાલની વૃત્તિ બદલાઈને સહાય અને સેવા કરવાની વૃત્તિ ન બને, અથવા જ્યાં સુધી એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રજા સમજે નહીં કે તેમના પોતાના સહકાર વિના તેમને ચૂસવું અશક્ય છે, અને જે સહકાર મોટે ભાગે ઔચિત્ક હોવાને લીધે તેઓ સમજીને તેવો સહકાર બંધ કરી શકે છે. હાલનો જ દાખલો લઈએ. આ બહાદુર પંજાબીઓને વર્ણદ્રોષનું જે અપમાન તેમના ઉપર નાખવામાં આવનાર છે તેને વશ થવાની જરૂર નથી. જ્યાં તેમને માટે આવઆદર નથી ત્યાં રહેવાની તેમને જરૂર જરૂર નથી, અથવા જે તેઓ ત્યાં રહેવાનું જ પસંદ કરે તો અપમાનકારક વર્તાવને વશ થવાની નથી, અને સવિનયભંગનું પરિણામ કેટલાં જવાનું આવે તો તે તેમણે ખમી લેવું જોઈએ. કેટલીક વાર જણાય છે કે જેમની સામે આ ભેદ બતાવવામાં આવે છે તેઓ કાંઈક નહીં તો કાંઈક અંશે તે માટે જવાબદાર હોય છે. જે ગ્લાસગોના પંજાબી કંઈક અંશે પણ જવાબદાર હોય તો તેમણે આવું કશું જ કારણ રહેવા દેવું ન જોઈએ, કે જેથી તેમની હિલચાલની સામે કોઈ આંગળી ન કરી શકે. મનુષ્ય ગમે તે રંગની તેની ચામડી હોય તોપણ, પોતાની સ્થિતિ સમજે તો તેને જણાશે કે આખું જગત તેની સામે થાય તોપણ તેની સામે તે ટટ્ટાર ઊભો રહી શકે છે.

આખરે ઉપર જે કાગળમાંથી ઉતારો લીધો છે તેના લખનારને સાથે સાથે એક વાત જણાવી લઉં. તે કાગળ ટૂંકો અને બીજી રીતે સરસ છે, છતાં તેમાં “બ્રિટનની ભારે ભીડની ઘડીએ હિંદીઓને બજાવેલી અપૂર્વ સેવા”નો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે વાંચતાં ખૂંચે છે.

જે હિંદે લડાઈને સમયે સ્વેચ્છાથી પોતાની સેવા બજાવી હોય તો તો તેનો બદલો માગવાથી તેની કિંમત ઘટે છે, કારણ તે તો કર્તવ્ય તરીકે બજાવવામાં આવેલી; અને ફળરહિત કર્તવ્યનું પુણ્ય છે, ફ્લેચ્છાવાળું દાન તો દાન નથી પણ દેણી છે. પણ સાચી વાત તો એ છે કે એ સેવા સ્વેચ્છાએ બજાવવામાં આવી નહોતી. એ સેવાને પ્રેરનાર બંદૂકનું બળ અથવા તેની ધમકી હતી. આવી સેવાનું જ્યારે જ્યારે નામ પાડવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે અંગ્રેજ લોકો જવાબ દઈ શકે છે કે એ સેવા નહોતી, એ તો વેઠ હતી. પણ તે લોકો તે જવાબ નથી આપતા કારણ તેઓમાં ડહાપણનો વિનય છે. લડાઈને સમયે પંજાબના જે લોકોને તેમના ધરમાંથી ઘસડવામાં આવ્યા હતા તેમને પોતાની સેવાનું અભિમાન લેવાનું કશું જ કારણ નથી. બ્રિટિશ સરકારના આભારની આશા રાખવાનું તો કશું કારણ જ નથી. આભાર તો સરકાર સર માર્શલ્કલ ઓડવાયરનો માની ચૂકી છે—કારણ તેણે પંજાબના દરેક જિલ્લામાંથી ગમે તે ઉપાયે અને ગમે તે ભોગે પોતાને ફાળે પડતા રંગરૂટો ઊભા કીધા હતા.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૮-૩-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૧-૩-૧૯૨૬

૧૪૪. ડૉ. જ્નેઆકિમ હેનરી રેઈનહોલ્ડને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

આપનો પત્ર મળ્યો. મારાં લખાણોથી આપને લાભ થયો છે એ જાણીને મને આનંદ થાય છે. યંગ હિન્ડિયાના કોઈ પણ લેખનું ભાષાંતર કરવાની આપને છટ છે. યુરોપમાં જર્મન અને ફ્રેન્ચ ભાષાઓમાં થયેલા એના અનુવાદો મળી શકે છે. તે ઉપરાંત મેસર્સ એસ. ગણેશન, પાયકોફ્ટ્સ રોડ, ટ્રિપ્લિકેન, મદ્રાસ નામની પેઢીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી અંગ્રેજી આવૃત્તિ મળે છે.

આપનો સહૃદયી

પ્રોફેસર ડૉ. જ્નેઆકિમ હેનરી રેઈનહોલ્ડ

પ્રો. એટ ધ ફ્રી યુનિવર્સિટી લીગ

વૉરસો, પોલેન્ડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૪૬

૧૪૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ સી. આર.,

કેલપ્પન અને મારી વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર આ સાથે બીડું છું. તમારી બધી મુશ્કેલીઓ હું જાણું છું. જે બોજે તમારાથી ઉપાડી શકાય એમ ન હોય તે વિશે મને કૃપા કરીને જણાવી દેજો. તમે જે આશ્રમ સ્થાપ્યો છે એને ખીલવવો એ તમારું મુખ્ય કામ છે, બીજું બધું ગૌણ છે. એટલે હું તમને પૂછું તે બાબતોનો નિર્ણય કરવાની, અને તમારી સલાહથી સ્થપાનારી સંસ્થાઓની દેખરેખ રાખવાની જવાબદારીઓ માથે લેવાનું તમને ગજ બહારનું લાગતું હોય, તો તે પ્રમાણે મને કહી દેતાં અચકાશો નહીં. પરંતુ જે મુખ્ય કામ તમે કરો એવી મારી ઈચ્છા છે તેને હાનિ પહોંચાડવા સિવાય આ કામો તમારાથી થઈ શકે તેમ હોય, તો આ પત્ર અને એની પહેલાંનો પત્ર જોઈ મને જણાવો કે કેલપ્પનનું શું કરવું.

એ જ રીતે દક્ષિણ હિંદ રેલ રાહત ફંડની બાકી રકમનું શું કરવું તે બાબતમાં મારે તમારી સલાહ જોઈએ છે. મથુરાદાસ પાસે સારી એવી રકમ છે. મારી પાસે પણ છે. આ રકમોનું તમારે શું કરવું છે? આપણે જલદી નિર્ણય કરી નાખવો જોઈએ. જુદાં જુદાં ફંડો એકઠાં કરીને રેલગ્રસ્ત પ્રદેશોમાં કાંતણ અને ખાદીકાર્યને વિકસાવવા માટે એક ટ્રસ્ટ ઊભું કરી શકાય. જે બીજા પ્રદેશોમાં અવારનવાર દુકાળ પડે છે અને રેલ આવે છે તે પ્રદેશોને પણ આ ટ્રસ્ટમાં સામેલ કરી શકાય. પણ તમારે કોઈ બીજાં સૂચનો કરવાનાં હોય એ બનવાજોગ છે.

કુમારનો પત્ર પણ આ સાથે છે. મેં એમને જવાબ આપ્યો નથી. અને આ જવાબદારીઓ તમે ઉઠાવી શકો તેમ છો કે નહીં તે તમે મને જણાવો નહીં ત્યાં સુધી હું એમને જવાબ આપવા માગતો નથી.

તમારો

બિડાણ ૩

શ્રીયુત ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

ગાંધી આશ્રમ

તિરુચેનગોડુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૬

૧૪૬. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર

આશ્રમ,

માર્ચ ૧૮, ૧૯૨૬

ચિ. કિશોરલાલ,

તમારા બંને પત્રો મળ્યા. બીજાં આવ્યા પછી જ મેં લખવા ધાર્યું હતું. પાંજરાપોળનું તમે લખ્યું ત્યારથી જ હું ગભરાયો હતો. દેવલાલી વહેલા પહોંચો એમ હું તો ઈચ્છ્યા કરવાનો છું.

વાંદરાના પ્રશ્ન વિશે તમે જે લેખ મૂકી ગયા તે તો હું તરત વાંચી ગયો હતો. જેમ તમારા કાગળમાં તેમ તે લેખમાં એ પ્રશ્નનો છેવટનો ઉકેલ તમે અધૂરો જ રાખ્યો છે. મારે તો અત્યારે શુદ્ધ ધાર્મિક ઉકેલ જોઈએ છે. તેનો અમલ તો બહુ મુદતે જ થવાનો. વર્ષોની ભાવનાનું છેદન પણ ગંભીર કારણ વિના કેમ કરાય? પણ આપણી સામે પ્રશ્ન કેવળ ધાર્મિક રીતે ખડો થાય છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે વાંદરાઓનો વંશ આપણે પોતે જ વધારીએ છીએ. અને તેનો બે રીતે નાશ થાય છે તેના આપણે સાક્ષી બનીએ છીએ. ૧. અંગ્રેજો વગેરે પોતાના લત્તામાં જનારા વાંદરાનો નાશ કરે છે તે. અને ૨. જીવતા વાંદરાઓને તેઓની ઉપર જીવતે-જીવ પ્રયોગોને સારુ પરદેશમાં મોકલવામાં આવે છે તે. અને તે બંને સ્થિતિમાં વાંદરાઓની સંખ્યામાં થતા ઘટાડાથી આપણે છપો સંતોષ લઈએ છીએ એ ત્રીજી વસ્તુ છે. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં આપણે શું કરવું? જે થોડા વાંદરાઓના નાશમાંથી આપણે ઊગરી શકતા હોઈએ તો એમ કરવું ધર્મ હોય; કે સમાજના એક અંગ તરીકે આપણે એ વસ્તુના ઉદાસીન સાક્ષી રહેવું એ ધર્મ હશે. સમાજના અંગ તરીકે આપણો સામાજિક ધર્મ શું છે? વાંદરાના પ્રશ્નના ઉકેલમાં કબૂતરનો આવી જાય છે. કબૂતરની વૃદ્ધિ આપણે જાણીજોઈને કરી રહ્યા છીએ એ વિશે મને શંકા નથી. પાંજરાપોળ આધુનિક સંસ્થા છે. એ સંસ્થામાં જ્ઞાનપૂર્વક દયા છે એવું મને નથી લાગતું. અને એમાં તો ભાગોળ ઉઘાડી રાખીને મોરીએ દાટા મારવા જેવું બને છે. અહિંસાને હું અત્યારે અહિંસાદૃષ્ટિએ વિચારી રહ્યો છું. અને વાંદરા ઈત્યાદિના પ્રશ્નમાં આપણે કેવળ રૂઢિને વશ વર્તીએ છીએ અને વાંદરાનું ભલું વિચારતા નથી એવો મને આભાસ આવ્યો છે. અને બીજાં સવાલ અહિંસામાંથી ઉદ્ભવે છે. શરીરની સામે થતા ઉપદ્રવોમાં અહિંસક મનુષ્ય મર્યાદાની લીટી ક્યાં દોરે?

આ વસ્તુઓ તમને નવરાશે વિચારવાને સારુ લખી છે. મને એના ઉત્તરની મુદ્દલ ઉતાવળ નથી. પ્રથમ તો તમે પોતે જ વિચારજા, પછી નાથની^૧ સાથે વિચારની આપલે કરજા, અને ત્યાર બાદ જે કંઈ નિર્ણય ઉપર આવો તે જણાવજા.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૧

૧૪૭. મોડ ચીઝમેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન મોડ,

તમારો બીજા પત્ર મારી સામે પડ્યો છે. કેટલો સરસ છે! મારે બેમાંથી એક રીત પસંદ કરવાની છે : કાં તો બોલીને બીજા પાસે લખાવવું અથવા મારે જાતે લખવું હોય તો અનિશ્ચિત મુદત સુધી લખવાનું મુલતવી રહેવા દેવું. એટલે હું આ પત્ર બોલીને લખાવી રહ્યો છું. મારા જમણા હાથને આરામની જરૂર છે. ડાબે હાથે લખી શકું છું. પણ એમાં સમય ઘણો જાય છે.

તમારો પત્ર વાંચીને મને આપણે ત્રણે જણ લાંડનમાં દૂર દૂર સુધી ફરવાનો આનંદ માણતાં તે યાદ આવ્યું. માનુશીને કહેજે કે વારંવાર મને તેમની સ્મૃતિ તાજી થાય છે અને અત્યારે મેં યાદ કર્યાં તે સમયે તેઓ પોતાના ઘરમાં મને જે ભોજન પીરસતાં તેની સ્મૃતિ પણ તાજી થાય છે. તમારા બીજા પત્રમાં એવા સમાચાર મળવાની હું અપેક્ષા રાખું છું કે તમે ફરીથી બિલકુલ સાજાં થઈ ગયાં છો અને બિલકુલ સ્વસ્થ છો.

મારા પત્રમાં શ્રીમતી ગાંધી વિશે મેં કશું લખ્યું નહીં એનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ એવો થાય કે તેઓ મારી સાથે બિલકુલ મજામાં છે અને મને મદદ કરી રહ્યાં છે. કાનૂની રાહે કે બીજી રીતે છૂટા પડવાનો અમારી વચ્ચે કોઈ ખતરો નથી. અને તે બીજા કોઈ કારણે નહીં તો કેવળ એટલા કારણે કે હિંદુ રીતરિવાજની વાત બાજુએ રાખીએ તોપણ મારા પોતાના નીતિનિયમોમાં લગ્નવિરોધને કોઈ સ્થાન નથી. રામદાસ મને ચરખાના કામમાં મદદ કરી રહ્યો છે. હરિવાલ સિવાય બીજા એકેય છોકરાનાં લગ્ન થયાં નથી. રામદાસનો વિવાહ હજી હમણાં જ થયો. એ આવતી સાલ પરણે એવો સંભવ છે. અત્યારની પળે એનું મન કહે છે તે પ્રમાણે, એ બે વરસ સુધી પરણવા માગતો નથી.

હેનરીને કહેજે કે ભગવદ્ગીતાના જુદા જુદા અંગ્રેજી અનુવાદોના પાઠોના મુકાબલાની એની પોતાની નકલ જો એની પાસે હોય તો તે રજિસ્ટર્ડ ટપાલથી મને મોકલી આપે એમ હું ઈચ્છું છું. એણે મને આપેલી નકલ ગમે તે કારણે ક્યાંક મુકાઈ ગઈ છે એટલે એની નકલની મારે તાકીદે જરૂર છે. બીજી નકલ કરાવી લઈને એ હું પાછી મોકલી આપીશ.

તમારો સહૃદયી

મિસિસ મોડ ચીઝમેન

૧૫ સી, થોર્ની હેન્ડ રોડ

ગનર્સબરી

લાંડન, ડબલ્યુ. ૪

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૪૭

૧૪૮. રામેશ્વરદાસ પોદ્દારને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૬

ભાઈ રામેશ્વરજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે ચિંતા કરશો નહીં. કર્તવ્યનું યથાશક્તિ પાલન કર્યા પછી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દ્વારકા વગેરે સ્થળોએ જવા વિશે મને શ્રદ્ધા નથી. પણ એમાંથી એવું ફલિત થતું નથી કે કોઈને પણ એવી શ્રદ્ધા ન હોવી જોઈએ. શુદ્ધ ભાવ રાખીને એવાં તીર્થક્ષેત્રોમાં જવામાં કશું પાપ નથી. એટલા માટે મેં તમને સલાહ આપી કે તમે તમારાં પત્ની વગેરેને દ્વારકાજી લઈ જાઓ. બધાંને માટે છેવટનું તીર્થક્ષેત્ર તો પોતાનું પવિત્ર હૃદય જ છે. તમારો માનસિક વ્યાધિ મટાડવાનો એક ઉપાય રામનામનો જપ જ છે.

અસ્પૃશ્ય કોને કહેવો? કોઈ પણ મનુષ્યને એના જન્મને કારણે અસ્પૃશ્ય માનવો એ મોટું પાપ છે. જેના દિલમાં ભાવ છે અને જે શરીરથી પવિત્ર છે તે મંદિરમાં જાય તેથી શું નુકસાન થઈ શકે? તમે અસ્પૃશ્યતાની ઉપાધિમાં સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થઈ જાઓ એમ ઈચ્છું. અસ્પૃશ્યતાને વળગી રહો એ તમને શોભતું નથી.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

ધૂળિયા

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૨

૧૪૯. ઉમરાવસિંહને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૬

ભાઈ ઉમરાવસિંહજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમને આપવા માટે મારી પાસે પૈસા નથી. અને તમે જેમાં રસ લો છો, તે બાબત મારા ક્ષેત્ર બહારની છે.

તમારો
મોહનદાસ ગાંધી

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : ૧૯૮૭૫

૧૫૦. પૂંજ શ્રવણને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ પૂંજ શ્રવણ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને હું કઈ રીતે સમજાવી શકું કે મને ભાઈ શિવજીના પ્રત્યે નથી દ્રેષ, નથી ક્રોધ? હું મને વહેમાયેલો પણ નથી માનતો. મારી ભૂલ મને તમે અથવા તો કોઈ પણ બતાવી શકો એ જોવા, કબૂલ કરવા અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઉત્સુક છું. મેં જે કંઈ વિચાર બાંધ્યો તેને સારું ભાઈ શિવજી પોતે જવાબદાર છે. મેં ભાઈ શિવજીને વિશે તપાસ કરી એ એમની ઉપરના પ્રેમને વશ થઈને, અને તેમની સંમતિથી. તે સંમત ન થાય તો મને કશોયે હક ન હતો એ કબૂલ કરું છું. પંચની દરખાસ્ત પણ મારી ન હતી. કોઈ પણ રીતે ભાઈ શિવજી નિર્દોષ છે એવું મને કોઈ સમજાવી શકે તો એ સમજવા ખાતર મેં તો કહેલું કે જેની પાસે શિવજી ઈચ્છે તેની પાસે હું વાત કરવા તૈયાર છું. પંચ છેવટે બેસશે તો એ તેમની ઈચ્છાએ બેસશે. બેસવામાં ઢીલ થાય છે તો પણ એમને લીધે. અથવા કહો ભાઈ માવજીને લીધે. પંચ બેસશે તો હું અવશ્ય તમારો કાગળ તેમને સોંપીશ. એક પણ વસ્તુ પંચની પાસે જતી હું નહીં રોકું એમ તમને ખાતરી આપું છું. ભાઈ શિવજી પ્રત્યેના તમારા ભક્તિભાવને સારું તમને ધન્યવાદ આપું છું. તમારા દુઃખની લાગણી હું સમજી શકું છું. તમારે દુઃખે દુઃખી થાઉં છું એ માનજે. પણ જે વસ્તુ મારા મનમાં ઠસી ગઈ તેને હું બળાત્કારે કાઢી શકું ખરો?

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૩

૧૫૧. ગિરધરલાલને પત્ર

આશ્રમ,

માર્ચ ૧૯, ૧૯૨૬

ભાઈ ગિરધરલાલ

તમારો પત્ર મળ્યો. એક સંતોષ તો એ લઈ શકાય કે તમારા જેવી સ્થિતિ બીજા ઘણાની આ સમયે જગતમાં છે.

૧. તમારી પાસે જે વખત બચ્યો તેનો ઉપયોગ તમે ન કરી શક્યા એને સારું તમારી જવાબદારી કરતાં આપણા વાતાવરણની જવાબદારી વિશેષ છે. એમાં ઈશ્વરી સંકેત છે એમ માનીને સંતુષ્ટ રહેવા જેવું નથી. પણ એ વાતાવરણની સામે થવાની શક્તિ આપણે કેળવવી જોઈએ.

૨. જ્યાં તમારાથી કંઈ ન થઈ શકે ત્યાં નકામા દુઃખ પામવાને બદલે રામનામ લઈને આનંદમાં રહો છો એમાં તો કંઈ ભૂલ જોતો નથી.

૩. ધનપ્રાપ્તિ નથી થતી એ તો કંઈ દુઃખદ નથી. પણ ધર્મ ન સચવાતો હોય તો અવશ્ય દુઃખ છે. એ સચવાય છે કે નહીં એ તો તમે પોતે જ જાણી શકો.

૪. સ્ત્રીસંગદોષ કરતાં સ્વપ્નદોષથી વધારે નબળાઈ આવે છે એમ માનવામાં બહુ મોટી ભૂલ છે. બંને વસ્તુ નબળાઈનાં કારણ થઈ પડે છે. અને ઘણી વેળા સ્ત્રીસંગ વધારે નબળાઈ ઉપજાવે છે. પણ રિવાજને બળે કરીને સ્ત્રીસંગની આપણે પારખી શકતા નથી, અને સ્વપ્નદોષથી મનને આઘાત પહોંચે છે તેથી થાય છે તેના કરતાં વધારે નબળાઈનું આરોપણ આપણે કરી લઈએ છીએ. સ્ત્રીસંગ કરતાં છતાં પણ સ્વપ્નદોષ થાય છે એ તમારા ધ્યાન બહાર નહીં હોય. એટલે જે બ્રહ્મચર્યની કિંમત તમે સ્વીકારી તે પાળવાની ઈચ્છા રાખતા હો તો સતત પ્રયત્ન છતાં થતા સ્વપ્નદોષને વિશે નિશ્ચિત રહીને પાલન કર્યું જજો. બ્રહ્મચર્યને આચારમાં મૂક્યા પછી લાંબે કાળે મનની ઉપર કાબૂ મળશે. ક્યારે એ કહી ન શકાય. કારણ કે બધાંયને સારું કાળની એક જ મર્યાદા નથી હોતી. સૌની શક્તિ પ્રમાણે સમય ઓછોવત્તો જાય છે. કોઈ જીવન પર્યંત મનની ઉપર કાબૂ નથી મેળવી શકતા તોયે આચારમાં પાળેલું બ્રહ્મચર્યનું અમોઘ ફળ તો તેને મળે જ છે. અને ભવિષ્યમાં મનને સહેજે રોકી શકે એવા શરીરનો તે ધણી થાય છે.

૫. મારી મતિ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યના પાલનને સારું નથી પુરુષને સ્ત્રીની અનુમતિની જરૂર, નથી સ્ત્રીને પુરુષની. અંતે એકબીજાને આ વસ્તુમાં સહાય થાય એ ઈષ્ટ છે. એ સહાય મેળવવા પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. પણ અનુમતિ મળો યા ન મળો, તોયે જેની ઈચ્છા હોય તે પાલન કરે અને તેનો લાભ ઉકાવે. સંગથી દૂર રહેવામાં અનુમતિ ન હોય. પણ સંગ કરવામાં બંનેને સારું અનુમતિ આવશ્યક છે. જે પુરુષ પોતાની પત્નીની અનુમતિ મેળવ્યા વિના સંગ કરે છે તે બળાત્કારનું પાપ કરે છે. તેણે ઈશ્વરના અને સંસારના એમ બંને કાયદાનો ભંગ કર્યો છે.

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૪

૧૫૨. પરસરામ મેહરોત્રાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર [માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈ પરસરામ,

તમારો પત્ર મળ્યો. વિદ્યાપીઠની જગા ભલે પુરાઈ ગઈ. મોડું થશે તોપણ બીજી જગા પૂરી દેવામાં આવશે નહીં. ત્યાંનું કામ પૂરું કર્યા પછી પણ આવજો. ટાઈપરાઈટિંગ શીખો છો એ સારી વાત છે.

બાપુના આશીર્વાદ

શ્રી પરસરામ
'શ્રી દર્પણ' કાર્યાલય
કાનપુર (યુ. પી.)
[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૪૯૬૧; શ્રી પરસરામ મેહરોત્રાના સૌજન્યથી

૧૫૩. નલિનીરંજન સરકારને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મોડો મોડો પણ આવ્યો તે સારું થયું. પત્ર હમણાં જ મળ્યો. તમારા વિગત-વાર પત્રથી આનંદ થયો. ડૉ. બિંધને માનેલું કે તમે પત્ર લખશો. એટલે એમણે મને એક ટૂંકો પત્ર લખ્યો. એમાંની ખૂટતી વિગતો તમે આપી છે. ડૉ. બિંધનના પત્રના જવાબમાં મેં મારો સંદેશો^૨ મોકલી આપ્યો છે. એટલે એ ફરીથી લખી મોકલવાની જરૂર નથી.

મને આશા છે કે આ સંસ્થા^૩ દિનપ્રતિદિન વિકસતી જશે. સર રાજેન્દ્રનાથના હાથમાં જે નાણાં છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં હવે કશી મુશ્કેલી છે ખરી?

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત નલિની આર. સરકાર
૬-એ, કોર્પોરેશન સ્ટ્રીટ
ક્લકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૭૦૨

૧. ટપાલના સિક્કા પરથી.

૨. જુઓ "બી. સી. રૉયને પત્ર," ૧૭-૩-૧૯૨૬.

૩. ચિત્તરંજન સેવા સંઘન.

૧૫૪. લાલા લજ્જપતરાયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૬

પ્રિય લાલાજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારા અગાઉના પત્રના જવાબમાં મેં તમને લખેલા પત્રની પહોંચ તમે લખી નથી. આશા છે કે તમને એ પત્ર વખતસર મળ્યો હશે. તમને મારો પત્ર મળ્યાની પહોંચની હું આનુસ્તાથી રાહ જોઈ રહ્યો છું, કે જેથી મને ખાતરી થાય કે તમારો પત્ર મેં મોતીલાલજીને બતાવ્યો એમાં કંઈ વિશ્વાસભંગ નથી થયો.

કેવળ આરામ લેવા ખાતર યુરોપ જવા વિશે કોણ જાણે કેમ મારું મન માનશે નહીં. હિંદુ-સ્નાનમાં અને એની આસપાસના દેશોમાં આવાં અનેક સ્થળોએ આરામ કરવા જવાનું વિચારી શકાય તેમ છે. ડા. ત. સિલ્વોન અથવા બર્મા; કાશ્મીરની વાત જવા દઈએ. ખરું કહું તો કાશ્મીર અથવા હિમાલયની કોઈ દુર્ગમ ટેકરી પર જતાં મને જેટલો આનંદ થાય તેટલો બીજા કશાથી નહીં થાય. એટલે હું જો ફિનલેન્ડ જાઉં તો તેને માટે મારી સામે કોઈ નક્કર પ્રલોભન હોવું જોઈએ. દુનિયાના વિદ્યાર્થીઓના નિકટના સંપર્કમાં આવવાની વાત બેશક આકર્ષક છે. એટલા માટે જ અમેરિકાના આમંત્રણનો મેં જે રીતે સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કર્યો તે રીતે ફિનલેન્ડના આમંત્રણનો સ્પષ્ટ અસ્વીકાર ન કરતાં એનો ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો. તે પછી એનો કશો નિર્ણય થયો નથી. જો એ આમંત્રણ ફરીથી આવશે તો એના લાભાલાભ વિચારી હું જવાબ આપીશ. પણ એટલું ચોક્કસ છે કે તમારી માફક સ્થળફેર કરવાની અને આરામની મારે જરૂર નથી. મિત્રો જો અતિશયોક્તિ કરતા હોય તો તેમાં હું શું કરું?

તેમ છતાં જો મારે ફિનલેન્ડ જવાનું થશે, તો મારા મિત્ર, માર્ગદર્શક અને સલાહકાર તરીકે તમને મારી સાથે રાખતાં મને અવશ્ય આનંદ થશે. કારણ કે યુરોપમાં લંડન, ઈંગ્લંડનાં થોડાં દરિયાકિનારાનાં સ્થળો અને પેરિસ સિવાય બીજા કશું હું ગયો નથી, જ્યારે તમે તો આખી દુનિયા ખૂંટી વળ્યા છો.

તમે ક્યારે નીકળવા ધારો છો?

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

લાલા લજ્જપતરાય

૧૨, કોર્ટ સ્ટ્રીટ

લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૩૯

૧૫૫. સી. રામલિંગ રેડ્ડીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારા પત્રનો જવાબ મારા હસ્તાક્ષરમાં લખી મોકલવાની મને ઉમેદ હતી, પણ એ બની શક્યું નથી. હાથે લખવાનો સમય મળી રહેશે એ આશાએ તમારા પત્રનો જવાબ લખાવવાનું હું રોજ ને રોજ ટાળતો ગયો. પણ મારા જમણા હાથને આરામની જરૂર છે અને ડાબે હાથે લખવાનું, ખાસ કરીને સમયની બહુ મારામારી હોય છે ત્યારે, કંઈક કંટાળાજનક હોય; એટલે તમારા પત્રની પહોંચ લખવામાં હવે વધુ વિલંબ ન થાય તે માટે આખરે આ પત્ર હું બીજા પાસે લખાવું છું.

તમારી મુશ્કેલીમાં હું તમારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવું છું. પણ જે આંધી ચડી છે તેને અત્યારે કોણ રોકી શકે? એટલે એટલી જ આશા રાખી શકાય કે આ નવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ અસહકારીઓ પોતે []^૧ ન નીવડે. તેઓ દેશનું ગૌરવ જળવાય એ રીતે કસોટીમાંથી પાર ઊતરશે. જે તમે ખાટીને વળગી રહી શકો અને તેની પાછળની ભાવનાનું વાતાવરણ તમારી આસપાસ ફેલાવી શકો તો તે પૂરતું છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. રામલિંગ રેડ્ડી

ચિત્તુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૭

૧૫૬. એક ખહેનને પત્ર

માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૬

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને ખાટીની ચોળીઓ ગમે છે. તો હવે સાડી ઉપર નહીં આવો? પરદેશી કપડાંનો શોખ સ્વદેશી માણસને કેમ હોતો હશે? આપણો દેશ આપણને વહાલો હોય તો આપણા દેશની ચીજોનો શોખ આપણને હોવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનના ગરીબોને હાથે કંતાયેલ અને વણાયેલ કપડાંનો આણુગમો જેને હોય એ ભારતસંતાન ગણાય કે? હવે પછીના તમારા કાગળમાં એવી ખબરની આશા રાખવાનો છું કે તમે પરદેશી કપડાંનો ત્યાગ કર્યો છે અને હાથે કંતાયેલી ખાટી વાપરો છો.

[મૂળ ગુજરાતી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૬

૧. મૂળમાં આ વાક્ય અધૂરું છે.

૧૫૭. ધનજીને પત્ર

માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ધનજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. ગં. સ્વ. ગંગાબહેન તથા ભાઈશ્રી લક્ષ્મીદાસને વંચાવ્યો. બહેન મોતી વિશે મેં જે ભાગ લખ્યો હતો તે ભાઈ લક્ષ્મીદાસને વંચાવ્યા પછી જ છાપેલો.^૧ તે બંને કહે છે કે ભાટિયા કોમમાં કન્યાવિક્રય પ્રચલિત છે જ. પણ એનો અર્થ એ નથી કે દરેક ભાટિયા કુટુંબ જ્યાં કન્યા છે ત્યાં વિક્રય કરે છે. જો કન્યાવિક્રય એ સામાન્ય પ્રથા હોય તો મને લાગે છે કે મેં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી કરી. તમને તો ખબર હશે કે સહેજે કન્યા નથી મળી શકતી તેથી ઘણા ભાટિયા હરદ્વારમાંથી કન્યા લઈ આવે છે. ત્યાં પણ પૈસા તો આપે છે જ. હમણાં જ મારી નજર તમે એવા એક સારા કુટુંબનો દાખલો આવી ગયો છે કે જેમાં હરદ્વારથી કન્યા લાવ્યા છે. તેના પૈસા પણ આપવા પડ્યા. આ શિક્ષિત કુટુંબ છે. આપણામાં, આપણા એટલે કે વ્યક્તિગત કે સમાજના દોષદર્શનને વિશે જરા અસહિષ્ણુતા આવી ગયેલી છે. આપણી સ્થિતિ તો એવી હોવી જોઈએ કે કોઈ દોષ બતાવે તો આપણે રાજી થઈએ. પછી ભલે તે સારે ભાવે કે નહારે ભાવે બતાવે. જ્યારથી હું દેશમાં પાછો આવ્યો છું ત્યારથી ભાટિયા-ઓની સાથે મારો સહવાસ તો રહ્યો જ છે. અને સૌએ મને કન્યાવિક્રય ઈત્યાદિ વિશે ખબર આપેલી છે. પણ હજુ તમને એમ લાગે કે મારી કયાંય ભૂલ થયેલી છે તો મને અવશ્ય ફરી લખજો. વ્યક્તિના કે સમાજના, દેશીના કે વિદેશીના દોષો જોવા, વર્ણવવા કે વિચારવા એ મને ગમતું જ નથી. હું તો ગુણોનો પૂજારી છું. પણ જ્યારે દોષો પોતાની મેળે આંખની આગળ તરી આવે અથવા કાનમાં ભણકારા કરે ત્યારે તેને ઢાંકી દેવા એ પણ અયોગ્ય છે. તેથી પ્રસંગ પડ્યો બની શકે એટલા અંકુશપૂર્વક તેનું વર્ણન કરું છું.

વિવાહ એ માંગલિક પ્રસંગ છે ખરો, પણ સંગીત, ઠઠામશકરી ઈત્યાદિથી તેની માંગલિકતા નથી વધતી પણ ઘટે છે. માંગલિક એટલે કલ્યાણકારી. તે કલ્યાણકારી ત્યારે જ ગણાય જ્યારે એનું ધાર્મિક સહાય સમજી શકાય અને તે પ્રમાણે ચાલી શકાય. તુલસીદાસજીએ લગ્નપ્રસંગો વર્ણવ્યા છે એ કાંઈ અનુકરણ કરવાને અર્થે નહીં. તુલસીદાસજીનો વિષય લગ્નનું વર્ણન નહીં પણ મોક્ષદર્શન છે. એ વસ્તુને કાવ્યમાં મૂકતાં તેણે અનેક લોકાચારનું વર્ણન કરેલું છે. રામાયણનો હું પૂજારી છું, એટલે અક્ષરનો નહીં પણ તેના આત્માનો. તુલસીદાસજીએ તો એવી કેટલીયે વાતો લખેલી છે કે જેનું અનુકરણ આજે આપણે નથી કરતા, નથી કરી શકતા. તે તે સમયના રીતરિવાજે તેણે વર્ણવેલા છે. આપણી પાસે અત્યારે તુલસીદાસજીના કરતાં ઘણા વધારે લૌકિક અનુભવ છે. અને તે અનુભવનો ઉપયોગ કરીને લૌકિક વસ્તુમાં તુલસીદાસજીની દૃષ્ટિએ એટલે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આપણે સમયોચિત ફેરફાર કરીએ તો જ તુલસીભક્ત થઈ શકીએ. તુલસીદાસ તો કહે છે કે સ્ત્રી એ તાડનને જ લાયક છે એમ કંઈ આજે આપણે થોડા માનીએ છીએ? વિવાહ એ સંયમને સારું છે, અને તેથી વિવાહની આસપાસ રહેલી મર્યાદાનું દર્શન આપણે

૧. જુઓ “કેવળ ધાર્મિક વિધિથી”, ૭-૩-૧૯૨૬.

વખતોવખત કરવું જોઈએ. એ નથી કરતા તેથી જ અત્યારે વ્યભિચાર, સ્વેચ્છાચાર ઈત્યાદિ વધી ગયાં છે અને વિવાહનો અર્થ કેવળ પશુચર્યા થઈ ગયો છે. એમાંથી આપણે વિચારપૂર્વક છૂટવું ઘટે છે.

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૭

૧૫૮. કાકા કાલેલકરને પત્ર

શનિવાર, ચૈત્ર સુદ [૭]^૧, માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૩

ભાઈશ્રી કાકા,

તમે કાગળ લખ્યો, પાછો વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તમે એમાં સફળ ન થયા. જેટલી સફળતા સ્વામીને તમને પાછા વાળવામાં મળી એટલી તમને કાગળમાં મળી છે. કરશે તેવું ભરશે એ ન્યાયે. તમારી દલીલ એ તો મારીમચડીને લાગુ પાડીએ તો પડે તેવી મને લાગી. ઋષિઓએ જ્યારે માંસભક્ષણને બદલે દૂધ પીવાનો ફતવો કાઢ્યો અને દૂધને પવિત્ર ગણ્યું ત્યારે તેમની દૃષ્ટિની સામે ગોમાંસભક્ષી હિંદુ હતા. જે હિંદુઓ તે વખતે ફળાહારી હતા, તેમને સારું તેઓએ દૂધને પવિત્ર નહોતું કરાવ્યું. આ બધી પવિત્રતાઓ એ તો અપવિત્રતાઓની સરખામણી કરતાં ગણાયેલી છે. હું બકરીનું દૂધ લઉં છું. એ પણ કંઈ પવિત્ર ગણીને નહીં. એને હું અપવિત્ર જ માનું છું. અને જ્યારે જ્યારે લઉં છું ત્યારે સાવધાનીપૂર્વક અને કચવાઈને. એ પીતી વખતે મોહને વશ થઈને તો હું નહીં પીતો હોઉં એમ મનમાં થયા જ કરે છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ, મનુષ્યની આકૃતિની દૃષ્ટિએ, રસાયણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દૂધ એ મનુષ્યનો ખોરાક નથી જ એ વિશે મને મુદ્દલ શંકા નથી. અને મારી બીજી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાનો લોભ અને મોહ મને ન હોય તો એક ક્ષણભર પણ તમે મને બકરીનું દૂધ પીતો પણ ન જુઓ. મનુષ્યનો આદર્શ ખોરાક વનમાં પાકેલાં અને કુદરતે રંધેલાં ફળો જ છે એ વિશે મને શંકા નથી. પણ મારામાં એટલું રસાયણનું જ્ઞાન નથી. મારે જોઈએ છે તેટલો સંયમ નથી, હું ઈચ્છું છું તેટલી ધીરજ નથી. મારાથી કૃત્રિમ તો થવાય જ નહીં. એટલે બકરીનું દૂધ પીને જીવું છું. પણ જેમ અનશનવ્રત એ મારી જિંદગીનો એક સંભવિત ભાગ છે તેમ દૂધત્યાગ એ પણ સંભવિત છે. એને વિશે મને શુદ્ધ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હું કોઈનો રોકાઓ રોકાઈ શકું કે? રોકાઈ શકું તો તો શુદ્ધ વૈરાગ્ય કહેવાય પણ શાનો?

પણ બકરીનું દૂધ સુધ્યાં છોડું ત્યારે પણ સમાજને સારું દૂધની પવિત્રતાનું સમર્થન કરું. સમાજનાં મૂએલાં ઢોરનાં હાડકાંનાં બટનનો હું પ્રચાર કરું ત્યારે બટન નહીં વાપરનાર મને બટન વાપરવાનું તો તમે નહીં કહો ના? અથવા સંચાવાળાઓને કતલ થયેલાં ઢોરની ચરબીનો ઉપયોગ તેઓના સંચા સારું કરવાનું હું કહું ત્યારે આપણા આશ્રમમાં પણ એકબે માણ ચરબી ભરવી

૧. મૂળમાં આ જગાએ '૬' છે. પરંતુ તે દિવસે શનિવાર નહોતો અને ૨૦મી તારીખ પણ નહોતી.

જેઈએ એવું પણ નહીં કહો ના? જેકે કતલ થયેલાં દોરની ચરબીની અપેક્ષાએ મૂએલાં દોરની ચરબીની પવિત્રતાનું સમર્થન આપણે બધાયે કરતા હઈશું.

ગાયના દૂધના ત્યાગથી અહિંસાની પૂરી સેવા ન થતી હોય એવું મને ભાસે તો તો હું અવશ્ય એ વ્રતને છોડું. કેમ કે પછી એ વસ્તુ વ્રતની પંક્તિમાં ઊભી જ ન શકે.

હજુ આમાં તમે ઊણપ જુઓ તો અવશ્ય લખજો. હું મોહને વશ થઈને ગાયભેંસના દૂધનો ત્યાગ કરતો હોઉં તો તેમાંથી મને બચાવવાનો પ્રયત્ન તમારે અવશ્ય કરવો જોઈએ.

મારું મસૂરી જવાનું આજે નક્કી થયું છે. તમે આવો યા ન આવો, પણ તમારે નામે તમારી સગવડ મસૂરીમાં થયેલી જ હશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કફોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૮

૧૫૯. પ્રભુદાસને પત્ર^૧

[માર્ચ ૨૦, ૧૯૨૬]^૨

પ્રભુદાસ,

પ્રભુદાસને, ઘડિયાળ વ્રત વિશે તમે લખો છો એ મૂંઝવણ ઘડિયાળ વ્રતથી મને નથી થતી, પણ મનમાં અપરિગ્રહ નથી તેથી થાય છે. પણ મનને અપરિગ્રહી બનાવવાનો રસ્તો એક - ઘડિયાળ વ્રત જેવાં વ્રત લેવા સિવાય બીજા જાણ્યો નથી. જે માણસને અનેક ઘડિયાળો લેવાની છૂટ હોય તે ઘડિયાળની ચિંતા ન કરે એ કંઈ તેનો ગુણ નથી. એ સહેજે બીજાને ખરચે તેની બેઝરકારી હોઈ શકે. વ્રત લીધા છતાં, પાસે પડેલી ઘડિયાળ ગયે બીજી નહીં મળે એ ખબર હોવા છતાં પણ જે માણસ તેને વિશે નિશ્ચિત રહે તે કોક દહાડો પણ અપરિગ્રહી થવાનો સંભવ. વળી એક ચીજનું વ્રત લેનારમાં અદેખાઈ આવી જાય તો એ એનો નવો અવગુણ નથી. પણ જે મનમાં ભયો હોતો તે “સંગ પ્રસંગે પાંગર્યો”. એમ વ્રતોનો મહિમા છે. એક વસ્તુ વિશે ચોખવટ કરતાં બીજા મેલ બહાર આવે છે અને એક વ્રતને વિશે સફળતા મળે તો મેલમાત્ર નીકળી જવાનો સંભવ રહે છે. જે મનુષ્ય દિલથી વ્રત ન લે એણે તો વ્રત લીધું જ નથી. આ ખોટો છે. ને આપણે ખોટા સિક્કા ઉપરથી સાચાનું માપ ન કાઢી શકીએ.

*

*

*૩

અયોધ્યાકાંડ તો માણસ એક હજાર વાર વાંચે તોપણ ન થાકે એવો છે. એટલે એ ઉપર તમે જેટલી મહેનત કરો તેટલી તમને ફળી નીકળવાની છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

માર્કફોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૭૮ એ

૧. આ પત્ર આ પહેલાંના લેખને એટલે એસ. એન. ૧૯૮૭૮ને છેડે તાબ કલમ તરીકે ઉમેરેલો છે.
૨. આ પહેલાંના લેખની જ તારીખ.
૩. આ ફૂદડીઓ મૂળમાં છે.

૧૬૦. રૅટિયાપ્રેમીનું દુઃખ

ધર્મનું પાલન એ કેવી વસ્તુ છે એ “અવિશ્વાસ કે અયોગ્ય સાવધાની”ના^૧ લેખના ઉત્તરમાં મળેલો કાગળ સ્પષ્ટ કરે છે :^૨

“ચરખાસંઘ”ને અપાયેલું સૂતર પાછું ન જ અપાય એ ઉત્તમ વસ્તુ છે એ તો મેં સ્વીકારી લીધું છે, અને કોઈ ફરી માગણી ન કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પણ મનુષ્યસ્વભાવ એક જ ઢાળમાં ઘડેલો નથી, તેથી સિદ્ધાંતને હાનિ ન આવે ત્યાં કેટલીક છૂટ મૂકવી જ પડે છે તેમ અહીં થયું છે.

રૅટિયાપ્રેમીનો “ચરખાસંઘ” વિશેનો વિચાર કંઈ મારા ધ્યાન બહાર ન હતો. મારે તો તેના લેખમાંથી જે સીધો અર્થ નીકળે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી અડચણો બતાવવાની હતી. “ચરખાસંઘ” દુન્યવી વસ્તુ છે અને નથી. બધા તેને મોક્ષનું દ્વાર નહીં માને. ખરું જોતાં તો થોડા જ માને છે. ઘણા તો ખાદીનો આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વીકાર કરે છે અને ખાદીપ્રચારમાં ‘ચરખાસંઘ’ ઠીક મદદ કરી શકે એમ સમજી તેમાં જોડાય છે. તેવાઓને સારુ યોગ્ય સાવધાનીઓ જાળવવી એ સંચાલકોનો ધર્મ રહ્યો. તમામ નિયમોની કસોટી ઊંચી કોટિએ પહોંચેલા માણસની દૃષ્ટિએ ન કરાય, પણ સામાન્ય કોટિના મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ થવી જોઈએ. કેવળ પરોપકારી સંસ્થાઓમાં જોડાવાની લાલચ એટલે ધગશ સૌને થાઓ એમ બતાવવા સારુ મારાં લાલચ ઉપરનાં વાક્યો લખાયેલાં હતાં. સંઘને ફળદ્રુપ બતાવવાને સારુ જે બે વસ્તુઓ રૅટિયાપ્રેમીઓ સૂચવેલી છે એ સરસ છે જ. રૅટિયાપ્રેમીની ચીવટથી બધા સભ્યો પોતાનું સૂતર કાંતે અને ૧૦૦ ટચે તેને પહોંચાડે તો ખાદીની જબરદસ્ત પ્રગતિ થાય એ હું માનું છું, અને તે જ પ્રમાણે જેમ ઝવેરી પોતાને ત્યાં સંગ્રહવામાં આવેલા હીરાની તપાસ કરી તેને ગોઠવે છે અને જતનપૂર્વક સાચવે છે તેટલી સંભાળપૂર્વક આવેલા સૂતરને કસે, સંઘરે અને સાચવે તેમાં પણ ખાદીની ભારે પ્રગતિ રહેલી છે, એ નિઃશંક છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૩-૧૯૨૬

૧. તા. ૧૪-૩-૧૯૨૬નો લેખ.

૨. આ કાગળ અહીં આપ્યો નથી. લેખમાં ગાંધીજીએ કરેલી દલીલો કાગળ લખનારને ગળે ઊતરી નહોતી. એમણે લખ્યું હતું કે જે ગેરવાજબી કારવાઈઓ સામે ચરખા સંઘને સાવચેતીનાં પગલાં લેવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી તે બધી કોંગ્રેસના મતાધિકારની કલમ દ્વારા કાંતણને રાજકારણનું અંગ બનાવવાનું પરિણામ હતું.

૧૬૧. સ્વીકાર

શાહ વસનજી જેતસી તરફથી હીરાસાંકળી હેમની તેમનાં માતૃશ્રી બાઈ જેઠીબાઈને નામે અને નાગફૂલીવાળી હેમની વીંટી બે નાના હીરા સાથે શાહ વાલજી કુંવરજી વતી મને યોગ્ય લાગે તેવા દેશકાર્યમાં ખર્ચવા મળેલ છે, તેનો ઉપયોગ ખાદીપ્રચારને સારુ કરવાનું મેં ધાર્યું છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૩-૧૯૨૬

૧૬૨. બંગાળની વિશેષતા

ઘણી વસ્તુઓમાં બંગાળ પોતાની વિશેષતા બતાવતું આવ્યું છે. તેમ ખાદીના પ્રચાર વિષે પણ બંગાળ પોતાની વિશેષતા બતાવી રહ્યું છે. બીજા પ્રાંતોમાં ખાદી ઠીક બને છે, પણ તેના ઉપાડનો આધાર તે તે પ્રાંતો ઉપર નહીં પણ મુખ્ય ભાગે અન્ય પ્રાંતો ઉપર રહે છે. ત્યારે બંગાળે પ્રથમથી જ સ્વાશ્રયી બનવાનો સિવાજ રાખ્યો છે. અને આ સિવાજ એક જ સંસ્થામાં નહીં પણ બંગાળની બધી ખાદીની સંસ્થાઓમાં જોવામાં આવે છે. બંગાળે પોતાની એક ગજ સરખી ખાદી બીજે વેચવા નથી મોકલી.

આ બંગાળનું દૃષ્ટાંત દરેક ખાદી સંસ્થાને વિચારવા લાયક છે. અત્યારે એક પણ પ્રાંત એવો નથી કે જે પોતાના જોગી ખાદી ઉત્પન્ન કરી ત્યાં જ ખપાવીને બીજી બહાર મોકલતો હોય. એ સ્થિતિને પહોંચતાં પહેલાં આપણને કરોડો રૂપિયાની ખાદી બનાવવી પડશે. આપણે ખાદીને વ્યાપક કરવા ઈચ્છીએ છીએ તેથી આપણો આશય સામાન્યપણે જ્યાં બનાવીએ ત્યાં જ પહેરી નાખવાનો હોવો જોઈએ. તેને ફળીભૂત કરવામાં જેટલો પ્રયત્ન આપણે કરીએ તેટલો પ્રયત્ન ખાદીને વહેલી વ્યાપક કરશે. આમાં અપવાદ રૂપે તો એવા જ પ્રાંતો હોય કે જ્યાં ખાદી બનાવવાનું મુશ્કેલ હોય. પણ એવા પ્રાંત ભાગ્યે જ મળશે. ખાદીનાં મુખ્ય મથક તામિલનાડ, આંધ્ર દેશ, પંજાબ અને બિહાર છે. ત્યાંની સંસ્થાઓ બહારના નિકાસ ઉપર મોટો આધાર રાખે છે. તે બધી જગ્યાઓમાં ખાદીનો સ્થાનિક ઉપાડ હાલ છે તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હોવાની જરૂર છે. બીજા પ્રાંતોને આ પ્રાંતોની ખાદી જરૂર પડે તે તેઓ સહેજે મેળવી લેશે, પણ પ્રાંતિક સંસ્થાઓ પ્રાંતમાં જ ખાદી વેચવાનો પ્રચાર કરે તો આપણા ઉત્પન્નમાં ઘણી વૃદ્ધિ થાય અને ઘણો ખર્ચ બચે.

આ માર્ગ આપણને બંગાળ બતાવી રહેલ છે. ખાદી પ્રતિષ્ઠાને પ્રથમ તો નિર્ભયપણે ઠીક પ્રમાણમાં ખાદી પેદા કરી. હવે વેચાણનો પ્રચાર જદુઈ જ્ઞાનસ વગેરેની મદદથી કરી રહેલ છે. ખાદીપ્રચારને સારુ જે ધન જોઈએ તે પણ ત્યાંથી જ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની તેની ધારણા છે. આરંભ તો સ્થાનિક પૈસાથી જ કર્યો હતો. આ ત્રણ નીતિને—સ્થાનિક ઉત્પન્ન, સ્થાનિક ઉપયોગ, સ્થાનિક સહાય,—ધ્યાનમાં રાખીને ખાદીપ્રવૃત્તિ ચાલે તો ખાદીનો પ્રચાર ઘણા માટા પ્રમાણમાં થાય, ને વ્યય ઓછામાં ઓછો થાય. ખરું જોતાં એમાં જ ખાદીનું મહત્ત્વ

છે; એમાં જ તેનો ગૂઢ ભેદ છે. ખાદીની આવશ્યકતા જનસમાજને છે એવી માન્યતા ઉપર તેની હસ્તીનો આધાર છે. એ આવશ્યકતા આપણે ક્ષણે ક્ષણે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. અને જ્યારે આર્થિક મદદ પણ સ્થાનિક હશે ત્યારે લાખોની આનીઓમાંથી લાખોની મદદ મળશે. અને આ મદદમાં જે બરકત હશે તે એક જ મનુષ્ય કદાચ કરોડ આપે તો તેમાં નહીં હોય.

આ આદર્શને પહોંચતાં વખત જશે, મુશ્કેલી આવશે પણ એ આદર્શને ભૂલીએ તો ખાદી સ્થાનભ્રષ્ટ થાય. ખાદી શુદ્ધ રીતે કંગાળોની પોષક બને તેને સારુ ઉપરની ત્રણ નીતિના ઉત્તરોત્તર વધતા પાલનની જરૂર છે. આ સંક્રાંતિકાળ દરમ્યાન આપણને બીજા પ્રયત્નો કરવા પડશે, બીજા મદદો લેવી પડશે, એકબીજા પ્રાંતોની લૂંક લેવીદેવી રહેશે. પણ આપણી દીવાદાંડીને ચૂકીએ તો બેખબર ખલાસીના હાલ થાય તે ખાદીસિવકના થાય. આ પાઠનું સ્મરણ બંગાળ આપણને કરાવે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૩-૧૯૨૬

૧૬૩. જ્ઞાતિસુધારો

અગ્રવાલ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકેનું શ્રી જમનાલાલજીનું ભાષણ વાંચવાવિચારવા યોગ્ય છે. એ ભાષણ આપવામાં જમનાલાલજીએ પૂરી સ્વતંત્રતા અને નીડરતા બતાવી છે. મારવાડી સમાજ જમનાલાલજીની સૂચનાઓને ઝીલી શકે તો એ જેટલો ધનસંગ્રહમાં આગળ પડે છે તેટલો જ આવશ્યક સુધારામાં આગળ વધી શકે. જે સુધારાની હિમાયત જમનાલાલજીએ કરી છે તે સુધારાની આવશ્યકતા ઘણીખરી બધી હિંદુ જાતિમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. બહિષ્કારના શુદ્ધ યંત્રનો દુરુપયોગ, નીતિરહિત અને દેશહિતની વિરુદ્ધ વ્યાપાર, ધનિકવર્ગમાં વિલાસિતા, સ્ત્રીવર્ગમાં સુધારા, બાળવિવાહ, વિવાહના ખર્ચનો બોજો, ઉપજાતિઓમાં વધારો, બાળકોમાં શિક્ષણનો અભાવ વગેરે ત્રુટીઓ હિંદુ સમાજમાં બધી જગ્યાએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વર્તે છે. એ ત્રુટીઓ આપણને સત્વહીન બનાવે છે, એટલું જ નહીં પણ સ્વરાજના માર્ગને રોકનારી થઈ પડે છે. જમનાલાલજીએ પોતાના ભાષણમાં આ બધી ત્રુટીઓ તેમ જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, ખાદી અને ગોરક્ષાના ઉપાયોના સંશોધન ઉપર પૂરતો ભાર મૂકેલો છે. આપણે સૌ આશા રાખીએ કે અગ્રવાલ સભામાં હાજર રહેલા સૌ સભ્યો જમનાલાલજીની સૂચનાઓને અમલમાં મૂકી અન્ય હિંદુ જાતિઓનો માર્ગ સહેલો કરી મૂકશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૩-૧૯૨૬

૧૬૪. ગુજરાતમાં ખાદી માસે માસે

ગુજરાત ખાદી પ્રચારક મંડળે ખાદી ઉત્પત્તિ તથા વેચાણ વગેરેનો માધ માસનો હેવાલ બહાર પાડ્યો છે; તે ઉપરથી ખાદીની આ પ્રાંતની^૧ પ્રગતિનું કંઈક માપ મળે છે.

ઉપરનો હેવાલ ૧૯ સંસ્થાઓ તરફથી મળેલા આંકડાનું તારણ છે. આમાં ચાર સંસ્થા જે મંડળ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેનો હેવાલ નથી. અને નથી કાઠિયાવાડની સંસ્થાઓનો. એટલે ગુજરાતની એકંદર પ્રગતિનો પૂરો ખ્યાલ ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી નથી મળતો, પણ આ આંકડાએ કંઈક ને કંઈક પ્રગતિ બતાવે છે. આજે તે આપણને નજીવી લાગશે. પણ પ્રગતિ વધ્યા જ કરે તો છેવટે ખાદી વ્યાપક થયા વિના ન રહે એ દેખીતું છે. આ આંકડા ઉપરાંત મંડળે રૅંટિયાના વેચાણના આંકડા પણ પ્રગટ કર્યા છે, તેમાંથી થોડા ઉતારું છું.^૨

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૩-૧૯૨૬

૧૬૫. શ્રીમતી હનુમંતરાવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬

વહાલી દીકરી,

હનુમંતરાવ જેમ મારા દીકરા જેવો હતો તેવી જ રીતે તમે મારે મન દીકરી સમાન છો. એમના એક પત્રમાં એમણે તમને અસાધારણ વીરાંગનાનું બિરુદ આપેલું છે. જે દુઃખ તમારે માથે આવી પડ્યું છે એથી વિશેષ દુઃખ કોઈ પણ સુશીલ પત્નીને માથે આવી શકે નહીં. આ ભારે દુઃખને સમયે તમે તમારી વીરતાનો પરચો આપશો એવી હું આશા રાખું છું. પણ મારી માફક જો તમને એમ લાગતું હોય કે હનુમંતરાવ અવસાન પામ્યા હોવા છતાં જીવંત છે, તો તમારા પતિની જવાબદારીઓ ઉપાડી લઈને તથા તમારી મારફતે એમને જીવંત રાખીને આ દુઃખને તમે આનંદમાં પલટાવી શકશો. હિંદુ સંસારમાં વૈધવ્યને પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવે છે એનો અર્થ એ થાય છે કે મરણોત્તર જીવનમાં એને જીવંત શ્રદ્ધા હોય છે.

જો તમે આશ્રમમાં આવીને વસી શકો તો મને આનંદ થશે. જો તમે અહીં સુખચેતથી રહી શકો એમ હો તો મારી આ દરખાસ્તને એક શિષ્ટાચારની અસ્વીકાર્ય દરખાસ્ત ગણીને ફગાવી દેશો નહીં. આ હું લખવા ખાતર લખતો નથી. જો તમે ગમે તે ઉપાયે અહીં આવવાનો નિર્ણય કરશો તો તમારી અહીંની હાજરી હું એક કીમતી કમાણી ગણીશ. અને એ વિચારથી મને આનંદ થશે કે હનુમંતરાવ હવે સદેહે અહીં આવી શકે તેમ નહીં હોવા છતાં, એના પ્રતિનિધિ તરીકે એની અર્ધાંગના અહીં હાજર છે. આપણા લોકોમાં આવે પ્રસંગે ધર્મની

૧. અને ૨. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

આજ્ઞાઓથી તદ્દન ઊલટો એવો જે શોક પ્રદર્શિત કરવાનો જંગલી રિવાજ છે તેને તમે તાબે થયાં નથી, એવું જે મને જાણવા મળશે તો હું રાજી થઈશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી હનુમંતરાવ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૦

૧૬૬. ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬

મારા ખ્યારા મિત્ર,

તમારા આઘાતજનક દુઃખમાં મને ભાગીદાર બનાવજો. હનુમંતરાવ તમને કેટલા વડાલા હતા તે હું જાણું છું. થોડા જ દિવસ પહેલાં તેમણે મને એક પત્ર લખ્યો હતો. એનો હેતુ માત્ર તમારી અને એક મિશનરી મિત્ર વચ્ચે થયેલી મુલાકાતનું બયાન આપવાનો હતો. એ પત્રમાં એમણે તમારા જે વચ્ચેના ગાઢ સ્નેહનું વર્ણન કર્યું હતું. આશા છે કે તમે હિંમત નહીં હારતાં, એમની પત્નીને આશ્વાસન આપશો.

તમે હાલ ક્યાં છો તેની મને ખબર નથી. તેથી આ પત્ર હું તમને કૃષ્ણ મારફત મોકલું છું. હનુમંતરાવની પત્નીને સંબોધીને લખેલો પત્ર તમે વાંચી જશો અને જે તે આશ્રમમાં આવવા ખુશી હોય તો તેમને અહીં મોકલતાં સંકોચ રાખશો નહીં. ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરો.

તમારો સહૃદયી

સદ્ગત હનુમંતરાવના ભાઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૮

૧૬૭. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણ,

તમારો હૃદયવિદારક તાર મળ્યો. માની શકાય નહીં એવા સમાચાર છે. તમારું દુઃખ હું સમજી શકું છું. એમાં મને સરખો ભાગીદાર ગણજો. આ દુઃખદ ઘટનાની બધી વિગતો તમે અને બીજા મિત્રો મને લખશો એવી આશા રાખું છું. હનુમંતરાવ પોતે તો ધન્ય મૃત્યુ પામ્યા. પોતાના આદર્શ પ્રત્યેની એમની નિષ્ઠા ખરેખર મહાન હતી અને મૃત્યુ વડે એમણે એના પર મહોર મારી છે એ વિચારથી આપણને આનંદ જ થવો જોઈએ. પોતપોતાના આદર્શો પ્રત્યેની સૌ કોઈની નિષ્ઠા આવા જ પ્રકારની હોય એમ આપણે ઈશ્વર પાસે માગીએ. શોકગ્રસ્ત બની આ દુઃખના દાસ નહીં બનતાં, તમારે એને કસોટી અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતી બેવડી બનેલી શક્તિ અને યોગ્યતારૂપી શુદ્ધ કુંદનમાં ફેરવી નાખવું જોઈએ. તમારા મનમાં આવતા બધા જ વિચારો તમારે મને અવશ્ય જણાવવા જોઈએ.

આ સાથે બીડેલા પત્રો જેને તેને મળી જાય તેની કાળજી લેશો. એક હનુમંતરાવની પત્ની માટે છે અને બીજા એમના ભાઈ માટે છે.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ ૨

નેલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૬૯

૧૬૮. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર ચૈત્ર સુદ ૮ [માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬]

ચિ. દેવદાસ,

તમારો કાગળ ઘણા દિવસની રાહ જોયા પછી મળ્યો. તમને જાણીને દુઃખ થશે કે હનુમંતરાવનો ગઈ કાલે સ્વર્ગવાસ વિઆગાપટ્ટમમાં થયો. તેનું મૃત્યુ તો મારી દૃષ્ટિએ અતિશય સુંદર ગણાય. તેણે પોતાની ટેકને છોડી જ નહીં. પણ છતાં એના ગુણોનું સ્મરણ કરતાં મનમાં ઉદ્દેગ રહ્યા કરે છે. હનુમંતરાવે દસ બાર દિવસ પહેલાં જ લાંબો કાગળ લખ્યો હતો, અને કિવનાઈન તથા સોમલ અને લોખંડનાં ઈજેક્શન^૧ લેવા બાબત મને મધુર ઠપકો પણ આપ્યો હતો.

કાંતિલાલની ઉપરાઉપરી માગણી આવવાથી તેને અમરેલી મોકલ્યા છે. એટલે હવે રામદાસ અહીં આવશે એમ હું ધારું છું. કિશોરલાલને તો હમેશાં મળતા જ હશે. નાશિકને સરનામે તેમને મેં કાગળ લખેલો છે તે મળ્યો કે નહીં તે પૂછજો. તારામતી અને દિલીપ મજામાં હશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૧

૧. જુઓ “ડી. હનુમંતરાવને પત્ર”, ૧૧-૩-૧૯૨૬.

૧૬૯. રામનારાયણસિંહને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી રામનારાયણસિંહ,

તમારો પત્ર મળ્યો. અપીલ પણ મળી. તમે લખો છો કે તમારા જિલ્લામાં કશું કામ થતું નથી. કામ કરનારા એમ સમજે છે કે અમને જ બધું આવડે છે, અને વર્તે છે બાબકની પેઠે. આ સંજોગોમાં મકાન ઊભું કરવાથી શો લાભ થાય? હું એમાં સંમત પણ કેવી રીતે થઈ શકું? મકાન ઊભું કરવાથી ન તો બાલિશતા મટી શકે, તેમ ન તો સેવાભાવ આવી શકે. મકાન તો એવે સ્થળે ખડું કરવું જોઈએ જ્યાં કામ કરનારની સંખ્યા વધતી જતી હોય, સૌ કોઈ નિયમનું પાલન કરતા હોય, લોકોને આ બધામાં વિશ્વાસ હોય, બધા એકબીજાને માન આપતા હોય, અને એક સંપથી રહેતા હોય. મારી તો તમને અવશ્ય એવી સલાહ છે કે જ્યાં સુધી સારી રીતે કામ કરનારા સેવકો એકઠા થાય નહીં ત્યાં સુધી મકાન કરવાનો વિચાર સરખો ન કરવો.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : ૧૯૮૭૯

૧૭૦. સુનીલાલ રંગવાલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, ચૈત્ર સુદ ૮ [માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬]

ભાઈશ્રી ૫ સુનીલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ભાણેજની ઉપર તમારો પોતાનો સંપૂર્ણ અંકુશ ન હોય ત્યાં તમે જવાબદાર ન ગણાઓ. એટલે તમે તેની વિરુદ્ધ કહી ચૂક્યા અને લગ્ન વગેરે ક્રિયા વખતે હાજર ન રહો એટલું બસ ગણાય.

આશ્રમમાં જે લગ્નવિધિ થયો તેમાં બીજી શાસ્ત્રીય ક્રિયાઓ તો હતી. અને તે તે પ્રાંતના જાણીતા શાસ્ત્રીની મારફત તે ક્રિયા થઈ હતી. પણ બીજા લૌકિક આડંબરો ન હતા. ને હું માનું છું કે તેની આવશ્યકતા નથી. સપ્તપદીમાં આવેલી પ્રતિજ્ઞા જાણવા જેવી હોવાથી તે છાપી.^૧ વાસ્તુ ક્રિયા કરવાની આવશ્યકતા છે એમ હું માનતો નથી. બધા પોતાની બધી મિલકતનું દાન કરી દે એવી મેં આશા કોઈ દિવસ રાખી નથી. પણ એમ કરે એ ખોટું નથી કરતા એમ હું માનું છું.

૧. જુઓ “કેવળ ધાર્મિક વિધિથી”, નવજીવન, ૭-૩-૧૯૨૬.

“નવજીવન”નું કદ વધારીને હજુ વધારે લખાણ આપવું અને જરૂર જણાય તો તેનું લવા-જમ વધારવું એ સલાહમાં તમારો હેતુ નિર્મળ છે, પણ તેનો અમલ થઈ શકે એવું નથી. આત્મ-કથાનો ભાગ વધારી શકાય તો થોડો વધારવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્ચકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૫૦

૧૭૧. મોતીબહેન ચૌકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, ચૈત્ર સુદ ૮ [માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. મોતી,

તમારો કાગળ મળ્યો. એ હું સમજી શકું છું. છતાં મારી ફરિયાદ તો નોંધી જ રાખવી. જે છોકરાં પોતાના વડીલો પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ ધરાવે છે એ ઉત્તરોત્તર સુધરતાં જ જાય, કેમ કે વડીલોની આશા પૂરી કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન હોય જ. અક્ષર ચીપીને લખવા તે તો સહેલામાં સહેલી વાત ગણાય. એકબે કાગળો એવા આવ્યા પણ હોય કે જેના અક્ષર ઠીક ગણાય. અને લખવાનું કાં ન સૂઝે? જેને લખવાની ઈચ્છા હોય તેને વિષય તે શોધવો પડે? ચોવીસ કલાકમાં અનેક બીનાઓ બને, તેનું વર્ણન આપાય. અનેક વિચારો થાય, તેનુંયે આપાય. માણસોની આવજ થઈ હોય તેની નોંધ આપાય. પણ જે નિરંતર લખવું એ કષ્ટરૂપ હોય તો ભલે અઠવાડિયે લખાય. શરત માત્ર એટલી જ કે અક્ષર સરસ હોવા જોઈએ અને વિગત બધી આવવી જોઈએ. મારું કહેવાનું એટલું જ છે કે જે કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તે રસપૂર્વક તન્મય થઈને કરવી જોઈએ; તો જ પ્રતિજ્ઞા પાળી ગણાય.

બાપુના આશીર્વાદ

[તા. ક.]

ભાઈ નાનુકલાલને પણ લખીશ હવે પછી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૦

૧. મોતીબહેન સાસરે ગયાં ત્યારે તેમણે ગાંધીજીને પત્રો લખતા રહેવાનું વચન આપ્યું હતું. તેનો આ પત્રમાં ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી એનું વર્ષ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૧૭૨. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, ચૈત્ર સુદ ૮ [માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. મથુરાદાસ,

તમારો કાગળ ઘણે દહાડે મળ્યો. હું રાહ તો જોઈ જ રહ્યો હતો. મારો વખત બધો ભરાઈ જાય છે તેથી હવે ખાસ લખવાપણું નથી રહેતું તેથી હું શિથિલ રહું છું. પણ તમારો અથવા દેવદાસનો કાગળ ન હોય ત્યારે જરાક ચિંતા થાય. તમારી તબિયત ધીમે ધીમે સુધરશે એમ હવે સમજાઈ ગયું. તમે નિશ્ચિત રહીને ત્યાં આરામ લો એ તમારો ધર્મ છે. મારું એપ્રિલ માસમાં મસૂરી જવાનું ચોક્કસ થયું છે. થોડા માણસોને આવી જવા જોટલી સગવડ ત્યાં રહેવાની છે. તમને રજા મળે તો તમે આવી ન જાઓ? કદાચ ત્યાં વધારે ઠીક પડે. ખાવાપીવાની સગવડ તો રહે જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૨

૧૭૩. જીવનમાં સંગીત

[માર્ચ ૨૧, ૧૯૨૬]^૨

આપણું એક સુભાષિત છે કે જને સંગીત પ્રિય ન હોય તે કાં તો યોગી હોય કે પછી પશુ હોય. આપણે યોગી તો નથી જ, પણ જોટલે અંશે સંગીતશૂન્ય છીએ તેટલે અંશે પશુસમાન ગણાઈએ. સંગીત જાણવું એટલે આપણું આખું જીવન સંગીતમય કરી મૂકવું. આપણું જીવન સૂરીલું નથી તેથી જ આપણી દશા દયામણી છે. જ્યાં પ્રજાનો એક સૂર ન નીકળતો હોય ત્યાં સ્વરાજ ક્યાંથી હોય?

જ્યાં એક સૂર ન નીકળતો હોય, જ્યાં બધા પોતપોતાના સૂર જુદા જુદા કાઢતા હોય, અથવા બધા તાર તૂટેલા હોય ત્યાં અરાજકતા કે દુરાજ્ય હોય. આપણામાં સંગીત નથી એટલે સ્વરાજનાં સાધનો પ્રિય નથી લાગતાં અને એ અર્થમાં પ્લેટોનું વચન સાચું છે કે સંગીતની દશા જોઈને તમે સમાજની રાજકીય સ્થિતિની દશા કહી શકો. જો આપણામાં સંગીત દાખલ થાય તો સ્વરાજ દાખલ થાય. જ્યારે કરોડો માણસો એક સ્વરે ભજન ગાતાં થાય, એક સૂરે કીર્તન કરે, અથવા રામનામ કરે, જ્યારે એક પણ બસૂરો અવાજ ન નીકળે ત્યારે આપણા સામાજિક જીવનમાં સંગીત ઊતર્યું કહેવાય. એટલી સાદી વાત પણ આપણે ન કરી શકીએ તો સ્વરાજ કેમ મેળવીએ?

૧. પત્રમાં મસૂરી જવાનો ઉલ્લેખ છે તે પરથી.

૨. બોમ્બે સિક્રેટ એન્ડ્રેક્ટસના જણાવ્યા પ્રમાણે આ ઉત્સવ આ તારીખે આશ્રમમાં ઊજવાયો હતો.

ત્રણ વર્ષ થયાં અમદાવાદમાં સંગીતનો વર્ગ ચાલે છે; શિક્ષણ પણ મફત આપવામાં આવે છે. શિક્ષણ આપનારા પંડિતજી પણ ઠોક તો નથી જ, છતાં વધારેમાં વધારે ૩૨ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા અને આજે ૧૦ છે, તેમાંથી ચાર જ નિયમસર આવે છે, અને તેને આપણે સારી સંખ્યા માનીએ છીએ. એ તો ઝાડ ન હોય ત્યાં એરંડો જોઈને આપણે રાચીએ એવી વાત થઈ. પણ આપણે આશાવાદી છીએ, અને આશાવાદી એટલામાં પણ આશાનાં કિરણો જોશે. અમદાવાદની સેંકડો પોળોમાંથી એક પોળમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ દુર્ગધને બદલે સુગંધ જુઓ તો કહેશે કે હજી આશા છે.

જ્યાં દુર્ગધ છે ત્યાં સંગીત નથી. સુગંધ પણ સંગીતની એક જાત છે એ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે જેના કંઠમાંથી સૂરીલો અવાજ નીકળે છે તે સાંભળવાનું આપણને મન થાય છે અને તેને આપણે સંગીત કહીએ છીએ. પણ સંગીતનો વિશાળ અર્થ કરીશું તો જોશું કે જીવનના કોઈ પણ ભાગમાં આપણે સંગીત વિના ચલાવી નથી શકતા. સંગીત એટલે આજે તો સ્વચ્છંદ અને સ્વેચ્છાચાર થઈ પડ્યું છે—કોઈ નઠારી સ્ત્રીના નાચગાનને આપણે સંગીત માનીએ છીએ. અને આપણી પવિત્ર માબહેનો તો બસૂરું જ ગાય. તે સંગીત શીખે તો શરમભરેલું ગણાય! આમ સંગીતને સત્સંગ ન હોવાથી ડૉક્ટરને દશ વિદ્યાર્થીઓથી સંતોષ બતાવવો પડે છે.

ખરું જોતાં તો સંગીત પ્રાચીન અને પવિત્ર વસ્તુ છે. આપણા સામવેદની ઋચાઓ સંગીતની ખાણ છે. કુરાનેશરીફની એક પણ આયત સૂર વિના બોલી શકાતી નથી. અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ડેવીડનાં 'સામ' (ગીતો) સાંભળીએ એટલે તો જાણે સરસ્વતીએ હાથ ધોઈ નાખ્યા, જાણે આપણે સામવેદ સાંભળવા બેઠા. પણ આજે ગુજરાત સંગીતહીન, કળાહીન થઈ બેઠું છે તે દોષમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તો આ સંગીત મંડળને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ.

સંગીતમાં આપણે હિંદુમુસલમાનોનું સંમેલન જોઈએ છીએ. હિંદુ ગાનારબજાવનાર સાથે બેસીને મુસલમાન ગાનારબજાવનાર ગાય છે, બજાવે છે. પણ એ શુભ દિવસ ક્યારે આવશે કે જ્યારે એ રાષ્ટ્રનાં બીજાં અંગોમાં પણ એવું સંગીત જામશે? ત્યારે આપણે સૌ રામ અને રહેમાનનું નામ સાથે લેતા થઈશું.

તમે સંગીતને થોડી પણ મદદ આપો છો તે માટે તમને ધન્યવાદ ઘટે છે. તમારાં બાળક-બાળાઓને વધારે મોકલતાં થશો તો તેઓ ભજનકીર્તન શીખશે, અને તેટલું કરશે તોપણ તમે કાંઈક તો રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમાં ફાળો આપ્યો હશે.

પણ એથી આગળ જઈએ. જો આપણે કરોડોને સંગીતમય કરવા હોય તો આપણે સૌએ ખાદી પહેરવી જોઈશે, અને રેંટિયો ચલાવવો જોઈશે. આજે ખાં સાહેબનું સંગીત બહુ મધુરું હતું, પણ તે આપણા જેવા થોડાને મળે, બધાને તો ન જ મળી શકે. પણ રેંટિયાનું સંગીત જે ઘરઘરમાં સંભળાઈ શકે છે તેની આગળ પેલું સંગીત નજીવું લાગે છે, કારણ રેંટિયાનું સંગીત તો કામઘેનું છે, કરોડોનાં પેટ ભરવાનું સાધન છે. મારે મને તે ખરું સંગીત છે. ઈશ્વર સૌનું કલ્યાણ કરો, સૌને સન્મતિ આપો.

સારા કંઠથી શુદ્ધ સ્વરે તાલ સાથે ગાતાંવગાડતાં આવડવું એટલો સંગીતનો સંકુચિત અર્થ આપણે નહીં કરીએ, પણ જીવનમાં જ્યારે એકરાગ થાય છે, એકતાનતા થાય છે, ત્યારે તેમાંથી ખરું સંગીત પ્રગટે છે. હૃદયના તાર જ્યારે બેસૂરા નથી હોતા ત્યારે જ સંગીત જન્મે છે. દેશ આખામાં જ્યારે કરોડો માણસો એકસૂરે બોલતા થશે ત્યારે સંગીતનો અખતરો સફળ થયો

લેખાશે. મારે હિસાબે ખરું સંગીત ખાદી ને રેંટિયામાં સમાયું છે. જ્યાં સુધી તે સંગીત પ્રગટયું નથી ત્યાં સુધી દેશને અરાજકતા કે કુરાજકતા ગમવાની છે અને તેની દશા ગુલામીની જ રહેવાની છે.^૧

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૧૭૪. જમનાલાલ ખજાજને પત્ર

આશ્રમ,

સોમવાર, માર્ચ ૨૨, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાલાલ,

તમારો ને ઘનશ્યામદાસનો તાર મળ્યો. તેનો જવાબ ઘનશ્યામદાસને આપ્યો છે. આ બધું કામ શંકરલાલનું છે. એમાં સમજ ઓછી છે. પણ હવે થયું. તમે તૈયાર હશે ત્યારે હું તૈયાર જ છું એમ સમજાવે. ૩૧ તારીખ પછી.

ભાઈ પ્યારઅલી અને નૂરબાનુ જ્યાં હું ઉનાળો ગાળું ત્યાં ગાળવા ઈચ્છે છે. તેઓને સારું નોખી બંગલી કે બે ત્રણ કોટડીઓ મળે તોપણ બસ છે. તે તો પોતાને ખર્ચે રહેવા ઈચ્છે છે. હવે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે.

મારી તબિયત સારી જ રહે છે. હજુ તો અહીં ગરમી પડતી જ નથી એમ કહેવાય. આજે જ કંઈક છે એમ ગણાય.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૦

૧૭૫. દ. બા. કાલેલકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મંગળવાર, ચૈત્ર સુદ ૧૦ [માર્ચ ૨૩, ૧૯૨૬]^૨

ભાઈ કાકા,

તમને મારો પત્ર મળ્યો હશે. આજે તમારા બે કાગળ મળ્યા. તમે મસૂરી આવો એ વિશે તો મેં તમને લખ્યું જ. પણ આપણે વિયોગ ભોગવવાનો રહ્યો હશે તો તે સહન કરશું. એટલે કે સિહગઢ તમને બહુ ગોઠી ગયું હોય, ત્યાંની શાંતિ પણ ખૂબ માફક આવી હોય તો એ ધ્રુવને છોડીને મેળાપને ખાતર અધ્રુવને સેવો એવી મારી માગણી નથી. મારાથી ત્યાં ન અવાય, કેમ કે તમે માનો છો તેમ મારો સમાસ ત્યાં ન થઈ શકે. હું જ્યાં જાઉં ત્યાં પ્યારઅલી ને નૂરબાનુની સગવડ મારે કરવી જ રહી. જેમ તમને તેમ ગોમતીબહેનને પણ મોકલેલી છે અને તેની સગવડનીયે શરત છે. તે પણ ન આવે એ જુદી વાત. પણ હવે ચોથી સગવડ મથુરાદાસની મારે

૧. આ પેરેગ્રાફ ગુજરાતી, ૨૮-૩-૧૯૨૬ના અંકમાંથી આપ્યો છે.

૨. આ વર્ષ પત્રમાંની મસૂરી જવાની વિચારણા પરથી તક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

કરવી જ જોઈએ. મથુરાદાસને ડોક્ટરે દેવલાલી છોડવાનું કહ્યું છે. એટલે કાં તો તે ત્યાં આવે અથવા તો મસૂરી આવે. તમે ત્યાંથી છોડો તોયે તે બંગલાનો ઉપયોગ તો થાય જ, કારણ કે આપણે મોટું કુટુંબ રહ્યાં. ન લેવાયો હોત તો ઉપયોગનો વિચાર ન કરવો પડત, એ પણ ખરું. વળી મસૂરીમાં બધી સગવડો થઈ ચૂકી. એ વિશે તારો થઈ ગયા. હવે એ ફેરવવું યોગ્ય નહીં. મારે સારું ત્યાં શાંતિ નથી એ તો હું જાણું છું. પંચગની અને મસૂરીમાં ઘણો તફાવત તો નહીં જ હોય. પંચગનીમાં હિંદી : એ બીજાં તફાવત. પણ એમ સમજી લો કે હું ત્યાં હવાફેર કરવાને નથી જતો, કંઈક કર્તવ્યપાલન કરવા જાઉં છું. કારણ કે ન જવાનો પ્રયત્ન મેં ખૂબ કર્યો. અત્યારે મારી શાંતિ તો અહીં છે. અહીંના જીવનમાં હું ખૂબ ઓતપ્રોત થઈ ગયો છું અને રસ લઈ રહ્યો છું. ભક્તરાજ^૧ અને ગીતારાજ એ બંને મારી ઉપર સવારી કરી રહેલા છે. અને મને એ સવારો મળી ગયા છે. વળી આશ્રમમાં પડ્યો પડ્યો વગરપરિશ્રમે હું કંઈક કરી શકું છું એ મને પ્રિય છે. બાને પણ બહુ પ્રિય લાગે છે એમ જોઉં છું. એવાં અનેક કારણોને લીધે અને મારી તબિયત અહીં સરસ રહેવાને લીધે મુદ્દલ જવાનું પાલવે એમ નથી. છતાં જાઉં છું તો તેનું કારણ પહેરેગીરોને સંતોષવા એ જ છે.

હવે શંકા વિશે. તમારું ઘર છોડીને તમે તદ્દન નિરુપાધિ બની જાઓ એ મને ગમે છે. કાકીની^૨ ઉપર ઓછામાં ઓછો આઘાત પડવો જોઈએ એમ હું માનું છું. તમારી કલ્પનામાં કાકીનું પાછું આવવાનું તમે ધાર્યું જ નથી લાગતું, ત્યારે હું ધારું છું. કાકી તમને મળવા ન આવે. જ્યાં સુધી પોતાનું પત્નીત્વ સિદ્ધ કરવા ઈચ્છે ત્યાં સુધી. પણ તદ્દન નિરાશી બને ત્યારે તે તમને મળવા ખાતર પણ આવી શકે. પણ તે વિનાયે તેને અહીં રહેવાની સગવડ હોવી જોઈએ. તમે તો એ ઘર છોડવું જ છે. એ બરોબર છે. પણ આશ્રમે એટલે મારે અને તમારે કાકીને ક્યાંયે આશ્રમની જમીન ઉપર રહેવાની સગવડ આપવી જ જોઈએ. એ જ ઘર નહીં તો બીજું ઘર. હવે અત્યારે જે બંધાઈ રહેલું છે તે હો, એ જુદી વસ્તુ. પણ આ ધર્મ તમારા ખ્યાલ બહાર ન રહેવો જોઈએ. તમારી આજ્ઞાનું પાલન શંકરે તો પ્રકૃત્વિતપણે કરવું જોઈએ એ શંકરને બોલાવીને હું સમજાવનારો છું. શંકરે શું કરવું જોઈએ એ રમણિકલાલની સાથે ત્રણચાર દિવસથી હું વિચારી રહ્યો છું. શંકરે કોઈની પણ સાથે રહેવાની આવશ્યકતા છે એ વિચાર પર હું તો આવી જ ગયો છું ને રમણિકલાલ તેમાં ભળ્યા છે. તમે તેની સીધી દેખરેખ ઠાકોરભાઈને સોંપવાનું મને કહેલું યાદ છે. તેથી મેં શંકર વિશે ઠાકોરભાઈનો રિપોર્ટ માગ્યો છે. આમાં ક્યાંય શંકરને વિશે ચિંતા કરવાપાણું નથી. પણ એ અવ્યવસ્થિત છે, આજસુ છે એ હું એની ગેરહાજરી ઉપરથી જોઈ રહ્યો છું. એને એ દોષોમાં રહેવા દઈએ તો તેમાંથી બીજાં પરિણામો પણ આવે. તેથી શંકરની વધારે દેખરેખ થવી જોઈએ અને તેને નિયમના પાલનમાં ઉત્સાહિત કરવો જોઈએ એ વિચાર છે.

ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર કરવા હું ઈચ્છી રહ્યો છું. આ બધુંયે લખવા મારો વિચાર ન હતો, પણ શંકર વિશે તમે આજ્ઞાઓ કાઢી છે તેથી હું જે વિચારી રહ્યો છું એ તમને લખ્યું છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૩

૧. પિલગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ.

૨. કાલેલકરનાં પત્ની.

૧૭૬. વીરસુતને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૨૩, ૧૯૨૬

ભાઈ વીરસુત,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારો પ્રશ્ન ઝીણવટનો છે. પ્રત્યેક કિશોર એક વર્ષનું વ્રત લે એમ ગર્ભિત સમજાયેલું છે. પણ એ સ્પષ્ટ ન હોય તો વ્રતમાં એટલું ઉમેરવું. મોટેરાઓ જે વ્રત લે છે તે પણ એક એક વર્ષનું જ હોય છે. જે માણસને અમુક વસ્તુ કર્તવ્ય જણાઈ હોય તેનું ભાન બીજાઓને કરાવે અને તેનું પાલન કરવાનો આગ્રહ કરે એ તદ્દન યોગ્ય માનું છું. બાળકોને સતત જગ્રત રાખવાને સારું શિક્ષકો તો હોવા જ જોઈએ. ભાઈ ગોપાળરાવ બાળકોને જે સમજાવી રહ્યા છે એમાં મને તો યોગ્યતા જ જોવામાં આવે છે.

મોહનદાસના આશીર્વાદ

દક્ષિણામૂર્તિ

ભાવનગર

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૧

૧૭૭. લાલજીને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૨૩, ૧૯૨૬

ભાઈ લાલજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારી પ્રતિજ્ઞાને વિશે તમે સાંભળ્યું છે એ સાચું છે એટલે હવે તો મારે તમારી પરિષદની સફળતા ઈચ્છીને સંતોષ માનવો રહ્યો. અંત્યજ માત્ર દાડૂ પીવાનું, માંસ નહીં ખાવાનું વ્રત લે એમ ઈચ્છું છું. અને બધા ખાદી જ પહેરવાનો નિશ્ચય કરે એ પણ ઈચ્છું છું.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૨

૧૭૮. જમનાલાલ બલબને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર [માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. જમનાલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. હકીમ સાહેબનો પણ મળ્યો છે. હકીમ સાહેબને આજે નીચે પ્રમાણે તાર મોકલ્યો છે.

હવે તમે જે નક્કી કરો તે ખરું. મસૂરી જતાં પહેલાં મને બીજે કોઈ ઠેકાણે રાખવા ધારો તો તેમ કરશો. બાકી હું તો સીધો મસૂરી જવાને પણ તૈયાર છું. ત્યાં ઠંડી વધારે હશે તેનું કંઈ નહીં. એટલી તો સહી લેવાશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૬૦

૧૭૯. સરોજિની નાયડુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૬

તમારો તાર મળ્યો હતો પણ મારા પત્રોની પહોંચ તમે લખી નથી. જે વસ્તુ મને પોતાને મંજૂર નથી તેની ભલામણ હું યંગ ઇન્ડિયામાં કરું એવું તો તમે ન જ ઈચ્છો. દક્ષિણ આફ્રિકા માટે ફાળો ઉઘરાવવાનો વિચાર ખોટો છે એમ મને લાગે છે. એનો હેતુ હું સમજી શકતો નથી. ઈમ્પીરિયલ સિટીઝનશિપ એસોસિયેશને પચાસ હજાર રૂપિયા આપ્યા છે તે ખરેખર પૂરતા થવા જોઈએ અને વધારે નાણાની જરૂર સાબિત થાય તો તે પણ એ જ એસોસિયેશન પાસેથી મળી શકે એમ છે. અને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન જેવા હેતુઓ માટે એ એસોસિયેશન પાસે જ્યાં સુધી પૈસા હોય ત્યાં સુધી મને લાગે છે કે લોકો પાસે પૈસા માગવા એ ખોટું છે. તે ઉપરાંત કાનપુરમાં અખિલ હિંદ ફાળો ઉઘરાવવાની વિરુદ્ધમાં મેં અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે વખતે જે સ્થિતિ હતી તેમાં કશો ફેરફાર નથી થયો એમ મારું માનવું છે. જે તમે અથવા સોરાબજી મને આ બાબતમાં ખાતરી કરાવી શકો તો હું ખુશીથી લખીશ.

તમે ઘણું સૂતર એકઠું કરી શક્યાં છે એ જાણીને આનંદ થયો. હું માનું છું કે એ મને યોગ્ય સમયે પહોંચી જશે. વધારે આપણે મળીશું ત્યારે.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૮

૧. આ વર્ષ મસૂરી જવાની વાતના ઉલ્લેખ પરથી નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૧૮૦. અબદુર રહેમાનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈ અબદુર રહેમાન,

તમારો પત્ર મળ્યો. જો તમારે હિંદુ ધર્મમાં પાછા આવવું હોય તો તમારે મને વધુ વિગતો મોકલવી જોઈએ. તે પછી જ હું મારો અભિપ્રાય આપી શકું.

૧. આજે તમારી ઉંમર કેટલી છે?
૨. માબાપ જીવે છે?
૩. તમે ઈસ્લામ ધર્મ ક્યારે સ્વીકાર્યો? ધર્માતર કેવી રીતે થવા પામ્યું?
૪. તમે 'કુરાનેશરીફ'નો અભ્યાસ કર્યો છે?
૫. હવે હિંદુ ધર્મમાં પાછા શા માટે આવવું છે?
૬. તમારું લગ્ન થયું છે?
૭. આગેવાન મુસલમાનોમાંથી કોઈને ઓળખો છો?

તમારા વિદ્યાભ્યાસ માટે તમારે રાજેન્દ્રબાબુને મળવું જોઈએ. કેમ કે વિદ્યાપીઠનો કારભાર એમની પાસે છે.

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૦૪૪

૧૮૧. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈસાહેબ,

આપનો પત્ર મળ્યો. જલિયાંવાલા બાગ વિશે જાણીજોઈને મેં કશું લખ્યું નથી. જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી તરત જ મેં મારો અભિપ્રાય મોકલી આપ્યો હતો કે અત્યારે આપણે કોઈ પણ મકાન બનાવવું ન જોઈએ. એ મકાન હિંદુ, મુસલમાન વગેરે કોમોના ઝોનનું પણ મહાન સ્મૃતિચિહ્ન બનવું જોઈએ. અત્યારે આપણે એક પણ મકાન ઊભું કરીશું તો તે કદાચ ઝઘડાનું એક વધુ કારણ બનશે. પૈસા સુરક્ષિત છે એવો મારો ખ્યાલ છે. જમીન સાફ રાખવામાં આવે છે અને ત્યાં એક બગીચા જેવું બની ગયું છે. આપણા હાલના ગંદા વાતાવરણમાં આટલાથી જ સંતોષ માનવો મને વધારે યોગ્ય લાગે છે. તમે તમારો અભિપ્રાય મને મોકલી આપો. તમે એવું શાથી કહો છો કે આ જવાબદારી એકલા માલવિયાજી, મોતીલાલજી અને મારી છે? તમે આ રીતે છટકી ન જઈ શકો. જેટલી જવાબદારી અમારા ત્રણની છે એટલી તો ઓછામાં ઓછી તમારી છે જ. તમારી તબિયત સારી હશે.

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૭

ગાં. ૩૦-૧૧

૧૮૨. આનંદલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, પ્રથમ ચૈત્ર સુદ ૧૧ [માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૬]

ચિ. આનંદલાલ,

તમારો કાગળ તો શાને હોય? આવતાજતા તરફથી તમારે વિશે સાંભળ્યા કરું છું. અને ક્ષણભર ખેદ પણ કરી લઉં છું. એમ જણાય છે કે ચિ. કાશી અને તેનાં છોકરાંના ભરણપોષણને સારુ તમે કંઈ આપતા તો નથી. પણ કાશીના ભાગનું જ જે મકાન છે તે પૂરતું ભાડું, જે તેની માલિકીનું છે તે પણ તમે આપતા નથી, એમ સમજ્યો છું. આમ હોય તો શરમ અને દુઃખની વાત છે. આ વિશે તમારી પોતાની તરફથી કંઈ બચાવ હોય તો મને જણાવશો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કોકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૫

૧૮૩. જયસુખલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૬

ચિ. જયસુખલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ભાઈ પુરુષોત્તમ જ્ઞેશી બાબત જે કરવું ઘટે તે કરજે. મારી દૃષ્ટિએ તો તમે લખો છો તે પ્રમાણે ગુમ થયેલા કાગળો વિશે પગાર આપતાં નીકળી ગયેલા માણસને જવાબદાર ન ગણી શકાય. એ કાગળિયાં ક્યાંથી ગોતી આપી શકે? ગુમ થયેલા કાગળ વિશે લખાણ કરાવવા ઇચ્છો તે જુદી વાત છે.

અમરેલી કાર્યાલય વિશે ચિ. નારણદાસની નોંધ સાથે રાખું છું. ચિ. નારણદાસ કહે છે તે પ્રમાણે તો જેટલા પૈસા તમને આપવાનું ઠરાવ્યું હતું તેથી વધારે તો તમે લઈ ચૂક્યા, અને હજુ લીધા જ કરો છો. આમ જ હોય તો ન ચાલી શકે. બાંધેલી હદથી ઉપર તો જવાનું મને ન કહેશો. આંકડા તમારે નિયમસર મોકલવા જ જોઈએ. મુંબઈ અહીંથી પુછાવ્યા વિના હૂંડી ન લખી ખાવી. આ વખતે તમે હૂંડી લખી તે વિશે જમનાલાલજીએ અહીં પુછાવ્યું હતું. અને તમારી શાખને ધક્કો ન પહોંચે એટલા સારુ તારથી હૂંડી સ્વીકારવાનું મેં જમનાલાલજીને જણાવ્યું. પણ આવું બીજી વખત ન થઈ શકે. તારથી હૂંડીઓ સ્વીકારવામાં જોખમ પણ આજ-કાલ તો રહેલાં છે. માણસો મોટાં નામ વાપરી પૈસા ખાઈ ગયેલા છે. તેથી હાલ વેપારીઓ તારથી નાણાંની દેવડ ઓછામાં ઓછી કરે છે. ઠરાવ પ્રમાણે તમારે ખાટી તો પેદા કરવી જ જોઈએ. બે વસ્તુનું ધ્યાન રાખજે જ. ગજા ઉપરાંત કામ ન કરવું કે જેથી સંકેલવાનો વખત આવે. જે શરતો મને સાંભળાવેલી હોય એ શરતોની બહાર એક પાઈનું પણ ખરચ ન કરવું. બેશક એટલું યાદ રાખજે કે મારી પાસે રૂપિયાની અખૂટ ખાણ નથી. રંગૂનથી હજુ એક

પૈસો આવ્યો નથી. જે પૈસા આપ્યા છે તે તો જ્ઞેષ્ઠમ જેડીને આપ્યા છે, અને તેમાં કેવળ તમારી શક્તિ અને તમારી દીર્ઘદૃષ્ટિ માનીને એ સાહસ ખેડ્યું છે.

એપ્રિલ માસની ૧લી તારીખે મારે કદાચ મસૂરી ઊપડી જવાનું થશે. મારી ગેરહાજરીમાં મેં જે કહી રાખ્યું હશે એટલા જ પૈસા ઊપડી શકશે, એ યાદ રાખજે. તેથી જે શરતો પહેલાં થઈ છે એ પ્રમાણે હજુ કંઈ પણ પૈસા બાકી હોય તો મારી ભૂલ તમે સુધારજે, અને તે પ્રમાણે હું સુધારી લઈશ. જે હૂંડી લખાય તે વિશે પ્રથમ ખબર અહીં મળવી જ જોઈએ. અને અહીંથી જમનાલાલજીને કાગળ જશે, તે પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આવશે. ગારિયાધાર વિશે ભાઈ જગજીવનદાસની સાથે મસલત કરીને જે કરવું ઘટે તે કરવાનું મને જણાવજે. ગારિયાધાર વિશે મારો પ્રથમ આધાર તમારી ઉપર રહેવાનો છે. અમરેલીના વેચાણ વિશે પણ તમે ભાઈ જગજીવનદાસની સાથે મસલત કરજે. હું તેને લખવાનો છું.

રામદાસ ત્યાં રહે કે ન રહે, હમણાં તમારાથી અમરેલી ન છોડાય. ઉમિયા અને બચુ તમારા વિના અહીંયાં કાં ન રહી શકે?

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૬

૧૮૪. કૃષ્ણદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, માર્ચ ૨૪, ૧૯૨૬

ચિ. કૃષ્ણદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. હું મને લાગ આવે ત્યારે અંગ્રેજી લખું એવો છું કાં? એટલે તમે ગુજરાતીમાં લખો અને હું અંગ્રેજીમાં જવાબ લખું એ તો મને પોતાને જ ન ફાવે. ભૂલો ભાઈ ચંદ્રશંકર સુધારીને મોકલતા રહેશે. આ વેળા તમે ગિરધરનું પૂરું ઠેકાણું આપ્યું છે એટલે કાગળ વહેલો મળે તે ખાતર તે ઠેકાણે મોકલું છું. એમ તમે ઈચ્છ્યું હોય તેવું જણાય છે. નવજીવન તમને કેમ નથી મળતું એ હું તપાસી રહ્યો છું. દરમિયાન આજ તો અહીંથી જ જશે. ગુરુજીને પાછું શું થયું? અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશ મળે છે. એક મંગાવીને તમને મોકલી આપીશ. તેની કિંમત મોકલવાપણું હોય નહીં. બીજાં પુસ્તકો અથવા બીજું કંઈ જોઈએ તો તે પણ મંગાવજે. આવતા મહિનાની શરૂઆતમાં મસૂરી જવાનું નક્કી થયું છે. સાથે મહાદેવ, પ્યારેલાલ અને સુબૈયા હશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૯

૧૮૫. નોંધ

ચિત્તરંજન સેવા સદન

જે હોસ્પિટલ અખિલ બંગાળ સ્મારક તરીકે ખોલાવાની હતી તે સદ્ગત દેશબંધુના બાપ-દાદાના મકાનમાં આખરે ખોલવામાં આવી છે. આ મકાન એમણે એક ટ્રસ્ટને આપી દીધું હતું. એ ટ્રસ્ટનો એક ઉદ્દેશ સ્ત્રીઓ માટેની હોસ્પિટલ સ્થાપવાનો હતો. વાચકો જાણે છે કે આ હોસ્પિટલ માટે ટ્રસ્ટીઓએ દસ લાખ રૂપિયા ઉઘરાવવા ધાર્યા હતા, તેમાંથી લગભગ આઠ લાખ રૂપિયા એકઠા થયા હતા. ટ્રસ્ટીઓ પૈકીના એક શ્રીયુત નલિનીરંજન સરકારે આની જે વિગતો^૧ મોકલી છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

મકાનને હોસ્પિટલને લાયક બનાવવા માટે એની પૂરેપૂરી મરામત કરવામાં આવી છે અને જરૂરી ફેરફારો પણ કરવામાં આવ્યા છે. હોસ્પિટલ માટે જરૂરી ફર્નિચર અને બીજા તમામ સામાન ખરીદવામાં આવ્યો છે. ડોક્ટરો, નર્સો અને એક મેટ્રનની નિમણૂક કરવામાં આવી છે અને એ બધાંઓ પોતપોતાનું કામ સંભાળી લીધું છે. . . .

ગાદલાં, ચાદરો, નૅપ્કિનો, પડદા, ગલેફો વગેરે કાપડની તમામ ચીજો ખાદી પ્રતિષ્ઠાનમાંથી ખાદી લાવીને બનાવવામાં આવી છે.

આ હોસ્પિટલને અમે “ચિત્તરંજન સેવા સદન” એવું નામ આપ્યું છે. આ સંસ્થાને યશસ્વી બનાવવા માટે અમે અમારાથી બનતું કરીશું. અને હવે અમે આપના આશીર્વાદ માગીએ છીએ. . . .

આવા શુભ શુકનમાં, પૂરતાં નાણાં સાથે શરૂ થયેલી આ હોસ્પિટલ દિવસે દિવસે વિકસવી જોઈએ અને એનાથી બંગાળની મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓની જરૂરિયાત પૂરી પડવી જોઈએ. આ હોસ્પિટલ આપણને એ વાતનું સ્મરણ કરાવે છે કે દેશબંધુને રાજનૈતિક કાર્ય જોડેલું વહાલું હતું તેટલું જ સમાજસેવાનું કાર્ય વહાલું હતું. તેઓ પોતાની મિલકત રાજદ્વારી કામ માટે આપી શકતા હતા. પરંતુ એમણે જાણીજોઈને એ મિલકત સમાજસેવાના કામ માટે આપી દીધી. અને એમાં પણ સ્ત્રીઓની સેવાને એમણે અગત્યની ગણી.

એનો અમલ થયે?

દક્ષિણ હિંદમાં આવેલા પોલ્વાચી મુકામે ભરાયેલી કોન્ગુ વેલાલા પરિષદે નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો :

આ પરિષદ આગ્રહપૂર્વક અનુરોધ કરે છે કે કોન્ગુ વેલાલા જ્ઞાતિની બાલિકાઓ અને સ્ત્રીઓએ હાથકાંતણને પોતાની જ્ઞાતિના ધંધાનું એક અંગ ગણવું અને જ્ઞાતિનાં તમામ માણસોએ ખાદીનાં કપડાં પહેરવાં. વધુમાં આ પરિષદ માને છે કે રૅટિયો એ એવું સાધન છે જે દેશમાંથી દુકાળને હાંકી કાઢશે.

આ ઠરાવ પસાર કરવા બદલ પરિષદને હું ધન્યવાદ આપું છું, પરંતુ જે લોકોને પોતાની જ્ઞાતિના ધંધાના અંગ તરીકે હાથકાંતણ અપનાવવાની સલાહ આપવામાં આવી છે તેઓ એ

૧. માત્ર થોડા ઉતારા જ અહીં આપ્યા છે.

ઠરાવ કબૂલ રાખશે ખરા? અને જે લોકોએ ખાદી પહેરવાના ઠરાવને ટેકો આપ્યો છે તેઓ ખાદી પહેરશે ખરા? આ પરિષદના સભ્યોને હું સૂચવું છું કે જ્યાં સુધી પુરુષો પોતે કાંતતા નહીં થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓને કાંતવાનું સમજાવતાં તેમને મુશ્કેલી પડશે. અને કાંતવાના કામમાં પાવરધા બની જઈને પોતાના પ્રદેશના રેંટિયામાં થઈ શકે તે સુધારા કરી આપે એવા પુરુષો પૂરતી સંખ્યામાં નહીં હોય ત્યાં સુધી એમની જ્ઞાતિના લોકોના રેંટિયા કે સૂતરમાં જરૂરી સુધારો કરાવવાનું એમને માટે એથીયે વધારે મુશ્કેલ બનશે. હાથકાંતણની પ્રગતિનો આધાર ઠરાવો કરતાં નક્કર કાર્ય પર વધારે રહે છે. તમામ રચનાત્મક કાર્યમાં ઠરાવો બહુ ઓછા ઉપયોગી થાય છે. એનાથી માત્ર થોડો પ્રચાર જ થાય છે. બુદ્ધિપૂર્વકનું, એકધારું કામ થાય છે ત્યારે જ પ્રગતિ થાય છે.

ખાદીના માસિક હેવાલો

નીચેના છ પ્રાંતોએ ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણના જન્યુઆરી માસ માટેના પોતાના આંકડા મોકલી આપ્યા છે તે તેમનાં નામ સામે બતાવવામાં આવ્યા છે :

પ્રાંત	ઉત્પાદન રૂપિયામાં	વેચાણ રૂપિયામાં
બિહાર	૧૬,૭૫૮	૧૫,૫૫૩
ઉત્કલ	૩,૭૪૦	૨,૨૧૩
મહારાષ્ટ્ર	૩૬૪	૩,૩૨૮
પંજાબ	૮,૯૯૮	૮,૩૨૩
કર્ણાટક	૩,૩૪૮	૩,૬૫૮
ગુજરાત	૪,૫૦૨	૯,૭૯૫

જે બીજી ખાદી સંસ્થાઓ પોતાના માસિક હેવાલ અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને વખતસર મોકલી આપે તો ખાદીની પ્રગતિના આંકડા દર મહિને આપી શકાય. ખાદીના મહત્વની જે સાબિતી ખાદીના વધતા જતા ઉત્પાદન અને વેચાણના આંકડા વડે આપી શકાય તે બીજા કશા વડે આપી ન શકાય.

બિહારની વિદ્યાપીઠના આશ્રયે બિહારમાં ભરાયેલા પ્રદર્શન પ્રસંગે સતીશબાબુએ પોતાના ભાષણમાં કહ્યું છે તેમ ખાદીના એકેએક વારનો અર્થ એની કિંમત જેટલા પૈસા ગરીબોના ગળવામાં સીધા નાખવા બરાબર છે. અને આ ગરીબો એવા છે, જેમની પાસે બીજી કોઈ રીતે પહોંચી શકાતું નથી, જેમની પાસે બીજી કોઈ ધંધો નથી અને જેમને એક પાઈનો સિક્કો પણ વડાલો લાગે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૩-૧૯૨૬

૧૮૬. 'એ કાંતરો નહીં'

“અને મહેનત પણ ઉઠાવશે નહીં.” નીચે આપેલા પત્રના^૧ લેખકે જે યંગ ઇન્ડિયાનાં પાનાં ઉથલાવવા પૂરતી મહેનત લીધી હોત, તો એમને સમજ્યું હોત કે એમણે ઉઠાવેલા એકેએક પ્રશ્નનો જવાબ તેમાં આપાઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ જેટલી વાર ભૂલ થાય તેટલી વાર સત્ય પણ ફરી ફરીને સંભળાવવું જ જોઈએ, એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને એ ભાઈને ખાતર તથા એમના જેવા વિચારના બીજા લોકોને ખાતર એમના પ્રશ્નોના જવાબ હું આપું છું.

હિંદુઓ જ્યારે વિચારપૂર્વકના અને જાગૃત પ્રયત્ન વડે, નીતિનિયમ તરીકે નહીં પણ પોતાની આત્મશુદ્ધિ માટે, અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ધોઈ નાખશે ત્યારે એમનું એ કૃત્ય દેશને સાચી ફરજ બજાવ્યાના ભાનમાંથી પ્રગટતી એક નવી શક્તિ આપશે અને તે કારણે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિમાં ફાળો આપશે, એ બાબતમાં શંકા નથી. આજે આપણે નમાલા છીએ તેનું કારણ એ છે કે સંગઠિત થવાની શક્તિ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ. જ્યારે આપણે આ પાંચ કે છ કરોડ અંત્યજને આપણા પોતાના ભાઈઓ ગણતાં શીખીશું ત્યારે આપણે એક પ્રજા બનવું એટલે શું તેનો પહેલો પાઠ શીખીશું. આત્મશુદ્ધિના એ એક કાર્યથી ઘણે ભાગે હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્ન પણ ઉકલી જશે. કારણ કે એ પ્રશ્નમાં પણ અસ્પૃશ્યતાનું આત્મઘાતી ઝેર જાણેઅજાણે પ્રસરી રહ્યું છે. હિંદુ ધર્મને એના રક્ષણ માટે જે અસ્પૃશ્યતારૂપી કૃત્રિમ દીવાલની જરૂર પડતી હોય તો એ ધર્મ દમ વિનાનો હોવો જોઈએ.

જે અસ્પૃશ્યતા અને જ્ઞાતિ એ બંને શબ્દો એક જ અર્થના હોય, તો જ્ઞાતિ જેટલી વહેલી નાશ પામે એટલું લાગતાવળગતા સૌને માટે સારું છે. પરંતુ જ્ઞાતિ જે વર્ણ માટે વપરાતો શબ્દ હોય તો તે એક તંદુરસ્ત સંસ્થા છે એની મને ખાતરી થયેલી છે. એના અહંભર્યા એકાંગીપણા સહિત આજની જ્ઞાતિસંસ્થા લગભગ મરી પરવારી છે. એના અસંખ્ય પેટાવિભાગો પોતે, એટલી ઝડપથી પોતાનો વિનાશ કરી રહ્યા છે કે આપણને એની કલ્પના પણ આવી શકે તેમ નથી.

પણ હજારમી વાર મને ફરીથી કહેવા દો કે મેં આંતરજાતીય ભોજનવ્યવહારની કે બજાજરીથી મંદિરપ્રવેશ કરવાની હિમાયત કરી નથી. પરંતુ મેં એ વાત કહી છે અને જરૂર ફરીથી કહું છું કે આપણા આ દેશબંધુઓને મંદિરમાં પ્રવેશવાની ના પાડી શકાય નહીં. મંદિરપ્રવેશ બાબતમાં સત્યાગ્રહ કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી.

દલિત વર્ગના લોકો શહેરો અને ગામડાંની બહાર વસે છે અને અધમ જીવન વ્યતીત કરે છે એમાં આપણો દોષ છે અને આપણી શરમ છે. આપણામાં જે લાચારી છે, મૌલિકતાનો અને પહેલ કરવાની શક્તિનો અભાવ છે, તેને માટે આપણે અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓને જેવી રીતે વાજબી રીતે જ દોષ દઈએ છીએ તેવી જ રીતે આજની અસ્પૃશ્યોની દશા લાવવા માટે ઉચ્ચવર્ણના હિંદુઓનો જ દોષ છે એ વાત આપણે સ્વીકારીએ.

પત્રલેખક એટલું સ્વીકારતા લાગે છે કે આપણા અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધાના ભોગ બનેલા આ લોકોને ઐહિક તેમ જ આધ્યાત્મિક બંને પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું આવશ્યક છે. પરંતુ જ્યાં

૧. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી.

સુધી આપણે સમાનતાને ધોરણે એમની સાથે છૂટથી ભળીએ નહીં ત્યાં સુધી એ કેવી રીતે થઈ શકે? ખરું પૂછો તો એમના કરતાં પણ આધ્યાત્મિક શિક્ષણની આપણને વધારે જરૂર છે. અને આપણા આધ્યાત્મિક શિક્ષણનો આરંભ, હિમાલય જેટલી ઊંચાઈએથી નીચે ઊતરીને એ લોકો સાથે એકતા અનુભવવાથી જ થવો જોઈએ.

પત્રલેખકે સામ્યવાદીઓને અસ્પૃશ્યો સાથે સરખાવ્યા છે. વિચારનો આ ચોખ્ખો ગોટાળો છે. કોઈ જન્મથી સામ્યવાદી હોતું નથી, જ્યારે અસ્પૃશ્યો તો જન્મથી જ અસ્પૃશ્યો હોય છે. સામ્યવાદ એક વિચારસરણી છે, જ્યારે અસ્પૃશ્યતા એ બહારથી લાદેલી ગૈરલાયકાત છે. મારી વાત કરતા હો તો કોંગ્રસ સપ્તાહ દરમ્યાન હું સામ્યવાદીઓથી અળગો રહ્યો નથી. હું એમને છૂટથી મળતો અને મારી પાસે જો સમય હોત તો કદાચ હું એમની સભામાં પણ ગયો હોત. કોંગ્રસના બંધારણને જો તેઓ સ્વીકારે તો તેઓ કોંગ્રસમાં પણ જોડાઈ શકે છે. અસ્પૃશ્યોનો પક્ષ હું એટલા માટે લઉં છું કે હું જાણું છું કે આપણે એમને ધોર અન્યાય કર્યો છે. જો સામ્યવાદની વાત મારે ગળે ઊતરે તો હું સામ્યવાદીઓનો પણ પક્ષ લઉં.

અંતમાં, આ પત્રલેખક ખાદીમાં માને છે અને ખાદી પહેરે છે, તો હવે તે રંટિયો ચત્રાવીને ખાદીમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે, અને એ રીતે ખાદીના ઉત્પાદનમાં, ભલે ઘણો અડચ્છ હોય એવો ફાળો આપી કરોડો ભૂખે મરતા લોકો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હન્ડિયા, ૨૫-૩-૧૯૨૬

૧૮૭. એક ભારતસેવક

ભારત સેવક સમાજના એક વખતના સભ્ય હનુમંતરાવ અવસાન પામ્યા છે. તેઓ પોતાના આદર્શોને ખાતર થાડીટીને વર્ષા છે. તેઓ નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિના ઉપાસક હતા. માનવશરીરને જે અનેક રોગો થાય છે તે મટાડવા માટે દવા લેવામાં તેઓ માનતા નહોતા. રોગ મટાડવામાં કુદરતને સહાય કરનારી માત્ર એક જ વસ્તુનો તેઓ સ્વીકાર કરતા. તે હતી લૂઈ કુંડેની જલોપચાર પદ્ધતિ. આ ઉપચાર પદ્ધતિની અકસીરતામાં એમની શ્રદ્ધા લગભગ ધાર્મિક શ્રદ્ધા જેવી હતી. આ પદ્ધતિને ગ્રામપ્રજામાં લોકપ્રિય બનાવવાનાં તેઓ સ્વપ્નો સેવતા હતા. પોતે જેની હિમાયત કરતા તેનો પોતાની જાત પર પ્રયોગ પણ કરતા. એક વર્ષ પહેલાં તેઓ ગંભીર માંદગીમાં સપડાયા. એમણે જલોપચારની સારવાર લીધી અને સાજા થયા એમ મનાયું. ઉપચાર પૂરો થયા પછી પૂરેપૂરું સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે તેઓ વિઝાગાપટ્ટમમાં આરામ લઈ રહ્યા હતા, જ્યાં તેમનું આ મહિનાની ૨૦મી તારીખે અવસાન થયું. છેલ્લી ઘડી સુધી તેઓ નિસર્ગોપચાર વિશેની પોતાની શ્રદ્ધાને વળગી રહ્યા. મરતાં પહેલાં થોડા જ દિવસ પર એમણે મને એક લાંબો પત્ર લખ્યો હતો. એમાં એમણે નિસર્ગોપચાર વિશેની પોતાની શ્રદ્ધામાં મક્કમતા દર્શાવી મને મીઠો ઠપકો આપ્યો હતો કે એમની માફક નિસર્ગોપચારમાં માનતો હોવા છતાં કિવનાઈન લઈને તથા લોહ અને સોમલનાં ઈજંક્તનો આપવા દઈને મેં નિર્બળતા દાખવી છે. આના કરતાં વધારે મનોબળની એમણે મારી પાસેથી અપેક્ષા રાખી હતી. ઉપદેશ અને આચરણ વચ્ચેના વિરોધના આ દિવસોમાં છેક મરતાં સુધી પોતાની માન્યતાને વફાદાર રહેનાર હનુમંતરાવ જેવો એક માણસ

જેવા મળ્યો એ ખુશીની વાત છે. એમની ભૂલ થઈ હોય તોપણ શું? એઓ સત્યના શોધક હતા. સત્ય ત્યારે જ જડે જ્યારે આપણે સત્ય માનતા હોઈએ તેનું પાલન કરીએ. હનુમંતરાવ મર્યા હોવા છતાં જીવતા છે, કેમ કે આ નશ્વર શરીરમાં રહેલો આત્મા અમર છે એવી એમને પ્રતીતિ થઈ હતી.

હનુમંતરાવ દેશભક્ત હતા. એમનો દેશપ્રેમ અદ્વિતીય કહી શકાય એવો ઉત્કટ હતો. છતાં એમનામાં કડવાશ નહોતી. અહિંસા એમને મન ધર્મસિદ્ધાંત હતો, કેવળ રાજનીતિ નહીં. એટલા માટે પ્રથમ પંક્તિના સત્યાગ્રહીઓની મારી વણલખી યાદી પર મેં એમનું નામ રાખ્યું હતું. એમણે નેલોર નજીક એક નાની સરખી સંસ્થા ખોલી હતી. ત્યાં સહકાર્યકરોના એક જૂથની મદદ વડે તેઓ ખાદીકામ વિકસાવી રહ્યા હતા અને આસપાસ વસતા કહેવાતા અસ્પૃશ્યોની સેવા કરતા હતા. તેઓ પોતાની પાછળ વિધવા પત્નીને મૂકતા ગયા છે. આ બહેનને પોતાના પતિમાં શ્રદ્ધા હતી અને પતિએ અપનાવેલા ગરીબાઈ અને અત્યંત સાદાઈના જીવનમાં એમનો પૂરેપૂરો સાથ હતો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૫-૩-૧૯૨૬

૧૮૮. “સર્વ હક સ્વાધીન રાખો”

એક ભાઈ લખે છે :

આપની આત્મકથાનાં પ્રકરણો જે વર્તમાનપત્રોને ઉતારવાં હોય તેને ઉતારવાની આપે આપેલી પરવાનગી યંગ હિન્ડિયા અને નવજીવનની ધરાકીને પ્રતિકૂળ થશે એમ લાગે છે. વર્તમાનપત્રો તો બધાં વેપારી દૃષ્ટિવાળાં રહ્યાં એટલે સૌએ પરવાનગીનો આજ્ઞા લેવાનાં. મને લાગે છે કે આપે તેમને એ પરવાનગી ન આપવી જોઈએ. જો આ પરવાનગી તેમને ન આપાશે તો જેને આત્મકથા વાંચવી હશે તેને યંગ હિન્ડિયા અને નવજીવનના ગ્રાહક થયા વિના નહીં ચાલે. જે ગ્રાહક ન હશે તે થશે અને ગ્રાહક થશે એટલે એ પત્રોમાંના બીજા લેખો પણ વાંચશે. ત્યારે પરવાનગી આપીને આપના સંદેશાનો પ્રચાર વધારવાની તક શા સારુ ગુમાવો છો? અને તેમ કરી દાડની અને તેના જેવી વાંધાભરેલી જાહેરખબરો—જેથી કે ખરાબ દવાઓની, ભૂંડાં પુસ્તકો અને વાર્તાઓની—ને ફેલાવવામાં શા સારુ હિસ્સો લો છો? આ મારા અભિપ્રાયમાં યંગ હિન્ડિયાના ઘણા વાચકો સામેલ છે.

આ સલાહમાં રહેલો શુભ હેતુ મને બહુ ગમે છે, પણ એની યોગ્યતા વિશે મારી ખાતરી નથી. મેં મારા કોઈ પણ લેખના “સર્વ હક સ્વાધીન” રાખ્યા નથી. મારી પાસે આત્મકથાનાં પ્રકરણો પ્રસિદ્ધ કરવાના હક માટે ઘણી લલચાવનારી માગણીઓ આવી છે, અને જે પ્રવૃત્તિ આજે હું ચલાવી રહ્યો છું તેને અર્થે આ લાલચમાં હું પડું એવો સંભવ પણ છે. છતાં હું એકને પરવાનગી આપું અને બીજાને ન આપું એમ ન બની શકે. જે સાપ્તાહિકો હું ચલાવી રહ્યો છું તેમાંના લેખો એ સૌની મિલકત છે. “કોપી રાઈટ” (છાપવાનો એકહથ્થો હક) એ સ્વાભાવિક વસ્તુ નથી. એ તો આધુનિક સુધારાની ઉત્પત્તિ છે. કદાચ તે કંઈક અંશે ઈષ્ટ હોય. પણ વર્તમાનપત્રોને આત્મકથાનાં પ્રકરણો છાપવાની મનાઈ કરીને યંગ હિન્ડિયા-નવજીવનની ધરાકી વધારવાની મારી જરાયે ઈચ્છા નથી. એ બંને સાપ્તાહિકો દ્વારા હું જે સંદેશો આપવા

ઈચ્છું છું તેને એવી કૃત્રિમ પુષ્ટિની જરૂર નથી, તેનો પોતાને બળે જ પ્રચાર થવો જોઈએ. મને સંતોષ છે કે આજે જેટલા માણસો એ સાપ્તાહિકો ખરીદે છે તે તેમાં રહેલાં તત્ત્વોના પ્રતિપાદન માટે ખરીદે છે, આત્મકથા જેવા લેખોથી જે તાત્કાલિક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થાય છે તેટલા માટે નથી ખરીદતા.

વળી આ પત્રોમાં હું જે કંઈ લખું છું તે ઉતારવાની વર્તમાનપત્રોને મનાઈ કરવાનો હક જવા દેવાથી ઉપરના કાગળમાં વર્ણવેલી જાહેરખબર ફેલાવવાના તે વર્તમાનપત્રોના પાપમાં ભાગ ભરું છું એમ પણ મને નથી લાગતું. આ જાહેરખબરોનો મને હડહડતો તિરસ્કાર છે. હું જરૂર માનું છું કે આવી અનીતિ ભરેલી જાહેરખબરોથી વર્તમાનપત્રો ચલાવવાં એ ખોટું છે. હું એમ પણ માનું છું કે જાહેરખબર લેવી જ હોય તો તેની ઉપર વર્તમાનપત્રોના માલિકો અને અધિપતિઓએ નીમેલી કડક ચોકી હોવી જોઈએ, અને માત્ર સ્વચ્છ જાહેરખબરો જ લેવાવી જોઈએ. પણ હું મારા લેખો ઉતારવાની મનાઈ નથી કરતો તેથી અનીતિ ભરેલી જાહેરખબર લેવાના ગુનામાં હું સામેલ છું એમ ન કહેવાય, જેમ એ વર્તમાનપત્રો એ ખરાબ જાહેરખબર છાપતાં ન અટકે તો તેના માલિકોની સાથે દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવા માટે તેમની ઓફિસે ન ચાલ્યો જવાથી પણ તેવા ગુનામાં હું સામેલ છું એમ ન કહેવાય. આજે અતિશય પ્રતિષ્ઠિત કહેવાતાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોને આ દૂષિત જાહેરખબરોનું અનિષ્ટ વળગવા લાગ્યું છે. એ અનિષ્ટ તો વર્તમાનપત્રોના માલિકોની વિવેકબુદ્ધિ શુદ્ધ કરીને જ ટાળી શકાય. આ શુદ્ધિ મારા જેવા શિખાઉ વર્તમાનપત્રકારના પ્રભાવથી ન આવી શકે, પણ તે તો જ્યારે તેમની વિવેકબુદ્ધિ આ વધતા જતા અનિષ્ટને વિશે પોતાની મેળે જાગ્રત થાય, અથવા પ્રજાના શુદ્ધ પ્રતિનિધિત્વવાળું અને પ્રજાની નીતિ વિશે ખબરદારી રાખનારું રાજ્યતંત્ર તે વિવેકબુદ્ધિ જાગ્રત કરે તો થઈ શકે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૩-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૮-૩-૧૯૨૬

૧૮૯. તામિલનાડનું એક ગામ^૧

સૂબ્રીએ મને કાલંગલ જવા આગ્રહ કર્યો. એણે કહ્યું : “એ એવું સ્થળ છે જે તમારે જોવું જોઈએ. તમે અંતિપાલયમ તો જોયું છે અને એ તમને ગમ્યું છે. કાલંગલ એના કરતાં પણ સારું છે.”

સૂબ્રીનું સારું અને પૂરેપૂરું નામ શ્રીયુત કે. સુબ્રહ્મણ્યમ છે. એમને સૌ કોઈ ચાહે છે. નાના અને મોટા, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સૌ કોઈ એમના ઉપર ફિદા છે. એનું રહસ્ય એમનું બાળક જેવું ભોળપણ અને સેવાભાવ છે. એ એક યુવકરત્ન છે. કેવળ સૂબ્રીને રાજી કરવા હું ગમે તે કરવા તૈયાર થાઉં. એટલે હું કાલંગલ ગયો. એ કોઈમ્બતૂરથી તેર માઈલ દૂર આવેલું ગામ છે.

આ ગામની સ્વચ્છતા અદ્ભુત હતી. . . . ગામમાં રખડતાં કૂતરાં જેવા મળ્યાં નહીં, કારણ કે કોઈ પણ માણસ પતરાળાં કે એઠવાડ રસ્તામાં ફેંકતું નથી. દરેક ઘરની પાછળ

૧. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ લખેલા આ લેખમાંથી ગાંધીજીના અભિપ્રાય સાથે માત્ર થોડા ઉતારા જ અહીં આપ્યા છે.

આવેલા વાડામાં વ્યવસ્થિત રીતે બનાવેલો એક ખાતરનો ખાડો હોય છે. તેમાં બધો કચરો નાખવામાં આવે છે.

મારા યજમાનના ઘરનો અંદરનો ભાગ સુઘડતા અને સ્વચ્છતાનો આદર્શ નમૂનો હતો. . . . ખારસા મોટા અને બિલકુલ દુરસ્ત હાલતમાં ચાલતા બે સુંદર રેંટિયા, તાજ કાંતેલા સૂતરથી ભરેલી ત્રાકો વડે ઘરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતા હતા. ઘરની સ્ત્રીઓના વર્તાવમાં કશો ગૂંગળાવે એવો સંકોચ નહોતો અથવા મલાજી પાળવાનો સિવાજ નહોતો.

બીજાં ઘરો જેવા અમે ગામમાં ફર્યા. એકેએક ઘરમાં રેંટિયો હતો અને બધા રેંટિયા સુંદર કામ આપતા હશે એમ એમના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું. અમે જ્યાં ગયા ત્યાં લોકોએ પોતાનું કાંતેલું સૂતર અને પોતે વણેલાં કપડાં અમને બતાવ્યાં. . . .

દેશભરમાં કઠોરતાભરી ઉદાસીનતા અને લેકેશાયરનું કાપડ જેઈ જેઈને દુઃખી થયેલા મારા હૃદયને કાલંગલના આ સુંદર ગામડાએ શામક દવાના જેવી ટાઢક આપી. અમારી સામે જ દ્રૌપદીનું મંદિર હતું, એટલે મેં એમને કહ્યું કે દ્રૌપદીનો દાખલો યાદ રાખજો. જે હિંદુસ્તાન દ્રૌપદીની માફક ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખીને ગાંધીએ તેને ફરીથી સજીવન કરી આપેલો રેંટિયો અપનાવશે તો તે પોતાની જાતને અત્યાચાર અને લજ્જાભંગથી બચાવી શકશે. કાલંગલ વાણસૂંટયા ફૂલ જેવું લાગ્યું. એ પોતાની જીવંત સુવાસ ચોતરફ ફેલાવી રહ્યું છે. બીજાં ગામોએ એનું અનુકરણ કરવું જેઈએ. આ ફળદ્રુપ માટીમાં સૂબ્રી અને એના મિત્રોએ ૧૯૨૪માં આ કામનું બીજા રોપેલું. એ યુવાનોને ધન્યવાદ આપીએ એટલા ઓછા છે. — ચ. રા.

કાલંગલ જેવાં બીજાં વધુ ગામો હોય તો કેવું સારું! દેખીતું છે કે અહીં રેંટિયાની પ્રગતિ સાથે સ્વચ્છતા ઉપર પણ પૂરતું ધ્યાન અપાયું છે. અન્ય સ્થળોએ કામ કરી રહેલાં ભાઈબહેનો આ વાત ધ્યાનમાં લે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૫-૩-૧૯૨૬

૧૯૦. પ્રતાપસિંહને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

ગુરુવાર, ચૈત્ર સુદ ૧૧ [માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૬]^૧

કુમાર શ્રી પ્રતાપસિંહ,

આપનો બીજી માર્ચનો પત્ર મળ્યો હતો. હવે. . . રાણાસાહેબ પોરબંદરમાં આવી ગયેલ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. તેથી મારા પત્રનો ઉત્તર આપી શકાય તો આપશોજી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૭૪

૧. પોરબંદરમાં કાઠિયાવાડ રાજપ્રીય પરિષદ ભરવા સંબંધમાં ગાંધીજીને પ્રતાપસિંહ સાથે ૧૯૨૬માં પત્રવ્યવહાર થયેલો. જુઓ “પ્રતાપસિંહને પત્ર”, ૨૫-૨-૧૯૨૬.

૧૯૧. ફૂલચંદને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ગુરુવાર, ચૈત્ર સુદ ૧૧ [માર્ચ ૨૫, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈશ્રી ૫ ફૂલચંદ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે ઝટ નિરાશ થઈ શકો છો. મારાથી નિરાશ થવાનું નથી. તેનો શો ઉપાય? તમે જ્યાં નિરાશા જુઓ ત્યાં હું આશા જોઉં. મારી શ્રદ્ધા મુદ્દલ ડગતી નથી. ભાવનગરના માણસો અનેક પ્રકારનાં મહેણાં મારે તેથી આપણે શાના ડરીએ કે ડગીએ? શહેરોમાં થોડેઘણે અંશે ખાટી ખપે જ એમ મારી ખાતરી છે. આપણું મુખ્ય કામ ગામડાંઓમાં જ હોવું જોઈએ એ વિશે તો શંકા જ નથી. મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેનું કામ થઈ શકતું હોય તો કરવામાં મારો વિરોધ કશા પ્રકારનો નથી. પણ એક જ માણસ ઘણાં કામો તો ન જ કરે. મારું ક્ષેત્ર મેં શોધી લીધું છે. રાજકીય પરિષદને વ્યાપક પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવાનો હોય એવી પ્રવૃત્તિ તો ખાટીની જ છે અથવા અંત્યજની. મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ કરવાને તો ઘણાંયે નીકળી પડે છે. તેઓ એ કરે અને શોભાવે તો બહુ સારી વાત છે. પણ ખાટી અને અંત્યજનું કામ કરનારા ઘણા નીકળે તેમ નથી. તે તો આપણે જ શોભાવવું રહ્યું. અને જે આપણને વિશ્વાસ હોય તો લોકનિદાથી હારવાપણું શું હોય? તમે રૂનો સંગ્રહ કરાવવા વિશે લખ્યું એમાં મને વિશ્વાસ બેસતો નથી. ગારિયાધારમાં શંભુશંકરે કરેલું જણાય છે. એમ થાય તો મને ખોટું નથી લાગતું એટલે કે લોકોને રૂ સંઘરવાની ભલામણ કરવી, પીંજવી આપવું, વણાવી આપવું. પણ એ બધું તેઓને ખરચે થવું જોઈએ. એમ ન કરીએ તો ખાટીની હિલચાલનું રહસ્ય ન સમજ્યા કહેવાઈએ. ખાટીની હિલચાલનો મુદ્દો વિદેશી કપડાંનો બહિષ્કાર નથી, પણ નકામાને કામ આપવું એ તેઓની ભૂખ થોડેઘણે અંશે મટાડવી એ છે. એમ કરવાનું પરિણામ બહિષ્કાર આવે. એ પરિણામને જે સાધ્ય કરવા બેસીએ તો આપણે પડીએ. જે હિંદુસ્તાનમાં ભૂખ-મરો અને બિનરોજગાર એ બંને એકબીજાની સાથે કાર્યકારણરૂપ ન પડ્યાં હોય તો હું રૅટિયા પરથી હાથ ઉઠાવી લઉં.

એ દૃષ્ટિ સામે રાખીને આપણે ચાલવું જોઈએ. તેથી આપણું કાર્ય ગરીબોને હાથે ખાટી કરાવવી અને સામાન્ય વર્ગને તે વેચવી એ છે. એ દૃષ્ટિએ અમરેલીમાં ખાટીનો ભરાવો થાય એ મને ભયાનક નથી લાગતું. એ ખાટી કાઠિયાવાડ બહાર લઈ જવી પડે એ ભયાનક લાગે ખરું. પણ ન ચાલતાં હું એમ તૈયાર થયેલી ખાટી હિંદુસ્તાનની બહાર મોકલવા પણ તૈયાર થાઉં. તો પછી મુંબઈ ઈત્યાદિની તો વાત જ શી? તેથી મારી કસોટી એક જ હોઈ શકે. જ્યાં જ્યાં આપણે ખાટી ઉત્પન્ન કરીએ ત્યાં ત્યાં બીજા કશો ધંધો નથી એવા ગરીબોની પાસે જ આપણે કંતાવીએ છીએ કે નહીં અને તેઓને જ દર આપીએ છીએ એ સ્વીકારાયેલો દર છે કે નહીં, સૂતર વળદાર કંતાય છે કે વેકિયું, એ જોવું. આ ત્રણના ઉત્તર સંતોષકારક આવે તો ત્યાં પ્રવૃત્તિ ચાલવા દેવી.

૧. પત્રમાં રાણા સાહેબ પોરબંદર પાછા આવ્યાનો તથા ત્યાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરવાના વિચારનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી આ વર્ષ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ગોંડળ અને જામનગરને વિશે જે ઉદ્ગારો મેં કાઢ્યા હતા તે બાબત લોકોએ બહુ આશા બાંધી હતી. તો એ તેઓનો દોષ. એઓ એમાં નિરાશ થતાં છતાં વળગી રહે એ તો ઠીક જ છે. અને આપણો ત્યાગ કરે તો કેમ કરશું? આપણે તો પ્રયત્ન કરીએ.

દીવાન સાહેબનો કાગળ મોકલું છું. સાચવજે. મને પાછો ન મોકલશો. રાણાસાહેબ આવી ગયાનું મેં સાંભળ્યું છે. એટલે આજે યાદીનો કાગળ લખું છું.

અંત્યજ આશ્રમને સારું મેં પાંચ હજાર મેળવી આપવાનું કહેલું તેટલા બે મહિના સુધીમાં મોકલી શકવાની આશા રાખું છું. એટલે કે જૂન માસમાં. હું એપ્રિલના આરંભમાં અહીંથી નીકળ્યો હોઈશ. મેની આખરે પહોંચી જઈશ. અને તુરત પાંચ હજારનો બંદોબસ્ત કરી લઈશ. તો વખતસર ગણાશે કે?

આ કાગળ દેવચંદભાઈને વંચાવજે. દીવાન સાહેબનો જવાબ ન મળે ત્યાં સુધી પોર-બંદરમાં સભા ન ભરાય એ ઠીક છે. હવે તમારા કાગળનો જવાબ કંઈ બાકી રહેતો હોય એમ મને લાગતું નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૦

૧૯૨. જમનાલાલ બજાજને તાર

અમદાવાદ,
માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

શેઠ જમનાલાલ બજાજ,
કનખલ

જે તારીખ મારે નક્કી કરવાની હોય તો હું કહીશ કે એપ્રિલની અધવચ પછી કોઈક દિવસ રાખો. અત્યારે અહીં હવા, પહેલાં કદી ન હોય એટલી ઠંડી છે.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

पांचवें पुत्रको बापूके आशीर्वाद, पा. ४७

૧૯૩. જી. ઈ. ડેનિસનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારે તમને સખેદ જણાવવું પડે છે કે હું મારો કોઈ ફોટોગ્રાફ મારી પાસે રાખતો નથી. અને કેટલાંયે વર્ષોથી મેં કોઈ ફોટોગ્રાફર પાસે ખાસ ફોટો પડાવ્યો નથી. પરંતુ બજારમાં મારા ફોટા વેચાય છે ખરા. એ બધા ઓચિંતા લેવાયેલા ફોટા છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ બધાં વિકૃત ચિત્રો છે.

તમારો સહૃદયી

જી. ઈ. ડેનિસન, ઓસ્કવાયર
ડાયરેક્ટર

ટુ રિવર્સ બોઈ'ઝ વર્ક એસોસિયેશન

એચ. પી. હેમિલ્ટન સ્કૂલ

ટુ સ્વિર્સ, વિસ્કોનસિન

(યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૩૦

૧૯૪. કેથેરાઈન મેયોને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારા જતાં પહેલાં તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો. વધારે આનંદ તો એ જાણીને થયો કે તમે આખી બાબતનું...^૧ કરવા માગો છો. મારું કથન સાચું છે કે નહીં તેની તમે જાતે ખાતરી કરી લો અને પછી અભિપ્રાય બાંધો. અમેરિકન મિત્રો બરાબર આ પ્રમાણે જ કરે એમ હું ઈચ્છું છું. કશું ખાતરી કર્યા વિના માની લેવું નહીં. જે કોઈ વિધાન કરવામાં આવે તે કોઈ હિંદીએ કરેલું હોય કે યુરોપિયને કરેલું હોય, હિંદ વિરુદ્ધનું હોય કે હિંદની તરફેણનું હોય, તેની સામે પડકાર ફેંકવો. એની ખાતરી થયા પછી વિચાર કરીને અભિપ્રાય બાંધવો અને એ અભિપ્રાયનો અમલ કરવો.

જે અવતરણોની મેં તમને વાત કરી હતી તે આ સાથે મોકલી આપું છું. જે ચોપડીઓમાંથી એ લેવાયાં છે તેનાં નામ એ અવતરણોને છેડે લખેલાં છે. એ ચોપડીઓ તમે સહેલાઈથી

૧. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

મેળવી શકશો. તેમ છતાં જો કોઈ મુશ્કેલી પડે તો મને જણાવજો. વધારામાં હું એ પણ કહેવા માગું છું કે હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ વિશે મેં જે વિધાન કર્યું હતું તેને માટે એકલા સદ્ગત સર વિલિયમ વિલસન હંટરના પ્રમાણપત્રનો જ આધાર છે એવું નથી. એને હિંદી તેમ જ યુરોપિયન બંને પ્રકારના વિદ્વાનોએ એ પછી કરેલાં વિધાનોથી પુષ્ટિ મળી છે. જો મારા આ કથનને પણ પુરવાર કરવાની તમને જરૂર લાગતી હોય તો તેની સાબિતી હું તમને ખુશીથી મોકલી આપીશ. આ ઉપરાંત હું તમને મારું કહેવું સાચું છે કે નહીં એની ખાતરી કરવા એક રીત સુઝાડું છું જેનો રસ્તે જનાર પણ ઉપયોગ કરી શકે છે.

૧. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના લગભગ ૮૦ ટકા લોકો ધંધે ખેડૂત છે અને તેઓ ૧૯૦૦ માઈલ લાંબા તથા ૧૫૦૦ માઈલ પહોળા વિસ્તારમાં દૂર દૂર વેરાયેલાં ગામડાંમાં વસે છે એ વાત સાચી છે કે નહીં?

૨. આ ખેડૂતો નાનાં નાનાં ખેતરો ઉપર અને ઘણે ભાગે મોટા જમીનદારોના ગુલામો હોય છે, એ વાત સાચી છે કે નહીં?

૩. આ ખેડૂતો પૈકી ઘણા મોટા ભાગના ખેડૂતોને વરસમાં ઓછામાં ઓછા ચાર માસ કશું કામ હોતું નથી એ સાચું છે કે નહીં?

૪. અંગ્રેજોનું રાજ્ય આવતાં પહેલાં આ જ લોકો પાસે હાથકાંતણ અને ખેતી સાથે સંબંધ ધરાવતા હુન્નરઉદ્યોગો હતા, જેમાંથી ખેતીમાંથી થતી અલ્પ આવકમાં ઉમેરો થતો એ વાત સાચી છે કે નહીં?

૫. હાથકાંતણનો સંપૂર્ણ નાશ કરવામાં આવ્યો છે. અને એની જગાએ બીજા કોઈ હુન્નર આવ્યો નથી એ વાત સાચી છે કે નહીં?

આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ જો 'હા'માં હોય તો, ગમે તે વ્યક્તિ ભલે ગમે તે વિધાન કરે, એટલી વાત નિર્વિવાદ છે કે રૅટિયો નાશ પામતાં પહેલાં આ ખેડૂતો જેટલા ગરીબ હતા તેના કરતાં અત્યારે વધારે ગરીબ હોવા જોઈએ. લોકસમૂહની વધતી જતી ગરીબાઈ માટે બીજાં અનેક કારણો છે. પરંતુ આ પ્રશ્નોમાં જે કારણો સૂચવાયાં છે તે મને લાગે છે કે સામાન્ય જિજ્ઞાસુને સંતોષવા માટે પૂરતાં છે. તપાસ કરવાની આ રીત મેં તમને એટલા માટે સૂચવી છે કે હિંદુસ્તાનની વધતી જતી ગરીબાઈની દુઃખદ હકીકતની તમે અનેક રીતે ચકાસણી કરી શકો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૫૧

૧૯૫. અમૂલ્યચંદ્ર સેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. હું એવો દાવો કરતો નથી કે સંપૂર્ણ સત્ય મને લાધી ગયું છે. સત્યની શોધ જેટલે અંશે મારે માટે સ્વાભાવિક બની ગઈ છે તેટલે અંશે મને મારા જીવનમાં એ સમય યાદ આવતો નથી જે સમયથી મેં અસત્ય છોડી સત્ય ગ્રહણ કર્યું હોય. એ મિશનરી સ્ત્રીમિત્રને કહેજે કે હું બંગાળમાં ફ્યો ત્યારે અંગ્રેજી દ્વારા ચાલતી અનેક મિશનરી સંસ્થાઓ જેવા ગયો હતો. એમાંની કેટલીકમાં તો હાથવણાટ કે હાથકાંતણું નામનિશાન નહોતું. એ બહેનને કદાચ એ વાત જાણવી રસપ્રદ થઈ પડશે કે સિરામપુરમાં આવેલી સરકારી વણાટશાળા તથા એની નજીક આવેલી ચર્ચ ઓફ ઈંગ્લેન્ડ મિશન સંચાલિત કન્યાશાળા જેવા હું ખાસ ગયો હતો. એટલે જ એમનું શેતરંજનું કારખાનું જેવા હું નહોતો ગયો તો તે સમયના અભાવે જ બન્યું હોવું જોઈએ.

તમે ખાદી સિવાય બીજું કાપડ વાપરતા નથી, એ જણાવવા બદલ તમારો આભાર માનું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત અમૂલ્યચંદ્ર સેન, એમ. એ.

સિનિયર લેકચરર

લોન્ગવેજ સ્કૂલ, કિવન્સ હિલ

દાર્જિલિંગ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૩

૧૯૬. મુહમ્મદ શહીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર તથા પંડિતજીના નિવેદનના જવાબમાં તમે કરેલું નિવેદન મળ્યાં. તમારા દુઃખમાં હું ભાગીદાર છું. આખું પ્રકરણ અત્યંત દુઃખદ છે. પ્રભુનું વચન છે કે આ દુનિયામાં કાયમનું દુઃખ કે કાયમનું સુખ જેવી કોઈ ચીજ નથી. અને તેથી માણસ જે ધીરજ રાખે તે શ્રદ્ધા કેળવે તો દુઃખ માત્ર પછી સુખ આવે છે. હું પ્રભુના આ વચનને આધારે બંધાયેલી આશાને સહારે જીવી રહ્યો છું. મારામાં ધીરજ છે, કારણ કે મારામાં શ્રદ્ધા છે. અને આ કારણે મારી નજર આગળ જે કરુણ નાટક ભજવાઈ રહ્યું છે તેના પર આંસુ સારવાની હું ના પાડું છું.

તમારો સહૃદયી

મૌલવી મુહમ્મદ શહી, એમ. એલ. એ.

૫, વિન્ડસર પ્લેસ

રાયસીના

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૪

૧૯૭. હકીમ અજમલખાનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

વહાલા હકીમ સાહેબ,

તમને ઉર્દૂમાં નહીં લખવા માટે તમારે મને ક્ષમા આપવી પડશે. જમણા હાથે લખવાની મને બંધી થયેલી છે. ડાબા હાથે ઉર્દૂમાં લખતાં ભારે મહેનત પડે છે. અને અત્યારે મારે ઓછામાં ઓછું કામ કરવાનું હોઈ, તમને ઉર્દૂમાં લખીને હું ઝાઝો સમય બગાડવા માગતો નથી. એટલે આ પત્ર હું લખાવું છું.

ત્યારે મારી સંભાળ રાખવાની જવાબદારી તમારે માથે નાખવામાં આવી છે એમ! જાણે આ નવી જવાબદારી સિવાય તમારે માથે પૂરતી ચિંતા જ ન હોય. તમારો છેલ્લો તાર મળ્યો છે. એ બાબતમાં મારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે કહી લઉં. અહીંના કરતાં વધારે ઠંડકવાળી જગાએ જવા માટે આશ્રમ છોડવા મારું મન માનતું નથી અને તે કારણે અહીંથી નીકળવાની મને કશી ઉતાવળ નથી. જમનાલાલજી અને બીજા મિત્રો સાથે હું એવા વચનથી બંધાયેલો છું કે તેઓ કહે ત્યારે કોઈ પણ દિવસે તેમણે ઠરાવેલા સ્થળે જવા માટે સાબરમતીથી રવાના થવાની મારે

તૈયારી રાખવી. પણ ક્યારે નીકળવું એ જો મારે નક્કી કરવાનું હોય તો આશ્રમની શાળા ટૂંકા વૅકેશન માટે બંધ થાય ત્યારે મને નીકળવાનું ગમે. અત્યારે શાળામાં હું જે ૩૦ મિનિટનો વર્ગ લઉં છું, અને જેમાંથી મને થાક લાગતો નથી તે પડતો મૂકવાનું મને પસંદ નથી. આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક નાની નાની બાબતોનો જતાં પહેલાં નિકાલ કરવાની મારી ઈચ્છા છે. ત્રીજી અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ મહત્વની વાત એ છે કે અહીંની હવા ઠંડી અને આહ્લાદક છે. હિંદુસ્તાનના આ ભાગમાં સામાન્ય રીતે આ ઋતુમાં આવી હવા હોતી નથી. પરંતુ મારવાડમાં પુષ્કળ વરસાદ પડવાથી ગુજરાતની હવામાં એકદમ ઠંડક આવી ગઈ છે. પરોઢિયે ઓઢવાની જરૂર પડે છે અને આખા દિવસમાં અકળાવે એવી ગરમી પડતી નથી. આ પ્રકારની હવા થોડો સમય કદાચ ચાલુ રહે ખરી. એટલે ખરું કહું તો અત્યારે આ હવા મને ઘણી અનુકૂળ છે. આ લખાવું છું તે વખતે પણ ઠંડો પવન વાઈ રહ્યો છે. અને બીજે કોઈ સ્થળે આનાથી સારાં હવાપાણી હોય એ હું કલ્પી શકતો નથી. રોજ ઓછામાં ઓછો એક કલાક થાક્યા વિના હું ચાલી શકું છું. સારી રીતે ખાઈ શકું છું અને વાતચીત પણ કરી શકું છું. અઠવાડિયે લગભગ એક રતલના હિસાબે મારું વજન વધી રહ્યું છે. એટલે જ્યાં સુધી આ અનુકૂળ સંજોગો ચાલુ રહે ત્યાં સુધી આશ્રમ છોડવાની મારી ઈચ્છા નથી. બીજું, કોઈ પણ રીતે મને મસૂરી લઈ જવાનું શક્ય જ હોય. તો મસૂરીમાં આજના કરતાં ઠંડી ઓછી થાય ત્યારે જ મને અહીંથી શા માટે ન ઉપાડવો? અને થોડા દિવસ વચમાં રોકાવાને બદલે તે વખતે સીધા જ મસૂરી શા માટે ન જવું? જો મારી તબિયત વધારે પડતી નાજુક હોત અને મારાથી અહીંની ગરમી સહન ન થતી હોત તો જ આ બધું કરવાની જરૂર પડત. પણ હું નથી એટલો અશક્ત કે નથી અહીં એટલી ગરમી. હવે આ વસ્તુ હું જે મિત્રો અત્યારે મારી હિલચાલનું નિયમન કરી રહ્યા છે તેમના હાથમાં છોડી દઉં છું.

તમારી વાત કરું તો હું માનું છું કે મારી તબિયત માટે મારે શું કરવું અને શું ન કરવું જોઈએ એ કહેવાનો તમને અધિકાર નથી. કેમ કે તમારી તબિયત મારી તબિયત કરતાં ઘણી વધારે નબળી છે. મેં જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી હું જોઈ શકું છું કે યુરોપમાં જે કંઈ તમે મેળવ્યું હતું તે લગભગ બધું જ ગુમાવી દીધું છે. અને તમારી તબિયત ઉપર તમે જરા પણ ધ્યાન આપતા નથી, તમારા શરીરને આરામ લેવા દેતા નથી, અને આખો દિવસ, રાત્રે પણ મિત્રો અને દરદીઓને મળતા રહો છો. એટલે જ્યાં સુધી તમે તમારી ટેવો નહીં સુધારો ત્યાં સુધી તબિયતની સંભાળ રાખવા બાબતમાં હું તમારી કોઈ સલાહ માનવાનો નથી. હું તો આ સૂત્રને માનનારો છું કે, “વૈદ્યરાજ, પ્રથમ તમે જ સાજ થાઓ.”

આપણા દેશમાં અત્યારે જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તે વિશે મનની વરાળ કાઢવાનું મને ન ગમે એવું નથી. પણ હું ગમ ખાઈને બેસી રહ્યો છું. કાગળ પર નકામી ચર્ચા કરવાથી શો લાભ? એટલે શું બને છે તેના પર હું નજર રાખી રહ્યો છું, અનુકૂળ સમયની રાહ જોઈ રહ્યો છું અને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતો કરતો એવી આશા પણ રાખી રહ્યો છું કે જ્યાં આપણને ચોતરફ અંધારું દેખાય છે ત્યાં ઈશ્વર એ અંધારું ફેડવા તૈયારી કરી રહ્યો છે.

ખ્વાજા ક્યાં છે? એમણે જામિયા છોડીને ફરીથી પ્રોક્રિટસ શરૂ કરી છે? અત્યારે સંસ્થાની જવાબદારી કોણ સંભાળે છે? શ્વેબ ક્યાં છે? એણે અનસૂયાબાઈના પત્રનો પણ જવાબ

આપ્યો નથી? મેં એને પત્ર લખ્યો નથી, કેમ કે હું માનું છું કે એ જ્યારે પ્રતિનિધિમંડળના કામકાજમાંથી છૂટશે ત્યારે મને પત્ર લખશે.

તમારો સહૃદયી

હકીમજી અજમલખાન સાહેબ

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૫

૧૯૮. મરિયમ આઈઝેકને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. જો તમારે સૌથી વિશાળ અર્થમાં ગરીબોની સેવા કરવી હોય, તો મારી તમને એક જ સલાહ છે કે ઘેર ઘેર રેંટિયો દાખલ કરો અને ખાદીનો પ્રચાર કરો. એ પાર પાડવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એ દ્વારા તમે ગરીબાઈરૂપી રોગનો ઈલાજ આરંભી શકશો. તમે કાંતવાનું શરૂ કરવા માગો છો એ જાણીને આનંદ થયો. પણ જાતે કાંતીને બેસી નહીં રહેતાં, ત્યાગ અને તપશ્ચર્યાના એક પગલા રૂપે અને ગરીબોને રોજી મળે એ દૃષ્ટિથી, ઘેરઘેર લોકો કાંતતા થાય એવું કરીને જ જંપજો. આ ઉપરાંત તમે જાતે ખાદી પહેરી શકો અને તમારા મિત્રોને પહેરવા સમજાવી શકો. આ રીતે ગરીબો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવાનું તમે રોજ ચાલુ રાખશો તો એમની સેવા કરવાના બીજા અનેક માર્ગો તમને સૂઝશે.

યંગ હિન્ડિયાની એક નકલ તમને મફત મોકલવાની હું વ્યવસ્થા કરું છું. આશા છે કે તમે એની ફાઈલ રાખશો અથવા જેમને એ વાંચવું હોય પણ ખરીદવાની જેમની સ્થિતિ ન હોય એમને વાંચવા આપશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી મરિયમ આઈઝેક

શ્રી એ. એમ. પૉલને ત્યાં

એરીક્કાલ, મેકાવે

અંગમલિ, ઉ. ત્રાવણકોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૬

૧૯૯. ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

તમારો હૃદયદ્રાવક પત્ર મળ્યો. તમારો પત્ર આવતાં પહેલાં કૃષ્ણ મારફતે એક પત્ર મેં તમને મોકલ્યો છે. હનુમંતરાવની પત્નીને ઉદ્દેશીને પણ એક પત્ર મેં મોકલ્યો છે. હનુમંતરાવે બહાદુરીપૂર્વક દેહ છોડ્યો હતો એ બાબતમાં મારા મનમાં સહેજ પણ શંકા નહોતી. હવે હનુમંતરાવે જ્યાંથી પોતાનું કામ અધૂરું મૂક્યું છે ત્યાંથી તમે બને એટલું આગળ ધપાવો એમ હું ઈચ્છું છું. તમારી બધી હકીકત મને જણાવો. હાલ તમે શું કરો છો? આશા રાખું છું કે કુટુંબનાં બધાં માણસો આ પ્રસંગને હસતે મોંઝે સહી રહ્યાં હશે. હનુમંતરાવના મૃત્યુ જેવા વીરમૃત્યુ માટે શોક કરવો અનુચિત લેખાશે. હનુમંતરાવને મેં લખેલો બીજો પત્ર રામુંદરીવાળા મિત્રને મોકલી આપજો અને એમનું સરનામું પણ મને મોકલજો. નિસર્ગોપચાર માટે આજ સુધી મેં જે કામ કર્યું છે તેના કરતાં યથાશક્તિ વધારે કામ કરવાની મારી ઉમેદ છે. કેમ કે હનુમંતરાવ જીવતા હતા ત્યારે મને લાગ્યું હતું કે જે કામના એ પોતે નિષ્ણાત બની રહ્યા હતા તેમાં મારે માથું મારવાની જરૂર નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. વી. રામસ્વામી

વિઝાગાપટ્ટમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૭

૨૦૦. ચીની મિત્રોને પત્ર^૧

માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬

મને પ્રતિનિધિઓ પાસેથી નિમંત્રણ મળવું જોઈએ. મારો શાંતિનો સંદેશ બીજા કોઈને નહીં તો મને બોલાવનારાઓને તો પસંદ પડવો જોઈએ. જે એમ હોય તો એઓ આવીને મારું દૃષ્ટિબિંદુ પહેલાં સમજી લે, પછી હું આવવાનો વિચાર કરું.

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુની પ્રસાદી, પા. ૮૭

૧. ગાંધીજીના ચીન જવા વિશેના પત્રો માટે જુઓ “એ. એ. પોલને પત્ર”, માર્ચ ૩, મે ૯ અને મે ૩૦, ૧૯૨૬.

૨૦૧. મીઠાંબાઈને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, ચૈત્ર સુદ ૧૨ [માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬]^૧

ગં. સ્વ. બહેન મીઠાંબાઈ,

તમારો કાગળ મને મળ્યો છે. તમારા દુઃખથી મને દુઃખ થાય છે. ભાઈ શિવજી પ્રત્યેની તમારી ભક્તિ જોઈ મને આનંદ થાય છે. પણ તમારા કાગળની મારી ઉપર કંઈ અસર નથી પડી તેમાં હું શું કરું? તમે જે જે વસ્તુ લખો છો તે બધી તેવી જ હોય છતાં, અને હું પ્રયત્ન કરું તોયે, ન જોઈ શકું તેમાં મને દોષ દેવાય કે? જ્યારે માવજીભાઈ વગેરે અહીં આવ્યા ત્યારે હું તો સ્વસ્થ જ હતો એમ માનું છું, જ્યારે તમને લાગે છે કે હું ગાંડપણમાં બોલતો હતો. મેં મારી પત્નીને વિશે વાત કરી તેમાં મેં નથી એની નિંદા કરી કે નથી કંઈ અયોગ્ય કર્યું એમ મને હજુ પણ લાગે છે.

તમારો કાગળ જે પંચ બેસશે તો હું અવશ્ય તેની પાસે મૂકીશ. તમે પોતે આવીને પંચને જે કંઈ કહેવું હોય તે પણ કહી શકશો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૧ આર

૨૦૨. માવજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, ચૈત્ર સુદ ૨ [માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૬]^૨

ભાઈશ્રી પ માવજી,

ભાઈ શિવજીને વિશે ચોખવટ કરવાનું એક તરફથી મારી ઉપર ખૂબ દબાણ ચાલી રહ્યું છે. બીજી તરફથી ભાઈ શિવજીના ભક્તો સ્વાભાવિક રીતે મારી ઉપર શબ્દપ્રહાર કરી રહ્યા છે. મારી સ્થિતિ ત્રિશંકુના જેવી છે. હું નથી સંતોષી શકતો ભક્તોને, નથી સંતોષી શકતો તેમના ટીકાકારોને. ભાઈ . . . એક તીખો કાગળ લખે છે અને તેમાં જણાવે છે કે પંચ કરવાનું મેં ઊભું કર્યું છે. મને તો એવો જરાયે ખ્યાલ નથી. જે ભાઈ શિવજીને પંચ ન જોઈએ તો અવશ્ય એ વસ્તુ માંડી વાળે. આ નાનકડું કામ જે વહેલું ઊકલી શકે તો હું તમારો ઝણી થઈશ. હું પોતે પંચની પાસે મુદ્દલ વખત નથી લેવાનો. માત્ર તેઓ ભેળા થાય એટલે હું તૈયાર જ છું એમ માનજે. જે પંચનું ઝટ ન ઊકલી શકે તો તમે પોતે જ તપાસ કરીને મને કાં ન સમજાવી શકો? પંચ કરવામાં પણ એ હેતુ તો રહ્યો જ છે ના કે જે હું કેવળ વહેમથી ભરમાયો

૧. અને ૨. પત્રમાં શિવજીના કેસનો તથા લવાઈ નિમાત્રાની સંભાવનાનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી આ વર્ષ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

હોઈ તો એ વહેમ દૂર થાય. એ કામ પોતે જ હાથમાં લઈને કાં ન કરી શકો? જે યોગ્ય લાગે તે કરો, પણ આ લટકતી સ્થિતિનો અંત લાવો. હું મુદ્દલ ધીરજ ખોવા ઈચ્છતો નથી. ભાઈ શિવજીને અન્યાય થાય એ તો કેમ જ ઈચ્છું? આ અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અંત ઈચ્છું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૨ આર

૨૦૩. હરબર્ટ એન્ડરસનને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. એ બદલ તમારો આભાર માનું છું. આ સાથે હું તમને પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિઓના મંત્રીઓનાં નામ-સરનામાંની યાદી મોકલું છું. એમ કરવું ઠીક થઈ પડશે કે મને તમે પત્ર લખ્યો છે તે જ રીતે વડી ધારાસભા અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓના દરેક સભ્યને પણ પત્ર લખો અને એમને સીધો પ્રશ્ન પૂછો કે સંપૂર્ણ મદ્યનિષેધને તમે ટેકો આપશો કે કેમ. દિલ્હીમાં પ્રોહિબિશન લીગની કાર્યવાહી ઉપર યંગ ઇન્ડિયામાં ટીકા લખી હતી^૨ તે તમારા જોવામાં આવી હતી કે કેમ તેની મને ખબર નથી. એમાં મેં એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે જ્યાં સુધી તમે મહેસૂલ ક્યાંથી ઊભું કરવું તે તથા સંપૂર્ણ દારૂનિષેધને પરિણામે કંઈ નહીં તો થોડા સમય માટે પણ જે ખાધ આવવા સંભવ છે તે કેવી રીતે પૂરવી એ બતાવો નહીં ત્યાં સુધી તમારી ચળવળ . . . છે.^૩ જે તમે એ અંક ન જોયો હોય તો ઉપલબ્ધ હશે તો એની એક નકલ અથવા છેવટે એ ટીકાની ટાઈપ કરેલી નકલ હું તમને ખુશીથી મોકલીશ.

તમારો સહૃદયી

રેવરન્ડ હરબર્ટ એન્ડરસન

૫૯, કિંગ્ઝ રોડ

હાવરા, કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૬૪

૧. હરબર્ટ એન્ડરસન, પ્રોહિબિશન લીગ ઓફ ઇન્ડિયાના મહામંત્રી હતા. એમના તા. ૧૯-૩-૧૯૨૬ના પત્રના જવાબમાં આ પત્ર લખાયો હતો. એમના પત્રમાં એમણે એમની સંસ્થાની દારૂબંધીની ચળવળને ટેકો આપવા “પોતાની અંગત લાગવગ” વાપરવા ગાંધીજીને વિનંતી કરી હતી.

૨. ન્યૂઓ પુસ્તક ૨૯, “સંપૂર્ણ દારૂબંધી”, ૪-૨-૧૯૨૬.

૩. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

૨૦૪. ફ્રેડરિક હાઈલરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર તથા પુસ્તક બંને મળ્યાં તે બદલ તમારો આભાર માનું છું. દિલગીર છું કે મને પોતાને જર્મન ભાષા આવડતી નથી, પરંતુ એક મિત્રની મદદથી તમારું પુસ્તક સમજવા હું પ્રયત્ન કરીશ.

મને લાગે છે કે સાધુ સુંદરસિંહ સંબંધમાં મારાથી તમને સંતોષકારક જવાબ આપી શકાશે નહીં. એમને મળવાનો લહાવો મને માત્ર એક જ વાર મળ્યો હતો. એક ખ્રિસ્તી મિત્રના કહેવાથી મેં એમને આશ્રમમાં આવી થોડા કલાક અમારી સાથે ગાળવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. અને યુરોપ જતાં તેઓએ એ પ્રમાણે કરવા કૃપા કરી હતી. પરંતુ એમના અનુભવો વિશે મેં એમને પૂછ્યું નહોતું તેમ જ એમના ગયા પછી આવી કોઈ તપાસ કરવાની મને કદી જરૂર લાગી નથી.

તમારો સહૃદયી

ફ્રેડરિક હાઈલર, એસ્કવાયર
પ્રોફેસર ઓફ કમ્પેરેટિવ રિલિજિયન
મારબર્ગ યુનિવર્સિટી, જર્મની

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૩૫

૨૦૫. જી. પી. નાયરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

મને ઉદ્દેશીને તમે લખેલા ખુલ્લા પત્રનો મેં જવાબ આપ્યો નહીં તેથી તમને માફ લાગ્યું તે માટે હું દિલગીર છું. પરંતુ હું તમને એટલું જણાવી શકું કે ખુલ્લા પત્ર પર ધ્યાન આપવાની કે તેની પહોંચ લખવાની જરૂર હોતી નથી. લોકસેવકોને ઉદ્દેશીને ખુલ્લા પત્રો એટલા માટે લખાય છે કે એમાં ચર્ચેલા વિષયો પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે. જ્યારે મને એમ લાગે કે આવા પત્રોમાં જે વિષયની નિંદા કરવામાં આવી હોય કે જેની ખોટી રજૂઆત થઈ હોય તે વિષયની, જવાબ આપવાથી સેવા થઈ શકશે ત્યારે કેટલીક વાર હું જવાબ આપું છું. તમને જવાબ નહીં આપવામાં તમારા પ્રત્યે અવિવેક દાખવવાનો કોઈ ઇરાદો નહોતો. આવખતે તમારી માગણી ખરેખર નાજુક છે. તમે જે પત્ર કાઢવા માગો છો તેની નીતિ શી છે તે હું જાણતો નથી. તો પછી તમને હું માર્ગદર્શન કે પ્રેરણા કેવી રીતે આપી શકું? પત્રને માટે તમે

જે નામ પસંદ કર્યું છે એનાથી જ હું તો ભડકી ગયો છું. રિપબ્લીકાનિઝમ એટલે પ્રજાતંત્રવાદ મને ગમતો નથી એમ નથી. પરંતુ હિંદુસ્તાનને માટે 'પ્રજાતંત્ર' શબ્દ અત્યારે અર્થ વગરનો છે એમ હું માનું છું. હું જાણું છું કે આ વિષયમાં મતભેદ છે, પરંતુ મારે મારા મતને વળગી જ રહેવું જોઈએ. ઊગતી પેઢી સાથે હાથ મિલાવવા હું આનુર છું, પરંતુ મારો ને એનો મેળ ખાતો નથી. વધારેમાં વધારે હું એટલું કરી શકું કે મારી જાતને હું પાછળ રાખું અને નવજવાનો બીજાઓના અનુભવમાંથી જે શીખવાની ના પાડે છે તે તેમને કડવા અનુભવે શીખવાની તક આપું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જી. પી. નાયર
સંપાદક, રિપબ્લિક
મૉલ રોડ, કાનપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૮

૨૦૬. મહમદઅલીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬

મારા ખ્યારા દોસ્ત અને ભાઈ,

એક ભાઈએ કડવાશભર્યો પત્ર લખ્યો છે. એમાં એ પૂછે છે કે યંગ હિન્ડિયામાં દર અકવાડિયે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના સભ્યોની જે યાદી પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમાં તમારું નામ કેમ જોવામાં આવતું નથી? હું પણ તમને આ જ પ્રશ્ન પૂછું છું. આ પત્ર આવ્યો ત્યાં સુધી મને ખબર નહોતી કે તમે એક પણ મહિનાનો ફાળો મોકલી આપ્યો નથી. જે તમે એમ કહો કે તમારે બહુ કામ રહે છે અથવા બહુ ઉપાધિ રહે છે, તો તે બહાનું માનવા હું તૈયાર નથી. જે વાતો સંભવિત છે : કાં તો રેંટિયો કાંતવો એ અત્યંત જરૂરી છે અને એના પ્રચાર માટે ચરખા સંઘ એક લાયક સંસ્થા છે; અથવા રેંટિયો કાંતવાની જરૂર નથી અને જરૂર હોય તોપણ એના પ્રચાર માટે ચરખા સંઘ એ લાયક સંસ્થા નથી. જે પહેલી વાત સાચી હોય, તો તમારા દર-જજના માણસ ચરખા સંઘમાં ન હોય એને માટે કશું બહાનું ચલાવી લઈ શકાય નહીં. જે બીજી વાત સાચી હોય, તો સંઘ છોડવા માટે કોઈ પણ બહાનાની જરૂર નથી. એને અસંદિગ્ધ ભાષામાં વખોડી કાઢવો એ જ સાચો રસ્તો છે. હું જાણું છું કે તમે રેંટિયાના પૂરેપૂરા હિમાયતી છો. હું એ પણ જાણું છું કે ચરખા સંઘને તમે રેંટિયાના પ્રચારનું એક સાચું સાધન માનો છો. અને તે કારણે હું તમારા તરફથી કોઈ પણ બહાનું સ્વીકારવાની ના જ પાડું.

તમારી તબિયત કેમ ચાલે છે? દેશની સ્થિતિ વિશે તમારી લાગણી કેવી છે તે હું પૂછવા માગતો નથી. એ તો આપણને પડકાર ફેંકી રહી છે. શ્વેબ કયાં છે? આવતે મહિને કોઈક દિવસે હું કઢાય મસૂરી જઈશ. જે જવાનું થાય તો હું દિલ્હીથી પસાર થાઉં ત્યારે તમે મને સ્ટેશને

મળશે એમ ધારું છું. અને મારા વિખ્યાત સરમુખત્યાર કેમ છે? અને બેગમસાહેબા કેમ છે? હું માનું છું કે તેઓ પોતાનું સૂતર નિયમિત મોકલતાં હશે. છોકરીઓ પણ એ પ્રમાણે શા માટે ન કરે એ વાત મને સમજતી નથી.

મૌલાના મહમદઅલી

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૯

૨૦૭. આર. ડી. તાતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય શ્રી તાતા,

કદાચ તમને યાદ હશે કે હું જ્યારે જમશેદપુર આવ્યો હતો ત્યારે તમે મને એમ કહેવાનું સૌજન્ય દાખવ્યું હતું કે તમે મને એક લાખ જેટલી ત્રાકો અને તકલીઓ ખુશીથી આપશો. જે મારી યાદશક્તિ મને દગો ન દેતી હોય તો આપણી વાતમાં એ સંખ્યાનો ઉલ્લેખ થયો હતો. જે નમૂના પ્રમાણે ત્રાકો અને તકલીઓ બનાવવી હોય તે નમૂના મોકલી આપવાનું મેં સનીશબાબુ ઉપર છોડ્યું હતું. પરંતુ મને નથી લાગતું કે આ વસ્તુ વાતચીતના તબક્કાથી અઝી આગળ વધી હોય. હાલમાં ત્રાકો અને તકલીઓની માગ વધી પડી છે અને મારાથી એને પહોંચી વળાતું નથી. તો હવે તમે મને ત્રાકો અને તકલીઓ આપી શકશો? આપણે થયેલી વાત મેં તાજી કરી છે ખરી, પરંતુ અગવડ વેઠીને આ ચીજે તમે મને આપો એમ હું કહેતો નથી. હું ઈચ્છું છું કે આને એક સ્વતંત્ર દરખાસ્ત ગણીને તમે એનો વિચાર કરો. અને જે તમને લાગે કે વિશેષ અગવડ કે ખર્ચ વેઠ્યા વિના મેં સૂચન કર્યું છે તેટલે અંશે ગૃહઉદ્યોગની આ ચળવળને તમારાથી મદદ થઈ શકે તેમ છે, તો મારા પર તમારો ઉપકાર થશે.

ત્રાકો અને તકલીઓના નમૂનાઓનું એક પાર્સલ મેં શ્રી એલેક્ઝાન્ડરને બારોબાર મોકલી આપ્યું છે. નમૂના ચાર પ્રકારના છે. જે આ વસ્તુઓ અમને પૂરી પાડવાનું તમે ઠરાવો તો તે કેટલી સંખ્યામાં આપશો તે નક્કી કરશો. મારે દરેક જાત સરખી સંખ્યામાં જેઈશે.

હું એ પણ જણાવી દઉં કે દરેક ત્રાક કે તકલી અમને બેથી અઢી આને પડે છે. એટલે જે તમે અમને એક લાખ નંગ આપો તો તે ઓછામાં ઓછા ૧૨,૫૦૦ રૂપિયાનું દાન થશે અને મને મળેલી માહિતી મુજબ એનું ખર્ચ તમને બધું મળીને ૩,૦૦૦ રૂપિયાથી ઓછું નહીં થાય.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૧

૨૦૮. સી. એ. ઍલેક્ઝાન્ડરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિ. ઍલેક્ઝાન્ડર,

આ સાથે હું તમને એક પાર્સલ મોકલું છું. તેમાં ત્રાકો અને તકલીઓના ચાર નમૂના છે. તમને યાદ હશે કે હું જમશેદપુર આવ્યો હતો ત્યારે મારે અને શ્રી તાતાને તમારી હાજરીમાં એવી વાત થઈ હતી કે તમારા કારખાનાઓ મને એક લાખ ત્રાકો અને તકલીઓ આપવી. એ વાતચીત પછી કંઈ થયું હોય એમ જણાતું નથી. શ્રી તાતાને લખેલા એક પત્રમાં મેં પુછાવ્યું છે કે આ ચીજો અમને આપવા માટે તેઓ કારખાનાને સૂચના આપશે કે કેમ. સમય બચાવવા માટે અને શ્રી તાતા હા પાડશે એવી આશાએ આ પાર્સલ મેં તમને મોકલ્યું છે. એટલે જો શ્રી તાતાની મંજૂરી મળી જાય તો આ ચીજો મને બને એટલી વહેલી મોકલી આપવા તમે કૃપા કરશો? આ વસ્તુઓની માગ વધી પડી છે અને તેને પહોંચી વળવું મારે માટે મુશ્કેલ બન્યું છે.

જો પૂરાં એક લાખ નંગ આપવાનાં હોય, તો ચારે નમૂનાનાં પચીસ-પચીસ હજાર નંગ મારે જોઈએ છે. કહેવાની જરૂર ન હોય કે માલ અચૂક ઠરડ વિનાનો હોવો જોઈએ. આ ત્રાકોમાં સહેજ પણ ઠરડ હોય તો રેંટિયો ચલાવતાં તે ધૂજી જાય છે અને તે કારણે એના ઉપર ઝડપથી કામ કરવું મુશ્કેલ બને છે. તકલીની ચકરડી પિત્તાળની કે કાંસાની બનાવવાની જરૂર નથી. ઢાળેલું લોખંડ પણ ચાલશે.

તમારો સહૃદયી

સી. એ. ઍલેક્ઝાન્ડર, એસ્કવાયર
જમશેદપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૦

૨૦૯. નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર સુદ ૧૩ [માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈશ્રી ૫ નાનુકલાલ,

તમારા બધા શુભ પ્રયત્નો સફળ થાઓ અને તમારી કાયા તદ્દન નીરોગી થાઓ.

મોતીએ અઠવાડિયામાં એક જ વખત લખવાની માગણી કરી એ મને ગમે તો શાને? પણ પરાણે કાગળ લખાવવા એના કરતાં મુદ્દલ ન લખાય એ વધારે સારું માનું છું, કેમ કે પરાણે કાગળ લખવાથી કાગળ પ્રત્યે જ આણુગમો પેદા થાય અને તેથી કાગળ લખવાનો હેતુ હોય તે જ નિષ્ફળ જાય. હું કાગળો લખ્યા તો કરીશ જ. હમેશાંના વાચનનો સાર મોતી લખતી હતી તે મને પસંદ નથી એમ તમને કોણ કહ્યું? મને તો એવો ખ્યાલ છે કે મેં એ પ્રથાની સ્તુતિ કરી હતી. મને એવું પણ કંઈક સ્મરણ છે કે એ સાર વધારે સારી રીતે આપવાનું મેં મોતીને લખેલું. મને લાગે છે કે હવે તો મોતીનું અઠવાડિયું પણ વીતી ગયું છે. દરેક અઠવાડિયે લખવાનું યાદ રાખવું એ હમેશાં લખવાનું યાદ રાખવા કરતાં મુશ્કેલ છે એવો મારો અનુભવ છે. પણ હવે જોઈશું કે મોતી કઈ રીતે પોતાના નિયમોનું પાલન કરે છે. તમે અને શરમાવીને ન લખાવશો. આ ભૂલી જશે તેની હરકત નહીં. ભૂલતાં ભૂલતાં ભૂલ સુધારી લેવાનું પણ સૂઝશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૧

૨૧૦. પ્રભુદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર સુદ ૧૩ [માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬]^૨

ચિ. પ્રભુદાસ,

તમારો કાગળ કાશી ઉપરનો મેં વાંચ્યો. કાશીને ત્યાં બોલાવવા અધીરા થયા છો એ સમજી શકાય છે. ઠંડીનું તમે લખેલું એથી તેમને આવવામાં સંકોચ રહેતો હતો. હવે તમે જ્યારે ત્યાં તૈયાર થઈ રહો કે તરત નીકળી શકે છે. પણ હજુ તો મકાનનો બંદોબસ્ત થયો નથી. મેં તો આજે જ તપાસ કરી. અરજીનું ફારમ વગેરે ભરવાનું બાકી છે. એ અરજી કોને મોકલવાની છે? મકાન આપવાનો વહીવટ જેના હાથમાં હોય તેનું ઠામઠેકાણું લખો તો તરત બંદોબસ્ત થઈ શકે. મને તો કંઈક એવો ખ્યાલ રહેલો કે સ્વામીએ લઈ રાખ્યું હતું એટલે અહીંથી

૧. મોતીએ ગાંધીજીને વચન આપ્યું હતું કે લગ્ન પછી પોતે દરરોજ પત્ર લખશે. આ મુદ્દાના ઉલ્લેખને આધારે આ તારીખ નક્કી કરવામાં આવી છે.

૨. વાર, તારીખ અને ગાંધીજી તે દિવસે આશ્રમમાં હતા, એ ત્રણે હકીકતો ભેગી કરીને વરસ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

નીકળવાનું જ બાકી રહેલું હતું. આ કામમાં તમારે બહુ જંજાળમાં પડવાનું નથી. એટલે કે તબિયતને ઘસીને નથી કરવાનું. જેટલી ખબર તમે ત્યાંથી આપી શકો તેટલી મળે તો બાકીનું અહીંથી કરી લઈશું. તમારાથી લોણાવલા હાલ ન છોડાય એ તો તદ્દન બરોબર છે. તાવ તમને કેમ આવી ગયો એ તો હવે મારી ઉપર તમારો કાગળ આવશે ત્યારે સમજાશે. એમ તાવ આવી જાય તે વખતે ગભરાઈ જવું ન જોઈએ. તમારા કાગળમાં કંઈક ગભરાટ જોઈ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૨

૨૧૧. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬

ચિ. દેવદાસ,

તમારા કાગળ ઓછા ને ઓછા થતા જાય છે. છેવટે દિવાળીએ એક લખવાનો રિવાજ તો નહીં રાખો ના? રામદાસ અને જયસુખલાલ આજે આવ્યા છે. તેઓને જોવા ઉપરાંત કંઈ વાત હજુ કરી શક્યો નથી. મારું મસૂરી જવાનું કદાચ પંદરમી એપ્રિલ સુધી નહીં થાય. આજકાલમાં તાર આવશે એટલે વધારે ખબર પડશે. અભયાશ્રમવાળા ડૉક્ટર સુરેશ બેનરજી હાલ અહીં છે. મંગળવાર સુધી રહેશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૩

૨૧૨. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર સુદ ૧૩ [માર્ચ ૨૭, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. મથુરાદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમારાં લખાણમાં અવિવેક હોઈ જ ન શકે. ત્યાં અવિવેકની માફી શી માગવાની હોય? તમારી ભીતિ હું સમજી શકું છું. ધરમપુરનો બંદોબસ્ત સહેલાઈથી થઈ શકે એમ માનું છું. પણ ધરમપુર જાઓ તો પંચગની કાં નહીં? પંચગનીમાં સર પ્રભાશંકરનો બંગલો મળી શકે. મારે સારુ આપવાનું એ કહી ગયા છે. એટલે ત્યાં જવાય. અથવા સિંહગઢ જવાનો વિચાર રાખો તો ત્યાં પણ જવાય. ત્યાંયે હવા તો ઠંડી રહે છે. જીવરાજ પોતે મારી જ સાથે હતા. જ્યાં કાકા રહે છે ત્યાં હું સમાઈ જઈ એટલી સગવડ છે, તેથી તારામતી સહિત તમે તો સમાઈ શકો જ. જો સિંહગઢ જવાનો ઈરાદો થાય તો દેવદાસ જોઈ આવે. કાકાની

૧. ગાંધીજીનો મસૂરીમાં રહેવાનો વિચાર અને મથુરાદાસને કોઈ આરોગ્યધામમાં રહેવાની જરૂર — આ મુદ્દાઓના ઉલ્લેખ પરથી આ તારીખ નક્કી કરવામાં આવી છે.

અગવડ હોય તો તે પણ સમજી લે. ત્યાંની ઈચ્છા ન હોય તો ધરમપુર અથવા પંચગનીને વિશે તજવીજ કરું. ધરમપુર જવું એટલે મલબારીના સેનિટોરિયમમાં એમ હું માનું છું. મસૂરીનું હું પોતે તો સાવ ભૂલી જવાનો નથી પણ ત્યાં જઈને મને સારું લાગે તો જ આગ્રહ કરીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૮૪

૨૧૩. કેટલાક ધાર્મિક પ્રશ્નો

એક ભાઈએ કેટલાક ધાર્મિક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. એવી જાતના પ્રશ્નો ઘણી વેળા પુછાયા કરે છે. એવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો હમેશાં આપવામાં કંઈક સંકોચ રહ્યા કરે છે. પણ એવા પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કર્યો છે તે છતાં તેના ઉત્તર ન આપવા એ યોગ્ય નથી જણાતું તેથી નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર યથામતિ, યથાશક્તિ આપું છું.

પ્રાચીન સમયમાં થતા યજ્ઞ વિશે આપના શા વિચાર છે? એથી હવાશુદ્ધિ થાય છે કે નહીં? હાલ આવા યજ્ઞનું સ્થાન છે? કેટલીક સંસ્થાઓ યજ્ઞનો પુનરુદ્ધાર કરે છે, એથી શું લાભ હશે?

યજ્ઞ શબ્દ સુંદર છે, શક્તિવાન છે. તેથી જેમ જ્ઞાન અને અનુભવ વધે તેમ અથવા યુગ બદલાય તેમ તેનો અર્થ પણ વિસ્તરી શકે છે અને બદલાઈ શકે છે. યજ્ઞનો અર્થ પૂજન, બલિદાન, પારમાર્થિક કર્મ એમ થઈ શકે. આ અર્થમાં યજ્ઞનો હમેશાં પુનરુદ્ધાર ઘટે છે. પણ જે જુદા જુદા યજ્ઞ અથવા જે જુદી જુદી ક્રિયાઓ યજ્ઞને નામે શાસ્ત્રોની અંદર વર્ણવાયેલી છે તેનો પુનરુદ્ધાર ઈષ્ટ નથી અને શક્ય પણ નથી. કેટલીક ક્રિયાઓ હાનિકારક છે. એ ક્રિયાઓનો જે અર્થ આજે કરવામાં આવે છે તે વૈદિક કાળમાં હશે કે નહીં એ વિશે પણ શંકા છે. શંકાને સ્થાન હોય કે ન હોય, પણ આજે એમાંની કેટલીક ક્રિયાઓ આપણી બુદ્ધિ અને નીતિ કબૂલ ન કરી શકે એવી છે. શાસ્ત્રજ્ઞો એમ કહે છે કે પૂર્વે નરમેધ કરતા, એ આજે સંભવે? અશ્વમેધ કોઈ કરવા બેસે તો એ ક્રિયા હાસ્યજનક લાગે. યજ્ઞથી હવાશુદ્ધિ થાય છે કે નહીં એ વિચારની ખટપટમાં પડવું અનાવશ્યક છે, કેમ કે હવાની શુદ્ધિ જેવું નજીવું ફળ ઊપજી શકે છે કે નહીં એ વિચાર ધાર્મિક ક્રિયાને અંગે કરવાપાતું ન હોય. અને હવાની શુદ્ધિને અર્થે તો આજે ભૌતિકશાસ્ત્રનું આધુનિક જ્ઞાન આપણને સારી મદદ આપી શકે છે. શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો એક વસ્તુ છે, અને સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી ક્રિયાઓ બીજી વસ્તુ છે. સિદ્ધાંત સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે એક જ હોય. ક્રિયાઓ કાળે કાળે અને સ્થળે સ્થળે બદલાયા કરે.

સાધારણ રીતે આપણામાં એમ કહેવાય છે કે, મનુષ્યઅવતાર ફરી ફરી નહીં મળે, માટે પ્રભુભજન કરો. આ મનુષ્યજન્મ ચૂકશો, તો લખચોરાસી ફરવી પડશે. આ ઘટનામાં શું સત્ય છે? કબીર પણ એક ભજનમાં કહે છે:

(ભજનની છેલ્લી કડી)

“કહે કબીર ચેત અજહૂં નહીં ફિર ચૌરાસી જાય,
પાય જન્મ શૂકરકૂકરકો ભોગેગા દુઃખ ભાઈ.”

આમાં શું રહસ્ય લેવા લાયક છે?

આ વાત હું અક્ષરથા: માનનારો છું. ઘણી યોનિમાં ભટકીને મનુષ્યજન્મ મળી શકે છે, અને મોક્ષ અથવા દ્વન્દ્વાદિમાંથી સર્વથા મુક્તિ મનુષ્યદેહની મારફતે જ મળી શકે છે. જે આત્મા અંતે

એક જ હોય તો અનેક આત્મારૂપે તેનું અસંખ્ય યોનિઓમાં ભટકવું અશક્ય અથવા તો આશ્ચર્ય-કારક લાગવું ન જોઈએ. એ વસ્તુને બુદ્ધિ પણ સ્વીકારે છે, અને કેટલાક તેમના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ પણ પામી શકે છે.

પ્રાણાયામથી સમાધિ સુધી જનારો યોગી, તે ઈન્દ્રિયસંયમી આ બે મનુષ્યોમાં કયો મનુષ્ય પોતાના આત્માનું કલ્યાણ વધારે કરતો હશે?

આ પ્રશ્નમાં સંયમ અને યોગ એ વિરોધી વસ્તુઓ કલ્પાયેલી છે. હકીકતમાં એક એ બીજાનું કારણ છે, અથવા એક એ બીજાની પૂરણી છે. સંયમ વગરની સમાધિ એ કુંભકર્ણની નિદ્રા છે. અને સમાધિ વિના સંયમ મુશ્કેલ છે. અહીં સમાધિનો અર્થ વ્યાપક લેવો, હઠયોગીની સમાધિ જ નહીં. હઠયોગીની સમાધિ ઈન્દ્રિયસંયમને સારુ આવશ્યક છે એવુંયે નથી. એ સમાધિ ભલે મદદગાર હોઈ શકે, પણ અત્યારે તો સામાન્ય સમાધિ જ ઈષ્ટ છે. સામાન્ય સમાધિ એટલે ધારેલી વસ્તુને વિશે તન્મય થવાની શક્તિ. ઈન્દ્રિયસંયમ વિના યોગની સાધનાઓ નિરર્થક છે એટલું ભુલાવું ન જોઈએ.

સ્વાશ્રયી માણસ પોતાનું અનાજ પોતે ખેતી કરી ઉત્પન્ન કરે. ખેતીમાં જરૂરી હથિયારો હળ વગેરે પણ પોતે બનાવે, સુતારકામ પણ પોતે કરે, લૂગડાં પણ પોતે બનાવે, રહેવાનું ઘર પણ પોતે બનાવે, ટૂંકમાં પોતાને જે ચીજોની જરૂર પડે તે પોતે જ બનાવે. પોતાની જરૂરિયાત માટે બીજાને રોકે નહીં. આવું સ્વાશ્રયી કરે, તો તે યોગ્ય કે અયોગ્ય છે? સ્વાશ્રયની આપે કેવી વ્યાખ્યા કરી છે?

સ્વાશ્રય એટલે કોઈની પણ મદદ વિના ટટાર ઊભા રહેવાની શક્તિ. આનો અર્થ એવો નથી કે બીજાની મદદને વિશે બેદરકાર રહેવું અથવા તેનો ત્યાગ કરવો અથવા તે ન ઈચ્છવી કે ન માગવી. પણ ઈચ્છતાં છતાં, માગ્યા છતાં મદદ ન મળે તોયે જે મનુષ્ય સ્વસ્થ રહી શકે, સ્વમાન જાળવી શકે એ સ્વાશ્રયી છે. જે ખેડૂત બીજી મદદ મળી શકે તે છતાં પોતે જાતે ખેડે, વાવે, લણે, ખેતીનાં ઓજાર પોતે બનાવે, પોતાનાં કપડાં પોતે જ કાંતે, વણે, સીવે, પોતાનું અનાજ પોતે જ પકવે, અને ઘર પણ પોતે જ ચણે એ કાં તો બેવકૂફ હોય, કાં તો અભિમાની હોય, અથવા તો જંગલી હોય. સ્વાશ્રયમાં શરીરચક્ષુ આવી જ જાય છે એટલે કે દરેક મનુષ્યે આજીવિકા પૂરતી શારીરિક મહેનત કરવી જોઈએ. તેથી જે માણસ આઠ કલાક સુધી ખેતીમાં કામ કરે છે તેને વણકરની, સુતારની, લુહારની, કડિયાની મદદ લેવાનો અધિકાર છે. તે મદદ લેવાનો તેનો ધર્મ છે, અને તે મદદ તેને સહેજે મળી રહે છે, અને સુતાર લુહારાદિ કારીગરો ખેડૂતની મહેનતને લઈને અનાજાદિ મેળવી શકે છે. જે આંખ હાથની મદદ વિના ચલાવવાનો ઈરાદો કરે તે આંખ સ્વાશ્રયી નથી, પણ અભિમાની છે. અને જેમ આપણા શરીરને વિશે આપણા અવયવો છે તે પોતપોતાના કાર્ય પરત્વે સ્વાશ્રયી છે, અને સ્વાશ્રયી રહેતાં છતાં એકબીજાને સહાય કરવાથી પરોપકારી છે, તેમ જ એકબીજાની સહાય લેવાને લીધે પરાવલંબી છે; તેમ જ હિંદુસ્તાનરૂપી શરીરના આપણે ત્રીસ કોટિ અવયવો છીએ, તેણે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સ્વાશ્રયી બનવાનો ધર્મ પાળવો જોઈએ. અને પોતે રાષ્ટ્રનું અંગ છે એમ સિદ્ધ કરવાને સારુ બીજાઓની જોડે મદદની આપણે કરવી જોઈએ. ત્યારે જ આપણે રાષ્ટ્રને ખીલવું ગણાય અને રાષ્ટ્રવાદી થયા ગણાઈએ.

આજકાલ લગ્નની ક્રિયા, સંધ્યા, યજ્ઞની ક્રિયા, પ્રભુપ્રાર્થના વગેરે સંસ્કૃત મંત્રોમાં કરાવવામાં આવે છે. કરાવનાર એ મંત્રો બોલે છે. કરનાર એનું રહસ્ય જાણ્યા વગર એમાં જોડાય છે. હાલ સંસ્કૃત માનૃભાષા રહી નથી. ઘણી સંસ્થાઓ (મંડળો) પ્રભુપ્રાર્થના, સંધ્યા, યજ્ઞ વગેરે સંસ્કૃત

મંત્રોમાં લોકોને કરવાનું કહે છે. આ લોકોને તે ભાષાનું જ્ઞાન હોતું નથી, તો તેઓ એકચિત્ત કેમ થાય? વળી સંસ્કૃત ઘણી જ કઠિન ભાષા છે. આથી તેના મંત્રો મોઢે કરવા, ને તેના અર્થો યાદ રાખવા એ બેવડી ઉપાધિ હું માનું છું. જે વખતે સંસ્કૃત માતૃભાષા હતી, ત્યારે જન-સમાજનું બધું કામકાજ એ ભાષા દ્વારા ચાલતું હતું, અને એ યોગ્ય જ હતું. હાલ તેવી સ્થિતિ રહી નથી. દરેક પોતાની ક્રિયા પોતાની માતૃભાષામાં કરે, એ લાભદાયક છે, પણ હાલ તેથી ઊલટું જ ચાલી રહ્યું છે. જનસમાજમાં ઉપર ગણાવ્યાં તે ધર્મનાં કર્તવ્યો સંસ્કૃતમાં જ કરાવવામાં આવે છે.

બધી હિંદુ ધાર્મિક ક્રિયામાં સંસ્કૃત હોવું જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે. તરજુમો ગમે તેટલો સરસ હોય તોપણ અમુક શબ્દોના ધ્વનિમાં જે રહસ્ય હોય છે તે તરજુમામાં મળતું નથી. વળી હજારો વર્ષો થયાં જે ભાષા સંસ્કારી બની છે અને જે ભાષામાં અમુક મંત્રો બોલવામાં આવ્યા છે તે પ્રાકૃતમાં જ ઉતારવાથી અને તેટલેથી જ સંતુષ્ટ રહેવાથી તેનું ગાંભીર્ય ઓછું થાય છે. પણ દરેક મંત્રનો અને દરેક ક્રિયાનો અર્થ જેને સારું તે મંત્રો બોલાતા હોય અથવા ક્રિયા થતી હોય તેઓને તેમની ભાષામાં સમજાવવો જ જોઈએ એ વિશે મારા મનમાં જરા શંકા નથી. મારો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે કોઈ પણ હિંદુની કેળવણી જ્યાં સુધી તેને સંસ્કૃત ભાષાનાં મૂળ તત્ત્વોનું જ્ઞાન આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અધૂરી જ છે. સંસ્કૃતના બહોળા પ્રમાણના જ્ઞાન વિના હિંદુ ધર્મની હસ્તી જ મારાથી કલ્પી શકાતી નથી. ભાષા કઠિન આપણે આપણા શિક્ષણક્રમે કરી મૂકી છે, વસ્તુતઃ એ કઠિન નથી. પણ જે કઠિન હોય તો ધર્મનું પાલન એથીયે કઠિન છે. એટલે જેને ધર્મનું પાલન કરવું છે તેને તો એ પાલન કરવાને સારું જે સાધનો આવશ્યક હોય તે કઠિન છતાં સહેલાં જ લાગવાં જોઈએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૮-૩-૧૯૨૬

૨૧૪. ધનશ્યામદાસ ખિરલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૬^૧

ભાઈ ધનશ્યામદાસ,

તમારો પત્ર મળ્યો. હમણાં જ જમનાલાલજીનો તાર આવ્યો છે કે હું એપ્રિલની ૧૫મી તારીખ પછી અહીંથી નીકળું તો ચાલશે. અત્યારે તો અહીંની હવા ઘણી સારી છે. સવારે ખૂબ ઠંડી રહે છે. અને આખો દિવસ ઝાઝી ગરમી હોતી નથી.

તમે એટલું ખાતરીથી માનજો કે બંને પક્ષને^૨ જે મારાથી ભેગા કરી શકાય એમ હોય તો હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યા વિના રહું નહીં. પરંતુ અત્યારે આ કામ મારા ગજા બહારનું જણાય છે. સ્વરાજ્ય પક્ષ વિશે તો આપણો મતભેદ રહેવાનો જ. મૌલાના મહમદઅલી કહે છે તેમ, વ્યક્તિઓને બાજુએ રાખીએ તોપણ જ્યારે બે સિદ્ધાંતની સરખામણી કરવાનો સમય

૧. આ પત્ર શ્રી ખિરલાના ગાંધીજી ઉપરના તા. ૨૪-૩-૧૯૨૬ના પત્રના (એસ. એન. ૧૦૮૫૭) જવાબમાં લખાયેલ જણાય છે.

૨. મદનમોહન માલવિયા અને મોતીલાલજીના પક્ષે.

આવે છે ત્યારે કહેવું પડે છે કે સ્વરાજ્ય પક્ષનો સિદ્ધાંત બીજાઓની સરખામણીમાં અવશ્ય વધારે પ્રશંસનીય છે. અસહકારની સરખામણીમાં ભલે બંને ઊતરતા હોય.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૧૨૩; શ્રી ધનશ્યામદાસ બિરલાના સૌજન્યથી

૨૧૫. કુંવરજી વિકૃલભાઈ મહેતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, ચૈત્ર સુદ ૧૪ [માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈશ્રી ૫ કુંવરજી,

ભાઈ કલ્યાણનો કાગળ હમણાં જ મળ્યો. તેમાં ડાહ્યાભાઈના અવસાનના સમાચાર તેણે આપ્યા છે. ડાહ્યાભાઈની સ્થિતિનું વર્ણન પણ કર્યું છે. તમે દંપતીએ ખૂબ ધીરજ રાખી એ પણ લખ્યું છે. તે વખતે થયેલા ગીતાપાઠ વિશે લખ્યું છે. ધીરજ સહેજે રહે છે ત્યાં મારે ધીરજનું પૂરણી કરવાપણું રહેતું નથી. પણ તમારો બંનેનો વિશ્વાસ વધારે નિર્મળ થવા સારું એટલું તો લખું જ કે જેનો આત્માના અસ્તિત્વ વિશે પૂરો વિશ્વાસ છે તે ગમે તેવા અણધાર્યા મૃત્યુથી ન ડરે, ન ડગે. ભરજુવાનીમાં અથવા બાળવયે જે મૃત્યુ થાય છે તે પણ કુદરતના કાયદાને અનુસરનારાં હોય છે. એ બધા કાયદાઓ આપણે જાણતા નથી તેથી જ ભયભીત થઈએ છીએ. પણ આટલો વિશ્વાસ કાં ન રાખીએ કે ડાહ્યાભાઈના આત્માને જે શરીર ગયું તેનો ઉપયોગ ન રહ્યો ત્યારે જ તે પડ્યું. નિરુપયોગી વસ્તુનો તો ત્યાગ જ ઘટે. એટલું આપણે વિચારીએ તોયે દુઃખી ન થઈએ. આપણને એ શરીરનો ઉપયોગ લાગે એટલા પૂરતું આપણું દુઃખ ખરું, પણ તે તો સ્વાર્થનું દુઃખ થયું. સેવકને સ્વાર્થ શાનો? આમ જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને તમે બધાય કેવળ નિશ્ચિત થાઓ અને પોતપોતાના કામમાં વળગી જાઓ એવું ઈચ્છું છું. જે નિશ્ચિત ન જ થઈ શકે તો એમ જાણજે કે તમારા દુઃખમાં જેમ બીજા ભાગીદાર છે તેમ હું પણ છું. થોડું થોડું કરીને બધાયમાં વહેંચી લેજે. સાચી શાંતિ તમને રામનામ દેશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૭૧૫; તથા એસ. એન. ૧૦૮૫૯

૧. ગાંધીજી ૧૯૩૦ પછી આશ્રમમાં ગયા નહોતા. તેથી આ વર્ષ અહીં બંધબેસતું થાય છે.

૨૧૬. મીઠુબહેન પિટીટને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૬

વહાલાં બહેન,

તમારો કાગળ મળ્યો. આંધ્રથી બહુ ભાતવાળો [માલ] ન મગાવવો એ સામાન્ય રીતે તો સરસ વસ્તુ છે જ. પણ પૈસાની ગરજ કર્યા વિના કોઈ ખાસ વસ્તુ માગે તો જે ભાવ બેસે તે આપીને મગાવવો. છેવટે તો એ પૈસો પણ વાણકરોનાં ઘરમાં જ જશે. પણ દરેક જગ્યાએ આપણે આપણી સ્વતંત્રતા જાળવીને મંગાવીએ. તમે મોકલેલું સૂતર ભાઈ કરસનદાસે આપ્યું છે. તે ભાઈઓનાં સભ્ય તરીકે નામ તો નથી નોંધવાનાં? સભ્ય તરીકે પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં સહી કરવી જોઈએ અને હમેશાં ખાદીનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. નરગિસ બહેનનું ઠેકાણું મને જણાવજો. તમે પોતે ધીરજ રાખીને કુદરત પર જ આધાર રાખજો. નિરાંત વાળી શકો તો એ અવશ્ય સારું તો છે જ. તમે મંગાવેલી ખાદીમાંની ૩૬ ઈંચ પનાવાળી અહીં બહુ નથી. ૨૭ ઈંચ પનાવાળી તો છે તે મોકલું છું. ૩૦-૩૨ ઈંચનો પનો ચાલી નહીં શકે? ૩૬ ઈંચ પનાવાળીનો નમૂનો આ સાથે મોકલું છું. એનો ભાવ તો ધોયેલીનો ૧૨ અને અધોતીનો ૧૧૫૫ આના છે. પણ ભાવની ચિંતા નથી. તમને તો તમે ઈચ્છો છો તે જ ભાવે પૂરી પાડીશ. ભાઈ કરસનદાસની સાથે મોકલું છું, અને મુંબઈમાં મળતી હોય તો ત્યાંથી લઈને તમને આપવાનું પણ કહી દીધું છે. તમારી તબિયત મહાબળેશ્વરમાં સરસ થઈ હશે એવી આશા રાખું છું. મને કાગળ જરૂર લખતાં રહેજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૫૮-એ

૨૧૭. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૬

ચિ. મોતી,

તમારો કાગળ મળ્યો. અક્ષરનો સંતોષ તો મને આખે જ છૂટકો છે. કોઈ દિવસે ઠીક ઠીક હોય છે એ બતાવે છે કે પ્રયત્ન કરવાથી સારા થાય જ. અક્ષર ઉપરથી ઘણી વાર મનુષ્યના આચાર પારખી શકાય છે. આ અક્ષરમાં હું ખૂબ અવ્યવસ્થા જોઉં છું. કલમ એક, લખનાર એક, તે છતાં કોઈ મોટો, કોઈ નાનો, કોઈ છૂટો, કોઈ ધીચોધીચ; ચેરબૂસનો તો પાર જ નથી. બધી થઈને ૧૭ લીટી તમારા કાર્ડમાં છે. આમ, જેના ગુજરાતી અક્ષરની અવ્યવસ્થા હોય ને અંગ્રેજી તીસા કાઢી શકે તેને મારા ધન્યવાદ નથી મળી શકતા. તેનો હું શિક્ષક હોઉં તો અંગ્રેજી લખવાની કે વાંચવાની સખત મનાઈ કરું; જ્યાં સુધી ગુજરાતી લેખનવાચન પાકું ન થાય.

બાપુના આશીર્વાદ

સૌ. સુકન્યા નાજુકલાલ ચોકસી

રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ

ભરૂચ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૨

૨૧૮. ફૂકતને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
માર્ચ ૨૮, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

શ્રી બેંકર હમણાં મને જણાવે છે કે હવે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘમાં ફેરવાયેલા ખાદી બોર્ડના તમારી પાસે ઘણા વખતથી રૂ. ૪,૦૦૦ લેણા પડે છે. બજેટ પ્રમાણે ખર્ચ કરવા માટે હાલમાં એકેએક પાઈની જરૂર છે. તો તમે હવે એ પૈસા આપી દઈ શકશો?

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ફૂકત

આસામ

નકવ અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના કાર્યાલયને જાણ માટે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૧૫૮

૨૧૯. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

સાબરમતી,
માર્ચ ૨૯, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. ઉત્કલ વિશેનો તમારો તાર મેં જોયો. આંકડા તપાસ્યા પછી મેં શંકરલાલને કહ્યું છે કે તમને ૨,૦૦૦ રૂપિયા આપવાની મંજૂરી આપે.

તમે જાણો છો કે ઉત્કલના વહીવટથી હું પોતે અત્યંત નારાજ છું. ઉત્કલ માટે આપણે ઘણું ખર્ચ કરી દીધું છે. નિરંજનબાબુએ મોકલેલા હિસાબ મને સંતોષકારક લાગતા નથી. દરેક કાર્યાલય પાછળ કેટલું ખર્ચ થાય છે તે પણ એમાંથી જાણવા મળતું નથી. હિસાબ જોતાં એ પણ સમજાતું નથી કે વેચાણ રોકડેથી થાય છે કે ઉધારથી. એટલે નિરંજનબાબુ પાસેથી તમે નીચેની વિગતો મંગાવો :

(૧) ક. દરેક કાર્યકરનું નામ અને લાયકાત. અને દરેકને ચૂકવાતો પગાર.

ખ. દરેક કાર્યકર્તા કામ કરે છે તે સ્થળનું નામ.

ગ. દરેક કેન્દ્ર માટેનાં નાણાં ક્યાંથી લાવીને ચૂકવવામાં આવે છે ?

(૨) ક. દરેક કેન્દ્રમાં થતું વેચાણ.

ખ. વેચાણ રોકડેથી થાય છે કે ઉધાર.

ગ. ચોપડામાં બતાવેલું લેણું ક્યારે સધર મનાય છે ? એટલે કે એ વસૂલ થવાનો સંભવ ક્યારે મનાય છે ?

ઘ. શંકાસ્પદ લેણાનું શું ?

ઙ. જેમની પાસે રૂ. ૩૭,૦૦૦ સુધીની રકમ લેણી નીકળતી હોય તેવા દરેક આસામીનું નામ-સરનામું આપણી પાસે હોવું જોઈએ.

ચ. લેણું સધર, ડૂબતું અને શકમંદ ગણવા માટે શું ધોરણ છે ?

(૩) ક. આ સંસ્થાઓ મારફતે કેટલા કાંતનારા અને વણનારા કામ કરી રહ્યા છે ?

ખ. કાંતનાર અને વણનારને કેટલું મહેનતાણું આપવામાં આવે છે ?

ગ. તૈયાર થતી ખાદીના નમૂના અને તેમના વેચાણભાવ.

ઘ. વેચાણભાવ કેવી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે ?

આ ઉપરાંત જે વિગતો ઉમેરવાની તમને જરૂર લાગે તે તમારે માગવી. આ બધી વિગતો મળી જાય ત્યાર પછી આ સાહસ માટે વધારે ખર્ચનું જોખમ ખેડવું કે નહીં તે નક્કી થઈ શકશે.

તમારો

શ્રીયુત સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા

ક્લકર્તા

નક્લ અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના કાર્યાલયને જાણ માટે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૫

૨૨૦. પ્રભાલક્ષ્મીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, ચૈત્ર વદ ૧ [માર્ચ ૩૦, ૧૯૨૬]

ચિ. પ્રભાલક્ષ્મી,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. તમારા કાગળમાં અવિનય તો હું ક્યાંય જોતો નથી એટલે નિર્ભયતાથી લખ્યા કરજો. પણ તમારા કાગળમાં હું સ્વપ્નાવસ્થા, અસ્વસ્થતા અને અસ્પષ્ટતા બહુ જોઈ રહ્યો છું. તમારા કહેવાનો ભાવાર્થ સમજવો કઠિન થઈ પડે છે. આ દોષોને તમે દૃઢતાપૂર્વક કાઢો એમ ઈચ્છું છું. વૈધવ્યજીવન હમેશાં દુઃખદ છે એવો ધ્વનિ તમારા કાગળમાં હું જોઉં છું. અનુભવ તો એથી ઊલટો છે. બાલવૈધવ્ય એ ઘણું ભાગે દુઃખદ હોય છે એમાં શક નથી. પણ બચપણમાં વિધવા થયેલી પણ હવે મોટી થયેલી એવી તો કેટલીયે વિધવા પોતાના વૈધવ્યને શોભાવી રહેલી છે એમ હું જાણું છું. હિંદુ સંસારમાં એ કંઈ નવાઈની વાત હોવી ન જોઈએ. સ્ત્રીને પતિ એક જ હોય, પતિને પત્ની એક જ હોય; પણ ભાઈ અથવા બહેન તો અનેક હોઈ શકે. તમે શા સારું અનેક ભાઈની શોધ નથી કરતાં? સહાય નથી ઈચ્છતાં? વળી જ્યાં સેવાનો જ ભાવ છે ત્યાં સહાય પણ શી જોઈએ? તમારે પોતાને સ્થાને રહ્યાં તમે ક્યાં ઓછી સેવા કરી શકો એમ છો? શિક્ષિકાનું સ્થાન કંઈ જોવું તેવું નથી. તમારા હાથ નીચે આવતી બાળાઓમાં જેટલું રેડવું હોય તેટલું તમે રેડી શકો છો. સેવાને જ જોણું ધર્મ ક્યો છે તેને તો ક્ષણે ક્ષણે સેવાના પ્રસંગ મળ્યા જ કરે છે. તમે નિદ્રામાંથી જાગો એમ ઈચ્છું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૪૮

૨૨૧. જમનાદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, માર્ચ ૩૦, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. શાળા વિશે હું પોતે જ પહોંચી શક્યો. તેને ખાતર અહીં આવવાની જરૂર નથી. પણ તમે પોતે જ્યારે આશ્વાસનની જરૂર માનો ત્યારે આવી જઈ શકો છો. ઝવેરી દીપચંદને હું ઓળખું છું. હું વિલાયતમાં તેને ત્યાં રહેલો. મારી ઉપર તેની છાપ સારી નથી પડી. પણ મારી સલાહ એવી છે કે જે જુવાનની સાથે સગાઈ કરવાની વાત હોય એના પોતાના ગુણ તપાસવા એ વધારે આવશ્યક છે. એ સારો હોય તો સસરા વિશે આપણે ઉદાસીન રહી શકીએ. વળી જો દીપચંદ ઝવેરીનો દીકરો ગુણવાન હોય તો દીપચંદ ઝવેરીમાં સસરા તરીકે કંઈ ભારે દોષ હશે એમ હું જાણતો નથી. તેથી લીલાધરભાઈને મારી સલાહ તો એવી પડશે કે તેમણે દીપચંદ ઝવેરી વિશે વિચાર ન કરતાં તેના પુત્રને જ વિશે તપાસ કરવી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૬

૨૨૨. કુંવરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, ચૈત્ર વદ ૧ [માર્ચ ૩૦, ૧૯૨૬]

ચિ. કુંવરજી,

તમારો કાગળ મળ્યો. મને એ જ વિષય વિશે ચિ. બલીનો પણ કાગળ હતો. તમે છૂટથી ભલે લખ્યું. હું મારાથી બનતી મહેનત કરીશ. મારી સલાહ છે કે તમે પણ સમીને કાગળ લખતા થઈ જાઓ. તેને પણ મેં તમારી પર કાગળ લખવાને કહ્યું છે. અને તમારા કાગળોમાં જે જે દોષો તમે જોયા હોય એ ખૂબ છૂટથી બતાવજો. મોટેરાઓ બેઠાં પરણેલાં છોકરાંઓ એકબીજાને કાગળ ન લખી શકે એ સારો રિવાજ નથી. હિંદુ સંસારમાં ખરું જોતાં તો છોકરીની કેળવણી પરણ્યા પછી જ પતે છે. જે પતિ તે કેળવણીને વિશે ઉદાસીન રહે છે અથવા તો વિષયાસક્તિને લીધે ભૂલે છે એ પોતાનો, પત્નીનો અને ધર્મનો દ્રોહ કરે છે એમ હું અનુભવે જોઈ શક્યો છું. તમારો પત્રવ્યવહાર એ કેળવણીનું સાધન થઈ શકે છે.

તમને ત્યાં ગોઠી ગયું છે અને તમારી તબિયત સારી રહે છે એ જાણી મને આનંદ થાય છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૭

૨૨૩. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, ચૈત્ર વદ ૧ [માર્ચ ૩૦, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈશ્રી ૫ પ્રાણજીવન,

તમારો કાગળ હમણાં તો મુદ્દલ નથી. મારા કેટલાક કાગળોની પહોંચ પણ નથી. તમને તે મળતા તો હશે. તમારી તબિયત સરસ રહે છે એમ સાંભળી રહ્યો છું. એટલે પત્ર ન હોવાને લીધે ચિંતા નથી કરતો.

આ સાથે ચિ. જેકીનો કાગળ તેમ જ નટેસા આચરનો અને તેની ઉપર લખેલો ભાઈ મણિલાલનો કાગળ મોકલવાની ના છે, પણ એ કાગળ તમારે જોવો જ જોઈએ એમ લાગવાથી મોકલું છું. ભાઈ મણિલાલ જે કંઈ લખે તે તરફ જોવાની આવશ્યકતા નથી, પણ તેને વિશે શું કરવું યોગ્ય છે તે વિચારવું જોઈએ. મને તો લાગે છે કે તેને કંઈક મહિનો. . . દીધો હોય તો તેની ઈચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે છોકરાંઓને કેળવણી આપે.

મારે જમણે હાથે લખવાનું હાલ બંધ છે, અને ડાબે હાથે લખતાં વખત જાય તે બચાવવાને ખાતર લખાવવાનું રાખ્યું છે. મારી તબિયત તો સારી જ છે. એપ્રિલ મહિનાની આખરીઓ ઘણું કરીને મસૂરી જવાનું થશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૮

૧. મસૂરી જવાના ઉલ્લેખ પરથી આ તારીખ નક્કી કરવામાં આવી છે.

૨૨૪. લક્ષ્મીદાસને પત્ર

માર્ચ ૩૦, ૧૯૨૬

ચિ. લક્ષ્મીદાસ,

તમારી તબિયત સારી થતી જાય છે એથી હું તો બહુ જ રાજી થાઉં છું. તદ્દન સરસ ન થાય ત્યાં સુધી ત્યાંથી ભાગવાનો વિચાર જ ન કરવો.

આણંદી પાછી ઘવાઈ છે. એને જ્યારે તાવ આવે છે ત્યારે તો ખૂબ ઊંચે જ જાય છે. આજે એરંડિયાનો રેચ આપ્યો છે. ત્રણ ગ્રેન કિવનાઈન પણ આપ્યું છે અને ડૉક્ટરની પાસે દવા લઈને મોકલવાનું વલ્લભભાઈને કહ્યું છે. દવા આવ્યે એ તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલુ રાખીશ.

ભલે મણિ ખૂબ હળી ગઈ છે. પણ હજુ નાકમાંની ભૂંડી વાળી મારા હાથમાં નથી અગવી શકી. છોકરી માયાળુ ખૂબ છે. રંચળ પણ છે, અને બોલકી તો છે જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૩૯૯

૨૨૫. નિર્ભયરામ વિ. કાનાબારને પત્ર

આશ્રમ,

માર્ચ ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈ નિર્ભયરામ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. નાકકાન છેદવાનો વેદવિધિ મેં જાણ્યો નથી. પણ વેદવિધિ છે એમ સાબિત થાય તોયે, જેમ આજ નરમેધ ન થાય તેમ નાકકાન ન છેદાય એમ હું કહું. કાન વીંધાયેલા એવા ઘણાં પુરુષોને વધરાવળ થયેલ એમ હું જાણું છું. જેનાં નાકકાન નથી છેદાયાં એવા અસંખ્ય પુરુષો વધરાવળથી મુક્ત રહેલ છે એ બધા જાણે છે. અને વધરાવળ થયેલા કાન છેદાવ્યા વિના સારા થયા છે એમ પણ હું જાણું છું. તમે જે વાક્ય ટાંક્યું છે એમાં એમ લખ્યું છે કે વીંધવાનો રિવાજ દાખલ થયો હોય એમ લાગે છે. જ્યારે આપણો વિશ્વાસ ત્રણ વ્યક્તિઓની ઉપર હોય અને જ્યારે તેઓમાં મતભેદ પડે ત્યારે કાં તો આપણે આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીએ, અને તેમ ન કરીએ તો જેની ઉપર વધારે શ્રદ્ધા હોય તેને અનુસરીએ.

મો. ક. ગાંધીના

વંદે માતરમ્

નિર્ભયરામ વિજયરામ કાનાબાર

સમી, સ્ટેશન હારીજ, ઉ. ગુજરાત

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૩

૨૨૬. કાન્તિલાલ મો. દલાલને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈ કાન્તિલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. મારી અવશ્ય માન્યતા છે કે મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લીધા પછી આત્માનું પતન પથ, વનસ્પતિ ઈત્યાદિ યોનિઓને વિશે પણ થઈ શકે છે.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

શ્રી કાન્તિલાલ મોહનલાલ દલાલ
૨૯, ઘાંચીની પોળ
અમદાવાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૪

૨૨૭. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર

આશ્રમ,
બુધવાર, માર્ચ ૩૧, ૧૯૨૬

ચિ. મોતી,

તમારો પહેલો કાગળ છે જેમાં સારા અક્ષર જોઈ છે. હવે જે એનાથી ઊતરતા અક્ષર આવે તો એ જ પત્રું પાછું જ મોકલી દઉં ના? નાજુકલાલ તદ્દન વ્યાધિમુક્ત થયા છે એ જાણી હું બહુ રાજી થયો છું. અક્ષરની મેં સ્તુતિ કરી છે એ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે હવે તેમાં સુધારાને સ્થાન નથી રહ્યું. પણ આજના કાગળના અક્ષરને વિશે પૂરો પ્રયત્ન છે એ હું જોઈ શકું છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૩

૨૨૮. અબદુલ હુસેનને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૩૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી અબદુલ હુસેન,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને જે ધર્મસંકટ છે તેમાં તમે પોતે જ નિશ્ચય કરી શકો છો. માંસાહારનો ત્યાગ એ તમને ધર્મરૂપ જણાય તો દૃઢતાપૂર્વક માતાના પ્રેમને વશ ન થવું. જે માંસાહારત્યાગ એક અખતરારૂપે હોય તો માતાને દૂભવવી એ પાપ જ ગણાય.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૫

૨૨૯. વસનજીને પત્ર

આશ્રમ,
માર્ચ ૩૧, ૧૯૨૬

ભાઈ વસનજી,

તમારો કાગળ મળ્યો. જ્યાં શુદ્ધ પ્રેમ હોય ત્યાં અધીરાઈને સ્થાન હોતું નથી. શુદ્ધ પ્રેમ દેહનો નહીં પણ આત્માનો જ સંભવે. દેહનો પ્રેમ તે વિષય છે. તેના કરતાં વર્ણબંધન વિશેષ છે. આત્મપ્રેમને કશુંયે બંધન નડે નહીં. પણ એ પ્રેમમાં તપશ્ચર્યા હોય. અને ધીરજ તો એટલી હોય કે મરણ સુધી વિયોગ રહે તોયે શું? તમારું પ્રથમ કાર્ય તમારી મુશ્કેલી વડીલોની પાસે મૂકવાની છે. અને તે જે કહે તે સાંભળવાની અને વિચારવાની છે. છેવટમાં યમનિયમાદિના પાલનથી તમારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને તેમાંથી જે અવાજ નીકળે તેને માન આપવું એ ધર્મ.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૬

૨૩૦. મારો રાજકીય કાર્યક્રમ

કેટલાક અમેરિકન મિત્રોએ ૧૪૫ ડૉલરનો ચેક નીચેના કાગળ સાથે બીડ્યો છે તે હું આભાર સાથે પ્રસિદ્ધ કરું છું :

આ સાથેના કાગળ ઉપર સહી કરનારા બોસ્ટનના કેટલાક સજ્જનો છે અને બે પાશ્ચાત્યો છે, જેઓ આપના ઘણા ઋણી છે. આપના કાર્યની સાથે ભળવાની અમારી ઇચ્છાના એક અત્યલ્પ ચિહ્ન તરીકે અમે જે નૂજ રકમ મોકલીએ છીએ તે સ્વીકારશો. એ રકમો નૂજ છે, પણ અમારામાંનાં ઘણાંની સ્થિતિ જોતાં તો તે આપભોગ જ છે. આપનું જે કાર્ય અમને બહુ મહત્ત્વનું લાગે છે - એટલે કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનું - તેને માટે એનો ઉપયોગ કરશો તો અમને આનંદ થશે. ડિન સિમંડ્ઝ અને પ્રોફેસર હોકિંગ જેવા બીજા સહી કરનારાઓને લાગે છે કે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વિશે તેઓ એટલા વાકેફ નથી કે આપનો પૂરો રાજકીય કાર્યક્રમ તેઓ તુરત સ્વીકારી શકે. પણ જે બે વિભાગ અમે ઉપર લખ્યા તે બંનેમાં તો અમે આપની સાથે અંતઃકરણપૂર્વક ભળવા ઇચ્છીએ છીએ.

ઈશ્વર આપનો સહાયક છે જ અને જે શુભ દિનની આજે આપ આગાહી કરી રહ્યા છો તે અવશ્ય હિંદમાં ઉગાડશે જ. અમારા અમેરિકાને પણ ઈશ્વરની સહાયની બહુ જરૂર છે. કોક વાર અમારે માટે પ્રાર્થના ન કરો?

મેં એ ભાઈઓને લખ્યું છે કે તેમની ઇચ્છા મુજબ સદરહુ રકમ તેમણે લખેલાં બે કાર્યોને માટે વાપરવામાં આવશે. પણ આ કાગળ વાંચતાં મને દુઃખ થયા વિના ન રહ્યું કે અતિશય સમભાવવાળા અને સંસ્કારી અમેરિકન મિત્રો પણ આપણી પ્રવૃત્તિને આટલી ઓછી સમજે છે. એટલે જ્યારે જ્યારે અમેરિકન મિત્રો મારી મુલાકાતે આવે છે અને મને પૂછે છે કે તેઓ હિંદુસ્તાનને કેવી રીતે મદદ કરી શકે ત્યારે તેમને હું કહું છું કે અમારી પ્રવૃત્તિને ઉપરટપકેથી, અથવા અખબારોમાંથી, અથવા ઉતાવળા ભૂગોળવિહારીની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીને અને બધી દિશામાંથી અને બધા પક્ષો તરફથી માહિતી મેળવીને, સમજે તો સારું.

મારો રાજકીય કાર્યક્રમ અતિશય સરળ છે. આ ભેટ મોકલનારાઓએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને ઐક્યની સાથે રેંટિયાને ઉમેર્યો હોત તો એ લગભગ પૂરો થઈ જત. મારો અભિપ્રાય દર-રોજ વધારે ને વધારે દૃઢ થતો જાય છે કે આપણને સાચી સ્વતંત્રતા એ આંતર પ્રયત્નથી એટલે આત્મશુદ્ધિ અને સ્વાશ્રયથી એટલે બીજા શબ્દોમાં સત્ય અને અહિંસાના સૂક્ષ્મ પાલનથી જ મળી શકશે. આ બધી વસ્તુની પાછળ સવિનયભંગ અવશ્ય રહેલો જ છે. પણ સવિનયભંગને એકે પાઈની મદદની જરૂર નથી; મદદ માટે માગણી પણ કરવામાં આવતી નથી. સવિનય-ભંગમાં તો ગમે તેવી આફત સામે અડગ શ્રદ્ધાથી ઝૂઝનારા અને કઠણમાં કઠણ તાવણીમાં કુંદનની જેમ ચમકનારા યુવાઓની જ જરૂર છે અને માગણી થાય છે. સવિનયભંગ એ સંકટને માટે એક ભયંકર પર્યાય શબ્દ છે, પણ અમુક વસ્તુનું શિવસ્વરૂપ સાચું સમજવું હોય તો તેનું રુદ્ર સ્વરૂપ સમજી લેવું એ ઘણી વાર સારું પડે છે. સવિનયભંગ કરવાનો મનુષ્યમાત્રને

અધિકાર છે. અને જ્યારે તેના મૂળમાં વિનય અથવા પ્રેમ હોય ત્યારે તો તે પવિત્ર કર્તવ્ય થઈ પડે છે. અસ્પૃશ્યતાની સામે લડત લડનારા સુધારકો ધર્મના ઓઠામાં ભરાઈ બેઠેલા સનાતનીઓની સામે સવિનયભંગ કરી રહ્યા છે. હિંદુમુસ્લિમ ઐક્યના હિમાયતીઓ કોમકોમોમાં ભેદ પાડનારા લોકોની સામે લોહીનું પાણી કરી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે જેમ અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામમાં અંતરાય નાખનારાઓ સામે અથવા ઐક્યનો વિરોધ કરનારાઓ સામે સવિનય વિરોધ કરવાનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે તેમ હિંદના પુરુષાતનને દાબી દેતા રાજ્યતંત્ર સામે વિરોધ કરવો ઘટે. એ તંત્રની ઘંટીમાં આ ભરતખંડના કરોડો લોકો નિરંતર ક્યડાઈ રહ્યા છે. ભાવિ પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના આપણા રાજ્યકર્તાઓ એવી આબકારી નીતિ ચલાવી રહ્યા છે કે જે અટકાવવામાં ન આવે તો દેશના શ્રમજીવી વર્ગનું સત્યાનાશ વાળશે, અને એ આબકારી મહેસૂલનો આપણાં બાળકોને ભણાવવાને આપણે ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ તેને માટે આવતો જમાનો આપણાથી શરમાશે. પણ આ ભયંકર વિરોધ - સનાતનીઓની સામે વિરોધ, ઐક્યના શત્રુઓની સામે વિરોધ અને સરકારની સામે વિરોધ - આત્મશુદ્ધિ અને સંકટસહનના આકરા અને કદાચ લાંબા પ્રયોગથી જ શક્ય થઈ શકે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૪-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૨૩૧. શાલદુશાલા વિં કંથાગોદડી

જૈન બનિયન નામના સત્યાગ્રહી લેખકના મક્તરાજની યાત્રાના પુસ્તકમાં સંસારનાં વિધવિધ પાત્રોનો તાદૃશ ચિતાર આવે છે. મતલબી નામનું એક પાત્ર ધર્મભીરુ લોકો વિશે કહે છે :

એ લોકો ફાટેલીતૂટેલી ગોદડી પહેરીને અને તિરસ્કૃત રૂપમાં આવતા ધર્મને વધાવે છે; પણ હું તો તે શાલદુશાલા ઓઠી, ધોળે દહાડે મશાલો બાળતો આવે ત્યારે જ તેનો સગો છું.

આમ કહી તે પ્રામાણિકતાનો પોતાનો ખ્યાલ આપે છે અને પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરે છે કે પુરોહિત અને વાણિયો પોતાને ફાવે તેટલી હદ સુધી પ્રામાણિક રહે, અને લોકોની રુચિને રાખવા ખાતર શાસ્ત્રનો તેમને અનુકૂળ અર્થ બેસાડે અને વાણિયો ગ્રાહકોને ખુશ કરવા ખાતર સત્યને વેગળું મૂકે તોપણ બંને પ્રામાણિક કહી શકાય. મતલબીની વાતમાં ટાપસી પૂરનારા તેના યુનંદા મિત્રો સંસારાનુરાગી, ધનલોભી અને બીજા હતા જ. ભક્તરાજ અને તેનો મિત્ર આશાવાન આ સિદ્ધાંતથી અકળાયા ખરા, પણ પોતાના સિદ્ધાંતને મક્કમપણે વળગી રહ્યા અને જાહેર કર્યું કે અમારે મને તો તૂટેલી ગોદડી પહેરીને તિરસ્કૃત રૂપમાં આવતો ધર્મ જ વધાવવા-લાયક છે. કારણ તેમણે તો પોતાની આંખે જોયું હતું કે ધર્મના કઠોર પાલનથી, મિથ્યાનગરીના લોકોથી રિબાઈ રિબાઈને મૃત્યુમુખે હોમાઈને શ્રદ્ધાવાને અમરપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. લગભગ આવી જ રીતે શ્રી રાજગોપાલાચારીએ બિહાર વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ વખતે ફાટીતૂટી ગોદડી ઓઠી અને તિરસ્કૃત રૂપમાં આવતી દેશભક્તિનો પક્ષ કીધો હતો.

તેમણે કહ્યું હતું :

આ વિદ્યાપીઠ થોડા શ્રદ્ધાવાન માણસોની ટેક અને શ્રદ્ધાને બળે ટકી રહી છે. એને મુસીબતોનો પાર નથી. સરકારી મહાવિદ્યાલયો અને વિદ્યાપીઠોની સાધનસામગ્રી અને ભપકા એમાં ક્યાંથી હોય? એના ભપકા આગળ આપણી વિદ્યાપીઠ રાજમહારાજના જરકસી જમા આગળ ચીંથરા જેવી લાગે છે. પણ આપણું એ ચીંથરું ભગવા રંગનું ચીંથરું છે, જેનો ઉદ્દેશ નગ્ન સંન્યાસીને ઢાંકવાનો છે. એ સ્વચ્છ અને આપણને બહુ વહાલું છે. આસપાસ સૌ ખરી પડયા છે ત્યારે ખોબા જેટલા શ્રદ્ધાવાન મજૂરોએ આ વિદ્યાપીઠની ઈમારત ચણીને ઊભી રાખી છે એમાં નવાઈ નથી.

સાચું, વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને માટે રેશમના શાલદુશાલા નથી, સોનેરી મોજડી નથી, અને કુલનાયક માટે ચમકતી સાંકળીઓ નથી. તેને તો બિચારાઓને પરસેવે નીગળતા ગરીબોને હાથે કંતાયેલા સૂતરની વણેલી જાડી ખાદી જ ઉપાડવાની છે, અને સ્નાતકોએ પોતાની વિદ્યાપીઠના લક્ષ્યને અનુરૂપ જીવન ગાળવું હોય તો આમવર્ગની સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી સેવાનો જ ભાર ઉપાડવાનો છે. તેઓ તો એવી “સિવિલ સર્વિસ”ના નોકર છે, કે જે નોકરીને અંતે પેન્શનમાં ઉપરાઉપરી આવતો મલેરિયા તાવ, ક્ષય અથવા એવો કોઈ રોગ મળે. નવી દિલ્હી બનાવવાને માટે, પોતીકી સ્વતંત્રતા દબાવવાને અર્થે સિપાઈઓને તૈયાર કરવા માટે, અને કરોડો ઉપર શિરજેરી કરવાની તાલીમમાં પાવરધા થવાને આલીશાન મહેલાતોમાં યુવાનો અને યુવતીઓને તાલીમ આપવા માટે, જેની પાસે પૈસા ઓકાવવામાં આવે છે એવા અધભૂખ્યા અને ભેજવાળા પ્રદેશોમાં રહેતા કરોડો લોકોની સેવા કરવાના ક્ષણમાં મલેરિયા અને ક્ષયનું પેન્શન મળે તેમાં નવાઈ શી?

વિદ્યાપીઠના ચાલકોએ આ પદવીદાન સમારંભ સાથે એક ખાદીપ્રદર્શન પણ ગોઠવ્યું હતું. સતીશબાબુએ તે ખોલ્યું હતું. પદવીદાન વેળા શ્રી રાજગોપાલાચારીએ ભાષણ કર્યું હતું. બંનેના ભાષણમાં યુવાન હિંદીઓને ચાવવાને અને પચાવવાને માટે પૂરતો ખોરાક હતો. અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના અધ્યાપકો અને શિક્ષકોને દહાડો ઊગે ખાવાનું શું મળશે એવો વિચાર કરવા જેવી સ્થિતિ આવી પડી હોય તોપણ અને વિદ્યાર્થી આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા રક્ષા હોય તોપણ એ સંસ્થાઓ તો ચાલવી જ જોઈએ. માત્ર આ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ સત્ય અને અહિંસાના અતિશય સરળ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું જોઈએ. રેંટિયો, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ દ્વારા હિંદુ ધર્મની શુદ્ધિ, અને જુદા જુદા ધર્મના અને વર્ણના લોકોની હૃદયની એકતા સાધી હિંદને અખંડ કરવાની સાધના, આટલી ત્રણ વસ્તુ આ બંને સિદ્ધાંતનાં મૂર્ત સ્વરૂપ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આ આવશ્યકતા અને ભાવનાઓને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. સંખ્યા વધારવાને અર્થે આ સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરવાને માટે જે વિદ્યાપીઠ તૈયાર થાય તે પેટની ખાતર ખંડ બગાડવા તૈયાર થઈ કહેવાશે અને તે લુપ્ત થવાને લાયક થશે. બિહાર વિદ્યાપીઠ ભયંકર વિઘ્નોની સામે આ સિદ્ધાંતોને આગળ કરી રહી છે. તે કેવાં સંકટની સામે ઝૂઝી રહી છે તેની મને ખબર છે. બિહાર ગરીબ પ્રાંત છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે ત્યાં તવંગર જમીનદારોનો તોટો છે, અથવા તો ત્યાં વેપાર કરીને ધનવૃદ્ધિ કરનારા પરપ્રાંતના વેપારીઓ ત્યાં નથી પડયા એમ નથી. આ સૌ બિહાર વિદ્યાપીઠના કામનો હેવાલ જે પદવીદાન વેળા વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો હતો તે વાંચી જુએ. વિદ્યાપીઠ મદદને લાયક છે એમ તેમને ખાતરી થાય અને મેં જે આદર્શ

રજૂ કર્યો છે તે આદર્શ તેને માટે જીવવા અને મરી ફીટવા લાયક છે, અને દેશના યુવકોને પોતાની છાતીમાં કોતરી રાખવા લાયક છે એવી પણ તેમની ખાતરી થાય તો તેઓ એ વિદ્યા-પીઠને નભાવે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૪-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૨૩૨. બિહાર વિદ્યાપીઠ

શ્રીયુત ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીનું નીચેનું ભાષણ^૧ વાંચી જવા હું વાચકોને ભલામણ કરું છું. વિદ્યાપીઠના વાર્ષિક પદવીદાન પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ કરવા એમને ખાસ બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૪-૧૯૨૬

૨૩૩. નોંધ

બંગાળનું અનુકરણીય દૃષ્ટાંત

બધા પ્રાંતોમાં બંગાળ એકલું જ એવું છે જોણે પોતાની ખાદીના વેચાણ માટે બંગાળ બહારના ગ્રાહકો પર આધાર રાખવાની હમેશાં ના પાડયા કરી છે. આ રસપ્રદ બીના તરફ ખાદીપ્રેમીઓનું ધ્યાન ગયું છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. બંગાળમાં ખાદીનું ઉત્પાદન એક-ધારું વધતું રહ્યું છે; તેમ છતાં પોતાની બધી ખાદી એણે બંગાળમાં જ વેચી છે. આ મહાન સમસ્યા ઉકેલવાનો એ સૌથી સારો રસ્તો છે. દેશબંધુ દાર્જિલિંગમાં હતા ત્યારે મને કહેતા કે બીજી બાબતોની માફક ખાદીમાં પણ બંગાળ બીજા પ્રાંતો કરતાં કદાચ ઘણું આગળ રહેશે. કેમ કે ત્યાંના મધ્યમ વર્ગના લોકો જાહેર કામોમાં રસ લે છે. તેઓ કહેતા કે હું મધ્યમ વર્ગના લોકો મારફતે આમજનતા સુધી પહોંચવાની આશા રાખું છું, કેમ કે આ વર્ગના લોકો સૌથી પહેલાં ખાદી પહેરશે એટલું જ નહીં પણ બધા કરતાં પહેલું સૂતર પણ રાજીખુશીથી તેઓ જ કાંતશે. અને તેઓ એમ માનતા હતા કે મધ્યમ વર્ગના લોકોની અસરથી જ આમ-વર્ગમાં ખાદી અને રેંટિયાનો પ્રચાર થશે. અત્યારે બીજા કોઈ પ્રાંત કરતાં બંગાળમાં આ ઘટના મોટા પ્રમાણમાં બની રહેલી જણાય છે.

બંગાળમાં ખાદીનો પ્રચાર કરનારી બે મોટી સંસ્થાઓ છે. એક ખાદી પ્રતિષ્ઠાન અને બીજી અભય આશ્રમ. આ બંને સંસ્થાઓએ કોઈ પણ ઉપાયથી એવો પાકો નિશ્ચય કર્યો છે કે બંગાળની ખાદી બંગાળ બહાર વેચવા મોકલવી નહીં. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ત્યાંના મધ્યમ

૧. આ ભાષણ અહીં આર્યું નથી.

વર્ગને જે જાતની ખાદી જોઈએ તે જ જાતની ખાદી તેઓ બનાવે છે. આ કારણે તેઓ વખતોવખત પોતાનું કામ તપાસી શકે છે અને તેમને ઊંચું ધોરણ રાખવાની ફરજ પડે છે. પરિણામે એમનાં ઉત્પાદનકેન્દ્રો જેટલાં જ એમનાં વેચાણકેન્દ્રો સુવ્યવસ્થિત છે. મને લાગે છે કે જે સમસ્ત હિંદના કાર્યકર્તાઓ બંગાળના દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરશે અને સ્થાનિક વેચાણ માટે સંગઠિત બનશે તો તેથી ઘણો સમય અને પૈસો બચશે અને ખાદીની પ્રગતિ ઘણી ઝડપી બનશે.

બેઝવાડા મ્યુનિસિપાલિટી અને ખાદી

બેઝવાડા મ્યુનિસિપાલિટીના નીચેના હેવાલનું^૧ વાચન રસપ્રદ થઈ પડશે.

આ હેવાલની વિગતો પ્રશંસનીય છે. આ મ્યુનિસિપાલિટી તકલી દાખલ કરીને સૂતરનું ઉત્પાદન સહેલાઈથી પાંચગણું વધારી શકે. તકલી અપનાવવાથી શિક્ષણ સમિતિઓ, શિક્ષકો કે વિદ્યાર્થીઓનું કોઈ બહાનું ચાલી શકે તેમ નથી. તકલી પાછળ ખાસ કશું ખર્ચ થતું નથી. જગા રોકાતી નથી અને કોઈ ભાગ તૂટી જવાની તકલીફ નથી.

ખાદી મળતી નથી

સંયુક્ત પ્રદેશના એક ભાઈ લખે છે :

અહીં વકીલોમાં ખાદીની ઘણી માગ જોવામાં આવે છે. કેટલીક ખાદી મેં વેચી છે. એમણે ફરિયાદ કરી કે અમારા શહેરમાં એક પણ ખાદી ભંડાર નથી અને મને કલ્હું કે અમે ૫,૦૦૦ રૂપિયા ઉધરાવી એક મંડળી સ્થાપવા માગીએ છીએ.

હું આશા રાખું છું કે સૂચવાયેલી મંડળી સ્થાપવામાં આવશે. મારી બિહાર યાત્રા દરમ્યાન પણ આ પ્રકારની ફરિયાદો મને મળી હતી. દેશમાં ઠેર ઠેર ખાદી ભંડારો નીકળ્યા નથી તેનું કારણ એ છે કે આવા ભંડારો કાઢવા પડે એટલી ખાદીની માગ હજી થઈ નથી. અનુભવ એમ કહે છે કે જ્યારે આવા ભંડારો ઉઘાડવામાં આવે છે ત્યારે પદ્ધતિસરના પ્રચારને અભાવે તે સ્વાશ્રયી બની શકતા નથી અને આખરે થોડા સમય પછી બંધ કરી દેવા પડે છે. પરિણામે એમાં રોકેલા પૈસા ડૂબે છે અને આ પ્રવૃત્તિની બદનામી થાય છે. એટલે સારો રસ્તો એ છે કે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના પ્રતિનિધિઓ ખાદીપ્રેમીઓના સંપર્કમાં રહે, ખાદીના નમૂના અને ભાવોની જાહેરાત કરતા રહે અને જ્યાં સૌથી વધારે વેચાણ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં અમુક સમયના આંતરે ખાદીની ફેરી કરે. ખાદીની માગ મોટી અને કાયમની હોય એવું સ્થળ જોવામાં આવે ત્યારે તેઓ ત્યાંના પૈસાદાર લોકોને ખાદી ભંડાર ખોલવાની સલાહ આપે. ખાદી ભંડારનું કામ ખાદીનો રીતસર પ્રચાર કરવાનું રહેશે.

ખાદીનાં પ્રદર્શનો

થોડા થોડા સમયને આંતરે જુદાં જુદાં સ્થળોએ પ્રદર્શનો ભરી શકાય તો તે કદાચ વધારે અસરકારક નીવડે. એમ કહેવાય છે કે તાજેતરમાં દિલ્હી અને બનારસમાં ભરાયેલાં પ્રદર્શનો ઠીક ઠીક સફળ થયાં હતાં. પ્રદર્શનો પાછળ ઝાઝું ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી. એમને સ્વાશ્રયી પણ બનાવી શકાય. પ્રદર્શનોનું ઉદ્ઘાટન કરવા દિલ્હીમાં લાલા લજપતરાયને અને બનારસમાં આચાર્ય ધ્રુવને બોલાવી શકાયા તેનાથી તે તે સ્થળોની સમિતિઓને ઓછો લાભ થયો નથી. પ્રદર્શનોની વ્યવસ્થા સારી હોય તો તેમનું શૈક્ષણિક મહત્ત્વ ભારે હોય છે. બધાને પસંદ એવા ખાદીપ્રચારના

૧. આ હેવાલ અહીં આપ્યો નથી.

સમાન ધ્યેય માટે ભેગા મળીને કામ કરવા માટે આ પ્રદર્શનો બધા પક્ષો અને વર્ગોને એક નિષ્પક્ષ કાર્યક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે. ખાદી સામે તે ખાદી હોવાને કારણે સિદ્ધાંતથી કશો વાંધો હોય એવો એક પણ જનસેવક હજી સુધી મારા જાણવામાં આવ્યો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૪-૧૯૨૬

૨૩૪. ત્રિવેન્દ્રમની એક સભાને સંદેશો

એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

ત્રાવાણકોરના સુધારકોએ અસ્પૃશ્યતા સંબંધી સારું કામ કર્યું છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તેનો હું જેમ જેમ વધારે વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને વધારે જાણ થાય છે કે અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુ ધર્મરૂપી ચંદ્રમા ઉપર રહેલું કલંક છે. માટે હું આશા રાખું છું કે જ્યાં સુધી બીજા હિંદુઓ સાથેના સમાન હક્કની રૂબે અસ્પૃશ્યોને દરેક મંદિરમાં અને દરેક શાળાની અંદર દાખલ થવા દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સુધારકો જંપીને બેસશે નહીં.

[મૂળ ગુજરાતી]

ગુજરાતી, ૧૧-૪-૧૯૨૬

૨૩૫. બુદ્ધને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારી સંસ્થાને હું સફળતા ઈચ્છું છું, તેમ છતાં મને ભય છે કે આશ્રયદાતા તરીકે મારું નામ વાપરવાની પરવાનગી મારે ન જ આપવી જોઈએ. જ્યારે હું કશી સેવા ન કરી શકું ત્યારે એવું માન હું કદી સ્વીકારતો નથી. અને એટલું કબૂલ કરતાં મને સંકોચ થતો નથી કે તમારી સંસ્થાની કોઈ પણ પ્રકારે, કોઈને ત્યાં મોકલવા જેટલી પણ સેવા મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. જેમને સેવા કરવી છે તેમની શક્તિ અને સેવાની હિંદુસ્તાનમાં જ એટલી જરૂર છે કે જુવાન છોકરાઓને દેશબહાર જવા સમજાવવા એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે.

તમારો સહૃદયી

બુદ્ધ, એસ્કવાયર
પેન વિન્ડસર ફોરેસ્ટ
વેસ્ટ કોસ્ટ ડેમેરારા
બ્રિટિશ ગિયાના

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૫૫

૧. આ સભામાં અસ્પૃશ્યોને દેવળમાં દાખલ કરવા દેવાના કાર્યક્રમની વિચારણા કરવામાં આવી હતી.

૨૩૬. એફ. એ. બુશને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારા પત્ર બદલ આભારી છું. એ વાત તદ્દન સાચી છે કે ઘણી વાર એવું બને છે કે હિંદને લગતી બાબતોના ખોટા હેવાલો છપાય છે અને હિંદી પ્રશ્નોની ગલત સ્વરૂપે રજૂઆત થાય છે. તેમ છતાં તમે ટાંકેલા દાખલામાં તો કોંગ્રેસ પ્રમુખના વક્તવ્યનો સાચો હેવાલ જ આપાયો છે. એમણે એક રાષ્ટ્રીય લશ્કરની હિમાયત કરી જ હતી.

આખી દુનિયા અહિંસાને પોતાના પરમ ધર્મ તરીકે સ્વીકારે એવું એક સુધારક તરીકે ઈચ્છતો હોવા છતાં જ્યાં સીધી હિંસાની પણ હિમાયત થતી હોય એવી સભાઓમાં હાજરી આપતાં મને સંકોચ થતો નથી. જે દુનિયામાં હું રહું છું તેમાં ચાલી રહેલી બધી હિંસા સાથે મારે જેમ નિસ્ખત નથી, તેમ એ સભાઓમાં થતી હિંસાની હિમાયત સાથે મારે નિસ્ખત નથી. હું માનું છું કે જે હું તનમનથી દરેક પ્રકારની હિંસાથી અલગ રહું અને પ્રસંગ આવ્યે એના પ્રત્યે મારી નામંજૂરી પ્રગટ કરું, તો તે પૂરતું છે.

કોંગ્રેસનું ધ્યેય “શાંત અને વાજબી સાધનો વડે સ્વરાજ્ય મેળવવાનું” છે એ હકીકત તમે જાણો છો કે નહીં તેની મને ખબર નથી. પરંતુ એનો અર્થ એ થાય કે રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમમાંથી હિંસાને બિલકુલ બાતલ રાખવામાં આવી છે. પરંતુ સાથે સાથે મારે કબૂલ કરવું પડશે કે એનો અર્થ એવો થતો નથી કે લોકો કોંગ્રેસ પ્લેટફોર્મ પરથી દેશના રક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય લશ્કર રચવાની હિમાયત ન કરી શકે. મારા પોતાના દૃષ્ટિબિદુથી તો રાષ્ટ્રીય લશ્કર જરૂરી નથી. પરંતુ જે લોકો અહિંસાને પરમ ધર્મ માનતા નથી તેમને અહિંસક બનાવી શકાતા નથી. અહિંસાના પ્રચારનો આધાર લોકમત કેળવવા ઉપર રહે છે. અંગત રીતે મને એ વાતનો સંતોષ છે કે વાતાવરણ ગમે એટલું વિરોધી દેખાતું હોય તેમ છતાં અહિંસાની ભાવના રોજ ને રોજ વધતી જાય છે.

તમારો સહૃદયી

એફ. એ. બુશ, એસ્કવાયર

મોર્ડેન, સરે

ઈંગ્લંડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૫૬

૨૩૭. ડૉ. પૉલ લીંડને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો રસપ્રદ અને બોધપ્રદ પત્ર મળ્યો. તમારી એ વાત મને પૂરેપૂરી મંજૂર છે કે લેખક જે શબ્દો વાપરે તેનો જે અર્થ એના મનમાં હોય તે વાચકોને સ્પષ્ટ સમજાવો જોઈએ. પરંતુ હું એ પણ જાણું છું કે અસહકારને જે કંઈ નિષ્ફળતા મળી તેનું કારણ, લોકો અહિંસા અને તેના ફલિતાર્થો સમજ્યા નહોતા એ નહોતું. ખરું કારણ એ હતું કે લોકો બધું સમજતા હતા, પણ તેઓ એનું પાલન કરી શક્યા નહોતા.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. પૉલ લીંડ
હામ્બુર્ગ
લ્યુબેકરસ્ટ્રાસ
(જર્મની)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૫૭

૨૩૮. લાલા દુનીચંદને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય લાલા દુનીચંદ,

તમારો પત્ર મળ્યો. જે હું સ્વતંત્ર વ્યક્તિ હોત તો તમારા આમંત્રણનો ઘણી ખુશીથી સ્વીકાર કરત, પરંતુ હું સ્વતંત્ર નથી. કોઈ હિલ સ્ટેશને હવાફેર માટે જવાની વ્યવસ્થા કરવાની બંધી જવાબદારી શ્રી ઘનશ્યામદાસ બિરલા અને શ્રી જમનાલાલજી બજાજે ઉપાડેલી છે. અને હું ધારું છું કે એમણે મસૂરીમાં કંઈક વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. એટલે આપ કૃપા કરીને માફ કરશો. આશા છે કે શ્રીમતી દુનીચંદ એમનું રૅટિયો ચલાવવાનું વચન પાળતાં હશે.

તમારો સહૃદયી

લાલા દુનીચંદ

વકીલ

અંબાલા સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૨

૨૩૯. એસ. પી. ઍન્ડ્રૂઝ-ડચૂબને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ડચૂબ,

તમારો પત્ર મળ્યો. મસૂરીમાં મને ક્યાં રાખવાના છે તેની મને કશી ખબર નથી. બધી વ્યવસ્થા શ્રી બિરલા અને શ્રી જમનાલાલજી બજાજ કરી રહ્યા છે. પણ હું ધારું છું કે હું મસૂરી પહોંચીશ ત્યારે મને મળશો અને તે વખતે તમે મને તમારા દુઃખદ અનુભવોની બધી વાતો કહેશો.

રામદાસ અમરેલીથી હમણાં જ આવ્યો. તમારો પત્ર હું એને બતાવું છું.

તમારો સહૃદયી

એસ. પી. ઍન્ડ્રૂઝ-ડચૂબ, એસ્કવાયર
સર્વન્ટ્સ ઑફ ઈન્ડિયા સોસાયટી
લખનૌ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૩

૨૪૦. વિનોદબિહારી દત્તને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર તથા ટાઉન ફ્રેનિંગ ઇન એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા (પ્રાચીન ભારતમાં નગર યોજના) નામની તમારી ચોપડી મળ્યાં. તે બદલ તમારો આભાર માનું છું.

મારું મન એમ કહે છે કે તમારી ચોપડી હું વહેલી તકે વાંચી જઈશ એવું તમને વચન આપું, પરંતુ એ ખરેખર બની શકે તેવું નથી. મારી પાસેનાં તાત્કાલિક નિકાલ માગતાં કામોમાં મારો બધો સમય જાય છે. પણ તમારી ચોપડી હું મારી નજર સમક્ષ રાખવા માગું છું. એટલે જ્યારે પણ હું મારા કામમાંથી થોડો પણ સમય કાઢી શકું ત્યારે એમાં ક્યા વિષયો છે તેનો ખ્યાલ કરી શકું.

તમારો સહૃદયી

પ્રોફેસર વિનોદબિહારી દત્ત
૪/૧ એ, બાધાપ્રસાદ લેન
ક્લકતા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૪

૨૪૧. જંગબહાદુરસિંહને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર અને તે સાથેની છાપાની કાપલી મળ્યાં. મને લાગે છે કે જો તમે લાલાજી અને પંડિત સંતાનમને મળવાનું રાખો અને એમના સહકારથી એક જાહેર અપીલ બહાર પાડો તો તે તમારે માટે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે. સંસ્થા ટકી રહેવી જોઈએ એ બાબતમાં મને શંકા નથી. પણ એ કેવી રીતે થઈ શકે તેનો આધાર સ્થાનિક સંજોગો પર છે. લાલાજી અને પંડિત સંતાનમનું આ બાબતમાં શું કહેવાનું છે તે લોકો અવશ્ય જાણવા માગશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જંગબહાદુરસિંહ

સંપાદક, નેશન

રેલવે રોડ

લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૫

૨૪૨. રેવરન્ડ જહોન એમ. ડાલિંગ્ટનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારા પત્ર બદલ આભાર. આપણે મળેલા તે મને યાદ છે.

તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે એવો બનાવ કદી બન્યો નથી. એનો હેવાલ ક્યાં છપાયો છે તેની મને ખબર નથી. ઈશુના ઉપદેશો માટે મને અત્યંત આદર છે, તેમ છતાં જે માન્યતા હું ધરાવું છું એમ કહેવાયું છે તેવી માન્યતા મેં કદી ધરાવી નથી.

તમારો સહૃદયી

રેવરન્ડ જહોન એમ. ડાલિંગ્ટન

૧૪-૨, સદર સ્ટ્રીટ

ક્લકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૬

૨૪૩. એસ. વી. વેંકટનરસય્યનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું નથી માનતો કે બીજા બધા ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનવા માટે પોતાના ધર્મને ભૂલી જવાની જરૂર હોય. ખરી વાત એ છે કે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ધર્મને ભૂલી જાય છે ત્યારે એની સહિષ્ણુતાનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સહિષ્ણુતા એટલું માગી લે છે કે આપણા પોતાના ધર્મ માટે જે માનનો દાવો આપણે કરીએ છીએ તે માન આપણે બીજાના ધર્મને આપવું જોઈએ.

હું એમ માનું છું કે કોઈ મધ્યસ્થીની દરમિયાનગીરી વિના જ ઈશ્વર મળી શકે છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. વી. વેંકટનરસય્યન

૭, મિલર રોડ

કિલપોક, મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૭

૨૪૪. કાલિશંકર ચક્રવર્તીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

“વિધવા વિવાહ” વિશેનો તમારો પત્ર મળ્યો. તમારા પત્રના પાયામાં રહેલો તર્કદોષ તમને નથી દેખાતો? પતિ કોને કહેવાય એ વિશે છોકરી કશું જાણતી ન હોય, પોતાનો જીવનસાથી બનવાનો છે તે માણસને ઓણે કદાચ જોયો પણ ન હોય, તેઓ એક રાત પણ ભેગાં રહ્યાં ન હોય, એવા સંબંધને તમે લગ્ન કહી શકો ખરા? આવા સંબંધને લગ્ન તરીકે સ્વીકારી લેવા માટે હિંદુ ધર્મમાં મને કશો આધાર દેખાતો નથી. બીજું, પુરુષોની પવિત્રતાની હિમાયત કરવાને બહાને કાચી ઉંમરની છોકરીઓના વૈધવ્યનો બચાવ કરવાથી શો ફાયદો? પુરુષની પવિત્રતાની હિમાયત જરૂર કરીએ, પરંતુ સ્ત્રીજાતિ પર જે અન્યાય ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યો છે તેના ઉપર ઠાંકપિછોડો કરવા એનો ઉપયોગ થઈ શકે નહીં. વૈધવ્યની પવિત્રતાનો અનુભવ વિધવાને પોતાને થવો જોઈએ. એ પવિત્રતા બહારથી લાદી શકાય નહીં. આપણી પોતાની હજારો બહેનોને સાચો ન્યાય કરવાના સીધાસાદા પ્રશ્નો સાથે પશ્ચિમની લગ્નવિચ્છેદ પ્રથા અને અન્ય શિથિલતાને કશો સંબંધ નથી. આપણી પોતાની ધર્માધતાને લીધે અને આપણા એકેએક રિવાજો દુનિયાની

નૈતિક ભાવનાથી ગમે તેટલા વિરુદ્ધ હોવા છતાં તેમનો બચાવ કરવાની આપણી ટેવને લીધે હિંદુ ધર્મના પાયા ડગમગવાનો ગંભીર ખતરો ઊભો થયો છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કાલિશંકર ચક્રવર્તી
જ્યોતિ, ચિત્તાગોંગ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૮

૨૪૫. સુધાંશુકુમારી ઘોષને પત્ર

આશ્રમ,

એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. શરદબાબુ ઉપવાસ કરી રહ્યા છે એ જાણીને ઘણું દુઃખ થયું. એક યા બીજા કારણે મને તો એમ લાગે છે કે આ બિલકુલ ગેરવાજબી છે એટલે હું આશા રાખું છું કે આ પત્ર તમને પહોંચે તે પહેલાં કચારનોયે એમણે પોતાનો ઉપવાસ છોડ્યો હશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી સુધાંશુકુમારી ઘોષ
બારીસાલ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૭

૨૪૬. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર

આશ્રમ,

ગુરુવાર, ચૈત્ર વદ ૩ [એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬]

ચિ. કિશોરલાલ,

ગોમતીના^૧ ખબર મને મળ્યા જ કરે છે. મચ્છરને સારુ મચ્છરદાની ન વપરાય? ત્યાં ખોરાક ઘટ્યો એ આશ્ચર્યકારક વાત છે. ઘણી પરદેશી વસ્તુઓનો આપણે ઉપયોગ તો કરીએ છીએ. લીઠિયાવોટરનો કરી જ્વેશો. લીઠિયાવોટર એ એક ઝરાનું પાણી છે. બડાદાદા એનો હમેશાં ઉપયોગ કરતા. એન્ડૂએ મને એનો ઉપયોગ કરવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો. જરૂર ન જણાઈ તેથી મેં તો ન કર્યો. પણ ગોમતી તેનો ઉપયોગ કરી જુઓ તો ઠીક. ત્યાં ભૂખ ઓછી થઈ છે તેનું કારણ તો પાણી જ હશે. નાશિકની પાંજરાપોળ વિશે તમે લખ્યું તે પાંજરાપોળ મારા ધ્યાન બહાર નથી. એના વ્યવસ્થાપક મને મળી ગયા હતા. સત્યાગ્રહાશ્રમની શાખા તો કયાંય ખોલવાનો

૧. કિશોરલાલનાં પત્ની.

વિચાર તો ન હતો. પણ જમનાલાલજીની સૂચના એ હતી ખરી કે સારા પ્રદેશમાં માંદાઓ જ્યાં રહી શકે તેવી એક જગ્યા લેવી અને તેને અંગે નાશિકનો વિચાર થયો હતો ખરો. તેવા જ માણસોને એવી જગ્યાએ જોયા કરીએ તો તેમનાથી એવી સેવા ન થઈ શકે. એટલા સારુ અત્યારે તો આપણે જ્યાં આપણે મકાન લઈએ ત્યાં બીજા વ્યવસાયમાં ન પડી શકીએ.

હવે તો મારું રહેવાનું ૧૫ સુધી તો છે જ. જવાની તારીખ કોઈ પણ ત્યાર પછીની થશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૧

૨૪૭. પી. એસ. વારિયરને પત્ર

[એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬ કે તે પછી]

પ્રિય મિત્ર,

અષ્ટાંગશરીર નામના તમારા પુસ્તક સાથે તમારો પત્ર મળ્યો. તે બદલ તમારો આભાર માનું છું. મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે યંગ ઇન્ડિયામાં પુસ્તકોની સમાલોચના કરવાનો રિવાજ નથી. જે પુસ્તકો અત્યંત 'ઉચ્ચ કોટિનાં' હોય અને યંગ ઇન્ડિયામાંના લેખોના વિષયોને લગતાં હોય તેવાં પુસ્તકોની નોંધ એમાં કોઈ કોઈ વાર લેવામાં આવે છે.

તમારો

પી. એસ. વારિયર

કોટકલ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૮

૨૪૮. મિરઝા કાસિમ અલીને પત્ર

[એપ્રિલ ૧, ૧૯૨૬ કે તે પછી]

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. હવે મારી તબિયત બિલકુલ સારી થતી જાય છે. યંગ ઇન્ડિયા મફત મોકલવાનું મુશ્કેલ છે. ખરેખર તો કોઈ વાચનાલયમાં જઈને એ તમારે વાંચી લેવું જોઈએ. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ તો હજારોની સંખ્યામાં છે. એ બધાને મફત નકલો મોકલવી એ મારા ગજા બહારનું કામ છે.

મિરઝા કાસિમ અલી

વિદ્યાર્થી

હૈદરાબાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૮

૨૪૯. શાહ જમીલ આલમને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

એપ્રિલ ૨, ૧૯૨૬

તમારો પત્ર મળ્યો. હૃદય શુદ્ધ હોય તો માણસ સત્ય શોધી શકે છે અને તેને પામી શકે છે. એટલે આપણે દરેકે હૃદય શુદ્ધ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બીજું બધું આપોઆપ આવી મળશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૦૫૭

૨૫૦. એ. જોસેફને પત્ર

એપ્રિલ ૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

હિન્દુ પત્ર ઉપર તથા શ્રી સત્યમૂર્તિ ઉપર તમે લખેલા પત્રોની નકલો સાથેનો તમારો પત્ર મળ્યો. તમે જણાવેલી જાહેરખબરોવાળી હિન્દુની નકલો પણ મને મળી છે. હું પૂરેપૂરો એ મતનો છું કે દેશને હાનિકારક હોય એવી વસ્તુઓની જાહેરખબરો લોકહિતાર્થે ચાલતાં પત્રોએ બિલકુલ છાપવી નહીં જોઈએ. પરંતુ આવી બાબતોમાં માથું મારવું મારે માટે ઘણું મુશ્કેલ છે. હું તો એટલું જ કરી શકું કે યંગ ઇન્ડિયાની કટારો દ્વારા મારો પોતાનો મત પ્રગટ કરું. અને તે હું વખતોવખત કરતો રહું છું. તમે જોયું હશે કે આ અનૈતિક જાહેરખબરોની બાબતનો ઉલ્લેખ^૧ તાજેતરમાં જ કરવાનો મારે પ્રસંગ આવ્યો હતો.

તમારો સહૃદયી

એ. જોસેફ, એસ્કવાયર

૫૧૯, સિલ્વર સ્ટ્રીટ

સેન્ટ ટોમસ માઉન્ટ

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૬૨

૧. જુઓ “સર્વ હક સ્વાધીન રાખો”, ૨૫-૩-૧૯૨૬.

૨૫૧. ધીરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

ખાટીકામના હેવાલ સાથેનો તમારો પત્ર મળ્યો. થોડા વખત ઉપર સતીશબાબુ અહીં આવ્યા હતા ત્યારે મારે તેમની સાથે તમારે વિશે વાત થઈ હતી. એમણે મને કહ્યું હતું કે તમને બનતી મદદ કરવા પોતે ઈતેજર છે. મારી પાસે ચરખા સંઘનાં નાણાં સિવાય ખરેખર બીજું એકે ફંડ નથી જેમાંથી હું તમને પૈસા મોકલી શકું. અને ચરખા સંઘનાં નાણાં તો નિયમ મુજબ જ વાપરી શકાય. એટલે હું જરૂર ઈચ્છું છું કે તમે સતીશબાબુને લખો અને તમારે જોઈએ તે મદદ એમની મારફતે મેળવો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ધીરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તા
વિદ્યાશ્રમ
બિયામી બજાર પોસ્ટ ઓફિસ
સિલહટ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૦૯

૨૫૨. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણ,

તમારો તાર મળ્યા પછી તરત જ હનુમંતરાવ વિશે મેં તમને પત્ર^૧ લખ્યો હતો, તે તમને મળ્યો હશે. મારો તાર પણ તમને મળ્યો હોવો જોઈએ. તમારા પત્ર સાથે મેં એક પત્ર હનુમંતરાવની પત્ની માટે અને બીજા પત્ર હનુમંતરાવના ભાઈ માટે મોકલ્યો હતો. આ પત્રો તમને મળ્યા છે કે નહીં તે જાણવા હું ઉત્સુક છું. હવે હું તમને એક એવો પત્ર મોકલું છું જે હનુમંતરાવને સરનામે રવાના કરવામાં આવ્યો હતો, પણ એમને પહોંચ્યો ન હોવાથી અહીં પાછો આવ્યો છે. એ હું તમને એટલા માટે મોકલું છું કે એમાં આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે. હું તમારો પત્ર આવવાની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કૃષ્ણ
નેલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૦

૨૫૩. એન. એસ. વરદાચારી અને એસ. વી. પુણ્તાંબેકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમે સાથે મળીને લખેલો નિબંધ^૧ અત્યારે સુધરી રહ્યો છે અને એ જણાવતાં મને દુઃખ થાય છે કે એમાં ઘણી બધી ત્રુટિઓ છે. જેના ઉતારા લેવા છે તે પુસ્તકો અને સંદર્ભો તમે પ્રૂફ વાંચનાર શોધી લેશે એવી અપેક્ષા રાખી છે. પણ પુસ્તકો મેળવવાં શી રીતે? જેની પૃષ્ઠ-સંખ્યા તમે આપી નથી, એવાં અવતરણો શી રીતે શોધી કાઢવાં? તમને નથી લાગતું કે એ અવ-તરણો તમારે જાતે જ સ્વચ્છ અક્ષરે ઉતારીને યોગ્ય સ્થળે મૂકવાં જોઈતાં હતાં અને તેના સંદર્ભો આપવા જોઈતા હતા? બીજું, પાદટીપમાં સંદર્ભો આપીને તમારાં બધાં વિધાનોનું તમે સમર્થન કર્યું નથી. વિશેષનામો જાણે સામાન્ય શબ્દો હોય એવી રીતે લખાયાં છે. આવી રીતે લખાયેલાં બધાં નામો શોધી કાઢવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે. બંને નિબંધોનું સંકલન કરવામાં પણ ઉતાવળ થઈ લાગે છે. આ ત્રુટિઓને કારણે છાપવાનું કામ લગભગ અટકી પડ્યું છે. મોં ફાડીને ઊભેલી આ મુશ્કેલીને કઈ રીતે પહોંચી વળવું તે મને સમજતું નથી. સંદર્ભો ક્યાંથી મેળવવા? આનો ઉપાય તમે સૂચવી શકો છો? તમારામાંથી એક જણ અહીં આવીને ખૂટતી વિગતો પૂરી પાડે તો કામ જલદી થાય. અથવા તમે કહેતા હો તો એક નકલ તમારામાંથી એક જણને હું મોકલી આપું. આ પત્ર તમને બંનેને તમારે અલગ-અલગ સરનામે રવાના કરવામાં આવ્યો છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એન. એસ. વરદાચારી

એરોડ

શ્રીયુત પુણ્તાંબેકર

હિંદુ યુનિવર્સિટી

બનારસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૧

૧. હેન્ડ સ્પિનિંગ એન્ડ હેન્ડ વીવિંગ : ઇન ઇસે : લેખકો એસ. વી. પુણ્તાંબેકર અને એન. એસ. વરદાચારી.

૨૫૪. દેવચંદ પારેખને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર [એપ્રિલ ૨, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈ દેવચંદભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ૧૩મી તારીખે બે વાગ્યે અહીં સમિતિ^૨ની બેઠક રાખી છે એ સમજ્યો. હું તૈયાર હોઈશ.

બાપુના
આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૫૭૧૧

૨૫૫. હરખર્ટ ઍન્ડરસનને પત્ર^૩

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. યંગ હિન્ડિયા વિશે હું તપાસ કરું છું. એ સાચું છે કે બધાં લવાજમો સ્વીકારવાનું ત્રણ ત્રણ મહિને અથવા વર્ષે વર્ષે કરવામાં આવે છે. જો એમ ન કરીએ તો હિસાબ રાખવો ઘણો જ અઘરો થઈ પડે. એટલે સાચો રસ્તો એ છે કે ૧લી માર્ચથી ગ્રાહક થવું અને આત્મકથાનાં પ્રકરણો શરૂ થતાં હોય ત્યાંથી પાછલા અંકો મંગાવી લેવા. પ્રોહીબિશન કનવેન્શન [મદ્યનિષેધ સંમેલન]ની મારી સમાલોચનાની એક નકલ હું આ સાથે મોકલું છું. અથવા જો બનશે તો એ સમાલોચના યંગ હિન્ડિયાના જે અંકમાં છપાઈ છે તેની નકલ મોકલીશ.

તમારા પત્રના છેલ્લા પેરેગ્રાફ સંબંધમાં જણાવવાનું કે દારૂબંધીની જે ચળવળનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં પિકેટિંગ એ ચળવળનું હાઈ હતું. આસામમાં મિ. ઍન્ડ્રૂઝે કરેલી તપાસના રિપોર્ટ-માંથી તમે જોયું હશે કે આ પિકેટિંગ મૂંગા અને ખુલ્લા બંને જાતના વિરોધ સહિત અત્યંત પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં કરવામાં આવ્યું હતું. કાયમ ટકે એવો એકમાત્ર ઉપાય સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ છે, કેમ કે દારૂડિયો તો એક રોગગ્રસ્ત માણસ છે, જે પોતાની મેળે દારૂ છોડે એ બિલકુલ અસંભવિત

૧. ટપાલની છાપ પરથી.

૨. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિ.

૩. એમના તા. ૩૦-૩-૨૬ના પત્રના જવાબમાં. એ પત્રમાં રેવરન્ડ ઍન્ડરસને પોતાના પ્રોહીબિશન ત્રૈમાસિકના પ્રથમ અંક માટે ગાંધીજી પાસેથી સંદેશો માગ્યો હતો.

છે. સંપૂર્ણ દારૂનિષેધના રૂપમાં બહારની મદદ મળે તો એમનામાંના ઘણા એને ખુશીથી આવકારશે. એટલે હું માનું છું કે પિકેટિંગ અને દારૂનિષેધ બંને સાથે ચાલવાં જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ

રેવરન્ડ હરબર્ટ ઓન્ડરસન

પલ, કિંગ્ઝ રોડ

હાવરા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૬૬

11608

૨૫૬. એલ. ગિબાર્ટીને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. તમારી દરખાસ્ત પાછળ રહેલી ભાવનાની હું કદર કરું છું. પરંતુ હું મારી જાતને એ બોલે ઉઠાવવા તદ્દન અયોગ્ય માનું છું. જુલમ નીચે કચડાતા લોકોની સેવા કરવાની મારી રીતો પણ સામાન્ય રીતે સમાજવાદીઓ જે રીતો સ્વીકારે છે તેના કરતાં ઘણી જુદી છે, અને તે પણ હજી પ્રયોગદશામાં છે. એટલે જે સંસ્થાને હું પૂરેપૂરી ઓળખતો નથી અને જેની સેવા હું સારી રીતે કરી શકું તેમ નથી એવી કોઈ સંસ્થામાં જોડાતાં હું અચકાઉં છું.

તમારો સહૃદયી

એલ. ગિબાર્ટી, એસ્કવાયર

સેક્રેટરી, ઈન્ડિયન ડિપાર્ટમેન્ટ

લિગાગેગેન કોલોનિયલ ગ્રોઈલ ઉન્ડ

ઉન્ટરડુકુંગ

બેમ્બરગર સ્ટ્રાસ ૬૦

બર્લિન, ડબલ્યુ, ૫૦

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૫૮

૧. સંસ્થાનોમાં લોકો પર થતા અત્યાચારો અને જુલમોના વિરોધમાં સ્થપાયેલી લીગ તરફથી ગાંધીજીને વિનંતી કરવામાં આવી હતી કે એમનું નામ હિંદુસ્તાન માટેના આંતરરાષ્ટ્રીય અધ્યક્ષ તરીકે રાખવા દેવામાં આવે. આના જવાબમાં આ પત્ર લખાયો છે. આ લીગની શાખાઓ ઘણા દેશોમાં હતી.

૨૫૭. હેલેન હાઉસડિંગને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારો આગ્રહ ફળીભૂત નીવડયો અને તમે થોડા જ વખતમાં અહીં આવી જશો એ જાણીને આનંદ થયો. હવે હું તમને વધારે લાંબો સમય નિરુત્સાહી કરવાનો નથી, તેમ કશી ચેતવણી પણ આપવાનો નથી. હું આશા રાખી રહ્યો છું કે અહીં તમે તમારી તબિયત સાચવી શકશો અને તમને નિરાશ થવાનું કોઈ કારણ નહીં મળે. તમને જોઈતી બધી સગવડ આપવા અને કામમાં પરોવાયેલાં રાખવા હું મારાથી બનતું કરીશ.

જાતે કાંતેલા ઊનનો જે નમૂનો તમે મોકલ્યો છે તે ઘણો સારો છે.

હા, એ બેકનું નામ “બેક ઓફ બરોડા, અમદાવાદ” છે.

તમારું સીવવાનું મશીન, તમારી સંગીતની ચોપડી અને તમારા પુસ્તકાલયની બીજી બધી ચોપડીઓ પણ જરૂર લેતાં આવજો. હિંદુસ્તાની શીખવા માટે તમારે જે સગવડ જોઈશે તે તમને આપવામાં આવશે.

તમારો સહૃદયી

ફ્રોઉલીન હેલેન હાઉસડિંગ

૨૬, વિન્ડનબર્ગસ્ટ્રાસ

વેરનિંગ રોડ, એ. હાર્ઝ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૫૯

૨૫૮. ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. કૃષ્ણ^૧ મારફતે મેં તમને તથા હનુમંતરાવની વિધવાને મોકલેલા પત્રો^૨ તમને હજી મળ્યા નથી તે જાણ્યું. મારા મનમાં લેશ પણ શંકા નથી કે કંઈ નહીં તો હાલ પૂરતું તમારે કમાવાનું ચાલુ રાખવું જોઈએ અને જેમના નિર્વાહની જવાબદારી તમારે માથે આવી પડી છે તેમના જીવનની ગૂંચો બને એટલી ઉકેલી આપવી જોઈએ.

હનુમંતરાવની વિધવાને લખેલા પત્રમાં મેં લખ્યું છે કે જે તેઓ અહીં આશ્રમમાં રહેવા આવશે તો તે આવકારદાયક બનશે અને આશ્રમવાસીઓ એમની બને એટલી સંભાળ રાખશે.

૧. જુઓ “સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર”, ૨૧-૩-૧૯૨૬.

૨. જુઓ “શ્રીમતી હનુમંતરાવને પત્ર”, ૨૧-૩-૧૯૨૬ તથા “ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર”, ૨૧-૩-૧૯૨૬.

એટલું ધ્યાનમાં લેશો કે આ કેવળ વિવેક ખાતર લખાતું નથી. એટલે જો એમનાથી કોઈ પણ ઉપાયે અહીં આવી શકાય તેમ હોય તો આવવામાં એમણે સંકોચ ન રાખવો જોઈએ.

તમારું પુસ્તક જોયા વિના જ હું એની પ્રસ્તાવના લખી આપું એવું તમે નહીં ઈચ્છતા હો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. વી. રામસ્વામી

વિઝાગાપટ્ટમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૨

૨૫૯. આર. ડી. સુબ્રહ્મણ્યમને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો, તેમ જ તમે મોકલેલું સૂતરનું પડીકું પણ મળ્યું. અત્યારે એ સૂતરનો આંક કઢાવાઈ રહ્યો છે. તમારા તરફથી બીજું વધારે સૂતર આવવાની રાહ જોઈશ.

આશા છે કે મારા અગાઉના પત્રમાંથી એવો અર્થ નહીં નીકળતો હોય કે સૂતરનો આંક ૨૦થી ઊંચો ન હોવો જોઈએ. મારા કહેવાની મતલબ એ હતી કે સૂતર ૨૦થી ઓછા આંકનું ન હોવું જોઈએ. તમે મોકલેલું સૂતર બધું જો એક્સરખું ૫૫ આંકનું નીકળશે, તો તે કારણે એ ઊલટું વધુ આવકાર્ય ગણાશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત આર. ડી. સુબ્રહ્મણ્યમ

વેસ્ટ શ્રીરંગપ્પાલયમ રોડ એક્સટેન્શન

સાલેમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૩

૨૬૦. જી. પી. નાયરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. “રિપબ્લિક” [પ્રજાસત્તાક રાજ્ય] શબ્દના અર્થ બાબતમાં તમે મને પહેલાંના કરતાં વધારે ગૂંચવાડામાં મૂકી દીધો છે. હું જોઉં છું કે તમારા અને મારા વિચારોમાં આસમાન જમીન જોટલું અંતર છે. તો પછી પ્રોત્સાહનનો કોઈ પત્ર હું તમને કેવી રીતે મોકલી શકું?

હું જરા પણ એમ માનતો નથી કે અસહકારની ચળવળ એનું આકર્ષણ ગુમાવી બેઠી છે. અને બારડોલીનો નિર્ણય એક મોટી ભૂલ હતી એમ પણ હું બિલકુલ માનતો નથી. અને પહેલાંના કરતાં પણ આજે વધુ ખાતરીપૂર્વક માનું છું કે જે લોકોને ગરીબો માટે લાગણી હોય અને જેઓ ગરીબોનું માનસ સમજતા હોય તેઓ પોતાની બધી શક્તિ રેંટિયો અને ખાદીના પ્રચારમાં તથા પરદેશી કાપડના બહિષ્કારમાં કામે લગાડે એના જેવું રૂંદું બીજું એકેય કામ નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જી. પી. નાયર

સંપાદક, “રિપબ્લિક”

મોલ રોડ, કાનપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૪

૨૬૧. પી. ગોવિંદન કુટ્ટી મેનનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારા જવાબો આ રહ્યા :

૧. ઈશ્વરને મારે પ્રત્યક્ષ જોવો છે. પરંતુ મેં કલ્પી રાખેલા સ્વરૂપમાં નહીં, પણ તે જોવો હોય તેવા જ રૂપમાં.

૨. બ્રહ્મચર્યનો હું જે અર્થ કરું છું એ અર્થમાં જે આખી દુનિયા બ્રહ્મચર્ય પાળતી થઈ જાય, તો આજે તેનું જે સ્વરૂપ છે તેના કરતાં લાખ દરજ્જે ચડિયાતું બની જાય. પરંતુ મને લાગે છે કે આખી દુનિયા એકાએક સંપૂર્ણ આત્મસંયમવાળું જીવન જીવતી થઈ જાય એવું બનવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે. એટલા માટે આપણે ગૃહસ્થાશ્રમ, જે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યથી નીચલી કક્ષા છે તેની વાત કરીએ છીએ.

૩. નજીકના ભવિષ્યમાં હું કેરળ આવું એવી બહુ આશા નથી. તમારી એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે કે અસ્પૃશ્યો અને અનુપસાર્યોને જીવન શુદ્ધ બનાવવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો નથી. એવો ઉપદેશ આપાય છે એટલું જ નથી, તેઓ શુદ્ધ જીવન રાખે છે પણ ખરા.

૪. અંગ્રેજ સદંતર નાબૂદ થવું જોઈએ એવું હું કહેતો નથી. પરંતુ દરેક પ્રાંતમાં વસતા લાખો લોકોની દૃષ્ટિથી વિચાર કરશો તો તમને સમજશે કે એમને માટે અંગ્રેજ ભાષા શિક્ષણનું માધ્યમ કદી પણ બની શકે એમ નથી. દેશની અંદર પ્રાંત-પ્રાંત વચ્ચે વિચારવિનિમયની ભાષા હિંદી હોવી જોઈએ અને હિંદુસ્તાન અને દુનિયાની વચ્ચેના વિચારવિનિમયની ભાષા અંગ્રેજી હોવી જોઈએ. એટલે, સમય અને મહત્ત્વ બંને દૃષ્ટિએ અંગ્રેજીનું સ્થાન ત્રીજું આવે છે.

૫. હું નથી માનતો કે હિંદુસ્તાનમાં અથવા બીજા કોઈ પણ દેશમાં કદી પણ એક જ ધર્મ પ્રવર્તશે. પરંતુ એકબીજાના ધર્મ પ્રત્યે સાચો આદર અને સહિષ્ણુતા જરૂર રહેશે અને રહેવાં જોઈએ.

૬. જો દરેક વ્યક્તિ નિયમિત કાંતે તો હાથે કાંતેલું સૂતર વધી તો નહીં પડે, પણ બધાને ચાલે એટલું સૂતર પેદા થશે. અને તે પણ દુનિયાએ કદી કલ્પના ન કરી હોય એટલી ઓછી મહેનતે અને ઓછા ખર્ચે પેદા થશે. અને તેમ છતાં જો સૂતર વધી પડશે, તો કાંતવા પાછળ દરેક વ્યક્તિ જે સમય આપતી હશે તેમાં આપોઆપ ઘટાડો કરી શકાશે.

૭. લોકો સમક્ષ તદ્દન સામાન્ય માણસ ન કરી શકે એવું મેં કશું રજૂ કર્યું નથી. દાખલા તરીકે, રેંટિયો ચલાવવો, વિલાયતી કાપડ છોડવું, દારૂનો ત્યાગ કરવો, હિંદુમુસ્લિમ એકતામાં માનવું અને તે વધારવા પ્રયત્ન કરવો, અંત્યજને પોતાનો ભાઈ માનવો, અથવા પોતાની માતૃ-ભાષા ઉપરાંત હિંદી શીખવું, આ બધું દરેક જણ કરે એમાં શી મુશ્કેલી છે ?

૮. માણસનો આહાર આટલી ચીજોનો બનેલો હોવો જોઈએ : અનાજ, ફળફળાદિ, દૂધ અને વાપરવા જ પડે તો બને એટલા ઓછા મસાલા. ચરબીવાળા પદાર્થ બહુ ન ખાવા જોઈએ. દરેક પ્રકારનો ખોરાક કેટલા પ્રમાણમાં અને કેવા પ્રકારનો લેવો તે સાચેસાચ કાળજીપૂર્વકના પ્રત્યક્ષ અખતરા કરીને નક્કી કરવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. ગોવિંદન કુટ્ટી મેનન

ખંડારથિલ હાઉસ

પુદુકોડ, ઓટ્ટાપાલમ થઈને

દક્ષિણ મલબાર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૫

૨૬૨. ધર્મવીરને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

ભાઈ ધર્મવીરજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. ચિત્તની ઓકાગ્રતા અભ્યાસ વડે જ સાધી શકાય છે.

(૧) શુભ અને ઈચ્છવાજ્ઞેગ વિષયમાં લીન થવાથી ઓકાગ્રતાનો અભ્યાસ થઈ શકે છે. જેમ કે કોઈ દરદીઓની સેવામાં ઓકાગ્ર બને છે, કોઈ અંત્યજ્ઞેની સેવામાં, કોઈ ચરખો ચલાવવામાં અને કોઈ ખાદીના પ્રચારમાં ઓકાગ્ર બને છે.

(૨) હૃદયના ખરા ભાવથી શ્રદ્ધાપૂર્વક રામનામ ઉચ્ચારવાથી પણ કેટલાક ઓકાગ્ર થાય છે.

(૩) કેટલાક યોગાદિ ક્રિયા કરીને ઓકાગ્ર બને છે.

તમારો
મોહનદાસ ગાંધી

શ્રી ધર્મવીર
વૈદિક પુસ્તકાલય
લાહોર રોડ, લાહોર

[મૂળ હિંદી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૪

૨૬૩. રામરીષ ઠાકુરને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

મહાશય,

આપનો પત્ર મળ્યો છે. મૌલાના શૈક્તઅલીએ પોતાનું થોડા મહિનાનું સૂતર મોકલ્યું છે અને બાકીનું પણ મળી જવાની ઉમેદ છે. પોતાનું સૂતર નહીં મોકલનાર ગમે તે વ્યક્તિ હશે તોપણ તે છેવટ સુધી સભ્ય નહીં રહી શકે. મૌલાના મહમદઅલીનું સૂતર આવ્યું નથી, એટલે તેઓ સભ્ય પણ નથી.

આપનો
મોહનદાસ ગાંધી

શ્રી રામરીષ ઠાકુર
નં. ૨૨, ગોએન્કા લેન, બડા બજાર
ક્લકત્તા

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૮૫

૨૬૪. મણિલાલ ગાંધીને પત્ર

ઓપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

ચિ. મણિલાલ,

તમારો રામદાસ ઉપરનો કાગળ વાંચ્યો. જ્ઞાતિમાનો પણ વાંચ્યો. ને મને એ શંકા તો હતી જ. જલભાઈએ કંઈક ઈશારો કર્યો જ હતો. તમે સ્વતંત્ર છો એટલે મારાથી બળાત્કાર તો ન જ થાય. પણ મિત્ર તરીકે લખું છું.

તમારી ઈચ્છા ધર્મ વિરુદ્ધ છે. તમે હિંદુ ધર્મ પાળો અને જ્ઞાતિમા ઈસ્લામ પાળે એ તો એક મ્યાનમાં બે તલવાર થઈ અથવા તમે બંનેએ ધર્મને છોડ્યો. પછી તમારી પ્રજા કયો ધર્મ પાળે? કોની છાયા નીચે ઊછરે? જ્ઞાતિમા કેવળ તમને પરણવાને સારુ પોતાનો ધર્મ બદલે તો તે ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે. ધર્મ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે વચ્ચની જેમ સગવડ ખાતર બદલી શકાય. ધર્મને ખાતર તો મનુષ્ય વિવાહ તજે, ઘર તજે, દેહ તજે પણ ધર્મ કોઈને ખાતર ન તજાય. જ્ઞાતિમા પોતાના બાપને ઘેર માંસાહાર ન કરે? જો ન કરે તો જ્ઞાતિમાએ ધર્મ બદલ્યા જેવું થાય.

સમાજની દૃષ્ટિએ પણ આ સંબંધ ન થવા યોગ્ય છે. તમારા સંબંધથી હિંદુમુસલમાન પ્રશ્નને મોટો ધક્કો પડોયે. બંને વચ્ચે બેટીવ્યવહાર એ આ પ્રશ્નનો નિકાલ નથી. તમે મારા પુત્ર છો એ તમારાથી ભુલાય નહીં, સમાજ પણ ન ભૂલે.

તમે આ સંબંધ બાંધો તો તમારાથી સેવા થઈ ન શકે. તમે ઇન્ડિયન ઓપીનિયન ચલાવવા પણ અયોગ્ય બનો એમ મને ભાસે છે.

તમારે પછી હિંદુસ્તાન આવીને વસવું એ તો હું અસંભવિત માનું છું.

બાની રજા હું માગી ન શકું, તે આપે પણ નહીં; તેનો જન્મારો તો તદ્દન કડવો જ થાય.

આ સંબંધમાં તમે ક્ષણિક સુખને જ વિચાર્યું છે. અંતિમ સુખને તમે સ્થાન જ નથી આપ્યું.

શુદ્ધ પ્રેમ તો ભાઈબહેનનો હોય. આમાં તો વિષયસુખ પ્રધાન વસ્તુ છે.

તમે મૂર્છામાંથી જાગો એમ ઈચ્છું છું. હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે રામદાસ અને દેવદાસ પણ સ્વતંત્ર રીતે મારા જ અભિપ્રાય ઉપર આવેલા છે.

બાની પાસે આ વાત કરવાની મારી હિંમત ચાલી નથી.

તમને પ્રભુ સાચો માર્ગ બતાવે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૧૧૧૮

શ્રીમતી સુશીલાબહેન ગાંધીના સૌજન્યથી

૨૬૫. માનસિંગ જસરાજને પત્ર

આશ્રમ,

એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ માનસિંગ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારું અનુમાન તદ્દન સાચું છે. મને દીકરી જ નથી. અને પેલી ભાઈ, એ તો દરેક ઠેકાણે ધર્તિગ ચલાવી જ રહેલી છે. નવજીવનમાં એક વખત તો એ વિશે આવી ગયું છે. ફરી પાછો લખીશ.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

શ્રી માનસિંગ જસરાજ

શ્રીયુત શામળભાઈ બાબરભાઈને ત્યાં

એડન કેમ્પ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૯૦

૨૬૬. નરભેરામ પો. મહેતાને પત્ર

આશ્રમ,

એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

ભાઈ નરભેરામ પોપટલાલ,

- ઋષિ દયાનંદ સરસ્વતીના પુસ્તક વિશે હું જે લખી ગયો છું તેથી વિશેષ લખવાની ઈચ્છા નથી.
૨. રજસ્વલા એ સ્ત્રીઓને સારું માસિક વ્યાધિ છે. એ વખતે દરદીને અત્યંત શાંતિની આવશ્યકતા છે. અને કામી પુરુષનો સંગ તેને સારું ભયંકર વસ્તુ છે.
 ૩. જે કારણ ઉપર બતાવ્યું એ જ કારણ પ્રસૂતાને લાગુ પડે છે. અને તેને ઓછામાં ઓછા ૨૦ દિવસનો આરામ આપવામાં આવે છે એ રિવાજ બહુ સારો છે એમ હું માનું છું. સગાંસાઈ સ્ત્રીવર્ગમાંથી પણ તેને નથી અડી શકતાં એ અતિશયતા છે.
 ૪. આચાર એટલે માનવું તેવું કરવું એ યથાર્થ લાગે છે.
 ૫. અમરેલી કાર્યાલયમાં કોઈને યોગ્યતાથી વધારે પગાર આપવામાં આવે છે એવું નથી. ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધારે આપવામાં આવે છે એવું પણ નથી.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

શ્રી નરભેરામ પોપટલાલ મહેતા, રાણસીકી

પોસ્ટ કુંભાજીની દેરડી (કાઠિયાવાડ)

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૯૧

૨૬૭. ચિમનલાલ ભો. પટેલને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ ચિમનલાલ,

ઉત્તમ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓની સાથે તન્મય થવાથી આપી શકાય. એમ થવાને સારુ શિક્ષકે પૂરી તૈયારી શીખવવાના વિષયની કરવી જોઈએ.

૨. ગીતાજી અને રામાયણ વિચારપૂર્વક વંચાય તો તેમાંથી બધું મળી રહે છે.
૩. ખોરાકમાં ઘઉં, દૂધ અને લીલોતરી એટલું મુખ્યત્વે બસ થાય. મસાલાનો અને તેલનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે.
૪. સાંજના બહુ ભૂખ લાગે છે તો થોડુંક દૂધ પીવું અને તે ભારે લાગે તો નારંગી કે દ્રાક્ષ અથવા એવું લીલું ફળ ખાવું. સવારસાંજ યથાશક્તિ ખુલ્લી હવામાં ઉત્સાહપૂર્વક ફરવું જોઈએ.
૫. હૃદય પવિત્ર કરવા અને એકાગ્ર થવાને સારુ મજકૂર પુસ્તકોનું વાચન, મનન અને જ્યારે શુભ કાર્યમાં ન રોકાયેલા હોઈએ ત્યારે રામનામનું રટણ બહુ મદદગાર છે.
૬. આપણે તો પ્રયત્નવાન રહીએ અને શ્રદ્ધા રાખીએ કે પ્રયત્નનું ફળ મળ્યા વિના રહેવાનું જ નથી.
૭. રાગદ્રોષાદિનો સર્વાંશિ ક્ષય થવો એ જ ઈલાજ આ આત્મદર્શનનો છે.
૮. શુભ પ્રવૃત્તિથી પરમ શાંતિ અવશ્ય મળી શકે.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

શ્રી ચિમનલાલ ભોગીલાલ પટેલ

મકનજીની ચાલ,

ઘાટકોપર, મુંબઈ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૯૨

૨૬૮. ડાહ્યાભાઈ મ. પટેલને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬

ભાઈ ડાહ્યાભાઈ,

. . .^૧ તમે અંતર્નિરીક્ષણ ભણું કર્યું છે. તમે રેંટિયામાં જ લીન થઈ શકશો, એથી ભારે લોકસેવા થઈ શકે છે, એવી શ્રદ્ધા રાખશો તો મારી ખાતરી છે કે તમને સંતોષ થશે. અને અંતે તેનું રૂડું પરિણામ પણ તમે જ્ઞેશો. પણ રખેને તમારી ધીરજનો તમે આંક બાંધી મૂકો. આંક બંધાય તે ધીરજ ન હોય. તમારા નિશ્ચયમાં તમે સફળ થાઓ.

બાપુના આશીર્વાદ

શ્રી ડાહ્યાભાઈ મનોરદાસ પટેલ
ધોળકા

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૯૩

૨૬૯. એક બહેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર વદ [૫]^૨ [એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬]

વહાલાં બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. તમારે દુઃખે દુઃખી થાઉં છું. તમારા પતિને લઈને તમે અહીં આવો અથવા તો તમારા પતિને મોકલો તો હું અવશ્ય તેમની સાથે વાતચીત કરીશ. શાંતિ આપવા પ્રયત્ન કરીશ. અહીં લાંબો વખત તો નહીં રહી શકો. મારે પોતાને થોડા દિવસમાં મસૂરી જવાનું છે. એટલે તમે બંને અથવા તમારા પતિ અહીં આવે તો તુરત આવી જવું જ્ઞેઈઓ. તમે શ્રદ્ધા અને ધીરજ ન ખોશો. દુઃખમાં સુખ જ્ઞેજ્ઞે. સાવિત્રીની શક્તિ તમારામાં ન જ આવી શકે એવો ઊલટો આંક બાંધી બેસવાની કંઈ જ જરૂર નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૬

૧. મૂળ પ્રમાણે.

૨. મૂળમાં ચૈત્ર વદ ૬ છે. પરંતુ તે દિવસે નહોતો શનિવાર કે નહોતી ૩૭ એપ્રિલ.

૨૭૦. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર વદ [૫]^૧ [એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬]

ચિ. દેવદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. રામદાસે પણ કાગળ બતાવ્યો. તે વિશે તો રામદાસ જ લખશે. તમારું રહી જવાનું થયું એ યોગ્ય જ છે. સિદ્ધયા કાકાની પાસે રહે છે. એને તુરત પાછું આવવાનું છે. એટલે આજે સ્વામી એની ઉપર કાગળ લખવાના છે. એ કાગળ સિદ્ધયાને સોમવારે મળે. એટલે મંગળબુધ સુધીમાં પ્રભુદાસના અહીં આવ્યા પછી વિચારવાનું રહ્યું. તેની તબિયતમાં કંઈ ભારે બગાડો થયો છે એવું તો નથી. સાજા માણસની તબિયત ત્યાં સારી ન રહે એમાં તો સાજા માણસનો જ દોષ હશે ના? અને તમને તો કંઈ માંદામાં ગણાય નહીં. લીમડાનો રસ પીવાનું શરૂ કર્યું એ ઠીક થયું. માનસિક વ્યાધિ જરાયે ન ભોગવવી એ આવશ્યક છે. પેલી જર્મન બાઈ હેલન હાઉસડિંગ આવવા માગતી હતી. તેને રજા મળી ચૂકી છે. એટલે હવે એ મહિનામાસમાં અહીં પહોંચશે એમ જણાય છે. એ મીરાંબાઈની જોડી જ હોય એવું લાગે છે. પંચગનીને સારું જગ્યાની તજવીજ શરૂ કરી દીધી છે. મથુરાદાસને નોખો કાગળ નથી લખતો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૭

૨૭૧. ઠાકોરલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર વદ [૫]^૨ [એપ્રિલ ૩, ૧૯૨૬]

ભાઈ ઠાકોરલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને કાગળ વાટે દોરવા અથવા તો સલાહ આપવી એ ન બને તેવું જોઈ છે. તમે તમારો અભ્યાસ છોડીને આશ્રમમાં રહો એમ તો હું ઈચ્છતો જ નથી. . . . જ્યારે તમને રજા પડે ત્યારે તમે અહીં આવી જાઓ તો આપણે વાતો કરી શકીએ અને કંઈ આશ્વાસન કદાચ તમને મળે. ખાદી ભંડારોમાં રેશમનો સામાન રાખવા જતાં કેટલીક મુસીબતો નડી તેથી કાઢી નાખવો પડ્યો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૧૮

૧. અને ૨. મૂળમાં ચૈત્ર વદ ૬ છે. પરંતુ તે દિવસે નહોતો શનિવાર કે નહોતો ૩જી એપ્રિલ.

૨૭૨. રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ

[એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૬]^૧

આપણી પાસેનો કીમતી સમય આપણે વેડફી ન નાખવો જોઈએ. આપણે ગમે તે ધર્મના હોઈએ તેનો વાંધો નથી. પણ જે અઠવાડિયું થોડા જ દિવસમાં શરૂ થવાનું છે તે ઊંડા આત્મચિંતનનું અઠવાડિયું બની રહેવું જોઈએ. દરેક સ્ત્રીપુરુષ પોતાની જાતને પૂછે કે પોતાની જન્મભૂમિ માટે પોતે શું કર્યું છે. માત્ર ભાષણો કરવાથી કે ધારાસભાઓમાં જવાથી કે સ્વરાજ્ય વિશે નિબંધો લખવાથી કે છાપાં ચલાવવાથી પણ સ્વરાજ્ય મળવાનું નથી. આ બધી વસ્તુઓ જોકે મદદરૂપ થઈ શકે છે અને એમાંની કેટલીકને જરૂરી પણ ગણી શકાય છે; પણ એવું શું છે જે ઝાઝી તકલીફ ઉઠાવ્યા વિના દરેક જણ કરી શકે છે, જેનાથી દેશની સંપત્તિ વધે એમ છે, જે આપણી સંપ અને સંગઠનની શક્તિ વધારે છે, અને જે આપણને એકબીજા પ્રત્યે ભ્રાતૃ-ભાવનો અનુભવ કરાવે છે? આનો જવાબ નિઃસંકોચ રેંટિયો જ છે. એટલા માટે જ મેં આ સપ્તાહ દરમ્યાન જ્વેરશોરથી ખાદીનો પ્રચાર કરવાની ભલામણ કરી છે. એટલે જ તમે કંઈક ખાદીકાર્ય ન ઉપાડવું હોય તો હજી બહુ મોડું થયું નથી. દરેક નાની વસ્તુ ઉપયોગી થાય છે. દરેક જગ્યાએ મુખ્ય કેન્દ્રોમાં ખાદી વેચાયા વિનાની પડેલી છે. દાખલા તરીકે તામિલનાડમાં, બિહારમાં, પંજાબમાં, ગુજરાતમાં, બંગાળમાં, અને બીજાં અનેક સ્થળે. તમારે અમુક જ પ્રાંતનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તમે જ્યાં હો ત્યાં જ તમે ખાદી ન પહેરતા હો તો અત્યારે થોડી ખાદી ખરીદો, એટલે દેશભરમાં પડી રહેલી ખાદી ખપાવવામાં તમે મદદ કરી શકશો. જો તમારી પાસે ખાદી પૂરતી હોય અને વધારે ખરીદવાની તમારે જરૂર ન હોય, પણ જો તમારી પાસે ફાજલ પાડી શકાય તેવા પૈસા હોય તો તે દાન તરીકે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને મોકલી આપો. એ પૈસા ખાદી પેદા કરવામાં વપરાશે. જો તમારી પાસે થોડો ફાજલ સમય હોય (અને કોની પાસે નથી હોતો?) તો તે સમય તમે જાતે રેંટિયો કાંતવામાં આપો અને તૈયાર થયેલું સૂતર ચરખા સંઘને મોકલી આપો. જો તમારે તમારું કહ્યું માને એવા કોઈ મિત્રો હોય તો મેં હમણાં જ બાબતો કહી તે બધી અથવા એમાંની કોઈ પણ કરવાનું તમે એમને કહો. યાદ રાખો કે ખાદીકામમાં ફાળો આપવાથી તમે ગરીબ લોકો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવો છો, સ્વરાજ્યના ધ્યેયને મદદ પહોંચાડો છો અને દેશબંધુની સ્મૃતિ કાયમ કરવામાં ભાગ લો છો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૮-૪-૧૯૨૬

૧. જુઓ “સપ્તાહમાં એકટાણું”, ૪-૪-૧૯૨૬.

૨૭૩. બ્રહ્મચર્ય વિશે

આજકાલ બ્રહ્મચર્ય વિશે મારી ઉપર કાગળોનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે. તેમાંથી એકમાં રહેલા કેટલાક પ્રશ્નનો ઉત્તર અહીં આપું છું.

“બ્રહ્મચર્ય એટલે શું?”

બ્રહ્મચર્ય એટલે આત્માને (બ્રહ્મને) ઓળખવાનો માર્ગ. એટલે સર્વ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ એટલે મુખ્યત્વે સ્ત્રી અથવા પુરુષે વિષયભોગનો મનથી, વાચાથી ને કાયાથી ત્યાગ કરવો તે.

“આપના આદર્શ બ્રહ્મચારીને વીર્યનો ઉપયોગ કરવો પડે કે?”

આ સવાલ ઊલટો છે. મારા આદર્શ બ્રહ્મચારીને વીર્યનો ઉપયોગ કરવાપણું એટલે પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરવાપણું રહેતું જ નથી. આદર્શ બ્રહ્મચારી તો પ્રજ્ઞનું દુઃખ જોઈ તેના દુઃખમાં જ લીન થઈ જાય છે ને તેના દુઃખનિવારણમાંથી તેને પ્રજ્ઞેત્પત્તિ પ્રપંચમાં પડવું ઝેર સમાન લાગે છે. જોણે સંસારદુઃખનું સંપૂર્ણતાએ દર્શન કર્યું છે તેને વિકાર થશે જ નહીં. તે તો વીર્યનો સંગ્રહ જ કરશે. જે પદાર્થથી પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે તે પદાર્થનો જે પુરુષ પોતાના દેહમાં સંગ્રહ કરી શકે છે તે એવો વીર્યવાન બને છે કે તેને જગત વંદે છે. તે ચક્રવર્તીના કરતાં પણ વધારે સત્તા ભોગવે છે. જે પુરુષ કેવળ ભોગ ભોગવવા ક્ષણિક વિષયસુખને જ ખાતર વીર્યનો ક્ષય થવા દે છે તે શક્તિહીન બને છે; તેના શરીર કરતાં તેનું મન વધારે શક્તિહીન બને છે; તે કેવળ દયાને પાત્ર છે. પોતાની મૂર્છામાં તે ભલે સુખ માને, ભલે અનીતિને નીતિ માની પોતાને અને સમાજને છેતરે, પણ તેની સ્થિતિ તો એટલી જ દયાજનક છે જેટલી એક જ્ઞાનહીન ખેડૂત પોતાની પાસે પડેલાં બીજ પોતાની સ્મતને ખાતર પાણીમાં કે પથ્થરમાં ફેંકી દઈને પોતાની કરી મૂકે છે.

“સ્ત્રીપુરુષનાં આકર્ષણો શું સ્વાભાવિક છે?”

વિષય ભોગવવાને ખાતર થતું આકર્ષણ એટલું બધું અસ્વાભાવિક છે કે જે પ્રત્યેક પુરુષ પ્રત્યેક સ્ત્રી પ્રત્યે ને પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષ પ્રત્યે આકર્ષાય તો જગતનો આજે પ્રલય થાય. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે સ્વાભાવિક આકર્ષણ તો જેવું ભાઈબહેન, માદીકરો કે બાપદીકરી વચ્ચે હોય તે છે. એવી મર્યાદાથી જ જગતની હસ્તી સંભવી શકે છે. હું જગત માત્રની સ્ત્રીને મા, બહેન કે દીકરી સમજી મારો વ્યવહાર ચલાવી શકું છું. જે બધી સ્ત્રીઓના પ્રત્યે વિકારી બનું તો? તેઓ મારા શા હાલ કરે? તેના કશા પ્રયત્ન વિના મારા શા હાલ થાય? પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એ સ્વાભાવિક ક્રિયા છે ખરી, પણ તેની મર્યાદાઓ સ્પષ્ટ છે. તે મર્યાદાઓનું પાલન નથી થતું તેથી સ્ત્રીજાતિ ભયભીત રહે છે, તેથી પ્રજા નામદં બને છે, તેથી વ્યાધિઓ વધે છે, તેથી પાખંડ પ્રવર્તે છે. ને જગત નિરીશ્વર જેવું બની રહે છે. મનુષ્ય વિષયભોગમાં લપટાઈ જાય છે ત્યારે તે પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે. બેભાન સ્થિતિમાં રહેલો મનુષ્ય કંઈક લખી નાખે ને છપાવે તેથી આપણે મોહાઈ તેનું અનુકરણ કરીએ તો? પણ અત્યારે વાંચનારા સમાજમાં વ્યવહાર તો આવો જ ચાલી રહ્યો છે. કૂદું દીવાની આસપાસ ધૂમરી ખાધા કરે છે તે વેળા તેના ક્ષણિક સુખનો વિચાર તે નોંધે ને આપણે તેને જ્ઞાની માની તેની નોંધ વાંચી તેનું અનુકરણ કરવા બેસીએ તો? અરે, દંપતી વચ્ચે પણ વ્યભિચારી આકર્ષણ સ્વાભાવિક નથી એમ હું મારો અને મારા સાથીઓનો અનુભવ

જાહેર કરવા ઈચ્છું છું. વિવાહનો અર્થ બંનેએ પોતાના પ્રેમને નિર્મળ કરી ઈશ્વરપ્રેમ અનુભવવાનો છે. દંપતી વચ્ચે નિવિકાર પ્રેમ અસંભવિત નથી. મનુષ્ય પશુ નથી. ઘણા પશુજન્મોને અંતે તે મનુષ્ય બન્યો છે. તે જ ટટ્ટાર રહેવા જન્મેલો છે. પશુતા ને પુરુષાર્થમાં એટલો ભેદ છે જેટલો જડ ને ચેતન વચ્ચે છે.

“બ્રહ્મચર્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા કુટુંબનો ત્યાગ આવશ્યક છે?”

નથી અને છે. જે પોતાના વિકારોને વશ રાખી શકે છે તેને બાહ્ય ત્યાગની ઓછી જરૂર છે. જે પોતાના વિકારને રોકવા અસમર્થ છે તે જેમ મનુષ્ય અગ્નિથી દૂર ભાગે છે તેમ જ્યાં જ્યાં વિકાર પેદા થતા જુઓ ત્યાંથી સો જોજન દૂર જાય.

“બ્રહ્મચર્યને પંથે જનારને સારું કંઈ પગથિયાં બતાવશો?”

પ્રથમ પગથિયું તેની આવશ્યકતાનું ભાન થવું તે છે. એટલા સારું તે વિષયનાં પુસ્તકોનું વાચનમનન છે.

બીજું ધીમે ધીમે ઈંદ્રિયનિગ્રહ આદરવો ઘટે. બ્રહ્મચારી સ્વાદને રોકે; જે ખાય તે કેવળ પોષણ અર્થે. આંખથી મલિન વસ્તુ ન જુઓ. આંખને હમેશાં શુદ્ધ વસ્તુ જોવામાં જ રોકે અથવા તેને બંધ કરે. તેથી જ સભ્ય સ્ત્રીપુરુષ હાલતાંચાલતાં ધરતી ભણી જોતાં રહે ને શરીરની તુચ્છતાનું દર્શન કરે. કાનેથી કંઈ બીભત્સ વસ્તુ સાંભળે જ નહીં. નાકેથી અનેક પ્રકારની વિકાર ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ નહીં સૂંઘે. સ્વચ્છ માટીમાં જે સુગંધ છે તે અત્તરગુલાબોમાં નથી. જેને ટેવ નથી તે તો એ કૃત્રિમ સુગંધોથી અકળાય છે. હાથપગને પણ એકે બૂરા કામને સારું નહીં વાપરે. પ્રસંગોપાત્ત ઉપવાસાદિ કરે.

ત્રીજું પોતાનો બધો સમય સત્કાર્યમાં, જગતસેવામાં જ ગાળે.

ચોથું સત્સંગ સેવે. સારાં પુસ્તકો વાંચે ને આત્મદર્શન વિના વિકારોનો સર્વથા નાશ નથી જ એમ જાણી રામનામાદિ હમેશાં રટી ઈશ્વરપ્રસાદની યાચના કરે.

આમાં એકે વસ્તુ એવી નથી આવી કે જે સામાન્યમાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષ પણ ન કરી શકે. પણ — એ જ મોટો પહાડ છે. બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા વિશે પૂરી શ્રદ્ધા નથી હોતી એટલે મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં ફાંફાં મારે છે. જેને તેની ઈચ્છા થઈ છે તેને એ વસ્તુ સાધ્ય છે એ વિશે કાંઈયે શંકા કરવાનું કારણ નથી. જગત બ્રહ્મચર્યના ઓછાવત્તા પાલનથી જ નભે છે. એ જ સૂચવે છે કે તેની આવશ્યકતા છે ને તે સંભવિત છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૨૭૪. સત્યાગ્રહ સપ્તાહ

આ સપ્તાહ હવે નજીક આવી રહ્યું છે. સપ્તાહ ઊજવવાનો મારી દૃષ્ટિએ લાગેલો સારામાં સારો ઉપાય મેં સૂચવ્યો છે. સત્યાગ્રહ એ મહાન ધાર્મિક સિદ્ધાંત છે. તે વ્યાપક છે. તે બધા ધર્મમાં રહેલ વસ્તુ છે. તેના વિના કોઈ ધર્મ ન નભી શકે. એ ધર્મનો પાયો છે. ધાર્મિક ભાવનાની વૃદ્ધિ થયા વિના સત્યાગ્રહ ન જ ચાલી શકે. સત્યાગ્રહ વિના સ્વરાજ નથી એમ તો અસંખ્ય મનુષ્યો માને છે. તલવારથી હિંદુસ્તાન સ્વરાજ નહીં મેળવી શકે એમ પણ અસંખ્ય માણસો માને છે. પણ સત્યાગ્રહ કેમ થઈ શકે એ ગણ્યાગાંઠ્યા જ માણસો જાણે છે.

મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જ્યાં સુધી આપણે રૅટિયાની શાંતિનું અનુકરણ નહીં કરીએ, જ્યાં સુધી આપણે રૅટિયા મારફત ગરીબોની સાથેનો આપણો સંબંધ નિર્મળ નહીં કરીએ, જ્યાં સુધી આપણે ખાદીને માનનું સ્થાન નહીં આપીએ ત્યાં સુધી આપણામાં સત્યાગ્રહ કરવાની યોગ્યતા જ નથી આવવાની.

તેથી મેં સૂચવ્યું છે કે જેઓ ખાદીને જરા પણ માનનારા છે તેમણે ખાદીપ્રચારમાં સત્યાગ્રહ સપ્તાહ ઊજવવી. ખાદીપ્રચાર ઘણી રીતે થઈ શકે.

૧. પોતે હમેશનાં કરતાં વધારે કાંતીને તથા બીજા પાસે કંતાવીને.

૨. પોતે ખાદી પહેરીને, બીજાને પહેરાવીને.

૩. જ્યાં ખાદીનો ભંડોળ વધી ગયો છે ત્યાં ત્યાં ખાદીની ફેરી કરી તે વેચીને.

૪. તે સપ્તાહમાં ખાદી ઉત્પન્ન કરી કરાવીને.

૫. પોતાની શક્તિ મુજબ ખાદીકાર્યમાં દ્રવ્ય આપીને.

આ અઠવાડિયામાં ખાદીનો ભંડોળમાત્ર ઊંપડી જવો જોઈએ.

આટલું પણ જો પ્રજા ન કરી શકે તો તે શું કરશે? ખાદી બીજી શુભ પ્રવૃત્તિઓની વિરોધી નથી. ખાદી તેની પોષક છે. કેમ કે ખાદીપ્રચારથી દેશનું દ્રવ્ય વધે છે અને વધારાનો ઉપયોગ સહેજે ગરીબોમાં થાય છે.

તેથી જેઓ દાન દેવા ઈચ્છે તેને પણ હું તો ખાદીનું દાન સૂચવું છું.

જેઓએ હજુ વિદેશી વસ્ત્રનો ત્યાગ નથી કર્યો તેઓ આ સપ્તાહમાં આ વ્રત લઈ ખાદી ધારણ કરી સ્વરાજ્યક્ષમાં પોતાનો ફાળો નહીં ભરે?

ખાદીને વિશે જેને શંકા હોય તેણે પોતાને આમ પ્રશ્ન પૂછવો : ખાદીથી સ્વરાજ નહીં મળે તો શાથી મળશે અને તે પ્રવૃત્તિ હું ચલાવી કે તેમાં હું પોતે ભાગ લઈ શકીશ? મેં તો આવો પ્રશ્ન અનેક વેળા મને પોતાને પૂછ્યો છે, પણ મને બીજી પ્રવૃત્તિ મળી નથી શકતી. એકલી ખાદીથી સ્વરાજ ન મળે એમ જેને લાગે તેણે જાણવું કે અહીં તે પ્રશ્ન ઊઠતો જ નથી. ખાદી વિના સ્વરાજ નથી, ખાદીથી નુકસાન હોય જ નહીં. તેથી બીજું આપણે કરીએ યા ન કરીએ પણ ખાદીપ્રચાર તો કરીએ જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૨૭૫. સપ્તાહમાં એકટાણું

સત્યાગ્રહ સપ્તાહમાં છઠ્ઠી ને તેરમી તારીખે એકટાણું સૂચવવાની હિમત જ ચાલતી નથી, તેથી મેં જ્યારે એ વિશે^૧ યંગ ઇન્ડિયામાં લેખ લખ્યો ત્યારે તેનો ઉલ્લેખ ન કર્યો. પણ જેઓ ધાર્મિક સ્વરાજ ઇચ્છે છે, જેઓ આત્મશુદ્ધિથી સ્વરાજ ઇચ્છે છે તેઓ તો અવશ્ય એ બંને દિવસે એકટાણું કરશે અને તે દિવસે પોતાના દોષોનું દર્શન કરી જઈ તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૨૭૬. પહાડી જાતિઓ

ભાઈ અમૃતલાલ ઠક્કર પોતાનો સંન્યાસ શોભાવી રહ્યા છે. એમણે ભગવાં તો નથી પહેર્યાં, પોતાને સંન્યાસી તરીકે ઓળખાવતા પણ નથી; છતાં કામ સંન્યાસીને શોભે એવું એટલે પરો-પકારનું કરી રહ્યા છે. બુઢા થયેલ છે છતાં સુખે બેસતા નથી અને પોતાની આસપાસનાંને બેસવા દેતા નથી. દુઃખનો દાવાનળ ચોમેર સળગી રહ્યો હોય ત્યાં સુખે કોણ બેસી શકે? અથવા એટી જ બેસી શકે. ભાઈ અમૃતલાલ અંત્યજ્ઞેના ગોર તો છે જ, હવે પહાડી જાતિઓના ગોર બનવાની સાધના સાધી રહ્યા છે. તેમના મર્મભિદી લેખો^૨ સૌ વાંચશે અને વિચારશે એવી હું આશા રાખું છું. ગયા અઠવાડિયાનો લેખ જેણે વાંચ્યો ન હોય તે વાંચી જાય. આ અઠવાડિયાનો વાંચે અને વિચારે. જે કાર્ય ભાઈ અમૃતલાલે સૂચવેલું છે તેમાં આપણે શું અને કઈ રીતે ભાગ લઈ શકીએ છીએ એનો વિચાર હવે પછી કરીશું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૧. જુઓ “રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ”, ૪-૪-૧૯૨૬.

૨. “આપણી પુરાણી જાતિઓ”, નવજીવન, ૨૮-૩-૧૯૨૬ અને “પહાડી જાતિઓમાં ધર્માતર”, નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬.

૨૭૭. અખિલ ભારત દેશખંધુ સ્મારક

નીચે પ્રમાણે ભાઈઓએ સ્ટેંડરટન, ટ્રાન્સવાલથી આ સ્મારકને સારુ ભાઈ દયાળ નારણની મારફતે ફાળો મોકલેલો છે :

પા. શિ. પે.		પા. શિ. પે.	
૧૦-૦-૦	રા. દયાળ નારણ	૫-૧૧-૩	રા. વલ્લભ ભૂલા
૨-૨-૦	,, દેવચંદ દુર્લાભ	૫-૦-૦	,, નગીન નરસિંહ
૦-૧૦-૬	,, દયારામ ભગવાન	૦-૧૫-૦	,, વલ્લભ ભગવાન
૧-૧-૦	,, ઊકા નારણ	૧-૧-૦	,, પરભુ હરખા
૩-૩-૦	,, ભૂલા હીરા	૫-૫-૦	,, વશન ડાહ્યા
૧૬-૧૬-૬		૧૭-૧૨-૩	કુલ ૩૪-૮-૯

મારી ઉમેદ છે કે આ પ્રમાણે બીજાઓ પણ પોતપોતાનો ફાળો આ કાર્યની અંદર મોકલશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૨૭૮. સંતોનું સ્મરણ

સત્યાગ્રહ સપ્તાહની ઉજવણીનો વિચાર કરતાં કાકા કાલેલકરના વિદ્યાર્થીઓ ઉપરના એક લેખમાંનો નીચેનો ફકરો મારી નજરે પડ્યો તે નવજીવનના વાચકને અર્થે ઉતારું છું.^૧

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૨૭૯. લાલા લજપતરાયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૬

પ્રિય લાલાજી,

આ સાથે બીડેલી કાપલીમાં મેં જે બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની ચર્ચા મ યંગ ઇન્ડિયામાં કરી છે. સંપૂર્ણ મદ્યનિષેધના પ્રશ્નનો આપે અભ્યાસ કર્યો છે? પંજાબમાં આ બાબતમાં જે ધોર ઉદાસીનતા જોવામાં આવે છે તેની પાછળનું કારણ શું છે?

આપનો સહૃદયી

લાલા લજપતરાય

લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૦

૧. આ ફકરો અહીં આપ્યો નથી. મહારાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત સંત એકનાથે કેવી રીતે અંત્યજ્ઞને શ્રાદ્ધ નિમિત્તે તૈયાર કરેલું અન્ન જમાડ્યું, અને એક વખત પાણી લાવીને કેવી રીતે એક ગધેડાનો જીવ ખચાવ્યો તેનું એમાં વર્ણન છે.

૨૮૦. જમનાલાલ ખલજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, એપ્રિલ ૪, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ૨૨મી તારીખે હું અહીંથી નીકળી શકીશ એવો તાર મેં તમને મોકલી દીધો. તેના પહેલાં નીકળવું એ સગવડભરેલું નથી. અને હાલ તો અહીં ગરમીને લીધે ઠંડક રહે છે એમ કહી શકાય. આ વખતે પણ મારું વજન ૦૧૧ રતલ વધ્યું. એટલે હવે ૧૦૮ પર ગયું છે. આરામ તો પુષ્કળ લઈ રહ્યો છું. હકીમસાહેબ પરના તમારા કાગળનો મુસદ્દો હું વાંચી ગયો છું. એ બરાબર છે. આ સાથે પાછો મોકલું છું. મારી સાથે ઘણે ભાગે પ્યારેલાલ, મહાદેવ, સુબ્બૈયા, પ્યારઅલી, નૂરબાનુબહેન અને તેમનો નોકર હશે. પ્યારઅલીનો ઈરાદો તો ભાડું આપીને નોખા રહેવાનો ને પોતાની રસોઈ કરાવી લેવાનો છે. જો તમારે મુંબઈમાં હાલ રહેવાની આવશ્યકતા ન હોય તો તમે મારી સાથે મસૂરીમાં હો એ મને અવશ્ય ગમે. કેટલુંક કામ તો તમે હો તો જરૂર કરીઓ. પણ જો કામને પ્રસંગે મુંબઈ કે કલકત્તા જવું જ જોઈએ તો હું ખાસ રોકવા નહીં ઈચ્છું. એટલે છેવટનો નિર્ણય તો તમારી સગવડ વિચારીને તમારે જ કરવો રહ્યો.

ગુરુકુળમાં તમે ઠીક ફાવ્યા લાગો છો. રાજગોપાલાચારીને પોતાના આશ્રમની વ્યાધિ પુષ્કળ છે. એટલે તેને તુરત જવું પડશે. અબ્બાસ તૈયબજી ફરવાને સારું તૈયાર થઈ શકે એમ છે. મણિલાલ રંગૂનથી આવી ગયા છે પણ તે તુરતમાં ફરવા નીકળી શકે એમ નથી જણાતું. તેને હવે થોડો સમય રેલવેના નોકરોને સારું પણ આપવો પડે એમ છે. એટલે હાલ તુરતમાં એ ફરી નહીં શકે. અહીંથી મંગળવારે નીકળશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૪૫૮ તથા એસ. એન. ૧૯૪૧૪

૨૮૧. મિલ્ટન ન્યૂપેરી ફ્રેંઝને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. જે ધર્મસિદ્ધાંત તમે મને લખી મોકલ્યો છે તેનું સમર્થન કરવું, મને દહેશત છે કે, મારે માટે અશક્ય છે. એનું સમર્થન કરનાર પાસે એમ મનાવવામાં આવે છે કે જગતમાં રહેલા અદૃશ્ય તત્ત્વનો સર્વેત્કૃષ્ટ આવિર્ભાવ ઈશુ ખ્રિસ્તમાં થયો હતો. આ સિદ્ધાંત પચાવવા મેં ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે, છતાં એ કથનનું સત્ય હું અનુભવી શક્યો નથી. ભગવાન ઈશુ માનવજાતિના મહાન ગુરુઓ પૈકીના એક હતા, એવી માન્યતાથી હું આગળ વધી શક્યો નથી. તમને એમ નથી લાગતું કે ધાર્મિક એકતા, બધા લોકો એક જ સંપ્રદાયમાં જોડાય અને એના સિદ્ધાંતોને યંત્રવત્ અનુસરે એટલાથી નહીં, પણ એકબીજાના ધર્મનો આદર કરવાથી જ સધાય છે? હું તો એમ માનું છું કે જ્યાં સુધી લોકોનાં મગજ જુદાં છે અને તેઓ જુદી

જુદી રીતે વિચારે છે ત્યાં સુધી ધર્મસિદ્ધાંતમાં ભિન્નતા રહેવાની જ. પરંતુ જો આ બધા . . .^૧ પ્રેમ અને અન્યોન્ય સહભાવના સમાન માર્ગ પર ચાલતા હોય તો ધર્મસિદ્ધાંતની ભિન્નતાથી શો ફરક પડવાનો હતો?

તમે મોકલેલી ટિકિટ પરત કરું છું. આ દેશમાં એનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી.

તમારો સહૃદયી

મિલ્ટન ન્યુબેરી ફ્રેઝ, એસ્કવાયર
કોલેજવિલે

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૬૧

૨૮૨. જી. કે. દેવધરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. સેવા સદનના કાર્ય વિશેની યંગ હિન્દિયામાંની^૨ મારી નોંધ તમને ગમી તે જાણી આનંદ થયો. શોલાપુરની તમારી સંસ્થામાં આવી તમારા કાર્યકરોનો પરિચય કરતાં મને જરૂર આનંદ થશે.

એક મહિનો મસૂરી ચાલ્યા જવાની હું આશા રાખું છું.

અપેક્ષા એવી છે કે મલેશિયાના છેલ્લા હુમલાને કારણે હજી મારામાં જે નબળાઈ રહી છે તે ત્યાં રહેવાથી જતી રહેશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જી. કે. દેવધર
માનદ વ્યવસ્થાપક અને મહામંત્રી
પૂના સેવા સદન સોસાયટી
૭૮૯-૭૯૦, સદાશિવ પેઠ
પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૧

૧. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

૨. જુઓ “ભારતીય સ્ત્રીઓની સેવાને વરેલી સંસ્થા”, ૪-૩-૧૯૨૬.

૨૮૩. ગ્રીલ્ડ કોટન ઍન્ડ કંપનીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

સજ્જનો,

એક ભાઈ એમના પત્રમાં^૧ જણાવે છે કે એમણે આપની ઑફિસમાં સ્ટેનોગ્રાફરની જગા માટે અરજી કરી હતી એ ઉપરથી એમને બોલાવવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેઓ મેનેજર પાસે ગયા કે તરત એમને કહેવામાં આવ્યું કે જ્યાં સુધી તમે તમારા ખાદીનાં કપડાં ઉતારી નહીં નાખો ત્યાં સુધી તમને નોકરીમાં રાખી શકાશે નહીં. પત્રલેખકે પોતે ટાંકેલા શબ્દો આ પ્રમાણે છે: “અમારી કોઈ પણ ઑફિસમાં અમારો સિદ્ધાંત ખાદી નહીં પહેરવા દેવાનો છે. એટલે જો તમારે યુરોપિયન પેઢીઓમાં નોકરી કરવી હોય, તો ખાદીનો આ પોશાક ચાલશે નહીં.”

આ જ મુદ્દા ઉપર મારે યુરોપિયન ઍસોસિયેશનના ચેરમેન તથા અનેક યુરોપિયન વેપારીઓ સાથે વાત થઈ છે અને તેમના કર્મચારીઓને તેઓ ખાદીનાં કપડાં નહીં પહેરવા દે એ વાતને તેમણે નકારી કાઢી છે. એટલે એ ભાઈએ મને મોકલેલા સમાચાર માની લેવાની મેં આનાકાની કરી. તો આમાં કશું તથ્ય છે કે કેમ તે જણાવવા કૃપા કરશો તો આભાર થશે.

આપનો સહૃદયી

મેસર્સ ગ્રીલ્ડ કોટન ઍન્ડ કંપની

ફોર્ટ,
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૨

૨૮૪. પુરીના જિલ્લા બોર્ડના ઉપાધ્યક્ષને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારા જિલ્લાની કન્યાશાળાઓમાં થઈ રહેલા કાંતણકાર્ય વિશે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના મંત્રીને તમે લખેલો પત્ર મને રસપ્રદ લાગ્યો. તમને એવી સલાહ આપવાનું મને મન થાય છે કે જો તમે રૅટિયાને બદલે તકલી વાપરવાનું રાખો તો કાંતણ માટે મંજૂર થયેલા પૈસામાંથી તમે ઘણા પૈસા બચાવી શકો. ચરખા સંઘે હવે તકલીશિક્ષક નામની બે નિષ્ણાતોએ તૈયાર કરેલી એક પ્રમાણિત પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે. એમાં તકલી વિશે જાણવા જેવી લગભગ બધી માહિતી અને સૂચનાઓ આપી છે. ચરખા સંઘનો અનુભવ એવો છે કે શાળાઓ માટે તકલી પર કાંતવું એ સૌથી સારું અને સૌથી વધારે ફળદાયી છે, કારણ કે શાળાઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ બાળકો આ કામને બહુ થોડો સમય આપી શકે છે. એટલે રૅટિયા વડે કાંતવાથી જે એકંદર ઉત્પાદન થાય છે તેના કરતાં તકલી વડે કાંતવાથી વધારે થાય છે. એનું એકમાત્ર કારણ એ છે

૧. જુઓ “ખાદીની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં”, ૨૨-૪-૧૯૨૬.

કે તકલી વડે એકીસાથે સેંકડો બાળકો કાંતી શકે છે, અને તેને માટે વધારાની જગા રોકવાની જરૂર પડતી નથી. બીજું, તકલીનું ખર્ચ બેત્રણ આના જ આવે છે, જ્યારે રેંટિયાનું ખર્ચ બે-ચાર રૂપિયા થાય છે. આ ઉપરાંત તકલી ભાગ્યે જ બગડે છે. તમારું બોર્ડ તમને જે ગ્રાન્ટ આપે છે તેમાંથી થોડું ખર્ચ કરીને તમારા શિક્ષકોને અહીંની શાળાઓમાં ચાલી રહેલું તકલી ઉપરનું કાંતણ જેવા અમદાવાદ મોકલો એ તમારે માટે લાભકારક નીવડવા સંભવ છે.

તમારો સહૃદયી

ઉપાધ્યક્ષ
જિલ્લા બોર્ડ
પુરી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૩

૨૮૫. પી. એસ. એસ. રામ આચરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

દિલગીર છું કે તમારો પત્ર આ પહેલાં મારા હાથમાં આવી શક્યો નથી. જ્યાં સુધી તમે રેંટિયાનું ગરીબ લોકો સાથે અનુસંધાન કરો નહીં અને એને ગરીબોની આર્થિક વિટંબણા ઓછી કરવાનું સાધન માનો નહીં ત્યાં સુધી તેમાંથી તમને સંતોષ મળી શકે નહીં. ગરીબોને માટે મહેનત કરીને તેમને મદદ કરીએ એમાં સંતોષ રહેલો નથી? લેટિન ભાષામાં એક કહેવત છે એનો અર્થ એવો થાય છે કે મહેનત કરવી એ પ્રાર્થના કરવા બરાબર છે, એટલે કે જ્યારે આપણે બીજાઓ માટે મહેનત કરીએ ત્યારે.

તમે પૂછો છો કે પ્રાર્થના કોની કરવી. પ્રાર્થના એક જ દેવની હોય અને તે સર્વશક્તિમાન પ્રભુની. આપણી આસપાસ ચોવીસે કલાક અહોભાવ જગાડે એવું જે જીવનનું દૃશ્ય આપણી આંખ સામે ભજવાતું હોય છે એનાથી જે આપણને સંતોષ ન થતો હોય તો આપણામાં એટલી આસ્થા હોવી જોઈએ કે સર્વશક્તિમાન પ્રભુ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આપણે જે દૃશ્ય જોઈએ છીએ એની પેલે પાર ચૈતન્ય રહેલું છે એમાં કશી શંકા નથી. એ ચૈતન્ય એટલે જ ઈશ્વર કે પ્રભુ. પરંતુ એ દૃશ્ય જેવા છતાં જે આપણને વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો મનુષ્ય જાતિના તમામ મોટા મોટા ગુરુઓના અનુભવ ઉપરથી આપણને વિશ્વાસ બેસવો જોઈએ. એ ચૈતન્ય જ આપણી પ્રાર્થનાઓ સાંભળે છે અને એનો જવાબ વાળે છે. તમે રેંટિયો ચલાવતા હો ત્યારે એ સર્વવ્યાપી ચૈતન્યનું ધ્યાન ધરજો અને પછી મને જણાવજો કે રેંટિયો તમને સંતોષ આપે છે કે નહીં.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. એસ. એસ. રામ આચર

એસ. આઈ. રેલવે એજન્સી

કોચીન

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૪

૨૮૬. બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

પ્રિય રાજેન્દ્રબાબુ,

આ સાથેના પત્રમાંનો^૧ અસ્પૃશ્યતા વિશેનો નિશાની કરેલો ભાગ વાંચીને મને જણાવો કે સાચી હકીકત શું છે.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ ૧ સદાકત આશ્રમ, દીઘાઘાટ પો. ઓ.; પટણાના શ્રીયુત રાખાલચંદ્ર મૈતીનો પત્ર.

બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

મુરાદપુર

પટણા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૫

૨૮૭. રાખાલચંદ્ર મૈતીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. સદાકત આશ્રમમાં જન્મતી વખતે પંક્તિભેદ પળાય છે એ વિશે તમે જે લખ્યું છે તે વાંચીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. તમારો પત્ર હું શ્રીયુત રાજેન્દ્રબાબુને મોકલું છું. અને તેનો જવાબ આપવા તેમને જણાવું છું.

તમારું કહેવું સાચું છે કે પ્રાર્થના ટૂંકી, સમજાય એવી અને તે સીધી હૃદયમાંથી નીકળવી જોઈએ. પ્રાર્થના સર્વશક્તિમાન પ્રભુને સંબોધીને થવી જોઈએ અને કોલેજ અથવા એવી કોઈ પણ સંસ્થામાં તે સૌ કોઈને માટે સર્વસામાન્ય હોવી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત રાખાલચંદ્ર મૈતી

સદાકત આશ્રમ

દીઘાઘાટ પો. ઓ.

પટણા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૬

૧. મૂળ સાથેનો આ પત્ર મળ્યો નથી.

વિઠ્ઠલ
૨૮૮. વામન લક્ષ્મણ કુંડકેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

ભાઈ મામા,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમારાથી સહેજે અવાતું હોય તો તો સહેજે આવી જાશે. ૧૦મી સુધીમાં તો નાનાભાઈ પણ સિહગઢથી પાછા ફરશે. નાનાભાઈની સાથે જે વાતો થઈ તે વિશેનો કાગળ મેં લખ્યો છે તે સાથે લેતા આવજા. સ્વામી અહીંયાં જ છે. મને મળશે ત્યારે છગનને વિશે હું પૂછીશ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૮૧૩

૨૮૯. લલ્લુ મોરારને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

ભાઈ લલ્લુ મોરાર,

તમારો કાગળ મળ્યો. ત્યાંના કુસંપનું વાંચીને દિલગીરી થાય છે. તમારામાંનો એક જણ પણ નમ્ર બની સત્યને જ રસ્તે ચાલી તેમની સેવા કરવામાં પડી જાય તો અવશ્ય તેની આસપાસ બીજાઓ પણ ગોઠવાઈ જશે. અહીંથી હાલ તુરત કોઈને મોકલી શકાય એવી સ્થિતિ તો નથી જ. પણ મને કંઈ પૂછવાપાછું હોય તો પૂછજા. તમે નવજીવન મંગાવો છો? ન મંગાવતા હો તો તેના ઘરાક બનો એ ઈષ્ટ છે. વાર્ષિક લવાજમ ૧૦ શિલિંગ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૭

૨૯૦. ખંડેરિયાને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૬, ૧૯૨૬

ભાઈ ખંડેરિયા,

. . .^૧ આશ્રમના અથવા બીજા જે માણસો ગમે ત્યાં ભોજન કરતા હોય તો એમને તમે નોખી પંગતે બેસાડીને જમાડો એમાં એઓને દુઃખ ન લાગવું જોઈએ. અને લાગે તોયે તમે નોખા જમાડો તેમાં હું દોષ ન ગણું. અંત્યજ ગમે તે ખાતોપીતો હોય છતાં જે પ્રકારનો વ્યવહાર આપણે બીજા વર્ણોની સાથે તેના ખાવાપીવાનો વિચાર કર્યા વિના ચલાવીએ છીએ તેવો વ્યવહાર આપણે અંત્યજ સાથે ચલાવવો જોઈએ.

અંત્યજ શાળા

લખતર

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૯૬

૨૯૧. જી. જી. જોગને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મોકલેલી રમૂજ કાપલી મને તો નર્યો બકવાદ લાગે છે. તે વખતે ત્યાં ૩૩ શાકાહારી ભોજનગૃહો હતાં. હાલ કેટલાં છે તેની મને ખબર નથી. અને મને યાદ છે ત્યાં સુધી, લેખકે વણવિલી વાનીઓ જ લોકો હોંશિહોંશિ ખાતા હતા અને તેનાથી તેમને લાભ પણ થતો હતો. પરંતુ આ બધી મનની બાબતો છે. માંસના કુલમાનું એ ભાઈએ ઉમળકાથી જે વર્ણન કર્યું છે તેનો વિચાર કરતાં જ મને ઊબકા આવે છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જી. જી. જોગ

મોતીમહાલ

કાનપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માર્કોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૨

૧. મૂળ પ્રમાણે.

૨૯૨. એક પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો ખુશી ઉપજવતો પત્ર મળ્યો. આ મહિનાની ૨૧મી તારીખ સુધી હું સાબરમતી આશ્રમમાં છું. સામાન્ય રીતે સોમવાર સિવાય બધા દિવસોએ સાંજના ચાર વાગ્યે મને મળી શકાય છે, પરંતુ એ દિવસોએ મને મળવા માટે બીજા કોઈ સમય હું તમને આપી શકું છું. ૨૨મી પછી મને મસૂરીમાં મળી શકાશે. ઓટલે તમે જરૂર નક્કી કરજો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૩

૨૯૩. અમૃતલાલ નાણાવટી અને બીજાઓને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, ઓપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી અમૃતલાલ અને બીજા ભાઈઓ,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું કોઈ પણ કાર્યમાં મારી મેળે પડતો નથી. એમ ગમે તે કાર્યમાં પડવું એ યોગ્ય પણ માનતો નથી. પાલિતાણાની બાબતમાં હું જાણું છું કે સંઘના નાયકો કંઈક હિલચાલ કરી રહ્યા છે. તેમાં મારાથી કેમ વચ્ચે પડી શકાય? તમારે પણ જે કરવું હોય તે એ નાયકોની મારફતે કરવું જોઈએ એમ મારી માન્યતા છે. આ કાર્ય એવું નથી કે જેની અંદર ગમે તે શ્રાવક પોતાની ઈચ્છાએ સત્યાગ્રહ શરૂ કરી દે. સત્યાગ્રહનો સમય આવ્યો છે એવું તમને લાગે તોપણ તમારે સંઘની મારફતે તે કાર્ય કરવું જોઈએ. કેટલાક સમય પહેલાં તે વિશે પૂછવા મારી પાસે કેટલાક ગૃહસ્થો આવ્યા હતા. તેમને મેં આ બધી વાત સમજાવી હતી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૭૧

૨૯૪. સોમનાથ પંચાલને પત્ર

આશ્રમ,
ઓપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ભાઈ સોમનાથ,

તમારો કાગળ મળ્યો. જે સ્થિતિ તમે વૃદ્ધ માણસની ચીતરો છો તેવી સ્થિતિના માણસને આર્થિક મદદ કરવી એ હું અવશ્ય યોગ્ય ગણું છું. જે અખંડ હોય તેનું પોષણ કરવું એ સમાજનો ધર્મ છે. જેના હાથપગ ચાલે છે તેની પાસેથી કામ લીધા વિના પોષણ કરવું એ અધર્મ સમજું છું.

સંયમધર્મનું પાલન એક જ ધરમાં રહેવાને લીધે ન થઈ શકતું હોય તો નોખા રહેવું આવશ્યક છે. તેનું પાલન ન થતું હોય તોપણ બળાત્કારે એક જ ધરમાં રહેવું એ ધર્મ તો ન જ કહેવાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૭૨

૨૯૫. પ્રાણજીવન કે. દેસાઈને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ પ્રાણજીવન,

જે દંપતી તમે લખો છો તે પ્રમાણે વિષયાસક્ત થઈને જ વર્તે છે તે સ્ત્રીપુરુષનો ધર્મ નથી પાળતાં. તેઓ પશુ કરતાં પણ ઊતરતાં છે એમ કહેતાં મને જરાયે સંકોચ નથી થતો. ભારતેર વર્ણની બાળા સ્ત્રીધર્મ પાળવાને તદ્દન અશક્ત છે, તેની સાથે વિષયવ્યવહાર રાખનાર ઘોર પાપ કરે છે. રજસ્વલા સ્ત્રીને વિશે તમે જે લખો છો એ હકીકત હું તો જાણતો જ ન હતો. ચાર દિવસ થયા પછી તેની સાથે પુરુષે રહેવું જ જોઈએ એવો ધર્મ હું સ્વીકારી નથી શકતો. જ્યાં સુધી સ્ત્રાવ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી પતિને તેનો સ્પર્શ ત્યાજ્ય ગણું છું. સ્ત્રાવ બંધ થયા પછી પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છા બંનેને હોય અને તેઓ મળે એમાં હું દોષ ન ગણું.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૮૪

૨૯૬. મણિલાલ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ચિ. મણિલાલ,

તમારા બે કાગળ સીધા મને મળ્યા. તમને કાગળ લખ્યા પછી તમારી તરફથી દેશબંધુ સ્મારકની બાબતના પૈસા મળ્યા હતા. તમને પહોંચ નથી મળી એ આશ્ચર્યની વાત છે. ઘણે ભાગે પહોંચ લઈને આની સાથે બીડીશ. તેના ઉપરથી ખબર પડશે કે કેટલા પૈસા મળ્યા છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ હવે અહીં આવી જવા જોઈએ. જેકે હજુ તેના નીકળવાનો તાર તો જોયો નથી. તેની મહેનતનો તો કંઈ પાર છે જ નહીં. તમને એક કાગળ ચિ. રામદાસની મારફતે પણ મોકલ્યો છે. તેના ઉત્તરની રાહ જોયા કરીશ. બની શકે તો તાર કરજો. શાંતિને કહેજો કે કાગળ લખે. તેને દમ કોઈ પણ રીતે મટે એમ નથી? બધા નોકરોએ તમારી પાસેથી વધારે પગાર માગ્યા હતા તેનું શું થયું? રામદાસ થોડા દિવસ રહીને હમણાં જ અમરેલી ગયો છે. દેવદાસ દેવલાલી છે. મથુરાદાસની સારવારમાં રહેલો છે. પણ એ પોતે જરા માંદો પડેલો છે. કંઈ ધિતાનું કારણ નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૮

૨૯૭. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ચિ. મથુરાદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. દેવદાસના કાગળમાં પ્યારેલાલ અથવા સુરેન્દ્રને મોકલવાની ખાસ માગણી છે. તેથી આજે પ્યારેલાલને મોકલું છું. મારી પોતાની સલાહ તો એ પડે છે કે ત્યાં રાજગોપાલાચારી આવી જાય પછી દેવદાસ અહીં આવે ને હાલ તુરત તમારી પાસે પ્યારેલાલ રહે. તમને પ્યારેલાલ અનુકૂળ આવશે કે નહીં એ તો તમે જ કહી શકો. પંચગની બાબત સર પ્રભાશંકરને કાગળ ગયો છે. તેનો જવાબ આજકાલમાં આવવો જોઈએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૨૮

૨૯૮. માણિકલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ચિ. માણિકલાલ,

રાજકોટના ઘરના વ્રજલાલના ભાગના ભાડા વિશે મેં ચિ. આણંદલાલને લખેલું. તેનો જવાબ મળ્યો તે આ સાથે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૦

૨૯૯. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ચિ. દેવદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. આવું દરદ થતાંવેંત જ જે તમે લખ્યું હોત તો કેવું સારું થાત. છુપાવવાની કશીયે જરૂર ન હતી. મારી ખોટી દયા ખાધાથી જ એ દયા નિર્દયતાની ગરજ સારે છે એમ મેં ઘણી વખત અનુભવ્યું છે. કમળાનું દરદ ઘણી સહેલાઈથી મટી શકે છે. અપવાસ જેવી બીજી દવા જ તેને સારુ નથી. અપવાસ, પિયકારી ને ખૂબ પાણી પીવું, એથી તુરત મટી જાય છે. અને ભૂખ પાછી વળે છે. દરદી ભૂખ સોસવાથી અથવા અપવાસથી વધારે નબળો થાય છે એ વાત મેં તો કોઈ દિવસ માની જ નથી. જે છાશ પણ લેવી જ હોય તો તેમાંથી માખણ તદ્દન કાઢી નાખવું જોઈએ. દહીં તો ન જ લેવાય. ચોખા એ નકામો બોજે છે. મને યાદ છે કે ૧૮૯૬ની સાલમાં મને સખત કમળો થયેલો. તે વખતે હું મણિશંકર વૈદની જ દવા માનતો. તેણે કંઈક ક્ષારવાળી દવા આપેલી . . .^૧ મુખ્ય વસ્તુ તો ખોરાક બંધ કરવો એ જ હતી. ન દૂધ, ન છાશ, ન ભાત લગભગ દસેક દિવસ સુધી મને લેવા દીધેલાં. એ દસેક દિવસ કેવળ લીલાં ફળો એટલે કે નારંગી, સંતરાં, દ્રાક્ષ ને શેલડી ચૂસવાની. સાકર નહીં. મારે એક પણ દિવસ ખાટલો નહોતો લેવો પડ્યો, અને આખોયે વખત મારું કામ કર્યા કરતો હતો. એ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાને સારુ હું ખૂબ ફરતો. મારી સલાહ તમને એવી છે કે તમારે અહીં આવી જવું. ઉપચાર કરીને તુરત સાજ થઈ શકાશે. ત્યાં રાજગોપાલાચારી રહે ત્યાં સુધી રહો. એકબે દિવસ ખ્યારેલાલની સાથે વાતો કરવામાં અને ખ્યારેલાલને માહિતગાર કરવામાં ગાળવા હોય તો ગાળવા. બાને મેં તો ખબર ન આપ્યા, પણ ખબર પડી ગયા એટલે બા સૂચવી રહેલી છે કે તમને હું તરત બોલાવી લઉં. રાજગોપાલાચારીએ પણ બાની પાસે એ જ પ્રકારની વાત કરી લાગે છે. તમારો નિર્ણય તુરત જણાવજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૧

૧. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

૩૦૦. રુસ્તમજી ડી. બાટલીવાળાને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ રુસ્તમજી,

તમારો કાગળ મળ્યો. એમાંની હકીકત પ્રમાણે તો તમે જે દોષ જોયા તે દોષ જાહેર કરવાનો તમને અધિકાર હતો. ક્લબમાં બીડી પીવી એ કંઈ ખાનગી વાત ગણાય નહીં. એટલે તમે જે હકીકત આપો છો તે પરથી તો માફીનું હું કશું કારણ જોતો નથી.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

શ્રી રુસ્તમજી ડી. બાટલીવાલા

હિલ રોડ

વાંદરા, મુંબઈ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૯૭

૩૦૧. બેચર ભાણુજીને પત્ર

એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ બેચર ભાણુજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. આગલા પત્રો મારી પાસે હોય એમ લાગતું નથી. તમને જવાબ ન મળ્યો એ આશ્ચર્યની વાત છે. તમારા છેલ્લા પત્રમાં તમે જે પ્રશ્નો ઉઠાવો છો તેનો જવાબ મારી મતિ પ્રમાણે આ છે.

હરિશ્ચન્દ્ર અને શૃગાલશા શેઠના દાખલા એટલા સારુ છે કે ધર્મને ખાતર પોતાને પ્રિયમાં પ્રિય હોય તેનો ત્યાગ કરીએ. તેનો નાશ થાય તોપણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરીએ. બંને કિસ્સાઓ ઐતિહાસિક છે એમ માનવાની આપણી ફરજ નથી. પણ એ તદ્દન સંભવિત છે. જ્યાં રાગદ્વેષ હોય ત્યાં ભગવાનપણું ન હોય એ સિદ્ધાંતને વળગીને જ બધી કથાનો ઉકેલ કરવો ઘટે છે. નીતિના ચોકકામાં જે કથા ન બેસી શકે તેનો આપણે ત્યાગ કરીએ. કથાને ખરી પાડવાને સારુ નીતિ ન ત્યજી શકાય.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૯૮

૩૦૨. એક વિદ્યાર્થીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૭, ૧૯૨૬

ભાઈ . . . ૧

તમારો કાગળ મળ્યો. તે ઉપરથી હું સમજું છું કે તમારી સ્ત્રીની સાથે તમે મુદ્દલ ભોગ નથી ભોગવ્યો. તમે એકાંતમાં જ નથી રહ્યા. તેમ છતાં તે સગર્ભા છે એવો તમને ભય થયો છે ને તેથી તમે ચિંતામાં પડ્યા છો. પણ આમાં ચિંતાનું કારણ હું તો નથી જોઈ શકતો. જો સ્ત્રી સગર્ભા હોય તો તમે તેનો ત્યાગ કરી શકો છો. અને તે તેનો તિરસ્કાર કરીને નહીં, પણ દયાભાવથી. જો પુરુષની સાથે તેણે ગેરવર્તણૂક કરી હોય તેની સાથે એ રહી શકે તો રહે. અને જો તે પુરુષ પોતે પરણેલ હોય તો તે બાઈ પોતાનાં માબાપને ત્યાં રહે. માબાપને તમારે વિનય અને દૃઢતાપૂર્વક ખબર આપી દેવી જોઈએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૫૩-એ

૩૦૩. એ ન જ થાય કે?

તમે કહો છો કે કાં તો અસલની જંગલી રીત મુજબ ખૂનરેજી ભરેલી લડાઈ કરવી અથવા તો મહાત્માજીની નવી રીત મુજબ દમ હોય તેટલું કાંત્યા જ કરવું એ બે સિવાય સ્વરાજ મેળવવાનો ત્રીજો રસ્તો નથી. પણ મને તો આ વાત શબ્દજાદુના પ્રયોગનો એક તાજો નમૂનો જ લાગે છે. કાંતવાથી જ સ્વરાજ મળશે એ વાત તમે ફરી ફરીને કર્યા કરો છો, પણ આમ કાંત્યા જ કરવું એ (૧) શક્ય છે, (૨) ઈષ્ટ છે, (૩) ફળદાયી છે એ બાબતની લોકોને પ્રતીતિ બેસાડવાને તમે અથવા તો તમારા જેવી માન્યતાવાળામાંથી કોઈએ ક્યાં પગલાં લીધાં છે? (૧) મહેસૂલ અને જમીનવેરાને લગતા હાલના કાયદાઓ છે તેને લીધે ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ છતાં જરૂરજોગા ફનો સંગ્રહ અને તે પણ યોગ્ય વ્યક્તિઓના હાથ તળે કરવો, અને તેને દેશમાં જ રાખવો એ શક્ય છે કે નહીં; (૨) બીજા ઉદ્યોગો દેશમાં ખીલ્યા છે તેના ઉપર એ સંગ્રહથી થનારી અસરનો વિચાર કર્યા વિના આમ ફનો સંગ્રહ કરવો ઈચ્છવા જોગ છે ખરો કે; (૩) ખાદીની પ્રવૃત્તિ સફળ થશે કે નહીં અને સફળ થાય તો પછી સ્વરાજ (આ શબ્દનો અર્થ તો તમે સમજતા હો તે ખરો) મેળવવાને આગળ બીજાં કંઈ પગલાં લેવાની આવશ્યકતા રહેશે કે કેમ અને બીજાં પગલાં લેવાં પડે તો તે ક્યાં વગેરે પ્રશ્નોનો સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવો, બુદ્ધિમાં ઊતરે એવો ખુલાસો આજ સુધીમાં કોઈએ કર્યો હોય એવું મારી જાણમાં નથી. ખાદીપ્રવૃત્તિની તરફેણની કે વિરુદ્ધની

૧. આ નામ અહીં આપવામાં આવ્યું નથી.

બધી દલીલો વિશે તે પ્રવૃત્તિના મુખ્ય હિમાયતીઓ પાસે ચર્ચા કરાવવા મેં અનેક પ્રસંગે પ્રયત્ન કરી જોયા પણ તે એળે ગયા છે. ખાદીપંથના પ્રવર્તક એટલે કે મહાત્માજીને પોતાને એ બાબત પ્રશ્ન કરવાનો મને એક જ વખત અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો અને તેમાં પણ શક્યતા બાબતનો એક જ પ્રશ્ન પૂછવાની તક મળી હતી. અને તેના જવાબમાં “હા, તદ્દન શક્ય છે” એટલું જ કહીને તે શાંત થયા હતા. ત્યાં બીજા પણ ભાઈઓ હતા અને બીજાં વધારે અગત્યનાં કામ કરવાનાં હતાં એટલે મારી શંકાઓ સમાધાની મેળવ્યા વગર જ રહી.

બાબુ ભગવાનદાસે, મૌલાના મહમદઅલી ઉપર લખેલ અને તેમણે કૉમરેડમાં પ્રગટ કરેલ એક ઉપયોગી કાગળમાંથી ઉતારો ઉપર આપ્યો છે. આ કાગળ કૉમરેડના તા. ૧૮મી ડિસેમ્બરના અંકમાં છપાયો હતો છતાં હું દિલ્લીર છું કે મારા જોવામાં તો ચાલુ અઠવાડિયા દરમ્યાન જ આવ્યો. પ્રથમ હું એટલું જણાવું કે બાબુ ભગવાનદાસે ઉપર જણાવેલ વાતચીતનો પ્રસંગ મને યાદ નથી. મારે મન તો રૈટિયા કરતાં બીજું એકે રાજદ્વારી કાર્ય વધારે અગત્યનું નથી. આપણા આર્થિક અને રાજદ્વારી જીવનમાં રૈટિયો પ્રાણરૂપ હોવા વિશે ચર્ચા કરવાનો સમય મેળવવા ખાતર મેં બીજી બાબતોની ચર્ચા પડતી મૂકી હોય એવા પ્રસંગો મને યાદ છે. પણ બાબુ ભગવાનદાસના મહેમાન થવાનો સુયોગ મને મળેલો તે વખતે તેમણે પૂછેલ સવાલનો જવાબ ગમે તે કારણે રહી ગયો હોય તોપણ તેમના સવાલોના મુખ્ય મુદ્દાઓનો જવાબ આપવો જ જોઈએ.

રૈટિયાનો પુનરુદ્ધાર કરવો શક્ય છે, એ તો દિવસે દિવસે દીવા જેવું સ્પષ્ટ થતું જાય છે. હિંદુમુસલમાન ઐક્યની વાત જેવી અશક્ય લાગતી અનેક ચીજો છતાં, રૈટિયાની શક્યતા પુસ્વાર થતી જાય છે. અને મદ્રાસ, આંધ્ર, કર્ણાટક, પંજાબ, બિહાર અને બંગાળ વગેરે પ્રાંતોમાં ખાદીની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ખાદી કાર્યાલયોની સંખ્યા વિશેષ નથી વધી તેનું કારણ માત્ર એ જ છે કે કામ કરનારા નથી. રૈટિયામાં પોતામાં તો કંઈ અશક્ય હોય એવું દેખાતું નથી. અગાઉ તેણે ઉત્તમ કામ આપ્યું છે. રૈટિયો ચલાવવાને પૂરતો સમય જેમને છે, અને જેમને એ ગુહઉદ્યોગની જરૂર છે એવા કરોડો લોકો પડેલા છે.

રૈટિયો ઈષ્ટ છે એ સાબિત કરવાને આ સાત લાખ ગામડાંઓના દેશને માટે તે વધારેમાં વધારે અનુકૂળ છે એ એક જ વાત બસ છે.

ખાદીની પ્રવૃત્તિ ફળદાયી થશે કે નહીં તેની કોઈ ખોળાધરી ન આપી શકે. કેટલાક પ્રાંતોમાં મળેલા અનુભવ ઉપરથી અનુમાન કાઢીએ તો તો રૈટિયો ઘણું ભાગે તો સફળ થશે જ એમ નિઃશંક કહી શકાય. ધારેલો હેતુ બર લાવવામાં રૈટિયાના જેટલો બીજો કોઈ ઉદ્યોગ પાર પડ્યો નથી એમ હિંમતપૂર્વક કહી શકાય.

કરો અને મહેસૂલના કાયદા અંતરાય રૂપ હોવાનું બાબુ ભગવાનદાસ કહે છે, પણ તે ઉપરથી તો એક જ સૈકા ઉપર ખેડૂતોને જે નભાવી રહ્યો હતો એવા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગને સજીવ કરવામાં રહેલી એક મુશ્કેલીમાત્ર સિદ્ધ થાય છે, અશક્યતા સિદ્ધ નથી થતી. કરો અને મહેસૂલના કાયદાઓ એ બ્રહ્માક્ષર નથી. ખાદીકામમાં તે બાધક જણાય તેટલે દરજ્જે તેમાં ફેરફાર કરવા જોઈશે. અહીં કદાચ એમ દલીલ કરવામાં આવશે કે “પણ સ્વરાજ વગર એ કાયદામાં ફેરફાર ન કરી શકાય” તો તેનો જવાબ એ છે કે એવા કાયદા છતાં પણ રૈટિયાનો પ્રચાર કર્યા વગર સ્વરાજ નહીં મળી શકે, કારણ કે સ્વરાજ માટેના યુદ્ધનું રહસ્ય “ગમે ત્યાં ગમે તેવી મુશ્કેલી આવે તે ઓળંગવી” એ છે. જંગલી છે છતાં હિંસાનો માર્ગ લડત માટે માન્ય ગણાયો છે.

રેંટિયાના કાર્યનું સંગઠન એ સ્વરાજની લડત લડવાનો સભ્ય અને અહિંસક માર્ગ છે. શાંતિથી આમવર્ગને કેળવવાનો સહેલામાં સહેલો અને સસ્તામાં સસ્તો માર્ગ તે ખાદીનો છે. અહીંથી રૂની નિકાસ કરી હજારો ગાઉ દૂરના પરદેશમાં તેને કાંતીવણી તેનું કાપડ પાછું આ દેશમાં આણી પેલા રૂ વેચનાર ધણીને જ તે પહેરાવવું અઘરું ન હોય તો પછી દેશમાં ને દેશમાં થોડાઘણા ગાઉ જેટલે રૂને પહોંચાડવું એ મુશ્કેલ ન જ લાગવું જોઈએ. જે પ્રાંતમાં ચોખા ન પાકતા હોય તે બીજા પ્રાંતમાંથી ચોખા મગાવે તેમાં કશી મુશ્કેલી નથી, તો પછી રૂની હેરફેર કરવામાં શા માટે મુશ્કેલી નડવી જોઈએ? પણ આજે તે કામ થઈ જ રહ્યું છે. બિહારને વર્ધા કે કાનપુરથી કાપડ મંગાવવું પડે છે.

બાબુ ભગવાનદાસનો બીજો પ્રશ્ન આ છે : “પણ બીજા ઉદ્યોગ જે ખીલ્યા છે તેને આથી જે અસર પહોંચે તે વિચારતાં આવું પગલું કદાચ ઈચ્છવાજોગ ન ગણાય.” પહેલાં તો આપણે જાણવું જોઈએ કે આ બીજા ઉદ્યોગો તે કયા? અને કદાચ કોઈ ઉદ્યોગને ધક્કો પહોંચે તે ડરથી દેશના જીવનને માટે જે શરીરના એક ફેફસા જેવો છે એવા ઉદ્યોગને આપણે પડતો મૂકવો કે? પીવાનો દારૂ બનાવનારાં કારખાનાં પડી ભાંગશે એ બીકે આપણે મદ્યનિષેધ કરતા અટકશું ખરા? અથવા અફીણનું વાવેતર કરનારા ખેડૂતોની કમાણી ઓછી થશે એ ખ્યાલથી કોઈ સુધારક અફીણનું બંધાણ છોડાવતાં અટકશે ખરો? ચંપારણના ખેડૂતોનો દાખલો ટાંકી બાબુ ભગવાનદાસ કહે છે કે તે પોતાના ખાવા પૂરતો દાણો પણ સંગ્રહી નથી શકતા. પણ તેનું કારણ તો એ કે તેને જોઈતાં નાણાં તેની પાસે ન મળે. જે તેણે કાંત્યું હોત અથવા કરવેરા ઓછા હોત તો તે પોતાના ગુજરાનજોગા દાણા રાખી શકત. ફરિજ્યાત ગળી ઉગાડવાની ધૂંસરીમાંથી નીકળતાં તેમને કંઈક રાહત મળી છે. અને તેને નવરાશનો સમય પુષ્કળ રહે છે, તે વખતે બીજા વધારે કમાણી કરાવનાર ધંધો હોય તો તે કરે અને નહીં તો કાંતે તો તે ઘણો વધારે સુખી થાય. પણ જ્યાં સુધી ભણેલા માણસો પોતે જાતે કાંતીને રેંટિયો નવ દહાડા ખેલવાનું રમકડું નથી એ વિશ્વાસ ન બેસડાવે ત્યાં સુધી ગરીબ લોકો કાંતવાના નથી.

પણ અહીં બાબુ ભગવાનદાસ પોકારી ઊઠશે :

જે કાંતવું એ એટલું સહેલું હોય અને ઈચ્છવાજોગ અને ફળદાયક હોય તો ત્રીસ કરોડ માણસો કાંતવાનું કેમ નથી શરૂ કરતા? અને મહાસભાના સભ્યો ઘટતા ઘટતા નવ-દશ હજાર જેટલા જ કેમ થઈ ગયા?

પણ ઈચ્છા કે પ્રયત્નના અભાવે બીજા અનેક શક્ય, ઈષ્ટ અને ફળદાયી વસ્તુઓ લોકો નથી કરતા એ વાત તેમનાથી કયાં અજાણી છે? સાર્વાત્રિક કેળવણી શક્ય છે, ઈષ્ટ છે અને ફળદાયક છે છતાં લોકો તે તાબડતોબ ઉપાડી લેતા નથી. કેળવણી લેવાની માથાકૂટ કરવામાં તેમને પોતાને જ લાભ છે એ વાત તેમને ગળે ઉતારવાને અનેક કુશળ કાર્યવાહકોની જરૂર પડશે. શહેર અને ગામડાની સુધરાઈ પણ “શક્ય, ઈષ્ટ અને ફળદાયી” છે, પણ આપણે ગામડાના લોકોને તેની વાત કરીએ છીએ કે તરત જ તેઓ તેને કેમ નથી અમલમાં મૂકી દેતા તેનો જવાબ સહેલો છે. સુધારાની ગતિ ધીમી છે; તેની ચાલ કીડીના જેવી છે. જેટલા પ્રમાણમાં સુધારાનું મહત્ત્વ તેટલા જ પ્રમાણમાં તેને દાખલ કરવા પાછળ પ્રયત્ન, સંઘબળ, સમય અને ખર્ચની જરૂર પડે છે. રેંટિયો એવો મહત્ત્વનો છે તોપણ તેના પ્રચારમાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલી રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધારની કોઈ પણ યોજનામાં રેંટિયાનું પદ પ્રથમ છે એ વાત સ્વીકારવાની દેશના સ્વાભાવિક

નેતા અવા ભણેલા લોકોની અનિચ્છા કે અશક્તિની છે. રૅંટિયા જેવી સાદી વસ્તુમાં આટલા ગુણ હોઈ શકે એ વાત જ તેમને મૂંઝવી મારે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૮-૪-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૧-૪-૧૯૨૬

૩૦૪. આલેખોની જરૂર

એક ભાઈ લખે છે કે વાચકોના મન પર વાસ્તવિક હકીકતો ઠસાવવા માટે આંકડા આપવાને બદલે ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણમાં થતી ચડઊંતર દર્શાવતા આલેખો (ચાર્ટ) આપવા જોઈએ. ખાદી છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહી છે એવું કહેનાર લોકોની અશુભ શંકાને એ ભાઈ માનતા નથી, તેમ છતાં કહે છે કે જોકે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘનો રિપોર્ટ વાંચનાર આ ભવિષ્યવાણીને ખોટી ઠરાવી શકે તેમ છે, છતાં આખો રિપોર્ટ વાંચવાની ધીરજ બહુ થોડા લોકોમાં હોય છે. તેઓ લખે છે :

લોકો માને છે કે ખાદીટોપી પહેરનારાની સંખ્યા જેટલી વધારે તેટલું ખાદીનું ઉત્પાદન અને વેચાણ પણ વધારે. . . ”^૧

એ ભાઈનું કહેવું બિલકુલ સાચું છે. એમણે સૂચવ્યો છે તેવો આલેખ તૈયાર કરવાનો પ્રબંધ થઈ રહ્યો છે. દરમ્યાન આ અઠવાડિયે તામિલનાડુ વિશેની ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીની નોંધમાં આપેલા આંકડા ખાદીની પ્રગતિ સાબિત કરવા માટે પૂરતો પ્રકાશ પાડે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૮-૪-૧૯૨૬

૩૦૫. હિંદ મદ્યબહિષ્કાર માગે છે ?

પંજાબના નાણાખાતાના કમિશનર મિ. કિંગે એક ભાષણ કર્યું હતું, તેમાં બોલ્યા હતા કે પંજાબમાં એક વર્ષ ઉપર સ્થાનિક મદ્યબહિષ્કાર કરવાનો કાયદો પસાર થયો હતો તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ મદ્યબહિષ્કાર કરવાની હિલચાલના વિરોધીઓને આ ભાષણ પોતાના વિરોધ માટે બહુ મદદ કરનારું થઈ પડ્યું લાગે છે. મિ. કિંગે પોતાના વચનના પુરાવામાં નીચેની હકીકત ટાંકી હતી :

૨૦૦ મ્યુનિસિપાલિટી અને ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડમાંથી માત્ર ૧૯ તરફથી જ સદરહુ કાયદા પ્રમાણે દારૂનિષેધ દાખલ કરવાની સત્તાની માગણી થઈ છે. એ ૧૯માંથી માત્ર ૬ સંસ્થાઓએ અમલી પગલાં ભર્યાં છે. અને એ છ સંસ્થાઓએ પણ લોકમત લીધો ત્યારે કશું જ પરિણામ જોવામાં ન આવ્યું. દાખલા તરીકે રાવળપિંડીમાં ૭૦૦૦ મતદારોમાંથી માત્ર ૬એ પોતાના મત નોંધાવ્યા. લુધિયાણામાં ૧૨,૫૦૦ મતદારોમાંથી પહેલી મતનોંધણી વખતે એક પણ હાજર નહોતો. બીજી તારીખ ઠરાવવામાં આવી ત્યારે ચાર જણ હાજર હતા. બાકીની ચાર સંસ્થામાંથી માત્ર તોહાના

૧. બાકીનો પત્ર અહીં આપ્યો નથી.

નામના એક નાનકડા કસબામાં ૧૦૫૨ મતદારોમાંથી ૮૦૨ સંપૂર્ણ મદ્યબહિષ્કાર માટે મત આપી આવ્યા હતા.

આ હકીકત ઉપરથી મિ. કિંગે અનુમાન કાઢવું—અને હિંદ અને હિંદની સ્થિતિથી તે અપરિચિત હોત તો તેમ કરવાનો તેને અધિકાર હોત—કે પંજાબમાં મદ્યબહિષ્કારની કોઈને પડી નથી. દુર્ભાગ્યે હિંદની સ્થિતિ એવી છે કે સમાજને જે જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય તે તે વસ્તુ માટે પણ લોકો બેપરવા છે. મદ્યબહિષ્કાર માટે લોકમત લેવાની રીત તેમને માટે નવી છે. સંભવ છે કે સંપૂર્ણ મદ્યબહિષ્કાર માટે લોકોનો મત લેવામાં આવે છે એવી ખબર પણ મતદારોને ન હોય. હિંદને વિશે કાંઈ પણ ખબર જેને હોય એવો દરેક માણસ જાણે છે કે હિંદની વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ દારૂ પીનાર નથી, અને ઈસ્લામ અને હિંદુ ધર્મમાં દારૂ પીવાની મનાઈ છે. એટલે મિ. કિંગને પણ એટલી વાતની ખબર હોવી જોઈએ. એટલે મદ્ય-નિષેધના કાયદાની જે કહેવાતી નિષ્ફળતાનો મિ. કિંગે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંથી એટલું જ અનુમાન કાઢી શકાય કે પંજાબીઓ એકંદર રીતે મદ્યત્યાગી હોઈને જોયો એ પાપને લીધે ખુવાર થઈ રહ્યા છે તેવાને માટે તેમને કશી પડી નથી; નહીં કે પંજાબ સંપૂર્ણ મદ્યબહિષ્કારની વિરુદ્ધ છે. મિ. કિંગ એટલું અનુમાન પણ કાઢી શકે છે કે મ્યુનિસિપલ કમિશનરોએ અને લોકલ બોર્ડોના સભ્યોએ સમાજને આ મહા અગત્યની બાબતમાં મતદારો પ્રત્યેની તેમની ફરજ વિશે અક્ષમ્ય બેપરવાઈ બતાવી છે. પણ ઉપર જણાવેલી હકીકત ઉપરથી એવું અનુમાન કરવું કે પંજાબ પ્રાંત મદ્યબહિષ્કારની વિરુદ્ધ છે એ તો અજાણ્યાની અથવા અજ્ઞાન લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવા જેવું છે. પણ એવી તો સરકારી અમલદારોને ટેવ પડી ગઈ છે. કોઈ પણ વસ્તુનો નિષ્પક્ષ રીતે અથવા લોકોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાને બદલે તેઓ સરકારના પક્ષના અથવા સરકાર જે રીતનો કોઈ પણ ભોગે બચાવ કરવા ઈચ્છતી હોય તે રીતના વકીલ બની બેસે છે. હિંદુઓ ગાય અને બળદના વધની વિરુદ્ધ છે એ સૌ જાણે છે. ધારો કે એ વિશે પંજાબમાં મદ્ય-બહિષ્કાર માટે જેવી રીતે લોકમત લેવામાં આવ્યો તેવી રીતે લોકમત લેવામાં આવે, અને લાખો હિંદીઓ પોતાનો મત નોંધાવતાં ચૂકે તો શું તેથી હિંદની સ્થિતિ જાણનાર કોઈ પણ માણસ ઘડીબર એવું અનુમાન કાઢશે ખરો કે હિંદુઓ પવિત્ર ગાયના વધને માટે કતલખાનાં માગે છે? હકીકત એ છે કે લોકોમાં હજી એ ભાન પેદા નથી થયું કે જેથી સમાજના ઉપર થતા અન્યાયોની સામે તે ખળભળી ઊઠે. એ હકીકત ખેદજનક છે એ વાત સાચી, પણ એમાં ધીમે ધીમે સુધારો થઈ રહ્યો છે. છતાં જે સંજોગો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો પ્રસ્તુત હકીકતમાંથી જે અનુમાન કાઢી શકાય તે સંજોગોને દાબી રાખી પ્રસ્તુત હકીકતમાંથી અયોગ્ય અનુમાન કાઢવું એ કુટિલતા છે. માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયને આ જ વસ્તુ મોળી રીતે મૂકતાં એમ કહ્યું છે કે અમેરિકા અથવા ઈંગ્લેંડ કરતાં હિંદમાં મદ્યબહિષ્કારની વિરુદ્ધ સરકારનો પક્ષ બહુ નબળો છે, કારણ અમેરિકા ઈંગ્લેંડમાં તો પ્રતિષ્ઠિત લોકો થોડો દારૂ પીવામાં કશું પાપ કે હાનિ માનતા નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૮-૪-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૧-૪-૧૯૨૬

૩૦૬. તુમકુરમાં ભરાયેલી મૈસુરના વકીલોની પરિષદને સંદેશો^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૬

અધ્યક્ષ, સ્વાગત સમિતિ
ચોથી મૈસુર વકીલ પરિષદ
તુમકુર

(હું) આશા રાખું છું કે પરિષદમાં આવેલા વકીલો ચરખાનો સંદેશો ઝીલશે અને ખાદી અપનાવશે તથા કાંતવા માટે ધર્મદૃષ્ટિથી થોડો સમય આપી ગરીબો પાસેથી થતી કમાણીનો થોડો બદલો ગરીબોને આપશે અને પોતાની આવકનો અમુક હિસ્સો ખાદીનો સર્વત્ર ફેલાવો કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવતા દેશબંધુ સ્મારક ફંડમાં જમા કરાવશે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૫

૩૦૭. જી. કે. દેવધરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ દેવધર,

તમારો પત્ર મળ્યો. મનોરમાએ તમારા પત્ર વિશે મને કાલે રાત્રે વાત કરી, એટલે મેં એને કહ્યું કે તને જવાની છૂટ છે, એટલું જ નહીં પણ સેવા સદન ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને માટે યોજવામાં આવેલી સંસ્થા હોવાથી એ સંસ્થા મારા આશ્રમ કરતાં તારી જરૂરિયાતોને કદાચ વધારે સારી રીતે પૂરી પાડશે. એણે મને કહ્યું કે એકબે દિવસમાં છેવટનો નિર્ણય કરીને હું આપને જણાવીશ. તમારો પત્ર હું તેને આપીશ અને ફરીથી એની સાથે વાત કરીશ. પહેલાં તે સેવા સદનમાં હતી એ હું જાણતો હતો. ખરું કહું તો હું એને આશ્રમમાં દાખલ કરવા રાજી નહોતો અને તે પણ બીજા કશા કારણે નહીં પણ કેવળ એટલા માટે કે અત્યારે આશ્રમમાં વસ્તી વધી ગઈ છે અને જુવાન છોકરીઓની સંભાળ રાખવાનું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે. પણ એનો આગ્રહ હોવાથી મેં એને શ્રીમતી ગાંધી સાથે રાખી. કુંવારી રહીને સેવામય જીવન જીવવાની એની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ મને આકર્ષ્યાં.

એની સાથે વાત કરી લીધા પછી હું તમને ફરીથી પત્ર લખીશ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૪

૧. આ સંદેશો ટેલિગ્રાફના ફોર્મ ઉપર અંગ્રેજીમાં ટાઇપ કરેલો છે અને કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો ફરતે તેમને રદ કરવા માટે વર્તુળ દોરેલું છે.

૩૦૮. આમુખ

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૬

હેમેન્દ્રબાબુએ દેશબંધુનું જીવનચરિત્ર નામના એમના પુસ્તક માટે આમુખ લખી આપવાની મારી પાસે માગણી કરી છે. કમનસીબે બંગાળી ભાષા મને આવડતી નથી. પુસ્તકમાંથી અમુક ભાગો બીજા કોઈ પાસે વાંચાવીને સાંભળવાની મેં ઉમેદ રાખી હતી, પણ એ માટે હું સમય કાઢી શક્યો નથી. હેમેન્દ્રબાબુ દેશબંધુના ભક્તો પૈકીના એક છે. મરહૂમ નેતાને માટે એમને કેટલો પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ હતો તે હું જાણું છું. એટલે દેશબંધુ વિશે એમણે જે કંઈ લખ્યું હશે તે વાંચવા જેવું હશે એ બાબતમાં મને શંકા નથી. દેશબંધુ જેવા મહાન અને નેક પુરુષની સ્મૃતિ સમય જતાં કદી ભૂંસાઈ ન શકે, પણ એની પવિત્રતામાં વધારો જ થાય. દેશની અત્યારની કટોકટીની ઘડીએ એવો કોઈ હિંદી નહીં હોય જેને દેશબંધુના મૃત્યુથી પડેલી ખોટ સાલતી નહીં હોય. જે દેશને માટે દેશબંધુ જીવ્યા અને મર્યા તે દેશ પ્રત્યેના આપણા કર્તવ્યનું ભાન કરાવવામાં હેમેન્દ્રબાબુનું પુસ્તક ઉપયોગી નીવડો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૬

૩૦૯. નાગજીભાઈને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૬

ભાઈ નાગજીભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠ ઈત્યાદિને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ માનો તો તો તમે કરેલા સવાલોનો જવાબ દેવો મુશ્કેલ છે. પણ રામાયણને ધર્મગ્રંથ સમજી વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ ઈત્યાદિની વાતો રૂપક છે એમ સમજવામાં મુશ્કેલી ન આવે તો તેનો અર્થ તમે પોતે જ ગોઠવી લઈ શકશો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૯૯

૩૧૦. હરનારાયણને પત્ર

[એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૬ કે તે પછી]^૨

હરનારાયણ,

તમારો પત્ર પહોંચ્યો. જે મિત્રને વિશે તમે લખો છો તેને બચી જ જવું હોય તો જે સ્થાનમાં છે તે સ્થાનનો તેણે ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. અને એવો ધંધો શોધવો જોઈએ કે જેમાં સ્ત્રીઓની સાથેનો પ્રસંગ ઓછામાં ઓછો અથવા મુદ્દલ ન રહે, અને તેણે ધંધો પણ એવો કરવો જોઈએ કે તેમાં શરીર આખો દિવસ રોકાયેલું રહે અને એકાંત તો હોય જ નહીં.

બીજા ભાઈને વિશે તો તેઓમાં એટલે પતિપત્નીમાં કેવળ હિંમતની જ આવશ્યકતા છે. જ્યારે વાંઝિયા શબ્દનો ઉપયોગ કોઈ કરે ત્યારે તેને ભૂપણ માનીને વધાવી લઈએ. જેને વ્રતનું પાલન કરવું છે અને બ્રહ્માની ઓળખ કરવી છે તે જગતની નિંદાથી કદી ન ડરે.

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૦૯૫

૩૧૧. કેથેરાઈન મેયોને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

એપ્રિલ ૮, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ વિશેની મારી માહિતી માટે આધાર શો છે એમ તમે મને પૂછ્યું હતું. તેના જવાબમાં લખેલો મારો આ પહેલાંનો પત્ર^૨ તમને મળ્યો હશે.

હવે તમારો બીજો પત્ર^૩ મને મળ્યો છે. તેમાં તમે તમારી નોંધ^૪ બીડી છે. તમે ખાલી રાખેલી જગ્યામાં ખૂટતી વિગતો પૂરી લેવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે. એ કરવામાં મને કંઈક ઉતાવળ કરવાની ફરજ પડી છે, પણ મને આશા છે કે એનાથી આપણા કામનો હેતુ સરશે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૬૨

૧. હરનારાયણના અધિક ચેત્ર વદ ૧૧, ૧૯૮૨ના પત્રના એક પાના પર આ લખેલું છે. એ પત્રનો આ જવાબ છે.

૨. જુઓ “કેથેરાઈન મેયોને પત્ર,” ૨૬-૩-૧૯૨૬.

૩. તા. ૨૪-૩-૧૯૨૬નો.

૪. જુઓ “કેથેરાઈન મેયોને મુલાકાત,” ૧૭-૩-૧૯૨૬.

૩૧૨. શરદચંદ્ર બોઝને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૯, ૧૯૨૬

પ્રિય શરદબાબુ,

મણિલાલ કોઠારીએ તમારો સંદેશો પહોંચાડ્યો છે. હું ઈચ્છું છું કે એના જવાબમાં હું તમને કશુંક ઉત્તેજક, કશુંક નિર્ણાયક અને ઝડપી પરિણામ લાવનારું લખી મોકલી શકું. પરંતુ દેશની અત્યારની હાલતમાં મારી પાસે એવું કશું નથી. સભાઓ ઘણી થઈ અને ધારાસભાઓમાં વિરોધના ઠરાવો પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે થયા. આપણે કશુંક વાસ્તવિક કામ કરવું જોઈએ જેથી આપણી તાકાત આપણે અનુભવી શકીએ. એટલે પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર સિવાય મને બીજા કશાનો વિચાર આવતો નથી. અને ખાદી સિવાય એ બને એવું નથી. એટલે આ ઘણાજનક ગિરફતારીઓ સહિત બધાં દુઃખોનો મારી પાસે એક જ ઉપાય છે. આ ઉપાય એટલે રેંટિયો. પણ આ રામબાણ ઈલાજ છે એ વાત હું લોકોને શી રીતે ઠસાવું? તેમ છતાં રેંટિયા વિશેની મારી શ્રદ્ધા જરા પણ ઓછી થઈ નથી. એ તો દહાડે દહાડે વધતી જ જાય છે. અને તે કારણે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ દરમિયાન આશ્રમમાં કેટલાક રેંટિયા અમે આખું અઠવાડિયું રાતદિવસ ચલાવવાનું રાખ્યું છે. એ કામ અમે એવી પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરી રહ્યા છીએ કે કોઈક દિવસે રેંટિયા મારફતે એવી તાકાત ઊભી થશે જે આપણને આપણે સેવેલી મુરાદ બર લાવવામાં ઉપયોગી થશે.

હું જાણું છું કે રેંટિયાનું સ્થાન લે એવી એક બીજી વસ્તુ છે અને તે તોફાન છે. પણ એમાં હું નકામો છું અને એથીયે વિશેષ મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે મને એમાં શ્રદ્ધા નથી. અને એક વ્યવહારકુશળ વ્યક્તિ તરીકે હું જાણું છું કે સરકારના તોફાન આગળ આપણું તોફાન કશી વિસાતમાં નથી. એટલે બધાં હથિયારો હેઠાં મૂકીને મેં મારું સર્વસ્વ રેંટિયા સામે હોડમાં મૂક્યું છે. દેશનાં આ અનેક દુઃખો જાણીને જે લોકો હેરાન થઈ રહ્યા છે તે બધાને હું મારા આ પ્રયાસમાં જોડાઈ જવાને નોતરું છું. એટલું સમજી લેજે કે આ કામમાં આપણે જેટલી કુશળતા, જેટલી શિસ્ત અને જેટલી સંગઠન શક્તિ કામે લગાડી શકીશું તેટલી બધીની આપણને જરૂર છે.

આશા છે કે ફોરવર્ડનું અને મેમોરિયલ હોસ્પિટલનું કામ બરાબર ચાલતું હશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત શરદ બોઝ

ક્લકતા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૭

૧. આ આખો પત્ર યંગ ઇન્ડિયા, ૨૨-૪-૧૯૨૬ના અંકમાં ઉતારવામાં આવ્યો હતો.

૩૧૩. વી. એન. એસ. ચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૯, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મેં પણ ઘણી ગરોળીઓને વંદા પકડતી જોઈ છે. અને વંદાને એનાથી નાનાં જંતુઓ પર તરાપ મારતા જોયા છે. પણ મોટો જીવ નાનાને ખાય એ ન્યાયનો અમલ થતો અટકાવવાનું મને કદી સૂઝતું નથી. આ આશ્ચર્યજનક રહસ્યનો પાર હું પામ્યો છું એવો દાવો હું કરતો નથી, પણ આ ક્રિયાઓનું અવલોકન કરીને હું શીખ્યો છું કે પશુને લાગુ પડે છે તે નિયમ મનુષ્યને લાગુ પડતો નથી. મનુષ્યે તો કપરો પ્રયત્ન કરીને પોતાની અંદર રહેલા પશુ ઉપર વિજય મેળવવાનો છે અને પોતાને ઉગારી લેવાનો છે. અને એની આસપાસ હિંસાનું જે કરુણ નાટક ભજવાઈ રહ્યું છે તેમાંથી પોતાની જાત માટે અહિંસાનો સર્વોત્કૃષ્ટ પાઠ શીખવાનો છે. એટલે મનુષ્યે જે પોતાનું ગૌરવ અનુભવવું હોય અને પોતાનું ધર્મકાર્ય સમજવું હોય, તો એની આસપાસ ચાલી રહેલા સંહારમાં એણે ભાગ ન લેવો જોઈએ અને પોતાનાથી નબળા મનુષ્યોનું શોષણ કરવાની ના પાડી દેવી જોઈએ. તે એને પોતાને માટેના એક આદર્શ તરીકે માત્ર રાખી શકે અને રોજ રોજ તેને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરી શકે. આમાં સંપૂર્ણ સફળતા તો જ્યારે તે મોક્ષઅવસ્થા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ સંભવે. એ અવસ્થામાં આત્મા ભૌતિક શરીરથી સ્વતંત્ર બને છે અને સ્વતંત્ર રહે છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી વી. એન. એસ. ચારી

૭, હાઈ રોડ

ઈગમોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૮

૩૧૪. એસ. ગોવિંદસ્વામી આચરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે આપો છો તે બાતમી જે સાચી નીવડશે તો મને દુઃખ થશે. તમે જણાવેલા ગુહસ્થોનાં એટલે શ્રી કે. એસ. નામ્બુદ્રીપાદ અને શ્રી વેલુ પિલ્લેનાં સરનામાં હું જાણતો નથી. જે ભાષણો શ્રી નામ્બુદ્રીપાદે કર્યાં કહેવાય છે તે કર્યાનો ગુનો જે શ્રી પિલ્લેએ પણ કર્યો જ હોય તો તમે એમનાં સરનામાં મને મોકલજે એટલે હું જરૂર તપાસ કરીશ.

તમારું નામ જાહેર ન થવું જોઈએ એવું તમે લખ્યું છે તે મેં ધ્યાનમાં લીધું છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. ગોવિંદસ્વામી આચર, બી.એ., બી.એલ.

ગોપી વિલાસ

પુલીમુદ

ત્રિવેન્દ્રમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૩૯

૩૧૫. હકીમ અજમલખાનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૬

પ્યારા હકીમજી સાહેબ,

આપનો પત્ર મળ્યો. ઉર્દૂમાં લખી શકવાના આનંદ ખાતર મારે એનો જવાબ આપવામાં વિલંબ ન કરવો જોઈએ. આપનો પત્ર વાંચતાં દુઃખ થાય છે. આપ નિરાશા અનુભવો છો પણ નિરાશ થવું આપને પાલવી શકે નહીં. આપણે બંને ઈચ્છીએ છીએ કે હિંદુઓ ને મુસલમાનો આ ગાંડપણ છોડી દે અને મિત્રો તરીકે શાંતિથી ભેગા રહે. સ્વરાજ્યની સ્થાપનાના સમારંભોમાં પણ આપણે અવશ્ય હાજરી આપવી જોઈએ.

એ જાણીને આપને આનંદ થશે કે હું આપને મસૂરીમાં વારંવાર મળતો રહીશ. આપ પહેલાં જ ત્યાં પહોંચી જઈ અત્યારથી જ આરામ નહીં કરો? બે મહિના સુધી રંગપુર જવા માટે પણ મસૂરી નહીં છોડવાની હું આપની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી શકું એવું ઈચ્છું છું.

આપનો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૦

૩૧૬. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

શ્રી ચેટરજીનો એક પત્ર આવ્યો છે. તેમાં વેલ્ફેરમાંની એક કાપલી બીડેલી છે. એમાં જે ટીકા છે તેનો જવાબ તમે કૃપા કરીને બંગાળનાં આખબારોમાં જરૂર આપજો અને તમારા જવાબની એક નકલ મને મોકલજો જેથી હું યંગ ઇન્ડિયાની કટારો માટે એનો ઉપયોગ કરી શકું. તમારા જવાબની નકલો મને મોકલો ત્યારે આ સાથે બીડેલી કાપલીઓ પરત કરજો.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ ૧ (પરત કરવું)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૧

૩૧૭. જે. ચેટરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તે બદલ તમારો આભાર. તમારો પત્ર તથા તે સાથેની કાપલી મેં સતીશબાબુને મોકલી આપ્યાં છે. તેઓ ડૉ. રાયના વિશેષજ્ઞ છે અને રાહત ઉપોની દેખરેખ રાખે છે. ઉપો કેવી રીતે કામ કરે છે તેની મને જાતમાહિતી છે, એટલે હું તમને જણાવી શકું છું કે વેલ્ફેરમાં આપેલા આંકડા ઉપરથી પણ એ ટીકાનો જવાબ આપવામાં કશી મુશ્કેલી નથી. તેમ છતાં હું કબૂલ રાખું છું કે ઉપો ચલાવનાર લોકો તરફથી અધિકૃત રદિયો અપાય એ વધુ સંતોષકારક ગણાશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જે. ચેટરજી

૧, જહોન્સ્ટનગંજ

અલ્લાહાબાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૨

૩૧૮. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

નિરંજનબાબુ વિશેનો તમારો પત્ર મળ્યો. મારો પત્ર^૧ તમારો કોઈ દોષ દેખાડવા માટે હરગિજ લખાયેલો નહોતો. એ મારી સમક્ષ રજૂ થયેલા ગયા મહિનાના આંકડાના આધારે જ લખાયો હતો. જે મને શંકરલાલ સાથે વાત કરવાનો અને બધા કાગળો જેઈ જવાનો સમય મળ્યો હોત, તો તમે મોકલેલા કાગળોમાં જે વિગતો હોવાનું તમે લખો છો તે બધી વિગતો હું જાણી શક્યો હોત. પરંતુ અત્યારે હું કેવી કફોડી સ્થિતિમાં છું તે તમે જાણો છો. રોજનું ચાલુ કામ કરવા ઉપરાંત બીજું કાંઈ પણ કરવા માટે મારી પાસે સમય હોતો નથી. એટલે એ કાગળ મેં ઉતાવળમાં લખાવ્યો અને નિરંજનબાબુ પાસે વિગતો માગી, કેમ કે એ વિગતો આપવા માટે એમને ઝાઝા કાગળો ઉથલાવવા પડે એમ નહોતું. અને મેં તમને પત્ર લખ્યો તેનું કારણ એ હતું કે નિરંજનબાબુ તે વખતે તમારી સાથે હતા અને પત્ર તમને પહોંચે ત્યાં સુધી તેઓ તમારી સાથે રહેશે અથવા જે જતા રહ્યા હશે તો તમે એ પત્ર એમને મોકલી આપશો એમ મેં માન્યું હતું. તમારે કેટલી બાબતોનું ધ્યાન રાખવાનું હોય છે અને કેટલીનું નથી રાખવાનું તે વિષે હું કશું જાણતો નથી. હું માનું છું કે તમને બધાં પેકેટો મળી ગયાં છે.

હવે નિરંજનબાબુનો તાર આવ્યો છે કે તેઓ બધી વિગતો મને મોકલી રહ્યા છે. એટલે હું એમના પત્રની રાહ જોઈશ. દરમ્યાન, મારે શું એમ સમજવું કે જે ઉત્કલને સપ્ટેમ્બર સુધી દર મહિને રૂ. ૨૫૦ મોકલીએ તો તે આત્મનિર્ભર બની જશે? તમારા પત્રમાંથી હું આ અર્થ કાઢું છું. અને જે તમારા પત્રનો અર્થ આવો થતો હોય, તો વાત સરળ છે અને ઉત્કલે જરૂર આશ્ચર્યકારક રીતે સુંદર પ્રગતિ કરી હશે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૩

૧. જુઓ “સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર”, ૨૯-૩-૧૯૨૬.

૩૧૯. જગજીવનદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર વદ ૧[૩]^૧ [એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૬]

ભાઈશ્રી ૫ જગજીવનદાસ,

તમે યાત્રામાં જ રહેવાના છો. કંઈ મુદત સુધી અમરેલી નહીં પહોંચો, એટલે મેં ઈરાદા-પૂર્વક ઢીલ કરી છે. આજે પાંચસો રૂપિયાની હૂંડી તમે આપેલ ઠેકાણે મોકલું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૬૫

૩૨૦. ગુલાબદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર વદ ૧[૩]^૨ [એપ્રિલ ૧૦, ૧૯૨૬]^૩

ભાઈ ગુલાબદાસ,

તમારો પત્ર મળ્યો. બ્રહ્મચર્યનું પાલન તો સારા સંગથી, સારાં પુસ્તક વાંચવાથી અને રામ-નામનો જપ કરવાથી થઈ શકે છે. એક ક્ષણ ભર પણ શરીર અથવા તો મન નકામાં ન હોવાં જોઈએ. રેંટિયાનો આગ્રહ તમે રાખો તો અવશ્ય રાખી શકો છો. પિતાશ્રીને નમ્રભાવે સમજાવી શકાય. સરકારની સાથે સંબંધ ન રાખતી હોય એવી વૈદું શીખવાની સંસ્થા કલકત્તામાં છે, પણ ત્યાં ખર્ચ વધારે પડે. તે જ પ્રમાણે ટી. બી. કોલેજ દિલ્હીમાં છે. ત્યાં પણ ખર્ચ એટલું જ પડે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૬૯

૧. અને ૨. મૂળમાં ચૈત્ર વદ ૧૨ છે, પણ શનિવારે ચૈત્ર વદ ૧૩ હતી.

૩. ગુલાબદાસના પત્ર પર તા. ૬-૪-૧૯૨૬ છે.

૩૨૧. આશાનાં કિરણ

ભાઈ ડાહ્યાભાઈ ધોળકાથી લખે છે:^૧

આ દાખલો નોંધવા યોગ્ય છે. જેઓ ગરીબ નથી તેઓ પણ શોખથી કે દેશદાઝથી રેંટિયો હાથ કરે એ આવકારદાયક વસ્તુ છે. મારી ઉમેદ છે કે ભાઈ ડાહ્યાભાઈ પોતાની શ્રદ્ધા ન ખોતાં રેંટિયાની પ્રગતિ કર્યા જ કરશે, અને રામપર ગામના લોકોએ આરંભ કર્યા પછી તે આરંભને વળગી રહેશે. “આરંભે શૂરા ને અંતે મોળા” એવું પોતાને વિશે નહીં કહેવા દે. આટલી સાવચેતી મારે આપવી પડે છે, કેમ કે જે કાગળમાં રામપરની જાગૃતિનું લખ્યું છે તેમાં જ ડાહ્યાભાઈ લખે છે:

એક ભાઈએ પોતાની ઈચ્છાથી કાંતવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી, કાંતવાની આવડત પણ છે, નવરાશ છે, તે છતાં તેમણે કેવળ આજસથી જ કાંતવાનું મૂકી દીધેલું છે.

આવાં દૃષ્ટાંતો હિંદુસ્તાનમાં ચોમેર બન્યા કરે છે. પ્રતિજ્ઞા લેતાં માણસો પાછું વળી જતા નથી અને પછી પાળતા નથી એ કંઈ થોડી ખેદની વાત નથી. આવા આપણા દોષોએ ધર્મને શિથિલ કરી મૂક્યો છે અને દેશને ગુલામીએ પહોંચાડ્યો છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૪-૧૯૨૬

૩૨૨. ગુરુકુળ અને ખાદી

શ્રી જમનાલાલજી હરિદ્વારથી લખે છે:^૨

જમનાલાલજીની યાદીમાં^૩ ૪૦ નામો છે એ બધાં નામ તો અહીં ન આપીએ, પણ તેનું પૃથક્કરણ જોવા જેવું છે. પહેલા સભ્ય તો ગુરુકુલના આચાર્ય છે, પાંચ ઉપાધ્યાય છે, સાત નવા સ્નાતકો અને વેદાલંકાર, વિદ્યાલંકાર પદવીધારી છે, પાંચ ચતુર્દશ શ્રેણીના, સાત ત્રયોદશ શ્રેણીના, ચાર દ્વાદશ શ્રેણીના, અને પાંચ એકાદશ શ્રેણીના બ્રહ્મચારીઓ છે; બે બહેનો ગુરુકુલમાંથી છે, અને ત્રણ બહેનો દિલ્હીમાંથી થઈ છે - શ્રીમતી વિદ્યાવતી સેઠી (બી. એ.) આચાર્યા, કન્યાગુરુકુલ, અને બે અધ્યાપિકાઓ શ્રીમતી સીતાદેવી અને શ્રી ચન્દ્રવતી.

૧. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં લખ્યું છે કે રામપુરના ખેડૂતોએ ખાદીકામ ઉપાડ્યું છે અને તેઓ તે ઉત્સાહથી કરી રહ્યા છે.

૨. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં લખ્યું છે કે ગુરુકુળવાસીઓ ખાદી પ્રવૃત્તિમાં ધણો રસ લઈ રહ્યા છે.

૩. એમણે બનાવેલા ચરખા સંઘના નવા સભ્યોની યાદી.

પંજબના ખાદી નિરીક્ષક લખે છે:^૧

આ બધી સંસ્થાઓને હું ધન્યવાદ આપું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧-૪-૧૯૨૬

૩૨૩. ‘નિરામિષાહાર’ એટલે ‘અન્નાહાર’

નિરામિષાહારને સારુ મેં નવજીવનના વાંચનારાઓ પાસે હળવા શબ્દની યાચના કરી છે. “નિરામિષાહાર” શબ્દ કેટલાક વાંચનારને પસંદ નથી પડ્યો. તેને બદલે “નિર્માસાહાર” અથવા “અમાંસાહાર” સૂચવ્યો, એ શબ્દ સારો નથી લાગતો. “માંસ” શબ્દ જેને તેનો જન્મથી જ ત્યાગ છે તેને સારો નથી લાગતો. તેથી તેને સારુ અપરિચિત શબ્દ વધારે ઠીક ગણાય. જેમ માણસને જે વસ્તુથી સૂગ ચડે તેના નામનું ઉચ્ચારણ કરતાં પણ સંકોચ થાય છે તેમ માંસનું છે અને તેથી જ તેને “માંસ”ને બદલે “પરમાટી”ને નામે ઓળખે છે. ‘ઝડે જવું’ અસભ્ય શબ્દ લાગે છે. તેને બદલે ‘જંગલ જવું’ વધારે ઠીક લાગે છે. અને હવે “શૌચ” શબ્દ સભ્ય ભાષામાં પ્રચલિત થઈ ગયો છે. એ ધોરણે મેં “નિરામિષાહાર” શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ નાપસંદ કરી એક ભાઈ “વનસ્પત્યાહાર” સૂચવે છે. પણ એ “નિરામિષાહાર” કરતાં હળવો નથી જણાતો. તેથી બીજા શબ્દનો વિચાર કરતાં “અન્નાહાર” શબ્દ યોગ્ય લાગે છે. અન્નાહારમાં દૂધનો સમાવેશ નથી થતો. ખરું જોતાં ફળાદિનો પણ સમાવેશ નથી થતો. પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ખાદ્ય પદાર્થોમાં દૂધ, ફળ વગેરે આવી જાય છે. અંતે આપણે જે અર્થમાં જે શબ્દ વાપર્યો હોય તે અર્થ જાહેર કરીએ અને તે અર્થ થોડીઘણી આપલે કરીને ઘટાવી શકાતો હોય તો આપણને તે શબ્દ તે અર્થમાં વાપરવાનો અધિકાર મળે છે. તે અધિકારની રૂએ હવે પછી “નિરામિષાહાર”ને બદલે, અને તેમાં રહેલો અર્થ સૂચવવાને સારુ નવજીવનમાં “અન્નાહાર” શબ્દ વારપવામાં આવશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૪-૧૯૨૬

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુલતાન કેન્ટોનમેન્ટમાં આવેલા ગુરુકુળે તથા અન્યત્ર આવેલા આર્યસમાજ સંચાલિત એક અનાયાલયે પોતાને જોઈતા કાપડ માટે ખાદી ખરીદવા માંડી છે.

૩૨૪. ગૈરસમજ

હું જાઉં છું કે મારી કચ્છની^૧ મુસાફરી બાબત હજુ ગૈરસમજ ફેલાઈ રહેલી છે અને ભાઈ માનસિંગ કચરાભાઈ તથા ભાઈ મણિલાલ કોઠારીને દોષ દેવાઈ રહેલ છે. તેથી હું ફરી જણાવવા ઈચ્છું છું કે કચ્છની મુસાફરીથી મને પશ્ચાત્તાપ નથી થતો, પણ એ હું મારી જિંદગીનો એક કીમતી અનુભવ ગણું છું. સ્વાગતમંડળનો દોષ લેશમાત્ર પણ કાઢવા જેવું તેણે નથી રાખ્યું. જે પ્રેમનો અનુભવ મને બીજી જગ્યાઓમાં થયો, જે સગવડો મેં બીજે ભોગવી છે તે મેં કચ્છમાં પણ અનુભવ્યું ને ભોગવ્યું. ઘણી અગવડો વેઠીને પણ મને આરામ આપવાને મારી સગવડ જાળવવાનો પ્રયત્ન સ્વાગતમંડળે કર્યો હતો. મને આરામ જેટલો આપી શકાય તેટલો આપવામાં બાકી નહોતું રાખવામાં આવ્યું. મને મૂળ નોતરનાર તો ભાઈ માનસિંગ ન હતા. ભાઈ મણિલાલને પાછળથી તેમાં ભળવું પડ્યું હતું એ હું જાણું છું. હું કચ્છ ગયો તે કેવળ મારા સ્વભાવને અનુસરીને. મને જે દુઃખ ત્યાં થયું તે કેવળ આધ્યાત્મિક હતું. લોકોમાં વહેમોની જડ મજબૂત હોય તેમાં સ્વાગતમંડળનો શો દોષ? કેટલાંક ગામમાં મેં દંભ અને ડોળ અનુભવ્યાં તે પણ મારે સારુ નવો અનુભવ ન હતો. હિંદુ ધર્મમાં જ્યાં જ્યાં હું ધર્મધિતા જાઉં ત્યાંથી ભાગી છૂટવું એ મારા સ્વભાવથી ઊલટું છે. ધર્મધોને પણ પ્રેમપૂર્વક સમજાવવા એ મારો ધર્મ સમજું છું. તેથી કચ્છના મારા પ્રવાસને સારુ મને આજે ખુશાલી સિવાય બીજી લાગણી જ નથી. મારી એ મુસાફરીને હું નિષ્ફળ માનતો જ નથી. જેમ બીજી જગ્યાએ તેમ કચ્છમાં પણ મેં ત્યાગી સેવકોને જોયા હતા. તેમની સેવાનાં સ્થાન જોવાં એ પણ મારે સારુ આનંદની વાત હતી. હું ધારતો હતો તેટલો ફાળો ન થયો એ કંઈ ફરિયાદનું કારણ ન હોઈ શકે. કચ્છી ભાઈઓની પાસેથી મને મારાં કાર્યોમાં ઉદાર દિલથી મદદ મળેલી છે. હમેશાં માણસ ધારે એટલું ન થાય તેમાં નિરાશા શાને? મારી નિરાશા એ જ કે હજુ હિંદુ ધર્મી અસ્પૃશ્યતાના પાપને પુણ્ય માને છે. લોકોનાં કઠિન હૃદયને નરમ કરવાં એ કંઈ સ્વાગતમંડળનું કામ ન હતું. એ કામ તો મારું હતું. એવાં કામને સારુ મને કામદારો પોતપોતાનાં સ્થાનમાં લઈ જાય છે. જો લોકોનાં હૃદય ન પીગળ્યાં હોય તો તો તેની ફરિયાદ મારે મારી સામે કરવી રહી. એ નિરાશાનું કારણ તો હું પોતે જ કર્યો. પણ મારી સામે ફરિયાદ હું કરું એવો ભોળો ક્યાં છું? મારી ફરિયાદ તો ઈશ્વર પ્રત્યે થાય છે. તેણે મને એવો અશક્ત કેમ બનાવ્યો કે મારી બોલીમાં તેણે એવી ક્યાશ કેમ રાખી કે લોકોનાં હૃદય તેથી હમેશાં નથી પીગળતાં! હિંદુ અસ્પૃશ્યતા ન છોડે, હિંદુમુસલમાન લડે, હિંદી માત્ર ખાદી ન પહેરે તો કોનો દોષ કાઢું? તેનું ઔપધ હિંદુ ધર્મમાં તો છે જ.

“સર્વ દેવને જ્યારે ભીડ પડી સમયાં અંતરજમી,
ભાવટ ભાંગી ભૂધરે મહેતા નરસૈના સ્વામી.”

વિશ્વામિત્રે પોતે બ્રહ્મર્ષિ થવા સારુ તપશ્ચર્યા કરી, પાર્વતીએ શિવજી જેવા પતિ પામવા તપ આદર્યું. એટલે જેઓ દેશહિત કે ધર્મહિત સાધવા ઈચ્છે તેઓએ તપશ્ચર્યા કરીને સિદ્ધિ

૧. ૧૯૨૫માં; જુઓ પુસ્તક ૨૮, પા. ૩૬૩-૭ અને ૪૧૫-૭.

મેળવવાની છે, લોકોનો દોષ કાઢીને નહીં. કચ્છની મુસાફરીથી મને નિરાશા નથી એટલું જ નહીં પણ મેં કચ્છ છોડતી વેળા વચન આપ્યું છે તે પ્રમાણે જો કચ્છના સ્વયંસેવકો પોતાનું કાર્ય કર્યે જશે ને મારી હાજરી ફરી ઈચ્છશે તો ને મને અવકાશ મળશે તો હું અવશ્ય ત્યાં ફરી જઈશ ને જે જે કઠિન ભાગો રહી ગયા છે ત્યાં પહોંચીશ ને જ્યાં જઈ આવ્યો છું ત્યાંનાં ભાઈ-બહેનોની પાસેથી હિસાબ માગીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૪-૧૯૨૬

૩૨૫. એસ. નાગસુંદરમને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે જણાવેલી બાબતની ચર્ચા મારે યંગ ઇન્ડિયામાં ન જ કરવી જોઈએ. એ બનાવ વિશે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે બધું ૧૯૨૧માં હું કહી ચૂક્યો છું. સમાધાન નહીં કરવું એવું માનસ મારું હોતું નથી. વાઈસરોયે એક પણ વાત એવી મૂકી નથી જે કોઈ પણ સ્વમાની વ્યક્તિ સ્વીકારી શકે. “માફીપત્ર”^૨ના નામથી જાણીતા થયેલા પેલા દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરવાની અલીભાઈઓને મેં જ્યારે સલાહ આપી ત્યારે હું લગભગ ઢીલો પડવાની આણી પર હતો. પણ એનો મને પસ્તાવો થતો નથી. એ “માફીપત્ર” અલીભાઈઓનું તથા દેશનું

૧. ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મરમાં “ધ ચેન્જ ઓફ વાઈસરોયઝ” નામનો એક લેખ આવ્યો હતો. તે વિશે નાગસુંદરમે ગાંધીજીને જે પત્ર લખ્યો હતો તેનો આ જવાબ છે. લેખમાં લખ્યું હતું: “આજે લોર્ડ રીડિંગ વાઈસરોયના હોદ્દાનો હવાલો લોર્ડ ઈરવિનને સોંપી રહ્યા છે. આજે રાજકીય વાતાવરણ તદ્દન શાંત છે, પણ લોર્ડ રીડિંગ દેશમાં આવ્યા ત્યારે એ ત્રણું ડહોળાયેલું હતું. અસહકારની ચળવળ ઝડપથી એની પરાક્રમ્ય પહોંચી રહી હતી. વાઈસરોયપદ સંભાળ્યા પછી કેટલાયે મહિના સુધી લોર્ડ રીડિંગે મહાત્મા ગાંધી સાથે સમાધાની કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ મહાત્મા ગાંધીનું માનસ તે વખતે સમાધાન નહીં કરવા પર હતું. અલીભાઈએ ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું એટલે સમાધાન અસંભવિત બની ગયું. થોડા મહિનામાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ દેશ જોવા આવવાના હતા, એટલે એમની મુલાકાત શાંતિથી પતી નય એ હેતુથી કંઈ નહીં તો કામચલાઉ સમાધાન કરવા પણ વાઈસરોયે શક્ય એટલી બધી કોશિશ કરી. રાજકીય પ્રગતિમાં હવે આગળ શું કરવું તેની ચર્ચા કરવા એમણે ગોળમેજી પરિષદ યોજવાની વાત આગળ કરી. મરહૂમ શ્રી સી. આર. દાસ આ વખતે જેલમાં હતા, કેમ કે કોંગ્રેસ સ્વયંસેવકદળને ગેરકાયદે જાહેર કરતા નોટિફિકેશનનો એમણે ભંગ કર્યો હતો. એમણે આ દરખાસ્ત સ્વીકારી લેવાની સલાહ આપી, તેમ છતાં શ્રી ગાંધીએ માન્યું નહીં અને આ રીતે એક મહાન તક એળે ગઈ. આ ઉપરથી લોર્ડ રીડિંગની ખાતરી થઈ જણાય છે કે બળવાખોરોને મનાવી લેવાની પદ્ધતિ કદાચ સફળ નહીં થાય. એટલે યુવરાજ અહીંથી ગયા કે તરત જ એમણે ખુદ મહાત્મા ઉપર કામ ચલાવ્યું અને એમને જેલ ભેગા કરી દીધા.”

૨. જુઓ પુસ્તક ૨૦, પા. ૮૫.

ઘણું હિત કર્યું છે. ત્યારે એમના પર મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે એ માફીપત્રના મુદ્દાથી એમનું માન નેટલું વધ્યું હતું, તેટલું જ સરકારને એને લીધે શરમાવું પડ્યું હતું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. નાગસુંદરમ્
પહેલો માળ, લક્ષ્મીનિવાસ બિલ્ડિંગ
કિંગ્ઝ સર્કલ નજીક
માટુંગા, મુંબઈ
[મૂળ અંગ્રેજી]
માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૪

૩૨૬. રિચાર્ડ બી. ગ્રેગને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ગોવિંદ,

મશીનરી વિશેના તમારા લેખ ઉપર હું મારી નોંધ^૧ લખાવી રહ્યો કે તરત તમારો કાગળ મળ્યો એ કેવો રમૂજી યોગાનુયોગ! જર્મન પુસ્તક વિશે ચિંતા ન કરશો. તમે એને પાછું મોકલી દઈ શકો. જરૂર પડ્યે બીજા કોઈ પાસે હું એનો તરજુમો કરાવી લઈશ. તમને ઘેરી વળેલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે એ પત્રોનો તરજુમો કરવા કરતાં તમે જણાવો છો એ કામ ઘણું વધારે મહત્ત્વનું છે.

તમે બાગકામ કરો છો અને તમારું ભોજન જાતે જ રાંધી લો છો એ જાણીને આનંદ થયો. તમને જરાતરા કુરસદ મળે ત્યારે જરૂર મને ત્યાંની શાળાનો ખ્યાલ આપજો. હાજરી કેટલી રહે છે, છોકરાઓની આવડત કેવી છે, વિષયો કયા શીખવાય છે, વગેરે લખજો. એ શાળા-માંથી અમારે શું અપનાવવા જેવું છે તે પણ લખજો.

આ ૨૨મીએ હું મસૂરી જવા નીકળીશ. મીરાં ખૂબ જ મજામાં છે. તમે જાણો છો કે સત્યાગ્રહ સપ્તાહ દરમ્યાન અહીં પાંચ રૅટિયા રાતદિવસ ચાલી રહ્યા છે? દિલને હલાવી મૂકે એવું એ દૃશ્ય છે. હું માનું છું કે રોજનું ઉત્પાદન ઓછામાં ઓછું પાંચગણું થઈ ગયું છે. ચોકસ આંકડા આવતે અઠવાડિયે મળશે. આ કારણે આ અઠવાડિયામાં કાંતિએ ૪૪૪૪ તાર (=૫૯૨૫ વાર) સૂતર કાંત્યું. એનો અર્થ એ થયો કે એ છોકરાએ ઓછામાં ઓછા ૧૪ ક્લાક કામ કર્યું.

તમારો

રિચાર્ડ બી. ગ્રેગ, એસ્કવાયર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૫

૧. ન્યૂઓ "નોંધ", ૧૫-૪-૧૯૨૬.

૩૨૭. શૌકતઅલીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

મારા પ્યારા દોસ્ત અને ભાઈ,

આપણા વિચારો અવશ્ય એકબીજાને પહોંચી ગયા છે. તમે આટલું થોડું સૂતર મોકલ્યું અને તે પણ તદ્દન બેદરકારીથી કાંતેલું, તે માટે તમને ઊધડા લેવા એક પત્ર લખાવવાનો હું વિચાર કરી રહ્યો હતો. પરંતુ મારો પત્ર આવશે એમ માનીને બંધો ખુલાસો કરીને, તમે મારા ઠપકામાંની કડવાશ કાઢી લીધી છે.

મહમદઅલીની મુશ્કેલીઓ વિશે મેં સાંભળ્યું. મારું હૃદય એમની સાથે છે. પણ મારું મન એમની સામે બળવો પોકારે છે. દીર્ઘદૃષ્ટિ તો એઓ વાપરતા જ નથી. અને એક પણ કામ પદ્ધતિસર નહીં કરવામાં તો બધા જાહેર કાર્યકર્તાઓમાં કદાચ એમનો નંબર પહેલો આવે.

ઓછામાં ઓછો એક ક્લાક તમારે મૂંગે મોંઝે અને એકચિત્તે રેંટિયો ચલાવવો જ જોઈએ. એના પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું તમને પાલવે એમ નથી. થોડા જ દિવસ ઉપર એક જાણનો પત્ર આવેલો, તેમાં તમે અને મહમદઅલીએ જરા પણ સૂતર મોકલ્યું નથી તે માટે મને સખત ઠપકો આવ્યો હતો. આ સંબંધમાં પંદરેક દિવસ ઉપર મહમદઅલીને મેં લખ્યું છે.

૧૬મી તારીખે તમને મળવાની ઉમેદ રાખીશ. તમે સાજતાજ અને પ્રસન્ન હશો એવી અપેક્ષા રાખું છું.

થોડા વખત ઉપર હકીમસાહેબનો એક નિરાશાભર્યો પત્ર આવ્યો હતો. દિલ્હી જાઓ ત્યારે તમારે એમને હિંમત આપવી પડશે. શ્વેબ કયાં છે? ઓફિસમાં તમારા સહિત બધા ભાઈઓને પ્યાર.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૧૯૪૪૬

૩૨૮. ખ્યારેલાલ નય્યરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ખ્યારેલાલ,

તમારે હિંદીમાં લખવાનું ચાલુ રાખવું. સમય બચાવવા માટે કંઈ નહીં તો આજે તો મારે અંગ્રેજીમાં લખાવવું પડે એમ છે. દેવદાસની માંદગી વિશે મને કદી ચિંતા થઈ નથી. ચિંતા એ વાતથી થાય છે કે માંદગી હટ કરતાં વધી ગઈ ત્યાં સુધી એને એણે દબાવી રાખી.

મથુરાદાસની તબિયત પહેલાંના કરતાં હવે ઘણી સારી છે એ જાણીને આનંદ થયો. તમારે તમારી તબિયતની પૂરતી સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને મથુરાદાસને હજી પણ દરદી કહી શકાતા હોય તો દરદીની સેવા કરતાં કરતાં તમારું ભોજન અને બીજું બધું કામ સમયપત્રક પ્રમાણે કરવું જોઈએ. તમારો નિત્યક્રમ મને જણાવો. ખાસ કરીને કિશોરલાલ બહાર હોય ત્યારે ગોમતીબહેનની તબિયત કેમ રહે છે તે વિશે પણ મને લખો.

તમારો

શ્રીયુત ખ્યારેલાલ નય્યર
શ્રી મથુરાદાસ ત્રિકમજીને ત્યાં
વિન્ડી હોલ
દેવલાલી, નાસિક રોડ
[મૂળ અંગ્રેજી]
માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૭

૩૨૯. એ. ઇર્બેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારા પત્ર બદલ આભારી છું. હું નથી માનતો કે મારે ફિનલેન્ડ જવું પડે. પણ જો હું જઈશ અને જો મારે લેટવિયા થઈને જવું પડશે, તો તમારા પિતાશ્રીનો પરિચય કરવાનું મને અવશ્ય ગમશે. છાપાં જોતાં રહેજો અને જો મારે જવાનું થાય જ તો સંભવ છે કે તમે મને જરૂરી પત્ર મોકલી જ આપશો.

તમારો સહૃદયી

મિસિસ એ. ઈર્બે
વીવિંગ સ્કૂલ
સી. એસ. એમ.
મયાવરમ્
[મૂળ અંગ્રેજી]
છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૮

૩૩૦. બગલાપ્રસન્ન ગુહા રૉયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. પ્રકાશબાબુને મંત્રીપદ છોડવાની ફરજ શા માટે પાડવામાં આવી અને અત્યારે તેઓ ક્યાં છે એ વિશે મને જણાવો.

તિપેરાની ખાદી બાબતમાં તમારી મુશ્કેલી હું સમજું છું. એ મુશ્કેલી દૂર કરવાનો એક માત્ર ઉપાય એ છે કે તમે જાતે વણકર બની જાઓ અને મધ્યમ વર્ગના લોકોને પ્રેમ ખાતર મફત કાંતવા સમજાવો. આ રીતે જે સૂતર મળે તે, ખરીદવું પડે તે સૂતરમાં ઉમેરી શકાય. એ પછી તમે તમારી ખાદી તિપેરાની ખાદી જેટલી જ સસ્તી વેચી શકો. હું જાણું છું કે આમ કહેવું સહેલું છે પણ એનો અમલ કરવો મુશ્કેલ છે. પણ આ કઠણ સમસ્યા ઉકેલવાનો કોઈ સહેલો રસ્તો જાણવામાં નથી. આ ઉપરાંત કપાસ સહેલાઈથી ઉગાડી શકાય એવી જમીન શોધી કાઢવા પણ તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

છેલ્લે, નવરા બેસી રહેતા ગરીબ લોકો ન હોય એવા જિલ્લામાં ખાદીકામ ચાલી શકે નહીં. ખાદીની આખી યોજના એવી માન્યતા પર આધાર રાખે છે કે હિંદુસ્તાનમાં લાખો ગરીબો એવા છે જેમને વરસમાં ઓછામાં ઓછા ચાર મહિના કશું કામ હોતું નથી. તમારા પ્રદેશમાં આવા લોકો ન હોય તો ખાદી પેદા કરવા વિશે તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. પછી તો તમારે તમારા જિલ્લા કરતાં ઓછા ભાગ્યશાળી જિલ્લાઓમાં પેદા થતી ખાદી વેચવાનું જ બાકી રહે છે.

તમારે સતીશબાબુ પાસે જવું જોઈએ, એમની સલાહ લેવી જોઈએ, બધી વિગતોની ચર્ચા કરીને એ જે કહે તેમ કરવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત બગલાપ્રસન્ન ગુહા રૉય

સેક્રેટરી, જાતીય શિક્ષામઠ

લક્ષ્મીપુર, ઉપાશી પો. ઓ.

ફરીદપુર (બંગાળ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૪૯

૩૩૧. જલિયાંવાલા બાગ વિશે સંદેશો^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

તમારા સેક્રેટરીઓ ૧૩મી તારીખને માટે જલિયાંવાલા બાગ વિશે સંદેશો માગ્યો છે. સંદેશો આ પ્રમાણે છે :

૧૯૧૯ના એપ્રિલ માસની ૧૩મી તારીખે જલિયાંવાલા બાગમાં જે ઘાતકી કતલ થઈ તે આપણને હમેશાં યાદ આપે છે કે જેટલી વાર આપણે આપણાં માથાં ઊંચાં કરવા પ્રયત્ન કરીશું અને હવે ગુલામીમાં રહેવા માગતા નથી એમ કહીશું તેટલી વાર એવી કતલ ફરી ફરીને થયા કરશે. અંગ્રેજોનું હિંદુસ્તાન પરનું રાજ્ય એના ભલા માટે નહીં પણ એના શોષણ માટે લાદવામાં આવ્યું છે. ખરું જોતાં એ રાજ્ય હિંદને માથે લાદેલા વેપારના રક્ષણ માટે છે. એ વેપારનો મુખ્ય માલ માન્યેસ્ટરનું કાપડ છે. જલિયાંવાલા બાગમાં તથા જ્યાં આપણને પેટે ચાલવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી તે ગલીમાં^૨ થયેલા આપણા અપમાનનું જો આપણે વેર વાળવું હોય તો કંઈ નહીં તો છેવટ આપણે પરદેશી કાપડ પહેરવાનું તો બંધ કરવું જ જોઈએ અને હાથે કાંતેલી ખાદી પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ. પરદેશી કાપડ પહેરવાનું બંધ કરીશું તો અંગ્રેજોનો આપણી સાથેનો વેપાર પડી ભાંગશે, અને ખાદી પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈશું તો આટલાં વર્ષોથી આપણે તરછોડેલા ગરીબો સાથે આપણો સંબંધ બંધાશે. બહારની દુનિયાનું શોષણ આપણે કદી કર્યું નથી, તેમ છતાં આપણાં સુખસગવડ ખાતર આપણે ખેડૂતવર્ગનું શોષણ કર્યું છે. જો વિલાયતી કાપડ છોડવા આપણે તૈયાર ન હોઈએ, અને ખાદી આપણને ખૂબ જ ખડબચડી લાગતી હોય, તો મને તો એમ લાગે છે કે આપણે કાયમને માટે ગુલામીમાં જકડાયેલા રહેવું પડશે. દેશને ખાતર સુખ, સગવડ અને બીજું ઘણું છોડતાં જો આપણે ડરીશું તો જે કંઈ સુધારા આપણને મળી શકે એમ છે તે બધા નકામા થઈ પડશે.

તમારો

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ

તાજમહાલ હોટેલ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૦

૧. મુંબઈ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિના આશ્રયે ૧૩મી એપ્રિલે એક જાહેર સભા મારવાડી વિદ્યાલયના યોગાનમાં મળી હતી. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ પ્રમુખ રથાને હતાં. તેમણે આ સંદેશો સભામાં વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

જુઓ પુસ્તક ૧૭, પા. ૧૭૬-૬.

૩૩૨. જી. કે. દેવધરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

મનોરમાને હવે મેં મળી લીધું છે. એ તમને પત્ર લખી રહી છે. એ ભાંગીતૂટી ગુજરાતી અને હિંદુસ્તાની બોલે છે. એની વાત ઉપરથી હું એવું સમજ્યો છું કે પૂના જતાં પહેલાં એને ખાતરી કરી લેવી છે કે સેવાસદનમાં એને ફરીથી દાખલ કરવામાં આવશે કે નહીં. પહેલાં એ અસ્થિર હતી એ ટીકા એને ગમી લાગતી નથી.

અહીં હાલ તુરત એ બહેન વણાટકામ શીખે છે. એની પાછળ ચાર કલાક આપે છે. જો એકાદ વરસ તે વણવાનું ચાલુ રાખશે અને એ કામ એને ગમશે, તો સહેજ પણ મુશ્કેલી વિના તે પોતાનું ભરણપોષણ કરી શકશે. પણ જો એ અસ્થિર નીવડશે, તો વણાટકામ એને કદાચ નહીં આવડે, કેમ કે એમાં સતત મહાવરાની અને એકધારા પ્રયત્નની જરૂર પડે છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જી. કે. દેવધર

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૧

૩૩૩. ધનશ્યામદાસ ખિરલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, ઓપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈ ધનશ્યામદાસજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. એનાથી ઘણી વાતોની સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે. છાપામાંથી હું ઝઘડાના સમાચાર વાંચી લેતો હતો. મેં તો મનમાં ગાંઠ વાળી લીધી છે કે બંને કોમોને હું પોતે તો લડતી રોકી શકું એમ નથી. એટલે અત્યારે કલકત્તાના ઝઘડાની મારા પર કશી અસર થઈ નથી. એટલું તો મેં ક્યારનું કહી દીધું છે કે હિંદુઓ જો લડવા જ ઈચ્છતા હોય, તો તેઓ નિર્દયતાને દોષ ન સમજે, પણ ગુણ માનીને તેને કેળવે. અને કલકત્તામાં એમ જ બન્યું લાગે છે. તમે કશો ભેદભાવ રાખ્યા વગર બંને કોમના લોકોને બચાવ્યા અને બધા મારવાડીઓએ મળીને ઓછામાં ઓછા ત્રણસો મુસલમાનોના જાનનું રક્ષણ કર્યું એ હિંદુ કોમે અભિમાન લેવા જેવી વાત છે.

તમે ખાદી પહેરવાનું વ્રત લીધું તે માટે તમને તથા વ્રત માટે આગ્રહ કરનારાઓને હું ધન્યવાદ આપું છું. આ વ્રતનું ફળ તમને તો મળશે જ, પરંતુ જનતાને પણ અવશ્ય મળશે. હું ૨૨મી તારીખે મસૂરી જઈશ. મારી તબિયત ઘણી સારી છે. સત્યાગ્રહ સપ્તાહ હોવાથી

આજકાલ હું બે કલાક કાંતું છું અને આશ્રમમાં પાંચ અખંડ ચરખા ચાલે છે. તમે ખિતાબ લેવાની ના પાડી એ મને બહુ ગમ્યું. એ ઉપરથી એમ ન માનવું કે સરકાર આપણી દુશ્મન છે કે ખિતાબ ખરાબ વસ્તુ છે. જોકે આપણા અત્યારના સંજોગોમાં હું પોતે તો ખિતાબને જરૂર અનિષ્ટ માનું છું.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૧૨૪; શ્રી ઘનશ્યામદાસ બિસ્વાના સૌજન્યથી

૩૩૪. મોતીખહેન ચોકસીને પત્ર^૧

આશ્રમ,
રવિવાર, ચૈત્ર વદ ૧૪ [એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬]

ચિ. મોતી,

પત્ર મળ્યો, પણ આ વખતે જરા મોડો મળ્યો કહેવાય. આ વખતના અક્ષર ગયા વખત નેટલા સારા ન કહેવાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૪

૩૩૫. મોતીખહેન ચોકસીને પત્ર

રવિવાર, એપ્રિલ ૧૧, ૧૯૨૬

ચિ. મોતી,

તમારો કાગળ હવે આવ્યો ખરો. તમારી વૃત્તિ હું સમજી ગયો હતો ને મેં મારી બીક લક્ષ્મીદાસને બતાવી પણ હતી. એક સંસ્કૃત શ્લોક છે તેનો અર્થ આ છે. સંભાવિતને અપકીર્તિ કરતાં મરણ વહાલું લાગે છે. ^૨ સંભાવિત એટલે જેને સ્વમાન વહાલું છે તે. મોહને જીતવો એ આપણું કામ છે. જે મુખે પાન ચાવ્યાં તે મુખ કોલસા કેમ ચાવશે? તમારા પતનની અસર બીજાઓ ઉપર બહુ પડવાની એ યાદ રાખવું. તેથી વડીલોને દુઃખ થાય એ વિચારવું અને તમારામાં સ્વત્વ જેવી વસ્તુ નહીં રહે એ જાણવું. ઘરેણાંના શોખની પાછળ વિષયભોગની વાસના પડેલી છે એમ હું માનું છું. એ અત્યારે ભલે તમે ન જાણો પણ તે સાપ અંદર છુપાઈ રહ્યો છે. એમ ન હોય તો ઘરેણાંનો શોખ ન જ થાય. આવા મોહોમાં ન પડવા ખાતર જ મનુષ્ય અભ્યાસ અને ઉદ્યમનું સેવન કરે છે. તમારે અંત્યજની સેવા નથી કરવી? કંગાળોના પગ નથી ધોવા? ઘરેણાં પહેરીને એ કામ થવાનાં છે કે? મારી એક જ સલાહ છે. તમે મોહને મેલ સમજી કાઢી નાખજો. કાગળ કોઈને વંચાવ્યો નથી. લક્ષ્મીદાસને પણ વંચાવવાનો વિચાર

૧. પત્રને છેડે ગાંધીજીની સહીને બદલે નીચેનું લખાણ છે : “લિ. મણિ, પૂ. આપુના વતી.”

૨. ભગવદ્ગીતા, ૨, ૩૪.

નથી. તે ફાડી નાખ્યો છે. તમારા શુભ નિશ્ચયની રાહ જોઈશ. પણ જો નિશ્ચય ન થઈ શકે તો છેતરવાનું તો ન જ કરજો. ઈશ્વર સહાય થાઓ.

બાપુના આશીર્વાદ

[તા. ક.]

ભાઈ નાજુકલાલ,

આમાં બધું આવે છે. વખત જાય છે એટલે તમને નોખું નથી લખતો.

બાપુ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૫

૩૩૬. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

એપ્રિલ ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

આસામ વિશે તમારો પત્ર મળ્યો. હું જોઉં છું કે તમારે ને શંકરલાલને બનતું નથી. રાજેન્દ્ર-બાબુને નીમવાની સૂચના મેં આપી હતી. હું જાણતો હતો કે આસામના કાર્યકર્તાઓના મનમાં તમારે માટે પૂર્વગ્રહ બંધાયો હતો. આ સંજોગોમાં કોઈ જવાબદાર વ્યક્તિ કામ સંભાળી લે નહીં ત્યાં સુધી ત્યાં કશું ખર્ચ થઈ શકે તેમ નહોતું. એટલે મેં સૂચના આપી કે રાજેન્દ્રબાબુએ તપાસ કરીને રિપોર્ટ આપવો. આગલા દહાડાની વાતચીત વિશે હું કશું જાણતો નહોતો. શંકરલાલને મળવાનું થશે ત્યારે હું એમને એ વિશે પૂછીશ. અત્યારે આ પત્ર હું તમને એટલું જણાવવા લખું છું કે રાજેન્દ્રબાબુને નીમવામાં મારો હાથ હતો. અને હું એટલા ખાતર લખું છું કે શક્ય હોય ત્યાં સુધી શંકરલાલ વિશેનો તમારો ખ્યાલ તમે સુધારો. હું એ જોવા આતુર છું કે કારોબારી સમિતિ હળીમળીને કામ કરે. શંકરલાલની મર્યાદાઓ હું જાણું છું. એમનો સ્વભાવ ઉતાવળિયો છે, લાગણીપ્રધાન છે, ગભરાટિયો ને ભુલકણો છે. પણ એમનું હૃદય કુંદન જેવું છે. તેઓ એક સમર્થ વ્યવસ્થાપક છે. ખાદી એમને વહાલી છે. એટલે આપણે એકબીજાનો બોજો ઉઠાવવો જ રહ્યો. આ પત્ર હું શુદ્ધિસપ્તાહ દરમ્યાન સોમવારે લખી રહ્યો છું. તમે બિલકુલ દોષમુક્ત બનો એમ હું ઈચ્છું છું. પણ કોઈના કહેવાથી યંત્રવત્ આપણે ગમે તેવા બની શકતા નથી. માટે મારી આ શિખામણ જેટલી માનવી ઘટે એટલી જ માનજો.

તમારો

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૧૫૫૮

૩૩૭. કે. ડી. પોલને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મિ. બુકમેન મને મળ્યા ત્યારે મારી આખી મનોવૃત્તિ પરિષદમાં ભાગ નહીં લેવાની હતી. પણ એમના આગ્રહને લીધે મેં તે વખતે વાત ખુલ્લી રાખી હતી. તે પછી મારું મન પરિષદમાં જવા તરફ આજું ઢળ્યું નથી. પણ જે કેટલાક મિત્રો સાથે મેં આ બાબતની ચર્ચા કરી છે તેઓ આ આમંત્રણ હું સ્વીકારું એ વાતને ટેકો આપે છે. એની પાછળ ઘણાં કારણો છે. એમના મનમાં સૌથી સબળ કારણ કદાચ એ હોય કે સમુદ્રની મુસાફરી કરવાથી અને દેશ બહાર જવાથી મારી તબિયત કદાચ સુધરે. મારે માટે એકમાત્ર નિર્ણાયક કારણ એ હોવું જોઈએ કે મારાથી કશી સેવા થઈ શકશે કે કેમ. બીજા શબ્દોમાં કહું તો ઈશ્વર મને મોકલવા માગે છે કે કેમ. મારા મનમાં આની કશી સ્પષ્ટતા નથી. એટલે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવાનું એક મિત્ર તરીકે હું તમારા પર છોડવા માગું છું. અને મને સલાહ આપો અથવા મારી વતી નિર્ણય લો ત્યારે હું નીચે જે વાતો કહેવાનો છું તે બધી સ્વાભાવિક રીતે જ તમારે ધ્યાનમાં રાખવી પડશે.

તમે જાણો છો કે મારો પહેરવેશ કઢંગો છે. એમાં આજો ફેરફાર કરવાનું મારાથી બને એમ નથી. હું તો એટલા જ ફેરફારો કરી શકું જે આબોહવાને કારણે જરૂરી હોય. તમારા નિર્ણય પર આ મુદ્દાની કેટલી અસર થશે તે હું જાણતો નથી, પણ મને લાગ્યું કે તમારે આ વાત જાણવી જોઈએ.

જે ભાષણો આપવા માટે મને બોલાવવો હોય તો હું કામ નહીં લાગું. હું કદાચ એક જ રીતે ઉપયોગી નીવડી શકીશ. અને તે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ખુલ્લા દિલથી વાર્તાલાપ કરીને. મારું ખરું કાર્ય આ પ્રકારના વાર્તાલાપ કરવા એ છે. ભાષણ કરવું એને હું મારી ઓછામાં ઓછું મહત્ત્વ ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓમાંની એક ગણું છું. આ વાત મેં મિ. બુકમેનને તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે કહી હતી.

મારો ખોરાક પણ તસ્દી આપે એવો છે. હું માત્ર શાકાહારી જ નથી, પણ મારે અમુક જ ચીજો ખાવાનો નિયમ છે. મારા આહારમાં મુખ્ય વસ્તુ બકરીનું દૂધ છે. અને મારી ટિકિટ માટે તથા બીજા બાબતો માટે જે તમારે વ્યવસ્થા કરવાની હોય, તો મારા ખોરાકની આ અત્યંત અગવડભરી વિગતો પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવી પડશે.

જે મારે જવાનું થશે તો મારી સાથે એક જોડીદાર હશે, કદાચ બે પણ હોય.

૧. શ્રી પોલના તા. ૬-૪-૧૯૨૬ના પત્રના જવાબમાં આ પત્ર લખાયે છે. પોતાના પત્રમાં શ્રી પોલે ગાંધીજીને વિનંતી કરી હતી કે “ફિનલેન્ડના હેલસિંગફોર્સ નગરમાં, આવતા ઓગસ્ટ માસમાં ચંગમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશનની વિશ્વપરિષદ ભરાવાની છે. તેનું આમંત્રણ આવે તો ત્યાં જવા બાબત આપ વિચાર કરશો.” (એસ. એન. ૧૧૩૪૧).

જે મારે આમંત્રણ સ્વીકારવાનું છે તે ક્યારે નીકળવું પડશે, પરિષદ કેટલો સમય ચાલશે, પાસપોર્ટની વ્યવસ્થા કોણ કરશે, એ બધું કૃપા કરીને મને જણાવજો, પાસપોર્ટ સાથે કોઈ શરતો લાદવામાં આવશે ખરી?

આ માસની ૨૨મી તારીખ સુધી હું અહીં છું. ૨૨મીએ મસૂરી જવા નીકળીશ. મને આમંત્રણ મોકલનારી આ સેન્ટ્રલ કમિટી કોણ છે તે તથા પ્રેસિડન્ટ અને સેક્રેટરી કોણ છે તે પણ મને જણાવવા કૃપા કરશો. કહેવાની જરૂર ન હોય કે તમારા પત્ર વિશે હું છાપામાં કશું નિવેદન કરવાનો નથી. ખરું કહું તો છાપામાં આ બાબતનો પહેલી વાર ઉલ્લેખ થયેલો મેં જોયો ત્યારે પણ મને ક્ષોભ થયો હતો. થોડા દિવસ તો મેં છાપાંવાળાને અળગા રાખ્યા, પછી જે ગોળગોળ નિવેદન કર્યું તે પણ જ્યારે મને લાગ્યું કે કશુંક નિવેદન કર્યા વિના ચાલે એમ નથી ત્યારે જ નછટકે કરેલું.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૪૨

૩૩૮. મહાસુખને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મંગળવાર, એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ મહાસુખ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે તમારા કોઈ શંકામય વિચારો પ્રગટ કરો છો તેને સારું તમને ધન્યવાદ આપું છું. પણ જે માણસને આપણે પત્ર લખીએ તેના જવાબ ઉપર આપણે ક્રોધ ન કરીએ, અને શંકા તો ન જ લાવીએ. અથવા જેનાં વચનોને વિશે આપણને શંકા હોય તેને આપણે કંઈ જ ન લખીએ. તમે શા ઉપરથી જાણ્યું કે મેં તમને જે લખ્યું એ શબ્દોની ચાલાકી જ હતી? તમે શાથી જાણ્યું કે સ્વરાજ ઈત્યાદિ ચળવળને હું શોધવા ગયો હતો? તમને ફરી પાછો જણાવું છું કે મેં તમને જે જવાબ આપ્યો તે વિચારપૂર્વક આપેલો, અને તેનો શબ્દ-શબ્દ હું માનું છું. અને આ મારાં વચન બરાબર છે એમ માનવાની તમને ભલામણ કરું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૮૪

૩૩૯. ભગવાનદાસ બ્રહ્મચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૨૬

ભાઈ ભગવાનદાસ બ્રહ્મચારી,

તમારો કાગળ મળ્યો. સંસ્કૃતિ વિશે સમજ્યો. એ બાબત તો મને કંઈ કહેવાનું સૂઝતું નથી. “વેજીટેરિયન” શબ્દ અપૂર્ણ છે, કેમ કે વિલાયતના સામાન્ય વેજીટેરિયન દૂધ અને ઈંડાં લે છે. માછલી નથી લેતા. તેથી એ લોકોએ એક નવો પ્રયોગ શોધ્યો પણ છે જેને “વી ઈ એમ ડાયટ” કહે છે. એટલે “વેજીટેબલ્સ, એગ્ઝ અને મિલ્ક.” સામાન્ય વેજીટેરિયન માછલી નથી ખાતા, ડુંગળી ખાય છે. લસણનો ઈરાદાપૂર્વક ત્યાગ નથી કરતા. “સાત્ત્વિક આહાર” એ શબ્દ ન ચાલે. કેમ કે મરચાં ખાનાર સાત્ત્વિક આહારી ન ગણાય, અને ઘણા માંસાહારી માંસને સાત્ત્વિક કહીને ખાય. મેં “અન્નાહારી” શબ્દ પસંદ કર્યો છે તે અન્નની ખાસ વ્યાખ્યા મનમાં આપીને. એટલે કે માંસાદિ સિવાયનું જે આપણે ખાઈએ છીએ તે અન્ન. એ પણ અપૂર્ણ વ્યાખ્યા તો છે જ. પણ જેટલા શબ્દો મને આજ સુધી મળ્યા છે તેના કરતાં “અન્નાહારી” વધારે ઠીક લાગ્યો છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી: એસ. એન. ૧૦૮૮૫ એ

૩૪૦. છગનલાલ જ્ઞેશીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, એપ્રિલ ૧૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ છગનલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને તાવ આવી જવાના ખબર ભાઈ ભણસાળીએ આપ્યા હતા. સંભાળજો. રજા પહેલાં અને રજામાં એ નહીં આવી એ પણ સમજ્યો. પૈસા સંબંધી તમારી આવશ્યકતા વધશે એ મેં તો કલ્પ્યું જ હતું. એ વિશે ઉતાવળ ન હોય તો તમે આવો ત્યારે આપણે વાતો કરશું. દરમિયાન હું કિશોરલાલ ઈત્યાદિની સાથે તો વાત કરીશ જ. જે ઉતાવળ હોય તો મને લખતાં જરાયે સંકોચ ન ખાજો.

મઢાવાળા શિવજીભાઈ વિશે હજુ મારે શાંતિ જાળવવી જ પડશે. મારી ઉપર ક્રોધભર્યા કાગળો આવ્યા જ કરે છે. એથી સમજી શકું છું કે શું ચાલી રહ્યું હશે. મારી શાંતિનો ગેરલાભ શું લઈ શકાય? ગેરલાભ લેવા જતાં જો હું કોઈ ન ભરાઉં તો ગેરલાભ લેનાર જ નુકસાનમાં આવી પડે. “દેહાન્તરપ્રાપ્તિ”ના બહુ વિચારો કરો તો એમ સમજીને કરજો કે એમાં આનંદ છે. અને ખેદ થાય છે તે કેવળ આપણા અજ્ઞાનને લીધે અને આપણી અશક્તિને લીધે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી: એસ. એન. ૧૯૪૫૨

૩૪૧. નરગિસ ક્રેપ્ટને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૬

તમારો પત્ર આવ્યો અને તેમાંથી જાણવા મળ્યું કે પેરીનને હવે સારું છે અને પહેલાંના કરતાં તે વધારે આનંદમાં રહે છે. આ સમાચાર માટે આભારી છું. તે તમારી સાથે વધારે દિવસ રહી હોત તો સારું થાત. હું તો ખાતરીપૂર્વક માનું છું કે ઉપવાસ કરવાથી તમારા માથાના દુખાવા અંગે ફાયદો થશે. પાતળા શરીરવાળા લોકોથી ઉપવાસ નહીં થાય એમ માનવું એ ભ્રમણા છે.

તમે મસૂરી ન આવશો. એને બદલે તમે માત્ર બે માસ માટે કાશ્મીર જવાનું જ રાખશો તો ખાતરીથી માનજે કે તમને લાભ થશે. મસૂરીમાં હું લાંબું રહીશ તોપણ જૂન અધવચથી વધારે રહું એવો સંભવ નથી. ડૉ. બહાદુરજી હજી પણ કાંતે છે? એ લોકો આવે ત્યારે એમને અને માણિકબાઈને મારાં સ્નેહસ્મરણ કહેજે.

તમારો

શ્રીમતી નરગિસ ક્રેપ્ટન

પંચગની

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૮

૩૪૨. મોતીલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૬

ભાઈ મોતીલાલ,

તમારો પત્ર મળ્યો, અને રૂપિયા ૧૦૧ ખાટીકામને સારું મળ્યા. આભાર માનું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૩-આર

૩૪૩. લાભશંકર મહેતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ લાભશંકર,

૧. જે અંગ્રેજી વાક્ય તમે ટાંક્યું છે એ વાક્ય દરદોને વિશે ઘણે ભાગે લાગુ પડે છે. આવાં વાક્યો ક્યાં લાગુ પડે એ ઘણેભાગે તો અનુભવે જ માલૂમ પડે.

૨. પરસેવો ઉતારવાથી શાહુકાર થવાય એવું તો મેં ક્યાંય જોયું કે સાંભળ્યું નથી. પણ પરસેવો ઉતારીને સૌ પોતાની આજીવિકા મેળવે એવું વાક્ય છે.

૩. હિંદ સ્વરાજમાં બતાવેલા વિચારોનો સર્વાંશિ હું અમલ ન કરી શકતો હોઉં તેટલા સારું એ વિચારો ખરા છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે એ મને તો બરોબર નથી લાગતું. તમે જે કહેવત ટાંકો છો તે મને તો લાગુ પડાય જ નહીં. કેમ કે હું મને માફ જ કરતો નથી. પણ સમૂળગું મારો અપરાધ કબૂલ કરી લઉં છું.

૪. બાધા લેવી અને નિશ્ચય કરવો એ બંનેમાં જ્યાં ભેદ ગણાય ત્યાં બાધા લેવાની જ કિંમત છે. જે નિશ્ચય ધોઈ નાખી શકાય એ નિશ્ચય ન ગણાય. એની કિંમત તો હોય જ નહીં.

૫. તમારો પાંચમો સવાલ હું સમજી શકતો નથી. જે લેટિન કહેવત તમે ટાંકેલી છે એમાં કાંઈ સિદ્ધાંત છે ખરો? એનો શું અર્થ હશે?

૬. તમે વર્ણન આપો છો એવો સંબંધ હું સ્તુત્ય ન ગણું.

૭. જ્યોતિષનો [ખગોળનો] અભ્યાસ હું આવશ્યક માનું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૮૩

૩૪૪. રામદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૬

ચિ. રામદાસ,

તમારું પત્રું હતું ત્યાર પછી કાગળ નથી. સપ્તાહ પૂરું થયું એટલે આજે કંઈક ફરસદ મળી છે એમ કહેવાય. જોકે સપ્તાહ પૂરું થયું અને હું તો સમિતિઓની સભામાં પડી ગયો છું. પરિષદની સમિતિ તો કાલે હતી જ. પાછી આજે પણ મળી હતી. હવે વિદ્યાપીઠની સમિતિ છે.

આજે દેવદાસ આવી ગયો છે. એને કમળો ઠીક થયો હતો. શરીર ખૂબ નબળું થઈ ગયું છે. ચહેરો જોયો જાય તેમ નથી. પણ હવે કમળો ઉતાર પર છે. પેટ સાફ થઈ ગયું છે. એટલે થોડા સમયમાં ઠીક થઈ જશે. ખ્યારેલાલને દેવલાલી મોકલેલ છે. દેવદાસને મસૂરી લઈ જવાનો ઈરાદો છે. ત્યાં આ સપ્તાહમાં શું થઈ શક્યું એ જાણવા ઉત્સુક છું. અહીં તો ઘણું જ સારું કામ થયું છે. કાંતિ, કેશુ, કૃષ્ણદાસ, કેશવલાલ અંત્યજ વિદ્યાર્થી, સોમાભાઈ, જ્યોતિષ વગેરેએ

દસ દસ ક્લાક સુધી, અને આમાંના કેટલાંકે ૨૨ ક્લાક કાંત્યું—એટલે ભાગ્યે જ એક ક્લાક સૂતા. ૨૧ ક્લાકમાં કેથુએ ૯૧૧૯ તાર કાંત્યા. એટલે વાર ૧૨૦૨૪ થયા. આ ગતિ ઘણી સરસ ગણાય. કેથુનો સૂતરનો આંક ૧૭નો હતો. બાએ પણ ખૂબ કાંત્યા. મનુએ એક દિવસ હજાર ઉપરાંત કાંત્યા.

તમારી તબિયત સારી હશે. દેવચંદભાઈ વગેરે ઘણે ભાગે આજે જશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૪

૩૪૫. પ્રતાપસિંહને પત્ર

સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, બીજા ચૈત્ર સુદ ૨ [એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૬]^૧

કુમારશ્રી પ્રતાપસિંહજી,

આજે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની સમિતિની બેઠક મળી. મેં તો આશા રાખી હતી કે તેના પહેલાં મારા કાગળનો જવાબ આવી જશે. પણ ન આવ્યો તેથી સમિતિના સભ્યોને સંતોષકારક જવાબ ન આપી શક્યો. મારે તા. ૨૨મીએ મસૂરી જવા ઊપડી જવાનું છે. તેના પહેલાં મને જવાબ મોકલી શકો તો આભારી થઈશ.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૫

૩૪૬. જયસુખલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૬

ચિ. જયસુખલાલ,

પરિષદની સમિતિમાં અમરેલીનું કાર્યાલય પરિષદે લઈ લેવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને તેનું ટ્રસ્ટ પણ કરી નાખવું એવો પણ ઠરાવ થયો છે. ચર્ચા તો ખૂબ થઈ. ગારિયાધારને અને પાંચ તળાવડીને જે કંઈ કમિશન દેવાનું થાય એ રાજકીય પરિષદને ખાતે જમે કરજો. કંઈ રોકડું ચૂકવતા નહીં.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૬

૧. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની બેઠક તથા ગાંધીજીના મસૂરી જવાના કાર્યક્રમના ઉલ્લેખ પરથી.

૩૪૭. આદમસાલેહ અલી પટેલને પત્ર

આશ્રમ,
ઓપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૬

ભાઈ આદમસાલેહ અલીભાઈ,

તમે તો મને હરાવી જ દીધો. મેં તો એક જ પુરુષને સુધારવાનો ઠેકો લીધો છે, ને તે હું પોતે. અને તેને સુધારવામાં પણ કેટલી મુસીબત પડે છે એ તો મારું મન જ જાણે છે. હવે કંઈ તમારા સવાલોનો જવાબ મારે આપવાનો હોય?

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

શ્રી આ. અ. પટેલ

પાનોલી

જિલ્લો ભરૂચ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૧

૩૪૮. કાયમઅલી મો. સાલેમવાળાને પત્ર

આશ્રમ,
ઓપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ કાયમઅલી,

તમારો કાગળ મળ્યો. જલિયાંવાલા બાગને સારું જ પૈસા ઉઘરાવવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી એ બાગ ખરીદાયો. જમીન સાફ થઈ છે. બગીચો કર્યો છે. મંદિર નથી બનાવ્યું. કેમ કે અત્યારે હિંદુસ્તાનના ગ્રહ ઊલટા છે.

સ્વતંત્રતાનો પાયો આપણે ઉખેડી રહ્યા છીએ ત્યાં તેનું ભવ્ય મંદિર કેમ ચણી શકાય? આવા વિચારથી ટ્રસ્ટીઓ કંઈ પણ મંદિર ચણતાં સંકોચ ખાય છે એમ મારી માન્યતા છે.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

શ્રી કાયમઅલી મોહમદઅલી સાલેમવાળા

મોહમદઅલી એન્ડ સન્સ

સમરસેટ સ્ટ્રીટ, કેમ્પ

કરાંચી

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૨

૩૪૯. “તકલીશિક્ષક”

૮૦ પાનાંની એક પુસ્તિકાનું આ નામ છે. આ પુસ્તિકા અમદાવાદના અખિલ હિંદ ચરખા સંઘે બહાર પાડી છે અને એના કહેવાથી શ્રી રિચાર્ડ બી. ગ્રેગ તથા શ્રી મગનલાલ ખુ. ગાંધીએ તૈયાર કરી છે. એમાં ૨૩ સ્પષ્ટ, સુરેખ અને વિચારપૂર્વક દોરેલાં ચિત્રો છે. આ ચિત્રો વડે તકલીના જુદા જુદા પ્રકાર તથા ઘરગથ્થુ ઉપયોગની તેમ જ રાષ્ટ્રીય મહત્વના આ સાદા ને સરળ નાનકડા હથિયારને કેમ પકડવું તેની વિવિધ રીતો બતાવવામાં આવી છે. એમાં તકલી કાંતણુ વિશે ચોક્કસ સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે, જેથી આ ચોપડી કાળજીથી વાંચનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ તકલીકાંતણુની કળા હસ્તગત કરી શકશે. તકલીના કેવા કેવા ઉપયોગ થઈ શકે તે પણ એમાં બતાવવામાં આવ્યું છે અને કેટલીક બાબતોમાં સરખામણીમાં ચરખા કરતાં તકલીના શા લાભ છે તે સમજાવ્યું છે. તકલી કેવી રીતે બનાવવી એ પણ એમાં શીખવવામાં આવ્યું છે અને સમાપન કરતાં જ તકલી વડે ઢાકાના કાંતનારા એટલું ઝીણું સૂતર કાંતતા કે એના જેવું બારીક અને સુંવાળું સૂતર હજી સુધી કોઈ યંત્ર કાંતી શક્યું નથી, તે તકલીની ઐતિહાસિક માહિતી આપી છે. આ ઉપરાંત તકલી તેમ જ ચરખો બંને ઉપર કાંતનારને ઉપયોગી થાય એવી કીમતી સૂચનાઓ એમાં આપી છે.

તકલીનું શૈક્ષણિક મૂલ્ય સમજાવતાં લેખકો કહે છે કે એનાથી કાંતનારમાં ધીરજ, ખંત, એકાગ્રતા, સંયમ અને સ્વસ્થતાના ગુણો ખીલે છે. એને નાની નાની બાબતોનું મહત્ત્વ અને મૂલ્ય સમજાય છે. એકી સાથે એક કરતાં વધારે કામો કરવાની આવડત કેળવાય છે. ઘણાં કામો સાથે ચાલતાં હોય ત્યારે તકલી ચલાવવાનું એક કામ કરવાની તો એને એવી ટેવ પડી જાય છે કે એ કામની ક્રિયાઓ એને હાથે લગભગ અનાયાસે થયે જાય છે. તકલી ચલાવવાથી ઈંદ્રિયો વધુ સંવેદન અનુભવે છે. સ્પર્શેન્દ્રિય સૂક્ષ્મ બની જાય છે અને એની પરખશક્તિ સચોટ બને છે. સ્નાયુઓ ઉપર કાબૂ આવે છે અને તેમને પરસ્પર અનુકૂળ બનાવી શકાય છે. એક વ્યક્તિ પોતાની મેળે ભલે થોડો થોડો વખત પણ સરવાળે ભેગું થતું નિયમિત અને સતત કામ કર્યા કરે તો કેટલું બધું કામ થાય તેનો ખ્યાલ આવે છે. આ રીતે પોતાનામાં પોતાની જાતને, પોતના કુટુંબને, શાળા તથા ગામને, પ્રાંત અને દેશને ઉપયોગી થાય એવી આર્થિક મહત્ત્વની કોઈ ચીજ પેદા કરવાનું સામર્થ્ય છે એવું ભાન થતાં સ્વમાન અને સ્વાશ્રયની ભાવના જાગે છે અને સહકારી ધોરણે થતાં કામની કિંમત સમજાય છે. આ નાનકડા પ્રકરણમાં તકલીની બીજી જ અનેક ખૂબીઓ સમજાવવામાં આવી છે તે કાંતણુરૂપી રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની ચળવળમાં રસ લેનાર વાચક પુસ્તકમાંથી પોતાની મેળે વાંચી લે.

પ્રકાશક સંસ્થા ઈચ્છે છે કે તકલી પર કાંતવાની કળામાં નિષ્ણાત હોય એવા લોકો આ પુસ્તકની સમીક્ષા કરે. પ્રકાશકને જે કંઈ સૂચના, સલાહ કે માહિતી મોકલી આપવામાં આવશે તેને તેઓ આવકારશે અને બીજી આવૃત્તિ વખતે તેને સમાવી લેશે.

મૂળ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં છે. સાથે હિંદી આવૃત્તિ પણ છપાય છે. એમાં અંગ્રેજી પુસ્તક જેવાં જ ચિત્રો મુકાશે અને બાહ્ય રૂપરંગ પણ એ પ્રમાણેનાં જ રહેશે. હિંદી કે અંગ્રેજી ભાષામાં આ પુસ્તક આશ્રમ, સાબરમતી, એ સરનામેથી મળી શકશે. કિંમત ટપાલખર્ચ સાથે ૭ આના છે.

આશા છે કે મ્યુનિસિપલ અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં જ્યાં તકલી દાખલ કરવામાં આવી છે તેનો એકેએક તકલીશિક્ષક પોતાના તથા વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શન માટે આ પુસ્તક મેળવી લેશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૫-૪-૧૯૨૬

૩૫૦. પંડિત નેહરુ અને ખાદી

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાને મોતીલાલજી કદી બહુ વહાલા તો નહોતા જ. તેમાં વળી હવે મોતીલાલજીએ એક નવો અપરાધ એ કર્યો કે તેમણે પ્રયાગમાં ખાદીની ફેરી કરી, જ્યાં તેઓ થોડાં વર્ષ ઉપર તો લોકોની દૃષ્ટિએ કેવળ તેમની ભવ્ય મોટરકારમાં ફરતા જ માલૂમ પડતા હતા. પણ ટાઈમ્સનો લેખક પોતાની રૂપાળી ભાષામાં લખે છે તેમ : “હિંદે હવે સમજી જવું કે પંડિતજી પોતાને ગધેડા બનાવી રહ્યા છે.” આપણે આશા રાખીએ કે અનેક નેતાઓ પંડિતજીને પગલે ચાલી ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના લેખકે તેમને જે પદ આપવાનું સૌજન્ય પ્રગટ કર્યું છે તે પદ મેળવે. વિરોધીઓ જ્યારે ગાળો કાઢે ત્યારે રાજી થવું, પણ જ્યારે તે આપણાં વખાણ કરે ત્યારે ચેતતા રહેવું એ કાયદો છે. ગ્રીક લોકને ભેટ લઈને આવતા જોઈને રોમનો ભડકતા.

પણ ટાઈમ્સના લેખક મહાસભા, ખાદી અને મહાસભાના સભ્યો પ્રતિ તિરસ્કાર પ્રગટ કરવામાં આ વખતે પોતાની અગાઉની હદને પણ ટપી ગયા છે. વાચકને જ હું એ જોવાનું સોંપું છું. લેખક લખે છે :

અલ્લાહાબાદથી આવેલો ભારે ઊલટથી મોકલવામાં આવેલો પેલો તાર (નેહરુજી ખાદી વેચવા નીકળ્યા બદલનો) બતાવે છે કે મહાસભાનો સંપૂર્ણ નાશ થયો છે, મહાસભાનું ધ્યેય નિષ્ફળ નીવડ્યું છે અને મહાસભાના નેતાઓમાં એક પણ યુક્તિપૂર્ણ રાજકારણી ભાવના રહી નથી.

આગળ એ જ લેખક લખે છે :

જો બ્રિટિશ પ્રજાને એવી ખબર મળે કે લોર્ડ બર્કનહેડ યુનિયન જોકનું જોકેટ પહેરી ટૂંકાવર સ્કવેરના સિંહ દરવાજા નીચે ટોરીદળનાં ભૂરાં ફૂમતાં વેચે છે, અથવા તો મિ. બોલ્ડવીન પિકડીલીમાં બ્રિટિશ રમકડાં વેચી સામ્રાજ્યના ઉદ્યોગની ઉન્નતિ કરે છે, અથવા મિ. રેમ્સે મેકડોનાલ્ડ, જાડા જાંઘિયા અને મફ્લર પહેરી લાઈમહાઉસમાં મજૂરોને લાલ વાવટા વહેંચી રહ્યા છે, અથવા ક્વાઈડસાઈડના બોલ્શેવિકોએ ક્વાઈડસાઈડમાં પોતાના સિદ્ધાંતના પ્રતીકરૂપ હથોડા અને દાતરડાં વેચવાની દુકાન ખોલી છે, તો બ્રિટિશ પ્રજા જરૂર અનુમાન કાઢશે કે પ્રજાના નેતા ઘેલા બન્યા છે.

એટલે પંડિત મોતીલાલજી અને રંગાસ્વામી આયંગર જેવા ખાદી વેચવા નીકળેલા નેતાઓ ઘેલા બન્યા છે એમ કહેવાનું એ લેખકનું તાત્પર્ય છે. લેખકની ભાષામાં અપમાન ભર્યું છે એટલું જ નહીં પણ તે ભ્રમમાં પાડનારી છે. ખાદી અને બ્રિટિશ ટોરીદળનાં ફૂમતાંની વચ્ચે સરખામણી શી રીતે થઈ શકે? - ખાદી જે લાખો હિંદીઓની દૃષ્ટિમાં, સાચી કે ખોટી રીતે, અમીરવર્ગને આમવર્ગની સાથે અનુસંધાન કરાવનારું ચિહ્ન છે - જે ખાદી વડે, મૂંગે મોઢે

મજૂરી કરનારા લોકો ઉપર જે અમીરવર્ગના ટેકાથી સરકાર શિરજેરી ચલાવે છે તે અમીરવર્ગ બ્રિટિશ સરકારના સ્વાર્થને સારું ચૂસવામાં આવતા આમવર્ગને કાંઈક બદલો આપી શકે છે. “લિબરલ” પક્ષના નેતાઓને ખાદી અને ખાદીની સાથે સંબંધ રાખતી વસ્તુઓની હાંસી કરવાની આદત પડેલી ન હોત તો આજું અપમાન કરવાની કોઈની હિંમત ન ચાલત. કોના સ્મરણમાં ન હોય કે ગઈ લડાઈ વખતે ઈંગ્લંડમાં આબાલવૃદ્ધ, સ્ત્રીપુરુષ સૌ—એટલે કે જેનો લડાઈમાં ઉપયોગ નહોતો થઈ શકતો અથવા જે સિપાઈ થઈ શકતા નહોતા તેવા સૌ—ઈસ્પિતાલમાં લાવવામાં આવતા જખમી સિપાઈઓને માટે કપડાં સીવે એવી આશા રાખવામાં આવી હતી, અને ખરેખર તેમણે કપડાં સીવ્યાં હતાં? આટલી નાનકડી સેવા કરવાને માટે લોકો એક-બીજાની સરસાઈ કરતા હતા, અને સીવતાં નહોતું આવડતું તેને તેના પાડોશી સીવતાં શીખવતા તો તેનો પાડ માનતાં. બ્રિટિશ પ્રજાની ઉપર જે ભયંકર આફત આવી પડી હતી તેના વિચારથી નાનામાટાના ભેદ દૂર થઈ ગયો હતો. હું કહેવાની હિંમત ધરું છું કે જે તે વેળા જેનો સામાન્ય રીતે સીવવાનો અથવા તેવું જ બીજું કામ કરવાનો ધંધો નહોતો તેવાઓને માટે સીવવું અથવા તેવું જ બીજું કામ કરવું આવશ્યક માનવામાં આવતું હતું તો હિંદીઓને માટે વિદેશી કપડાંનો બહિષ્કાર કરી ખાદી પહેરવી અને તેમ કરી લાખો લોકો જેને પોતાનો કરી શકે એવા કાંતવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવું એ હજારગણું આવશ્યક છે, અને દેશભક્તિનું કાર્ય છે.

અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે જ્યારે કોઈ પ્રવૃત્તિની તેના વિરોધીઓ હાંસી ઉડાવે છે ત્યારે એમ કહી શકાય કે પ્રવૃત્તિની પ્રગતિ થઈ રહી છે, અને જ્યારે તેના વિરોધીઓનો ક્રોધ ઊકળે છે ત્યારે એમ કહી શકાય કે એ પ્રવૃત્તિનું સારું પરિણામ આવી રહ્યું છે. જે ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા બ્રિટિશ પ્રજામત દર્શાવે છે એમ કહી શકાય તો એ સ્પષ્ટ છે કે આપણી પ્રવૃત્તિનું સારું પરિણામ આવી રહ્યું છે.

ટાઈમ્સનો લેખક પોતાના વાંચનારાઓને ખાતરી આપે છે કે “હિંદના બીજા ભાગોના કરતાં પ્રયાગમાં મહાસભાનાં કફનનાં કપડાંની કાંઈ વધારે જરૂર નથી,” ખાદીને એણે “કફનનું કપડું” કહ્યું છે. જે એ “કફનનાં કપડાં” હોય તો તો ખાદીનો આટલો તિરસ્કાર શાને? મહાસભાના નેતાઓનું એ કર્તવ્ય છે કે ખાદી મહાસભાના કફનનું કપડું નથી પણ મહાસભાને આમવર્ગની સાથે જોડવાની એક મજબૂત સાંકળ છે એ સિદ્ધ કરી આપે, અને તેમ કરીને મહાસભાને લોકોની પહેલાંના કરતાં વધારે પ્રતિનિધિ બનાવે.

પણ યુરોપિયનોને ન્યાયને ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે ખાદી પ્રતિ એર વર્ષાવવામાં ટાઈમ્સ પત્ર યુરોપિયન પ્રજામતનો પડઘો નથી પાડતું. હું હિંદમાં કેટલાક યુરોપિયનોને જાણું છું કે જેઓ ખાદીના સંદેશ તરફ શ્રદ્ધાથી જુઓ છે અને જેઓ પોતે ખાદીનો ઉપયોગ કરે છે. ખાદીનો સંદેશ યુરોપમાં પણ પહોંચ્યો છે. ખાદીના સંબંધમાં પોલેન્ડ જેવા દૂર દેશથી એક અધ્યાપક આ પ્રમાણે લખે છે :

આપને ઠીક નથી લાગતું કે યુરોપમાં હિંદના મિત્રોને હિંદનું કપડું વેચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે? જે મને તમારું હાથકાંતાણ હાથવણાટનું કપડું અંગ્રેજી કિંમત લખીને મોકલશો અને પૈસા મોકલી આપવાને અંગ્રેજીમાં સરનામું લખી મોકલશો તો હું તે વેચવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આમાંથી કાંઈ મોટી રકમ પેદા થશે એવું નથી, પણ પ્રચારકાર્ય તો સારું થશે જ. મને આશા છે કે પોલેન્ડમાં ઘણા લોક એવા હશે કે જેઓ આપના કાર્યમાં સહાનુભૂતિ બતાવવાની ખાતર ખાદી પહેરવામાં અભિમાન માનશે અને ખુશી થશે.

ભારતની મુક્તિને માટે જગતની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો કદાચ આ સૌથી સારો ઉપાય હોય. હું પોતે કદાચ સહેલાઈથી કાંતી ન શકું, પણ હિંદની ખાદી - વધારે મોંઘી હોય તો પણ - ઘરઘર ફરીને વેચવા જેટલો પરિશ્રમ જરૂર ઉઠાવી શકું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૫-૪-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૫-૪-૧૯૨૬

૩૫૧. કોના જેવું છે ?

ન્યૂયોર્કમાં ૪૮ ક્લાક રહ્યા પછી એક અંગ્રેજ પોતાનાં લંડનવાસી કુટુંબીજનોને લખતાં પોતાની લાગણીઓનો ઊભરો આ પ્રમાણે કાઢે છે :

એ બધું તદ્દન સાચું છે - ગગનચુંબી ઈમારતો, બરફ નાખેલું પાણી, સીધા રામને માળે લઈ જાય એવી લિફ્ટો, ભૂગર્ભ માર્ગો, નિગ્રો લોકો; આ બધું જોયું નહોતું ત્યાં સુધી માન્યામાં આવતું નહોતું. પણ હું આટલું જ જાણું છું. અહીં આવ્યાને ૪૮ ક્લાક થયા. આવા ૪૮ ક્લાક પહેલાં કદી ગાળ્યા નથી. હવે મારાથી વધારે ટકી શકાય એમ નથી. મને બધે ફેરવવામાં આવ્યો છે, મારી સાથે ખૂબ વાતો થઈ છે, દહાડે ને રાતે મને ભાવતાં ભોજન મળ્યાં છે, નાટકતમાશા દેખાડવામાં આવ્યા છે. હું એટલો કંટાળ્યો છું કે સરખું જોઈ પણ શકતો નથી. માન્યામાં ન આવે, કલ્પનામાં ન આવે એવો અનુભવ થયો છે. મિનિટે મિનટ માટે મારું ટાઈમટેબલ ગોઠવવામાં આવેલું છે. હું જ્યાં પણ હોઉં ત્યાંથી આગળના કાર્યક્રમ માટે હું ખસું તેની ખાતરી કરવા મને ટેલિફોન કરવામાં આવે છે. બહાનું બતાવીને હું છટક્યો છું. ક્લાકેક પછી મારે ડિનરમાં જવાનું છે. પોસ્ટકાર્ડથી વધારે લાંબા પત્રોની મારી પાસેથી તમારે આશા રાખવી નહીં. બહાર ઠરી જવાય એવી ઠંડી છે. જ્યારે અંદરની બાજુએ સીઝી જવાય એવી ગરમી છે. આ ઠંડા અને ગરમ ઉષ્ણતામાનથી મારું મગજ ભમી રહ્યું છે.

હું પહેલવહેલો લંડન પહોંચ્યો ત્યારે ઉપરનો પત્ર લખનાર અંગ્રેજને ન્યૂયોર્ક પહોંચતાં લાગી એવી જ બેચેની મને લાગી હતી, એમ કહું તો અંગ્રેજે મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવશે એવી આશા છે. અને હું એ પણ જાણું છું કે કોઈ ગામડિયો મુંબઈ જાય છે ત્યારે મુંબઈનાં ઘોંઘાટ અને ધમાલમાં પોતાને આવી પડેલો જોઈને આ રીતે જ હેબતાઈ જાય છે અને ભાન ભૂલી જાય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૫-૪-૧૯૨૬

૩૫૨. નોંધ

ચંત્રો ઉપરથી મળતા બોધપાઠ^૧

મિ. રિચાર્ડ બી. ગ્રેગે 'મોરલ્સ ઓફ મશીનરી' (ચંત્રો ઉપરથી મળતા બોધપાઠ) વિશે એક મિત્રને લખેલો પત્ર કરંટ થોટ નામના અંગ્રેજી સામયિકના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં છાપવામાં આવ્યો છે. મિ. ગ્રેગ અમેરિકામાં વકીલાત કરતા હતા. એમને એમના પોતાના દેશનો બહોળો અનુભવ છે. પોતાના પત્રમાં વર્ણવેલી ચીજો વચ્ચે જ તેઓ ઊંઘ્યા છે અને જીવનમાં એક વખત એમણે એ ચીજોના વિકાસમાં ભાગ ભજવ્યો છે. એટલે તેઓ અધિકારથી લખે છે. તેઓ લખે છે :

ઘણાખરા લોકો સાંચાકામને એનાં તાત્કાલિક પરિણામો માટે સ્વીકારી લે છે અને એનાં વધારે આગળ આવતાં ગૌણ પરિણામો પ્રત્યે તેઓ આંખ બંધ રાખે છે. પણ આ પાછલાં પરિણામો જ સૌથી મહત્વનાં છે.

આ પછી એમણે ચંત્રો વધવાથી કેવાં અનિષ્ટો પેદા થાય છે તેનું વિગતવાર બયાન આપ્યું છે. એમાં "થોડા લોકોના હાથમાં ભૌતિક શક્તિ અને સંપત્તિની વિપુલ જમાવટ"ની વાતને એમણે પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. મિ. ગ્રેગ સાચી રીતે જ કહે છે :

ચંત્રસામગ્રી અને આધુનિક ઉદ્યોગોએ કરોડો લોકોના પૈસા લઈને એના વહીવટ અને નિયમનનો અધિકાર પ્રમાણમાં બહુ થોડા લોકોના હાથમાં કેન્દ્રિત કર્યો છે અને ધીરધારના ધંધાના આધુનિક વિકાસે તો તમામ માલસામાન, કારખાનાં અને મિલોનું નિયંત્રણ એથીયે થોડા લોકોના હાથમાં કેન્દ્રિત કર્યું છે.

આ પ્રક્રિયા લાખો લોકોના ભોગે આપણા પોતાના દેશમાં પણ ચાલી રહેલી આપણે નથી જોતા? આ લોકોનાં ઝૂંપડાંથી હજારો માઈલ દૂર આવેલા મોટા મોટા ઉદ્યોગોને પોષવા માટે એ લાખો લોકોનું લોહી ચૂસવામાં આવે છે. મિ. ગ્રેગ લખે છે :

યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયા-આફ્રિકાના ઘણાખરા દેશોમાં ઉદ્યોગોનો વાસ્તવિક અને આખરી અંકુશ જે લોકોના હાથમાં છે તેમની સંખ્યા ૧૫૦૦થી વધારે નથી, કદાચ એથીયે ઓછી હશે.

આવી પ્રચંડ સત્તા એવું પ્રલોભન છે જેની સામે માનવસ્વભાવ ટકી શકે નહીં. એને લીધે એક બાજુ સત્તાધારી વર્ગમાં જુલમ, મિથ્યાભિમાન, અહંકાર, લોભ, એકલ-પેટાપાણું અને નિર્દય સ્પર્ધાનાં લક્ષણો આવિર્ભાવ પામે છે, તો બીજી બાજુ એમના તાબેદાર વર્ગમાં સ્વતંત્રતાનો લોપ, બિનસલામતી, અનેક જાતના ભય, સ્વાશ્રય અને સ્વાવ-લંબનનો અભાવ, પામરતા, દરિદ્રતા, ગૌરવ અને સ્વમાનની હાનિ એવા એવા ગુણો દેખા દે છે.

કારખાનાંમાં થતા અકસ્માતોને લીધે નીપજતાં મરણોની અને હાથપગ ભાંગી જવાને પરિણામે બનતા અપંગોની સંખ્યા યુદ્ધમાં થતી આવી ઈજાઓની સંખ્યા કરતાં

૧. આ નોંધ ગાંધીજીએ તા. ૧૧-૪-૧૯૨૬ને દિવસે લખાવી હતી. જુઓ "રિચાર્ડ બી. ગ્રેગને પત્ર",

ક્યાંય વધી જાય છે. આધુનિક ઉદ્યોગોને લીધે સીધી કે આડકતરી રીતે થતા રોગો અને શારીરિક વિકૃતિઓ આપણને ભયભીત કરી મૂકે છે. કારણ કે મોટાં મોટાં શહેરો વસવાનું કારણ ઉદ્યોગ જ છે. અને જ્યાં શહેર હોય ત્યાં ધુમાડો, ધૂળ, ઘોંઘાટ, ખરાબ હવા, તડકો અને ખુલ્લા વાતાવરણનો અભાવ, ગંદા વસવાટો, રોગો, વેશ્યાવૃત્તિ અને કૃત્રિમ જીવનપદ્ધતિ આવે જ છે.

જાહેરખબરો પાછળ થતો પૈસાનો બગાડ સાચેસાચ આઘાત પહોંચાડનારો હોય છે :

બ્રિટિશ ઈનકોર્પોરેટેડ સોસાયટી ઓફ એડવર્ટાઈઝમેન્ટ કન્સલ્ટન્ટ્સના પ્રમુખે હમણાં અંદાજ કાઢ્યો તો જણાયું કે એક્વા બ્રિટિશ ટાપુઓમાં જાહેરખબરો પાછળ દર વર્ષે ૧૭૫,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડ ખર્ચ થાય છે!!!

ધ્યાન ખેંચે એવું બીજું લક્ષણ છે “પરાવલંબન.”

માણસને મશીન કહે તે પ્રમાણે કરવાની ફરજ પડે છે. પૈસાદાર અને મધ્યમ વર્ગના લોકો અસહાય બનીને મજૂરવર્ગની મહેનત ઉપર આધાર રાખે છે. અને મજૂર વર્ગ એટલો બધો અમુક જ કામની આવડતવાળો બની જાય છે કે એ પણ પરાવલંબી બની જાય છે. શહેરમાં રહેનાર સામાન્ય માનવી પોતાને જોઈતું કાપડ પોતે જાતે બનાવી શકતો નથી, પોતાને જોઈતું અનાજ પોતે પેદા કરી શકતો નથી, તેમ પોતાનું ભોજન પોતાની જાતે રાંધી શકતો નથી. શહેરો ગામડાં ઉપર આધાર રાખતાં બની જાય છે. ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો ખેતીપ્રધાન દેશો ઉપર આધાર રાખતા થઈ જાય છે. સમશીતોષ્ણ આબોહવામાં વસતા લોકો ઉષ્ણકટિબંધમાં વસતા લોકો પર વધારે ને વધારે આધાર રાખતા જાય છે. સરકારો પોતાની પ્રજા ઉપર આધાર રાખે છે, અને લશ્કરો સનદી અમલદારો ઉપર આધાર રાખે છે. આમોદપ્રમોદની બાબતમાં પણ લોકો પરાવલંબી અને નિષ્ક્રિય બની જાય છે. પોતાની જાતે મનોરંજન ઊભું કરવાને બદલે તેઓ બીજાઓ તેમને મનોરંજન કરાવે એમ ઈચ્છે છે. એટલે સિનેમાઓ, નાટકશાળાઓ અને સંગીતાલયો લોકોથી ઊભરાય છે. તેઓ બીજા લોકોને ક્રિકેટ રમતા નિહાળે છે.

આ પરાવલંબન સાથે વ્યાપક બેજવાબદારી પણ આવી ગઈ છે. ઉદ્યોગપતિ અથવા બેંકનો અધિકારી યુરોપમાં બેઠો બેઠો એવા હુકમો છોડે છે જે મધ્ય આફ્રિકામાં વસતા નીગ્રો લોકોના જીવન પર ગંભીર અસર પહોંચાડે છે.

માલ વાપરનારા પણ એનાથી સારી સ્થિતિમાં નથી. તેઓ પણ જવાબદારી સમજતા નથી.

મિ. ગ્રેગ પૂછે છે :

ફ્રાન્સના કોઈ રેસ્ટોરાંમાં બેસીને હું મારા સૂપમાં જ્યારે મરી ભભરાવું છું ત્યારે હું એવો વિચાર કરવા શેકાઉં છું ખરો કે જવાના બિચારા ક્યા કુલીએ આ મરી વીણવાનું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હશે? એ વીણતી વખતે કદાચ એને તાવ આવેલો હશે, એના ઉપર દેખરેખ રાખનાર નિષ્કુર બગીચા અધિકારીએ કદાચ એનું અપમાન કર્યું હશે કે એના પર જુલમ ગુજાર્યો હશે એનો મને વિચાર આવે છે ખરો?

પરંતુ આ બોધપ્રદ પત્રમાંથી વધારે અવતરણો આપવાની લાલચ મારે રોકવી જોઈએ. મેં રજૂ કરેલા નમૂનાઓએ જે વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા વાચકમાં જગાડી હોય તો મારે તેને મૂળ પત્ર વાંચી લેવા કહેવું જોઈએ. વાચકે એમ ન જ માનવું જોઈએ કે મિ. ગ્રેગ યંત્ર-માત્રના વિરોધી છે. એમનો વિરોધ યંત્રની સંખ્યામાં થતા નિરંકુશ વધારા સામે છે. એમનું

કહેવું એમ છે કે જેમ આપણે આપણા વિકારોનું નિયમન અને નિયંત્રણ કરીએ છીએ અને કરવું જોઈએ તેવી જ રીતે યંત્રોના વપરાશ ઉપર આપણે નિયમન રાખવું જોઈએ અને તેનું નિયંત્રણ કરવું જોઈએ. સૌ કોઈનું હિત સધાતું હોય એવા યંત્રનો ઉપયોગ જ કાયદેસરનો છે.

મદદ કેવી રીતે કરવી?

લાંડનમાં વસતા એક હિંદી સ્વજન લખે છે :

દરેક જણ મને પૂછે છે કે અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટાલી તેમ જ ઈંગ્લંડમાં વસતા લોકો હિંદુસ્તાનને એનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં કેવી રીતે મદદ કરી શકે? સ્વરાજ્ય માટેની આપણી લડતમાં આપણને મદદ કરવા માટે તેઓ શું કરી શકે? બીજું તેઓ એમ પૂછે છે કે હિંદુસ્તાન જગતને શું શીખવી શકે તેમ છે? યુદ્ધ ખેલી રહેલા લોકો માટે એની પાસે કોઈ સંદેશો છે? અને જો હોય તો વિશ્વશાંતિ સ્થાપવા માટે તે શો ફાળો આપી શકે તેમ છે?

પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ સહેલાઈથી આપી શકાય. ઈશ્વર પણ જો એવા જ લોકોને મદદ કરતો હોય કે જે પોતાની જાતને મદદ કરે છે તો અપૂર્ણ લોકો પણ જ્યાં સુધી પોતાની જાતને મદદ કરવા તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી એકબીજાને મદદ કેવી રીતે કરવાના હતા? તેમ છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે એક સમતોલ વિશ્વમત ઊભો કરવામાં થોડું મહત્ત્વ છે. અને એ બાબતમાં સંદેહ નથી કે આવો મત એનો પ્રભાવ રોજ રોજ વધારતો જાય છે. મિ. પેજની પત્રિકામાંથી કંઈક ટૂંકાવીને જે પ્રકરણો હું યંગ ઇન્ડિયામાં છાપી રહ્યો છું તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે ખોટી માહિતીનો પ્રચાર કરીને લોકોને કેવા ભ્રમમાં નાખવામાં આવ્યા હતા. યુદ્ધ દરમ્યાન જુદા જુદા દેશોની સરકારોએ લોકોને હળાહળ જૂઠાણાંનું ઝેર પાચું હતું. એટલા માટે આશ્રમ જેવા આવેલા એકેએક યુરોપિયન સજ્જનને મેં એવી સલાહ આપી છે કે તમે અમારી ચળવળનો અભ્યાસ કરો. પણ તે છાપાંમાં આવતા હેવાલો ઉપરથી નહીં, અસલ લેખો ઉપરથી. કેમ કે છાપાંને જે વાતમાં રસ નથી હોતો તે વાતની માહિતી એમની પાસે અધૂરી કે ખોટી હોય છે. દુઃખ સાથે મારે કહેવું પડે છે કે બ્રિટિશ સરકારની જાહેર તેમ જ છૂપી સમાચાર સંસ્થાઓ અહીંની સ્થિતિનો તદ્દન જૂઠો ખ્યાલ ફેલાવી રહી છે. બ્રિટિશ ગુપ્તચર સંસ્થા બહુ જ સંગઠિત છે અને એમાં કામ કરનારાઓને મોટા મોટા પગારો આપવામાં આવે છે. એની શનિદૃષ્ટિમાંથી એશિયાના જ નહીં, બલકે આખા વિશ્વના મહાકવિ (સ્વીન્ટ્રનાય ટાગોર) સુધ્યાં બચી શક્યા નથી. આવી માતબર અને સમર્થ સંસ્થાઓ ફેલાવેલાં જૂઠાણાંને દેશભક્તિની ભાવનાથી ચાલતી કોઈ પણ હિંદી સંસ્થા માત કરી શકે તેમ નથી. બ્રિટિશ સરકાર વતી જે નિવેદનો દુનિયામાં જાહેરમાં મુકાઈ રહ્યાં છે તેની સામે જો કોઈ અવાજ ઉઠાવી શકે તેમ હોય તો તે યુરોપના દેશો અને અમેરિકાના તટસ્થ અને સમદૃષ્ટિવાળા પ્રતિનિધિઓ જ છે.

બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું જરા વધારે મુશ્કેલ છે.

જો એમ પૂછવામાં આવ્યું હોત કે હિંદુસ્તાને દુનિયાને શું શીખવ્યું છે, તો પૂછનારને હું કહેત કે મેક્સમૂલરે લખેલું પુસ્તક વોટ કેન ઇન્ડિયા ટીચ અસ? વાંચી લો. પણ અહીં પૂછેલો પ્રશ્ન હિંદુસ્તાનના ભૂતકાળને ઉદ્દેશીને નથી, એના વર્તમાનને ઉદ્દેશીને છે. એટલે મારે નિખાલસપણે કબૂલ કરવું રહ્યું કે અત્યારે તો હિંદુસ્તાન દુનિયાને કશું પણ શીખવી શકે

તેમ નથી. અત્યારે તે તદ્દન અહિંસક અને સત્યપૂર્ણ સાધનો વડે સ્વતંત્રતા હાંસલ કરવાની તાકાત અને આવડત કેળવવા મથી રહ્યું છે. આ ચળવળમાં પડેલા અમને કેટલાકને આ સાધનોમાં અખૂટ શ્રદ્ધા છે, પણ એ શ્રદ્ધા દેશ બહારના લોકોમાં તરત જ પહોંચાડી દેવાનું શક્ય નથી. હિંદુસ્તાનના શિક્ષિત વર્ગે આ શ્રદ્ધા અપનાવી છે એવું પણ અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી. પણ એ બાબતમાં બે મત નથી કે જો હિંદુસ્તાન અહિંસક સાધનો વડે પોતાની આઝાદી પાછી મેળવવામાં સફળ થશે, તો એવી આઝાદી મેળવવા મથી રહેલા બીજા દેશોને એનો સંદેશો એણે પહોંચાડી દીધો હશે અને કદાચ એથીયે વધારે મહત્ત્વનું તો એ છે કે કોઈ પણ દેશે વિશ્વશાંતિમાં આજ સુધી જે ફાળો આપ્યો હશે તેના કરતાં સૌથી મોટો ફાળો હિંદુસ્તાને આપ્યો હશે.

ખાદીના માસિક આંકડા

જન્યુઆરી માસ દરમ્યાન ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણના મળી શકતા આંકડા નીચે આપવામાં આવ્યા છે.^૧ આશા છે કે બીજા જે પ્રાંતોએ અથવા સંસ્થાઓએ હજી પોતાના આંકડા મોકલ્યા નથી તેઓ તે જલદી મોકલી આપશે, જેથી બધા આંકડા પૂરા આજ સુધીના બની જાય.

આંધ્રના આંકડા અધૂરા છે, કેમ કે ૬૧માંથી માત્ર ૨૫ કેન્દ્રોએ પ્રાંતિક ઓફિસને પોતાનાં નિવેદનો મોકલી આપ્યાં છે. મુંબઈના આંકડામાં કેવળ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ ખાદી ભંડારના; ૧૪, દાદી શેઠ અગિયારી લેન, કાલબાદેવી રોડ પર આવેલા ચરખા સંઘ ભંડારના, અને રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી સભાના વેચાણના આંકડાનો સમાવેશ થાય છે. સેન્ડહર્સ્ટ રોડ ખાદી ભંડારના આંકડા મળ્યા નથી. બંગાળના આંકડામાં ખાદી પ્રતિષ્ઠાન અને અભય આશ્રમના આંકડા મળ્યા છે. તામિલનાડના આંકડા પૂરા છે અને એમાં વેચાણના આંકડા એવી રીતે સુધાર્યા છે કે જેથી શાખા ભંડારો અને એવી સંસ્થાઓને કરેલાં વેચાણને કારણે આંકડા બેવડાય નહીં. યુ.પી.ના આંકડામાં કેવળ બનારસના ગાંધી આશ્રમના અને કાનપુરના ભંડારના આંકડા આપ્યા છે. અલ્લાહાબાદમાં આવેલા ભંડારના આંકડા મળતા નથી, પરંતુ ત્યાં મહિને સરેરાશ આશરે સાતસો રૂપિયાનું વેચાણ થાય છે. દિલ્હીમાંથી હાપુરવાળા શ્રીયુત ચિરંજીવાલ પ્યારેલાલના જ આંકડા આવ્યા છે. સ્વરાજ આશ્રમના તથા શ્રીયુત બિશંભરદયાળના ખાદી ભંડારના આંકડા હજી મળ્યા નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૫-૪-૧૯૨૬

૧. આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

૩૫૩. કે. વેંકટેશનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૫, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. દિલ્લીર છું કે યંગ હિન્ડિયા વગર લવાજમે તમને મોકલી શકાય તેમ નથી. પણ જો તમે અડધું લવાજમ એટલે અઢી રૂપિયા મોકલશો તો તમારી સોસાયટીને એક નકલ મોકલવા હું મેનેજરને કહીશ.

મને દહેશત છે કે નવજીવન પ્રેસે અંગ્રેજી ભાષામાં મારી એક પણ ચોપડી છાપી નથી. એ બધી ચોપડીઓ જુદા જુદા પ્રકાશકોએ બહાર પાડેલી છે. એટલે એ ચોપડીઓ જો તમારે મફત અથવા સસ્તા દરે જોઈતી હોય તો તમારે એ પ્રકાશકોને લખવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. વેંકટેશન

માનદ મંત્રી

આંધ્ર ડ્રામેટિક એન્ડ લિટરરી સોસાયટી

ક્વાર્ટર નં. ૯, એમ. રોડ

પો. ઓ. જમશેદપુર

તાતાનગર થઈને, બી. એન. રેલવે

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૭

૩૫૪. ધનગોપાલ મુકરજીને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે આપેલા સરનામે મેં તમને પત્ર લખ્યો હતો. તમારું અનુમાન સાચું છે કે તમે લખવા ધારેલી જીવનકથા માટે સામગ્રી એકઠી કરવાના ખાસ હેતુથી તમે અહીં આવો અને હું ઉત્તેજન આપતો નથી.

૧. ધનગોપાલ મુકરજીના પત્રના જવાબમાં આ પત્ર લખાયો છે. એમણે લખ્યું હતું: “ત્રણેક અડવાડિયાં પહેલાં આપનો કેબલ આવ્યો હતો તેમાં લખ્યું હતું કે ‘કાગળની રાહ જુઓ’. તે પછી આપના તરફથી કશું કહેણ આવ્યું નથી.....મને લાગે છે કે એના અર્થ એ થાય કે મારે આપને મળવાનું નથી—અત્યારે તો નહીં જ.....મને યંગ હિન્ડિયા મોકલવાનું શા કારણે બંધ કરવામાં આવ્યું છે? મારા લવાજમ સંબંધમાં મને પત્ર લખવા મેનેજરને કૃપા કરીને કહેશો? આપની આત્મકથા મને પહેલા જ અંકથી તેઓ મોકલે એમ તેમને કહેશો.” (એસ. એન. ૧૨૪૬૫).

તમે લખેલી સૂચનાઓ યંગ હિન્ડિયાના મેનેજરને હું પત્ર દ્વારા પહોંચાડી રહ્યો છું. તબિયત વિશે પૂછવા બદલ આભારી છું. મારી તબિયત બિલકુલ સારી છે. અને સતત મુસાફરી કરવાનું બંધ રાખી હું જે આરામ મેળવી રહ્યો છું તેનાથી મને ઘણો લાભ થતો જાય છે.

તમારો સહૃદયી

ધનગોપાલ મુકરજી

૧૯૦૪, ટાઈમ્સ બિલ્ડિંગ

ટાઈમ્સ સ્ક્વેર

ન્યૂયોર્ક સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૬૫

૩૫૫. ગિરિરાજ કિશોરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. ફરી નહીં પરણવાના તમારા નિર્ણય માટે તમને મુબારકબાદી આપું છું.

તમને અહીં ફાવશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. આ એવું સ્થળ છે જ્યાં એકેએક આશ્રમવાસીએ સખત મહેનત કરવી પડે છે. સવારે પાચખાનાં સાફ કરવાં ખેતરમાં કામ કરવું વગેરેથી શરૂ કરીને નિષ્ણાત પીંજનાર, કાંતનાર અને વણનાર બનવા સુધીનાં કામો અહીં કરવાનાં હોય છે. મારા પોતાના તરફથી અંગત માર્ગદર્શન તો તમને ક્વચિત જ મળવા સંભવ છે. જે આજુ જીવન તમને પસંદ હોય તો અહીં અત્યારે જે ભીડ છે તે ઓછી થશે કે તરત તમને બોલાવી શકાશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ગિરિરાજ કિશોર

શ્રીયુત આનંદ લાલજીને ત્યાં

સ્ટેશન માસ્તર

મોરાક, બી. બી. ઓન્ડ સી. આઈ. રેલવે

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૫૯

૩૫૬. જી. કે. દેવધરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. એમાંની વાત મેં મનોરમાને સમજાવી તો તે કહે છે કે તમારા કહેવાથી એણે શ્રીમતી દેવધરને જે પત્ર લખ્યો છે તેના જવાબની પોતે રાહ જોવા માગે છે. અહીંથી ખસવાની તેની બહુ મરજી નથી એમ જણાય છે. પણ જો શ્રીમતી દેવધર કે તમે એને પત્ર લખો તો તે ઘણું ભાગે સેવા સદન આવશે.

હું જાણું છું કે ત્યાંનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી તે જોટલું કમાઈ શકશે એટલું અહીં રહીને કદી કમાઈ શકવાની નથી. અને આ મેં એને કહ્યું પણ છે. પણ અત્યારે એને અહીં ગમી ગયું લાગે છે, એટલે તમારા તરફથી કશોક ચોક્કસ સંદેશો નહીં આવે ત્યાં સુધી તે અહીંથી ખસવા માગતી નથી. આવું અનુમાન કરવાનું કારણ એ છે કે મેં એને તમારા પત્રોની વાત કરી કે તરત એણે કહ્યું કે એમના તરફથી મને કશો સીધો સંદેશો મળ્યો નથી અને હું શ્રીમતી દેવધરના જવાબની રાહ જોઉં છું.

આશા છે કે શ્રીમતી દેવધર મજામાં હશે. એમને કહેજો કે અહીં આવવું હોય ત્યારે તે આશ્રમને પોતાનું ઘર સમજીને અહીં આવે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૦

૩૫૭. ડૉ. સુરેશચંદ્ર બેનરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

અભય આશ્રમમાં બનતી ચીજોના ભાવોની જાહેરાત વાંચીને લોકોએ જે પત્રો લખ્યા તેનો એક નમૂનો આ સાથે બીડું છું. બહારથી આવતા ઓર્ડરો પર તમે માલ આપવા માગો છો? જો આપવા માગતા હો તો પત્ર લખનાર સાથે પત્રવ્યવહાર કરશો અને એમને તમે શો જવાબ આપ્યો છે તે મને જણાવશો, જેથી બીજા પત્રો લખનારાને એ પ્રમાણે જવાબ આપી શકાય.

આશા છે કે મુંબઈમાં તમને કશી મુશ્કેલી વિના પૈસા મળી ગયા હશે.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. સુરેશચંદ્ર બેનરજી

અભય આશ્રમ

કોમિલ્લા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૧

ગાં. ૩૦-૧૯

૩૫૮. પ્યારેલાલ નય્યરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ પ્યારેલાલ,

તમારો પત્ર મળ્યો. બધી દૃષ્ટિથી વિચારતાં એમ લાગે છે કે જ્યાં સુધી ડૉ. મહેતા સ્પષ્ટ સૂચના આપે નહીં ત્યાં સુધી મથુરાદાસ દેવલાલીમાં રહે એ જ એમને માટે વધારે સારું છે. પણ જો એમની પોતાની ઈચ્છા હોય અને એમનામાં શક્તિ હોય, તો મેં મહિનો ગાળવા માટે સિહગઢ ખરેખર આદર્શ જગા છે. ત્યાં એમને રહેવા માટે તદ્દન ઈલાયદું મકાન મળી શકે તેમ છે. એમને કોઈને મળવાની જરૂર પડશે નહીં. ત્યાં સંપૂર્ણ શાંતિ છે. ધૂળ બિલકુલ નથી અને ઠંડક પણ ઘણી છે. પાણી મીઠું છે અને પાચક છે. ત્યાં જવાથી કાકાને ઘણો ફાયદો થયો છે. પણ ત્યાં જવું કે નહીં એનો નિર્ણય મથુરાદાસે જ કરવાનો છે.

દેવદાસ હાલ અહીં છે. એની તબિયત સારી છે. તે દૂધ પીવા લાગ્યો છે. અત્યારે તો એ ઘણો જ ફિક્કો અને દૂબળો દેખાય છે. પણ હવે દૂધ પીતો હોવાથી થોડા જ વખતમાં સશક્ત અને તંદુરસ્ત થઈ જવો જોઈએ. મોતીલાલજી ઘણે ભાગે આવતે અઠવાડિયે અહીં હશે. આ અઠવાડિયામાં મારું વજન એક સ્તલ વધ્યું છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૨

૩૫૯. એમ. આર. જયકરને પત્ર

સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

પ્રિય શ્રી જયકર,

મારા તારના જવાબમાં તમારો તાર મળ્યો. તેમાં સૂચવ્યા મુજબ મેં સર્વશ્રી કેળકર, મુંબે અને આણેને તાર કરી દીધા છે. વધારામાં જણાવી દઉં કે ગઈ કાલે મોતીલાલજીનો તાર હતો કે એમને આ સંમેલન બોલાવવું છે, માટે મારે તારીખો નક્કી કરી તમને તે તારથી જણાવવી. એ મુજબ મેં તમને તાર કર્યો છે. ફક્ત તારીખો સિવાય તમે એ વિશે જાણો છો એમ માનીને મેં તમને તાર કર્યો છે. મોતીલાલજીના તારમાંથી જે જાણવા મળ્યું તે સિવાય આ બાબતમાં હું કશું જાણતો નથી. તમારા તારોમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે એ ત્રણેય સજ્જનોને મેં તાર કરી દીધા છે ને આવતા મંગળ-બુધની તારીખો આપી છે. મારે ૨૨મી તારીખે મસૂરી જવા નીકળવાનું છે. જો આ તારીખો અનુકૂળ ન હોય અને સંમેલનમાં મારી હાજરી આવશ્યક માનવામાં આવે તો બહુ થોડા માણસોને બોલાવવાના હોઈ, સંમેલન કદાચ મસૂરીમાં પણ મળી શકે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૩

૩૬૦. ધનશ્યામદાસ ગિરલાને પત્ર

સાબરમતી આશ્રમ,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ધનશ્યામદાસ,

તમારો પત્ર તથા ૨૬,૦૦૦ રૂપિયાનો ચેક મળ્યો છે. તમે જે હિંદુમુસલમાન અઘડા વિશે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે એના હું જવાબ આપું છું, પણ તે છાપાં માટે નહીં. મેં તમને કહ્યું હતું કે આજકાલ હિંદુ જનતા પર અથવા એ જનતાના આ અઘડા બાબતમાં માથું મારતા વિભાગ પર મારી કોઈ અસર નથી. એથી મારા બોલવાનો અર્થ થઈ જાય છે. એટલા માટે શાંત રહેવામાં જ હું મારું કર્તવ્ય સમજું છું.

(૧) સરકારે સરઘસ કાઢવાની મનાઈ કરી હોય અને કોઈ ધાર્મિક કાર્ય માટે સરઘસ જરૂરી હોય તો પ્રતિબંધ છતાં સરઘસ કાઢવામાં હું ધર્મ માનીશ. પરંતુ સરઘસ કાઢતાં પહેલાં હું મુસલમાનોની મુશ્કેલી સમજી લઈશ અને આટલો વિનય બતાવવા છતાં એ ન માને તો હું સરઘસ કાઢીશ. અને તેઓ મારામારી કરે તો હું તે સહન કરી લઈશ. અને જે મારામાં એટલી અહિંસાની શક્તિ નહીં હોય તો હું લડવા માટેનાં સાધનો સાથે રાખીને પણ સરઘસ કાઢીશ.

(૨) ઘોડાની માવજત કરનાર મુસલમાન વગેરે નોકરોને તેઓ મુસલમાન છે માટે હું નહીં કાઢું પણ જે વફાદારીપૂર્વક મારું કામ નહીં કરે અથવા ઉદ્ધત વર્તન કરે એવા કોઈ મુસલમાનને હું રાખીશ નહીં. અઘડાખોર હોવાનો થોડો ગુણ હું તેમનામાં જોઈ શક્યો, પણ તેથી મારું માનવું એવું નથી કે અન્ય કોમો કરતાં મુસલમાન વધારે નિમકલરામ છે. મુસલમાન હોવાને કારણે કોઈ મુસલમાનોનો ત્યાગ કરવામાં આવે એને હું અયોગ્ય ગણું છું.

(૩) જે હિંદુ શાંતિમાર્ગને પસંદ કરતો નથી અથવા એને માટે તૈયાર નથી, એણે લડાઈ કરવાની શક્તિ મેળવી લેવી જોઈએ.

સરકાર જે મુસલમાનોનો પક્ષપાત કરે તો હિંદુઓએ બેફિકર રહેવું જોઈએ. સરકાર વિશે તેઓ બેપરવા રહે, તેની ખુશામત ન કરે, પરંતુ પોતાની શક્તિ પર નિર્ભર રહી સ્વાશ્રયી બને. જ્યારે હિંદુઓ આટલા હિંમતવાન બની જશે ત્યારે સરકાર પોતાની મેળે તટસ્થ બનશે. અને મુસલમાન સરકારનો આશ્રય લેવાનું છોડી દેશે. સરકારની મદદ લેવામાં ધર્મનું પાલન પણ નથી થતું તેમ પુરુષાર્થ પણ કરી શકાતો નથી. મારી તો સલાહ છે કે તમે આ વસ્તુને તટસ્થ રીતે જુઓ અને કાર્ય કરો. એમાં જ હિંદુ જાતિનું ભલું છે અને હિંદુ ધર્મની સેવા છે. આ મારો ઘણા લાંબા સમયનો, કંઈ નહીં તો ૩૫ વર્ષનો અનુભવ છે. અઘડો થયો તે વખતે તમે જે શાંતિ અને વીરતા બતાવ્યાં એ મને ખૂબ ગમ્યાં. શાંતિ કાયમ રાખીને તમે જે યોગ્ય હોય તે કરો. મારા જવાબમાં કયાંય અસ્પષ્ટતા લાગે તો ફરીથી પુછાવશો.

તમે ચરખા સંઘ માટે જે લોન આપવા કહ્યું છે એમાંથી થોડી રકમ મુંબઈના માલ ઉપર લેવાનો વિચાર છે. મુંબઈમાં ચરખા સંઘનાં બે ગોડાઉન છે. તમારી ઈચ્છા હોય તો એમાંથી

એકનો કબજે લઈ શકો છો. અને એમાં લોન 'કવર'^૧ કરવા માટે નેટલો માલ જોઈએ એટલો મૂકો. તમને વાંધો ન હોય તો એનાથી વધારે માલ મૂકી અમે એક ગોડાઉનનું ભાડું બચાવવા માગીએ છીએ. એ માલ અમારે જોઈએ ત્યારે અમે લઈ શકીએ એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. ચરખા સંઘ જે માલ 'સિક્યોરિટી'ની^૨ બહાર-રાખે એમાં હમેશાં વધઘટ કરવી પડશે એટલે એમાં જવા માટેની સગવડ મળવી જોઈએ.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૧૨૫; શ્રી ઘનશ્યામદાસ બિરલાના સૌજન્યથી

૩૬૧. મણિલાલ ડૉક્ટરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ મણિલાલ,

તમારો પત્ર મળ્યો. મેં મનમાં ધારી તો લીધું જ હતું કે હું જેકીને છોકરાંઓનો કબજે આપવા સમજાવી શકીશ. પણ પછી વિચાર્યું કે એ મારા ગજા ઉપરવટ વાત મેં કરી હતી. તમારા બંનેના વિચારો જેમાં મળે એનો જ અમલ મારાથી થઈ શકે. એટલે હમણાંનો મારો પ્રયત્ન કંઈ મદદ મેળવી લેવાનો જ છે. તમારા પૃથક્કરણની સાથે હું તો મળી જ નથી શકતો. મારો અનુભવ એથી ઊલટો છે. માણસોમાં દોષ તો બધી જગાએ જોવામાં આવે છે. કેટલાક દોષ જે આપણા લોકોમાં તમે જુઓ છો તે આપણી ગુલામી સ્થિતિને આભારી છે. આપણી ગુલામી પણ કાંઈ પાંચપચાસ વરસની થોડી છે? પણ આપણે એ ચર્ચામાં ઊતરવું નિર્ણય કર્યું છે. તમારા વિચારો ખૂબ દૃઢ થયેલા છે, તે હું ફેરવી શકું એવી મારી શક્તિ નથી એ હું જાણું છું. હું તો એટલું ઈચ્છું છું કે તમે કોઈ પણ રીતે સ્વસ્થ થાઓ અને શાંતિથી રહો. તમારી ઉપર વીતવામાં બાકી નથી રહી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કોકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૮૮-એ

૧. અને ૨. મૂળમાં આ શબ્દો અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે.

૩૬૨. જયકુંવરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

ચિ. જેકી,

તમારો કાગળ મળ્યો. મને જ્યારે પેલા સિલોની ભાઈઓનો કાગળ મળ્યો ત્યારે જ હું ઘટતાં પગલાં લઈ ચૂક્યો હતો એટલો મને આભાસ છે. ડૉક્ટરને તો મેં કાગળિયાં મોકલ્યાં જ હતાં. તેનો જવાબ હજુ ફરી વળ્યો નથી. વળી હું લખું છું. મારાથી બનતું કરવાને હું ચૂકવાનો નથી. મારી તબિયત સારી રહે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૮૮-બી

૩૬૩. પ્રાણજીવન મહેતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ પ્રાણજીવન,

ચિ. જેકીને વિશે તમને એક કાગળ લખ્યો છે તે મળ્યો હશે. આ સાથે બીજા કાગળ છે. ભાઈ મણિલાલનો કાગળ પણ આવ્યો છે. તેમાં પણ એ જ મતલબ છે. આ બાબતમાં તુરત નિર્ણય કરશો. તમારા કાગળની ઘણો વખત થયાં હું રાહ જોઈ રહ્યો છું. તબિયતના સવિસ્તર ખબર મળ્યા છે. ૨૨મીએ ઘણું ભાગે મસૂરી જવા ઊપડીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૪

૩૬૪. દયાળજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ દયાળજી,

તમારા કાગળ પરથી જોઈ છું કે સુરતના વિનયમંદિર વિશે જે લાગા અપાય છે તે આપનારાઓની સભા તુરતમાં મળવાની છે. જે ભાઈઓ એ લાગા આપે છે તેઓને મારી વતી આટલું કહેશો :

વિનયમંદિર વધારે સારી રીતે ચાલે અને તેમાં મૂળ સિદ્ધાંતો વધારે સારી રીતે અમલમાં આવે તેટલા સારુ મંદિરની સમિતિએ તેનો વહીવટ મને સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મેં તે વહીવટ લઈ લેવાનું પણ કબૂલ કર્યું છે. ભાઈ વલ્લભભાઈને મળી તે બાબત એક ખાસ સમિતિ પણ બનાવવાની ગોઠવણ કરી રહ્યો છું. હું જાતે તો દેખરેખ ન જ કરી શકું એ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી સમિતિ જેવું કંઈક સાધન તો જોઈએ જ. ભાઈ નરહરિએ બીજા બંદોબસ્ત થઈ શકે ત્યાં લગી આચાર્યપદ લેવા સારુ તો લખ્યું જ છે. વધારે વિચાર કુલનાયક ભાઈ નૃસિંહપ્રસાદની સાથે કરી રહ્યો છું. મારી ઉમેદ છે કે લાગા આપનારા બધા ભાઈઓ ૨૦ની સાલમાં જે ઠરાવ તેમણે કરેલો તે પ્રમાણે આપ્યા કરશે. મંદિરના વહીવટનો હિસાબ સંપૂર્ણ રીતે રહે એ બંદોબસ્ત થશે જ એમ કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૫

૩૬૫. આર. એસ. આયરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. સાથે સૂતરનું પેકેટ પણ મળ્યું. વણાટખાતાના મેનેજરનું કહેવું છે કે આ સૂતર લગભગ એક મહિના પછી વણી શકાશે. આ ખાતામાં હમેશાં કામની ભીડ રહે છે, એટલે બહારથી આવેલા ઓર્ડરો બાબતમાં વારો આવતાં સુધી રાહ જોવી પડે છે.

૫૦ ઈંચ પનાનું કાપડ વણવાની મજૂરી એક વારના દરે આના છે. તમારો જવાબ આવ્યા પછી તમારો ઓર્ડર વારામાં લેવામાં આવશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત આર. એસ. આયર

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૧

૩૬૬. કૃષ્ણદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

આટલા બધા દિવસથી તમારો પત્ર કેમ નથી તેનું મને આશ્ચર્ય થતું હતું. હવે ખબર પડી. અહીં ખાસ જણાવવા જેવું કશું નથી. દેવદાસને કમળો થયો હોવાથી તે અહીં આવ્યો છે અને એની જગા લેવા ખ્યારેલાલ દેવલાલી ગયા છે. પ્રભુદાસ લોનાવલાથી પાછો આવ્યો છે. હજી પણ એને કાળજીભરી સંભાળની જરૂર છે. દેવદાસને હવે પહેલાંના કરતાં ઘણું સારું છે, પણ એ ઘણો નાંખાઈ ગયો છે. જમનાબહેન આજે યશવંતપ્રસાદ સાથે આવી છે. મીરાં ખૂબ જ મજામાં છે. તે સુરેન્દ્ર પાસે નિયમિત રીતે હિંદી શીખે છે. તમને યંગ ઇન્ડિયા અને નવજીવન નિયમિત મળતાં હશે.

તમારો

શ્રીયુત કૃષ્ણદાસ
દરભંગા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૨

૩૬૭. નૃ. ચિ. કેળકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ, ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય શ્રી કેળકર,

તમારો તાર મળ્યો. એના જવાબમાં મેં નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો છે : “જરૂર આવો. માણસ ધારે છે કંઈ ને ઈશ્વર કરે છે કંઈ.”

આ અવિધિસરનું સંમેલન ભરાવાનું છે તેનો મને કશો ખ્યાલ જ નહોતો. પંડિતજીએ મને તાર કર્યો કે મસૂરી જતાં પહેલાં તમને અનુકૂળ હોય એવી તારીખો નક્કી કરી મને તથા શ્રી જયકરને એ તારીખો જણાવો. એ પ્રમાણે એ બંનેને મેં તાર કરી દીધા. જવાબમાં શ્રી જયકરનો તાર આવ્યો કે તેઓ પોતે તો આવશે, પણ તમને, ડૉ. મુંજને અને શ્રી અણેને મારે પોતે જ તારથી ખબર આપવી. એ મુજબ તમને ત્રણે જણને મેં તાર કર્યા. સંમેલનનું કંઈ પરિણામ આવશે કે નહીં એનો આધાર આપણે મળીએ ત્યારે આપણે કેવી ઢબે કામ કરીએ છાએ તેના ઉપર રહેશે. પંડિતજી પોતે શું કરવા માગે છે, અથવા શેની અપેક્ષા રાખે છે, અથવા

આ અવિધિસરનું સંમેલન કયા ધોરણે ભરવાનું એમણે ઠરાવ્યું છે, તે બાબતમાં એમના તરફથી કંઈ જાણવા મળ્યું નથી.

ડૉ. મુંજે અને શ્રી અણે તરફથી તેઓ આવશે એવા તાર હમણાં જ મળ્યા. શ્રી અણે લખે છે કે બંગાળમાંથી અને બીજેથી પણ મિત્રોને બોલાવવા જોઈએ. પણ હું ધારું છું કે પંડિતજીએ પોતે જ એમને આમંત્રણો મોકલ્યાં હશે.

ચંગળવારે તમને મળવાનો લહાવો લેવાની આશા રાખું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત નૃ. ચિ. કેળકર

કેસરી કાર્યાલય

પૂના

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૪

૩૬૮. સતીશચંદ્ર મુકરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારો લાંબો પત્ર અને બીજા કૃષ્ણદાસનો એમ બંને પત્રો મળતાં અત્યંત આનંદ થયો. તમે મોકલેલી પત્રિકા હું વાંચીશ અને પછી મારો એ વિશેનો અભિપ્રાય તમને જણાવીશ.

આશા રાખું છું કે આ વખતે દરબંગામાં રહેવાથી તમારી તબિયત પૂરેપૂરી સુધરી જશે.

તમારું કહેવું ખરું છે કે હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્ન આપોઆપ ઊકલી જવો જોઈએ. ઈશ્વર કેવી રીતે કામ કરે છે તેનો આપણે પાર પામી શકતા નથી, એટલે અંતરમાંથી જે બાબતમાં સ્પષ્ટ પ્રકાશ પડે નહીં તે બાબતમાં બિલકુલ માથું નહીં મારવામાં હું માનું છું.

૨૨મી તારીખે મસૂરી જવા નીકળવાનો કાર્યક્રમ છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૫

૩૬૯. ગોવિંદજી પીતાંબરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

ભાઈ ગોવિંદજી પીતાંબર,

તમારો કાગળ મળ્યો. સપ્તપદી ઉપરાંત ગણેશની પ્રતિષ્ઠાથી માંડી હોમ સુધીની બધી ક્રિયા આશ્રમની હદમાં થયેલાં લગ્નમાં થયેલી હતી. અહીંથી શાસ્ત્રીજીને મોકલવા મુશ્કેલ માનું છું. તમે મોરબીમાં તજવીજ કરજો. ન જ થઈ શકે તો લખજો. એટલે બનતી તજવીજ કરીશ. અહીં થયેલી વિધિના બધા શ્લોકો મારી પાસે છાપેલા નથી. એ છપાવવાનો ઈરાદો છે. પણ કંઈક સમય જશે. માળિયાના મહેમાનોને ધીરજપૂર્વક સમજાવજો. અહીં થયેલી વિધિના શ્લોકો ત્યાં કોઈ બ્રાહ્મણ તૈયાર થાય તો તેના ઉપયોગને સારું મોકલી શકીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૮૯

૩૭૦. નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

ભાઈ નાનુકલાલ,

આ કાગળ તમને બંનેને લખ્યા બરોબર સમજાવે. બે લીટી^૧ પણ લખાવી શક્યો એ મને આશ્ચર્ય લાગ્યું. એટલો તે વખતે હું કામમાં પડ્યો હતો, અને હજુ પડ્યો છું. તેથી “નહીં મામો કરતાં કહેણો મામો એ ઠીક” એ કહેવત યાદ રાખી બે લીટીથી સંતોષ માન્યો. બાકી મોતીના ગુણ વિચારું અને તેની દોઢ લીટી જોઈ ત્યારે તો મારી બે લીટી મને વધારે પડતી જ લાગે ના! મોતીને તમે વળી હતું તેના કરતાં પણ વધારે ભારે નામ આપ્યું. સુકન્યા કાગળ લખતી હશે ત્યારે તેના કાગળમાંથી પીઠ સ્ત્રીપુરુષો પણ જ્ઞાન મેળવતાં હશે. એ આશા આ સુકન્યાની ક્યારે રાખવી એનો જવાબ તમે બંને વિચારીને આપી શકો છો. તમારી તબિયત સારી થઈ એટલે હવે તો તદ્દન નીરોગી થયા એમ જ ગણાયના? એવી જ સાચવજો. મસૂરી જવાનું ૨૨મી તારીખે થશે એમ લાગે છે. લક્ષ્મીદાસ કાઠિયાવાડમાં ધૂમી રહ્યા છે. ૨૦મી તારીખે અહીં આવશે અને ઘણે ભાગે મારી સાથે જશે. મોતીનો અંગ્રેજી અભ્યાસ ઠીક ચાલતો લાગે છે. અક્ષર ઉપરથી અનુમાન કરું છું. ગુજરાતી અક્ષર મોતીના દાણાથી તો હજુ વેગળા લાગે છે, એટલું મોતીએ જાણવું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૬

૧. ન્યૂઓ “મોતીબહેન ચૌકસીને પત્ર”, ૧૧-૪-૧૯૨૬.

૩૭૧. જયસુખલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

ચિ. જયસુખલાલ,

આ સાથેનો કાગળ વાંચજો. તમને ત્યાં કોઈ પણ માણસનો ખપ હોય તો વલ્લભજીને રાખજો. મને તેનો કંઈક અનુભવ તો છે જ. તમે પણ કદાચ જાણતા હશો. રામદાસ જાણતો લાગે છે. વલ્લભજીને નિભાવવાની ખાતર રાખવાની આવશ્યકતા નથી. એક માણસની જરૂર હોય અને વલ્લભજી તમારી દૃષ્ટિ[માં] હોય તો જ તેને રાખવો. જો તેને રાખવાનો વિચાર થાય તો તેને પરબારું લખવું ને મને પણ લખી વાળવું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૬

૩૭૨. મનુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

ચિ. મનુ,^૧

તમારી તબિયત ઘણી બગડી ગઈ હતી એ ખબર મને મળી હતી. અને ત્યારથી અવારનવાર તમારી તબિયત વિશે હું આવતાંજતાં માણસોની પાસેથી જાણી લેતો હતો. હવે તમારી તબિયત ઠીક ઠેકાણે આવી છે એમ મેં સ્વામી આનંદની પાસેથી જાણેલું ને આજે ભાઈ ચંદ્રકાંતના કાગળ પરથી જાણ્યું છે. ઈસ્પતાલમાં જ્યારે હું હતો ત્યારે તમે અનેક પ્રકારે મારી સેવા કરતા એ હું ભૂલ્યો નથી. તમારી અક્કડ ચાલ પણ નથી ભૂલ્યો. નથી ભૂલ્યો તમારો હસમુખો ચહેરો. ઈશ્વર તમને સંપૂર્ણ આરોગ્ય બક્ષો. અને દેશસેવાને અર્થે દીર્ઘાયુ કરો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૮

૧. પ્રોફેસર ત્રિવેદીના પુત્ર; જુઓ “એનું રહસ્ય”, ૨૭-૫-૧૯૨૬.

૩૭૩. ચંદ્રકાંતને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ ચંદ્રકાંત,

તમારો કાગળ મળ્યો. અને ૫૦૦ રૂપિયાનો ચેક પણ મળ્યો. માનુશીને મારી દલીલ પસંદ પડી એથી હું રાજી થયો છું. આ ૫૦૦ રૂપિયાનો ઉપયોગ દુષ્કાળથી પીડિત પણ થોડુંઘણું પણ કામ કરી શકે એવા માણસોને મદદ કરવામાં જ કરીશ. ચિ. મનુની તબિયત કંઈક ઠીક થઈ છે. એના ખબર મને મળ્યા હતા. હું તેની પૂછપરછ તો આવતાજતા માણસો મારફત કર્યા જ કરું છું. તમે ખાસ ખબર આપ્યા છે તેથી આ સાથે તેની પર હું કાગળ મોકલું છું, એ તેને મોકલી દેજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કોકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૭

૩૭૪. પ્રભાલક્ષ્મીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

ચિ. પ્રભાલક્ષ્મી,

તમારા જીવનનો અહેવાલ મળી ગયો. તે હું કાલે જ પૂરો વાંચી શક્યો. આજે તમારો બીજો કાગળ મળ્યો છે. તમારો અહેવાલ કરુણામય છે. નામદામ જણાવ્યા વિના પ્રસંગોપાત્ત તેનો ઉપયોગ કરીશ. મને લાગે છે કે બહુ ભારે કારણો વિના ચાર વર્ષો જાળવવા જોઈએ. સૌ પ્રથમથી હૃદયે પ્રતિબંધ માની લીધો હોય ત્યાં દંપતીપ્રેમને અવકાશ ન જ હોય, જેમ ભાઈબહેન વચ્ચે. સેવકની ભાવના પ્રમાણે ઈશ્વર સાકાર પણ મનાય ને નિરાકાર પણ મનાય. નિરાકારનું ધ્યાન સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને વિશે થઈ શકે એમ હું માનું છું. “ફલાન્નાહાર” બહુ કઠણ અને આડંબરવાળો થઈ જાય. અન્નમાં ફળને માની લેવું એ જ સીધો રસ્તો લાગે છે. તમે ખૂબ સ્વસ્થ ચિત્ત થઈ જાઓ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કોકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૬૯

૩૭૫. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

આશ્રમ, સાંબરમતી,
શનિવાર, એપ્રિલ ૧૭, ૧૯૨૬

ચિ. મથુરાદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને જોઈએ તેવી શક્તિ આવતાં તો વખત જશે. દિલીપને તમે લઈ શકો ને થાક ન ચડે એવી સ્થિતિ આવતાં વખત જશે. મસૂરી નાની લાઈનથી જવાનું રાખ્યું છે. તમને મળવાનો લોભ હમણાં છોડી દેવા ધારું છું. મુંબઈ થઈને જતાં વખત જાય, એટલું જ નહીં પણ તેમાં બીજાં વિધનો નડે છે. હું તમારી સાથે રહું તો એક દિવસમાં ન ચાલ્યો જાઉં. મસૂરીથી વળતાં તમે જો દેવલાલી હો તો દેવલાલી થઈને આશ્રમ આવવા ધારું છું. દેવદાસની સાથે વાત કર્યા પછી એમ માનું છું કે તમે દેવલાલીમાં જ રહેશો. મસૂરી આવવાની હિંમત કરો તો એ મને ગમે ખરું. તારામતીને ત્યાં લાવવામાં મુશ્કેલી નડે ખરી. પણ મસૂરી પહોંચ્યા બાદ ત્યાંની પરિસ્થિતિ જોઈને તમને વધારે લખવા ધારું છું. પણ જો સ્વતંત્ર રીતે તમે મસૂરીનો વિચાર કરવા ધારો તો આવી શકો છો, અને મારા નિર્ણયની મુદ્દલ રાહ જોવાની આવશ્યકતા નથી. જમનાલાલજી કાલ અહીં આવે છે. તેની સાથે પણ હું વિચાર કરવા ધારું છું. તમે આવો તો ત્યાં રસોઈયા વગેરેને લાવવાની જરૂર ન હોય. જૂહુની ઈસ્પિતાલથી તમારે ડરી જવાનું કંઈ કારણ નથી. હજુ સુધી તો ૨૨મીએ અહીંથી નીકળવાનો નિશ્ચય છે. મોતીલાલજી, જ્યકર ઈત્યાદિની મસલત મંગળ બુધે અહીં થવાની છે. તેથી કદાચ ઢીલ થાય તો કહી ન શકાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૦

૩૭૬. મારી કામધેનુ

મેં રૅટિયાને મારે સારુ મોક્ષનું દ્વાર કહેલું છે. પણ હું જાણું છું કે તેથી કેટલાક હસે છે. પણ જે માણસ માટીની ગોળી વાળી તેને પાર્થિવેશ્વર ચિંતામણિ એવું મોટું નામ આપે છે અને પછી તેની ઉપર એક ધ્યાન થઈ તે વાટે પરમેશ્વરનાં દર્શન કરવાની શુભાશા રાખે છે તેને મૂર્તિનો મહિમા ન જાણનાર નિંદે પણ ખરાં. તેથી કંઈ આવા આત્મદર્શન કરવાને ગાંડા બની ગયેલા પોતાનું ધ્યાન થોડા છોડવાના છે? અને એ તો જરૂર ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કરશે, જ્યારે નિંદનારા રહી જશે. તેમ જ જો રૅટિયા વિશેની મારી ભાવના શુદ્ધ હશે તો મારે સારુ તો એ રૅટિયો અવશ્ય મોક્ષદાયી થશે. રામનામનું ગુંજન સાંભળતા હિંદુના કાન તરત તે તરફ વળશે. તે ધૂન ચાલતી હશે ત્યારે તો અવશ્ય વિકારરહિત રહેશે. એ ધૂનની અસર અન્ય ધર્મીઓની ઉપર ન થાય તેથી શું? “અલ્લાહ ઓ અકબર” અવાજ સાંભળતાં હિંદુની ઉપર ભલે કંઈ અસર ન થાઓ, પણ મુસલમાન તો જરૂર એ અવાજ સાંભળીને સાવધાન થશે. ભાવિક અંગ્રેજ “ગોડ”નું નામ લેતાં જ પોતાના ક્રોધને શમાવી ઘડીભર તો વિકારોનો ત્યાગ કરી શકશે. કારણ કે જેવી જેની ભાવના તેવું તેને ફળે છે.

એ ન્યાયે રેંટિયામાં કંઈ જ નહીં હોય તોયે મેં મનમાનતી શક્તિઓનું આરોપણ કર્યું છે તેથી મને તે અવશ્ય કામધેનુરૂપ થશે. હું પ્રત્યેક તાર કાંતતાં હિંદુસ્તાનના કંગાલોનું ચિંતન કરું છું. હિંદુસ્તાનના કંગાલ લોકોનો ઈશ્વર પરથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે; પછી મધ્યમ વર્ગ અથવા તો ધનિક વર્ગ ઉપર તો શેનો જ હોય? જેના પેટમાં ભૂખ છે અને જે તે ભૂખ મટાડવા ઈચ્છે છે તેનું તો પેટ જ પરમેશ્વર છે. જે માણસ તેને રોટીનું સાધન આપશે એ તેનો અન્નદાતા બનશે, અને તેની મારફત એ ઈશ્વરનું દર્શન પણ કદાચ કરશે. આ માણસોને હાથપગ હોવા છતાં કેવળ અન્નદાન કરવું એ તો પોતે જ દોષમાં પડી તેઓને પણ દોષિત કરવા બરોબર છે. તેમને કંઈક પણ મજૂરી મળવી જોઈએ. કરોડોની મજૂરી તો રેંટિયો જ હોઈ શકે. અને તે રેંટિયા ઉપર હું તેમની શ્રદ્ધા ભાષણોથી નહીં બેસાડી શકું, પણ પોતે કાંતીને. તેથી કાંતવાની ક્રિયાને હું તપશ્ચર્યા અથવા યજ્ઞરૂપે ઓળખાવું છું. અને જ્યાં ગરીબોનું શુદ્ધ ચિંતન છે ત્યાં ઈશ્વર છે જ એમ માનતો હોવાથી પ્રત્યેક તાંતણે હું ઈશ્વરને જોઈ શકું છું.

તમારે શા સારુ કાંતવું ?

આ તો મેં મારી ભાવનાની વાત કરી. અને તમે પણ જો તેનો સ્વીકાર કરો તો તો બીજું શું જોઈએ? પણ કદાચ તમારાથી તેનો સ્વીકાર ન થઈ શકે તોયે તમારે કાંતવાનાં બીજાં ઘણાં કારણો છે. તેમાંનાં કેટલાંક અહીં લખું છું :

(૧) તમે કાંતશો તો જ બીજા પાસે કંતાવી શકશો.

(૨) તમારા કાંતવાથી અને તમે કાંતેલું સૂતર ચરખા સંઘને આપવાથી અંતે ખાદીનો ભાવ સસ્તો થઈ શકશે.

(૩) કાંતવાની કળા શીખો તો ભવિષ્યમાં અથવા તો તુરતમાં, જ્યારે ઈચ્છા રાખો ત્યારે ખાદીપ્રચારના કાર્યમાં સેવા કરી શકશો. કેમ કે જેને એ ક્રિયાનું કશું ભાન ન હોય તે મદદ નથી કરી શકતાં એમ અનુભવે જોઈએ.

(૪) તમે કાંતો તો સૂતરની જાત સુધરે. પૈસાને સારુ કાંતનારને અધીરાઈ હશે, તેથી તેઓ તો જે આંક કાંતતાં હશે તે જ કાંત્યા કરશે. આંકમાં સુધારો કરવાનું કામ શોધકનું અને શોખીનનું છે. આ પણ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. સેવાવૃત્તિથી કાંતનારાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો આજ લગીમાં તૈયાર થયાં ન હોત તો સૂતરની જાતમાં જે પ્રગતિ થયેલી છે તે અસંભવિત હતી.

(૫) તમે કાંતો તો તમારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ રેંટિયામાં સુધારાવધારા કરવાને સારુ થઈ શકે. આ વસ્તુ પણ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી છે. રેંટિયામાં જે સુધારા આજ લગી થયા છે અને તેની ગતિમાં જે વૃદ્ધિ થઈ છે તે કેવળ યજ્ઞરૂપે કાંતનારા યાજ્ઞિકોની શક્તિને જ આભારી છે.

(૬) હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કળાનો લોપ થતો જાય છે, તે કળાનો પુનરુદ્ધાર કાંતવાની કળાના પુનરુદ્ધાર પર બહુ અંશે નિર્ભર છે. કાંતવામાં કેટલી કળા રહેલી છે તે તો યજ્ઞાર્થે કાંતનાર જાણી શકે છે. સત્યાગ્રહ સપ્તાહમાં કાંતનારાઓ કાંતતાં કાંતતાં થાકતા જ ન હતા. રેંટિયાને વિશે તેઓનો ભાવ હતો એ ન થાકવાનું એક કારણ અવશ્ય હતું. પણ કાંતવામાં જો કળા ન હોત, તે વખતે થતા અવાજમાં સંગીત ન હોત તો ૨૨૫૫ કલાક સુધી સ્થિર થઈને આનંદપૂર્વક કેટલાક જુવાનિયાઓએ કાંત્યું તે અસંભવિત થઈ પડત. આ સ્થળે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ કાંતનારાઓને કોઈ પણ પ્રકારની આર્થિક લાલચ ન હતી. તેઓનું કાંતવું એ શુદ્ધ યજ્ઞ હતો.

(૭) આપણા દેશમાં મજૂરી હલકો ધંધો ગણાય છે. કવિઓએ પણ એવું ઠરાવી દીધું છે કે સુખી માણસોને ઓટલે સુધી આરામ રહે છે કે તેઓને ચાલવાપણું પણ નથી રહેતું અને તેમને પગને તળિયે પણ વાળ ઊગે છે. એમ જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કર્મ છે, જે કર્મની સાથે જ પ્રજાપતિએ પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કર્યા છે તે કર્મને શિષ્ટાચાર તરીકે આપણે ઓળખાવવા માગીએ છીએ. જેને બીજા કાંઈ જ ધંધો નથી મળતો એ જ પેટને સારુ કાંતે છે એવી ખોટી હવા ન ચાલે તેને સારુ પણ તમારે કાંતવું આવશ્યક છે. તમે રાજા હો કે રંક હો, તોપણ યજ્ઞાર્થે કાંતવું આવશ્યક છે.

કિશોર સમાજને

ઉપર જણાવ્યાં એ બધાં કારણો તમે બાળક હો કે બાળા હો, તેને પણ લાગુ પડે છે. પણ તમારે કાંતવા સારુ થોડાં બીજાં ખાસ કારણો છે. એ તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચવા ઈચ્છું છું :

(૧) બચપણથી તમે ગરીબોને અર્થે મજૂરી કરો એ કેટલું બધું સરસ ગણાય ! કેમ કે બચપણથી જ તમારી પરોપકાર બુદ્ધિને કાંતવાની ક્રિયા પોષશે.

(૨) તમે હમેશાં નિયમિત વખતે કાંતવાનું રાખો તેથી તમારા જીવનમાં નિયમસર કામ કરવાની ટેવ આવશે; કેમ કે કાંતવાની ક્રિયાને સારુ તમે વખત નીમ્યો હશે તો તે જ પ્રમાણે બીજાં કામને સારુ પણ તમે વખત નીમશો. અને જેઓ પ્રત્યેક કાર્યને સારુ વખત નીમે છે તે અનિયમિત રીતે કામ કરનારના કરતાં બેવડું કામ કરે છે, એવો સાર્વજનિક અનુભવ છે.

(૩) તમારી સુઘડતા વધશે, કેમ કે સુઘડતા વિના સૂતર કંતાય જ નહીં. તમારી પૂણી સ્વચ્છ હોવી જોઈએ, તમારા હાથ સ્વચ્છ, પસીનારહિત હોવા જોઈએ, આસપાસ ધૂળ ઈત્યાદિ ન હોવાં જોઈએ, કાંત્યા પછી તમારે સૂતરને સુઘડતાથી ફાળકી પર ચડાવવું જોઈએ, તેને ફૂંકારવું જોઈએ, અને છેવટે તેની સુંદર આંટી બનાવવી જોઈએ.

(૪) તમને યંત્ર સમારવાનું સામાન્ય જ્ઞાન મળશે. આ જ્ઞાન હિંદુસ્તાનનાં બાળકોને સામાન્ય રીતે આપવામાં આવતું નથી. તમે આજસુ રહી તમારે ત્યાં નોકર હોય તો તેની પાસે અથવા તમારા વડીલોની પાસે રેંટિયો સાફ કરાવશો તો તમને એ જ્ઞાન નહીં મળે. પણ જે બાળકો સૂતર મોકલશે અથવા મોકલે છે તેને વિશે મેં રેંટિયા ઉપરનો પ્રેમ માની લીધેલો છે. અને જેઓ પ્રેમપૂર્વક કાંતે તેઓ પોતાના યંત્રના દરેક ભાગની ઉપર પૂરો કાબૂ મેળવી લેશે. સુતારનાં હથિયાર સુતાર જ સાફ કરી લે છે. જે સુતાર પોતાનાં હથિયાર સાફ ન કરી જાણે તે સુતારમાં ખપે જ નહીં. જે કાંતનાર પોતાના રેંટિયાને દુરસ્ત ન કરી શકે, માળ ન બનાવી શકે, ત્રાક ને સાડી ન બનાવી શકે, ચમરખાં પોતાની મેળે તૈયાર ન કરી લે એ કાંતનાર કહેવાય જ નહીં. અથવા તો એ વેઠે કાંતનાર છે એમ મનાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૮-૪-૧૯૨૬

૩૭૭. નોંધ

ભીલોમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા

રામનવમીને દિવસે ભાઈ અમૃતલાલ ફરી ભીલોનો મેળો ભરવાના છે. તે વખતે રામજીનું મંદિર ખુલ્લું મૂકવાનું છે. એટલે સૂતિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તે દિવસે થવાની છે. એને આપણે ભીલોની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કાં ન કહીએ? ભાઈ અમૃતલાલે તેઓની પ્રત્યેનો આપણો ધર્મ આપણને સૂચવ્યો છે. ભીલોને આપણે ભાગ્યે જ માનવી ગણીએ છીએ. સરકાર પણ તેઓને જંગલી કોમ ગણે છે. એટલે તેઓ નહીં ત્રણમાં, નહીં તેરમાં કે નહીં છપ્પનના મેળમાં, એવા રહ્યા છે. એવી જંગલી કહેવાતી કોમો ઉપર પાટરીઓની નજર તો પડે જ, કેમ કે તેમણે ખ્રિસ્તી લશ્કરમાં ભરતી કરવી જ જોઈએ. એમ જે ભરતી થાય તેને હું ધર્મ ન કહું. પણ ભીલોની દરકાર હિંદુ ધર્મી ન કરે તો તેમાં પાટરીઓનો શો દોષ? એ તો એમ માને કે જેને ગમે તેમ કરીને ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયની અંદર દાખલ કર્યા તે ખ્રિસ્તી થયા, નવો જન્મ પામ્યા અને સભ્ય બન્યા. જે આમ કરવાથી તેઓ આત્મદર્શન કરે અથવા તેઓની નીતિમાં વૃદ્ધિ થાય તો મને તો કંઈ કહેવાપણું ન રહે. હકીકતમાં એમ નથી થતું એવી મારી માન્યતા છે, તેથી આ રામમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાને હું ભીલોની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા કહું છું. કેમ કે હું માની જ લઉં છું કે તે વખતે તેઓ રામનામનો મહિમા જાણશે, તેઓ ઈશ્વરને સમક્ષ સમજી દારૂમાંસાદિનો ત્યાગ કરશે, અને તેઓના પ્રાણમાં તે દિવસે પ્રાણ રેડાશે. પણ તે મંદિરની સ્થાપના એ સેવાનો આરંભ છે. સેવાનો અંત નથી. સેવા કરવાના પ્રસંગો તો ઘણા છે; સેવકો થોડા છે, એ જ આપદા છે.

અંત્યજ સેવકની વિટંબણા

એક અંત્યજ સેવક લખે છે^૧ :

આ મૂંઝવણ જેવી તેવી નથી. આ જુવાનને તેના દૃઢ નિશ્ચયને સારુ જેટલો ધન્યવાદ અપાય તેટલો ઓછો. પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહેશે અને પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર અંકુશ રાખશે તો ઈશ્વર જ તેને સહાય થશે. ધર્મની પરીક્ષા અને ધર્મની રક્ષા આવાં સંકટમાંથી નીકળ્યે જ થઈ શકે.

લખનાર વૈશ્ય જાતિના હોય તેમ લાગે છે. અંત્યજસેવકો સુભાગ્યે ઘણા ઊંચા વર્ણમાંથી છે. વર્ણાશ્રમ એ ધર્મ છે. આજકાલના સંકટો જાતિભેદો એ ધર્મ નથી. એ એક રિવાજ છે. કેટલેક દરજ્જે એ રિવાજ હાનિકર નીવડ્યો છે. રિવાજમાં સુધારાવધારા થઈ શકે, કરવા જોઈએ. જે લખનાર વૈશ્ય જાતિના જ હોય તો, અને પોતાની પેટાજ્ઞાતિની બહાર જવાની હિંમત કરે તો તેને મોટું ક્ષેત્ર મળી શકે છે. પેટાજ્ઞાતિઓમાં એટલે વૈશ્ય જ્ઞાતિઓમાં કે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓમાં તેમ જ ક્ષત્રિય શૂદ્રાદિમાંની પેટાજ્ઞાતિઓમાં બેટીવ્યવહારનો રિવાજ પાડવાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. એટલે કે વર્ણાશ્રમની મર્યાદા પ્રમાણે જ્યાં રોટીવ્યવહારની રજા છે ત્યાં બેટીવ્યવહારની રજા હોવી જોઈએ. આ અંત્યજસેવક પોતાનો ઈતિહાસ અને પોતાની શક્તિ વગેરે પોતાની પેટાજ્ઞાતિના મહાજનની પાસે મૂકે. ત્યાંથી તેને મદદ ન મળે તો નિરાશ ન થતાં, ક્રોધ ન કરતાં પોતે

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં લેખકે પોતે અંત્યજોમાં કામ કરતો હોવાને કારણે જીવન-સાથી શોધવામાં તેને કેવી મુશ્કેલી પડે છે તેનું વર્ણન કર્યું છે.

ગુજરાતના વૈશ્ય મહાજનની પાસે તે જ ઈતિહાસ મૂકે અને તેમની મદદ માગે. અને તેનામાં લાયકાત હશે તો સમાજનાં યોગ્ય બંધનોનું ઉલ્લાંઘન થયા વિના જ તેને મદદ મળી રહેશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

આ સેવક અને એવી ભીડમાં આવેલા બીજા બધા એટલું ખૂબ યાદ રાખે કે જે તેઓ અંત્યજસેવા અથવા બીજી સેવા કેવળ ધાર્મિક ભાવથી જ કરતા હોય તો તેઓએ ગમે તેટલું દુઃખ વેઠવું પડે તે છતાં જરાયે અસત્યનો પ્રયોગ ન કરવો, અને ક્રોધિત ન થવું એટલે હિંસા ન કરવી. જે તેઓ આમ સત્યનું અને મર્યાદિત અહિંસાનું પાલન કરશે તો તેઓ પોતાને, પોતાના ધર્મને અને પોતાના દેશને શોભાવશે અને ઓછામાં ઓછી મુસીબતો વેઠીને સંકટનું નિવારણ કરી શકશે. તેથી મજકૂર સેવકે અતિશયોક્તિ કર્યા વિના જ પોતાનો ઈતિહાસ બહાર પાડવો.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૮-૪-૧૯૨૬

૩૭૮. વિવિધ પ્રશ્નો [-૧]^૧

પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ ?

એક ભાઈ લખે છે :^૨

પ્રતિજ્ઞા હમેશાં કોઈ સત્કાર્યને માટે જ કરી શકાય છે. કુર્મ કરવાની પ્રતિજ્ઞા જ ન હોઈ શકે. જે અજ્ઞાનને વશ થઈને કોઈ એવી પ્રતિજ્ઞા લે તો તે તોડવાનો તેનો ધર્મ થાય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ મનુષ્ય વ્યભિચાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે તો તેવી પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરવામાં જ તેની જાગૃતિ અને શુદ્ધિ રહેલી છે. એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન એ પાપ છે.

ફરી લગ્ન કરવું કે દેશસેવામાં જેડાવું ?

એક મૂંઝાયેલા ભાઈ પોતાના મનની ગૂંચ ઉકેલાવવાને માટે ગાંધીજીને લખે છે.^૩ દોઢ વર્ષ થયાં વિધુર થયેલા છે.

કેટલાંક દર્દ એવાં છે કે જેની ઔષધિ સમય જ બતાવી દે છે. દરમ્યાન આપણે શાંતિનું સેવન કરવું જોઈએ. જે તમારો નિશ્ચય અચલ હોય, જે કાંઈ પણ કાર્યક્ષેત્ર પસંદ નથી કર્યું

૧. આ લેખમાળા પાંચ હપતામાં નવજીવનના ૨૧મી માર્ચ, ૨૮મી માર્ચ, ૪થી એપ્રિલ, ૧૧મી એપ્રિલ અને ૧૮મી એપ્રિલના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એટલે હેલ્લા હપતાની તારીખના ક્રમે એને અહીં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પોતાની પ્રાસ્તાવિક નોંધમાં શ્રી મહાદેવ દેસાઈ લખે છે : “આ પ્રશ્નો ગાંધીજી ઉપર આવેલા પત્રોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. પ્રશ્નોનો સાર મારી ભાષામાં આપ્યો છે અને એના જવાબો ગાંધીજીની પોતાની ભાષામાં આપ્યા છે.”

૨. પત્રલેખકે એમ પૂછ્યું હતું કે કોઈ એ માનસિક નબળાઈની પળે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય અથવા થોડા દિવસ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યા પછી એને એમ લાગે કે પ્રતિજ્ઞા લેવામાં ભૂલ થઈ છે, તો પ્રતિજ્ઞા તોડવી વાજબી ગણાય કે નહીં ?

૩. પત્રલેખકનો પ્રશ્ન એ હતો કે મારે શું કરવું ? વડીલોની ઇચ્છાને માન આપીને ફરી પરણવું કે દેશસેવામાં જેડાઈ જવું ?

અને આજીવિકાનો પ્રબંધ નથી કર્યો ત્યાં સુધી વિવાહ કરવો જ નથી એમ ગાંઠ વાળી હોય, તો વિનય અને દૃઢતાપૂર્વક તમારો નિશ્ચય વડીલોને જણાવો. તેઓ રાજી થશે. જો તમારું ચિત્ત આટલે અંશે સ્થિર ન હોય અને અંદર અંદર ઊંડી વિવાહની ઈચ્છા હોય તો વડીલોનું સાંભળવું એ સારું છે. ધનિક કુટુંબમાં વિધુરને પુનર્વિવાહથી બચવું એ બહુ કઠણ કામ છે અમાં શંકા નથી. તે જ માણસ બચી શકે જોને પુનર્વિવાહ કરવો એ માથાના ઘા સમાન હોય.

આથી મારી તો એ સલાહ છે કે એકાંતમાં બેસી શાંત ચિત્તથી વિચાર કરવો, અને પછી હૃદયમાંથી જે ઉત્તર મળે તે પ્રમાણે વર્તવું. હું તો કેવળ માર્ગ બતાવી શકું. નિશ્ચય કરતી વખતે મારી સલાહ શું કે બીજાની શું એનો વિચાર ન કરી દિલ જે કહે તે નિર્ભય થઈને કરવું.

નાકકાન વીંધાવવાં?

કોઈ પણ બાબાનું એક પણ અવયવ છેદવું એ મને તો જંગલી લાગે છે.

કોને ઉત્તર દેવો?

એક ભાઈ લખે છે^૧ :

હેન્ડબિલ વાંચી ગયો. અતિશય ગંદું છે એ વિશે કાંઈ શંકા નથી. પણ મારી સલાહ એવી છે કે એની ઉપર કશો જ વિચાર ન કરવો. એવી વાતોનો ઉત્તર આપવાથી તેને કાંઈકે મહત્ત્વ મળી જાય છે. અને કેટલાક કેવળ જાહેરમાં આવવાના ઈરાદાથી જ આવી વાતો લખે છે. પ્રસંગ-વશાત્ કાંઈ સાફ કરવું યોગ્ય લાગે તો હું સાફ કરી લઈશ.

એક વકીલને^૨

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે વકીલ થયા છો એ ભૂલી જાઓ તો તો ઘણીએ દવા બતાવી શકાય. પણ તમને મજૂરી કરવાનું કહી શકાય? તમે પોતે કાંતો, બીજાને કંતાવો, પીંજો, બીજાને પીંજવો, એવા કામમાં રસ પડે? મજૂર જેમ આજીવિકા મેળવી સંતોષ પામે એમ તમે સંતોષ પામી શકો? મારા ઉપાયો તો બધા સહેલા તેટલા જ કઠણ છે. પણ જો મજૂરનું જીવન ગાળી શકો એમ હો તો લખજો.

એક રોગીને^૩

તમને મળ્યા વિના સલાહ આપવી મુશ્કેલ છે. પણ તમને આટલી સૂચના તો આપી શકાય, જેમાંની ઘણીનો તમે અમલ કરી શકશો :

બને ત્યાં સુધી વધારેમાં વધારે સમય ખુલ્લી હવામાં રહેવાનો અને સૂવાનો પ્રયત્ન કરો. હલકામાં હલકો ખોરાક ખાઓ, માત્ર શરીર ચલાવવા પૂરતો જ, પેટ ભરવા જેટલો નહીં. મસાલા-

૧. પત્રલેખકે એક પત્રિકા મોકલી હતી. એમાં ગાંધીજીએ કરેલાં અમુક વિધાનો ખોટી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. એટલે એ ભાઈએ લખ્યું હતું કે જે આપ આનો જવાબ નહીં આપો તો કોઈકને ભારે નુકસાન થશે.

૨. એક પદવીધારી વકીલ માંદા પડ્યા હતા. એમનાથી કમાઈ શકાતું નહોતું. તેથી નિઃસહાય બનીને એમણે ગાંધીજીનું માર્ગદર્શન માગ્યું હતું.

૩. પત્રલેખક વિદ્યાર્થી હતો. એણે ખરાબ ટેવોને લીધે સ્વાસ્થ્ય ગુમાવ્યું હતું. અને એ બાબતમાં ગાંધીજીની સલાહ માગી હતી.

માત્રનો ત્યાગ કરો. જો કોઈ દાળ ખાવી જ પડે તો બહુ ઓછી ખાઓ. ચરબીવાળા, તળેલા અને દુર્ગંધ ખોરાક સમૂળા તજો. દરરોજ સવારસાંજ થોડી હલકી કસરત કરો.

કેવળ સત્સંગ કરો. સત્સંગ એટલે સજ્જનોનો અને સારાં પુસ્તકોનો સંગ. સારાં પુસ્તકો એટલે સ્વચ્છ પુસ્તક.

જો તમારું શરીર બહુ નંખાઈ ગયું ન હોય તો રોજ ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરો.

તમારું મન અને શરીર જાગૃતિનો બધો સમય સારી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલું રાખો.

વહેલા સૂઈ જાઓ અને દરરોજ ચાર વાગ્યે પથારીનો ત્યાગ કરો. ભગવદ્ગીતા, રામાયણાદિ જે કોઈ પુસ્તકમાં તમને અડગ શ્રદ્ધા હોય તેવા પુસ્તકનું આ સમયે વાચન રાખો અને તેનું મનન કરો.

આટલું કરો અને લગ્નનો બિલકુલ વિચાર જ છોડી દો. સ્વચ્છ જીવન ગાળવાને માટે લગ્ન કરવું આવશ્યક છે એમ માનવું તદ્દન ખોટું છે.

લવાજમ પેટે સૂતર

યંગ ઇન્ડિયાનું લવાજમ તમારે હાથે કાંતેલા સૂતરનું મોકલવાની તમારી સૂચના નવીન તો છે જ. આ બાબતમાં કશો નિયમ કરવામાં આવ્યો નથી અને યંગ ઇન્ડિયા ઓફિસમાં લવાજમ પેટે સૂતર લેવાનો કશો પ્રબંધ નથી. પણ જો તમે ૫૦,૦૦૦ વાર, સુંદર વળદાર ૨૦ નંબરનું સૂતર મને મોકલશો તો યંગ ઇન્ડિયાના વ્યવસ્થાપકને તે લવાજમ પેટે સ્વીકારવાની વિનંતી કરીશ, એટલે કે આશ્રમ તેને ખરીદી લેશે અને યંગ ઇન્ડિયા ઓફિસમાં તે જમે કરશે. ૫૦,૦૦૦ વાર સૂતર કિંમત કરતાં વધારે છે, ઓછું નથી, પણ બરોબર પાંચ જ રૂપિયાનું સૂતર નક્કી કરીને લેવું બની શકે એમ નથી. તેની પરીક્ષા કરાવવી જોઈએ, તેની કસોટી કાઢવી જોઈએ ત્યાર પછી જ તે સ્વીકારાય. જો સૂતર મોકલવાનો નિશ્ચય કરો તો ૫૦૦ વારની આંટીઓ કરીને મોકલશો, કારણ કે જો ગણવામાં અને કસોટી કરવામાં મુશ્કેલી આવશે તો લવાજમ પેટે તે સ્વીકારવામાં ન આવે, પણ તમારી ઈચ્છા હશે તો તમારે ખર્ચે તે પાછું મોકલવામાં આવશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૩-૧૯૨૬

૩૭૯. વિવિધ પ્રશ્નો [-૨]

કિવનાઈનનો નિયમિત ઉપયોગ કરો!^૧

હવે હું કિવનાઈન નથી લેતો. કિવનાઈનથી માણસ સદાને માટે મલેરિયામાંથી છૂટે છે એવી ખાતરી તમને થઈ છે, અથવા એવો કોઈ દાખલો જાણો છો? તાવના ત્રણચાર દહાડા મેં નાના નાના ડોઝમાં કિવનાઈન લીધેલું. હવે તો તાવ ગયો જ છે. ડોક્ટરે કાંઈક ઈન્લેક્શન આપ્યાં. તેનો લાભ કેટલો છે તે નથી જાણતો પણ લાંબી દલીલ કરવાને બદલે લીધાં.

કિવનાઈન શા સારું લીધું?^૨

કિવનાઈનનાં તમે જે અનિષ્ટો ગણાવો છો તે તેના મોટા ડોઝ લેવામાંથી નીપજે છે, અને લાંબો વખત લેવાથી નીપજે છે. ત્યારે મેં તો તે પાંચ પાંચ ગ્રેનના ડોઝમાં જ લીધેલું, અને કદી દહાડામાં ૧૦ ગ્રેનથી વધારે નથી લીધું. આ પણ લીંબુનો રસ અને સોડા અને પાણીમાં મેળવીને. પાંચ દિવસમાં ૩૦ ગ્રેનથી વધારે તો નહોતું જ લીધું. ચાર દિવસ તો પાંચ પાંચ ગ્રેન જ લીધેલું. આટલું કિવનાઈન લીધા પછી મને કાંઈ ખરાબ પરિણામ નથી દેખાયું, અને ઘણા મિત્રો અને ડોક્ટરો પંદર પંદર ગ્રેન લેવાનું કહેતા હતા તેમને સંતોષી શક્યો એ વળી લાભમાં.

અને એમ કિવનાઈનની ઉપર આંધળો હુમલો ન કરી શકાય; કારણ મલેરિયામાંથી થોડો સમય માટે બચવાના ઈલાજ તરીકે કિવનાઈનની ઉપયોગિતા તો દેખીતી જ છે. મલેરિયાનાં ભયંકર પરિણામમાંથી તત્કાળ માટે લોકો બચે તો ભવિષ્યમાં આવનારાં કોઈ માઠાં પરિણામ હોય તેની લોકો દરકાર નથી કરતા. એટલે હુમલો તો સીધો થવો જોઈએ અને એવું સિદ્ધ થવું જોઈએ કે કિવનાઈનથી કશો લાભ જ નથી થતો.

મેં તો જે કારણે કેદમાં હતો ત્યારે ઓપરેશન^૩ કરાવ્યું તે જ કારણે કિવનાઈન લીધું. કેદના દબાણને લીધે મેં ઓપરેશન કરાવ્યું. ત્યારે મિત્રોના પ્રેમના દબાણનું વજન કિવનાઈન લેવા વખતે કેટલું થયું હશે તેની કલ્પના કરો. પણ એટલું ખરું કે ઓપરેશન કરાવવાની રજા તે પણ મારી નબળાઈનો પડઘો છે એવી મારી ખાતરી ન હોત તો હું ઓપરેશન પણ ન કરાવત. પણ એ નબળાઈ તમે જેને કુદરતી ઈલાજ કહો છો તે વિશેના સંપૂર્ણ વિશ્વાસની ક્યાશની છે. અને એ ઈલાજની રીત સંપૂર્ણતાએ તો નથી જ પહોંચી. કુદરતના ઉપરાંત બીજું કાંઈ તમારા મનમાં હોય તો તે તો ઈશ્વર વિશે શ્રદ્ધા, અને તેથી જે થાય તે જોયા કરવું અને ખમ્યા કરવું એવી ભાવના. એટલી સ્થિતિએ હું હજી નથી પહોંચ્યો. પ્રયત્ને જ એ દશાએ પહોંચાય. એ વસ્તુ જ્યારે જોઈએ ત્યારે વચ્ચની જેમ પહેરી લઈ શકાતી નથી, કે જગતપ્રતિપાલ સદાય આપણી રક્ષા કરે છે એ વસ્તુ દલીલથી આવતી નથી, દર્શનથી જ આવે છે.

૧. એક મિત્રે ગાંધીજીને સલાહ આપી હતી કે તાવ મટી જાય ત્યાર પછી પણ કિવનાઈન નિયમિત લેવાનું ચાલુ રાખવું, કેમ કે મલેરિયાનાં જંતુઓ એ રીતે જ નાબૂદ કરી શકાય છે.

૨. ગાંધીજીએ કિવનાઈન લીધું તેથી નિસર્ગોપચારના હિમાયતી એક મિત્રને ભારે દુઃખ થયું હતું.

૩. જીઓ પુસ્તક ૨૩, પા. ૧૭૯-૮૩.

બીજા ખુલાસો^૧

બર્માના મિત્રને કહેજે કે જોકે મેં લોહ અને સોમલતાં ઈન્જેક્શન લીધાં હતાં, છતાં દવા અને ડોક્ટરો વિષેના મારા લેખમાં બતાવેલા અભિપ્રાયને હું વળગી રહેવા માગું છું. આદર્શ રાખવો એક વાત છે, તેને પાળી શકવું એ બીજી વાત છે. આજ તો મારા મિત્રો કહે છે કે મારા શરીર ઉપર મને કશો હક નથી, એ શરીર તો દેશનું છે, તેના હિતમાં રસ લેવાનો તેમને અને બીજાને મારા જેટલો જ હક છે, અને પોતાની રૂપાળી દલીલથી મને મનાવે છે કે મારા શરીરની રક્ષાનો હું એક ટ્રસ્ટી જ છું, અને તે પંપાળવાનો મને હક છે. એટલે બર્માના મિત્ર જેવા મિત્રોને મારા આદર્શ અને આચારમાં વિરોધ લાગે છે. તો તેમને કહેવું કે તે મારા જેવા મહાત્મા થાય ત્યાં સુધી દવાને ન અડવાના અને ડોક્ટરને ન બોલાવવાના ઠરાવને તેમણે તો આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવું, અને એ સીધા અને દુર્ગમ પંથને તે વળગી રહેશે તો તેમાં તેમનું શ્રેય છે. તેમને ખાનગીમાં એ પણ કહેજે કે મેં મારા મિત્રોનો આગ્રહ માન્યો છે ખરો પણ પાંચ દિવસમાં મેં કેવળ ૩૦ ગ્રેન ક્વિનાઈન ખાધું છે અને પાંચ અઠવાડિયામાં પાંચ જ ઈન્જેક્શન લીધાં છે.

ચોળી ગમે તો સાડી ન ગમે?^૨

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને ખાદીની ચોળીઓ ગમે છે, તો હવે સાડી ઉપર નહીં આવો? પરદેશી કપડાંનો શોખ સ્વદેશી માણસોને કેમ હોતો હશે? આપણો દેશ આપણને વહાલો હોય તો આપણા દેશની ચીજોનો શોખ આપણને હોવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનના ગરીબોને હાથે કંતાયેલ અને વણાયેલ કપડાંનો અણગમો જેને હોય એ ભારતસંતાન ગણાય કે?

ખાદીભવન ક્યાં બનવું જોઈએ?^૩

તમારો પત્ર મળ્યો, અપીલ પણ મળી. તમે કહો છો કે તમારા જિલ્લામાં કશું કામ નથી થતું, કાર્યકર્તાઓ કેવળ પોતાને જ સર્વજ્ઞ સમજે છે અને નાદાની કરે છે. આવી દશામાં ભવન બનાવવાથી શો લાભ? એમાં મારી સંમતિ શી રીતે હોય? ભવન બનાવવાથી નાદાની મટી જશે? કે સેવાભાવ આવશે? ભવન તો ત્યાં બનવું જોઈએ જ્યાં સેવકો વધતા જતા હોય, બધા નિયમનું પાલન થતું હોય, બધા સેવકો ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ હોય, બધાઓમાં અન્યોન્ય વિશ્વાસ હોય, અને સૌ સંગઠિત રીતે રહેતા હોય. મારી તો તમને સ્પષ્ટ સલાહ છે કે જ્યાં સુધી સારી રીતે કામ કરવાવાળા સેવક એકઠા ન થાય ત્યાં સુધી ભવન કરવાનો ખ્યાલ પણ ન કરો.

હવાફેર માટે પુરી કેમ જવાય?^૪

દરિયાકાંઠે જ હું હવાફેર માટે જાઉં તો હું પુરી શા સારું જાઉં? મારા જન્મસ્થાન પાસે એક નાનકડું ગામડું છે ત્યાં ન જાઉં? ત્યાં જે શાંતિ અને ગ્રામ્ય જીવનનો લહાવો મળે તે પુરીમાં તમારા ઉપર એક તરફથી ધૂરકી રહેલા બંગલાઓ અને બીજી તરફથી જત્રાણુઓ પાસે મૂઠી-

૧. આ વળી બીજા એક મિત્રને જવાબ છે.

૨. એક યુવતીએ લખેલું કે મને ખાદીનું ખ્લાઉઝ (કબજે) પહેરવું ગમે છે, પણ ખાદીની સાડી ગમતી નથી.

૩. એક જિલ્લા સમિતિના મંત્રીએ ખાદીની ધીમી પ્રગતિ સામે ફરિયાદ કરતાં ગાંધીજીને લખેલું કે મારા જિલ્લા માટે ખાદી ભવન નામનું મકાન બાંધવા ખાદી બોર્ડમાંથી ૫,૦૦૦ રૂપિયા મેળવી આપો.

૪. એક બહેને હવાફેર માટે ગાંધીજીને જગન્નાથપુરી જવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું એનો આ જવાબ છે.

ભર મેલા ચોખા લેવાને માટે મંદિર ઉપર પડાપડી કરનારાં દુકાળિયાંઓ શી રીતે આપી શકે? પુરી જોઈને તેનો એક વારનો પવિત્ર ઈતિહાસ જ યાદ આવે છે એમ નહીં, આજે આપણી જે ભયંકર અવનતિ થઈ છે તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે. કારણ આજે તો તે આપણા સ્વાતંત્ર્યને દબાવવાને માટે આપણો પગાર ખાનારા સોલ્જરોનું આરોગ્યભુવન બનેલું છે. એ બધાના વિચારથી મને ખેદ થાય છે. ત્યાં હતો ત્યારે મિત્રોએ મને દરિયાકિનારે એક સુંદર સ્થાનમાં રાખ્યો હતો અને અપાર પ્રેમથી મને નવડાવ્યો હતો તોપણ મારા જીવને ત્યાં સખ ન રહી. ત્યાંના સોલ્જરોનાં બરેક અને પેલા ભૂખે મરતા ઊડિયાઓ અને કઠણ હૈયાના ત્યાંના શ્રીમંતોના વિચારથી મને જે મનોવેદના થતી હતી તેનો ઉપાય તેઓ શી રીતે કરે?

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૮-૩-૧૯૨૬

૩૮૦. વિવિધ પ્રશ્નો [-૩]

એક વકીલની મૂંઝવણ

‘રામનામ’ લઈને આનંદમાં રહો એમાં તો કશી ભૂલ નથી. ધનપ્રાપ્તિ નથી થતી એ કાંઈ દુઃખ નથી. ધર્મ સચવાય છે કે નહીં એ તો તમે પોતે જ જાણી શકો. તમે બકરું કાઢતાં ઊંટની વાત કરી તે બરાબર નથી. વિષયભોગના કરતાં સ્વપ્નદોષથી વધારે નબળાઈ આવે છે એમ માનવામાં બહુ મોટી ભૂલ છે. બંને વસ્તુ નબળાઈનાં કારણ થઈ પડે છે; ઘણી વેળા વિષયભોગ વધારે નબળાઈ ઉપજાવે છે. પણ શિવાજીને બળે કરીને વિષયભોગને આપણે પારખી શકતા નથી; અને સ્વપ્નદોષથી મનને આઘાત પહોંચે છે. તેથી થાય છે તેના કરતાં વધારે નબળાઈ થતી આપણે માની લઈએ છીએ. વિષયભોગ ભોગવતાં છતાં પણ સ્વપ્નદોષ થાય છે એ તમારા ધ્યાન બહાર નહીં હોય. એટલે જે બ્રહ્મચર્યની કિંમત તમે સ્વીકારો અને તે પાળવાની ઈચ્છા રાખતા હો તો સતત પ્રયત્ન છતાં થતા સ્વપ્નદોષને વિશે નિશ્ચિત રહીને પાલન કર્યે જજો. બ્રહ્મચર્યને આચારમાં મૂક્યા પછી લાંબે કાળે મનની ઉપર કાબૂ મળશે, ક્યારે એ કહી ન શકાય, કારણ બધાને સારુ કાળની એક જ મર્યાદા નથી હોતી. સૌની શક્તિ પ્રમાણે સમય ઓછોવતો જાય છે. કોઈ જીવનપર્યંત મનની ઉપર કાબૂ નથી મેળવી શકતા, તોયે આચારમાં પાળેલા બ્રહ્મચર્યનું અમોઘ ફળ તો તેને મળે જ છે, અને ભવિષ્યમાં મનને સહેજે રોકી શકે એવા શરીરના તે ધણી થાય છે.

મારી મતિ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યના પાલનને સારુ પુરુષને સ્ત્રીની સંમતિની જરૂર નથી, નથી સ્ત્રીને પુરુષની. બંને એકબીજાને આ વસ્તુમાં સહાય થાય એ ઈષ્ટ છે. એ સહાય મેળવવા પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. પણ અનુમતિ મળો યા ન મળો, તોયે તેની ઈચ્છા હોય તે પાલન કરે અને તેનો લાભ બંને ઉઠાવે. સંગથી દૂર રહેવામાં સંમતિ ન હોય, પણ સંગ કરવામાં બંનેને સારુ સંમતિ આવશ્યક છે. જે પુરુષ પોતાની પત્નીની સંમતિ મેળવ્યા વિના સંગ કરે છે તે બળાત્કારનું પાપ કરે છે. તેણે ઈશ્વરના અને સંસારના એમ બંને કાયદાનો ભંગ કર્યો છે.

નાકકાન વીંધવાં શાસ્ત્રીય વિધિ !

નાકકાન છેદવાનો વેદવિધિ મેં જાણ્યો નથી. પણ વેદવિધિ છે એમ સાબિત થાય તોયે, જન્મ આજે નરમેધ ન થાય તેમ નાકકાન ન છેદાય એમ હું કહું. કાન વીંધાયેલા એવા ઘણાંયે પુરુષોને વધરાવળ થયેલ એમ હું જાણું છું. જેનાં નાકકાન છેદાયાં એવા અસંખ્ય પુરુષો વધરાવળથી મુક્ત રહેલ છે, એ બધા જાણે છે. અને વધરાવળ કાન છેદાવ્યા વિના સારી થઈ છે એમ પણ હું જાણું છું. તમે જે વૈદ્યનું વાક્ય ટાંક્યું છે તેમાં લખ્યું છે કે વીંધવાનો રિવાજ દાખલ થયો હોય એમ લાગે છે. જ્યારે આપણો વિશ્વાસ ત્રણ વ્યક્તિઓની ઉપર હોય અને જ્યારે તેમાં મતભેદ પડે ત્યારે કાં તો આપણે આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીએ, અને તેમ ન કરીએ તો જેની ઉપર વધારે શ્રદ્ધા હોય તેને અનુસરીએ.

આધમ યોનિમાં અવતાર

મારી અવશ્ય માન્યતા છે કે મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ લીધા પછી આત્માનું પતન પશુ, વનસ્પતિ, ઈત્યાદિ યોનિઓને વિશે પણ થઈ શકે છે.

પ્રેમ કે ધર્મ ?^૧

તમને જે ધર્મસંકટ છે તેમાં તમે પોતે જ નિશ્ચય કરી શકો છો. માંસાહારનો ત્યાગ એ તમને ધર્મરૂપ જણાય તો દૃઢતાપૂર્વક માતાના પ્રેમને વશ ન થવું. જે માંસાહારત્યાગ એક અખતરા રૂપ હોય તો માતાને દૂભવવી એ પાપ જ ગણાય.

પ્રેમીઓની મૂંઝવણ ૨

જ્યાં શુદ્ધ પ્રેમ હોય ત્યાં અધીરાઈને સ્થાન હોતું નથી. શુદ્ધ પ્રેમ દેહનો નહીં પણ આત્માનો જ સંભવે. દેહનો પ્રેમ તે વિષય છે. તેના કરતાં વર્ણબંધન વિશેષ છે. આત્મપ્રેમને કશું બંધન નડે નહીં. પણ એ પ્રેમમાં તપશ્ચર્યા હોય. અને ધીરજ તો એટલી હોય કે મરણ સુધી વિયોગ રહે તોયે શું? તમારું પ્રથમ કાર્ય તમારી મુશ્કેલી વડીલોની પાસે મૂકવાનું છે, અને તે જે કહે તે સાંભળવાનું અને વિચારવાનું છે. છેવટમાં યમનિયમાદિના પાલનથી તમારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને તેમાંથી જે અવાજ નીકળે તેને માન આપવું એ ધર્મ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૪-૧૯૨૬

૧. પત્રલેખક એક મુસ્લિમ યુવક હતો. એને માંસ ખાવાનું ગમતું નહીં, પણ એની મા એને એ ખાવાનો આગ્રહ કરતી. માને પોતે નારાજ કરવા માગતો નહોતો.

૨. પત્રલેખક જુદી જુદી જ્ઞાતિનાં યુવકયુવતી હતાં. તેઓ પ્રેમમાં પડ્યાં હતાં અને પરણવા માગતાં હતાં, પણ વડીલોને નારાજ કર્યા વિના.

૩૮૧. વિવિધ પ્રશ્નો [-૪]

શ્રાદ્ધ અને મુક્તિ

શ્રાદ્ધ વિશે હું તટસ્થ છું. એની કાંઈ આધ્યાત્મિક ઉપયોગિતા હોય તો તે હું જાણતો નથી. શ્રાદ્ધથી મરનારની સદ્ગતિ થતી હશે એ પણ હું નથી સમજતો. મૃત દેહનાં ફૂલ ગંગાજીમાં પધરાવવાથી એક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના વધતી હશે, તે ઉપરાંત ફાયદો થતો હોય તો તે પણ હું નથી જાણતો.

સગર રાજની વાત એક રૂપક છે, ઐતિહાસિક નથી, એવો મારો અભિપ્રાય છે. નારાયણ નામ ઉચ્ચારણને વિશે જે વસ્તુ કહેવામાં આવે છે તે શ્રદ્ધા વધારવાને અર્થે છે. એ મંત્રોચ્ચારણનો અર્થ પણ સમજ્યા વિના પોતાના દીકરાનું નામ નારાયણ હોય તેથી જ જે માણસ મરતી વેળા નામ લે તેને મુક્તિ મળવી જ જોઈએ એ વાત મારે ગળે ઊતરે તેમ નથી, પણ જેના હૃદયને વિશે નારાયણ વસે છે અને તેથી જે માણસ તે મંત્ર રટે છે તેને મોક્ષ અવશ્ય મળે છે.

વિવાહિતોનો ધર્મ^૧

જે દંપતી તમે લખો છો તે પ્રમાણે વિષયાસક્ત થઈને જ વર્તે છે તે સ્ત્રીપુરુષનો ધર્મ નથી પાળતાં. તેઓ પશુ કરતાં પણ ઊતરતાં છે, એમ કહેવામાં મને જરાયે સંકોચ નથી થતો. બારતેર વર્ષની બાળા સ્ત્રીધર્મ પાળવાને અશક્ત છે. તેની સાથે વિષયવ્યવહાર રાખનાર ઘોર પાપ કરે છે.

રજસ્વલા સ્ત્રીને વિશે તમે જે લખો છો એ હકીકત હું જાણતો જ નહોતો. ચાર દિવસ થયા પછી તેની સાથે પુરુષે રહેવું જ જોઈએ એવો ધર્મ હું સ્વીકારી નથી શકતો. જ્યાં સુધી સ્ત્રાવ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી પતિને તેનો સ્પર્શ ત્યાજ્ય ગણવું છું. સ્ત્રાવ બંધ થયા પછી પ્રજ્વેત્પત્તિની ઈચ્છા બંનેને હોય અને તેઓ મળે એમાં હું દોષ ન ગણું.

રજસ્વલા અને પ્રસૂતા

ઋગ્નુપ્રાપ્તિ એ સ્ત્રીઓને સારું માસિક વ્યાધિ છે. એ વખતે દરદીને અત્યંત શાંતિની આવશ્યકતા છે. અને કામી પુરુષનો સંગ તેને સારું ભયંકર વસ્તુ છે.

અ જ કારણ પ્રસૂતાને લાગુ પડે છે, અને તેનેયે ઓછામાં ઓછા ૨૦ દિવસનો આરામ આપવામાં આવે છે. એ રિવાજ બહુ સારો છે એમ હું માનું છું. સગાંસાંઈ સ્ત્રીવર્ગમાંથી પણ તેને નથી અડી શકતાં એ અતિશયતા છે.

શિક્ષકના પ્રશ્નો^૨

(૧) ઉત્તમ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓની સાથે તન્મય થવાથી આપી શકાય. એમ થવાને સારું શિક્ષકે પૂરી તૈયારી શીખવવાના વિષયની કરવી જોઈએ.

૧. પત્રલેખકનું કહેવું એમ છે કે પરણેલા લોકો સંયમ પાળતા નથી. એમણે ગાંધીજીને વિનંતી કરી છે કે સંભોગ કરવો એ કર્તવ્ય છે એવી લોકોની ખોટી માન્યતા આપ દૂર કરો.

૨. ટૂંકમાં પ્રશ્નો આ પ્રમાણે હતા : ૧. શીખવવાની સારામાં સારી રીત કઈ? ૨. અંતિમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરવા માટે શું વાંચવું જોઈએ? ૩. સારામાં સારો આહાર કયો? ૪. આ ખીવાથી માથું દુઃખતું હતું, તેથી મેં આ છોડી દીધી અને એક વખત ખવાનું રાખ્યું. હવે સાંજે ભૂખ લાગે છે, પણ સવારે પેટ ભારે લાગે છે, આમ શાથી થતું હશે? ૫. ચિત્તની એકાગ્રતા કેવી રીતે સાધી શકાય? ૬. જે આપ અંતરનો અવાજ સાંભળી શક્યા નથી, તો મારું શું ગત્યું? ૭. માણસ ઈશ્વરની ઝાંખી કેવી રીતે કરી શકે? ૮. પ્રવૃત્તિમાં રહેતાથી શાંતિ મળી શકે?

(૨) ગીતાજી અને રામાયણ વિચારપૂર્વક વંચાય તો તેમાંથી બધું મળી રહે છે.

(૩) ખોરાકમાં ઘઉં, દૂધ અને લીલોતરી એટલું મુખ્યત્વે બસ થાય. મસાલાનો અને તેલનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે.

(૪) સાંજના બહુ ભૂખ લાગે છે તો થોડુંક દૂધ પીવું અને તે ભારે લાગે તો નારંગી કે દ્રાક્ષ અથવા એવું લીલું ફળ ખાવું. સવારસાંજ યથાશક્તિ ખુલ્લી હવામાં ઉત્સાહપૂર્વક ફરવું જોઈએ.

(૫) હૃદય પવિત્ર કરવા અને એકાગ્ર થવાને સારું મજકૂર પુસ્તકોનું વાચન-મનન અને જ્યારે કાર્યમાં ન રોકાયેલા હોઈએ ત્યારે રામનામનું રટણ બહુ મદદગાર છે.

(૬) આપણે તો પ્રયત્નવાન રહીએ અને શ્રદ્ધા રાખીએ કે પ્રયત્નનું ફળ મળ્યા વિના રહેવાનું જ નથી.

(૭) રાગદ્વેષાદિનો સર્વાંશ ક્ષય થવો એ જ ઈલાજ આત્મદર્શનનો છે.

(૮) શુભ પ્રવૃત્તિથી પરમ શાંતિ અવશ્ય મળી શકે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૪-૧૯૨૬

૩૮૨. વિવિધ પ્રશ્નો [-૫]

ત્યારે કરીશું શું?*

ભાઈ મણિલાલ કોઠારીએ તમારો સંદેશો મને આપ્યો. તમને કાંઈક ચેતનપ્રદ કાંઈક નિશ્ચયાત્મક અને કાંઈક વીજળીવેગી આપી શકું તો કેવું સારું! પણ આજની દશામાં મારી પાસે એવું કશું જ નથી. સભાઓ, ઠરાવો, ધારાસભામાં વિરોધો બહુ થયા. હવે તો આપણી શક્તિનો અનુભવ કરી શકીએ એવું કાંઈક કરવું જોઈએ. એટલે મને તો પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર વિના બીજું કશું જ સૂઝતું નથી અને બહિષ્કાર ખાદી વિના અશક્ય છે.

એટલે કેદ વગેરે બધી આપણી ઉપાધિઓને માટે મને રેંટિયા સિવાય બીજા ઉપાય નથી સૂઝતો. પણ એ ઉપાય અમોઘ છે એમ હું લોકોને શી રીતે સમજાવી શકું? મારો વિશ્વાસ તો એમાં અવિચલ છે, દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે એમ કહું. એટલે અમે તો રાષ્ટ્રીય સપ્તાહમાં રેંટિયા સાત દિવસ દિનરાત ચલાવ્યા, અને તે એવી શ્રદ્ધાથી કે કોઈ દિવસ રેંટિયામાંથી જ એવી શક્તિ આપણને લાઘ્યે કે જેથી આપણે આપણો ધારેલો મનોરથ મેળવી શકીશું.

હા; રેંટિયા ઉપરાંત એક રસ્તો છે, અને તે મારફાડનો. પણ એમાં મારું ગળું નહીં, અને વધારે વાત તો એ કે એમાં મને શ્રદ્ધા નહીં. અને હું તો વ્યવહારુ માણસ રહ્યો, એટલે જાણું છું કે આપણી મારફાડ સરકારની મારફાડ આગળ કાંઈ વિસાતમાં નથી. એટલે હું તો મારાં બધાં સાધન ફૂંકી મૂકી ચૂક્યો અને કેવળ રેંટિયાની નાવડી ઉપર સાગરમાં મેં ઝંપલાવ્યું

૧. સુભાષચંદ્ર બોઝ નિર્દોષ હોવા છતાં એમને માંડલેની જેલમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા હતા. એમના ભાઈ શરદચંદ્ર બોઝે લખ્યું હતું કે આવા કેદીઓને છોડાવવાના બધા અંધારણીય ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડયા હતા. તો હવે એમને છોડાવવા માટે આપણે બીજું કંઈ ન કરી શકીએ? એના જવાબમાં ગાંધીજીએ આ સંદેશો મોકલ્યો હતો.

છે. તમારા જેવા બીજા જે જે મૂંઝાયા હો તેમને હું મારી સાથે એ હોડીમાં બેસવાને નોતરું છું. મારું કહ્યું ખરીત માનજો કે એ નાવડી એવી છે કે જે પાર લઈ ગયા વિના રહેવાની નથી, પણ તેને ચલાવવા માટે આપણી તમામ શક્તિ, વ્યવસ્થાબળ અને તાલીમની જરૂર છે.

જલિયાંવાલા બાગ^૧

જલિયાંવાલા બાગને સારું જે પૈસા ઉઘરાવવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી એ બાગ ખરીદાયો. જમીન સાફ થઈ ગઈ છે. બગીચો કર્યો છે. મંદિર નથી બનાવ્યું, કેમ કે અત્યારે હિંદુસ્તાનના ગ્રહ ઊલટા છે. સ્વતંત્રતાનો પાયો આપણે ઉખેડી રહ્યા છીએ ત્યાં તેનું ભવ્ય મંદિર કેમ ચણી શકાય? આવા વિચારથી ટ્રસ્ટીઓ કંઈ પણ મંદિર ચણતાં સંકોચ ખાય છે એવી મારી માન્યતા છે.

જમીનની કિંમત અપાયા ઉપરાંત બાકી રહેલાં નાણાંનો હિસાબ પાકો રખાય છે, અને મંત્રી મારફત એ હિસાબનો આંકડો વખતોવખત ટ્રસ્ટીઓને નિયમિત મોકલવામાં આવે છે, તથા પ્રસિદ્ધ થાય છે.

અહિંસા^૨

મેં આવી હિંસા નથી થતી જોઈ શું? ઘણીયે વાર ગરોળીને વાંદાનો શિકાર કરતી, અને વાંદાને બીજાં જંતુઓનો શિકાર કરતા મેં જોયા છે, પણ એ “જીવો જીવસ્ય જીવનં”નો પ્રાણી-જગતનો કાયદો અટકાવવાનું મને કદી કર્તવ્ય નથી જણાયું. ઈશ્વરની એ અગમ્ય ગૂંચ ઉકેલવાનો હું દાવો નથી કરતો, પણ એવી હિંસા જોઈ જોઈને મને તો પ્રતીતિ થાય છે કે પશુ અને ઊતરતી યોનિનો કાયદો તે માનવયોનિનો કાયદો નથી. માણસે તો ખંતથી પ્રયત્ન કરીને પોતાની અંદર રહેલા પશુને જીતવાનો અને તેને મારીને આત્માને જીવતો રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. પોતાની આસપાસ ચાલી રહેલા હિંસાના દાવાનજમાંથી અહિંસાનો મહામંત્ર શીખવાનો છે. એટલે માણસ જે પોતાની પ્રતિષ્ઠા સમજે, અને પોતાનું જીવનકાર્ય કળી જાય તો તેણે હિંસામાં પોતે ભાગ લેતા અટકવું અને પોતાનાથી ઊતરતાં અથવા પોતાને તાબેનાં પ્રાણીઓને કનડતાં અટકવું. એ આદર્શ એ પોતાને માટે જ રાખી શકે છે, અને કાંઈ નહીં તો પોતાનાથી નબળા પોતાના બંધુઓને કનડતો તો તે અટકી શકે છે. અને એ પણ આદર્શ, કારણ તેયે સંપૂર્ણપણે પાળવાને માટે તેણે સતત દિનરાત પ્રયત્ન જ ચાલુ રાખવો રહ્યો. ત્યારે કોઈ દિવસ તે તેને પહોંચી શકશે. આમાં પૂરી સફળતા તો ત્યારે જ મળી શકે કે જ્યારે માણસ મોક્ષ મેળવી દેહનાં તમામ બંધનથી મુક્ત થઈ જાય.

સિદ્ધાંત અને પ્રતિજ્ઞા^૩

હિન્દ સ્વરાજમાં બતાવેલા વિચારોનો સર્વશિ હું અમલ ન કરી શકતો હોઉં તેટલા સારુ એ વિચારોને ખરા કહેવામાં કશી ભૂલ થાય છે એમ મને નથી લાગતું. તમે જે કહેવત ટાંકો છો

૧. એક જણે પૂછેલું કે જલિયાંવાલા બાગ સ્મારક માટે ઉઘરાવેલા પૈસાનું શું થયું?

૨. એક ભાઈ એ લખેલું કે હું ઘણી વાર નાનાં પ્રાણીઓને એકબીજાને ખાઈ જતાં જોઈ છું. દા. ત. ગરોળી જીવડાં પકડે છે અને ઝિલાડી પક્ષીઓ પર તરાપ મારે છે. આવે વખતે મારે શું કરવું? જે થતું હોય તે મૂંગે મોંએ જોયા કરવું કે મારનાર પ્રાણીને મારીને હિંસા થતી અટકાવવી?

૩. એક પત્રલેખકે લખેલું કે આપના પુસ્તક હિંદ સ્વરાજમાં રેલવે, દૂધ અને દવા સંબંધમાં આપે પોતે રહ્યું કરેલા સિદ્ધાંતો આપ પોતે જ પાળી શકતા નથી, તો પછી એ સિદ્ધાંતોને વળગી રહેવાનો આગ્રહ આપે શા માટે રાખવો જોઈ એ? એમણે એમ પણ પૂછેલું કે માણસ કશુંક કરવાનો સંકલ્પ કરે એ પૂરતું નથી? એને માટે પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર ખરી?

તે મને તો લાગુ પડાય જ નહીં, કેમ કે હું મને માફ કરતો જ નથી, પણ સમૂળગો મારો અપરાધ કબૂલ કરું છું.

બાધા લેવી અને નિશ્ચય કરવો એ બંનેમાં જ્યાં ભેદ ગણાય ત્યાં બાધા લેવાની જ કિંમત છે. જે નિશ્ચય ધોઈ નાખી શકાય એ નિશ્ચય ન ગણાય. એની કિંમત તો હોય જ નહીં.

એકાગ્રતા^૧

ચિત્તાની એકાગ્રતા અભ્યાસથી થાય. શુભ અને ઈષ્ટ વિષયમાં લીધેલા થવાથી એકાગ્રતાનો અભ્યાસ થઈ શકે છે. જેમ કોઈ દરદીની સેવામાં એકાગ્ર બને છે, કોઈ અત્યંતની સેવામાં, કોઈ રેંટિયો ચલાવવામાં અને કોઈ ખાદીપ્રચારમાં. શ્રદ્ધાપૂર્વક રામનામ ઉચ્ચારવાથી એકાગ્ર થઈ શકાય છે.

સુધારવાનો ઈજરો^૨

એક મુસલમાન ભાઈ લખે છે:

તમે તો મને હરાવી જ દીધો. મેં તો એક જ પુરુષને સુધારવાનો ઈજરો લીધો છે, ને તે મને પોતાને. અને તેને સુધારવામાં પણ કેટલીક મુસીબત પડે છે એ તો મારું મગજ જાણે છે. હવે કાંઈ તમારા સવાલોનો જવાબ મારે આપવાનો હોય?

[મૂળ ગુજરાતી]

તવજીવન, ૧૮-૪-૧૯૨૬

૩૮૩. મસૂરીની મુલાકાત મુલતવી રાખવા વિષે નિવેદન

અમદાવાદ,

એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૨૬

જમનાલાલજી અને બીજા મિત્રો મને કોઈ હવા ખાવાના સ્થળે લઈ જવા માગતા હતા, અને હું મસૂરી જવાનો છું એવું જાહેર પણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ મારી છેલ્લી માંદગી પછી મારી ગયેલી શક્તિ પાછી મેળવવામાં મેં કરેલી પ્રગતિ તથા મારા પોતાના મનસૂબા ધ્યાનમાં લઈ એમણે મને મારી તબિયત ફરીથી ઊથલો ખાય એવો કોઈ ખતરો ઊભો ન થાય તો જાહેર કર્યા પ્રમાણે મસૂરી જવાનો આગ્રહ નહીં કરવા ઠરાવ્યું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બૉમ્બે કૉનિકલ, ૧૯-૪-૧૯૨૬

૧. એક ભાઈએ મનની એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવાની થોડી રીતો બતાવવા કહ્યું હતું.

૨. એક મુસલમાને એવી દલીલ કરી હતી, કે આપે કોઈક જગ્યાએ લખ્યું છે કે માણસનો આત્મા પશુના ગર્ભમાં પણ પ્રવેશી શકે છે. તો ગાયની પૂજા કરનાર કોઈ પાપીની પૂજા કરતો હોય એવું ન બને? કેમ કે પાપીનો આત્મા ગાયના ગર્ભમાં ગયો હોવાનો સંભવ છે. આપ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપો, કેમ કે મને લાગે છે કે આપે આખા જગતને સુધારવાનો ઈજરો રાખ્યો છે.

૩૮૪. બનારસના ગાંધી આશ્રમને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧૯, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્રો,

કૃપાલાનીજીને વિદ્યાપીઠનું કામ છોડાવી તમારી સંસ્થામાં કામને માટે પાછા મોકલી શકવાની મેં આશા રાખી હતી. પણ આ બાબતમાં અમે બધાએ લાચારી અનુભવી છે. હાલ તુરત તો એમને છૂટા કરી શકાય તેમ નથી. કદાચ બે વર્ષ સુધી પણ એમને છૂટા ન કરી શકાય. જ્યારે આપણે બધા આપણી આઝાદી પાછી મેળવવા માટે અધીરા થયા છીએ અને તે તદ્દન સ્વાભાવિક પણ છે, ત્યારે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં બે વર્ષનો ગાળો ઘણો લાંબો ગણાય. હું તમને વચન આપું છું કે જો કૃપાલાનીજીને વહેલા છૂટા કરવાનું બની શકે તેમ હશે તો હું ખુશીથી એમને છૂટા કરીશ. કેમ કે તમારું કામ કેટલું મહત્ત્વનું છે તે હું જાણું છું. વળી અત્યાર સુધી તમારી જહેમતનું જે પરિણામ આવ્યું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે સારું પરિણામ લાવવા માટે તેઓ કામને માટે તમારી વચ્ચે રહે એ કેટલું જરૂરી છે તે પણ હું જાણું છું. એટલે હું આશા રાખું છું કે કૃપાલાનીજી અહીંનું કામ સંભાળી શકે તે માટે તમે એમનો માર્ગ ખૂબ જ સરળ બનાવશો.

તમારો સહૃદયી

ગાંધી આશ્રમ
બનારસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૬

૩૮૫. વિલિયમ ડોઉલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૧૯, ૧૯૨૬

પ્રિય મિ. ડોઉલ,

પોતાની મુસીબતો સંબંધમાં સોરાબજી મને મળી ગયો. એ દેવામાં ડૂબેલો છે એ વાત તમે જાણો જ છો. એને પોતાના પિતાની અસ્કયામતોમાંથી વગર વ્યાજની લોનના રૂપમાં મદદ જોઈએ છે. તે વ્યાજ નહીં આપે પણ અવેજ પૂરેપૂરો આપશે. અવેજ કેવો હશે તે એ પોતે જ કહેશે. સોરાબજી કહે છે અને હું એ સાચું માનું છું કે જો એના પિતા હયાત હોત અને જો એણે પોતે લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો હોત તો એના પિતાએ એનું દેવું ભરપાઈ કરી દીધું હોત. એ તો એમ પણ કહે છે કે શ્રી રુસ્તમજી એને પરણાવવા એટલા અધીરા થયા હતા કે પોતાના મૃત્યુના થોડા સમય પહેલાં એમણે આ પ્રમાણે વચન સુધ્ધાં આપ્યું હતું. હવે સોરાબજીનો વિવાહ થયો છે અને એણે ડહાપણ વાપરીને નક્કી કર્યું છે કે દેવું પતે નહીં ત્યાં સુધી લગ્ન કરવું નહીં.

હું જોઉં છું કે ટ્રસ્ટના દસ્તાવેજની એક કલમમાં ટ્રસ્ટીઓને એવો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે કે તેઓ મારી મરજી મુજબ વાપરવા માટે તેમને જરૂરી લાગે તેટલી રકમ મને આપી શકે છે. આ દસ્તાવેજનો મેં ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો નથી. અને એમાં લખ્યા પ્રમાણે તથા મારી માગણી પ્રમાણે જે નાણાં મને મળી શકે તેમ છે તેનો હું ઉપયોગ કરું તો તે કાયદેસર ગણાય કે નહીં તે નક્કી કરવાનો મને અખત્યાર છે એમ હું માનતો નથી. પણ જે તમને એમ લાગતું હોય કે હું એવો ઉપયોગ કરું તે કાયદેસર ગણાય, અને ટ્રસ્ટીઓ પૈકી ઘણાખરા જે એ બાબતમાં સંમત થતા હોય, તો સોરાબજીને એ નાણાં વડે મદદ કરવા હું તૈયાર છું એટલું જ નહીં પણ મદદ કરવામાં આવે એમ હું ઈચ્છું પણ છું, કેમ કે હું જાણું છું કે જે એના પિતા જીવતા હોત તો હું આ પ્રકારની મદદ કરું એ એમને ગમ્યું હોત.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૭

૩૮૬. પારસી રુસ્તમજીના એક ટ્રસ્ટીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૧૯, ૧૯૨૬

તમે મને ભાગ્યે જ પત્ર લખો છો, પણ મારું પણ એવું જ છે, એટલે મને લાગે છે કે મારે ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ. તમારા તથા તમારા ધંધાના સઘળા શુભ સમાચાર સોરાબજીએ રૂબરૂમાં કહ્યા તે જાણી મને ઘણો આનંદ થયો.

આ પત્ર તમને એ જણાવવા લખ્યો છે કે જે કોઈ પણ રીતે શક્ય હોય તો સોરાબજીને ઓણે સૂચવી છે એ રીતે મદદ કરવાની મારી ઈચ્છા છે. દરખાસ્ત શી છે તે મિ. ડોઉલ ઉપરના મારા પત્રની નકલમાંથી તમે જાણી શકશો. કોઈ પણ રીતે આ કામ થઈ શકતું હોય તો કરવા કોશિશ કરશો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૭

૩૮૭. દેવચંદ પારેખને પત્ર

[એપ્રિલ ૧૯, ૧૯૨૬]^૨

ભાઈ દેવચંદભાઈ,

તમારા વડીલ ભાઈ^૨ના સ્વર્ગવાસ થયાના ખબર ભાઈ ફૂલચંદ આપે છે. ખરખરો તો શું કરું? આપણે તો સગાંસંબંધીઓ હમેશાં આપણા વચ્ચે રહે એમ ઈચ્છીએ. પણ આપણું ધાર્યું એક પણ ઊભે છે જ ક્યાં? અને આપણો સ્વાર્થ ભૂલીએ તો મોત જેવી અનિવાર્ય અને જીવનપ્રદ વસ્તુનો વિલાપ શાને કરીએ? આ સૂત્ર કાંઈ તમને શીખવવાનું હોય? પણ આ ઘડીએ તેનું સ્મરણ દેવરાવણું ઉચિત છે.

પોરબંદરથી જવાબ નથી.

મારું મસૂરી જવાનું માંડી વળાયું છે.

11608

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી: જી. એન. ૫૭૦૯

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

૩૮૮. સર હેનરી લૉરેન્સને પત્ર^૩

આશ્રમ, સાબરમતી,
અમદાવાદ,
એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૨૬

પ્રિય સર હેનરી લૉરેન્સ,

૧૬મી તારીખના આપના પત્ર બટલ હું આપનો ઘણો આભારી છું. આપણા મળવાની ઉતાવળ ન હોય, તો ગરમીની મોસમ પૂરી થતાં આપ રાબેતા મુજબ પૂના અથવા મુંબઈ પાછા આવો ત્યારે હું આપને મળીશ. પણ ખાસ વાતચીત કરવા માટે જ આપ પૂના આવવાની તસ્દી લો એવો તો વિચાર સરખો મારાથી થઈ શકે નહીં. એટલે આપને એમ લાગતું હોય કે આપણે વહેલા મળવું જોઈએ, તો હું અહીંથી દટ્ટી મેંએ નીકળું અને રેલવે તથા મોટર દ્વારા જેટલું વહેલું આવી શકાય એટલો વહેલો ત્યાં આવી પહોંચું. મહાબળેશ્વર કદી ગયો નહીં હોવાથી ત્યાં આવવાજવાના સમયપત્રકની મને ખબર નથી.

૧. પોસ્ટના સિક્કા પરથી.

૨. વડીલ ભાઈ નહીં, પણ નાનાભાઈ હેમચંદ.

૩. સર હેનરી લૉરેન્સ મુંબઈના ગવર્નર હતા. એમણે વાઈસરૉય લૉર્ડ ઈરવિનને લખેલા તા. ૨૨-૪-૧૯૨૬ના પત્ર સાથે આ પત્ર ખીડેલો હતો. આ અરસામાં ખેતી માટે એક શાહી કમિશન નિમાવાનું હતું. તેની તૈયારી રૂપે ખેડૂતોના ઉત્કર્ષ સંબંધી ચર્ચા કરવા માટે સર હેનરીએ ગાંધીજીને આમંત્રણ આપ્યું હતું. એમણે લખ્યું હતું કે જે તમને પૂના વધારે અનુકૂળ હોય તો હું પૂના આવીશ.

કહેવાની જરૂર ન હોય કે ખેતી અંગેના શાહી કમિશન સાથે મારું નામ હું કોઈ પણ રીતે જોડાવા ન દઈ શકું. સરકારની શાસનપ્રથા વિશેના મારા વિચારો જલદ હોવા ઉપરાંત કમિશનો-માંથી મારી આસ્થા પણ ઘણા વખતથી ઊઠી ગઈ છે.

હું છું
આપનો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

લેલિફેક્સ પેપર્સ. ઈન્ડિયા ઓફિસ રેકર્ડ્ઝના સૌજન્યથી

૩૮૯. ડી. વી. રામસ્વામીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૨૦, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ રામસ્વામી,

હનુમંતરાવના જીવન વિશે તમે તૈયાર કરેલું ટાંચણ મળ્યું. લખાણ રસપ્રદ છે, પણ તે પ્રસિદ્ધ ન થવું જોઈએ. અને જે કૃતિમાં હિંદ સેવક સમાજની ટીકા થઈ હોય અથવા એના પર પ્રહારો કરવામાં આવ્યા હોય તેની પ્રસ્તાવના તો કોઈ સંજોગોમાં મારાથી ન જ લખી શકાય. મારી તમને સલાહ છે કે જે તમે કંઈ પણ વિવાદાસ્પદ વસ્તુ સામેલ કર્યા વિના, હનુમંતરાવ વિશે વાંચવું ગમે એવું કશુંક ન પ્રગટ કરી શકતા હો તો કશું જ પ્રગટ કરશો નહીં. કશું જ ન છપાવો એ વધારે સારું છે અથવા છાપામાં એકાદ લેખ લખીને સંતોષ માનો. તમે મોકલેલી નકલ જે તમારે પાછી જોઈતી હોય તો લખજો, એટલે હું તે પાછી મોકલી દઈશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. વી. રામસ્વામી

વિઝાગાપટ્ટમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૮

૩૯૦. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારા બે પત્રો મળ્યા. ઉત્કલ વિશે તમે લખ્યું તે જાણ્યું. હવે હું નિરંજનબાબુએ મને મોકલેલા કાગળો વાંચું છું.

તમારું પટણા જવું સારી પેઠે સાર્થક થયું છે એમ હું માનું છું. ફાળો ઉઘરાવવાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તોપણ, લાંબે ગાળે નાની નાની રકમો જ આપણને ટકાવી રાખશે. એટલે સો રૂપિયા સારી શરૂઆત કહેવાય.

હું તમને કહેવાનું ભૂલી ગયો કે રેલવેમાં મુસાફરી કરતાં તમે જે કામચલાઉ પીંજણ રસ્તામાં જ બનાવી લીધી હતી અને તમારી તકલી માટે જેના વડે રૂ પીંજી લીધું હતું તે પીંજણ મને મળી ગઈ છે. એ એક સારી કરામત છે. હાથે કાંતવામાં ખૂબી એ છે કે નજીવી ચીજોનો પણ આપણે ઓજાર તરીકે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. એ વાત આપણી પ્રજાના સ્વભાવને વધારે માફક આવે છે. એમની કળા એમના ભેજમાં અને એમના હાથમાં છે, એમના ઓજારમાં તો નહીં જ.

હેમપ્રભાદેવી કેમ છે? એમની તબિયત સારી રહે છે? એમને આશ્રમ કદી યાદ આવે છે? મારું મસૂરી જવાનું બંધ રહ્યું છે. મને અહીંથી ઉઠાવી બહાર લઈ જવામાં પોતે વાજબી છે કે કેમ એની જામનાલાલજીને ખાતરી નહોતી. મને પોતાને તો એવી જરૂર કદી લાગી જ નથી. એથી ઊલટું મને તો એમ લાગતું હતું કે મારું મસૂરી દોડી જવું મારી જીવનદૃષ્ટિને અનુરૂપ નહોતું. અને શું કરવું જોઈએ એનો કોઈ લાભકારક રીતે ફેંસલો આપી શકતું નહોતું, એટલે સિક્કો ઉછાળી નિર્ણય કરવો એમ ઠર્યું. ફેંસલો મસૂરી જવાની વિરુદ્ધમાં આવ્યો. એટલે કંઈક નવાજૂની ન બને તો આ મુસાફરી કાયમને માટે રદ થઈ છે, જેકે મારો અભિપ્રાય તો એ જ રહેવાનો કે મારે મારું શરીર સાબરમતીમાં રહીને જ સુધારવું જોઈએ અથવા ઈશ્વરની મરજી જુદી હોય તો અહીં જ દેહ છોડવો જોઈએ.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૭૯

૩૯૧. એસ. વી. ફૂડનીસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારા પત્ર સંબંધમાં મારાથી જે બનશે તે કરીશ. મારે જેકે કોઈ અખબારી વિવાદમાં પડવું નથી, છતાં સમાધાનમાં હું આડે આવ્યો છું એ આરોપ મને હરગિજ મંજૂર નથી. ખાદી સંધિમાં મારો પોતાનો અંગત અભિપ્રાય એવો છે કે કોઈ પણ કારણે ખાદીની શરત જતી ન કરવી જોઈએ. પરંતુ એમાં પણ મારો અધિકાર એક જ મતનો છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. વી. ફૂડનીસ

૪૨૩, વાલકેશ્વર રોડ

મુંબઈ-૬

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૮૦

૩૯૨. મીઠુખહેન પિટીટને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, ચૈત્ર સુદ ૮ [એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૨૬]^૧

વહાલાં બહેન,

તમારો કાગળ મને મળ્યો છે. મેં તો તમને ખોટ ખાઈને જરૂર પડે તો ખાદી મોકલવાનું લખ્યું હતું. એટલે એ મુંબઈની ખાદી તમને ભારે લાગી હોય તો તેમાંથી થોડા પૈસા હું પૂરા પાડત. બીજું બિલ, જે ખાદી આશ્રમમાંથી મોકલી તેનું, આ સાથે બીડું છું. આશ્રમમાંથી જે ખાદી આવી તે ખાદીને વિશે કંઈ પણ કહેવા જેવું છે કે? એટલું તો તમે સમજે જ કે આશ્રમમાંથી કંઈ વસ્તુ જાય એ બરોબર ન આવે કે ન પોસાય તો જરૂર પાછી મોકલી શકાય. અને રાખી લીધી હોય ત્યારે પણ તેમાં કંઈ દોષ જોવામાં આવે તે મને જણાવવા જ જોઈએ.

મારું મસૂરી જવાનું બંધ રહ્યું છે. એ વિશે તમે છાપામાં તો જોયું જ હશે. રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી સભાને હજુ તો પહેલા વર્ગનું પ્રમાણપત્ર મળવું જોઈશે. બીજા વર્ગથી તમને કે મને સંતોષ થાય જ નહીં. હમણાં તો મધ ન મોકલશો. કદાચ મારે જ બેત્રણ દિવસને સારું મહાબળેશ્વરમાં આવવું પડે. નક્કી જ થશે તો તમને જણાવીશ. આ વિશે ક્યાંય વાત ન કરશો. સ્ટ્રોબેરી અહીં સુધી ન પહોંચે એ બરોબર વાત છે. તમારી તબિયત ખૂબ સુધારજે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૯૦

૧. મસૂરી જવાનું બંધ રહ્યાના ઉલ્લેખ પરથી વરસ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૩૯૩. દ. બા. કાલેલકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, ચૈત્ર સુદ ૮ [એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૨૬]

ભાઈશ્રી કાકા,

તમારો કાગળ અર્થે મળ્યો છે, એટલે તબિયતના વર્ણન સુધીનો, બીજાં હવે પછી આવશે. ઘણા દિવસ થયા તમને કાગળ જ નથી લખ્યો એટલે આજે થોડું તો લખાવી નાખું.

ઑલિવ ઑઈલ જે ડોક્ટરે ખાસ કહ્યું હોય તો હું વચમાં નથી પડવા ઈચ્છતો, નહીં તો એ છોડી દેવું ઈષ્ટ છે. અહીંનું ઑલિવ ઑઈલ મને તો મુદલ માફક નથી આવ્યું. અહીંનું એટલે હિંદુસ્તાનમાં તો નથી જ થતું, પણ ઈટલી અથવા સ્પેનથી આવેલું. એ ભાગ્યે જ તાજું મળે છે. અને એમ પણ જેવામાં આવે છે કે ઘી અને તેલને હજમ થવામાં જુદા જુદા વખત લાગે છે અને પાચનક્રિયા પણ બંનેની જુદી જુદી રીતે થાય છે. તેથી ઑલિવ ઑઈલ છોડી દેવામાં કદાચ સારું હોય. વૈદની દવાનું તમે કહો છો એમ છે ખરું. એની દવા ટ્રાયકાર્બે હોય છે. ડોક્ટર તળવળકરને “આપણા તરફથી” recognition [વજન] પૂરતું નથી મળ્યું એમ કહેવામાં તમે સિડની સ્મિથની ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો જણાય છે. “આપણે” એટલે લખનાર અને જેને લખે છે એ બંને એમ તમે કહેવા ઈચ્છો છો ના? કે “આપણા” એટલે આપના? જે મારા તરફથી નથી મળ્યું એટલું જ તમારે કહેવું હોય તો સિડની સ્મિથને વચમાં નકામો દોરવ્યો છે, અને તમારો આરોપ હું કબૂલ કરી લઉં છું. તેનું કારણ એમ છે કે ડોક્ટર તળવળકર પ્રત્યે મને માન ધણું છે. પણ તેના જ્ઞાન પ્રત્યે નથી. તેથી મેં પોતે જ્યારે ત્યારે કાનૂગાને બોલાવ્યા છે. એ બેની સરખામણીમાં હું મારું માથું કાનૂગાને સોંપું. ડોક્ટર તળવળકર ટચૂબરકચૂલની પાછળ દીવાના બન્યા છે, જેમ હું રૅટિયા પાછળ. તે બધામાં ક્ષયરોગ જ જોયા કરે છે. અને કોણ જાણે શું છે પણ મને તેનાં ઈન્જેક્શનમાં જરાયે વિશ્વાસ બેસતો નથી. તેણે વૈદકશાસ્ત્રનું વાંચ્યું ઘણું છે, પણ પચાવ્યું નથી એમ મને હમેશાં લાગ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં શું કરવું? દસેક દિવસ પહેલાં અહીં આવ્યા હતા ત્યારે મેં મારો અવિશ્વાસ તેમને જણાવ્યો. તે મને વટલાવવાની હામ ભીડે છે. જે હું પૂરતો વખત આખું તોપણ વખત ક્યાંથી મળે? એટલે કદાચ મારે અશ્રદ્ધાળુ મટી જવું રહ્યું છે. ને સાચી વાત તો એમ છે કે દાક્તર માત્રમાં એટલે વૈદકના ધંધામાં જ મને ઓછો વિશ્વાસ છે. અને મારો અવિશ્વાસ વધતો જાય છે. આત્માને ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના કેવળ શરીરના જ કાયદા શોધ્યા કરે છે, તેથી તેઓને ખરા ઉપાય જડતા જ નથી.

મારું મસૂરી જવાનું માંડી વળાયું છે. પરમ દિવસે ચિઠ્ઠીઓ નખાઈ. જમનાલાલજીનો મને લઈ જવા વિશે ઓછો વિશ્વાસ હતો. તેથી ચિઠ્ઠી નાખવી પડી. ત્યાં જવાની આવશ્યકતા છે એવું હું તો માનતો જ ન હતો, એટલે મારી જવાબદારીઓ તો જાઉં જ શાનો? જમનાલાલજી જવાબદારી લેવા તૈયાર ન હતા. અને જ્યાં સિદ્ધાંતભેદ ન હોય અને એક તરફ નિશ્ચય ન થઈ શકે ત્યાં ચિઠ્ઠી નાખી ઈશ્વરનો અભિપ્રાય જાણી લેવો એ કાયદો મને હમેશાં ગમ્યો છે.

શંકર પહેલી જૂને તો મોડામાં મોડો ભાવનગર જશે એમ નાનાભાઈએ નિશ્ચય કર્યો છે. બાળનું સ્વામી વિચારી રહ્યા છે. બાળ ઉપરના તમારા કાગળની વાત હમણાં જ ચંદ્રશંકર મને કહે છે. એટલે હવે એ બાબત સ્વામીની સાથે વાત થયા પછી જ વિચારવાની રહે છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[તા. ક.]

ગાયના દૂધ વિશે તો મારે તમારી ઉપર પત્ર નહીં પણ પુસ્તક લખવું છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૮૧

૩૯૪. દેવચંદ પારેખને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ દેવચંદભાઈ,

આ રહ્યો દીવાનસાહેબનો કાગળ. હવે તો એ આવે ત્યારે ખરા. તમે જ પોરબંદર જઈ આવજો. સાથેનો કાગળ તમે વાંચ્યો છે એમ કહેશો. અને તમે મળશો એટલે સાથેના કાગળની પહોંચ હું લખતો નથી. તમારું જવું એ મારી પહોંચ જાણે ગણાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કફોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૮૨

૩૯૫. પ્રફુલ્લચંદ્ર મિત્રને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. એ વાત સાચી છે કે ઢાકામાં વિલાયતી મચ્છરદાનીને બદલે ખાદીની મચ્છરદાની વાપરવાનો મારા કોઈ સાથીએ ઈનકાર કર્યો હોય એની મને ખબર નથી. જેમ વિલાયતી છત્રી વાપરવામાં મને વાંધો નથી તેવી જ રીતે હું પોતે વિલાયતી મચ્છરદાની વાપરવામાં બાધ ગણતો નથી, કેમ કે એને હું પહેરવાની ચીજ માનતો નથી. આમ છતાં મારો પ્રયત્ન તો એ બંને ચીજો વિના ચલાવી લઈને સ્વદેશી ચીજો મેળવવાનો હોવો જોઈએ. પરંતુ પરદેશી કાપડ સિવાય બીજી કોઈ ચીજનો બહિષ્કાર મારે માટે ધર્મની બાબત નથી અને પરદેશી કાપડને હું આપણી ગુલામીની મોટામાં મોટી નિશાની ગણું છું. એટલે પરદેશી કાપડના બહિષ્કારને હું ધાર્મિક ફરજ સમજું છું. એમ કહેવું તદ્દન ગલત છે કે મારા સાથીઓ ગરીબ લોકોને મને મળવા દેતા નથી, કારણ કે હું પોતે જાણું છું કે હું ઢાકામાં રહ્યો તે બધા સમય દરમિયાન ગરીબ લોકો કાયમ મારી આસપાસ વીંટળાયેલા રહેતા હતા.

૧૯૨૦ અને ૧૯૨૧ના બધા બહિષ્કારોમાં મારી શ્રદ્ધા હજી પણ પહેલાંના જેટલી જ દૃઢ છે. કોંગ્રેસે એમાં ઢીલું મૂક્યું છે કેમ કે એમ કરવાનો એને પૂરેપૂરો અધિકાર છે. જેણે જેણે અસહકાર કર્યો હતો તે દરેકે એ એટલા માટે કર્યો હતો કે એને એની ઉપયોગિતામાં શ્રદ્ધા હતી. એને લીધે જ એમને ભોગ આપવો પડ્યો હોય, તો ભોગ આપવો એ તો અસહકારની એક અનિવાર્ય શરત છે.

હું જાણું છું કે અનેક વિદ્યાર્થીઓએ, અનેક વકીલોએ અને બીજા કેટલાયે લોકોએ સહન કર્યું છે. એનાથી એમને પોતાને તથા દેશને ઘણો લાભ થયો છે. અસહકારી વિદ્યાર્થીઓને જ દેશ-સેવા કરવી હોય તો તે કરવા માટે એકેએક જણને સમાવી શકે એવું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે. ચરખાનો જ બરાબર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એની બધી જરૂરિયાતો એનાથી અવશ્ય પૂરી પડે એમ છે. પણ જેને ચરખામાં શ્રદ્ધા નથી તે પોતાને રુચે તે બીજી કોઈ દેશસેવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી શકે તેમ છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પ્રફુલ્લચંદ્ર મિત્ર
નેશનલ મેડિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
ઢાકા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૧૯૪૮૩

૩૯૬. એસ. મહેતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મહાશય,

આપે મને પૂછ્યું છે કે ૧૯૧૬માં હું જ્યારે હિંદુસ્તાનથી નાતાલ પાછો આવ્યો ત્યારે એસ. એસ. કુરલેન્ડ નામની સ્ટીમરમાં આપના ભાઈ શેખ અમીરખાને મારી સાથે મુસાફરી કરી હતી કે કેમ. જવાબમાં જણાવવાનું કે એ વર્ષે આપના એ ભાઈએ મારી સાથે મુસાફરી કરી હતી.

આપનો વિશ્વાસુ

શ્રી એસ. મહેતા
૨૨૨, ગ્રે સ્ટ્રીટ
ડરબન

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૮૪

૩૯૭. બી. સુબ્બારાવને. પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપશો? તમે પરણેલા છો? પરણેલા હો તો તમારે બાળકો છે? અહીં તમારે એકલા રહેવું છે? તમારાથી શારીરિક શ્રમ થઈ શકે છે? તમારી તબિયત સારી રહે છે? તમે મેડિકલ ડિપ્લોમા તો ધરાવો છો, પણ તમે તમારી જાતને બધી વાતમાં નિપુણ એવા સારા દાક્તર માનો છો? તમે આંખના સર્જન છો એમ તમે લખો છો, એનો શો અર્થ થાય? એ વિષયમાં તમે કોઈ વિશિષ્ટ યોગ્યતા મેળવેલી છે?

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત બી. સુબ્બારાવ
ઓફ્થેલ્મિક સર્જન
૮૬, પિલ્વેયર કોર્ટલ સ્ટ્રીટ
ટ્રિપ્લિકેન, મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૮૫

૩૯૮. સૂતર ઉધરાવનારને ચેતવણી

લવાજમ રૂપે જે સૂતર અખિલ [હૃદય] ચરખા સંઘને પહોંચાડવામાં આવે છે તેમાંનું ઘણું સ્થાનિક સ્વયંસેવકો ઉધરાવતા હોય છે. એનાથી ઘણા સમયનો, શક્તિનો અને ખર્ચનો બચાવ થાય છે. પરંતુ સ્વયંસેવકોને પોતાને, સારું કાંતતાં આવડવું જોઈએ. ક્યું સૂતર સારું ને ક્યું ખરાબ તે પારખતાં એમને આવડવું જોઈએ અને સૂતરના આંક પણ તેઓ નક્કી કરી શકતા હોવા જોઈએ, કેમ કે જે સ્વયંસેવકો સૂતરની પરીક્ષા કરી શકતા હોય અને સભ્યો પાસેથી એ સ્વીકારતાં પહેલાં એને ચકાસવાની તસ્દી લેતા હોય, તો સૂતરની કિંમત તરત જ વધારી શકાય. એમણે એવું જ સૂતર સ્વીકારવું જોઈએ જે એક્સરખું કાંતેલું હોય અને ચાર ફૂટના તારવાળી આંટીઓમાં બાંધેલું હોય. આ વિગતો ઉપર જેમ વધારે ધ્યાન આપાશે તેમ ટકાઉ ખાદી સસ્તા દરે પેદા કરવાની તક વધશે. કાંતનારા એટલું ધ્યાનમાં રાખે કે તેઓ જેમ વધારે સારું સૂતર કાંતશે તેમ સંઘને તેમણે વધારે ફાળો આપ્યો ગણાશે. સૂતરના રૂપમાં લવાજમ લેવાની આ ખૂબી છે. જે ફાળો ઉધરાવનાર અને આપનાર પોતાનું કામ કાળજીપૂર્વક કરે, તો તેઓ ફાળાની કિંમત બેવડી કરી શકે તેમ છે, અને છતાં ઉધરાવનારને કે કાંતનારને વધારે કામ કરવું પડે એમ નથી અને ખર્ચ તો વધે એમ જ નથી. એથી ઊલટું, જે સૂતર કાંતવામાં અને પેક કરવામાં બેદરકારી દાખવવામાં આવશે, તો એનાથી ચરખા સંઘ પર નકામો બોજો વધશે અને દેશની શક્તિનો તથા નાણાંનો ખોટો બગાડ થશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૨-૪-૧૯૨૬

૩૯૯. કરવું શું ?

શ્રીયુત શરદચંદ્ર બોઝે શ્રીયુત મણિલાલ કોઠારી મારફતે મને એક સંદેશો મોકલ્યો છે. તેમાં તેમણે કહેવડાવ્યું છે કે જે લોકોને કશો મુકદ્દમો ચલાવ્યા વિના, એમણે શો ગુનો કર્યો છે તેની પણ જાણ કર્યા વિના અટકમાં રાખવામાં આવ્યા છે અને જેમની સાથે ધોર અપરાધીની માફક વર્તવિ કરવામાં આવે છે તેમને છોડાવવા શું કરવું જોઈએ અથવા ખાસ કરીને બંગાળે શું કરવું જોઈએ એ બાબતમાં તમે કંઈક માર્ગદર્શન આપો. શ્રીયુત બોઝ આપણા દેશબંધુઓને છોડાવવા એટલા ઉત્સુક નથી જેટલા તેઓ દેશની એમના પ્રત્યેની સહાનુભૂતિનું આંખે દેખાય એવું અને અસરકારક પ્રદર્શન થયેલું જોવા ઈચ્છે છે. જ્યાં સુધી આ બહાદુર દેશભક્તોને બંધનમાં રાખવામાં આવ્યા છે ત્યાં સુધી આખા હિંદની નહીં તો બંગાળની આબરૂનું લિલામ થઈ રહ્યું છે એમ તેઓ માને છે અને તે યથાર્થ છે. એમને મેં નીચેનો જવાબ પાઠવ્યો છે.^૧ એનાથી સારો જવાબ મારાથી આપી શકાય તેમ નહોતું. આ જવાબ મારે પ્રસિદ્ધ કરવો એવી શ્રીયુત બોઝની ઈચ્છા હોવાથી હું એ અહીં પ્રગટ કરું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૨-૪-૧૯૨૬

૪૦૦. અફીણ, શરાબ અને શેતાન

અફીણ અને શરાબ એ શેતાનનાં બે હથિયાર છે જે વડે તે પોતાના લાચાર ગુલામોને નશો ચડાવી પાગલ બનાવે છે. અને જીનિવામાં મળેલી બે અફીણ પરિષદો વિશે સર્વે નામના અમેરિકન માસિકમાં આવેલા લેખ^૨ પ્રમાણે ત્યાં અફીણની જીત થઈ. લેખક કહે છે :

અફીણના પક્ષના લોકોએ જે ધમાધમ કરી મૂકી, તેમની હારજીતની જે અનેક વાતો આવી તેનું આખરે પરિણામ એ આવેલું જણાયું કે અફીણ અને બીજાં કેફી વસાણાંના વેપારને નવી નિંદગી મળી છે.

જુદી જુદી પ્રજાઓના તરફથી જે ચિત્રવિચિત્ર હેવાલો આવતા તેમાંથી જે અવ્યવસ્થા અને ગરબડ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં આટલું સ્પષ્ટ જણાતું હતું :

ત્યાં ભેગા થયેલા લોકોમાં જેઓ પોતાને શું મેળવવાનું અને શું નહીં તે બરોબર જાણતા હતા, અને જેમને જેટલું મળ્યું તેથી સંતોષ થયો, તેઓ તો એવા લોકો હતા કે જેમને એક અથવા બીજે રસ્તે કેફી વસાણાના વેપારમાંથી ફાયદો ઉઠાવવાપણું હતું.

લેખક જણાવે છે કે :

ખાસ ગઈ લડાઈ દરમ્યાન અફીણનો વેપાર બંધ કરવાના પક્ષમાં કોઈ નહોતું એટલે જે એ વેપાર કાયમ રહ્યો. એ પાંચ વર્ષના ઝઘડા દરમ્યાન પ્રજાઓની વૃત્તિ તો કેફી વસાણાને

૧. જુઓ “શરદચંદ્ર બોઝને પત્ર”, ૯-૪-૧૯૨૬ તથા “વિવિધ પ્રશ્નો-૫”, ૧૮-૪-૧૯૨૬નું પેટા-મથાળું “ત્યારે કરીશું શું?”

૨. અહીં માત્ર એમાંથી ઉતારા જ આપ્યા છે.

એક સ્વભાવિક દોષ તરીકે ગણવાની થઈ ગઈ હતી. . . . અરે લડાઈએ એ અનિષ્ટને સ્પષ્ટ ઉત્તેજન આપ્યું. ઈજ્જ થયેલી હોય તેનું દુઃખ ભૂલવા માટે, અને ઘણી વાર નિરંતર સંહારપ્રવૃત્તિજનિત ભયંકર નિરાશા અને ભય, ઘૃણા અને જડતામાંથી આરામ મેળવવા માટે, લશ્કરમાં મોર્ફિન અને કોકેનનો બહોળો ઉપયોગ થવાથી લડાઈની આખરે એ વ્યસનોના નિરાશાજનક ભોગ થઈ પડેલા સિપાઈનું મોટું લશ્કર ઘણા દેશોમાં મોકળું થઈ પડ્યું — જેમણે પોતાની બદઆદત ફેલાવવામાં કશી બાકી ન રાખી. કારણ આ પાપનો એક અનિવાર્ય ભેરુ એ છે કે વ્યસનીને નવા વ્યસની બનાવવાનો ઊંધો જુસ્સો ચડે છે.

આમ ગઈ લડાઈનાં અનેક ભયંકર આડકતરાં પરિણામોમાં એક એ વ્યસનોનો પ્રચાર છે. એથી લાખો જીવન બરબાદ થયાં છે. આત્માને વિનાશને પંથે ચડાવવામાં એથી વધુ ગતિ મળી છે. પણ લેખક મિ. ગેવિટ બતાવે છે કે છેલ્લાં તેર વર્ષ થયાં હેગ પરિષદમાં આ વ્યસનો બંધ કરવાની આંતરરાષ્ટ્રીય કબૂલાત થયા પછી આ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ બહુ બદલાઈ ગયું છે. મિ. ગેવિટ તો કેવળ યુરોપના દૃષ્ટિબિદુથી જ લખી શકે. એટલે તે લખે છે :

એ પાપ હિંદ, ચીન અને બીજા પૌર્વાત્ય દેશોની જેમ કેવળ અફીણ ખાવામાં, પીવામાં અને તમાકુ સાથે તાણવામાં જ નથી રહ્યું. હવે તો આપણે ત્યાંના સુધરેલા કહેવાતા દેશોની અતિશય શાસ્ત્રીય રીતે ચાલતી ખર્ચાળ પ્રયોગશાળાઓમાં બનતા અફીણના અનેક પ્રકારના અર્કોના ઉપયોગ થવા લાગ્યા છે. જ્યારે અસલ પૌર્વાત્ય દેશોમાંથી અફીણનો ઉપયોગ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ફેલાયો ત્યારે આજે પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી પૂર્વમાં એ વ્યસન ફેલાવા લાગ્યું છે. અને એટલામાં જ બધું આવી જતું નથી. જ્યાં એ ભયંકર વસાણાં બને છે તે દેશમાં અને તેના પાડોશી દેશોમાં પણ ફેલાવા લાગ્યાં છે. એ આખી માનવજાતિનું સત્યાનાશ વાળવા બેઠાં છે. આ શેતાનને કાળો કે ગોરો ભોગ મળે એ બંને સરખા છે. તેનું સામ્રાજ્ય એવું છે કે જેની ઉપર સૂર્યાસ્ત કદી થતો નથી.

આખરે લેખક આ અનિષ્ટના મૂળ ઉપર આવે છે — તે એ કે દવા અને રસાયણની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં એની ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ ભયંકર છે.

માણસદીઠ દવાદારૂ માટે

કાર્યું અફીણ ૪૫૦ મિલીગ્રામ (એટલે ૭ ગ્રેન)

કોકેન ૭ મિલીગ્રામ (એટલે ૧૧ ગ્રેન)

જેઈએ. હવે દુનિયાની ૧,૭૪૭,૦૦૦,૦૦૦ વસ્તીમાંથી પશ્ચિમના કુશળ તબીબો પાસે આવતા કેસોને ધ્યાનમાં લેતાં ૭૪૪,૦૦૦,૦૦૦ માણસોને એ વસાણાની જરૂર હોય એમ ગણતરી કરતાં તેની જરૂરિયાતોનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે આવે છે :

દવામાં વપરાતું અફીણ	૧૦૦	ટન
„ વપરાતું મોર્ફિન	૧૩૬	„
„ વપરાતું કોડીન	૮૪	„
„ વપરાતું હિરોઈન	૧૫	„

કુલ જગતની જરૂર ૩૩૫ ટન

ઉપરની ગણતરીના પ્રમાણમાં કોકેન ૧૨ ટનથી થોડું વધારે હોય તો હોય. પણ આની સામે ઉત્પન્ન જેઈશું તો તે આંકડો ચીતરી ચડાવે એવો છે — ૮,૬૦૦ ટન વસાણાં ઉત્પન્ન થાય

છે. કોકેનના આંકડા નથી મળતા પણ ૧૦૦ ટનથી તો તે ઓછું નથી જ એટલે જગતને કેફી વસાણાં દવાદારૂ માટે જોઈએ તેનો વધારેમાં વધારે આંકડો લઈએ તોપણ ઉપયોગના કરતાં તેનું ઉત્પન્ન દશ ગણા કરતાં વધારે છે.

લેખક બતાવે છે કે અમેરિકા ઈંગ્લંડ સુધ્યાં યુરોપના એકે રાજ્યે આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાનો ગંભીર પ્રયાસ જ નથી કર્યો. હેગ પરિષદની નવમી ક્લમમાં આપેલું વચન તોડવાનો આરોપ તે તેમના ઉપર મૂકે છે : ‘આ વસાણાં કેવળ દવાદારૂ અને રસાયણને માટે ખરી રીતે જેટલાં જરૂરનાં હોય તેટલાં જ ઉત્પન્ન થવા દેવાં’ અને એ લેખક ખેદ સાથે જણાવે છે કે કાચું અને બનાવટી અફીણ વધારે ઉત્પન્ન થતું અટકાવવામાં આ પ્રજા નિષ્ફળ નીવડી છે એટલું જ નહીં પણ મોટી પ્રયોગશાળાઓ જેમાં પરવાના અને તપાસ વિના કચું થતું નથી, અને જ્યાં અફીણના અર્કો વગેરેની બનાવટ ઉપર અંકુશ મૂકવો કઠણ નથી ત્યાં પણ બેહદ પ્રમાણમાં એ બનાવવા દેવામાં આવ્યાં છે.

અફીણે આપણા દેશમાં લોકોનું કેટલું સત્યાનાશ વાળ્યું છે તે તો મિ. ઍન્ડ્રૂઝે, મહાસભાની માગણી ઉપરથી, આસામમાં અફીણના વાપરનો ઘડેલો રિપોર્ટ જેમણે વાંચ્યો હશે તેમને ખબર હશે. તેઓને એ પણ ખબર છે કે સરકારે એ અનિષ્ટને ફેલાતું અટકાવવામાં કચું જ કર્યું નથી, ઊલટું જે સુધારકોએ એ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો તેના પ્રયત્નોને તેમણે મિથ્યા કર્યા છે. એટલે ગયા સપ્તાહમાં કેફી વસાણાને નાબૂદ કરવા વિશે પણ વક્તાઓએ ભાર મૂક્યો હતો તે જાણીને આનંદ થાય છે. એ સુધારો તો કેટલાયે સમય અગાઉ થવો જોઈતો હતો. અને જે ધારાસભામાં જવાની જરૂર હોય જ તો દરેક ઉમેદવારે પોતાના સિદ્ધાંતમાં કેફી વસાણાંનો સર્વથા બહિષ્કાર એ તો અવશ્ય રાખવો જ જોઈએ. દરેક સભ્યે આ વસાણાં અને શરાબના સદંતર ત્યાગની લડતને ટેકો આપવો જોઈએ એટલું જ નહીં પણ એ લડતનો જ્યાં ત્યાં આરંભ કરી તેની પાછળ લાગવું જોઈએ. અને શરાબ અને કેફી વસાણાંના સંપૂર્ણ બહિષ્કારનો એક જ ઉપાય છે તે એ કે આ દૂષણોમાંથી જેટલું મહેસૂલ મળે છે તેના પ્રમાણમાં લશ્કરી ખર્ચમાંથી ઓછું કરાવવું. એટલે સંપૂર્ણ મદ્યબહિષ્કારની માગણીની સાથે સાથે લશ્કરી ખર્ચ ઓછો કરવાની માગણી પણ થવી જ જોઈએ. અને ફરિયાદો લાવવામાં લોકમત લેવા જેવા ઉપાયોથી ઢીલ ન જ થવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં લોકમત લેવો જ અસ્થાને છે કારણ કેફી વસાણાં અને શરાબના ઉપયોગ એ બંનેને સૌ દુર્ગુણ તરીકે ગણે છે. હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમની જેમ દારૂ પીવો એ આબરૂ ભરેલું નથી ગણાતું. એટલે હિંદુસ્તાનમાં લોકમત લેવાની વાત કરવી એ એ પ્રશ્નને પાછળ હડસેલવા બરોબર છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૨-૪-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૫-૪-૧૯૨૬

૪૦૧. નોંધ

જલિયાંવાલા ભાગ

કરાંચીથી એક પત્રલેખક લખે છે :

વર્ષો પહેલાં જલિયાંવાલા ભાગ સ્મારક માટે આપે લાખો રૂપિયા ઉઘરાવેલા. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે એ જગાએ એક શાળાનું મકાન ઊભું કરવામાં આવશે. તો હવે આપ કહી શકશો કે એ શાળાનું શું થયું? કંઈ નહીં તો એ જગા ખરીદાઈ છે ખરી? ત્યાં સ્વતંત્રતાનું મંદિર ક્યારે બંધાશે?

આ પ્રશ્નોમાં અજ્ઞાનનું જે પ્રદર્શન થયું છે તેની મેં આશા રાખી નહોતી. લેખકે જાણવું જોઈતું હતું કે જ્યાં ૧૩મી એપ્રિલ, ૧૯૧૯નો હત્યાકાંડ થયો હતો તે સ્થળ, પૂરતા પૈસા એકઠા થતાં જ ખરીદી લેવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંથી કચરાના બધા ઢગલા ખસેડી લઈ જમીન સમતળ બનાવી દેવામાં આવી છે અને અત્યારે એક સુંદર લોન ત્યાં જોવા મળે છે. એક ચોકીદાર એની સંભાળ રાખી રહ્યો છે. વધેલા પૈસા વિશ્વાસપાત્ર બેંકોમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને તેના ઉપર વર્ષોવર્ષ વ્યાજ એકઠું થતું જાય છે. ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની ઈમારત બાંધી શકાઈ નથી, તેનું સીધુંસાદું કારણ એ છે કે જ્યારે આપણે હિંદુઓ અને મુસલમાનો એકબીજાનાં ગળાં કાપવા મથી રહ્યા હોઈએ અને સ્વતંત્રતાના પાયા જ ખોદી રહ્યા હોઈએ તે વખતે ઈંટચૂનાનું બનેલું સ્વતંત્રતાનું મંદિર બાંધી શકાય નહીં. આ સ્મારક જ્યારે પણ ઊભું થાય ત્યારે તે આ દેશના બધા ધર્મોની અને બધી જાતિના લોકોની એકતાનું સ્મારક બનેલું જોઈએ. આજુ સ્મારક જ્યારે ઊભું થશે ત્યારે તે એમ સૂચવશે કે હિંદુસ્તાનના લોકો તમામ વિધનોનો સામનો કરીને પોતાની સ્વતંત્રતા અને પોતાનું સ્વમાન જાળવવા કટિબદ્ધ છે. અત્યારે જે કોઈ ઈમારત બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો મને ખાતરી છે કે એનો ઉપયોગ આપણી એકતા વધુ દૃઢ કરવા માટે કરવાને બદલે આપણે બધા એને ઝઘડાનું એક વિશેષ કારણ બનાવી મૂકીશું.

ખાદીના આંકડા^૧

જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ઉત્પન્ન થયેલી અને વેચાયેલી ખાદીના આંકડા આ મુજબ છે :^૨

આંધ્ર પ્રાંતના આંકડા હમેશની જેમ અધૂરા છે કારણ ૧૬ સંસ્થાઓએ જ પ્રાંતિક સમિતિને આંકડા મોકલ્યા હતા. બંગાળના આંકડા ખાદી પ્રતિષ્ઠાનના જ છે. કારણ અભય આશ્રમના નથી મળ્યા. મુંબઈના આંકડા સેન્ડહર્સ્ટ રોડના આંકડા સિવાય પૂરા છે. દિલ્હીના આંકડામાં માત્ર હાપુરના જ આંકડા છે. પંજાબ અને તામિલનાડુના આંકડા પૂરા છે, અને બંનેમાં વેચાણના આંકડા બેવડાય નહીં એવી સાવચેતી રાખીને સુધારવામાં આવ્યા છે. ઉત્તર મહારાષ્ટ્રમાં કેવળ જલગાંવ અને વર્ધા ભંડારના જ આંકડા આપ્યા છે, અને મધ્ય મહારાષ્ટ્રમાં માત્ર પૂના ભંડારના જ આંકડા છે.

ફેબ્રુઆરી માસમાં ઉત્પન્ન અને વેચાણ બંનેનું પ્રમાણ લગભગ આગલા માસના જેવું છે, માત્ર મુંબઈ પ્રાંતમાં ૪૧,૪૪૮ રૂપિયાનું વેચાણ ઓછું થઈ, ૨૬,૦૨૯નું થયું છે. ગયા વર્ષના

૧. આ ચેટામથાળાવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૯-૫-૧૯૨૬ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

૨. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

અ જ માસના આંકડા સાથે સરખામણી કરીએ તો આ વર્ષના આ માસના આંકડામાં ઉત્પન્નનો સારો વધારો છે. આગલા વર્ષના અને આ વર્ષના ઉત્પન્નના આંકડા નીચેના પ્રાંતોના જેવા જેવા છે.^૧

વેચાણના આંકડા પંજાબ અને ઉત્કલ પ્રાંતના લગભગ ગયા વર્ષના જેટલા જ છે. મુંબઈમાં વેચાણ ઓછું થયું છે, પણ બંગાળ, બિહાર અને તામિલનાડમાં એ આંકડામાં જેવા જેવી પ્રગતિ થયેલી છે. આંકડા નીચે પ્રમાણે :^૨

હું આશા રાખું છું કે જે કેન્દ્રોએ એ આંકડા નથી મોકલ્યા તે વિનાવિલંબે તે મોકલી આપશે, જેથી અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ અને એટલો સાચો આંકડો પ્રસિદ્ધ કરી શકે.

મુંબઈના વેચાણમાં થતો વધતો જતો ઘટાડો અને તેને મુકાબલે બીજા પ્રાંતમાં થતો વધારો બહુ કાળજીપૂર્વક સમજવા જેવો છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતી ખાદીને વધારેમાં વધારે ખપાવનાર મુંબઈ પ્રાંત હતો. હજી પણ ત્યાં ખપત સારી તો છે જ, અને તેનો કેવળ તામિલનાડથી જ બીજો નંબર છે. પણ મુંબઈના આંકડા અગાઉના આંકડાની સરખામણીમાં કશા જ નથી : ગયે વર્ષે એ જ મહિનામાં રૂપિયા ૪૪,૨૨૦નું વેચાણ. આ વર્ષે આ મહિનામાં રૂપિયા ૨૬,૦૨૯નું; તામિલનાડમાં આ વર્ષે રૂપિયા ૫૩,૫૧૨નું વેચાણ થયું હતું, જ્યારે ગયે વર્ષે આ જ મહિનામાં રૂપિયા ૩૪,૮૨૫નું વેચાણ થયું હતું.

ખાદી વેચવાની વ્યવસ્થા

ખાદીનું પ્રચારકાર્ય બધી બાબતોમાં કાર્યકર્તાઓની આવડતને જે રીતે બહાર લાવી રહ્યું છે તે જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. એકલું ઉત્પાદન પૂરતું નથી. એની ગુણવત્તા પણ ઉત્તરોત્તર વધવી જોઈએ. ઉત્પાદનખર્ચ નિયમનમાં રહેવું જોઈએ અને ઉત્પાદન જેમ જેમ વધતું જાય તેમ તેમ વેચાણ પણ વધતું રહેવું જોઈએ. આ કેવી રીતે થઈ શકે તે ખાદી પ્રતિષ્ઠાન પોતાના કાર્ય દ્વારા બતાવી રહ્યું છે. પોતે તૈયાર કરેલી ખાદી પોતાના જ પ્રાંતમાં વેચવા બંગાળ કેવો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે તે વિષે હું અગાઉ લખી ચૂક્યો છું.^૩ જન્યુઆરીથી ૧૭મી માર્ચ સુધીમાં ૧૪ જિલ્લામાં ૪૧ ગામોએ ફેરી કરીને પ્રતિષ્ઠાનના કાર્યકર્તાઓએ રૂ. ૨૫,૦૦૦ની ખાદી વેચી. એમણે આખા બંગાળ પ્રાંતમાં ફરવાની યોજના તૈયાર કરી છે. તે મુજબ તેઓ થોડા જ મહિનામાં આખી મુસાફરી પૂરી કરવા ધારે છે. એટલે હાલ તુરત બંગાળમાં વેચાણ કરતાં ઉત્પાદન વધશે નહીં બલકે ઓછું પડશે. અને એમ કહી શકાય કે જે વધારે મૂડી રોકી શકાય તો વધારે ખાદી તૈયાર થઈ શકે અને વધારે વેચી શકાય. ખાદી જ્યાં પેદા થાય ત્યાં જ વેચાઈ જાય, એટલું જ નહીં પણ આર્થિક મદદ પણ સ્થળ પર જ મળી જાય, ત્યારે સ્થિતિ આદર્શ બનશે. અને આવી સ્થિતિ આવ્યા વિના રહેવાની નથી, કેમ કે વેચાણ વધતાં મધ્યમવર્ગના ઘણા લોકો ખાદીથી પરિચિત થશે અને તેઓ ખાદીમાં સક્રિય રસ લેતા થશે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ જરૂરી મૂડી સહેલાઈથી મેળવી આપશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૨-૪-૧૯૨૬

૧. અને ૨. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

૩. જુઓ “નોંધ”, ૧-૪-૧૯૨૬નું પેટામથાળું : “બંગાળનું અનુકરણીય દેશાન્ત”.

૪૦૨. ખાદીની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં

ખાદીની વિરુદ્ધમાં

એક ભાઈનો ગુજરાતીમાં પત્ર આવ્યો છે. તેનું છૂટછાટવાળું ભાષાંતર નીચે ઉતાર્યું છે :^૧
હું એક સ્ટેનોગ્રાફર છું. એક જાણીતી યુરોપિયન પેઢીની જાહેરખબર વાંચીને મેં એની ઓફિસમાં સ્ટેનોગ્રાફરની જગા માટે અરજી કરી. જવાબમાં મને જણાવવામાં આવ્યું કે અમારી ઓફિસે તમારે હાજર થવું. મને મેનેજરની રૂબરૂમાં લઈ જવામાં આવ્યો કે તરત મેનેજરે ઉપરથી નીચે સુધી મારો પહેરવેશ નિહાળ્યો અને તે આખોયે શુદ્ધ ખાદીનો બનેલો છે એવું જ્ઞેતાં તેઓ બોલ્યા : “તમે કશા કામના નથી. તમે નથી જાણતા કે ખાદીનો પોશાક પહેરનારે યુરોપિયન પેઢીઓમાં કોઈ જાતની નોકરી મેળવવાની આશા ન રાખવી જોઈએ?” આટલું કહીને એમણે મને વિદાય કરી દીધો. મને વિચાર આવ્યો કે મેનેજર જે લખાવે તે યથાવત્ લખી લેવાની મારી આવડતને મારા પોશાક સાથે શો સંબંધ હતો? એક આરામની નોકરી ખાતર મારો ખાદીનો પોશાક છોડી દેવાની લાલચને વશ નહીં થવા જેટલી હિંમત હું દાખવી શક્યો તે માટે આનંદ અનુભવતો હું ઘેર આવ્યો. આશા રાખું છું કે ઈશ્વર મારી એ ટેક ટકાવી રાખશે અને આકરી કસોટીનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે પણ હું ખાદી છોડીશ નહીં, કેમ કે હું જાણું છું કે ખાદી મને દેશના ગરીબો સાથે જોડે છે. આ માહિતી હું આપને એટલા માટે લખી જણાવું છું કે બીજા લોકો એમાંથી ધડો લે કે યુરોપિયન પેઢીઓમાં નોકરી મેળવવાનો ભરોસો રાખશો નહીં. ત્યાં તો સ્વમાનને હણે એવી શરતોએ જ નોકરી મળે છે.

આ ઊગતા સ્ટેનોગ્રાફરને એના સ્વાર્થત્યાગ માટે હું શાબાશી આપું છું અને એની સાથે હું પણ એવી આશા રાખું છું કે સ્ટેનોગ્રાફરની નોકરી મેળવવાના પ્રયત્નોમાં એને ઉપરાઉપરી નિરાશાઓ મળે તોપણ ઈશ્વર એની ટેક ટકાવી રાખશે.

ખાદીની તરફેણમાં

પરંતુ બધી યુરોપિયન પેઢીઓના માલિકો એક જ બીબામાં ઢાળેલા હોતા નથી. ગયે વર્ષે હું ક્લક્તા ગયો ત્યારે મારે ઘણા યુરોપિયન વેપારીઓને મળવાનું થયેલું. મેં જોયું કે એમાંના ફેટલાક આગળ પડતા વેપારીઓને પોતાના કર્મચારીઓ ખાદીનાં કપડાં પહેરે તેનો વાંધો તો નહોતો જ, પણ ઉપરથી એમણે કહ્યું કે ખાદીની ચળવળ પ્રત્યે અમને સહાનુભૂતિ છે અને હિંદીઓએ જ નહીં પણ આ દેશમાં જે લોકો વેપારધંધા વડે ધન પેદા કરે છે તેમણે સુધ્ધાં કાળી મજૂરી પર નભતા લાખો ગરીબોએ કાંતેલું ને વણેલું કપડું વાપરવું જોઈએ. એ ભાવનાની અમે કદર કરીએ છીએ. એક હિંદી કર્મચારીનો આ બાબતમાં મારા પર પત્ર આવ્યો છે. તે અહીં ઉતારું છું. યંગ ઇન્ડિયાના વાચકો એ વાંચીને રાજી થશે :^૨

૧. મૂળ પત્રનો અંગ્રેજી અનુવાદ યંગ ઇન્ડિયાએ કરેલો તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે.

૨. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી. પત્ર લખનાર એક સ્ટેનોગ્રાફર હતો. એણે લખ્યું હતું કે પોતે ખાદી પહેરે છતાં તેના યુરોપિયન માલિકોએ એની સામે વાંધો લીધો નહીં, એટલું જ નહીં પણ એના યગારમાં અને શ્રેડમાં વધારો જ કરતા ગયા.

આ રીતે ઉદાર દૃષ્ટિ દાખવવા બદલ એ યુરોપિયન પેઢીને હું ધન્યવાદ આપું છું, કેમ કે અસહકાર ત્યારે પુરબહારમાં હતો અને કેટલાયે યુરોપિયનો ખાદીના પોશાકને હિંસક ઈરાદા સાથે સંકળાયેલો માનતા હતા ત્યારે, તેઓ પૂર્વગ્રહથી દોસ્વાઈ ન ગયા એમાં એમને પક્ષે કાંઈક વિશેષ હતું એ નિર્વિવાદ વાત છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૨-૪-૧૯૨૬

૪૦૩. નાજીકલાલ નંદલાલ ચોકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

ગુરુવાર, બીજી ચૈત્ર સુદ ૧૦, [એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈશ્રી ૫ નાજીકલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. હું કાંઈ મોતીની આશા છોડું એવો છું જ ક્યાં? પણ મોતીમાં આજસ છે એ આજસ ગમે તેમ કરીને કઢાવવા ઈચ્છું છું અને મારા વીનવવાથી નહીં કાઢે તો પછી તમે શિક્ષક તો છો જ. એટલે તમારા હાથમાં નેતરની લાકડી મૂકવી પડશે. અને નેતરની લાકડીથી બસ નહીં થાય તો તમારા જ જિલ્લામાં બળદને હાંકવાના આણીવાળા પરોણા મેં જોયા છે. એ પરોણા તમને ભેટ તરીકે મોકલી દઈશ. પણ મોતીએ આજસને તો કાઢ્યે જ છૂટકો છે. અક્ષર સુધાર્યે છૂટકો છે. લક્ષ્મી ઉપર જે કાગળ લખ્યો હતો તેમાંના અક્ષર તો જાણે માખીના ટાંગા. મોટીબહેન નાની બહેનને એવો જ પદાર્થપાઠ આપે ના? એ કેમ પરવડે? આ પ્રકરણ અહીં પૂરું કરું છું.

મારે હવે મસૂરી નથી જવાનું એટલે વેલાંબહેને ભ્રમણ કરવાનું હમણાં અટકાવ્યું છે. વળી આનંદી માંદી પડી છે. તેથી પણ ન નીકળાય. લક્ષ્મીદાસ પરમદિવસે જ આવ્યા. એથી જો બની શકે તો કાં તો તમે બંને હમણાં આવો, અથવા મોતી વિના ચલાવી શકાય તો તેને મોકલી દો અને પછી તમે આવો અથવા તમે છૂટા થાઓ ત્યારે અહીં આવો. જેમ તમને ફાવે તેમ કરજો. તમારી તબિયત સુધરી ગઈ એ મારે સારું તો વધામણી છે. આજે આટલું જ. આ કાગળ તમારે બંનેને સારું છે.

લિ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૭

૧. મસૂરી જવાનું બંધ રહ્યાના ઉલ્લેખ પરથી વર્ષ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૪૦૪. ઍગ્રિકલ્ચરલ કમિશન વિશે મુલાકાત

અમદાવાદ,

એપ્રિલ ૨૨, ૧૯૨૬

નામદાર ગવર્નરને મળવા માટે તેમને મોકલાયેલા આમંત્રણ સંબંધમાં એક અખબારી પ્રતિ-
નિધિએ લીધેલી મુલાકાતમાં શ્રી ગાંધીએ કહ્યું :

મારે આજું કહેવાનું નથી, કારણ કે શાહી કમિશનને સોંપવામાં આવેલાં કામનો મેં અભ્યાસ
કર્યો નથી, તેમ મેં એમાં ચિત્ત પરોવ્યું નથી. હું ચુસ્ત અસહકારી હોવાથી, સરકાર જે અનેક
કમિશનો અને કમિટીઓ નીમે છે તે શું કરે છે તે જાણવામાં સ્વાભાવિક રીતે જ હું રસ લેતો
નથી. ખુદ ખેતીના વિષયમાં મને અવશ્ય રસ છે, અને તે એટલે સુધી કે ખેતીનું મને આજું
જ્ઞાન નહીં હોવા છતાં હું મારી જાતને ખેડૂત કહેવડાવવામાં આનંદ માનું છું. એટલે જ નામદાર
ઍકિંગ ગવર્નર સાહેબ મને ખેતી અંગેના વિષયોની અનોપચારિક ચર્ચા કરવા બોલાવશે, તો
હું મારા વિચારો જરૂર એમને જણાવીશ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૩-૪-૧૯૨૬

૪૦૫. ફ્રેડ કેમ્પબેલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

મારા વહાલા નવજવાન દોસ્ત,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારી ઈચ્છા પૂરી કરવા હું તો તૈયાર છું, પણ તમે એવી માગણી
કરી છે જે સંતોષવી લગભગ અશક્ય છે. તમને અંગ્રેજીમાં પત્ર લખી શકે તેવો ૧૬ વરસનો
છોકરો હું મેળવી શકું તેમ નથી, કારણ એટલું જ છે કે એવા છોકરાની માતૃભાષા તો કોઈ
ભારતીય ભાષા જ હોવાની. સ્પેનિશ ભાષામાં લખવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી. અલબત્ત, કેટલાંક
અંગ્રેજ બની ગયેલાં હિંદી કુટુંબો છે, જ્યાં બાળપણથી જ અંગ્રેજી શીખવાય છે. પણ આવો
કોઈ છોકરો શોધી કાઢવા માટે તો મારે તમારો કાગળ લઈને ઘેર ઘેર ફરવું પડે. મને ખાતરી
છે કે મારી પાસે આવું કામ કરાવવાનું તો તમે નહીં જ ઈચ્છો, તેમ એવી અપેક્ષા પણ તમે
મારી પાસેથી નહીં રાખો. પણ જો તમારે એવી કોઈ પ્રૌઢ ઉંમરની વ્યક્તિ સાથે પત્રવ્યવહાર
શરૂ કરવો હોય કે જે એક નવજવાનની તાજગીથી લખી શકે તો કદાચ એ મારાથી બનશે.

સર્વ શુભેચ્છાઓ સહિત,

તમારો સહૃદયી

ફ્રેડ કેમ્પબેલ, એસ્ક્વાયર

૭૭૦૧, મેઈન સ્ટ્રીટ

કન્સાસ સિટી, મો., યુ. એસ. એ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૪૪

૪૦૬. રોમાં રોલાંને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

આ પત્ર મારા એક જિગરજન દોસ્ત અને સાથી પંડિત જ્વાહરલાલ નેહરુની ઓળખાણ કરાવવા લખ્યો છે. તેઓ તેમનાં પત્નીને લઈને ત્યાં આવ્યા છે. એમનાં પત્નીને ક્ષયરોગ થયેલો છે. સ્વાભાવિક રીતે જ મારા મિત્રને આપની ઓળખાણ કરવાનું અને આપના પ્રત્યે આદર દર્શાવવાનું ગમશે. મને ખાતરી છે કે આપ એમની અને એમનાં પત્નીની સાથે મિત્રભાવ રાખશે.

મિસ સ્વેડને અહીં અમે મીરાંબાઈ કહીએ છીએ. તે બહુ સરસ રીતે ગોઠવાઈ ગઈ છે અને ખૂબ જ મઝામાં છે. અમે ઘણી વાર આપને યાદ કરીએ છીએ અને આપને વિશે તથા આ વર્ષની આખરે, આપની આ દેશમાં આવવાની સંભાવના વિશે વાતો કરીએ છીએ. આ મુસાફરીનો શ્રમ સહન કરી શકે એવી આપની તબિયત છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી.

આપનો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રી રોમાં રોલાં

વિલા ઓલ્ગા

વિલેન્ડ્યુવ

(વેન્ડ)

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૬૭

૪૦૭. જવાહરલાલ નેહરુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય જવાહરલાલ,

દર અઠવાડિયે હું તમને પત્ર લખવા વિચારું છું અને દર અઠવાડિયે એમ કરવામાં હું નિષ્ફળ નીવડ્યો છું. પણ આ અઠવાડિયું તો મારે ન જ જવા દેવું જોઈએ. પ્રતિયોગી સહકારના હિમાયતીઓ સાથે પિતાશ્રી અહીં આવ્યા હતા ત્યારે તેમની પાસેથી મને તમારી છેલ્લામાં છેલ્લી ખબર મળી હતી. થયેલી સમજૂતીનું લખાણ તમે જોયું હશે.

હિંદુઓ તથા મુસલમાનો એકબીજાથી વધુ ને વધુ વેગળા જતા જાય છે. પણ એથી હું અસ્વસ્થ થતો નથી. મને તો લાગે છે કે, પાછળથી તેમને સૌને ખૂબ જ નજીક લાવવા માટે જ એ જુદાઈ વધે જાય છે.

કમલાને ત્યાં ફાયદો થતો હશે એવી આશા રાખું છું.

તમારો
બાપું

[મૂળ અંગ્રેજી]

એ બન્ચ ઓફ ઓલ્ડ લેટર્સ, પા. ૪૬

ભાષાંતર : કેટલાક જૂના પત્રો, પા. ૫૩

૪૦૮. પરિપત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

એવો સમય આવ્યો છે કે દક્ષિણ ઈલાકામાં આવેલી હિંદી પ્રચાર ઓફિસને એક ટ્રસ્ટ તરીકે ચલાવવી જોઈએ. અને પંડિત હરિહર શર્મા સાથે મસલત કર્યા પછી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે ટ્રસ્ટીઓમાં એ ઈલાકાના થોડાક હિંદીપ્રેમીઓ પણ હોવા જોઈએ. હું નીચે લખેલાં નામો સૂચવું છું :

શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર

શ્રીયુત કોંડા વેંકટપૈય્યા ગારુ

શ્રીયુત ચ. રાજગોપાલાચારી

શેઠ જમનાલાલ બજાજ

શ્રીયુત હરિહર શર્મા

શ્રીયુત દ્વીકેશ શર્મા

શ્રીયુત સત્યનારાયણ

૧. જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

આ ઉપરાંત સાહિત્ય સંમેલનવાળા જે કોઈ નામ ઉમેરવા માગે તો એમના તરફથી એક વ્યક્તિ વધારે. આશા છે કે આપનું નામ ટ્રસ્ટમાં રાખવામાં આવે તેમાં આપને વાંધો નહીં હોય.

આપનો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૦

૪૦૯. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રધાન મંત્રીને પત્ર

સાબરમતી,

એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

મહાશય,

તમારો તાર મને મળ્યો જ હતો અને મેં જવાબ પણ આપ્યો હતો. હું આશા રાખતો હતો કે સંમેલન તરફથી કોઈક અહીં આવી જશે. પંડિત હરિહર શર્મા બેત્રણ દિવસથી અહીં છે. એમની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે દક્ષિણ પ્રાંતમાં હિંદીના પ્રચાર માટે આપણે એક ટ્રસ્ટ બનાવવું અને એ કામના વહીવટી તંત્રને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા સાથે એને હસ્તક રાખવું. એમ કરવાથી આજની અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અંત આવશે અને પ્રચારકોને વધારે ઉત્કટ પ્રયાસ માટે પ્રોત્સાહન મળશે. આ દૃષ્ટિથી મેં એક પત્ર^૧ લખ્યો છે. તેની નકલ આ સાથે બીડું છું. આ બાબતમાં હું તમારો અભિપ્રાય જાણવા માગું છું. જે મારી સાથે કંઈ વાત કરવાની જરૂર લાગે તો તમે આવી જશો, અથવા કોઈકને મોકલશો. મારું મસૂરી જવાનું મોકૂફ રહ્યું છે.

તમારો

પ્રધાન મંત્રી

હિંદી સાહિત્ય સંમેલન

પ્રયાગ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૨

૪૧૦. જી. એ. નટેસનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

આ સાથે મિસ રાસેનગ્રેનનો એક લેખ મોકલું છું. એ લેખ એમણે યંગ ઇન્ડિયા માટે મોકલ્યો છે. એ છાપવાનો મારો વિચાર નથી, કેમ કે એમ કરવાથી એક નૂનો વિવાદ^૧ ફરીથી જાગવા સંભવ છે. એ બાબતમાં લગભગ એકેએક હિંદવાસીએ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધી દીધેલો છે. એ બહેન લખે છે કે જો હું એ લેખ ન લઉં તો તે મારે તમને ઇન્ડિયન રિવ્યૂમાં છાપવા માટે મોકલવો. તમે લેખિકાને કદાચ ઓળખતા હશો.

એની એક નકલ મેં ટાઈપ કરાવી છે તે તમને મોકલું છું.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ ૩ પાનાં

શ્રીયુત જી. એ. નટેસન

સંપાદક, ઇન્ડિયન રિવ્યૂ

જી. ટી. મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૮૬

૪૧૧. એડા રાસેનગ્રેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મોકલેલો લેખ મારે ન જ છાપવો જોઈએ. લગભગ દરેક હિંદવાસી માને છે કે ઈંગ્લંડ દોષિત છે અને એ આફતકારક લડાઈ માટે જવાબદાર છે. હવે એ નૂના વિવાદને કશા કારણ વિના હું ફરીથી ઉખેળવા માગતો નથી.

તમારા લખવા પ્રમાણે તમારા લેખની નકલ મેં શ્રી નટેસનને મદ્રાસ મોકલી આપી છે. તમારું કાર્ડ યંગ ઇન્ડિયાના મેનેજરને આપ્યું છે.

તમારો સહૃદયી

મિસ એડા રાસેનગ્રેન

રો, લિડિંગો વિલાસ્ટાડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૬૬

૧. ન્યુઓ આ પછીનો લેખ.

૪૧૨. મૌલાના શૌકતઅલીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

પ્યારા દોસ્ત અને ભાઈ,

હું દિલ્હી ન આવ્યો તે માટે તમે મને જરૂર માફ કરશો એમ માનું છું. મને પણ લાગ્યું અને પંડિતજી અને શ્રીમતી નાયડુ બંને સંમત થયાં કે કાનપુરના ઠરાવની વિરુદ્ધ જઈને મને અમદાવાદ છોડવાની ફરજ ન પાડવી જોઈએ.

હકીમજી ઉપરનો મારો પત્ર તમે વાંચ્યો છે. એનાથી સારી સલાહ મારાથી આપી શકાય તેમ નહોતું. આશા છે કે બધું નિર્વિઘ્ને પાર ઊતર્યું હશે.

તમારો રૅટિયો સમરાવ્યો હતો. તે ગઈ કાલે યશવંતપ્રસાદ સાથે મુંબઈ ગયો છે. ત્યાંથી તમને પહોંચાડવામાં આવશે.

તમારો

મૌલાના શૌકતઅલી
દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૮૮

૪૧૩. એન. એસ. વરદાચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ વરદાચારી,

તમારો પત્ર મળ્યો હતો. ગણેશનને લખેલા પત્રની નકલ આ સાથે બીડું છું. એ દરખાસ્ત પર તમે તમારી મેળે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરો. જો તમે મદ્રાસમાં ન રહી શકો તો તો બેશક એ દરખાસ્ત નકામી છે. તમે તમારી પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રની વધારેમાં વધારે નજીક રહી શકો એ હેતુથી મેં એ દરખાસ્ત મૂકી છે. જો શક્ય જ હશે તો હું તમને અહીં આટલે દૂર આવવાની તસ્દી આપવા માગતો નથી.

બિડાણ ૧

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એન. એસ. વરદાચારી
ઈરોદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૮૯

ગાં. ૩૦-૨૨

૪૧૪. જમનાલાલ ખન્નજને પત્ર

સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૩, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાલાલ,

આણ્ણા^૧ અહીં આવ્યા છે. અને આજે જાય છે. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની સાથે હજી અઘડો ચાલ્યા કરે છે. હવે તો એવો વિચાર કર્યો છે કે એનું પણ ટ્રસ્ટ કરી નાખવું. એ વિશે મેં કાગળ^૨ લખ્યો છે. એની નકલ તમને આણ્ણા આપશે. લેજે. ટ્રસ્ટીઓ વિશે કંઈ સૂચના કરવી હોય તો કરજે. ટ્રસ્ટીમાં ત્રણ પ્રચારકોને પણ રાખ્યા છે. અને એ ઈષ્ટ છે. તેઓએ તો જીવનભર હિંદી પ્રચારનું જ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. એટલે તેઓને ટ્રસ્ટીમાં રાખવા એ ઠીક છે. જે પૈસા આપવાનો નિશ્ચય આણ્ણાની સાથે થયો છે તે પૈસા કેટલા હપતામાં આપવા એ તેની પાસે બેસીને વિચારી લેજે. એટલે તેને પણ તકલીફ નહીં અને તમને પણ વિચારવાનું ન રહે. મુકરર કરેલી મુદતે પૈસા એને મળ્યા જ કરે. હિસાબની બાબત આણ્ણાને જે પૂછવું હોય તે પૂછજે. હિસાબ હું જોવાનો નથી. ઓડિટર વિશે આણ્ણાની કલ્પના છે તે તમારી પાસે મૂકશે. મોટા ટ્રસ્ટ વિશે હું વિચારી રહ્યો છું. આપણા હાથે ચાલતા બધા ખર્ચનો હિસાબ પણ આપણે નિયમસર બહાર પાડ્યા જ કરવા એ પણ મને આવશ્યક લાગે છે. આજ લગી પૈસાનો લોભ કરવા ખાતર એ વસ્તુ ઉપર મેં બહુ ભાર નથી મૂક્યો. હું જાણું છું કે હિસાબ બહાર પાડતાં છતાં મેલાં કામ હોઈ શકે છે. એટલે આપણા કાર્યકર્તાઓની પ્રામાણિકતા ઉપર જ આધાર રાખ્યો છે. પણ પ્રગટ કરવામાં જે કંઈ સુરક્ષિતતા છે તેનો આપણે લાભ લઈ લેવો જોઈએ. નાનાં નાનાં ટ્રસ્ટ તો કેટલાંયે પડ્યાં છે જેનું મને પણ ભાન નથી રહ્યું. એ વસ્તુઓ તે તે વખતે રીતસર પ્રગટ થઈ હોત તો કેવું સારું એમ થયા જ કરે છે. પણ હવે તો થવાની જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૧

૪૧૫. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના સવાલ વિશે નિવેદન

અમદાવાદ,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓના સવાલનો એખલાસભરો ઉકેલ લાવવા માટે એક પરિષદ ભરવાની હિંદ સરકારની દરખાસ્તનો ત્યાંની સંઘ સરકારે સ્વીકાર કર્યા સંબંધી તાજેતરમાં થયેલી જાહેરાત વિશે શ્રી ગાંધીએ એસોસિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિને નીચેનું નિવેદન આપ્યું છે :

દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા સમાચાર નિઃસંદેહ આવકારદાયક છે. એનાથી હિંદી વસાહતીઓને થાક ખાવાનો સમય મળ્યો છે. એટલે આ સુખદ પરિણામ માટે તમામ પક્ષો, એટલે કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સંઘ સરકાર, હિંદ સરકાર અને હિંદી વસાહતીઓ, પોતાની પીઠ થાબડી શકે છે. મને

૧. હરિહર શર્મા.

૨. ન્યૂઓ "પરિપત્ર", ૨૩-૪-૧૯૨૬.

લાગે છે કે આનો ખરો યથા મિ. સી. એફ. ઓન્ડૂઝને ઘટે છે, કેમ કે એમની સતત મથામણ, નિષ્કાભરી જાગૃતિ અને પરિસ્થિતિના વિગતવાર અભ્યાસ વિના, તથા પોતે ઉપાડેલા કાર્ય પ્રત્યે અસાધારણ શ્રદ્ધા વિના, આવું શુભ પરિણામ આવી શક્યું ન હોત.

જે સંઘ સરકારે મૂકેલી શરત પાછળની દાનત સાફ હોય તો હિંદ સરકારે કરેલા એના સ્વીકાર સામે બહુ વાંધો નથી. તેઓ જેને પાશ્ચાત્ય જીવનધોરણ કહે છે તેનું ન્યાયી અને વાજબી સાધનો વડે રક્ષણ કરવાનો સંઘ સરકારને અવશ્ય અધિકાર છે. પરંતુ આરોગ્યસેવા અને આર્થિક બાબતો વિશેના કાયદા જ માત્ર માન્ય રાખી શકાય તેવાં ન્યાયી અને વાજબી સાધનો છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં, દાખલા તરીકે, હિંદી વકીલોએ યુરોપિયન વકીલો સાથે સરખા દરજ્જાના નાતાથી હરીફાઈ કરવી જોઈએ અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી કોઈ હિંદી વકીલ એનાથી જુદી રીત અખત્યાર કરતો નથી. પરંતુ મને જાણવા મળ્યું છે કે એમના પ્રત્યે પણ ભેદભાવભર્યો વર્તાવ રાખવામાં આવે છે. પેડિસન ડેપ્યુટેશનને મેં સહકાર આપ્યો નથી તેમ છતાં મારે કબૂલ કરવું પડશે કે એણે સારું કામ કર્યું છે. હું માનું છું કે આ ડેપ્યુટેશને એવી શોધ કરી છે કે રજિસ્ટ્રાર પાસે કામ માટે જતા સુપ્રિમ કોર્ટના કારકુનો પણ ગોરી ચામડીના જ હોવા જોઈએ એવો શિરસ્તો છે. ન્યાયી અને વાજબી સાધનો વડે પાશ્ચાત્ય જીવનધોરણ સુરક્ષિત રાખવાનો અર્થ જે આ જ થતો હોય તો પરિપદ અંગે સંઘ સરકારે મૂકેલી શરત ખતરનાક છે. પણ હું તો આશાવાદી છું. એ શરત જેવી દેખાય છે તેવા સ્વરૂપે હું એને સ્વીકારી લઉં છું અને હિંદ સરકાર જે એનો સાવધાનીથી ચોક્કસ અર્થ કરાવવા આગ્રહ રાખશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે. જે આખરી અને માનભર્યું સમાધાન કરાવવું હોય તો હું આશા રાખું છું કે હિંદ સરકાર તેમ જ હિંદની જનતા, પોતાની તકેદારી ઢીલી પડવા દેશે નહીં.

હવે પરિપદ ભરવાનું નક્કી થયું છે, એટલે હિંદુસ્તાનને એવી આશા રાખવાનો અધિકાર છે કે બિલમાંથી ઉદ્ભવતા તમામ પ્રશ્નો ઝીણવટથી તપાસી તેનો વાજબી નિકાલ કરવામાં આવશે. આ પ્રશ્નની ગમે તેટલી બારીક તપાસ થાય તેથી હિંદી વસાહતીઓએ જરા પણ ગભરાવાનું નથી. હું તો એવું ભવિષ્ય ભાખવાનું સાહસ કરું છું કે તપાસને અંતે એટલું જરૂર સાબિત થશે કે હિંદીઓનો જે કોઈ ગુનો હોય તો તે માત્ર એટલો જ છે કે તેઓ એશિયાઈઓ છે અને એમની ચામડી વિવિધરંગી છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી લોકો છૂટથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઊતરી આવે છે એ માન્યતા ૧૯૧૪માં પૂરેપૂરી નાબૂદ કરવામાં આવી ત્યારે જ આર્થિક પ્રશ્ન પતી ગયો હતો. પ્રવર સમિતિ સમક્ષ રજૂ થયેલા આંકડાઓએ નિઃસંશય સાબિત કરી આપ્યું છે કે હિંદી વસાહતીઓનું સંખ્યાબળ ઘટતું જાય છે, જ્યારે ગોરા વસાહતીઓનું સંખ્યાબળ વધી રહ્યું છે. હિંદીઓની મિલકતની નહીં જેવી કિંમત અને યુરોપિયનોની મિલકતોની હદ બહાર વધેલી કિંમત વચ્ચે સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી. હિંદીઓનાં વેપાર કરવાનાં લાઈસન્સોની સંખ્યા પણ દરેક જગ્યાએ ઘટી રહી છે.

જે દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજપુરુષો હકીકતોને ઈમાનદારીથી તપાસશે તો એમને જણાશે કે હિંદી વસાહતીઓ સામે ફરિયાદ કરવાનું કોઈ કારણ નથી. પરંતુ અત્યારની પળે હું અગાઉથી બધું બોલી નાખવા માગતો નથી, તેમ ટીકા પણ કરવા ઈચ્છતો નથી. અત્યારે તો હું માત્ર

રાહતની અને આભારની લાગણી જ અનુભવું છું. જનરલ હર્ટઝોગ અને ડૉ. મલાન પરિસ્થિતિને પહોંચી વળ્યા છે તે બદલ હું એમને મારા તરફથી ધન્યવાદ પાઠવું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ફોરવર્ડ, ૨૫-૪-૧૯૨૬

૪૧૬. અબ્બાસ તૈયબજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

પ્યારા ભરૂર,^૧

તમારો પત્ર મળ્યો. ત્યાં જીવન નિષ્પ્રાણ બની ગયેલું જણાતું હોય, તોપણ તમે તો એ નિષ્પ્રાણ ખોળિયામાં નવો પ્રાણ પૂરવા માટે નવજીવાનનો ઉત્સાહ લઈને ગયેલા છો, એટલે તમારા આશાવાદનો ચેપ રામદાસને જરૂર લાગશે. તમે કેટલી ખાદી વેચો છો એનું બહુ મહત્ત્વ નથી. પણ તમે જે રીતે આ કામ ઉપાડ્યું છે અને આ ભર ઉનાળામાં જે રીતે વૈતરું કરી રહ્યાં છો તે જોઈને હું તો છક જ થઈ ગયો છું. ઈશ્વર તમને હેમખેમ રાખે અને તમારી મહેનતને યથા અપાવે. મસૂરી જવું કે નહીં તે નક્કી કરવા ચિઠ્ઠી નાખવામાં આવી હતી. એને પરિણામે જવાનું બંધ રહ્યું છે. જ્યારે કોઈ સિદ્ધાંતનો સવાલ ન હોય અને નિર્ણય થઈ શકતો ન હોય, ત્યારે આ રીતે ચિઠ્ઠી નાખીને હું ઈશ્વરની મરજી જાણી લઉં છું. આ પદ્ધતિ મને બહુ માફક આવી ગઈ છે. એનાથી સમય અને શક્તિનો ઘણો બચાવ થાય છે.

તમારો
મો. ક. ગાંધી

શ્રી અબ્બાસ તૈયબજી

રાષ્ટ્રીય શાળા

વઢવાણ સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૫૫૩

૧. ગાંધીજી અને તૈયબજી એકબીજાને આ શબ્દ વડે સંબોધન કરતા.

૪૧૭. એક્સેલ એફ. નુડસેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે અહીં આવ્યા હતા તે મને યાદ છે. જે તમારે મારી અંગ્રેજી આત્મકથાનો અનુવાદ કોઈ મેંગેજિન માટે કરવો હોય, તો કશી હરકત સિવાય તમે તે કરી શકો છો. પણ જે એ અનુવાદ તમારે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવો હોય તો વાત જરા મુશ્કેલ છે, કારણ કે એનો પૂરેપૂરો કૉપીરાઈટ મેળવવા મેકમિલન કંપની અત્યારે વાટાઘાટ ચલાવી રહી છે. એનું જે થાય તે ખરું, પણ આ માટે ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી, કેમ કે આત્મકથા પૂરી થતાં હજી થોડો સમય લાગશે.

તમારો સહૃદયી

એક્સેલ એફ. નુડસેન ઓસ્કવાયર

શાંતિગેહ

કોડાઈકનાલ

મદ્રાસ જિલ્લો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી: એસ, એન. ૧૯૪૯૫

૪૧૮. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણ,

તમારા અગાઉના પત્રો મળ્યા હતા. એમાંના એક પત્રમાં તમે લખ્યું હતું કે તમે ફરીથી પત્ર લખવાના છો. એટલે એ બધા પત્રોની પહોંચ મેં લખી નહોતી.

ક્ષયરોગના દરદી સંબંધી સદ્ગત હનુમંતરાવને મેં લખેલા પત્રનો જવાબ મને મળ્યો હતો. એ ભાઈ જવા તૈયાર નહોતા, એટલે એટલી જ ખબર આપવા ખાતર તમને પત્ર લખવાની મને જરૂર લાગી નહોતી.

તમારો કાર્યક્રમ સમજ્યો છું. તમે જે મહત્વાકાંક્ષી કાર્યક્રમ ઘડ્યો છે તે જોતાં તમારી પાસે કાર્યકરો બહુ ઓછા છે એમ હું માનું છું. એટલે મારી તમને સલાહ છે કે સંભાળીને પગલું ભરો. અત્યારે ત્યાં તમે કેટલા કાર્યકરો છો? તમે લખો છો કે રુસ્તમજીનાં નાણાંમાંથી તમને ૩,૦૦૦ રૂપિયા મળ્યા છે. તો એનું શું કરવાના છો? એ રૂપિયા તમે ન વાપરી શકો? એ જે હોય તે, હું ઈચ્છું છું કે તમે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના એજન્ટ સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કરો. એ તમારે ત્યાં આવીને તમારું કામ જોઈ જાય, પછી જે એ તમારી અરજીને ટેકો આપતા

હોય તો અરજી એમની મારફતે મોકલો. તે પછી તમારે જોઈતા પૈસા મેળવી આપવાનું કદાચ મારે માટે સહેલું થઈ પડશે.

એ અરજીમાં તમારી જરૂરિયાતો, તમારા ભાવિ કામની અપેક્ષા, તમારી પાસેના કાર્યકરોની સંખ્યા વગેરે તમામ વિગતો લખવી. દરમ્યાન, તમે જે દસ હજાર રૂપિયા ઉઘરાવવા માગો છો તે કામ આગળ ધપાવો. કારણ કે જો એ બાબતમાં તમે પ્રગતિ કરી શકશો, તો તમારે જોઈતી વધારાની મદદ મેળવી આપવાનું મારે માટે વધારે સુગમ થશે. હવે મારું કહેવું સ્પષ્ટ સમજાયું?

તમે લખો છો કે આશ્રમવાસીઓનું ભોજનખર્ચ મહિને ૬ રૂપિયા આવે છે. તો આહારનું પ્રમાણ અને અત્યારના બજારભાવ મને લખી મોકલો. પ્રમાણ એટલે કે દરેક જણને શું શું અને કેટલું કેટલું આપવામાં આવે છે તે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. વી. કૃષ્ણ
નેલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૬

૪૧૯. જી. સ્ટેનલી જોન્સને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો, સાથે તમારા છાપાની એક નકલ મળી, જે નહીં.

આ છાપું અકવાડિક છે કે માસિક? મને મળેલી નકલમાંથી આ વિગત જાણવા મળતી નથી. મને જરા ફુરસદ મળશે કે તરત હું તમને કંઈક લખી મોકલીશ, પણ તે આ પત્રનો જવાબ મળ્યા પછી જ.

હું મસૂરી જવાનો હતો, પણ મને ત્યાં મોકલવા ઈચ્છતા મિત્રોએ હવે પોતાનો આગ્રહ છોડી દીધો છે અને મને આશ્રમમાં જ રહેવા દીધો છે. હું આશ્રમમાં તમારા આવવાની રાહ જોઈશ અને આશા રાખીશ કે તમે અમારી સાથે રહેશો, પછી ભલે તે થોડા સમય માટે હોય. તમે મને નહોતું કહ્યું કે પહેલાં તમે આશ્રમમાં એકબે દિવસ રહી ગયા છો? કોઈ કારણે જુલાઈ માસમાં હું આશ્રમમાં ન હોઉં તોપણ હું આશા રાખું છું કે તમે આવશો જ. વિશ્વ વિદ્યાર્થી પરિષદ માટે મારે ફિલ્લોન્ડ જવું પડે એવો બહુ જ થોડો સંભવ છે. 'બહુ થોડો સંભવ' કહેવાનું કારણ એ છે કે આ બાબત વાતચીતના તબક્કાથી આગળ વધી નથી.

તમારો સહૃદયી

જી. સ્ટેનલી જોન્સ

સીતાપુર, યુ. પી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૭

૪૨૦. સતીશચંદ્ર મુકરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

મિસ ઓડગર અને બીજા મિત્રોની સહીવાળું પેમ્ફલેટ હવે મેં વાંચી લીધું છે. એની સામે કશો વાંધો લઈ શકાય તેમ નથી. પરંતુ “યુદ્ધ નાબૂદ કરવાના” હેતુથી તરેહ તરેહના પ્રચાર દ્વારા લોકમત કેળવવાના ઉદ્દેશવાળી સંસ્થાની ઉપયોગિતા વિશે હું શંકાશીલ છું. હાલના સમયમાં એવા પ્રચારનો આપણા દેશમાં ખરું જોતાં કશો અર્થ નથી.

અમેરિકાના ફેલોશિપ ઓફ રિકન્સીલિયેશન [સુલેહ મંડળ] તરફથી મારા પર ફરી ફરીને પત્રો આવતા રહ્યા છે. હજી પણ એમની સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલુ છે. પણ હું એ સંસ્થામાં જોડાયો નથી, કેમ કે મને દેખાય છે કે એમાં જોડાવું એ મારે માટે હાંસીપાત્ર થાય એમ છે. ઉંદર પકડવાનું બંધ કરવાના ઉદ્દેશથી બિલાડીઓ ભેગી મળીને કોઈ સંસ્થા ચલાવતી હોય તેમાં એક ઉંદર જોડાય તે કોઈ રીતે વાજબી ગણાય ખરું? એટલે આપણે આપણું સ્થાન ઓળખી વિશ્વશાંતિ માટે “મનમાં જ પ્રાર્થના કરીએ” એટલું બસ છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૮

૪૨૧. કે. ડી. મેથ્યુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈશ્રી,

તમારો રસપ્રદ પત્ર મળ્યો. હું ચોક્કસપણે માનું છું કે અધ્યક્ષે સૂચવ્યું છે તે રીતે તમે તમારો ઠરાવ ફેરવી ન શકો. કારણ કે તમે તો દેવસ્વોમ માર્ગો જ બધી જ્ઞાતિઓ અને સંપ્રદાયોના લોકો માટે કશી રોકટોક વિના ખુલ્લા મૂકવા માગો છો. શું તમે ખુદ મનાઈ કરતા નિયમને જ રદ કરવા અથવા સુધારવા માટે ઠરાવ ન લાવી શકો? જે આ ઠરાવ પેશ ન થઈ શકે અને તમને બીજા સભ્યોનો ટેકો મળતો હોય તો તમે બધા ભેગા થઈને વિરોધરૂપે રાજીનામું આપી શકો અને તમારી તરફેણમાં લોકમત કેળવતા રહી ફરીથી ચૂંટણીઓ લડી શકો. આ રસ્તા ખુલ્લા મુકાવવા માટે સરકારને એક અરજી મોકલવાનો પણ પ્રબંધ તમારે કરવો જોઈએ. બીજું, કહેવાતા અસ્પૃશ્ય જૂથના ન હોય એવા થોડાક બહાદુર અને પરોપકારી માણસો જે તમને મળી જાય, તો તેમણે અસ્પૃશ્યોને પોતાની પાછળ રાખીને એ રસ્તાઓ પર નીકળવું જોઈએ અને જે પરિણામ આવે તે સહી લેવું જોઈએ. પણ સર્વાર્થ હિંદુઓના મોટા ભાગના લોકોનો મત તમારે પક્ષે હોય તો જ તમારે આ પ્રમાણે કરવું. સર્વાર્થ હિંદુઓનો આ રીતે તમને ટેકો ન

હોય, તેમ છતાં વારંવાર કષ્ટ વેઠ્યા કરવામાં જેમને આનંદ આવતો હોય એવા માણસો જે તમારી પાસે હોય તોપણ તમે સત્યાગ્રહ કરી શકો છો. જે એટલું બલિદાન આપવાનું શક્ય ન હોય અથવા સુધારકો ઠેક સુધી અહિંસક રહેવાની ખાતરી ન થતી હોય, તો તો અસ્પૃશ્યોની વચ્ચે રહી મૂંઝું કામ કરવું અને એમનું ચારિત્ર્ય સુધારવામાં મદદ કરીને એમની પ્રતિષ્ઠા વધારવી એટલાથી જ સંતોષ માનવો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. ટી. મેથ્યુ

ધારાસભાના સભ્ય

કોચીન રાજ્ય

કોચીન

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૯

૪૨૨. શંકરન્ નામ્બુદ્રીપાદને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારી સામે ગંભીર ફરિયાદ આવી છે કે થોડા દિવસ પહેલાં ત્રિવેન્દ્રમમાં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ અંગે મળેલી એક સભામાં હિંસા ઉશ્કેરી તમે એવું બોલ્યા હતા કે સુધારાના વિરોધીઓને તો હિંસા જ ઠેકાણે લાવી શકે તેમ છે. તમારા જે ભાષણમાંથી થોડાં આવરણો મને મોકલવામાં આવ્યાં છે તે, કહે છે કે, આખું જ શબ્દશઃ લખી લેવામાં આવ્યું છે. આ ફરિયાદમાં કશું તથ્ય છે કે કેમ તે મને જણાવશો તો આભાર થશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત શંકરન્ નામ્બુદ્રીપાદ

કોપરટુ ઈલ્લમ

કોટ્ટાયમ

ઉત્તર ત્રાવણકોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૦

૪૨૩. શંકરલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

પ્રેમ મહાવિદ્યાલય વિશે તમારો પત્ર મળ્યો. પ્રોફેસર એ. ટી. ગિદવાણી સાથે મારે વાત થઈ હતી. હું માનું છું કે તમે એમને સારી રીતે ઓળખો છો. તેમને મહિને ૨૫૦ રૂપિયા જોઈશે. જો તમારે એમને રાખવા હોય, તો અલબત્ત વિગતો નક્કી કરવી પડશે. પ્રોફેસર ગિદવાણી તમને અનુકૂળ આવશે કે નહીં તે વહેલી તકે મને જણાવશો.

તમારો સહૃદયી

લાલા શંકરલાલ
દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૧

૪૨૪. રામદત્ત ચોપડાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું પોતે બળિયાની રસી મુકાવવાનો કટ્ટર વિરોધી છું. પણ આ એવી બાબત છે જેમાં દરેક જણે પોતાની મેળે જ નિર્ણય કરવો જોઈએ, બીજાના વિચારો પ્રમાણે જ માત્ર ચાલવું ન જોઈએ. કેમ કે આખરે તો કેટલીક વાર એ જીવનમરણનો પ્રશ્ન બની જવાનો સંભવ છે. બળિયામાંથી કે એથીયે ખરાબ બિમારીમાંથી રસી મૂકવાથી કોઈ પણ બચી શક્યું નથી એમ તો ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. એટલે જ કોઈ બળિયા ન ટંકાવે તે સ્પષ્ટ રીતે એવું સમજીને એમ કરે કે એમાં પોતે પોતાને માટે તથા પોતાનાં બાળકો માટે બળિયાથી કદરૂપા બનવાનું અને મૃત્યુને ભેટવાનું સુધ્ધાં જોખમ ખેડી રહ્યો છે. સાથે એ પણ સાચું છે કે રસી મુકાવવાથી બળિયા નહીં જ નીકળે એવી પાકી ખાતરી કોઈ આપતું નથી. એટલે કેવળ એવા જ લોકો બળિયા ન ટંકાવે જોઓ એમ માનતા હોય કે શરીર તો આત્માનો દાસ છે અને જેમને એવી આંતરિક પ્રતીતિ થઈ હોય કે બળિયા ટંકાવવાથી આત્માને હાનિ પહોંચે છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત રામદત્ત ચોપડા

હેડ માસ્ટર

ડી. બી. સ્કૂલ, જનૌરી

જિલ્લો હોશિયારપુર (પંજાબ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૨

૪૨૫. જફર-ઉલ-મુલકને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો સ્પષ્ટ રીતે લખેલો પત્ર મળ્યો. તમે પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવો ખરેખર મુશ્કેલ છે. પણ આ એક એવો પ્રશ્ન છે જેનો જવાબ દરેક જણે પોતાની મેળે જ શોધી લેવો જોઈએ. કોંગ્રેસને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, જે ઠીક લાગે તે કરવાની તમને પૂરેપૂરી છૂટ છે. પણ જેઓ અસહકારને લગભગ ધર્મસિદ્ધાંત માની બેઠા છે તેમને તો અંતરનો અવાજ જ માર્ગ-દર્શન આપી શકે. હું પોતે શું કરું એવું જો તમે મને પૂછો તો હું તો એટલું જ કહી શકું કે જે સંસ્થામાં ગવર્નર એમના હોદ્દાની રૂએ પેટ્રન હોય અને જેમાં ચેરમેન અને સેક્રેટરી પણ સરકારી અમલદારો જ હોય એ સંસ્થામાં મારાથી કામ ન થઈ શકે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી જફર-ઉલ-મુલક

લખનૌ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૩

૪૨૬. અમૂલ્યચંદ્ર સેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારી શુભેચ્છાઓ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

જે રીતે તમે મારી સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તેણે તો મને લગભગ સ્તબ્ધ કરી મૂક્યો છે, કેમ કે તમે લખો છો: “તમે અસત્ય છોડીને સત્ય અપનાવ્યું હોય એવું તો કદી બન્યું નથી, એ બિલકુલ સ્પષ્ટ છે.” આ વિધાન સાચું છે અને નથી પણ. સત્ય બોલવાને માટે કે સમજવાને માટે મારે જાગ્રત પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હોય એવો પ્રસંગ કદી બન્યો નથી. સત્યને એના વધારેમાં વધારે વિશાળ અર્થમાં લઈએ તો મારે કબૂલ કરવું પડશે કે હું હજી પણ અસત્યથી ભરેલો છું અને એનાથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ અહોનિશ કરી રહ્યો છું. એટલે જે વાક્યમાંથી મેં ઉપરનું વચન ટાંક્યું છે તેના પાછલા ભાગ સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થઈ શકું છું, કેમ કે દિનપ્રતિદિન સત્યનું મને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ દર્શન થઈ રહ્યું છે. જે પ્રક્રિયામાંથી મારો આત્મા પસાર થઈ રહ્યો છે તે હૃદયનો પુરુષાર્થ છે. પ્રાર્થના ચિંતન અને સતત જાગૃતિ વડે બુદ્ધિને

આ પુરુષાર્થમાં જોડવામાં આવી છે. આ ત્રણે ચીજો તત્ત્વતઃ હૃદય સાથે સંબંધ રાખે છે. સત્યનો ઉત્તરોત્તર સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં મુખ્યત્વે આ સાધનોએ ભાગ ભજવ્યો છે. મને કદી એમ લાગ્યું નથી કે જે કંઈ જ્ઞાન મને મળ્યું છે તે બહારથી લાદવામાં આવ્યું છે. મને તો એમ જ લાગ્યું છે કે એ જ્ઞાન અંદરથી ઊગેલું છે, એ જ્ઞાન તો આપણી અંદર રહેલા સત્યને છતું કરનારી, બહાર લાવનારી, અથવા હજી વધારે સારી રીતે કહીએ તો એ સત્યને ઢાંકી રહેલા કઠણ અને કદરૂપા પોપડા ખસેડી લેવાની પ્રક્રિયામાં રહ્યું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ પ્રક્રિયા આત્મશુદ્ધિની પ્રક્રિયા રહી છે.

મારું મસૂરી જવાનું બંધ રહ્યું છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત અમૂલ્યચંદ્ર સેન

લેંગ્વેજ સ્કૂલ

કિવન્સ હિલ

દાર્જિલિંગ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૪

૪૨૭. સોમનાથને પત્ર

આશ્રમ,

એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈ સોમનાથ,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. તમે ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. હવે જરા ધીરજ રાખવાની સૂચના કરું? રામાયણ, મહાભારત, મૂર્તિપૂજા વગેરેના પ્રશ્નો નવજીવનમાં પ્રસંગોપાત્ત ચર્ચાયા કરે છે. એ જો તમે ધ્યાનપૂર્વક જુઓ તો તમે સમજી શકશો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૩

૪૨૮. પુરુષોત્તમ મૂ. શેઠને પત્ર

એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ પુરુષોત્તમ,

હિંદુ સમાજની વર્તમાન સ્થિતિ દયાજનક છે, છતાં હું આશાવાદી હોઈ ભવિષ્ય મને સારું જ લાગે છે. બાળવિધવાનો વિવાહ માબાપે કરી નાખવો એ સુધારો કરવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો છે. દરમ્યાન સુધારકોએ મર્યાદા આંકીને એ સુધારાનો પ્રચાર ભાષણોથી, લેખોથી અને એવાં બીજાં સાધનોથી કરવો. બાળવિધવાના વિવાહને હું પુનર્લગ્ન કહી જ શકતો નથી. બાળવિવાહ શાસ્ત્રસંમત હોય નહીં અને શાસ્ત્રવિહીન લગ્નને શાસ્ત્રલગ્ન પણ ન જ ગણાય. બાળવિધવા વિવાહથી તેની સ્થિતિ સુધરે અને વિશે મને કાંઈ શંકા જ નથી. એવા વિવાહથી અનાચાર વધે નહીં. એવી બાળાઓ બળાત્કારે વિધવા રાખવાથી અનાચાર વધી રહેલ છે. આદર્શ લગ્નનો પ્રચાર કરવાને સારુ, જંગલી લગ્ન થતાં હોય ત્યાં અસહકાર કરવો, અને જ્યાં આદર્શ લગ્ન થતાં હોય ત્યાં સહકાર કરવો. વરકન્યા બંનેની ઉંમર ૨૦ વર્ષની હોય અથવા વરની ૩૦ની હોય તો હું તેને કબ્જેડું ન ગણું. આદર્શ સ્ત્રીશિક્ષણ એનું નામ કે જેથી સ્ત્રી અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત પોતાની પવિત્રતામાં વૃદ્ધિ કરી શકે અને કદાચ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો સ્વાશ્રયી પણ બની શકે. વર્ણાશ્રમની બહાર લગ્ન થાય એ હું અયોગ્ય ગણું છું. વર્ણ ચાર જ હોઈ શકે. ઉંમરે પહોંચેલી વિધવાના પુનર્લગ્નને હું ઉત્તેજન ન આપું.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

શ્રી પુરુષોત્તમ મૂળજી શેઠ
વાકેલા ફળિયું, ભૂજ
[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૪

૪૨૯. અમૃતલાલ બેચરદાસને પત્ર

એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ અમૃતલાલ,

મારી જિંદગીનો વીમો ૧૯૦૨ની સાલમાં ઉતરાવેલો. ૧૯૦૩ અથવા ૧૯૦૪ની સાલમાં, આપેલા પૈસા જતા કરી વીમો રદ કર્યો.^૧

૨. જિંદગીનો વીમો ઉતરાવવો એમાં ઈશ્વરની આસ્થાનો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અભાવ છે એવી મારી માન્યતા છે.

મોહનદાસ ગાંધી

શ્રી અમૃતલાલ બેચરદાસ
કેળાપીઠ બજાર
ભરૂચ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૫

૧. જીઓ આત્મકથા, ભાગ ૪, પ્રકરણ ૫.

૪૩૦. ડુંગરસી કચરાને પત્ર

આશ્રમ,
ઓપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ડુંગરસી કચરા,

તમારો કાગળ મળ્યો.

૧. મને લાગે છે કે માતૃપિતાને જે દુઃખ થાય છે એ તમારે સહન કરવું, તેઓને વિનય-પૂર્વક સમજાવવામાં પણ તમારે તમારો ધર્મ અને તમારી ટેક ન છોડવાં. કાળે કરીને માતૃપિતાનું દુઃખ જે કેવળ મોહને લીધે થાય છે તે શમી જશે, પણ છોડેલી ટેક પાછી આવી શકતી નથી. માતૃપિતાની શાંતિને સારું તમારી પવિત્રતામાં તમારે દિનપ્રતિદિન વધારો કરવો અને તેમની જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં સેવા કરવી. એમ કરવાથી તમે જે કાર્ય કરો છો તે ધર્મ ગણીને જ કરો છો એવું તેઓ વહેલાં સમજી લેશે.

૨. બહાદુરતાનું વચન યથાર્થ હોઈ શકે. આ કાળમાં જ દેહથી મુક્તિ ન મળી શકે એવું કાંઈ જ નથી. જે એમ હોય તો આત્માની શક્તિને હદ છે એમ સિદ્ધ થવા જાય. આ કાળમાં એ જ દેહે મોક્ષ મળવો એટલું બધું મુશ્કેલ છે કે એ લગભગ અસંભવિત હોય, એટલું જ વધારેમાં વધારે કહી શકાય.

૩. દોર મળ ખાઈ જાય છે એ તદ્દન અયોગ્ય વસ્તુ છે. મળ ખાનારી ગાયનું દૂધ સારું ન જ હોય. જે ધર્મનું પાલન વિવેકપૂર્વક થાય તો લોકો શેરીઓમાં મળત્યાગ કરતા અટકે. મળ માત્રનો ઉપયોગ ખાતર બનાવવામાં જ થવો જોઈએ.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

શ્રી ડુંગરસી કચરા

મુ. બાબડાઈ, પો. કચ્છ બાડા

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૬

૪૩૧. અમૃતલાલ ઠક્કરને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ અમૃતલાલ,

તમે વાત કરી ગયા છો ત્યારથી તે વિષય ઉપર હું વિચાર તો કર્યા જ કરું છું. જેમ વધારે વિચાર કરું છું તેમ મને લાગે છે કે તમારે પેલી નવી પ્રવૃત્તિમાં મુદ્દલ ન પડવું. એમાં હું લોભ જોઉં છું. મેં જે રીત બતાવી છે તે રીતે કરવાના વિચારમાં પણ તમે ન પડો એમ ઈચ્છું છું. તમારી પાસે નવા વિચારો કરવાનો ઉત્સાહ હોય - અને તમે તમને પોતાને જુવાન માનો છો એટલે હોય જ - એમ છતાં તમે એ ઉત્સાહ અંત્યજ અને ભીલની સેવાના તમારા બે કાર્ય પરત્વે નવા વિચારો કરવામાં વાપરો; એમ કરતાંયે તમને વખતનો તો તોટો જ રહેશે. આ બે કાર્ય તમારા જેવા એક જ પુરુષનું નહીં, પણ વધારેનું જીવન ખપાવી શકે એવાં છે. સેવાના લોભને પણ મર્યાદા હોય છે, અને હોવી જોઈએ એમ હું જાણું છું. શોધ કરવા બેસીએ તો જગતના દુઃખનો અંત નથી. સુધારા કરવાનું ઘણું છે એમ આપણને ડગલે ડગલે જણાશે. પણ એ બધાં દુઃખને કાઢવાનો બોજ આપણી ઉપર ઈશ્વરે ક્યાં મેલ્યો છે? અથવા જો મેલ્યો છે તો તે બોજે ઉપાડવાની કળા પણ આપણને શીખવેલી જ છે અને તે આ છે. દુઃખના ડુંગર-માંથી એક ચોસલું આપણાથી ઊંચકી શકાય એટલું આપણે ઊંચકી લેવું. અને એટલું દૂર કરવા પાછળ આપણે કટિબદ્ધ થઈ જઈએ. અને બીજું કંઈ જ કરવાની સાફ ના પાડીએ તો આપણે એ આખા ડુંગરનો ભાર ઊંચક્યો એમ જણાય. આ સાવ સીધી વાત જો હું તમારા હૃદયમાં ઠસાવી શક્યો હોઉં તો તમારી પાસેથી પ્રતિજ્ઞા માગું કે તમને કોઈ પૃથ્વીનું રાજ્ય આપે તોપણ આ બે કામ ઉપરાંત તમે બીજું કંઈ જ નહીં કરો. અને જો કોઈ એવો કાળ આવે કે જ્યારે તમને એમ લાગે કે એ બે કામ કરતાં છતાં તમારો વખત બચી રહે છે તો મારી પાસે આવજો. અને હું તમને એવું બતાવવાનું બીડું ઝડપું છું કે એ જ ક્ષેત્રમાં તમે ઘણું કરવાનું ભૂલી ગયા છો.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

ભીલ સેવા મંડળ

દાહોદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૭

૪૩૨. રામુ ઠક્કરને પત્ર

આશ્રમ,
એપ્રિલ, ૨૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પરમામુ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે મને યુગસ્રષ્ટા ઠરાવ્યો, સલાહ માગી, પણ યુગસ્રષ્ટા બનાવીને તેનો સંહાર તમારે હાથે જ તમે કરી નાખ્યો છે. સલાહ માગતાં માગતાં મને તો તમે સલાહ જ આપેલી છે. વૈદ્યની પાસે બધા રોગોને સારુ એક જ ઔષધિ હોય એવું જાણતાં છતાં જ પુરુષ તેની પાસે જઈને તેની એક ઔષધિ સિવાયની બીજી કોઈ માગે એ તો તેની મશ્કરી જ કરે છે, એમ જ કહેવાય ના? એવું તમે કર્યું છે એમ તમને નથી લાગતું? વળી યુગસ્રષ્ટાની કિંમત તમે આ પ્રમાણે આંકી છે: “આપે સ્વરાજ મેળવવા પાછળ ઘણાં વર્ષો, ઘણાં નાણાં અને ઘણો ઉત્સાહ નિર્થક વેરી નાખ્યાં.” કહો, આવા યુગસ્રષ્ટાની પાસેથી તમે કેવી શાંતિની આશા રાખો છો? રેંટિયો તમને દવલો હોય તો ભલે પણ રામનામ કાં નિદો? એ નામ લો તો તમારી કલ્પનામાં રહેલી બધી કુમારિકાઓ અને બધી સ્ત્રીઓ આ ઘડીએ પોતાની મુક્તિ મેળવે. તમે તો એવું ધાર્યું લાગે છે કે નિધિકાર સ્ત્રીપુરુષોને સારુ “રામનામ” છે. એને ને રામનામને લાગેવળગે શું? એ નામની શોધ કરનાર પોતે વિકારી હતો. અને મેં જ્યારે મારા વિકારોના અગ્નિને શાંત કરવા એ નામનો ઉપયોગ કર્યો, અને મને એ કૃપ્યો ત્યારે તો તેનો ઉપયોગ મારા જેવા વિકારી સ્ત્રીપુરુષોની પાસે રજૂ કરું છું.

તમે ધારો છો એટલી બધી સ્ત્રીઓ તથા કુમારિકાઓ દુઃખિત નથી. દુઃખિત છે તે કાયદાના ઈલાજ લેવાને ઈચ્છે તો જરૂર લઈ શકે છે. હા, આટલું ખરું છે કે એ સ્ત્રીઓને પોતાના હકનું ભાન નથી. અને છે તે હક સિદ્ધ કરવા જેટલી શક્તિ નથી ધરાવતી. તેનો ઈલાજ કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રચાર છે. શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રચાર એટલે ચારિત્રનું ઘડતર અને એ ઘડતર રામનામ વિના ન સંભવે. વળી આવી દુઃખી સ્ત્રીઓ ધનહીન હોય છે. અને તેની પોતાની લાજ લૂંટવા [દિવા] ન ઈચ્છે તો તેને સારુ રેંટિયો એ જ ઔષધ છે. એવાં એવાં કારણોથી મારી બારાખડી આ બે વસ્તુથી શરૂ થાય છે. પણ એ તમને શાનું ગમે? એટલે જ દુઃખ તમે માન્યું છે તેનો ઈલાજ તમારે બીજા કોઈથી શોધવો રહ્યો. શોધ કરતાં કરતાં નિષ્ફળ જાઓ ત્યારે મારી [પાસે] આવજો. મારામાં શ્રદ્ધા અને ધીરજનો અખૂટ ભંડાર છે. એટલે હું નિર્ભય થઈને તમારી રાહ જોયા કરીશ.

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદે માતરમ્

શ્રી રામુ પરમાનંદ ઠક્કર

શામળદાસ કોલેજ

ભાવનગર

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૮

૪૩૩. ખાદીનો દ્રેષ

આ સ્વદેશાભિમાની નવયુવકને^૧ તેની દૃઢતા અને તેના ત્યાગને સારુ હું ધન્યવાદ આપું છું, અને ઉમેદ રાખું છું કે તે પોતાની દૃઢતા કાયમ રાખશે, વધારે પગારની લાલચે ભવિષ્યમાં પણ પોતાની ટેક અને પોતાનો પહેરવેશ નહીં છોડે. ખાદીનું આમ હજી અપમાન થઈ શકે છે તેમાં અંગ્રેજોના દોષ કરતાં આપણો વધારે છે. અંગ્રેજી પેઢીઓને તેમની શરત પ્રમાણે પોશાક પહેરનારા નવયુવકો અસંખ્ય મળી રહે છે, તેથી તે લોકો નિર્ભય રહે છે અને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તી શકે છે. જો સહુ ખાદીની કિંમત સમજે, દેશને અર્થે થોડોઘણો પણ ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય તો આજે જ ખાદીનો દ્રેષ બંધ થાય.

સનાતની શું કરે?

‘સનાતની હિંદુ’ ઉપનામથી એક વિદ્વાન અને ધર્મચુસ્ત હિંદુ લખે છે:^૨

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૫-૪-૧૯૨૬

૪૩૪. સુધારો કે કુધારો ?

એક લેખક જેને હું સારી પેઠે ઓળખું છું તે નીચે પ્રમાણે લખે છે:

શું પ્રચલિત નીતિ કુદરતી છે? વારંવાર મનમાં એ સવાલ થયા કરે છે. વળી આપે નીતિધર્મ લખીને અત્યારની પ્રચલિત નીતિને ટેકો આપ્યો છે. હવે એ પ્રચલિત નીતિ કુદરતી છે? મને લાગે છે કે અકુદરતી છે. કારણ આજની નીતિથી જ મનુષ્ય વિષયમાં પશુ કરતાં પણ અધમ થઈ ગયો છે. આજની નીતિની મર્યાદાથી લગ્નવ્યવહાર સંતોષકારક ક્યાંક જ થતો હશે અગર નથી થતો કહું તોપણ ખોટું નથી. જ્યારે લગ્નનો કાયદો ન હતો ત્યારે કુદરતના કાયદા મુજબ સ્ત્રીપુરુષનો સમાગમ થતો અને એ સમાગમ સુખરૂપ હતો. આજે નીતિનાં બંધનો આવ્યાં ત્યારે એ સમાગમ એક જાતનું દરદ થઈ પડ્યો છે. એ દરદમાં આખું જગત ફસાણું છે અને ફસાણું જાય છે.

હવે નીતિ કોને કહીએ? એકની નીતિ તે બીજાની અનીતિ છે. એક એક જ પત્નીનો વિવાહ કબૂલ રાખે છે. બીજા અનેક પત્ની કરવાની છૂટ આપે છે. કોઈ

૧. આ યુવકનો પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં એણે જણાવ્યું છે કે પોતે દેશની ખાતર ભણવાનું છોડ્યું હતું અને હમેશાં ખાદી પહેરવાનું વ્રત લીધું હતું. પાછળથી એક બ્રિટિશ પેઢીમાં એને શોર્ટહેન્ડ ટાઈપિસ્ટની જગા મળી હતી. પણ જ્યારે તે ફરજ પર હાજર થયા ત્યારે એનો ખાદીનો પહેરવેશ જોઈને એને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો. જુઓ “ખાદીની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં”, ૨૨-૪-૧૯૨૬.

૨. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી, દક્ષિણમાં ચાલી રહેલી મંદિરપ્રવેશની ચળવળના સંબંધમાં એ પત્રલેખકે એક સંસ્કૃત શ્લોક ટાંક્યો હતો. એનો અર્થ એવો હતો કે ભગવાનનાં દર્શન કરવા મંદિરની બહાર ભેલેલા ચંડાળને અડચા પછી નાહવાની જરૂર નથી.

કાકામામાનાં છોકરાંઓની સાથે વિવાહસંબંધને ત્યાજ્ય ગણે છે, ત્યારે કોઈ છૂટ આપે છે. ત્યારે હવે કોને નીતિ સમજવી? હું તો કહું છું કે લગ્ન એ સામાજિક બંધારણ છે. એને ધર્મ સાથે કાંઈ લાગતુંવળગતું નથી. આગલા મહાપુરુષોએ દેશકાળાનુસાર નીતિ ઘડી છે. હવે એ નીતિએ જગતની કેવી પાયમાલી કીધી છે તે તપાસીએ.

૧. પ્રમેહ, ઉપદંશ જેવા રોગ આવ્યા. પશુઓમાં એ રોગ નથી. ત્યાં કુદરતી સમાગમ છે.

૨. બાળહત્યા કરાવી. આ લખતાં મારું જિજ્ઞાસુ કંપે છે. કેવળ આ નીતિના કાયદાને લઈને એક કોમળ માતા કૂર બની પોતાનાં બાળકોનો નાશ પોતાને હાથે ગર્ભમાં અગર બહાર આવ્યા પછી કરે છે.

૩. કન્નેડાં, બાળલગ્ન ઈત્યાદિ અપસંદગીના સમાગમ. આવા સમાગમે જ આજે જગતને તેમાં પણ વિશેષે હિંદને માયકાંગલું બનાવ્યું છે.

૪. જરૂર, જોરુ અને જમીન એ ત્રણના કળિયામાં જોરુના કળિયા પ્રથમ પડે છે, એ પણ આજની પ્રચલિત નીતિને જ લઈને છે.

ઉપલાં ચાર કારણો સિવાય બીજાં પણ હશે. મારી દલીલ ખરી હોય તો પ્રચલિત નીતિમાં સુધારો ન થવો જોઈએ?

બ્રહ્મચર્યને આપ માનો છો એ ઠીક છે. પણ બ્રહ્મચર્ય પણ ખુશીનું હોવું જોઈએ. જોરજબરીનું નહીં. ત્યારે હિંદુઓ લાખો વિધવાઓને પરાણે બ્રહ્મચર્ય પળાવે છે. એ વિધવાઓનાં દુઃખ તો તમે જાણો છો. એ બહાને બાળહત્યા થાય છે તે પણ આપથી છાનું નથી. ત્યારે પુનર્લગ્ન માટે એક જબરદસ્ત હિલચાલ ચલાવો તો શું? એની અગત્ય પણ ઓછી નથી. ત્યારે આપ એ તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ કેમ નથી આપતા?

આમાં જે પ્રશ્નો લેખકે ઉઠાવ્યા છે એ મારી પાસેથી એ વિષય ઉપર કાંઈક લખાવવાને ખાતર જ ઉઠાવ્યા છે એવી મારી માન્યતા છે. કારણ કે જે પક્ષનું ઉપરના લેખમાં સમર્થન છે તેનું સમર્થન લેખક પોતે કરતા હોય એવું હું જાણતો નથી. પણ તેમાં ઉઠાવેલા પ્રશ્નો આજકાલ હિંદુસ્તાનમાંયે ઊઠે છે એમ હું જાણું છું. એની ઉત્પત્તિ પશ્ચિમમાં થયેલી છે અને વિવાહને પુરાણી, જંગલી અને અનીતિની વૃદ્ધિ કરનારી પ્રથા માનનારાની સંખ્યા પશ્ચિમમાં તો નાની-સૂની નથી. કદાચ એ સંખ્યા વધતી પણ જતી હોય.

વિવાહને જંગલી મનાવવામાં પશ્ચિમમાં જે દલીલો થાય છે એ બધી મેં વાંચી નથી. પણ મજકૂર લેખકે જે દલીલો કરેલી છે તેવી જ જે તે હોય તો મારા જેવા પુરાણીને (અથવા જે મારો દાવો કબૂલ રહી શકતો હોય તો સનાતનીને) ખંડન કરવામાં કાંઈ મુશ્કેલી કે મૂંઝવણ પડે તેમ નથી.

મનુષ્યની સરખામણી પશુની સાથે કરવામાં જ ભૂલની જડ રહેલી છે. મનુષ્યને જે નીતિ અથવા ધોરણ લાગુ પડે છે તે પશુનીતિથી ઘણી બાબતોમાં જુદું છે અને ચડિયાતું છે. અને તેમાં જ મનુષ્યની વિશેષતા છે. એટલે કુદરતી કાયદાનો જે અર્થ પશુઓને સારું કરી શકાય તે મનુષ્યોને હમેશાં લાગુ ન પડે. મનુષ્યને ઈશ્વરે વિવેકશક્તિ આપી છે. પશુ કેવળ પરાધીન છે. તેથી પશુને સ્વતંત્રતા એટલે પસંદગી જેવી કશી વસ્તુ જ નથી; જ્યારે મનુષ્યને પસંદગી છે જ, સારાસારનો તે વિચાર કરી શકે છે અને સ્વતંત્ર હોઈ તેને પાપપુણ્ય કરવા-પાપું રહ્યું છે. અને જ્યાં પસંદગી રહેલી છે ત્યાં પશુના કરતાં પણ હલકા થવાપણાને અવશ્ય

અવકાશ છે. તેમ જ મનુષ્ય પોતાના દિવ્ય સ્વભાવને અનુસરે તો તેને ચડવાપણું પણ છે. જંગલીમાં જંગલી જાણતી કોમમાં પણ થોડે કે વધતે અંશે વિવાહનો અંકુશ છે જ. જે એમ કહેવામાં આવે કે એ અંકુશમાં જ જંગલીપણું છે કેમ કે પશુ એ અંકુશને વશ થતાં જ નથી તો પરિણામ એ આવે કે સ્વચ્છંદ એ મનુષ્યનો કાયદો ગણાય. પણ જે મનુષ્યમાત્ર ચોવીસ કલાક સુધી પણ સ્વેચ્છાચારી બની રહે તો જગતનો નાશ જ થાય. કોઈને કોઈનું માનવાપણું જ ન રહે. સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચેની મર્યાદા એ તો અધર્મ મનાય અને મનુષ્યના વિકાર તો પશુના કરતાં બહુ વધારે રહ્યા જ કરે છે. એ વિકારની લગામને ઢીલી મૂકી દીધી એટલે વિકારના વેગમાંથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ જ્વાળામુખીની જેમ જગતને ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ કરી મૂકે. જરાક વિચાર કરીએ તો આપણે જોઈશું કે મનુષ્ય આ જગતમાં જ બીજાં અનેક પ્રાણીઓ ઉપર સત્તા ભોગવે છે તે કેવળ સંયમ, ત્યાગ, આપભોગ, યજ્ઞ, કુરબાનીને લઈને.

ઉપદંશ, પ્રમેહ ઈત્યાદિનો ઉપદ્રવ વિવાહને લઈને નથી પણ વિવાહના નિયમોનો ભંગ થવાથી અને મનુષ્ય પશુ ન હોવા છતાં પશુનું અનુકરણ કરવા જતાં દૂષિત થઈ જાય છે તેથી થાય છે. વિવાહના નિયમોનું પાલન કરનાર એક પણ મનુષ્ય હું જાણતો નથી કે જેને મજકૂર ભયંકર દર્દો થયાં હોય. જ્યાં જ્યાં તે દરદો થયાં છે ત્યાં ત્યાં મુખ્ય ભાગે વિવાહનીતિના ભંગથી થયાં છે અથવા એ નીતિનો ભંગ કરનાર મનુષ્યોના સ્પર્શથી થયાં છે, એમ વૈદકશાસ્ત્ર સિદ્ધ કરી આપે છે. બાળવિવાહનો અને બાળહત્યાનો નિર્દય રિવાજ એ વિવાહનીતિને લઈને નથી પણ એ રિવાજની ઉત્પત્તિ વિવાહનીતિના ભંગને આભારી છે. વિવાહનીતિ તો એમ કહે છે કે જ્યારે પુરુષ અથવા સ્ત્રી પૂરી ઉમરે પહોંચે, તેને પ્રજેત્પત્તિની ઈચ્છા થાય, તેનું આરોગ્ય સારું હોય ત્યારે જ અમુક મર્યાદાઓનું પાલન કરીને તે પોતાને યોગ્ય સાથી શોધે અથવા માબાપ શોધે. અને સાથીમાં પણ આરોગ્ય વગેરે ગુણો હોવા જ જોઈએ. એ વિવાહનીતિને અનુસરનાર મનુષ્યો આખા જગતમાં ગમે ત્યાં જઈએ અને નિહાળીએ ત્યાં સુખી જ જોવામાં આવે છે. જેમ બાળવિવાહનું તેમ જ વૈધવ્યનું. દુઃખરૂપ વૈધવ્ય વિવાહનીતિના ભંગમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં શુદ્ધ વિવાહ છે ત્યાં વૈધવ્ય અથવા વિધુરતા સહજ સુખરૂપ છે અને શોભારૂપ છે. જ્યાં જ્ઞાનપૂર્વક વિવાહસંબંધ જોડાયો છે ત્યાં એ સંબંધ કેવળ દૈહિક જ નથી પણ આત્મિક છે અને દેહ પડે તોપણ આત્માનો સંબંધ કદી વીસરી જ ન શકાય. જ્યાં એ સંબંધનું ભાન છે ત્યાં પુનર્વિવાહ અસંભવિત છે, અયોગ્ય છે, અને અધર્મ છે. જે વિવાહમાં ઉપરોક્ત નિયમોનું પાલન નથી ત્યાં એ સંબંધને વિવાહ તરીકે ન ઓળખવો જોઈએ. અને જ્યાં વિવાહ નથી ત્યાં વૈધવ્ય અથવા વિધુરતા જેવી વસ્તુ જ નથી. જે એવા આદર્શ વિવાહ ઘણા થતા આપણે ન જોતા હોઈએ તો વિવાહની પ્રથાનો નાશ કરવાનું કારણ નથી પણ તે પ્રથાને સારા પાયા ઉપર મૂકવાનું સબળ કારણ હોવું જોઈએ.

સત્યને નામે અસત્ય ચલાવનારાની સંખ્યા જોઈને કોઈ સત્યનો દોષ કાઢે અથવા તેની અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરવા જાય તો આપણે તેને અજ્ઞાની માનીશું. તેમ જ વિવાહનીતિના ભંગના દાખલામાંથી વિવાહનીતિને નિહવાનો પ્રયત્ન પણ અજ્ઞાનની અથવા અવિચારની નિશાની છે.

લેખક કહે છે કે વિવાહમાં ધર્મ કે નીતિ નથી, એ તો એક રૂઢિ અથવા રિવાજ છે. અને તે પણ ધર્મ અને નીતિની વિરુદ્ધ છે અને તેથી નાબૂદ કરવા યોગ્ય છે. મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે તો વિવાહ એ ધર્મની વાડ છે અને જે તે નાબૂદ થાય તો ધર્મ જેવી વસ્તુ જગતમાં રહે જ નહીં. ધર્મનો પાયો જ સંયમ અથવા મર્યાદા છે. જે મનુષ્ય પરહેજગાર નથી તે ધર્મને

શું સમજે? પશુના કરતાં મનુષ્યમાં બહુ વધારે વિકારો છે. બંનેમાં રહેલા વિકારોની વચ્ચે કાંઈ પણ સરખામણી જ ન થઈ શકે. જે મનુષ્ય વિકારોને કેટલાં ન રાખી શકે તે મનુષ્ય ઈશ્વરની ઓળખ ન જ કરી શકે. આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવાપણું હોય જ નહીં. કેમ કે જેઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અથવા આત્મા અને દેહની ભિન્નતાનો સ્વીકાર ન કરે તેને સારું વિવાહ-બંધનની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે એ હું કબૂલ કરું છું. પણ જેણે આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે અને જે આત્માનો વિકાસ કરવા ઈચ્છે છે તેને સમજાવવાપણું હોય જ નહીં કે દેહદમન વિના આત્માની ઓળખ અથવા આત્માનો વિકાસ અસંભવિત છે. કાં તો દેહ સ્વચ્છંદનું ભાજન હોય અથવા આત્માની ઓળખ કરવાનું તીર્થક્ષેત્ર હોય. જો એ આત્માની ઓળખ કરવાનું તીર્થક્ષેત્ર હોય તો સ્વેચ્છાચારને સ્થાન જ નથી. દેહને ક્ષણે ક્ષણે આત્માએ વશ કરવો જ રહ્યો.

જમીન, જોરુ અને જર એ ત્રણ કળિયાનાં ઘર ત્યાં જ હોય જ્યાં સંયમધર્મનું પાલન નથી થતું. વિવાહની પ્રથાને જેટલે અંશે મનુષ્યો માન આપે છે તેટલે અંશે સ્ત્રી કળિયાનું ઘર થતી અટકે છે. જો પશુની જેમ પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ જેમ ફાવે તેમ જ્યારે ત્યારે વર્તી શકે તો મનુષ્યો અધડા કરીને એકબીજાનો નાશ જ કરે. તેથી મારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જે દુરાચાર અને જે દોષોનો ઉલ્લેખ લેખકે કર્યો છે તેનું ઔપધ વિવાહધર્મનું છેદન નથી પણ વિવાહ-ધર્મનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને પાલન છે.

કોઈ ઠેકાણે સગાંઓમાં વિવાહનો સંબંધ બાંધવાની છૂટ છે અને કોઈ ઠેકાણે નથી એમ નીતિની ભિન્નતા છે એ સત્ય છે. કોઈ ઠેકાણે એકપત્નીવ્રતનું પાલન ધર્મ ગણાય છે, કોઈ ઠેકાણે એકી વખતે અનેક પત્નીઓ કરવાનો પ્રતિબંધ નથી. આ નીતિની ભિન્નતા ન હોય એ ઈચ્છવા યોગ્ય છે, પણ એ ભિન્નતા આપણી અપૂર્ણતા સૂચવે છે, નીતિની અનાવશ્યકતા કદી નહીં. જેમ જેમ આપણે વધારે અનુભવ લેતા જઈશું તેમ તેમ બધી કોમોની અને બધા ધર્મોઓની નીતિનું એકથ પેદા થતું જશે. નીતિની સત્તાને કબૂલ કરનારું જગત તો અત્યારે પણ એક-પત્નીવ્રતને જ આદરપૂર્વક જુઓ છે. કોઈ ધર્મ અનેક પત્ની કરવાની ફરજ પાડતો જ નથી. છૂટ આપે છે. દેશકાળને જોઈને અમુક છૂટ અપાય તેથી આદર્શ ખોટો નથી થતો અથવા આદર્શની ભિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી.

વિધવાવિવાહ વિશે મારા વિચારો હું અનેક વાર પ્રગટ કરી ચૂક્યો છું. બાળવિધવાના પુનર્લગ્નને હું ઈષ્ટ ગણું છું એટલું જ નહીં પણ બાળવિધવાને પરણાવવાની માબાપોની ફરજ છે એમ હું માનું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૫-૪-૧૯૨૬

૪૩૫. અહમદમિયાંને પત્ર

ઓપ્રિલ ૨૫, ૧૯૨૬

ભાઈ અહમદમિયાં,

તમારો પત્ર મળ્યો છે.

૧-૨. મારી દૃષ્ટિએ હિંદુમુસ્લિમ ઐક્યનો મારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નથી થયો. અને હું માનું છું કે અત્યારે બંને કોમોનાં મન ગમે તેટલાં અલગ થયાં છે છતાં છેવટે બંનેનો લડચે^૧ જ છૂટકો છે.

૩. દેશના ઉદ્ધારને સારું ઐક્યની આવશ્યકતા છે જ.

૪. જે પૈસા જે કામને સારું એકઠા થાય તે જ કામને સારું વાપરી શકાય.

૫. કલકત્તાના દુઃખદ બનાવોનું કારણ હું કળી શક્યો નથી. છાપાંગો ઉપર મારો થોડો જ વિશ્વાસ છે. આર્યસમાજનાં જુલૂસ પહેલાં પણ નીકળતાં હતાં એવી મારી માન્યતા છે.

૬. હું બીજા કાંઈ માર્ગ લેત તો વધારે સારું થાત કે નહીં એવી ભાંજગડ કરવામાં પણ ખુદા તરફ બેવફાઈ માનું છું.

૭. મારી જગા કોણ સાચવશે એની ફિકર ઈશ્વર કરે છે એમ હું જાણું છું એટલે હું શાને કરું?

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૦૯

૪૩૬. જમનાલાલ ખન્નજને પત્ર

આશ્રમ,

ઓપ્રિલ ૨૫, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ગવર્નરનો જવાબ આવ્યો છે કે હમણાં મારે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. એ જ્યારે જૂન માસમાં નીચે ઊતરે ત્યારે જાઉં તો બસ થશે. એટલે મહાબળેશ્વરની જંજળ-માંથી છૂટયા.

લાલાજીની સાથે મેં તેમની ફરિયાદ બાબત થોડી વાત તો કરી જ હતી, પણ મારી પાસે તો તેમણે ઈનકાર જ કર્યો. એ આવશે ત્યારે રોગ જાણી લીધો છે એટલે દવા તો કરી જ લઈશું.

મોતીલાલજીની સાથે પ્રસંગ આવ્યે વાત કરી લઈશ. હું માનું છું કે એ બાબત કશી અડચણ નહીં જ આવે.

૧. લડચેને બદલે લજચે હોયું જોઈએ.

દેવદાસને હમણાં અહીંથી કાઢવાની ઈચ્છા નથી થતી. તેનું શરીર પાછું સારી પેઠે વળે ત્યારે જ અહીંથી નીકળે તો ઠીક. વળી જો યુરોપ જવાનું થાય તો શું કરવું અને કોને લઈ જવા એ વિચાર તો રહ્યો જ. અત્યારે તો વૃત્તિ એવી છે કે મહાદેવ અને દેવદાસ સાથે આવે. એ દૃષ્ટિએ પણ દેવદાસ હાલ અહીં હોય એ ઠીક. જવાનું થશે જ તો જુલાઈ માસની શરૂઆતમાં નીકળવાનું હશે. મને હજુ કશો જવાબ મળ્યો નથી.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૬૧

૪૩૭. નગીનદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, એપ્રિલ ૨૫, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી નગીનદાસ,

આ સાથેનું પત્રું વાંચજે ને જે લખ્યું હોય તે મને જણાવજે. નવજીવનમાં જાહેર થયા પ્રમાણે જો આ માણસે પુસ્તકો મંગાવ્યાં હોય તો મને લાગે છે કે તમારે મોકલી દેવાં જોઈતાં હતાં. . . . રૂપિયેથી મંગાવનારા આજ લગીમાં કેટલા નીકળ્યા છે એ પણ સાથે જણાવશો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોપિલમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૬

૪૩૮. ગુલાબદાસ લાલજીને પત્ર^૧

આશ્રમ,
એપ્રિલ ૨૫, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ગુલાબદાસ,

૧. તમે લખો છો તેમાંના કોઈ પણ વિષયનો^૨ અભ્યાસ ઘેરબેઠે કરવામાં અડચણ હોય જ નહીં.

૨. એ ધંધાથી^૩ લાગણીઓ નિષ્ઠુર ન થવી તેનો આધાર પ્રત્યેક મનુષ્ય ઉપર છે.

૩. ખેતી ઈત્યાદિ શારીરિક મજૂરીના ધંધા કરતાં તો મજકૂર ધંધા અવશ્ય ઊતરતા ગણું છું.

૪. બ્રહ્મચર્યના પાલનને સારું સાદો ને અલ્પ આહાર જોઈએ. મસાલા અને માદક પદાર્થોનો ત્યાગ થટે.

૫. તાજી લીલોતરી અને કઠોળ વચ્ચે અહિંસાની દૃષ્ટિએ જે ભેદ કરવામાં આવે છે તેમાં કંઈક રહસ્ય છે ખરું. પણ અત્યારે તો એમાં જ ધર્મ ગણવામાં આવે છે તેથી એ ભેદ દૂપણ-રૂપ થઈ પડ્યો છે.

૧. ગુલાબદાસે જે ભાગમાં પ્રશ્નો પૂછેલા. તેના જવાબમાં આ પત્ર છે.

૨. અને ૩. એન્જિનિયરિંગ, મેડિસીન અને હોમિયોપથી.

૬. જ્યાં સુધી સ્ત્રી પરાધીન સ્થિતિમાં છે અને પરાધીન છે એમ પોતે માને છે ત્યાં સુધી તેણે વધારે અંકુશ સહન કરવો પડે છે એ અયોગ્ય નથી જણાવું.

૧. પતિ કરે તેમ પત્નીએ કરવું એવો ધર્મ છે જ એમ હું નથી માનતો.

૨. પત્નીની ઉપર પતિ બળાત્કાર ન કરી શકે. પ્રેમના બળથી ખાદી પહેરાવી શકાય તો જ પહેરાવે.

૩. વર ને વધૂ બંનેએ ખાદીનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ, પણ પિતાની સેવાની જ્યાં સુધી આવશ્યકતા છે ત્યાં લગી તેની પાસેથી ખસવું ન જોઈએ.

૪. જૂની પત્નીની રજા હોય કે ન હોય છતાં બીજી પત્ની કરવી એ મને તો અયોગ્ય લાગે છે. મારી દૃષ્ટિએ પહેલી પત્નીથી સંતતિ ન થાય છતાં પુરુષે બીજા વિવાહ ન કરવો જોઈએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૧૦

૪૩૯. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

એપ્રિલ ૨૬, ૧૯૨૬

ત્યાં જવાનું મન જરાયે નથી થતું. એક કલાકને સારુ પણ આશ્રમ છોડવું ગમતું નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુની પ્રસાદી, પા. ૮૭

૪૪૦. દ. બા. કાલેલકરને પત્ર

આશ્રમ,

સોમવાર, એપ્રિલ ૨૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ કાકા,

તમારા કાગળો મળ્યા છે. ગાયના દૂધ બાબત જવાબ આપવો છે પણ આજ નહીં.

નવા પંચાંગનું સ્વામીને પૂછતાં તે કહે છે “હું સમજતો નથી.” હું તો નથી જ સમજતો. તમે સાજા થાઓ, તે સમજવો ને ફેરફાર કરો. જ્યાં સુધી નવજીવનમાં તેની પેટ ભરીને ચર્ચા ન કરીએ ત્યાં લગી ફેરફાર કરાય? હું હજુ આનું રહસ્ય નથી જાણતો. ભાઈ હરિહર થોડા દિવસમાં આવનાર છે. તેની પાસેથી સમજવા પ્રયત્ન કરીશ.

૧

મારું મસૂરીનું તો રહ્યું. ગવર્નરને મળવાનું પણ પૂના અથવા મુંબઈમાં જ થશે અને તે જૂનમાં. હવે ફિન્લેન્ડનું આજ છે. મારી પાસે છેવટનો જવાબ આવ્યો નથી. મને તો હજુ એમ

૧. ખાલી જગ્યા મૂળ પ્રમાણે.

લાગે છે કે પોશાકની મારી શરત તેઓ કબૂલ નહીં કરી શકે. જો જવું જ થશે તો ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ તો ખરા જ.

બીજું હવે પછી.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૧૧

૪૪૧. ચંદ્રશંકર પંડ્યાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
સોમવાર, એપ્રિલ ૨૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ ચંદ્રશંકર,

તમારો કાગળ ભલો આવ્યો.

તમને ફરી માંદા પડવાનો હક કોણે આપ્યો? જેણે આપ્યો હોય એને પાછો સોંપી દો તો ન ચાલે? કે આ સ્વાધીનતાના યુગમાં મળેલા હકો જવા જ ન દેવાય?

હું તો તમે ઈચ્છો છો તે પ્રયત્ન મારી મતિ પ્રમાણે કર્યા જ કરું છું એમ ખચીત માનજો. તમે ટાંકેલી છેલ્લી કડી હું શબ્દશઃ માનું છું. “ભલે હો બહારથી જુદા અંતરે એકતા હજો.”

મોતીલાલજીનો પણ એ જ પ્રયત્ન છે, પણ જ્યાં અંતર જુદાં છે ત્યાં એકતા કેમ સધાય? આદર્શભિદે પણ અંતરભેદ હોય ના? રાજાનો અને પ્રજાનો એવા બે જ પક્ષ હોય એ ઈષ્ટ છે. પણ અત્યારે હું શક્ય નથી માનતો. એવું અંતરે થશે ત્યારે બીજું કશું કરવાપણું જ નહીં રહે. પણ નથી તેને હસ્તીમાં આણવાનો આપણે નિરંતર પ્રયત્ન કરીએ.

તમે અમદાવાદ આવશો ને બેએક દિવસ રહી શકશો તો વધારે વાતો કરીશું.

મોહનદાસ ગાંધીના

વંદે માતરમ્

શ્રી ચંદ્રશંકર પંડ્યા - હાઈકોર્ટ વકીલ

ચાઈના બાગ - ગિરગામ - મુંબઈ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૧૨

૪૪૨. એસ. ગણેશનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ગણેશન,

તમારો તાર મળ્યો. નિબંધનો^૧ જેટલો ભાગ ટાઈપ થયો છે તેટલાની એક નકલ હું તમને મોકલું છું. એનાં બધાં મળીને ૧૦૦ પાનાં થશે. આ ઉપરથી ખર્ચનો પાકો આંકડો તમે મને મોકલી શકો. મૂળ વિચાર નવજીવન કાર્યાલય મારફતે પ્રસિદ્ધ કરવાનો હતો. પણ વરદાચારી મદ્રાસમાં છે અને મને ખબર મળી છે કે કદાચ મદ્રાસમાં આ નિબંધ ઓછા ખર્ચે છપાવી શકાશે, એટલે મને લાગ્યું કે નવજીવનને આપવાનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં તમારો ભાવ જાણી લઉં.

આ પુસ્તક માટે જરૂરી કાગળ ખરીદાઈ ગયા છે. એટલે જ તમે આ નિબંધ છાપવાના હો તો કાગળ તમને અહીંથી ત્યાં મોકલી આપવા પડશે. એટલે ૨૦૦૦ નકલો છાપવાનું ખર્ચ, કાગળની કિંમત બાદ કરીને, મને જણાવજો. અને બધું લખાણ તમને મળી ગયા પછી કેટલા દિવસમાં તમે છાપેલી નકલો અમને આપી શકશો તે પણ જણાવજો.

વરદાચારી મદ્રાસમાં રહીને આ કામ પોતાની જવાબદારી પર કરાવી શકશે કે કેમ તે પણ મારે એમને પૂછવું પડશે. કામ જલદીથી પતાવવા માટે તમે કદાચ વરદાચારીને પણ મળશો અથવા એમની સાથે પત્રવ્યવહાર કરશો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોસ્કોપ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૭

૪૪૩. એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો તાર મળ્યો. છાપાંને તમે આપેલી મુલાકાતનો હેવાલ મેં કાલે જ વાંચ્યો. મહાસમિતિની મીટિંગ વખતે તમે સાબરમતી આવશો એમ માનું છું.

તમારી પરિસ્થિતિ અને મુશ્કેલી હું બરાબર સમજું છું. તે વખતે મેં જે એક જ ભાગ ભજવ્યો હતો અને અત્યારે પણ મારે જે ભજવવો જોઈએ તે સુલેહ કરાવનારનો છે. ધારાસભાઓમાં મને જરા પણ રસ નથી. આ બાબતમાં મને એક તટસ્થ વ્યક્તિ માનવો જોઈએ. મારે વિશે કહી શકાય એવું આટલું જ છે.

૧. એસ. વી. પુણ્ડરામચંદ્ર અને એન. એસ. વરદાચારીએ લખેલો : હેન્ડ સ્પિનિંગ ઇન્ડ હેન્ડ વીવિંગ :
૧૯૨૬.

ધારાસભાઓના કાર્યનો, ધારાસભાપ્રવેશથી જાહેર જીવન પર પડેલી અસરનો, અને એના હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્ન પર પડેલા પ્રભાવનો હું જેમ જેમ અભ્યાસ કરું છું તેમ તેમ મારી ખાતરી થતી જાય છે કે ધારાસભાપ્રવેશ નિર્રથક જ નહીં પણ અનિચ્છનીય છે. એવો દિવસ આવે કે ૧૯૨૦ના કંઈ નહીં તો થોડા બિરાદરો ધારાસભાઓને એમના નસીબ પર છોડી દે અને એમને ગમે તો ચરખા પ્રચારનું કામ કરે અથવા બીજું જે કાંઈ કરવું હોય તે કરે તો હું રાજી થઈશ. મને સહેજ પણ શંકા નથી કે આવા લોકો એક અનામત દળની ગરજ સારશે. લડતનો સમય આવતાં તેઓ એમાં જોડાવા તૈયાર રહેશે. તેમ છતાં, એ મારો માત્ર અભિપ્રાય જ છે. એને હાલ પૂરતો હું તાળામાં મૂકું છું અને તમારા જેવા મિત્રો સાથે ચર્ચા તે સિવાય મારી પાસે જ સાચવી રાખું છું. એને જાહેરમાં મૂકવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. ઊલટું, કશું ભલું તો ન જ થાય, પણ અત્યારની ચિત્ત ચગડોળે ચડાવે એવી વાતોમાં એકનો ઉમેરો જ થાય. એટલે આ લખાણ કેવળ તમારે વાંચવા માટે જ છે. વધુ આપણે મળીશું ત્યારે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર

અમલદ બાગ

માઈલાપુર, મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૮

૪૪૪. ડૉ. માણિકબાઈ બહાદુરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

એપ્રિલ ૨૭, ૧૯૨૬

પ્રિય માણિકબાઈ,

તમારો આવકારદાયક પત્ર મળ્યો. આનંદ થયો. જો હું એક દિવસ માટે પણ મહાબળેશ્વર ગયો હોત તો રસ્તામાં તમારે ત્યાં જરૂર ઊતર્યો હોત. પણ હવે મારે મહાબળેશ્વર જવાનું નથી. ગવર્નરને મેં લખ્યું હતું કે ઉનાળો પૂરો થયા પછી આપ પર્વત પરથી નીચે આવો ત્યાં સુધી મુલાકાત મોકૂફ રાખો. અને એ વાત એમણે કબૂલ રાખી છે. એનાથી મારા થોડા દિવસ તો બચી જશે, પણ તમને અને શ્રી બહાદુરજીને મળવાનો લડાવો ગુમાવવો પડશે.

બહાદુરજીને મને યાદ દેવડાવ્યું હતું કે પોતે ડોક્ટર નથી. પણ એમનો પરિચય થતાં પહેલાં મારે પ્રથમ તમારો પરિચય થયો હતો. એટલે દેખીતી રીતે જ પત્ર લખાવવાની ઉતાવળમાં આ ફરક હું ભૂલી ગયો. આને માટે હું માફી માગતો નથી, કારણ કે એક સ્ત્રી-ડોક્ટરના પતિને પણ વિવેકમાં ડોક્ટર કહેવાઈ જાય એમાં મને કશી હાનિ જણાતી નથી.

તમે મને બંડીઓ મોકલેલી તે યાદ છે? અને તમને એ પણ યાદ છે કે તમારે માથે બીજી વધારે મોકલવાની ફરજ બાકી છે? અત્યારે હું તમને તમારું વચન પાળવા કહેતો નથી, કારણ કે

આ અકળાવનારી ગરમીમાં એની જરૂર પડવાની નથી. પણ હું તમને એની યાદ આપું છું, જેથી જરૂર પડે ત્યારે હું તમારા વચનનો લાભ લઈ શકું.

તમને સૌને સ્નેહવંદન.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. માણિકભાઈ બહાદુરજી

કોમરા હોલ

પંચગની

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૦૯

૪૪૫. ઘનશ્યામદાસ ખિરલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

ચૈત્ર પૂર્ણિમા [એપ્રિલ ૨૭, ૧૯૨૬]

ભાઈ ઘનશ્યામદાસ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મોકલેલા ચેકમાંથી અખિલ હિંદ દેશબંધુ સ્મારકના પૈસાની જમના-લાલજીને ત્યાંથી આવેલી રસીદ તમને જેવા માટે મોકલું છું. ચેક પર જે હૂંડિયામણ કપાય છે તે કાપીને રસીદ આપવામાં આવે છે એનો મને આ પહેલો અનુભવ છે.

હિંદુમુસ્લિમ અથવા બાબતમાં હું વધુ શું લખું? આપણે શું કરવું જોઈએ તે હું સારી પેઠે સમજું છું, પરંતુ હું એ પણ જાણું છું કે આજે મારું બોલેલું નકામું છે. મધ પર બેઠેલી માખીને કોણ હકાવી શકે? દીવાની આસપાસ ધૂમતાં પતંગિયાંની ગતિને કોણ રોકી શકે?

મસૂરી નહીં જવાના નિર્ણયથી મને ઘણા લાભ થઈ રહ્યા છે. તમારો અભિપ્રાય અહીં જણાવ્યા પછી તમે દિલ્હીથી મસૂરી જવાનો તાર શા માટે કર્યો? પણ રામ રાખે તેને કોણ ચાખે?

ફિલ્લેન્ડ સંબંધમાં હું શું કરવા માગું છું તે મને પોતાને જ ખબર નથી. જવા માટેનાં અને નહીં જવા માટેનાં મારી પાસે ઘણાં કારણો છે. મારાથી નિર્ણય ન થઈ શક્યો, એટલે મેં આમંત્રણ આપનારાને મારી શરતો જણાવી. એ શરતો સાથે જો તેઓ મને લઈ જવા માગતા હશે તો હું માનીશ કે મારે જવાની જરૂર છે.

મહાસમિતિમાં જે થશે તે જોયું જશે.

ચીની વિદ્યાર્થી માટે મારે જુગલકિશોરજીની સંમતિ જોઈએ, કેમ કે એવી બાબતોનો વંધારે શોખ એમને છે. અને એમણે જે કહ્યું હતું તે યાદ કરીને જ મેં એમને લખ્યું છે. મારા સામાન્ય ક્ષેત્ર બહારની આવી વાતો આવે ત્યારે એમાં યોગ્ય મિત્રોની સહાય મળે તો જ હું તે કામ કરી આપું છું. મારાં કામો માટે તમે જે બોલે ઉઠાવી લીધો છે તેમાં જરૂર વિના હું વંધારો કરવા માગતો નથી. ભાઈઓનો તમારો ખર્ચ જ્યાં સુધી અલગ અલગ રહે છે, ત્યાં સુધી હું

પણ તમારી સાથે અલગ અલગ લેવડદેવડ કરવાની ચેષ્ટા કરું છું. એટલે જુગલકિશોરજી શું કરવા માગે છે તે મને લખી જણાવો.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૧૨૫ એ; શ્રી ઘનશ્યામદાસ બિરલાના સૌજન્યથી

૪૪૬. જુગલકિશોર બિરલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૨૮, ૧૯૨૬

ભાઈ જુગલકિશોરજી,

તમારો પત્ર આજે મળ્યો. હવે હું એ છોકરી માટે પૈસા મોકલીશ. આજે તો આ ચીની વિદ્યાર્થીમાં બધા સારા ગુણ જોવામાં આવે છે. એના કહેવાથી જ એને હિંદુસ્તાની નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને અમે બધા એને 'શાંતિ' કહીને બોલાવીએ છીએ.

હિંદુમુસલમાનોની આજકાલની અશાંતિ દુઃખદ છે, છતાં એમાંથી હું શાંતિનું કિરણ જોઈ શક્યો છું. રોજ ઈશ્વરને હું એટલી પ્રાર્થના કરું છું કે આપણે ધર્મને ન ભૂલીએ.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૧૨૬; શ્રી ઘનશ્યામદાસ બિરલાના સૌજન્યથી

૪૪૭. દેવચંદ પારેખને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, [એપ્રિલ ૨૮, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈશ્રી ૫ દેવચંદભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે દીવાનસાહેબને^૨ ઠીક જ લખ્યું છે. આઠેક દિવસ સુધીમાં નહીં આવી જાય તો તમને ખબર આપીશ.

બાપુ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૫૭૦૬

૧. ટપાલની છાપ પરથી.

૨. ચોરબંદરતા દીવાન.

૪૪૮. નાનુકલાલ નંદલાલ ચોકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
બુધવાર, એપ્રિલ ૨૮, ૧૯૨૬

ભાઈ નાનુકલાલ,

આ કાગળ પણ તમારે નામે બંનેને છે. પતિપત્ની બંનેને જરૂર પડ્યે પરોણા કે સોટીનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર છે. માત્ર એ પરોણો પેલી સત્યાગ્રહી ગાળના જેવો સત્યાગ્રહી હોવો જોઈએ. મોતીને તો આ પત્રથી હું નોટિસ આપી જ દઉં છું કે આળસ અને અક્ષર બંને સારું હું તો પરોણાનો ઉપયોગ કરવાનો જ છું. પછી ભલે પરોણાના ઉરથી આશ્રમનો ત્યાગ કરવો હોય તો કરે. ત્યાગ કરીનેયે જશે તો તમારી પાસે જ ના? વહેમી માણસો અને ઈશ્વર-પરાયણ માણસ બેની વચ્ચે સામ્ય છે જ. બંનેનાં કામ હાર્યારૂપદ હોય. અને બંનેનો વિશ્વાસ અદૃશ્ય ઉપર હોય. જ્યાં કોઈ નિશ્ચય ન કરી શકે, જ્યાં સિદ્ધાંતની વાત ન હોય ત્યાં અક્લ દોડાવી ઈશ્વરે આપેલો સમય ગુમાવે એ અભિમાની અથવા મૂર્ખ હોય. હું મૂર્ખ નથી, અભિ-માની નથી, ઈશ્વરપરાયણ છું; એટલે મિત્રોનો ઝઘડો ટાળવા ચિટ્ટી નાખી સમય બચાવ્યો. મસૂરી જતાંયે શું? ન જતાંયે શું? નદીમાં રહેવું ને મગર સાથે વેર કરવું, એ જેમ અયોગ્ય છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં રહેવું ને બારે માસ ઠંડક શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો તે પણ છે.

બાપુના આશીર્વાદ

શ્રી નાનુકલાલ નંદલાલ ચોકસી

રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ

ભરૂચ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૭-એ

૪૪૯. દક્ષિણ આફ્રિકા

દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારની પાસે “રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ” કરાવવાની માગણી સ્વીકારવામાં હિંદુસ્તાનની સરકાર બાજીનો એક દાવ જીતી છે તે માટે તે પોતાને પૂરેપૂરો ધન્યવાદ દઈ શકે છે. મેં બીજે સ્થાને^૧ જણાવ્યું છે કે મિ. ઍન્ડ્રૂઝની અસાધારણ શ્રદ્ધા અને અથાગ પરિશ્રમ વિના કાંઈ જ થઈ શક્યું ન હોત. છતાં હિંદુસ્તાન સરકારે હિંદની માગણી રજૂ કર્યા કરવામાં કાંઈ પણ ઢીલાપણું રાખ્યું હોત તો “એરિયાઝ રિઝર્વેશન બિલ” (હિંદીઓને અલગ વાડાઓમાં કાઢવાના કાયદાનો ખરડો) દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે જરૂર પસાર કર્યો હોત. પણ તેમ ન થતાં સદરહુ ખરડો મુલતવી રાખવામાં આવ્યો છે અને “કોન્ફરન્સ”ની વાત સ્વીકારવામાં આવી છે એ પણ મોટી વાત છે.

પણ સોનાની થાળીમાં લોટાની મેખ તો છે જ. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે “ન્યાય અને યોગ્ય ઉપાયો દ્વારા રહેણીકરણીનું પાશ્ચાત્ય ધોરણ ચાલુ રહે એવી તજવીજ કરનારો ઠરાવ જ પરિપટ કરે” એવી શરત કરી છે અને તે હિંદુસ્તાન સરકારે સ્વીકારી છે તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નનું ન્યાય નિરાકરણ અશક્ય થઈ પડવાનો સંભવ છે. “પાશ્ચાત્ય રહેણી ચાલુ રહે એવી તજવીજ કરવાનો” અથવા “ન્યાય અને યોગ્ય ઉપાયો”નો અર્થ શો? એવી તજવીજ કરવાનો એક તો એ અર્થ હોઈ શકે કે ત્યાંના બગીચાઓમાં કામ કરનાર ગિરમીટિયા હિંદીઓ પોતાની મહિનાની ૩૦ શિલિંગની રોજીમાં યુરોપિયન કારીગરની જેમ પાંચ ઓરડાના ઈંટના ઘરમાં રહેવું, નખશિખ યુરોપિયન પોશાક પહેરવો અને યુરોપિયન ખોરાક ખાવો, અને “ન્યાય અને યોગ્ય ઉપાયો”નો અર્થ એ થઈ શકે કે એ જાતની ગજા ઉપરવટની રહેણીકરણી ન રાખી શકે તેવા ગિરમીટિયા હિંદીઓને બળાત્કારે દેશપાર કરવા; અથવા તો “ન્યાય અને યોગ્ય ઉપાયો”થી તજવીજ કરવાનો અર્થ એવો પણ થાય કે સૌને લાગુ પડે એવા યોગ્ય સ્વચ્છતાના અને રહેણીના કાયદા કરવા કે જેથી શહેરની સ્વચ્છતા અને આરોગ્યને અનુકૂળ રહેણી, અને યુરોપીય ધોરણે કામધંધો ચલાવવાનું, સૌનાથી બની શકે. આ છેલ્લા અર્થની સામે હિંદીઓને કશો વાંધો ન હોય, ન હોવો જોઈએ. સામાન્ય સુધરાઈ અને આરોગ્યના અને રહેણીના નિયમોની સામે કદી વાંધા લેવાયા જ નથી.

પણ હાલ જે પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયો છે તે ઉપરથી યુનિયન સરકાર શું માગે છે તે મને સમજાય છે. તે સરકાર હિંદીની સ્થિતિ સુધરે એમ નથી માગતી, તે તો હિંદીઓને તેમને દેશ પહોંચાડવા માગે છે. પરિપટ એ વાતના પક્ષમાં જ ચુકાદો આપશે એવી હિંદુસ્તાન સરકાર કબૂલાત ન આપે તો પરિપટ ભરવામાં યુનિયન સરકાર ભાગ ન લે. લૉર્ડ રીડિંગે ચાલાકીથી એ મુશ્કેલી ઓગાળી નાખી અને કહ્યું કે “ઈન્ડિયન રિલીફ ઓક્ટ” પ્રમાણે ઐચ્છિક સ્વદેશ-ગમનની ચર્ચા થવા સામે મને કશો વાંધો નથી; અને હિંદીઓને સ્વદેશ મોકલાવાની ચોક્કસ શરતો પહેલેથી જ ઠરાવવાનો તો હિંદી સરકાર ક્યે મોઢે આગ્રહ ધરી શકે? એટલે તેમણે પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણીનાં ધોરણ જાળવવાની નવી વાત શોધી કાઢી. દેખીતી રીતે તો એ શરત ખાસી નિર્દોષ જણાય છે, પણ મેં બતાવ્યું છે તેમ એની અંદર બધી અશક્ય વાતોનો જ સમાવેશ કરી શકાય

૧. જુઓ “દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના સવાલ વિશે નિવેદન”, ૨૪-૪-૧૯૨૬.

એમ છે. એટલે પરિપદમાં બંને પક્ષો શા પ્રકારની મનોવૃત્તિથી ભાગ લે છે એના ઉપર અને હિંદુસ્તાન સરકાર કેટલું પાણી બતાવે છે તેના ઉપર ઘણો આધાર રહેશે. અત્યાર સુધી તો જ્યારે જ્યારે યુનિયન સરકાર સાથે ઝઘડો થયો છે ત્યારે ત્યારે હિંદીઓની માગણી હિંદુસ્તાન સરકાર એક પછી એક છોડતી જ આવી છે, છતાં અભિમાન તો એમ લે છે કે યુનિયન સરકારે જેટલું તાણું તેટલું તો નથી જ તાણવા દીધું. આનો અર્થ તો એવો કે ચોરને ન્યાય આપનાર ન્યાયાધીશ કહે છે કે ચોર જેટલું ચોરી ગયો તે બધું તો તેને તેણે રાખવા ન જ દીધું. આપણે બૂલવું ન જોઈએ કે દરેક વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે પોતે જ કબૂલ કર્યું છે તેમ યોગ્ય કારણ વિના ત્યાંના હિંદીઓના દક્ષિણ આફ્રિકાના એક શાંત નાગરિક તરીકેના યોગ્ય હકો છીનવી લેવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. હિંદુસ્તાન સરકાર હિંદીઓ પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્યપાલનને વિશે જાગ્રત હોત તો આ દરેક ઝઘડા વખતે અમુક ગયેલા હક તો હિંદીઓને પાછા મળ્યા છે એમ તે પુરવાર કરી શકી હોત. પણ વાત એ છે કે સને ૧૯૦૭માં ત્યાંના હિંદીઓએ કાયદો પોતાના હાથમાં જ ન લીધો હોત એટલે કે સત્યાગ્રહ ન કર્યો હોત તો તેઓ બધા હક ખોઈ બેસત અને હિંદી સરકાર તેની મૂંગી સાક્ષી બની હોત. કારણ હિંદી તેમ જ બ્રિટિશ સરકાર બંનેએ સને ૧૯૦૭માં ઘાતકી એશિયાટિક કાયદાને પોતાની મંજૂરી આપી હતી — તે જ કાયદો કે જેને સને ૧૯૦૬માં ત્યારના વસાહત ખાતાના પ્રધાન લોર્ડ એલ્ગિને નામંજૂર કર્યો હતો. એટલે હાલના કાયદાનો ખરડો મુલતવી રહ્યો છે અને પરિપદની વાત કબૂલ કરવામાં આવી છે એ હાલની લડતમાં જોકે એક મહત્વનું પગલું છે છતાં જો હિંદુસ્તાન સરકાર આખરની કસોટીમાં મોળી પડશે તો આ લાભ નિર્શક થઈ પડવાનો છે.

પણ આજે થયેલો જણાતો લાભ ખોઈ ન બેસવું હોય તો પ્રજાએ જાગતા રહેવાની તેટલી જ જરૂર છે. અત્યારે જે શ્વાસ લેવાનો સમય મળ્યો છે તે દરમિયાન આ પ્રશ્નનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરીએ અને એ વાત સ્પષ્ટ કરીએ કે એશિયાવાસીનો એકમાત્ર ગુનો તેનો એશિયાટિક જન્મ અને કાળી ચામડી જ છે. કારણ દક્ષિણ આફ્રિકાનું રાજ્યયબંધારણ આ બાબતમાં વસ્તુતઃ એમ જ કહે છે કે ગોરાઓ અને કાળી અગર રંગીન એશિયાવાસી કોમો વચ્ચે કોઈ જાતની સમાનતા હરગિજ નહીં ચાલવા દેવામાં આવે. જન્મ અને વંશ પ્રમાણેની જાતો માનવાની બાબતમાં દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદુસ્તાનનો જેટો છે.

છેવટ, આ પત્રમાં અનેક વેળા જણાવી ગયો છું તેમ મારે ફરી ફરીને કહેવું જોઈએ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓનું ભાવિ અંતે તો તેમના પોતાના જ હાથમાં રહેલું છે. હિંદી સરકાર, પ્રજામત, યુનિયન સરકાર, તેમ જ દક્ષિણ આફ્રિકાની ગોરી પ્રજા — સૌ કોઈ તેમને ત્યારે જ મદદ કરશે જો હિંદીઓ પોતે પોતાના પુરુષાર્થમાં મર્યા રહેશે. તેમણે પોતાની સામે આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અગર આર્થિક દૃષ્ટિએ જે કંઈ વાંધા આગળ કરવામાં આવતા હોય તે એકે-એકનો ઈલાજ કરી લેવો ઘટે. જેમાં નીતિનો પ્રશ્ન ન આવતો હોય તેવી બધી બાબતોમાં તેમણે દેશ તેવો વેશ રાખવામાં કશી અડચણ નથી. તેમણે આપસમાં સંપૂર્ણ એકતા સાધી એકજૂથે ખડા રહેવું જોઈએ. અને સૌથી વિશેષ તો બધાએ સૌના હિતમાં આ સવાલમાં દુઃખ સહન કરવા કટિબદ્ધ રહેવું જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૯-૪-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨-૫-૧૯૨૬

૪૫૦. માર્ચના આંકડા

જુદા જુદા પ્રાંતોના માર્ચ મહિનાના ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :^૧

કર્ણાટકના આંકડા અધૂરા છે. ફેબ્રુઆરી કરતાં પરિસ્થિતિમાં ધ્યાન ખેંચે એવો ફેરફાર થયો નથી, સિવાય કે દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ અને ઉત્કલમાં ફેબ્રુઆરી કરતાં માર્ચમાં વેચાણ વધારે થયું છે. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં વેચાણ વધારે દેખાય છે તેનું કારણ એ છે કે અત્યારે શ્રી પટવર્ધન જે ખાદી પ્રદર્શનો યોજી રહ્યા છે તેમાં થયેલા વેચાણના આંકડા પણ એમાં આવી જાય છે.

જે પ્રાંતોમાંથી ગયા વર્ષના માર્ચ માસના તથા આ વર્ષના માર્ચ માસના આંકડા મળી શક્યા છે તે પ્રાંતોના આંકડા સરખાવી જોતાં જણાય છે કે ઉત્પાદન અને વેચાણ બંનેમાં તે તે પ્રાંતોમાં વધારો થયેલો છે. સરખાવી શકાય એવા આંકડા નીચે આપ્યા છે :^૨

તામિલનાડુનો માર્ચ ૧૯૨૫ના વેચાણનો આંકડો અસાધારણ છે, તેનું કારણ એ છે કે તે મહિનામાં શ્રી ભડ્યાએ ખાદીની ફેરી કરી હતી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૯-૪-૧૯૨૬

૪૫૧. સંખ્યાબળની નહીં, પણ ગુણબળની જરૂર છે

કોણ જાણે કેટલીયે વાર મને પૂછવામાં આવ્યું છે કે “અમે આટલા થોડા હોઈએ તો પછી શું કરી શકાય? જુઓને, ચરખા સંઘમાં કાંતનારા કેટલા થોડા છે? સત્યાગ્રહીઓ કેટલા ઓછા છે? ચુસ્ત અસહકારીઓ કેટલા થોડા છે? અને દારૂબંધીમાં માનનારા પણ કેટલા ઓછા છે?” અફસોસની વાત છે કે આ બધું બિલકુલ સાચું છે. પણ આપણે એનો વિચાર કરીએ તો સમજાય કે સંખ્યામાં શું મહત્ત્વ છે? વધારે પ્રસ્તુત પ્રશ્ન તો એ છે કે દેશમાં સાચા કાંતનારા કેટલા? સાચા સત્યાગ્રહીઓ કેટલા? સાચા અસહકારીઓ કેટલા? સાચા દારૂબંધીવાદીઓ કેટલા? આખરે તો ચારિત્ર્ય, નિશ્ચયબળ અને નિર્ભયતા જ કામ આવશે. અને હું તો ઈચ્છું છું કે આપણી પાસે ૪૦૦૦ સાચા કાંતનારા છે એવું હું કહી શકું. સાચો કાંતનાર કોને કહેવાય? સાચો કાંતનાર એ નથી કે જે માત્ર કાંત્યા કરે. જે એમ હોત તો તો આપણી પાસે ચાર હજાર તો શું ચારેક લાખ કાંતનારા મોજૂદ છે. માત્ર કાંતવું પૂરતું નથી. આ દેશના દરિદ્રોને ખાતર એકસરખું અને ટકાઉ સૂતર નિયમિત રીતે કંતાવું રહે એની જરૂર છે. એટલે કાંતવામાં વેઠનો નહીં, પણ આનંદનો અનુભવ થવો જોઈએ. આપણે ચરખા સંઘના સભાસદો હોઈએ એટલું બસ નથી. બીજાને સભાસદ બનવા કહેવું એ પણ જરૂરનું છે. બીજું, સાચો કાંતનાર પોતાના જીવનમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર કરે છે. આ કારણે તે સાદાઈનો મંત્ર સમજે છે, શરીરશ્રમનો મહિમા પિછાને છે, અને

૧. અને ૨. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

કબૂલ રાખે છે કે હિંદુસ્તાનની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત સ્વાવલંબન છે અને તેથી સાદામાં સાદાં હથિયારો વડે ઘરમાં બેસીને થઈ શકે તેવું કામ કરોડો લોકોને ઘેર બેઠાં પહોંચાડવાની આજે પહેલી જરૂર છે.

આપણને કહેવામાં આવે છે કે જાપાનમાં ક્રાંતિ થઈ તે હજારો માણસોએ કરી નહોતી. અને ચલાવનારા તો માત્ર ૧૨ માણસો હતા જેમણે પંચાવન માણસોમાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો હતો. અને કદાચ આ ૧૨ માણસોમાં એક જ એવો હતો જેણે આખી યોજના ઘડી કાઢી હતી. જે શરૂઆત સારી રીતે થાય તો બાકીનું કામ સરળ બની જાય છે. આ ઉપરથી એવો નતીજા નીકળે છે કે કોઈ પણ સુધારો શરૂઆતમાં ગમે તેટલો અસંભવિત લાગતો હોય તોપણ એ કરવા માટે એક સાચો માણસ બસ થાય છે. આ વાત અચંબો પમાડે એવી છે તેમ છતાં સાચી છે. સંભવ છે કે આવા માણસને બદલામાં હાંસી, તિરસ્કાર અને મૃત્યુ જ મળે. અને ઘણી વાર એવું બને છે પણ ખરું. એ માણસ ખતમ થઈ જાય તોપણ એણે આદરેલા સુધારા ટકી રહે છે અને આગળ વધે છે. તે પોતાના લોહી વડે એ સુધારાને ચિરંજીવ બનાવતો જાય છે. એટલે હું ઈચ્છું છું કે કાર્યકર્તાઓ તાકાત વગરની સંખ્યાનો વિચાર કરવા કરતાં થોડા નિષ્ઠાવાન લોકોની તાકાતનો વિચાર કરતા થાય. વિસ્તાર કરતાં ઊંડાણની વધારે જરૂર છે. જે આપણે પાચો મજબૂત નાખીશું તો ભાવિ પ્રજા એના ઉપર સંગીન ઈમારત બાંધી શકશે. પણ પાચો જે રેતી પર ચણેલો હશે, તો એને ફરીથી નાખવા માટે એ રેતી ખોદી કાઢવા સિવાય ભાવિ પ્રજા પાસે બીજું કામ રહેશે નહીં.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંમ્પૂ ઇન્ડિયા, ૨૯-૪-૧૯૨૬

૪૫૨. નોંધ

સાચા 'દીનબંધુ'

દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારનો નિર્ણય બહાર પડતાં પહેલાં ડરબનમાં આવેલી દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોંગ્રેસના મંત્રી તરફથી મને નીચેનો તાર મળ્યો હતો :

અહીં મળેલી કોંગ્રેસની સભા મિ. એન્ડ્રૂઝને દક્ષિણ આફ્રિકા મોકલવા બદલ આપને ધન્યવાદ આપે છે અને આપના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે. એમણે નેકીથી અને જહેમતથી કામ કરીને બંને કોમોની લાગણીઓમાં ભારે પલટો આણી દીધો છે. તેઓ દીર્ઘાયુ ભોગવે અને માનવજાતિની સેવાનું એમનું શુભ કાર્ય ચાલુ રાખે એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

મિ. એન્ડ્રૂઝ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કષ્ટ વેઠીને ફરતા હતા ત્યારે આવા ઘણા તાર આવ્યા હતા, પણ મેં તે પ્રસિદ્ધ કર્યા નહોતા. પણ મને લાગ્યું કે એમના પ્રયાસનું પરિણામ સારું આવ્યું છે ત્યારે હવે આભાર તો પ્રસિદ્ધ કરવો જ પડશે. હું જાણું છું કે આ નિઃસ્વાર્થ અંગ્રેજની સેવાઓને લોકો દરેક વખતે બરાબર સમજતા હોતા નથી. તેઓ કંઈ રાજદ્વારી વિષ્ટિકાર નથી, એટલે રોજરોજ જે બનતું જાય તે વિશેના પોતાના અભિપ્રાયો અને લાગણીઓ વ્યક્ત કરતા તારો તેઓ મોકલતા જાય છે. એટલે કેટલીક વાર તે નિરાશ થતા દેખાય છે, તો કેટલીક વાર આશાવાદી લાગે છે. પરંતુ છેલ્લા થોડા માસ દરમિયાન તેમના તરફથી આવેલા બધા તાર જે ખંતથી

એકા કરવામાં આવે, તો જ્યાં શંકાશીલ સ્વભાવના માણસને આશા રાખવાનું કશું કારણ ન દેખાય ત્યાં એમના બધા તારોમાં કદી લુપ્ત ન થતો આશાનો સૂર સંભળાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાથી નીકળતાં પહેલાં એમણે મને તાર કર્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે તમે આશા છોડશો નહીં, કેમ કે મને પોતાને આશા છે. જો એમને હિંદીઓની માગણીના ન્યાયીપણામાં શ્રદ્ધા છે, તો દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજપુરુષોની શુભનિષ્ઠામાં પણ શ્રદ્ધા છે. ખરી વાત એ છે કે ઍન્ડ્રૂઝ પૂરે-પૂરા માનવજાતિના સેવક છે, અને તેથી એમને સૌ કોઈમાં વિશ્વાસ બેસે છે. આખી દુનિયા એમને ભલે છેતરે. તેમ છતાં એ તો કહેવાના કે “હે માનવજાતિ! તારા ગમે તેટલા દોષો હશે તોપણ હું તો તને ચાહવાનો જ.” અને માનવજાતિ પ્રત્યેનો આ પ્રેમ એમને બધા અવરોધો ઓળંગીને લોકોનાં હૃદયમાં સોંસરા ઊતરવાનું સામર્થ્ય અર્પે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, જ્યાં બીજા લોકોને કદાચ ધુતકારી કાઢવામાં આવ્યા હોત ત્યાં તેઓ પોતાની વાત લોકોને કાને નાખી શક્યા. પેડિસન ડેપ્યુટેશન માટે ભૂમિકા એમણે તૈયાર કરી.

પેડિસન ડેપ્યુટેશનની વાત નીકળી ત્યારે એ ડેપ્યુટેશન અહીંથી નીકળ્યું તે વખતે શ્રીયુત ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ મિ. પેડિસનની જે પ્રશંસા કરી હતી તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલી એવી જ પ્રશંસાનો ઉમેરો કરવાનું મને મન થાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાથી એક ભાઈ નીચે પ્રમાણે લખી મોકલે છે :

તેઓ જન્મે અંગ્રેજ છે, પણ એમનું જીવનદર્શન ભારતીય છે. ખરું કહું તો એમનામાં અને મિ. ઍન્ડ્રૂઝમાં મને ફરક દેખાતો નથી. એમના જેવી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ મદ્રાસના લેબર કમિશનર કરતાં વધારે ઊંચા હોદ્દા સુધી પહોંચી નથી એ નવાઈની વાત છે. આનું કારણ હિંદીઓ પ્રત્યેની એમની તીવ્ર સહાનુભૂતિ હશે કે કેમ તે વિશે મારી પાસે અત્યારે માહિતી નથી.

મને મળેલા બધા હેવાલો પરથી જણાય છે કે ડેપ્યુટેશનના સભ્યોએ પોતાની કામગીરી બહુ જ નિષ્ઠાપૂર્વક અને સારી રીતે બજાવી છે. પણ ઍન્ડ્રૂઝે જે તૈયારીરૂપ ખેડકામ કર્યું અને એમાં પોતાની અવિરત મહેનતનું ખાતર પૂર્યું તે જો ન થયું હોત તો ડેપ્યુટેશને પોતે જે સારું કામ કર્યું તેનું અર્ધું પણ તે કરી શક્યું ન હોત.

અસ્પૃશ્યતાની પકડમાં

ત્રાવણકોરમાં પળાતી અસ્પૃશ્યતા અને અનુપસાર્યતા વિશે આપણે ઘણું સાંભળ્યું છે કારણ કે ત્યાં સત્યાગ્રહ થયો હતો. કષ્ટસહન રૂપી દીવાએ ત્રાવણકોરની ગંદકીને પ્રકાશમાં આણી, પણ એમ લાગે છે કે કોચીનમાં ત્રાવણકોર કરતાં પણ વધારે ગંદકી છે. ત્યાં જાહેર માર્ગોનો ઉપયોગ કરવા સામે અસ્પૃશ્યો પર મૂકેલો પ્રતિબંધ કોચીન રાજ્ય ઉઠાવી લે એ મતલબનો ઠરાવ કોચીન ધારાસભામાં લાવવા અનેક પ્રયત્નો થયા, પણ એ ઠરાવ લાવવાની પરવાનગી અપાઈ નહીં.

એક ખંતીલા ધારાસભ્યે કોચીન ધારાસભામાં એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “સરકાર અથવા મ્યુનિસિપાલિટીને પૈસે નભતા કેટલા કૂવા અને કેટલાં તળાવો અસ્પૃશ્યોને વાપરવા દેવામાં આવતાં નથી?” જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે ૬૧ તળાવો અને ૧૨૩ કૂવાઓ અસ્પૃશ્યોને માટે બંધ છે. કેટલા કૂવા અને કેટલાં તળાવો પર અસ્પૃશ્યો જઈ શકે છે એ જાણવા જે પૂરક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હોત તો ઠીક થાત.

બીજા પ્રશ્ન એવા પુછાયો હતો કે “જાહેર બાંધકામ ખાતાએ બાંધેલા અને એને પૈસે નમતા કેટલાક રસ્તાઓનો ઉપયોગ કરવાની અસ્પૃશ્યોને કયા કારણે મનાઈ ફરમાવાઈ છે?” પ્રશ્ન પૂછનારે અસ્પૃશ્યોને બદલે બિનહિંદુઓ એવો હળવો શબ્દ વાપર્યો છે. કશી શરમ અનુભવ્યા વિના કોચીનની સરકાર તરફથી અપાયેલાં કારણો આ પ્રમાણે છે : “આ રસ્તાઓ, મંદિરોની અને રાજમહેલની બહુ નજીક આવેલા છે. ભૂતકાળથી ચાલતી આવેલી રૂઢિને એકદમ તોડી શકાય નહીં. જે રિવાજે પરાપૂર્વથી પળાતા હોય તેમને તો માન આપવું જ પડે.” વાચક ‘રાજમહેલ’ શબ્દ ધ્યાનમાં રાખે. આ ઉપરથી માની લેવાનું કે પંચમ જાતિના નાગરિકને જાતે જઈને રાજને પોતાની ફરિયાદ આપવાનો અધિકાર નથી, કેમ કે રાજમહેલની નજીક આવેલા રસ્તા આગળ થઈને તે જઈ શકતો નથી, તો પછી એ રસ્તા પર ચાલવાની તો વાત જ કયાં રહી? આવો નિષ્કુર જવાબ આપનાર અમલદારો સુશિક્ષિત, સુધરેલા અને પોતાના કામમાં કાબેલ મનુષ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં તેઓ ઉદાર મત પણ ધરાવે છે. તેમ છતાં એક પ્રથા પુરાણી છે એટલા જ કારણસર તે કૂર, નિર્દય અને ધર્મવિરુદ્ધની હોવા છતાં તેઓ તેનો બચાવ કરે છે.

કાયદાનાં પુસ્તકોમાં તો એમ લખ્યું છે કે ગુનાઓ અને અનીતિનાં કૃત્યોનો બચાવ તે ચાલતાં આવ્યાં છે એ કારણે ન થઈ શકે. પ્રથાઓ જૂની હોય તેથી કંઈ તે સન્માન્ય બની જતી નથી. પણ દેખીતી રીતે જ કોચીન રાજ્યમાં સ્થિતિ એથી ઊલટી છે. કોણ કહેશે કે અસ્પૃશ્યતાનો રિવાજ અનૈતિક, જંગલી અને ઘાતકી નથી? આ દૃષ્ટિથી જોતાં કોચીન રાજ્યના કાયદા એક રીતે તો દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદા કરતાં પણ ઘણા બદતર છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનો પરંપરાગત કાયદો ગોરા અને રંગીન ચામડીવાળા લોકો વચ્ચે સમાનતા કબૂલ કરવાની ના પાડે છે. કોચીનના પરંપરાગત કાયદામાં સમાજના અમુક વર્ગને જન્મને કારણે અસમાન ગણવામાં આવ્યો છે. પરંતુ કોચીનમાં પળાતી અસમાનતા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પળાતી અસમાનતા કરતાં અનેક ગણી વધારે અમાનુષી છે, કેમ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગીન ચામડીવાળાના જે માનવ અધિકારો છીનવી લેવાય છે તેના કરતાં કોચીનમાં એક અસ્પૃશ્યના વધારે અધિકારો છીનવાય છે. માણસ બીજા માણસની નજીક ન જઈ શકે અથવા તેની દૃષ્ટિથી દૂર રહે એવો કાયદો તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી જ. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે એકલા કોચીનમાં જ અસ્પૃશ્યો સાથે આવો અપમાનજનક વર્તવ થાય છે. કેમ કે કમનસીબે આખા દેશમાં બધી જગ્યાએ વત્તેઓએ અંશે હિંદુઓ હજી પણ આ રીતે જ વર્તી રહ્યા છે. પણ કોચીનની વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્યાં ધર્મની કહેવાતી સંમતિ ઉપરાંત અસ્પૃશ્યતાને રાજ્યનો પણ ટેકો છે. એટલે કોચીનમાં એટલો લોકમત કેળવાય તેથી કશું પરિણામ આવશે નહીં. ત્યાં તો લોકમત એટલો પ્રબળ થવો જોઈએ કે આ જંગલી પ્રથા નાબૂદ કરવાની રાજ્યને ફરજ પડે.

કાંતણમાં પ્રગતિ^૧

અખિલ ભારતીય રૅટિયા સંઘના શિક્ષણ વિભાગના વ્યવસ્થાપકે નીચલાં નામોની^૨ યાદી મને આપી છે. આ નામો એવાં જ ભાઈબહેનોનાં છે જેમણે પોતાનું સૂતર હમેશાં નિયમિતપણે

૧. આ પેટામયાળાવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૬-૫-૧૯૨૬ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

૨. આ નામોની યાદી અહીં આપી નથી.

મોકલ્યું છે, જેમનું સૂતર હમેશ રૂપ આંકથી ઉપરનું આવ્યું છે અને જેમની ફાળકીઓ દરેક વેળાએ બરાબર વીંટાયેલી અને સરસ ગોકવીને મોકલેલી મળી છે.

આ યાદી ઉપરથી જગ્યાએ કે ૪૬ આંકનું કાંતનાર ભાઈને પહેલી જગ્યા મળી છે અને વધુમાં વધુ (૧૪૦) આંકનું કાંતનારને લગભગ છેલ્લો નંબર મળ્યો છે. આપણદિવે એક કાળે પહેલે નંબરે હતાં તે પણ તેમનો આંક ૧૧૩ જેટલો છતાં આ યાદીમાં ૧૯મે નંબરે આવે છે. યાદીની જોડે વ્યવસ્થાપકે જે નોંધ ટાંકી છે તે નીચે મુજબ :

આ સૂતરો સુધડતાની તેમ જ તારના સરખાપણાની દૃષ્ટિએ પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. પણ તેમાંની સારામાં સારી ફાળકીનું સૂતર પણ મિલના સૂતરની બરાબરીમાં ઊભી શકતું નથી.

આ ઝીણાં સૂતરો વણવામાં પણ સારી પેકે મુશ્કેલી પડે છે. તેથી ઉપર જે યાદી છાપી છે તે બીજાઓ એમનું અનુકરણ કરે એટલા સારું નહીં પણ એનાં કાંતનારાંઓને જ ઉત્તેજન આપવાની દૃષ્ટિએ છાપી છે. આ કાંતનારાંઓ પોતાનાં લવાજમનાં સૂતર વધુ નિયમિતપણે મોકલ્યા કરે છે અને એ દિશાએ અત્યાર સુધીમાં તેમણે જે ખંત દેખાડી છે તે જોતાં તેમને હવે એ જ કામમાં કળાનો અંશ વધારવા અને તેમ કરીને વધુ મજબૂત તારવાળાં સૂતર મોકલવા હું આગ્રહ કરું છું.

ભાઈ લક્ષ્મીદાસ હાલ સૂતરની મજબૂતી વધારવાની દિશાએ જે કામ કરી રહ્યા છે તેની કેટલીક હકીકત હું છાપી ચૂક્યો છું. ફની જાત સારી હોય અને સરસ પીંજેલું હોય તો મિલના મજબૂતમાં મજબૂત સૂતરને પણ ટક્કર મારે તેવું સૂતર કાંતી શકાય એમ છે એ સિદ્ધ કરવાનો એમનો પ્રયત્ન છે. તેમના આખતરાઓનાં પરિણામ ટૂંક મુદતમાં બહાર પાડવાની હું ઉમેદ રાખું છું. દરમ્યાન આ યાદીમાંનાં ભાઈબહેનોને પણ જાતે આખતરા કરવા અને અત્યારે તેઓ મોકલે છે તેના કરતાં વધુ મજબૂત સૂતર મોકલવા હું ભલામણ કરું છું. હું આશા રાખું છું કે સૂતરને વળ દેવાનો તે તાર ખેંચ્યા પછી પાછળથી નહીં પણ કાઢતી વેળાએ જ જેમ જેમ તાર ખેંચાતો જાય તેમ તેમ દેવો જોઈએ અને ફાળકીઓને પણ ઉતારી લેતાં પહેલાં બરાબર ફૂંકારવી જોઈએ અને ફૂંકારેલા પાણીનાં તુપાર ફાળકીના તારોમાં બરાબર ઊતરી ફાળકીઓમાં પૂરતો ભેજ આવવો જોઈએ એ વાત તો દરેક કાંતનારના લક્ષમાં હશે જ.

સંપૂર્ણ દાણબંધી

એક ભાઈ લખે છે:^૧

તેમની દાણની ટુકાનો બંધ થઈ તે બદલ ગામલોકોને હું ધન્યવાદ આપું છું. પણ જો આને માટે લોકોના મત લેવાયા હોત તો પંજાબમાં બન્યું હતું તેવી રીતે અહીં પણ ઘેર ઘેર ફરીને સમજૂતી આપ્યા વિના બહુ થોડા લોકોએ મત નોંધાવવાની તરદી લીધી હોત.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૯-૪-૧૯૨૬

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં લખ્યું છે કે ઇલ્લુર, કલ્લામાડી, તરીમેલા ગામોમાં દાણની ટુકાનો બંધ થવાથી લોકો બહુ યુરા થયા હતા.

૪૫૩. બંગાળ રાહત સમિતિ

એક પત્રલેખકે વેલ્ફેરમાંથી મને એક કાપલી કાપી મોકલી છે. તેમાં બંગાળ રાહત સમિતિના કામકાજ ઉપર ટીકા કરવામાં આવી છે. લેખમાં રાહત સમિતિના રિપોર્ટની સમીક્ષા છે. પત્રલેખક લખે છે :

આ લેખમાં રાહતના સાધન તરીકે ખાદીની સંસ્થાઓની ઉપયોગિતા વિશે ગંભીર શંકા ઉઠાવવામાં આવી હોવાથી મારી આપને વિનંતી છે કે આપ સર પી. સી. રાય અથવા ખાદી પ્રતિષ્ઠાનને કહો કે તેઓ હકીકતો અને આંકડા આપીને પોતાના તરફથી ખુલાસો કરે. એટલું ઉમેરી લઉં કે હું એક ખાદીધારી છું, જોકે જાતે કાંતતો નથી એનું મને દુઃખ છે. આમ છતાં મારા કુટુંબની કેટલીક સ્ત્રીઓ જાતે કાંતે છે. આ હકીકત લખીને હું આપને ખાતરી આપવા માગું છું કે ખાદી પ્રત્યે મને કોઈ દ્વેષ નથી.

પણ આટલી સ્પષ્ટતા કરવાની કોઈ જરૂર નહોતી. કારણ કે શ્રીયુત રામાનંદ ચેટરજીના છાપામાં કંઈ પણ પ્રસિદ્ધ થાય તેનું સ્વાભાવિક રીતે જ વજન પડે અને તેના પર ધ્યાન આપ્યા વગર ચાલે નહીં. એટલે એ કાપલી અને એ કાગળ મેં તરત જ શ્રીયુત સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને મોકલી આપ્યાં અને એમણે સહેજ પણ વિલાંબ કર્યા વગર ડૉ. રાયની અને પોતાની સહીથી નીચેનો^૧ ખુલાસો લખી મોકલ્યો. વેલ્ફેરમાં આપેલો લેખ અહીં છાપવાની જરૂર નથી, કેમ કે એમાં ઉઠાવેલા વાંધાઓનો સાર ડૉ. રાયના જવાબમાં આવી જાય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૯-૪-૧૯૨૬

૪૫૪. અખબારસ તૈયબજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

પરમ પ્રિય જુવાન દોસ્ત ભરૂર,

જવાનીના જ્ઞેશથી ભરેલો તમારો પત્ર મળ્યો. કેટલાક લોકો વર્ષો જતાં ઘરડા થતા જાય છે. પણ તમે તો એ પ્રક્રિયા ઉલટાવી રહ્યા છો. મને તમારી અદેખાઈ આવે છે. હવે તો મારે લોકોને કહેવું પડશે કે જેમ જેમ તમારી ઢાઢી ધોળી થતી જાય છે તેમ તેમ તમારામાં જુવાની આવતી જાય છે. મારા આશીર્વાદ છે કે આ પ્રક્રિયા હજી લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે.

સ્થળફેર કરવા અને વિચારોની આપલે કરવા જે તમને આવવાનું મન થતું હોય તો મહાસમિતિ વખતે તમે આટલા નજીક છો તો જરૂર આવો. તમે તમારી મુસાફરી બેત્રણ દિવસ માટે મોકૂફ રાખી શકો છો.

૧. આ ખુલાસો અહીં આપ્યો નથી.

રામદાસ વિશે તમે લખેલું ખરેખર સાચું હોય એવી હું આશા રાખું છું. હું જાણું છું કે માંદાની ચાકરી કરવામાં એ એકો છે અને તમારા જેવા વડીલોની, માફ કરજે, તમને વડીલ કહેવામાં ભૂલ થઈ, તમારા જેવા જવાનોની સેવા કરવાની એનામાં ખાસ આવડત છે.

અહીં ઉનાળો હવે પૂર બહારમાં શરૂ થઈ ગયો છે.

તમારો

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૫૫૪

૪૫૫. ધ્યારેલાલ નય્યરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ધ્યારેલાલ,

તમારા તો કંઈ સમાચાર જ નથી. આ રીતે તમારે મને ઉચાટમાં ન નાખવો જોઈએ. તમારી તબિયત કેમ છે? અને તમારો સમય કેવી રીતે પસાર થાય છે?

કાંતણ ઉપરના નિબંધ બાબતમાં મારે વરદાચારી અને ગણેશન સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. એ કારણે એ નિબંધ મેં તમને મોકલ્યો નથી. પણ પૂરી નક્કલ થઈ જશે એટલે મોકલીશ. સુબૈયા અત્યારે એ કામ કરી રહ્યા છે.

મથુરાદાસનો પત્ર આવ્યો છે. સિલગઢ અને માથેરાન એ બેમાંથી હું સિલગઢ પસંદ કરું છું. પણ શ્રી અંબાલાલ અહીં છે નહીં. જરૂર હોય તો એમનું સરનામું શોધીને એમને તાર કરીને હું અવશ્ય પુછાવી શકું કે એમનો બંગલો મળી શકશે કે નહીં. એટલે જો ડૉ. મહેતા માથેરાન જવાની સલાહ આપતા હોય અને જો શ્રી અંબાલાલના બંગલાની જરૂર હોય તો મથુરાદાસને પૂછીને મને તાર કરજે.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૧૦

૪૫૬. ઉર્મિલાદેવીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારી તબિયત વિશે તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ગયે અઠવાડિયે મારું વજન એક રતલ વધ્યું. ગરમી મને હેરાન કરતી નથી, જેકે અત્યારે તો અમે બફાઈ જ રહ્યાં છીએ.

તમારી હોસ્પિટલનું તમારું વર્ણન વાંચીને ઘણો આનંદ થયો. તમારો પત્ર આવતાં વાર થઈ તેથી હું જરા ઊંચોનીચો થતો હતો. ડૉ. બિંધનને^૧ મળો ત્યારે જરૂર એમને મારા નમસ્કાર કહેજો અને મારી વતી શાબાશી આપજો. તમે આ કામમાં આટલો બધો રસ લો છો તેથી મને આનંદ થાય છે. તમે હોસ્પિટલમાં જેડાઈ જાઓ તો ઘણું સારું. જેડાવા જેવું છે, જ્યારે ઘણી વસ્તુઓ ભુલાઈ ગઈ હશે ત્યારે આ સ્મારક યાદ રહેશે. કલકત્તાના જીવનમાં આ સંસ્થા જે જીવંત શક્તિ બનશે તો દેશબંધુની સ્મૃતિ વધારે પાંગરશે.

મહાસમિતિની મીટિંગ વખતે હું તમને સાબરમતી આવવા લલચાવતો નથી. આ તરફની સૂકી ગરમી તમારાથી સહન થઈ શકે એ હું માની શકતો નથી. પણ પૂજના તહેવારો દરમિયાન અહીં ચોમાસું પુરજોસમાં હશે. તે વખતે હવા ખૂબ જ સારી હશે. તે વખતે આવશો તો જેટલું રહેવું હશે તેટલું રહેવાશે અને જે તમારી હાજરીની ત્યાં જરૂર નહીં હોય તો આસામ જવાનો સમય આવતાં સુધી તમે રોકાઈ શકશો.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૧૧

૪૫૭. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તે સાથે નીચે મોકલેલું બૌદ્ધ ધર્મ વિશેનું પુસ્તક પણ મળ્યું. એનાં પાનાં પર તમે નિશાનીઓ કરી છે, તેમાં અસાધારણ કાળજી અને સ્વચ્છતા જેવામાં આવે છે. તે તમારા સ્વભાવનાં આગવાં લક્ષણો છે. ચોપડી મળી તે જ દિવસે આ પાનાં હું ખાસ કરીને એ વાતની કદર કરીને વાંચી ગયો કે તમે મારે માટે એ ચોક્કસાઈપૂર્વક અલગ પાડી આપ્યાં હતાં.

હેમપ્રભાદેવી વિશે હજી તમે મને કંઈ લખ્યું નથી એનું મને આશ્ચર્ય થાય છે.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૧૨

૪૫૮. એસ્થર મેનનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

વહાલી દીકરી,

તારો પત્ર મળ્યો. તારી તબિયતની મને ખરેખર ચિંતા રહ્યા કરે છે. તારે તારી અસલની તાજગી અને શક્તિ પાછી મેળવવી જ જોઈએ. તારી પ્રસૂતિ તું ક્યારે ધારે છે?

મિત્ર પિટરસનની શાળા પડી ભાગી એ જાણી દિલગીર થયો છું. તેં જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે છોકરીઓ તરફથી હજી થોડું પણ સૂતર આવ્યું નથી. ખાદીના કટકા અને વપરાયેલી સુંવાળી ખાદી^૧ તારે જોઈએ તેટલી તને મળી શકશે. આ તારે કેટલી લાંબાઈની જોઈએ તે જણાવીશ તો હું તે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરીશ. વપરાયેલી ખાદીની કોઈ પણ કિંમત ઠરાવવી મુશ્કેલ છે. એટલે તારાથી મોકલી શકાય તે મોકલજે અથવા કશું જ મોકલતી નહીં. તું મંગાવે તે ખાદીના દામ ચૂકવવા ખાતર બીજા કશામાં કસકસ કરીશ નહીં, તેમ પૈસાને કારણે તારે જોઈતી ખાદી માગતાં અચકાઈશ પણ નહીં.

મેનન પોતાની રીતે ગરીબ દરદીઓને મદદ કરી રહ્યા છે તે જાણીને મને આનંદ થયો. જ્યાં સુધી તમારું ભરણપોષણ થાય છે ત્યાં સુધી શી ચિંતા છે? અને સેવા કરવા જતાં ભરણપોષણ પૂરતું ન મળે તો પણ ચિંતા ન કરવી જોઈએ.

એન્ડ્રૂઝ આવતી કાલે મુંબઈ પહોંચશે.

તમારો
બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: નેશનલ આર્કાઈવ્ઝ ઓફ ઈન્ડિયાના સૌજન્યથી; તથા માય ડિયર ચાઇલ્ડ,
પા. ૮૦

૧. બાળકનાં બાળોતિયાં અને ગોદડીઓ કરવા.

૪૫૯. જી. કે. દેવધરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ દેવધર,

મનોરમા સહીસલામત સેવા સદન પહોંચી ગઈ હશે. તે અહીંથી ગયા રવિવારે નીકળી હતી. મેનેજરે એને ગાડીભાડા માટે દસ રૂપિયા આપ્યા હતા. એમને ખબર નહોતી કે મુંબઈ સુધીના ગાડીભાડાના પૈસા જમનાલાલજીએ એને મોકલ્યા હતા. તો હવે એને પૂછી જુઓ કે જો તારે પૂના પાછું આવવું હતું તો મુંબઈ સુધીના ગાડીભાડા માટે શેઠ જમનાલાલજી તરફથી મળેલા છ રૂપિયાનું તે શું કર્યું? જો એ પૈસા હજી પણ એની પાસે હોય તો એની પાસેથી પાછા લઈ તમે સેવા સદન માટે રાખી શકો.

તમારી સાથે સહકારી ચળવળની ચર્ચા કરવાનું અને તેની સાચી ઉપયોગિતા સમજવાનું મને જરૂર ગમશે. બિહારમાં સહકારી ખાતાના રજિસ્ટ્રાર અથવા એમના મદદનીશ સાથે તથા સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા ઘણા મિત્રો સાથે મેં આની ચર્ચા કરી હતી. પણ મને લાગ્યું છે કે એની ઉપયોગિતા મર્યાદિત જ છે. આજે જે રીતે એ ચલાવાય છે તેનું આથી વિશેષ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ તેઓ મને સમજાવી શક્યા નથી.

તમારો સહદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એન. એન. ૧૯૫૧૩

૪૬૦. ભૂખાણુશરણને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, ઓપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈ ભૂખાણુશરણજી,

તમારો પત્ર તથા તેની સાથે મોકલેલી ૧૦૦ રૂપિયાની નોટ મળી. એનો ઉપયોગ હું ચરખા અને ખાદીપ્રચારમાં કરવા માગું છું, કેમ કે વધારેમાં વધારે સંખ્યામાં ગરીબોની સેવા આપણે એ દ્વારા જ કરી શકીએ.

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૧૫

૪૬૧. નાગરદાસ લલ્લુભાઈને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ નાગરદાસ,

તમારો કાગળ મને મળ્યો હતો. કાઠિયાવાડમાં અને ગારિયાધારમાં જે ભાવો અપાય તેની સાથે મેળવતાં આપણે વઢવાણમાં બહુ વધારે આપીએ છીએ. તેથી ખાદી મોઢી પડે છે. તમારા વર્ણન ઉપરથી અને ફૂલચંદ સાથેની વાતચીત ઉપરથી હું એમ જાહેર છું કે જે ભાઈઓ કાંતે છે તે ભૂખે મરતી અથવા રોજગાર વિનાની નથી, કદાચ દેશહિત સમજીને આપણી ભલામણને લીધે કાંતતી હોય. રેંટિયાની કલ્પના એવાઓને સારું નથી. તેની પાછળ તો એ માન્યતા રહેલી છે કે ઉદ્દુસ્તાનમાં કરોડો સ્ત્રીપુરુષો અર્ધા ભૂખે મરે છે. અને તેઓ સાંગોપાંગ છતાં તેઓને કંઈ કામ નથી મળતું. આવાઓની પાસે કંતાવીને તેની ખાદી બનાવીને વેચવી એ રેંટિયાની ચળવળનું મધ્યબિદુ છે. વઢવાણની ખાદી આ કલ્પનાની પોષક નથી, અને એમ મને લાગ્યું છે. અને જે તેમ હોય તો આપણે વઢવાણનું કાર્ય સંકેલી લેવું જોઈએ. તેમ કરવું પડે તો ખાદી પડેલી છે તેનો નિકાલ કરી શકાય. જે સાંજના બે પૈસા લઈને કાંતનારી ભાઈ મળે, પીંજ-, માણના અઢી રૂપિયાથી પીંજનારા મળે અને વણામણના પણ બીજા અપાય છે તે દામ લઈને વણનારા મળે તો આપણે આ કામ રાખવું, નહીં તો કાઢી નાખવું. આ વિશે બીજા કાર્યકર્તાઓની સાથે વાત કરીને તમારો અભિપ્રાય મને જણાવજે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૭૯-એમ

૪૬૨. હાસમ હીરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ હાસમ હીરજી,

તમારા પહેલા કાગળને હજી હું પહોંચી નથી વળી શક્યો, તેવામાં બીજા આવ્યો છે. પહેલાના મુખ્ય પ્રશ્નોનો જવાબ અવકાશે નવજીવનમાં આપીશ. બીજાનો અહીં જ આપી દઉં છું.

અપરિગ્રહ આદર્શ સ્થિતિ છે. આદર્શને સંપૂર્ણ રીતે તો પહોંચાતું જ નથી એમ કહી શકાય. પણ તેથી આદર્શને આપણે હળવો ન કરીએ. ભૂમિતિની આદર્શ સુરેખા કોઈ દોરી શક્યું નથી. તેથી તેની વ્યાખ્યા ન બદલીએ. પણ તે ધ્યાનમાં રાખીને સીધી લીટી દોરીએ તો તે આપણને આપણા જોગું કામ આપી દે છે. પણ તેની વ્યાખ્યા બદલીએ તો સુકાન વિનાના વહાણ જેવા થઈ જઈએ. પૈસામાં ધાતુરૂપે તો કંઈ જ પાપ નથી. જે છે તે તેના ઉપયોગમાં છે. આટલું યાદ રાખીને આપણાથી પહોંચી શકાય તેટલે અંશે શુદ્ધ હૃદયે આપણે પરિગ્રહને પહોંચીએ. તમે જે દાખલાઓ કલ્પ્યા છે તે હવે જરા વિચારી જઈએ. ધનિક લોકો જ્ઞાનપૂર્વક

ધનનો ત્યાગ કરે તેમાં જગતને જરાયે નુકસાન ન થાય, પણ ફાયદો જ થાય. કારણ કે શુદ્ધ હૃદયથી કરેલા અપરિગ્રહને લીધે નવી અને વધારે બળવાન શક્તિ પેદા થાય છે. આ બધી વસ્તુઓ કોઈ યાંત્રિક રીતે નથી કરી શકતું. જેને પોતાના જ હૃદયમાં ઊગે તે જ કરે અને તેને જ શોભે. આખું જગત અપરિગ્રહી થવાનો સંભવ કે ભય નથી. પણ ધારો કે તેવું થાય તો જગત સુખેથી પોતાનો નિર્વાહ કરે એ વિશે મને શંકા નથી. એક દિવસનો પણ સંગ્રહ ન કરનારા મનુષ્યો આ જગતમાં પડ્યા છે. સંગ્રહ કરનારા જગતમાં હોય નહીં તો આવા અપરિગ્રહી મરી રહે એવું ન માની લેશો.

જેમ સરકારી કાયદામાં અજાણપણે કરેલા ગુના ગુના મટતા નથી તેમ જ દિવ્ય કાયદાને વિશે છે. નશાના ઘેનમાં કરેલો વ્યભિચાર પણ વ્યભિચાર જ છે. “માફી માગવી” ને “માફી મળવી” એ બંને સુંદર વચનો છે. હું તેનો ઉપયોગ કરું છું. પણ તેનો અર્થ સામાન્ય માફી જેવો નથી એમ હમેશાં માનતો આવ્યો છું. માફી માગવાની હાદિક સ્થિતિથી આપણામાં નમ્રતા વધે છે. આપણી લાચારી આપણે જાેઈ શકીએ છીએ. અને તેમાંથી સારા થવાનું બળ મેળવીએ છીએ. અલ્લાહને સારું હિંદુમુસલમાન ખ્રિસ્તી ઈત્યાદિએ અગણિત વિશેષણો યોજ્યાં છે. પણ એ બધાં વિશેષણો આપણી કલ્પના છે. ઈશ્વર વિશેષણરહિત છે, ગુણાતીત છે, પણ વળી મેં આદર્શની વાત લખી છતાં એ આદર્શને આપણે ન જાણીએ તો અને ઈશ્વરને આપણે આપેલાં બધાં વિશેષણો ખરેખર વળગી જાય તો તે આપણા જેવો ભૂલનું પૂતળું બની જાય. તેથી એને નિરંજન નિરાકાર સમજીને આપણી ઈચ્છામાં આવે એટલાં વિશેષણ લાદવાનો આપણે અધિકાર મેળવીએ છીએ. કેમ કે આપણને તેણે બીજી ભાષા નથી આપી. બાકી કર્મનાં ફળ તો ભોગવ્યે જ છૂટકો છે. એના અનિવાર્ય કાયદામાં જ એની કૃપા રહેલી છે. જે મનુષ્યની માફક પક્ષપાત કરી અથવા ભૂલ માલૂમ પડવાથી ભૂલ સુધારવાને ખાતર પોતાના કાયદાઓ અને હુકમોની રદ-બદલ કર્યા કરે તો આ જગત એક ક્ષણ પણ ન નભી શકે. ઈશ્વરતત્ત્વ એક ગૂઢ, અવર્ણનીય અને ન્યારી શક્તિ છે. એને આપણા વિચાર પણ નથી પહોંચી શકતા ત્યાં વાણી બાપડી શું કરે?

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૯૦૨

૪૬૩. જયસુખલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

ચિ. જયસુખલાલ,

તમારો પત્ર મળ્યો. ચિ. મગનલાલે કરેલી ટીકા તમારી જાણ સારું મોકલું છું. અબ્બાસ-સાહેબ સુંદર કામ કરી રહ્યા છે એમ જોવામાં આવે છે. મોટર વિશે રામજીભાઈને શું લખું! તમારા લખવાનો ભાવાર્થ હું એમ સમજું છું કે રામજીભાઈ હાલ મોટર એમ ને એમ રહેવા દે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૧૬

૪૬૪. નગીનદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ નગીનદાસ,

તમારો કાગળ મેં ભાઈ દર્શનસિંહને મોકલેલો. તેનો જવાબ સ્ટેમ્પ સુધ્યાં જે આપ્યો છે તે તમારી જાણને સારું મોકલું છું. તેને મેં સલાહ આપી છે કે તે પુસ્તકોને ઉપયોગી માને તો ફરી રૂપિયા મોકલી મંગાવી લે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૧૭

૪૬૫. નિર્મળાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, એપ્રિલ ૩૦, ૧૯૨૬

ચિ. નિર્મળા,

તમારો કાગળ મળ્યો. મારી તબિયત સારી રહે છે. મારા અક્ષર ખરાબ રહ્યા તેથી અને વખત બચાવવાને ખાતર હું કાગળો લખાવું છું. વજન વધતું જાય છે. ગઈ કાલે જોખાવવાનો દિવસ હતો. ૧૦૫ થયું. ફઈબાને મુદ્દલ મૂંઝાવાનું કારણ જ નથી. તમે લખ્યું છે એટલે આ કાગળ કાકુને નહીં વંચાવું. વંચાવવાની ઈચ્છા તો બહુ થઈ આવે છે. મેં ભાડાને સારું વધારેમાં વધારે ૧૦ રૂપિયાની હદ રાખેલી છે.

તકલીનું અને રેંટિયાનું જમનાદાસને લખું છું. જમનાદાસ પૂણીઓ આપશે અને તેનું જે સૂતર થાય તે જમનાદાસને પહોંચાડજે. કારણ કે તેને બધા ફનો હિસાબ રાખવો પડે છે. સંચાની ઘોડી ભાંગી જવાથી તે વેચવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. ઘોડી તો જૂજ ખરચથી સારી થઈ શકે. રામી કાંતિ વગેરે મજામાં છે. રસિક આબુ ગયો છે. મથુરાદાસની સ્થિતિ ઠીક છે. દેવદાસ હાલ અહીં છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૧૮

૪૬૬. ફ્રીડમને સંદેશો

મે ૧, ૧૯૨૬

એક અખબારને ફ્રીડમ [સ્વતંત્રતા] નામ અપાય એ આકર્ષક ગણાય. પરંતુ સ્વતંત્રતા શબ્દનો ઘણો ગેરઉપયોગ થતો હોય છે. એક ગુલામમાલિક ત્યારે સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે, ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે એનો અર્થ ગુલામ પાસેથી એને જે કામ લેવું હોય તે રોકટોક વગર લેવાની છૂટ છે એવો થાય છે. એક દારૂડિયાની સ્વતંત્રતાનો અર્થ એ થાય છે કે એ ભાન ગુમાવી દે ત્યાં સુધી અને તે પછી પણ ઘણી વાર સુધી દારૂ પીવાની એને છૂટ હોવી જોઈએ. આ છાપું કોની અને કેવા પ્રકારની સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરશે, એ પ્રશ્ન પ્રસંગોચિત જ છે. પંડિત મોતીલાલજીએ આ છાપું ઊભું કર્યું છે એ હકીકત જ એટલી ખાતરી આપે છે કે સ્વતંત્રતાનો અર્થ આમજનતાની સ્વતંત્રતા એવો થાય છે. અને આમજનતાની સ્વતંત્રતા એટલે એમનામાંના લાખો લોકો જે અડધી ભૂખી સ્થિતિમાં જીવી રહ્યા છે તેનો મુકાબલો કરવાની અને તેને દૂર કરવાની તેમની તાકાત. સ્વતંત્રતાનું આ પાસું અત્યારે મને સૌથી વધારે આકર્ષે છે, કેમ કે આમજનતાની સ્વતંત્રતામાં અસ્પૃશ્યોની સ્વતંત્રતાનો અને કોઈની પણ રોકટોક વિના જુદા જુદા ધર્મોના લોકોની પોતાના ધાર્મિક આચારવિચાર પાળવાની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ આપોઆપ થઈ જાય છે. અને હાથકાંતાણનો ઉદ્યોગ ફરીથી ચાલુ કર્યા સિવાય તથા પરિણામે રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમના મધ્યબિન્દુ તરીકે ખાદીનો સંગઠિત પ્રચાર કર્યા સિવાય મેં વર્ણવી છે તેવા પ્રકારની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થવી બિલકુલ અસંભવિત છે.

હું આશા રાખું છું કે ફ્રીડમ પત્ર એકેએક પ્રસંગે આમજનતાના જીવનની આ મુખ્ય બાબતનું રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ એના વાચકોના મન પર ઠસાવતું રહેશે. કેમ કે જે આપણે સ્વરાજ્ય જોઈતું હશે તો આપણે આમજનતા સાથે એકરૂપ થવું જ રહ્યું,

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૩

૪૬૭. શ્રીપ્રકાશને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

હજી સુધી તમારો પત્ર શોધી શક્યો નથી. ફોટમ માટેના મારા આ લેખને^૧ જે લેખ કહી શકાતો હોય તો તે આ સાથે મોકલું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત શ્રીપ્રકાશ
સેવાશ્રમ
બનારસ કેન્ટોનમેન્ટ
[મૂળ અંગ્રેજી]
માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૩

૪૬૮. દક્ષિણ આફ્રિકાથી એન્ડ્રૂઝ પાછા આવ્યા તે પ્રસંગે સંદેશો

[મે ૧, ૧૯૨૬]^૨

મિ. એન્ડ્રૂઝનું સ્વાગત કરવાની સારામાં સારી અને એમને વધારેમાં વધારે ગમે એવી રીત એ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસેલા હિંદીઓના ન્યાયી અધિકારો માટે આગ્રહ રાખીને તથા એ અધિકારો એમને અપાવીને હિંદુસ્તાનની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાનો આપણે દૃઢ નિર્ધાર કરીએ. આવો નિર્ધાર ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે આપણે મિ. એન્ડ્રૂઝની અખૂટ કાર્યશક્તિ, પોતે ઉપાડેલા કાર્યને વળગી રહેવાની લગન, અદમ્ય હિંમત, અડગ આશાવાદ, ઈશ્વરમાં જીવંત શ્રદ્ધા અને એમની માનવદયાને આપણા જીવનમાં ઉતારીએ.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

વૉમ્બે ક્રૉનિકલ, ૧-૫-૧૯૨૬

૧. ન્યુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૨. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ આ તારીખે મુંબઈ પહોંચ્યા હતા.

૪૬૯. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

છોટાલાલજી તમારી પાસે આવે છે. વધારે પડતું કામ કરવાને કારણે એમના જ્ઞાનતંતુઓ ઉશ્કેરાયેલા રહે છે. બીજું, ખોરાકને સાદામાં સાદો અને સસ્તામાં સસ્તો બનાવવા માટે એમણે આકરા પ્રયોગો કર્યા હોવાથી એમની તબિયતને ઘણું નુકસાન થયું છે. એમને તમારે માટે સ્નેહ છે. તેઓ તમારી સંસ્થાનો અભ્યાસ કરવા માગે છે અને લગભગ મનોરંજન કહી શકાય એવું કંઈક હળવું કામ કરવા ઇચ્છે છે. એમનો ખ્યાલ એવો છે કે જો પોતે શોર્ટહેન્ડ અને ટાઈપ-રાઈટિંગ શીખી લે તો મારી અંગત સેવા વધારે સારી રીતે કરી શકે. મેં એમને કહ્યું છે કે હું ખાસ કરીને એવું માનતો નથી, કારણ અત્યારે મારી પાસે સુબૈયા તો છે જ. હું એ જાણું છું કે છોટાલાલજી ખાદી સંબંધી ઘણાં કામોમાં પાવરધા છે એટલે એમનો ઉપયોગ શોર્ટહેન્ડ રિપોર્ટર અને ટાઈપિસ્ટ તરીકે કરવાનો વિચાર મને પસંદ નથી. પણ એમને જે કરવું હોય તે કરવાની એમને પૂરેપૂરી છૂટ છે. શોર્ટહેન્ડ શીખવામાં કશું પાપ નથી. એટલે જો એમને શોર્ટહેન્ડ અને ટાઈપિંગ શીખવું હોય તો ભલે શીખે.

એટલે ત્યાં એમણે બેત્રણ મહિના કેવી રીતે ગાળવા તેની તમે એમની સાથે નિખાલસ ચર્ચા કરી લેજો અને જે કરવું ઘટે તે કરજો. તમે જાણો છો કે એ ભાઈ બહુ ઓછાબોલા છે. એટલે તમારે એમને બોલતા કરવા પડશે અને પ્રફુલ્લિત રાખવા પડશે. એમને પ્રફુલ્લિત રાખવા જતાં તમારે પણ પ્રફુલ્લિત બનવું પડશે, જે મને ગમશે.

ક્લકતાના આ ભયંકર રમખાણ વિશે તમારે શું કહેવાનું છે તે જાણાવશો.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી: એસ. એન. ૧૯૫૨૧

૪૭૦. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘમાંથી કરજ લેવા માટેના કરારનામાનો મુસદ્દો

[મે ૧, ૧૯૨૬] ૧

ચંદ્રનગરમાં આવેલા પ્રવર્તક સંઘના તથા આ કરારનામા સાથે જોડેલી યાદી મુજબની અન્ય સ્થળોએ આવેલી મિલકતોના એકમાત્ર માલિક તરીકે આથી હું કબૂલાત આપું છું કે અમદાવાદના અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ તરફથી મને રૂ. ૬૦૦૦/- (અંકે રૂપિયા છ હજાર પૂરા) રોકડા કરજે મળ્યા છે. આ કરજ મારે આ કરારની તારીખથી પાંચ વર્ષમાં ભરપાઈ કરવાનું છે. તે ૧૭૦, બાઉબજાર રોડ, કલકત્તામાં આવેલી ખાદી પ્રતિષ્ઠાનની ઓફિસે અથવા વખતોવખત આપ ઠરાવો તેવા બીજા કોઈ પણ સ્થળે ચૂકવવાનું છે.

આ લોન ઉપર દર વર્ષે દર સેંકડે એક ટકા પ્રમાણે વ્યાજ ચડશે. તે વ્યાજ દર ત્રણ માસે ઉપરોક્ત ઓફિસે અથવા વખતોવખત આપ ઠરાવો તેવી બીજી કોઈ ઓફિસે ભરવાનું છે.

આપના પ્રતિનિધિ, ઉપરોક્ત ખાદી પ્રતિષ્ઠાનવાળા શ્રીયુત સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાએ અથવા લેખિત હુકમ દ્વારા વખતોવખત આપે નીમેલી બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિએ મુદ્દલ કે વ્યાજની આપેલી પહોંચ, એમાં લખ્યા મુજબના મુદ્દલ કે વ્યાજની ચુકવણીની પૂરતી સાબિતી ગણાશે.

સદર લોનને નીચેની શરતો લાગુ પડશે :

(૧) આ કરારથી મળેલા પૈસા બંગાળમાં હાથે કાંતેલી ને હાથે વણેલી ખાદી ઉત્પાદન કરવા માટે વાપરવા.

(૨) ખાદીની વેચાણકિંમત, ખાદી વણાતાં સુધીનું ખર્ચ અને તેમાં દરૂ ટકા વ્યવસ્થાખર્ચના ઉમેરતાં જે થાય તેનાથી વધારે રાખવી નહીં.

(૩) પ્રવર્તક સંઘે સીધી કે આડકતરી રીતે જેને અર્ધખાદી કહે છે તેનો, એટલે કે જે કાપડમાં મિલનું સૂતર વપરાયું હોય અથવા જે કાપડ યંત્ર વડે વણેલું હોય અથવા જે કાપડ દેશી કે પરદેશી મિલોમાં બનેલું હોય તેનો, વેપાર કરવો નહીં.

(૪) પ્રવર્તક સંઘે ચરખા સંઘની અગાઉથી લેખિત મંજૂરી મેળવ્યા સિવાય, આ કરાર સાથે જોડેલી યાદી મુજબની મિલકત ગીરો મૂકી બીજું કોઈ કરજ લેવું નહીં.

(૫) પ્રવર્તક સંઘ હાથકાંતણ અને ખાદીના તમામ ખરીદવેચાણનો પદ્ધતિસર હિસાબ રાખશે અને ચરખા સંઘના એક અથવા વધારે પ્રતિનિધિઓને, પ્રવર્તક સંઘની મધ્યસ્થ ઓફિસનું તથા ખાદી ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિ ચલાવતી એની શાખાઓનું કામકાજના સમય દરમ્યાન તપાસણી કાર્ય કરવાનો અધિકાર રહેશે. અને પ્રવર્તક સંઘે ખાદી અંગેની પોતાની તમામ લેવડદેવડનો હિસાબ દર ત્રણ મહિને અમદાવાદના અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના મંત્રીને મોકલી આપવો જોઈશે.

(૬) પ્રવર્તક સંઘ ઉપર જણાવેલી શરતો પૈકી કોઈ પણ શરતનો ભંગ કરે ત્યારે આ કરજ માગણી થાય કે તરત ભરપાઈ થવું જોઈએ એવું જાહેર કરવાનો અખિલ હિંદ ચરખા

સંઘને અધિકાર રહેશે. સદર શરતોનો ભંગ થયો છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર એકલા ચરખા સંઘનો જ ગણાશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૧૭૪

૪૭૧. મોતીલાલ રાયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મોતીબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. શ્રી બેંકર સાબરમતીમાં નહીં હોવાથી જવાબ આપવામાં જરા ઢીલ થઈ છે.

કરારનામું^૧ આ સાથે મોકલું છું. તેના પર તમારે સહી કરવાની છે. તમારે બે સાક્ષીઓની હાજરીમાં સહી કરવાની છે. તે ઉપરાંત ચંદ્રનગરના એક મૅજિસ્ટ્રેટની સાક્ષી પણ કરાવવી જોઈશે. આ રીતે સહીઓ કરીને આ દસ્તાવેજ તમે શ્રીયુત સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને મોકલી આપશો એટલે તેઓ તમને રૂ. ૬૦૦૦/- આપી દેશે. દસ્તાવેજ લઈને રૂપિયા આપવાની સૂચના એમને અપાઈ છે. જે ટપાલમાં આ કાગળ રવાના થશે તે જ ટપાલમાં સતીશબાબુને પૈસા મોકલવાની સૂચના ખજાનચીને મોકલાઈ રહી છે.

કહેવાની જરૂર ન હોય કે આ સાથેના કરારનામામાં મૂકેલી શરતો ચરખા સંઘનાં બધાં કરારનામામાં મૂકેલી હોય છે. વધારામાં, બીજી જે સંસ્થાઓને નાણાં ધીરવામાં આવ્યાં છે તેમની પાસેથી તો કોઈક ચોક્કસ અવેજ પણ લેવામાં આવ્યો છે. તમારી બાબતમાં અવેજવાળી શરત બાતલ રાખવામાં આવી છે, તેનું કારણ એ છે કે તમારી સંસ્થા મોટી છે અને ધિરાણની રકમ પ્રમાણમાં નાની છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૧૭૪

૪૭૨. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

શંકરલાલ હાલમાં અહીં નથી. પ્રવર્તક સંઘનું કામ કેટલાક વખતથી પડી રહ્યું છે અને એ લોકો સ્વાભાવિક રીતે જ લોન માટે દબાણ કરી રહ્યા છે. એટલે મેં એક કરારનામું તૈયાર કર્યું છે. એની એક નકલ આ સાથે તમને મોકલું છું. સાથે મોતીબાબુને^૧ લખેલા પત્રની નકલ પણ છે.

રૂ. ૬૦૦૦/- તમને મોકલીએ છીએ. મોતીબાબુ કરારનામું સહીસાક્ષીઓ કરીને તમને મોકલી આપે એટલે એ રકમ તમે એમને આપી દેજો.

બિડાણ ૨

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૧૭૪

૪૭૩. કોંડા વેંકટપૈય્યા ગારુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારા પત્રો મળ્યા હતા. આંધ્રની ઝીણી ખાદીના ભાવ સંબંધી મુંબઈની બહેનોની ફરિયાદોવાળો પત્ર પણ એમાં હતો એનો આ જવાબ છે. આખો પત્રવ્યવહાર મેં એ બહેનોને મોકલી આપ્યો છે. હવે તેઓ વસ્તુસ્થિતિ સમજે છે. મારે એમને તમારી પાસેથી આવેલી અધિકૃત માહિતી મોકલી આપવી હતી, જેથી તેઓ પોતાને રુચે તે પગલાં લઈ શકે.

સમાધાન વિશે અને હાલની એકંદર હાલત વિશે તમારા મનમાં જે વસવસો છે તે મારા મનમાં પણ છે. પણ મને પૂરો ભરોસો છે કે વહેલુંમોડું બધું આપોઆપ ઠીક થઈ જશે. સમાધાનમાં તો મેં માત્ર વિષ્ટિકારનું જ કામ કર્યું છે. ધારાસભાપ્રવેશ બાબતમાં મારા મનનું સમાધાન થઈ શકતું નથી. જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ મારી માન્યતા વધારે દૃઢ થતી જાય છે કે આપણાં કેટલાંક દુઃખો તો ધારાસભાપ્રવેશને લીધે જ ઊભાં થયાં છે. જ્યાં સુધી અસહકારીઓ કાઉન્સિલમાં ગયા નહોતા ત્યાં સુધી આમજનતાને એની હાનિકારક અસરથી દૂર રાખી શકાતી હતી. પણ હવે અસહકારીઓએ એ ન ખાવાનું ફળ ચાખ્યું છે, એટલે

૧. મોતીલાલ રોય.

સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ આમજનતાના એક ભાગને એ મોહિનીના ક્ષેત્રમાં ખેંચી રહ્યા છે. આ બધું જોઈને આપણે અકળાવું જોઈએ નહીં. એ શુદ્ધિની પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે. જે થોડા લોકો ઉજી પણ ધારાસભામાં ગયા નથી, તે બીજાની દેખાદેખીથી નહીં પણ પોતાની આંતર-પ્રતીતિને જોરે ટકી રહે તો તે પણ પૂરતું થશે.

તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે. કોંગ્રેસ કાર્યક્રમના રચનાત્મક વિભાગમાં તમે કશો સક્રિય ફાળો આપો છો ખરા?

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કોંડા વેંકટપૈય્યા ગારુ

શેષામ્માની ધર્મશાળા

બેંગલોર સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૪

૪૭૪. રામેશ્વરદાસ પોદ્દારને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર [મે ૧, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈ રામેશ્વરજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. ૫૦ રૂપિયા મળી જશે. તમારો માનસિક વ્યાધિ મટ્યો નથી ત્યાં સુધી શારીરિક વ્યાધિ મટવો મુશ્કેલ છે. થોડા દિવસ તમે કોઈ એકાંત સ્થળમાં રહો તો કદાચ ફાયદો થાય. રામનામ તો છે જ છે.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૧૬૩

૪૭૫. દેવચંદ પારેખને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર [મે ૧, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈશ્રી પ દેવચંદભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો. મકાનનો^૨ પ્લાન બનાવીને ઠાકોરસાહેબને^૩ લખો તો ખરા જ. જે રજા આપી દે તો પાયા તો નાખીઓ. મનસુખલાલ સ્મારકના જે પૈસા છે તેનો ઉપયોગ આમાં કાં ન કરીઓ?

બાપુ

[તા. ક.]

પોરબંદરથી હજુ કંઈ નથી. ત્યાં જઈ આવો એ ઠીક છે.^૪

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૫૭૦૭

૪૭૬. પ્રભાશંકર પટ્ટણીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, મે ૧, ૧૯૨૬

સુજ્ઞ ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર વાંચીને મને ખૂબ આનંદ થયો છે. તમે લખી શકતા હશો અને એવો દૃઢ હાથ થઈ ગયો હશે એમ મેં નહોતું ધાર્યું. મને કાલે મારી માગણી પ્રમાણે સાર તો મળી જ ગયો અને આજે તમારે જ હાથે લખેલો પત્ર છે. થોડા દિવસ સુધી પત્ર કે પત્રું મળ્યા જ કરશે એમ આશા રાખું છું. ખોરાક તો તદ્દન સરસ લેવાય છે. દૂધને કઢવામાં નહીં આવતું હોય. અપવાસ પછી કઢેલું દૂધ તો પિવાય જ નહીં. સોડાનો ઉપયોગ મદદગાર છે. હરતાફરતા થઈ શકો ત્યારે તમને મળવા અને તમારે મુખેથી આ પ્રાયશ્ચિત્તાની કથા સાંભળવા ઉત્સુક છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૧૯

૧. ટપાલની કાપ પરથી.

૨. રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળાનું મકાન.

૩. રાજકોટના ઠાકોરસાહેબ લાખાજીરાજ.

૪. તાબ કલમ ગાંધીજીએ પોતે લખી છે

૪૭૭. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર વદ ૪ [મે ૧, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. કિશોરલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે નકામા આત્મનિદા કરો છો. હું દલીલમાં નથી ઊતરતો, પણ અત્યારે તો મારો નિર્ણય જ જાણાવી દઉં છું કે . . .^૨ ભાઈની દીકરી તથા બધાં બાળકોને લઈને તમારે અહીં જ આવવું. જે ત્યાં ગોમતીને વૈદની દવા લાગુ પડતી હોય તો ભલે. નહીં તો હવાફેરનો પણ વિચાર છોડી, વૈદનો પણ વિચાર છોડી અહીં જ સારીમાઠી બધી હવામાં રહો એમ હું તો ઈચ્છુ છું. જ્યારે અપવાસનો અખતરો ગોમતીને સારુ કર્યો ત્યારે જ હું તો દવાની વાત મનમાંથી છોડીને બેઠો હતો. સારામાં સારી દવા આપણે અજમાવી ચૂક્યા. હવે આખી બાજી દૈવના હાથમાં છોડી દઈએ એવી મારી તો વૃત્તિ છે. છતાં એક માસ ડુમસમાં રહી આવવાની વૃત્તિ વાય તો જાણે. જે સ્થિતિમાં હમણાં આવી પડયા છે તે સ્થિતિમાં બાલુભાઈ રસોયો છે એનો સ્વીકાર કરવો એ જ ઈષ્ટ છે. બાલુભાઈની સાથે એટલો તો બંદોબસ્ત કરી જ લેજે કે છોકરાંઓને તમને સોંપ્યા પછી તેની હેરફેર ન કરે. અને એ બંને ભાઈઓને સારુ curator bonis તો નીમવો જ જોઈએ. જમનાલાલજીને નીમી દઈએ. મસૂરીનું કેમ માંડી વાળ્યું એ તો તમે બરોબર જાણ્યું હશે. નાથને એ ગમે એ તો હું માનતો જ હતો. ફિનલેન્ડનું આમ છે; ત્યાં આખી દુનિયાના વિદ્યાર્થીઓનું . . .^૩

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૦

૪૭૮. નરગિસ ફેપ્ટનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧, ૧૯૨૬

તમારો પત્ર મળ્યો. મારું મસૂરી જવાનું બંધ રહ્યું છે અને મહાબળેશ્વર પણ જવાનું નથી, એ વિશે હવે તમે બધું જાણો છો. ગવર્નરને મેં લખ્યું હતું કે એમને પૂનામાં કે મુંબઈમાં મળવાનું મને વધારે ફાવશે. એટલે એમણે પહાડ પરથી નીચે આવતાં સુધી મળવાનું મોકૂફ રાખ્યું છે. સમય અને શ્રમ બચશે તેથી હું રાજી છું. પણ હવે થોડા સમય સુધી તમને અને મીકુબહેનને મળાશે નહીં એનો મને અવશ્ય રંજ છે. માણેકભાઈ અને શ્રી બહાદુરજીને મળવાનું પણ મને ગમત. ભૂલથી બહાદુરજીને મારાથી ડોક્ટર કહેવાઈ ગયું તે બદલ હું એમની ક્ષમા માગું છું.

મીકુબહેન લખે છે કે હજી પણ તમે જેવાં તંદુરસ્ત દેખાવાં જોઈએ તેવાં દેખાતાં નથી એટલે હું તો હજી પણ તમે કાશ્મીર જાઓ એમ ઈચ્છું છું.

૧. મસૂરી જવાનું બંધ રહ્યું તેના તથા ફિનલેન્ડ જવાના વિચારના ઉલ્લેખ પરથી.

૨. અને ૩. મૂળમાં અહીં ખાલી જગ્યા છે.

છોક અત્યાર સુધી અહીંની હવા મજની ઠંડી રહી છે, એટલે એમને બધાંને ચિંતા થતી હતી, કેમ કે આવી ઠંડી હવા વરસાદ આવવાની આગાહી કરતી નથી. હવે ખરેખરી ગરમીની મોસમ શરૂ થઈ છે, એટલે સૌ કોઈ ખુશમાં છે. કારણ કે જે આ ગરમીનો ગાળો ચાલુ રહે, તો જૂનની શરૂઆતમાં વરસાદ આવવાની આશા રાખી શકાય.

[તા. ક.]

ઉપરનો ભાગ ગઈ કાલે લખાવ્યો હતો. આજે મથુરાદાસનો પત્ર આવ્યો છે. તમે જાણો છો કે એ દેવલાલી રહે છે. મથુરાદાસ લખે છે કે ડૉ. મહેતા એમને પંચગની જ્વાનું કહે છે, કારણ કે તેઓ માને છે કે આખો મે માસ અને વરસાદ આવતાં સુધીના જૂન માસ દરમિયાન દેવલાલીમાં ગરમી અતિશય હોય છે; અને માથેરાન કે સિહગઢ જ્વાની એમની સલાહ નથી. મેં મથુરાદાસ માટે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીવાળું મકાન મેળવવા પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ મકાન જૂન સુધી મળી શકે તેમ નથી. તો મથુરાદાસ માટે એક મહિનો કે પાંચછ અઠવાડિયાં સુધી કોઈક મકાન મળી શકે કે કેમ તેની તમે જાતે અથવા તમારા મિત્ર મારફતે તપાસ કરી શકશો? શક્ય હોય તો વહેલામાં વહેલી તકે એમને પંચગની ખસેડવાના છે. મથુરાદાસ ભાડું તો ભરશે જ. જે કોઈ મકાન તમારા ખ્યાલમાં હોય તો કૃપા કરીને મથુરાદાસને “વિન્ડી હોલ, દેવલાલી” એ સરનામે તાર કરી દેજો અને મને પત્ર લખજો.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોલ્ડ્સ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૨

૪૭૯. નોંધ

દૂધનો દાઝયો છાશ ફૂંકે

અધિકારીવર્ગ તરફથી પ્રજાને એટલા બધા કડવા અનુભવો થયા છે કે કોઈ પણ માણસ જે અત્યાર લગી સ્વતંત્ર રહ્યો હોય તેને અધિકારીવર્ગ પાસે જતો જુઓ તો પ્રજા ડરી જાય છે, અથવા તો શક ખાય છે. ખેતી વિશે જે કમિશન નિમાયું છે તેને અંગે વાતચીત કરવાને મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ મને બોલાવવાના છે એ વાત જ્યારથી છાપામાં આવી છે ત્યારથી મારી ઉપર તેને વિશે ચેતવણીના અને બીજા કાગળો શરૂ થઈ ગયા છે. એક ભાઈ લખે છે “તમે ગવર્નરની પાસે જઈને શું કરશો? ચેતજો, ગવર્નર તમને ભ્રમાવી દેશે, ફસાવશે ને દગો દેશે.” પણ જે આપણે સ્વરાજ લેવાની આશા રાખતા હોઈએ તો આમ ડરવાથી કે વહેમ ખાવાથી આપણું કાર્ય સુધરે એમ નથી. આપણે અધિકારીવર્ગની બક્ષિસ ન લઈએ, તેની મહેરબાની તળે ન આવીએ, તેની નોકરી ન લઈએ એ તદ્દન સમજી શકાય એવી વાત છે. આ અસહકાર છે. પણ તેને મળતાં ડરીએ એ યોગ્ય નહીં ગણાય. એટલું જ નહીં પણ પ્રસંગ આવ્યે ન મળવું એ અયોગ્ય ગણાય. જે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે તે શાથી ડરે? અથવા જેને કશા પ્રકારની લાલચ જ ન હોય એટલે જેની અસહકારમાં અચલિત શ્રદ્ધા હોય તેને ડરવાપાણું શું? અને જે શાંતિમાર્ગે પોતાનું કામ લેવા ધારે તે તો સીધી અને યોગ્ય રીતે મળવાના એક પણ પ્રસંગને ન જવા દે. મારો અસહકાર મનુષ્યોની સાથે નથી, તેઓના કાર્યની સાથે હોય. શાંતિમાર્ગ એટલે

પ્રેમમાર્ગ. અને મારે પ્રેમમાર્ગે જવું હોય તો હું તો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે ત્યારે વિરોધીને મળું. કારણ કે મારો ધર્મ જ તેની કૃતિને ફેરવવાનો રહ્યો, અને તે પણ બળાત્કારે નહીં પણ તેમને સમજાવીને, વીનવીને અથવા પોતે દુઃખ ઉઠાવીને એટલે સત્યાગ્રહ કરીને. તેથી નામદાર ગવર્નર મને બોલાવે તો હું તેમને મળવાનો મારો ધર્મ સમજું અને મારા સિદ્ધાંતને હું સમજતો હોવાથી, મારા કર્નવ્યનું મને ભાન હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારના પ્રલોભનમાં કે જાળમાં ફસાઈ જવાનો મને ડર નહીં રહે. જ્યારે હું લૉર્ડ રીડિંગને મળેલો ત્યારે પણ કેટલાક મિત્રોએ જેવો ભય આજે મને પત્ર લખનારે બતાવેલો છે તેવો બતાવ્યો હતો. પણ મારી માન્યતા છે કે લૉર્ડ રીડિંગને હું મળ્યો એ ઉચિત હતું, અને તેથી પ્રજાને કશું નુકસાન નથી થયું. મને પોતાને તો લાભ જ થયો, કેમ કે હું તેમને બરોબર ઓળખી શક્યો, સુલેહ કરવાની એક પણ ખરી તક મને મળી હોય તેને મેં અભિમાનથી કે મારી નબળાઈથી જવા નથી દીધી એમ હું કહી શકું છું. આ વખતે પણ નામદાર ગવર્નરને હું મળું તેમાં મારે તો લાભ જ મેળવવાનો રહ્યો છે. મારા વિચારો હું રજૂ કરી શકીશ, મારી વિચારશ્રેણીમાં ભૂલ હશે તો હું સમજીને સુધારી શકીશ, અને તેમના ખેતી વિશેના વિચારો હું જાણી શકીશ. હું પોતે અસહકારી છું, મને કમિશનમાં વિશ્વાસ નથી, મારાથી કમિશનમાં કંઈ પણ ભાગ ન લઈ શકાય એ બધું તેઓ સાહેબ જાણે છે. એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. એટલે જો મારું ગવર્નર સાહેબને મળવાનું થાય તો કોઈએ ડરવાનું કારણ નથી.

ગોસેવકોને

પણ જેમ મારા ગવર્નરને મળવાથી ડરનારા લોકો છે તેમ તેમાંથી લાલચ રાખનારા પણ છે. મારી ઉપર એક કાગળ અને એક તાર આવેલ છે. તેમાં લખનાર માગે છે કે ઢોરનો પરદેશ નિકાસ અને તેમની કતલ થાય છે અને તેથી ખેતીને જ નુકસાન થાય છે તે વિશે ગવર્નર સાહેબની પાસે મારે વાત કરવી. આ ગોસેવકોને હું નમ્રપણે જણાવવા ઇચ્છું છું કે એવા પ્રકારની વાત ગવર્નરની સાથે કરવાનો પ્રસંગ મને મળે તોપણ તેઓ ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે તો ન જ કરું. ગોસેવકોમાં એક મહાદોષ હું એ જાઉં છું કે તેઓ આ પ્રશ્નનો ખંતથી, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી અભ્યાસ જ કરતા નથી. હિંદુસ્તાનનાં ઢોરોનો કેમ નાશ થઈ રહ્યો છે એ વિશે ઝીણવટથી અભ્યાસ અત્યારે વાલજી દેસાઈ કરી રહ્યા છે. તેમના લેખો યંગ હિન્ડિયામાં તેમ જ નવજીવનમાં નિયમિત રીતે બહાર પડે છે. એ વાંચવાથી પણ ઢોરોની દયામણી સ્થિતિનાં કારણો માલૂમ પડશે. જોકે આ બાબતમાં સરકાર ઘણું કરી શકે છે એમ હું માનું છું. તે છતાં પ્રજાએ ઘણું કરવાનું રહે છે. અને જ્યાં સુધી પ્રજા તે બાબતમાં જાગૃત ન થાય, કેળવણી ન પામે ત્યાં સુધી સરકાર ગમે તેવા કાયદા કરે તોપણ ઢોર બચી શકવાનાં નથી. આમાં અર્થશાસ્ત્રનો અને ધર્મશાસ્ત્રનો મહાપ્રશ્ન છે. ઢોરને વિશે અર્થશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર શું કહે છે તેનો આપણે વિચાર સરખો કરવાને કેમ જાણે નવરા ન હોઈએ એવી દયામણી સ્થિતિ છે. આપણે ધર્માધિતાને લઈને આપણી ધર્મદૃષ્ટિ ખોઈ બેઠા છીએ, અને આજસને લઈને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં કંટાળો આવે છે. ગોમાતાના નામ માત્રના ઉચ્ચારણથી ગોમાતાની કે ભારતમાતાની સેવા થવાની નથી. તેનું રહસ્ય સમજી ઘટતા ઉપાયો કરવાથી જ ગોમાતા અને તેના વંશની સેવા અને તેની રક્ષાની સાથે આપણી પોતાની સેવા થઈ શકે તેમ છે. મને લખનારાઓને હું સૂચવું છું કે તેઓએ આ પત્રમાં પ્રગટ થતાં તે વિશેનાં લખાણોનો વિચાર કરવો. તેમાં વિચારદોષ કે હકીકતદોષ હોય તો તે બતાવે. ન હોય તો તે પ્રમાણે આચરણ કરે.

સુરત વિનયમંદિર

સુરતના રાષ્ટ્રીય વિનયમંદિરની બાબત એક ભાઈએ મને કેટલીક ફરિયાદો લખી મોકલી છે. અને તે ફરિયાદો લખવાનું કારણ એ છે કે તેણે એવી અફવાઓ સાંભળી કે એ મંદિરનો કબજો અને વહીવટ મને સોંપવાનો છે. ફરિયાદોમાં ઊતરવાને બદલે જે વસ્તુસ્થિતિ આજ વર્તે છે તે જાહેર કરી દઉં. ભાઈ દયાળજી અને ભાઈ કલ્યાણજીનો મને આજ દશ વરસનો અનુભવ છે. તેઓએ જ્યારે સમિતિની વતી મને કહ્યું કે એ મંદિરને સુવ્યવસ્થિત કરવાનો રસ્તો મને સોંપવા સિવાય બીજો નથી ત્યારે મેં તે જવાબદારી કબૂલ કરી લેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. મને કાગળ લખનાર સૂચવે છે કે વિનયમંદિર મરવાની હાલતમાં આવ્યું ત્યારે તેના મૃત્યુનો જવાબદાર મને બનાવવા સારું જ તે સોંપવામાં આવ્યું છે. એમ હોય તોયે સાથીઓની જવાબદારીમાં જ્યાં મારી શક્તિ હોય ત્યાં ભાગ લેવામાં હું કેમ પાછો હટું? એ કબજો લેતાં મેં સાફ જણાવ્યું છે કે મારાથી વલ્લભભાઈની સલાહ વિના અને વિદ્યાપીઠની દેખરેખ બહાર કંઈ જ ન થઈ શકે. એ શરત મજકૂર ભાઈઓએ કબૂલ કરી છે. હવે તેનું ટ્રસ્ટ કરવાનું હું વલ્લભભાઈની સાથે ચર્ચા લેવા ધારું છું. દરમિયાન કુલનાયક શ્રી નૃસિંહપ્રસાદની સંમતિથી ભાઈ નરહરિ પરીખને હાલ તો મંદિરના આચાર્ય નીમ્યા છે અને મંદિરને ચલાવવામાં જે કંઈ ફેરફાર કરવા ઘટે અને શિક્ષકોની વધઘટ કરવી ઘટે તે કરવાનો તેમને અખત્યાર આપ્યો છે. પાટીદાર આશ્રમમાં જે મંદિર ચાલતું હતું તે ગોપીપરાની નિશાળની સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યું છે. આથી છઠ્ઠા શિક્ષકો કમી કરવાની આશા રાખવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમમાં પણ જે સુધારા કરવા આવશ્યક જણાશે તે થશે. રજા પૂરી થયા પછી અને વિનયમંદિર ખૂલે શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ મંદિરની હાલત તપાસવાને જવાના છે. અને જોકે મંદિરનો કબજો મને સોંપવામાં આવ્યો છે તોપણ એનો અર્થ એવો છે જ નહીં કે ભાઈ દયાળજી ને ભાઈ કલ્યાણજી હવે તેને ભૂલી જવાના છે. ભૂલશે નહીં એટલું જ નહીં પણ એ કાર્ય પરત્વે મારા હાથપગ તો તે ભાઈઓ જ રહેવાના છે. તેથી મારી ઉમેદ છે કે જે વેપારીઓ એ શાળાના ખર્ચમાં ફાળો ભરી રહ્યા છે તે તેમની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ભર્યા જ કરશે. નિશાળના વહીવટનો આંકડો પ્રમાણપત્રની સાથે નિયમસર પ્રગટ કરવામાં આવશે.

ન. અ. પ.ને

તમારો સલાહ જ મને વિકારપોષક જણાયો છે. વિલાયતમાંના જે દાખલાઓ મેં ટાંકેલા^૧ છે તેનો વૈભવ અવૈભવની સાથે સંબંધ નથી, પણ એ કેવળ રિવાજની વાત છે. હમેશાં ગરમ દેશમાં રહેનાર મનુષ્યને જેમ ઠંડા પ્રદેશમાં જતાં તે દેશમાં રહેવાને ટેવાયેલાઓ કરતાં ઘણી વધારે સાવચેતી રાખવી પડે છે તેવી સાવચેતીની આવશ્યકતા મેં હિંદુસ્તાનના જુવાનવર્ગને સારું માનેલી છે. વિલાયતના બધા જુવાનિયા આણીશુદ્ધ રહી શકે છે અથવા ઘણા આણીશુદ્ધ રહે છે એવું સમજાવવાનો મારો આશય ન હતો. પણ સમજાવવાનો આશય એ હતો કે વિલાયતમાં લેવાતી કેટલીક છૂટ નિર્દોષ હોઈ શકે છે. તે છૂટ આપણે પોતે લેવા જઈએ તો દોષિત થઈ જઈએ. વિલાયતના યુવકવર્ગમાં જે અપવિત્રતા જોવામાં આવે છે તે જે મર્યાદિત છૂટનું મેં વર્ણન કર્યું છે તેને પરિણામે નથી, પણ બીજાં સમજી શકાય તેવાં કારણોને લઈને છે. જે મનુષ્ય દાઝના દોષને જાણી તેનાથી દૂર રહે છે એ ભીરુ નથી પણ જ્ઞાની એટલે વિવેકી છે. વિકારનું મૂળ મૂર્છામાં, અવિવેકમાં, મનુષ્યધ્યેયના અજ્ઞાનમાં રહેલું છે. બ્રહ્મચર્યના પાલનને સારું મેં જે સૂચનાઓ

૧. જુઓ આત્મકથા, ભાગ, ૧ પ્રકરણ ૧૯.

કરેલી છે એ વાંચેલી વસ્તુનો ઉતારો અથવા તો બુદ્ધિથી ઘડી કાઢેલાં અનુમાનો નથી પણ મારા અને બીજાઓના દીર્ઘકાળના અનુભવોનો સંગ્રહ છે. તેથી આત્મકથાના ૧૯મા પ્રકરણને પૂરું સમજ્યા વિના ઉડાવી ન દેવા મારી તમને ભલામણ છે. “અન્નાહારી” અને માત્ર ખાદીનાં પહેરણ ટોપી પહેરનાર, બહારથી સાદા પણ વિચારમાં વૈભવને પોષતા વ્યભિચારીઓને હું જાણું છું. અને પોતાના દેશના શિવાજીને અનુસરીને માંસાહાર કરનારા, બચપણથી કોટપાટલૂન પહેરવાની ટેવવાળા બ્રહ્મચારીઓને પણ હું ઓળખું છું. મુખ્ય સાદાઈ વિચારની હોવી જોઈએ. જેના વિચાર માંસાહારી હોય અને રંગમહેલના વૈભવમાં આળોટતા હોય તેનું શરીર માત્ર ફળાહાર જ કરે અને એક ફાટેલી કામળી જ પહેરતું હોય તેથીયે તે મનુષ્ય નિર્દોષ રહે છે અથવા રહી શકે છે એમ ન માનશો. જે વિકારરહિત રહેવા અથવા થવા ઇચ્છે છે તેણે સતત જગ્રત રહેવું જોઈશે. જગ્રત પુરુષની સાવધાનીને તમે ભીરુતા માનતા જણાઓ છો; અને એમ જ હોય તો તમે ભયંકર ભૂલમાં પડ્યા છો. ચેતજ્ઞે.

ચેતવણી

એડનથી એક ખબરપત્રી લખે છે કે બેનીબાઈને નામે ઓળખાતી કોઈ બાઈ એડન પહોંચી ગયેલી છે અને ત્યાં તે મારી દીકરી છે એમ કહીને ભોળા માણસોને છેતરી રહેલી છે. આવો જ બનાવ રંગૂન અને મોંબાસામાં બન્યો હતો, અને ત્યાં પણ આ જ બાઈ પહોંચી ગયેલી જણાય છે. કેટલાક સમય પહેલાં હું ચેતવણી આપી ચૂક્યો છું કે મારે દીકરી જ નથી, અને મારે નામે પૈસા ઉઘરાવવાનો કે મદદ માગવાનો મેં કોઈને અધિકાર આપ્યો નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨-૫-૧૯૨૬

૪૮૦. કાઠિયાવાડી ખાદી

કાઠિયાવાડનાં ત્રણ ખાદીનાં મથકનું કામ જોઈ ભાઈ લક્ષ્મીદાસે જે નોંધ લખી મોકલી છે તેનો લગભગ બધો ભાગ આ અંકમાં વાંચનાર જોશે.

અમરેલી ખાદી કાર્યાલયની માલિકી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદે લીધી છે. તેનો હિસાબ થોડી મુદતમાં નવજીવનમાં પ્રગટ કરવા ધારું છું. આ વખતે તો ભાઈ લક્ષ્મીદાસની નોંધ તરફ જ ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું.

વાંચનાર જોશે કે જ્યાં દુકાળના જેવી સ્થિતિ છે ત્યાં જ કંતામણના પૈસા આપીને ખાદી ઉત્પન્ન કરાવવામાં આવે છે. આ ખાદી ખરું જોતાં સોંધી છે કે મોંધી છે તેનો વિચાર હાલ નહીં કરીએ. અત્યારે તો એટલું સ્વીકારી લેવું બસ છે કે જેકે ખાદીની જાત હતી તેના કરતાં ખૂબ સુધરી છે છતાં તે ખાદી તે જ નંબરની મિલના સૂતરની ખાદી જેટલી મજબૂત નહીં નીવડે. એમ છતાં કાઠિયાવાડીઓએ કાઠિયાવાડની જ ખાદી પસંદ કરવી જોઈએ એ વિશે મજકૂર રિપોર્ટ વાંચ્યા પછી કોઈને શંકા ન હોવી જોઈએ. જે એ રિપોર્ટ સાચો હોય તો કાઠિયાવાડની ખાદી વાપરનારા દુકાળિયા જેવા લોકોને મદદ કરે છે. દુકાળિયાને દાન દેવું તેના કરતાં તેને કામ આપી સ્વાશ્રયી બનાવવા ઘણું વધારે સારું છે, એ વિશે તો વિવાદ હોય જ નહીં. અને

દાન દેવાની શક્તિ બધામાં ન હોય પણ મોંઘી ખાદી લઈ કપડામાં બીજી કસર કરી મદદ દેવાની શક્તિ તો બધા સામાન્ય સ્થિતિના માણસની હોય.

તેથી મારી ઉમેદ છે કે અબ્બાસ સાહેબ અત્યારે કાઠિયાવાડમાં ફરી રહ્યા છે તેમની ફેરીને સહુ કાઠિયાવાડી માન આપશે. મારી પાસે વઢવાણનો રિપોર્ટ આવ્યો છે તે ઉપરથી જોઈ છું કે વઢવાણના શહેરીઓએ તો અબ્બાસ સાહેબને વધાવી લીધા છે, ને કોઈએ તેમને અવગણ્યા નથી. જેમ જેમ તેમની મુસાફરી આગળ વધે તેમ તેમ તેમને વધારે મદદ મળતી જશે એવી હું ઉમેદ રાખું છું.

ભાઈ લક્ષ્મીદાસની નોંધમાં ખાદીસેવકોને વિશે જે સૂચના છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. કૂવામાં હોય તે પ્રમાણમાં જ હવેડામાં આવે છે. જે નિષ્ઠા સેવકોમાં હશે તે તેઓ બીજાને આપી શકશે. જે શક્તિ તેઓમાં નહીં હોય તે તેઓ બીજામાંથી નહીં ખેંચી શકે. કાંતનારી બહેનો પીંજવાનું શીખી લે તો તેમની કમાણી બમણી થઈ જાય ને પ્રજાને સૂતર સારું મળે. પીંજણનું દામ જે તેઓને આજે નથી મળી શકતું તે તેઓને મળી શકે તેમ છે. જ્યાં સુધી સેવકો પોતે સુંદર પીંજી ન શકે ત્યાં લગી બહેનોને પ્રોત્સાહી નહીં શકે ને શીખવવાનું તો બને જ કેમ?

જેમ પીંજવાની તેમ જ કસ કાઢવાની સૂચના વિશે છે. સૂતર મજબૂત કરવાને સારું કસ કાઢવાની આવશ્યકતા છે. કસ બરાબર આવે તો ખાદી સોંઘી થાય. એટલે કે મજૂરીનો દર એટલો જ રાખતાં છતાં ખાદીનાં જાત ને ભાવ સુધરે. મોટાં કારખાનાંમાં કાર્યકુશળતાથી તેટલા જ ભાવ રાખતાં છતાં નફો વધારી શકાય છે. આપણાં અસંખ્ય કારખાનાંમાં—કેમ કે દરેક ઝૂંપડું સિપનિંગ મિલ છે—કાર્યકુશળતાથી કામદાર પોતાની આવક વધારે અને પ્રજાની ઉપરનો બોજો ઓછો કરે. મોટાં કારખાનાંમાં અનેક પ્રકારના દાવપેચોથી ને હૂંડિયામણના ફેરફારોથી કરોડો રૂપિયાની ઊંચલપાચલ થાય ને મજૂરો નિચોવાય. આપણાં કારખાનાંમાં કાર્યકુશળતાથી આવી ઊંચલપાચલ થવાને બદલે સમભાવ પેદા થાય ને જેમ કાર્યકુશળતા તેમ કામદારોની ઉન્નતિ વધતી જાય. આવાં સુંદર પરિણામો ખાદીસેવકોનાં ત્યાગબુદ્ધિ, કુશળતા, ધૈર્ય, નમ્રતા ને ઉત્સાહ પર આધાર રાખે છે.

મારી ટીકાનો કે ભાઈ લક્ષ્મીદાસની નોંધનો કોઈ એવો અર્થ ન કરે કે અત્યાર લગી થયેલું કામ નકામું ગયું છે અથવા બરોબર નથી થયું. બંનેનો ભાવાર્થ એ છે કે હવે આપણે એટલા વ્યવસ્થિત થયા છીએ કે આપણે એક પગલું આગળ વધી શકીએ છીએ. જેમ જેમ અનુભવ મળતો જાય તેમ તેમ સુધારણું એ આપણું કર્તવ્ય છે. સરખામણી કરતાં તો ખાદીની ઉન્નતિ સરસ થયેલી જ છે. ખરીદનાર વર્ગે તો આટલું જ જોવાનું રહ્યું છે.

૧. ખાદીસેવકો પ્રામાણિક ને મહેનતુ છે?
૨. ખાદીના પૈસા ગરીબોમાં જાય છે?
૩. કાંતનારી બાઈઓને ખરેખરી મદદ મળે છે?
૪. તે બહેનોને કાંતવાનું ન મળે તો તેઓના પોષણમાં ઊણપ રહે છે?
૫. તેઓને બીજે વધારે પૈસા મળે એવો ધંધો નથી એ બરોબર છે?

જે આ પ્રશ્નોના જવાબ હકારમાં મળે તો ખાદી સોંઘીમોંઘીનો વિચાર કર્યા વિના કાઠિયાવાડીઓએ કાઠિયાવાડની ખાદી ખપાવવી જોઈએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨-૫-૧૯૨૬

૪૮૧. મજૂર ભાઈઓ વિશે

અમદાવાદના મજૂરોમાં આજકાલ મદ્યપાન છોડવાનો પ્રયત્ન સુંદર રીતે ચાલી રહ્યો છે. બધા તો નહીં જાણતા હોય કે અમેરિકામાં જ્યાં થોડાં જ વર્ષ પહેલાં બધા મજૂરો દારૂ પીતા હતા ત્યાં તેઓએ કેટલાંક વર્ષો થયાં દારૂ છોડી દીધો છે. તેઓનાં ચોપાનિયાંમાં નીચેની હકીકતો પ્રગટ થયેલી છે :

અમેરિકાની રેલવે પર કામ કરનારા લાખો મજૂરોએ પોતાના સંઘમાં દારૂનિષેધને વખાણ્યો છે અને તેઓએ પોતાનો અનુભવ જાહેર કર્યો છે કે દારૂથી સારા શહેરી નહારા બને છે, સારા કામદાર નકામા બને છે, અને સારા ધણી ઘાતકી બને છે. તેઓએ એમ પણ જણાવ્યું છે કે જો મજૂરો હજુ પણ દારૂ પીતા હોત તો તેઓની સેંકડો બેન્કો બની છે કે જેમાં તેઓના લાખો રૂપિયા એકઠા કરવામાં આવે છે તે કદી બની ન શકત. તેઓનો મંત્રી જણાવે છે કે છેલ્લાં ચાર વર્ષ દરમિયાન અમેરિકાના મજૂર સંઘમાં ઝપાટાબંધ પ્રામાણિક અને હોશિયાર મુખી પેદા થતા જાય છે.

જો અમદાવાદના મજૂરવર્ગ પણ દારૂને પાપ સમજી ઝેર માની છોડી દે તો તેઓની સ્થિતિ કેટલી સુધરી શકે તેનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨-૫-૧૯૨૬

૪૮૨. રોમાં રોલાંને પત્ર

મે ૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

ગઈ ૧૭મી ફેબ્રુઆરીના તમારા માયાળુ અને હૃદયસ્પર્શી પત્રનો મીરાંએ કરેલો અનુવાદ મારી સામે છે. એ પત્રના કેટલાક ભાગોનો તમારું નામ જાહેર કર્યા વિના મેં બીતાં બીતાં ઉપયોગ કર્યો છે. એમાં તમને વાંધો નહીં હોય એમ મેં માની લીધું છે.

એ જાણીને હું રાજી થયો છું કે મારી માફક તમે પણ એમ માનો છો કે આ વર્ષે હું યુરોપ ન આવું એ મારે માટે બરાબર છે.

યુરોપમાં હિંદુસ્તાનનો અવાજ સંભળાવા બાબતમાં મારો અભિપ્રાય એવો છે કે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન અત્યાર સુધી સહન કરેલાં કષ્ટો કરતાં હજી વધારે મોટા પ્રમાણમાં કષ્ટ સહન નહીં કરે ત્યાં સુધી યુરોપ કે પશ્ચિમની દુનિયા એનું કહેવું સાંભળશે નહીં. અત્યારે એનો અવાજ અરણ્યરુદ્ધન જ થઈ પડશે. સાથે સાથે મને એમ પણ લાગે છે કે જો હિંદુસ્તાન તરફથી પોતાની વાત યુરોપમાં રજ નહીં થાય, તો, ભાડૂતી અને કોઈ કોઈ દાખલામાં લાંચ ખાઈને કામ કરનારા યુરોપના પત્રકારો સુધ્ધાં બ્રિટિશ સરકાર મારફતે ફેલાવાતી ખુલ્લાંખુલ્લી અને પક્ષપાતભરી અતિશયોક્તિઓ અને જઠારાંને શાસ્ત્રવચન જેવાં સાચાં માની લેતાં ધ્રુજી જશે. મને એમ પણ લાગે છે કે આ અહિંસક

લડતને, હિસક લડાઈને જેવા પ્રચારની જરૂર પડે તેવા પ્રચારની જરૂર નથી. ત્રીજું, તમે બપો છો તેવી વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ પણ રહેવાની કે લોકો જેનું સાંભળે એવો માણસ મળવો મુશ્કેલ છે. અત્યારે મારી નજરમાં એન્ડ્રૂઝ જ આવી એક વ્યક્તિ છે, કેમ કે કવિવર ટાગોરની સેવા મળી શકે તેમ નથી.

તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે. અને હું આશા રાખું છું કે હિંદુસ્તાનમાં અમારી લડત લગભગ ખતમ થવા આવે ત્યાં સુધી ઈશ્વર તમારું આયુષ્ય લંબાવશે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

વિલિંગ્સ, પા. ૬-૭

૪૮૩. એક પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર ઘણા વખતથી મારી પાસે હતો, પણ તે આજ સુધી મારા હાથ પર આવ્યો નહોતો.

તમારા ગઈ તારીખ ૨૯મીના પત્ર ઉપરથી મને લાગ્યું કે મારે હવે તમને જવાબ આપવામાં વિલંબ ન કરવો જોઈએ. મને દહેશત છે કે અહીંનું આશ્રમજીવન તમને અનુકૂળ નહીં થાય. અહીં તો આખો દિવસ સખત મજૂરી કરવાની હોય છે. સવારે પાંચબાનાંની ડેલો સાફ કરવાથી માંડી ખેતીકામ, રાંધવાનું વગેરે તમામ કામો કરવાં પડે છે. લખવાવાંચવા માટે સમય રહેતો નથી. તમારા જીવન વિશે હું જે કંઈ સમજ્યો છું તે ઉપરથી મને લાગે છે કે આશ્રમનું જીવન અને વાતાવરણ તમારાથી ભાગ્યે જ જીરવી શકાશે. એટલે મારી તમને એવી સલાહ છે કે આટલું જાણ્યા પછી હજી પણ તમને લાગતું હોય કે તમારે અહીં આવી આશ્રમમાં રહેવું છે, તો પ્રથમ અહીં જાતે આવીને બધું જોઈ લો અને પછી નિર્ણય કરો.

એક બીજી મુશ્કેલી પણ છે. અત્યારે આશ્રમમાં વસ્તી હોવી જોઈએ તેના કરતાં ઘણી વધારે છે. એટલે તમને રહેવા આપવા લાયક કોઈ રૂમ મારી પાસે ખાલી નથી. એટલે જે એકાંત કદાચ તમારે જોઈએ અને જેની વ્યવસ્થા કરવા હું ઈચ્છું તે પણ મારાથી તમને આપી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં પણ . . .^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૫

૪૮૪. ડી. વેંકટરાવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. કૃષ્ણાબાઈનો પણ મળ્યો. હું પરિસ્થિતિ સમજ્યો છું અને તેની કઠર કરું છું. તમારું અને કૃષ્ણાબાઈનું કહેવું બિલકુલ સાચું છે કે તેની ચિત્રકળાની શક્તિને વિકસવા દેવી જોઈએ. એટલે તમારી સાથે રહીને ચિત્રકામ કર્યા કરવાની તેની ઈચ્છા હું બરાબર સમજું છું. એના ચિત્રકામના નમૂનાના થોડા ફોટા મને મોકલો તો સાચું.

હું કૃષ્ણાબાઈને જુદો પત્ર લખતો નથી. એની પ્રગતિ વિશે અવારનવાર જરૂર મને લખતા રહેજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. વેંકટરાવ

ડામરેલા હાઉસ

રાજમુંદ્રી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૬

૪૮૫. એસ. સદાનંદને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ સદાનંદ,

આખરે તમને તમારી એજન્સી મળી ગઈ ખરી. તો હવે એસોસિયેટેડ પ્રેસના ખબરપત્રીની માફક તમારો ખબરપત્રી પણ અહીં આવે અને જે માહિતી મેળવી શકે તે લેતો જાય. મારી પાસે જ કહેવા જેવું કશું નથી, તો બિચારા મહાદેવ કે સુબૈયા કે પ્યારેલાલ તમને શું આપી શકવાના હતા? રોજ ને રોજ ખાદી વિશે તમને તાર કરી શકાય, પણ એનાથી તો તમારી એજન્સી બેસી જાય અને થોડા વખત પછી તમે જ મને કહો કે હવે એવા તાર કરશો નહીં. સદ્ભાગ્યે, ખાદી પ્રવૃત્તિનો આધાર જેટલો રૅટિયાની વ્યવસ્થિત વહેંચણી કરવી, સૂતર ઉધરાવવું અને ખાદી વણાવવી અને વેચવી એના પર છે તેટલો એના વિશે સમાચાર ફેલાવવા પર નથી.

તમારા ખબરપત્રીને બુધવારની સાંજે યંગ હિન્ડિયાની નકલો મેળવવામાં શી હરકત નડે છે તે હું સમજી શકતો નથી. કશી પણ હરકત ન નડવી જોઈએ. તેમ છતાં હું સ્વામીને પૂછીશ અને તમને જણાવીશ.

આશા છે કે તમારા કાર્યાલયમાં બંધા ખાદી પહેરતા હશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. સદાનંદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૭

૪૮૬. આર. ડી. સુબ્રહ્મણ્યમને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારું પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું છે. તમે કાંતવા માટે કેટલો સમય આપશો તે મહત્વનું નથી. એની પાછળ તમારી જે ભાવના છે કે તમારી મહેનતના બદલામાં તમને યંગ ઇન્ડિયા મળશે, એ મને ગમે છે. એટલે તમે ૫૦,૦૦૦ વાર સૂતર મોકલશો કે તરત હું તમને યંગ ઇન્ડિયા મોકલવા માંડીશ.

સૂતર તમે યંગ ઇન્ડિયાના લવાજમ તરીકે મોકલશો, તેમ છતાં એ રાષ્ટ્રીય મિલકત ગણાશે. કેમ કે મારો વિચાર એવો હતો કે એ સૂતર ચરખા સંઘને કે સત્યાગ્રહ આશ્રમને આપી દેવું અને બદલામાં તમારી વતી યંગ ઇન્ડિયાનું લવાજમ એમની પાસેથી લેવું. એટલે આમાં તમારું અંતઃકરણ ડંખે એવું કશું નથી, કેમ કે કેટલાયે ક્લાક મજૂરી કર્યા પછી જ તમને એક વર્ષ માટે યંગ ઇન્ડિયા મળવાનું છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત આર. ડી. સુબ્રહ્મણ્યમ
વેસ્ટ શ્રીરંગપટ્ટનમ રોડ
એકસ્ટેન્શન, સાલેમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૮

૪૮૭. ઉદિત મિશ્રને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, મે ૪, ૧૯૨૬

ભાઈ ઉદિત મિશ્રજી,

તમારો પત્ર ઘણા મહિના પહેલાં મળ્યો હતો. પરંતુ હું જલદી જવાબ આપી શક્યો નથી. જેને આપણે દુરાચારી માનતા હોઈએ તેમની દિલમાં ઘુણા તો ન થવી જોઈએ, પરંતુ એવા લોકોનો વગર કારણે પરિચય પણ ન કરવો જોઈએ. એટલે કે એમનું ભલું કરવાનો કોઈ પ્રસંગ મળે તો જ આપણે એમનો પરિચય કરીએ . . .^૧ બધી જ બાબતોમાં માણસની વિવેકદૃષ્ટિની પરીક્ષા થઈ જાય છે.

નાનાં બાળકોના વાલી બનવું એ મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓના વાલી બનવા કરતાં અઘરું છે. એક પિતા જ્યારે પોતાનાં બાળકો આપણને સોંપે છે ત્યારે આપણે મોટી જવાબદારી માથે લઈએ છીએ. આપણે પિતાનું સ્થાન લઈએ છીએ. એટલે આપણામાં એ બાળકો પ્રત્યે પિતાના જેટલો પ્રેમ હોવો જોઈએ. પરંતુ પિતાના પ્રેમમાં મોહ આવી જાય છે, જ્યારે વાલીના મનમાં તો કેવળ નિઃસ્વાર્થીપણું અને શુદ્ધ ભાવ જ હોવાં જોઈએ. બીજું, બાળક સ્વભાવે અનુકરણશીલ

૧. મૂળ લખાણમાં આ અસ્પષ્ટ છે.

હોય છે, માટે જે ગુણો આપણે એનામાં ખીલવવા ઇચ્છતા હોઈએ તે બધા ગુણોનું આચરણ આપણે કરવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં વાલીમાં બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અહિંસા, નિર્ભયતા, શૌર્ય, ઉદારતા, નમ્રતા વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ.

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માર્કોકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૨૯

૪૮૮. દક્ષિણ આફ્રિકા વિશે કોંગ્રેસનો ઠરાવ

મે ૫, ૧૯૨૬

કોંગ્રેસ મહાસમિતિ અમદાવાદમાં ૫મી મેએ મળી હતી. તેણે શ્રી ગાંધીએ તૈયાર કરેલો દક્ષિણ આફ્રિકા વિશેનો નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો :

કોંગ્રેસ મહાસમિતિ હિંદ સરકાર તથા સંઘ સરકારને બંને સરકારોની પરિષદમાં ચર્ચાવિચારણા થતાં સુધી 'ક્લાસ એરિયાઝ રિઝર્વેશન બિલ' એટલે વર્ગીય વિસ્તારો અલગ રાખવા અંગેનું-બિલ મુલતવી રાખવા બદલ મુબારકબાદી આપે છે.

કોંગ્રેસ મહાસમિતિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓના પ્રતિનિધિમંડળને તથા હિંદી વસાહતીઓને પણ એમના પ્રયાસોના શુભ પરિણામ બદલ શાબાશી આપે છે.

કોંગ્રેસ મહાસમિતિ શ્રી સી. એફ. એન્ડ્રૂઝને એમનાં મહાન બલિદાનો બદલ તથા એમના પરિશ્રમ અને અખૂટ આશા અને શ્રદ્ધા બદલ સાદર ધન્યવાદ આપે છે, કેમ કે અત્યાર સુધી જે પરિણામ આવ્યું છે તે એમના આ ગુણો સિવાય આવવું સંભવિત નહોતું.

કોંગ્રેસ મહાસમિતિ હિંદ સરકારની વાટાઘાટોનાં અત્યાર સુધીમાં આવેલાં પરિણામો ધ્યાનમાં લે છે, છતાં લોકોને ચેતવણી આપે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી વસાહતીઓ વતી કરવાના પ્રયત્નો ઢીલા મૂકવા નહીં, અને આશા રાખે છે કે જ્યાં સુધી વસાહતીઓની સ્થિતિ માનભર્યા અને સંતોષકારક પાયા પર મુકાય નહીં ત્યાં સુધી તેઓ જંપીને બેસશે નહીં.

મુબારકબાદીનો આ સંદેશો સંઘ સરકારને પહોંચાડવાની પ્રમુખશ્રીને આથી સત્તા આપવામાં આવે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ઇન્ડિયન રિવ્યૂ, મે ૧૯૨૬, પા. ૩૪૦

૪૮૯. નોંધ

દાડ્ડનિપેધ અને મદ્રાસ સરકાર

શ્રીયુત ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ એક સરકારી લુકમ પ્રકાશમાં આપ્યો છે. આમ તો એ લુકમ સાદો ને સરળ છે, પણ એમાં ઘણું ઊંડું રહસ્ય સમાયેલું છે. આ લુકમની નક્લ છાપાંને મોકલતી વખતે તેની સાથેની એક નોંધમાં શ્રી રાજગોપાલાચારી લખે છે :

સુધારા આવ્યા પછી વર્ષોવર્ષ થતા સરકારી ખર્ચમાં ઘણા ઉમેરા થયા છે. તેમાં એક ઉમેરો આરોગ્ય અધિકારીઓ અને એમના સ્ટાફનો છે. તેઓ લોકોને કોલેરા, મલેરિયા વગેરે ચેપી રોગો વિશે જ્ઞાન આપે એવી અપેક્ષા છે.

આ સ્ટાફ પૈકીના કેટલાકે એવી તપાસ કરાવી જણાય છે કે અમારે દાડ્ડની લત છોડાવવા પણ પ્રચાર કરવો કે કેમ? એનો જે ટૂંકો ને ટય જવાબ મળ્યો તે આ પ્રમાણે હતો :

સરકાર માને છે કે જાહેર આરોગ્ય ખાતાના કર્મચારીઓએ દાડ્ડ વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવો નહીં.

અહીં વાત એ ધ્યાનમાં લેવાની છે કે દાડ્ડ વિરુદ્ધ પ્રચાર ન કરવા માટે કશું કારણ આપવામાં આવ્યું નથી. આને બદલે આશા તો એવી રહે કે લોકહિતાર્થે ચાલતી સરકારના રાજ્યમાં આરોગ્યના સંરક્ષકોને એવી સ્પષ્ટ સૂચનાઓ અપાવી જૈઈએ કે દાડ્ડ પીવાથી શરીર પર થતી માઠી અસર વિશે તેઓ લોકોને સમજાવે. એમને એવો આદેશ આપવો જૈઈએ કે માનવ-શરીર પર દાડ્ડની કેવી ઘાતક અસર થાય છે તે તમારે લોકોને કહેવું અને દાડ્ડ જ્યાં જ્યાં દાખલ થાય છે ત્યાં ત્યાં કેવી બરબાદી થાય છે તેનો મૉજિક લેન્ટર્ન દ્વારા સ્વાઈડો બતાવીને આબેહૂબ ખ્યાલ આપવો. પરંતુ અત્યારની સરકાર આજું કંઈ કરે એવી અપેક્ષા રાખવી એ ગાંડપણ છે. દાડ્ડની દુકાન ચલાવનાર પાસેથી જ એવી અપેક્ષા રાખી શકાતી હોય કે તે એના ગ્રાહકોને એમ કહે કે આ તો મરવાના ધંધા છે, રખે એમાં ફસાતા, તો સરકાર પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખી શકાય. કેમ કે હિંદુસ્તાનનાં બધાં શરાબખાનાં સરકાર જ ચલાવે છે ને? એમાંથી સરકારને રખ કરોડ રૂપિયાની આવક થાય છે. એ રૂપિયા વડે જ આપણાં બાળકોને આપણે યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ આપી શકીએ છીએ. એ વડે જ સરકાર આપણા ઉપર અંગ્રેજી ઢબની સ્મશાનશાંતિ લાદી શકે છે. જ્યાં સુધી લોકોને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન થશે નહીં અને સરકારની દાડ્ડ તરફની નીતિનો વિરોધ કરવાની એમનામાં તાકાત આવશે નહીં ત્યાં સુધી આ દેશ દાડ્ડની બદીમાંથી છૂટે એવો સંભવ નથી.

અમેરિકામાં દાડ્ડનિપેધ

અમેરિકામાં દાડ્ડનિપેધ નિષ્ફળ જવા વિશે એટલું બધું સાંભળવા મળે છે કે એથી ઊલટી હકીકત સાબિત કરે એવા ઉલ્લેખો મળી આવતાં મન પ્રફુલ્લિત થાય છે. એક પત્રલેખકે મોકલેલી છાપાની કાપલીઓ વાંચતાં જણાય છે કે મિડલ-વેસ્ટ વિદ્યાર્થી પરિપટમાં આવેલા અમેરિકાના સાઉથ-વેસ્ટ અને મિડલ-વેસ્ટ પ્રદેશોના કોલેજ કક્ષાના ૧,૨૩,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિઓએ વિદ્યાર્થીઓ દાડ્ડ પીએ એ વાતનો વિરોધ કરતા ઠરાવો પસાર કર્યા છે.

લોકોમોટિવ એન્જિનિયરોના મુખપત્રના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં નીચેનું લખાણ છે :

રેલવેમાં કામ કરતા મજૂરો તથા અમેરિકાના મજૂર સંઘના લાખો દારૂ નહીં પીનારા મહેનતુ મજૂરો દારૂના વિરોધી છે, કેમ કે તેઓ જાણે છે કે દારૂ પીવાથી કોઈ પણ માણસ કદી પણ સારો નાગરિક, સારો મજૂર, સારો પતિ કે સારો પિતા બની શકતો નથી. જો મજૂરો પોતાની બચત હજી પણ દારૂના પીકામાં વેડફી નાખતા હોત, તો આ દેશમાં મજૂરોની સહકારી બેંકોનો જે અદ્ભુત વિકાસ થયો છે તે ન થઈ શક્યો હોત એમ અમે માનીએ છીએ. વધારામાં અમને એવી પ્રતીતિ થયેલી છે કે અમેરિકાની કામદાર પ્રવૃત્તિની પ્રગતિનો આધાર દારૂથી બહાર મારી ગયેલાં ભેજાંવાળા નહીં પણ ઠંડા મગજવાળા અને સ્પષ્ટતાથી વિચારી શકે એવા નેતાઓ પર છે. કદાચ એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે મહા-યુદ્ધ પછી આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે ઘણી સંગીન પ્રગતિ કરનાર ઇંગ્લંડના મજૂર નેતાઓ કદી પણ દારૂ પીતા નથી. . . .

મારો હેતુ વાચકને એવું માનવા પ્રેરવાનો નથી કે અમેરિકામાં દારૂબંધી સંપૂર્ણ રીતે સફળ થઈ છે. આ ગંજવર પ્રયોગ વિશે મેં એટલું બધું સાહિત્ય વાંચ્યું છે કે તે ઉપરથી હું જાણું છું કે આ ચિત્રને બીજી બાજુ પણ છે. પણ બંને પક્ષે થતી બધી અતિશયોક્તિઓ બાદ કર્યા પછી પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે દારૂબંધી આ અદ્ભુત લોકો માટે એક મોટું વરદાન થઈ પડી છે. એનાં પરિણામો નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રશ્નનો ઉકેલ બહુ સહેલો છે. અહીં તો માત્ર બધાં પીકાં અને બધી ડિસ્ટીલરીઓ બંધ કરાવવાની જ જરૂર છે.

આંધ્રની શાળાઓમાં રેંટિયો

પશ્ચિમ ગોદાવરી જિલ્લામાં આવેલા ભૂમાવરમ્ તાલુકા બોર્ડે તૈયાર કરેલા અહેવાલમાંથી એક ઉતારો^૧ અહીં આપ્યો છે :

તિરુપતિ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલે મોકલેલા અહેવાલમાં એના તાબાની શાળાઓમાં થયેલા કાંતણના આંકડા^૨ આપવામાં આવ્યા છે.

શાળાઓમાં શીખવતા શિક્ષકોનું તથા કાંતણનો પ્રબંધ કરનાર વ્યવસ્થાપકોનું આ ઉપરથી હું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું કે શાળાઓમાં રેંટિયાને બદલે તકલી દાખલ કરવી એ દરેક રીતે બહેતર છે. શાળાઓમાં સમૂહ કાંતણ માટે આખરે તો તકલી જ વધારે કાર્યક્ષમ, વધારે સસ્તી અને વધારે ઉત્પાદક જણાશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ હન્ડિયા, ૬-૫-૧૯૨૬

૧. આ ઉતારો અહીં લીધો નથી.

૨. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

૪૯૦. અહિંસાની મગદૂર

થોડા વખત ઉપર અમેરિકાના એક સજ્જને લખેલા કેટલાક પ્રશ્નોનો^૧ જવાબ મેં આપ્યો હતો. એણે હવે તે જવાબો ઉપરથી બીજા વધારે સવાલો પૂછ્યા છે. એમાંનો આ પહેલો :

તમારામાં શૂરાતન અને નિર્ભયતા હોય તેથી શું થયું, જે તેનાથી તમે તમારી પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુને બચાવી ન શકો? તમે મરણનો ભય ભલે કાઢી નાખ્યો હોય, પણ જે તમે આખર સુધી પ્રતિકાર જ ન કરો તો લૂંટારાઓ તમારી વહાલી વસ્તુને લઈ જતા શી રીતે અટકશે? લૂંટારાઓના પંજમાં સપડાયેલો માણસ તેની સામે પોતાનું શરીરબળ ન વાપરે તો લૂંટારાને પોતાનું લૂંટવાનું કામ વધારે સહેલું થઈ પડશે. જ્યાં સુધી આવા માણસોને સસ્તા શિકાર મળ્યા કરશે ત્યાં સુધી લૂંટ જેમ ચાલતી આવી છે તેમ દુનિયામાં ચાલુ જ રહેવાની. નબળાને સબળા લૂંટ્યા જ કરવાના. નબળા હોવું એ જ પાપ છે. નબળાઈને ટાળવાને ગમે તે ઉપાય ન લેવા એ પણ એક ગુનો છે.

આ લેખક ભૂલી જાય છે કે પ્રતિકાર હમેશાં સફળ થતો નથી. લૂંટારો જે વધારે જોરાવર હશે તો તે રક્ષકને હરાવશે અને રક્ષકના પ્રતિકારથી ઊલટો વધારે ઉશ્કેરાઈ જે ગરીબ બિચારીનો પક્ષ લેવામાં આવ્યો હશે તેને ઊલટી વધારે હેરાન કરશે. હા, એટલું ખરું કે પોતાને સોંપાયેલી બહેનના રક્ષણને માટે પોતે પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કર્યો છે એવો સંતોષ રક્ષકને રહેશે. પણ એટલો સંતોષ તો અહિંસક રક્ષક પણ મેળવી શકે છે. કારણ કે પેલીને બચાવવા માટે તેણે તો પ્રાણ આપ્યા હશે. ઊલટું, એક રીતે તેનો સંતોષ વધારે હશે, કારણ તેણે તો લૂંટારાને સમજાવીને તેનું હૃદય પિગળાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે. આ પત્રલેખકની મૂંઝવણનું કારણ તો એ છે કે તેણે એમ માની લીધું છે કે અહિંસક રક્ષકની અહિંસા લૂંટ થતી હોય ત્યારે તે મૂંગે મોઢે ઊભા રહી જોયા કરવામાં જ રહેલી છે. પણ સાચી વાત તો એ છે કે અહિંસાની મારી કલ્પના પ્રમાણે પશુબળના કરતાં પ્રેમબળ એ વધારે સક્રિય અને સફળ બળ છે. જે માણસ પ્રેમ વિનાનો અપ્રતિકાર કરશે તે તો બાયલો હશે; તે નથી માણસ કે નથી પશુ. તે રક્ષણ કરવાને માટે નાલાયક સિદ્ધ થયો છે.

અહિંસાભર્યા પ્રતિકારથી સામાના ઉપર જે ભારે સત્તા મેળવી શકાય છે તેનો મને જેવો અનુભવ છે તેવો આ પત્રલેખકને તો ન હોઈ શકે એ ચોખ્ખું છે. અહિંસાત્મક પ્રતિકાર એ એક સંકલ્પબળની સામે બીજા સંકલ્પબળનો મુકાબલો છે. એ પ્રતિકાર પશુબળથી સ્વતંત્ર હોય ત્યારે જ શક્ય થાય છે. જ્યારે પશુબળ ઉપર આધાર રાખવામાં આવે છે ત્યારે પશુબળ ખૂટ્યું કે સામાન્ય રીતે પ્રતિકાર કરનાર સામાને વશ થાય છે. આત્મબળ ખૂટતું જ નથી. લેખકને ખબર છે ખરી કે અડગ આત્મબળવાળી સ્ત્રી પોતાના ઉપર બળાત્કાર કરવા આવનાર ગમે તેટલો જોરાવર હોય તોપણ સહેજે પોતાના શિયળને જાળવી શકે છે?

હું કબૂલ કરું છું કે સબળા નબળાને લૂંટ્યા જ કરવાના અને નબળા હોવું એ પાપ છે. પણ એ નબળાઈસબળાઈ આત્માની, શરીરની નહીં. જે શરીરની નબળાઈની વાત હોય તો તો

૧. ન્યૂઓ “એક વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નો”, ૨૫-૨-૧૯૨૬.

શરીરની નબળાઈના પાપમાંથી મુક્ત થવું અશક્ય જ છે. આત્માનું બળ આખી દુનિયા તેની સામે હથિયાર લઈને ઊભી રહે તોપણ તે સામે પૂરેપૂરી રીતે ઝૂઝી શકે છે અને એ બળ શરીરે નબળામાં નબળા માણસમાં પણ સંભવી શકે છે. આત્મબળ વિનાનો ઝૂલુ રાક્ષસી શરીરવાળો હોવા છતાં એક ગોરા બાળક સામે બકરી જેવો રાંક બની જાય છે. જબરા શરીરવાળા શેખી-ખોરો પોતાની રાંક માતા આગળ સાવ દીન બની જતા કોણે નથી જોયા? રાંકડી માતાનો પ્રેમ પુત્રની પશુતાને જીતી લે છે.

અને જે કાયદો માતા અને પુત્રની વચ્ચે છે તે સર્વત્ર લાગુ પડે છે. વળી, પ્રેમ બંને તરફી હોવાની પણ જરૂર નથી, એક તરફી હોય તો બસ છે, કારણ પ્રેમ બદલો માગતો નથી. ઘણીયે માતાઓએ પોતાના પ્રેમને બળે પોતાની સામે થતાં અવળે માર્ગે ચડેલાં બાળકોને વશ કર્યાં છે. આપણામાં પ્રેમની નબળાઈ અથવા પ્રેમની ઊણપ હોય તો તે ટાળવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રયત્નમાં સફળતા મળવાનો પણ સંભવ છે. પ્રેમમાં સરસાઈ કરવાથી આત્માનું બળ અને આરોગ્ય વધે છે. પશુબળ વધારવાના પ્રયત્નમાં જગત જુગજુગ થયાં હાર્યું છે અને થાકીને બેઠું છે. પશુબળ કેળવવામાં સરસાઈ કરવી એ પ્રજાનો આત્મઘાત છે.

લેખક ઉમેરે છે :

તમારામાં જેટલું આત્મબળ છે તેટલું જ બ્રિટિશ રાજકર્તાઓમાં પણ હોય એવું લાગે છે. વધારામાં તેમની પાસે લશ્કરી બળ છે અને માનવસ્વભાવનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન છે એટલું વિશેષ છે. પરિણામ દેખીતું જ છે.

લશ્કરી બળ અને આત્મબળ ભેજાં હોઈ શકે જ નહીં. ત્રાસ ગુજારવો, ગરીબોને ચૂસવા, અનીતિથી લાભ મેળવવા, શરીરના ભોગોની પાછળ દિનરાત મર્યા રહેવું, આ બધું આત્મબળ જ્યાં હોય ત્યાં સંભવી જ ન શકે. એટલે જે બ્રિટિશ રાજકર્તાઓમાં આત્મબળ જાગ્રત હોય જ તો તે પશુબળ ઉપર અવલંબેલું છે.

આ પછી લેખક નીચેનો કાયમનો કોયડો રજૂ કરે છે :

જગતમાં કેટલાક લોભિયાઓ પડ્યા છે જે સત્યાનાશ વાળી રહ્યા છે. તેમના હાથમાં પુષ્કળ સત્તા પડેલી છે. તેઓ ભલે ઘેલા હોય, પણ તેઓ સત્યાનાશ વાળી રહ્યા છે એ વિશે શંકા નથી. એટલે આપણે હાથ જોડી બેસી રહીએ અને તેમની આસુરી પ્રવૃત્તિને રોકીએ નહીં તો કશો લાભ નથી. અહિંસા છોડીને પણ આપણે તેમની પાસેથી સત્તા લઈ લેવી જોઈએ કે જેથી તેઓ વધારે સત્યાનાશ કરતા અટકે.

ઈતિહાસ તો શીખવે છે કે જેઓ શુભ હેતુથી પણ લોભિયાઓની સત્તા પશુબળે કરીને પડાવી લે છે તેઓ પોતે પણ એ જ લોભના રોગના ભોગ થયા છે. જે ગુલામોના માલિક થવા કરતાં ગુલામ થવું બહેતર હોય, જે એ સિદ્ધાંત કેવળ પોથીમાંનાં રીંગણાં ન હોય તો ગુલામોના માલિક ભલે જેટલી રંજાડ કરવી હોય તેટલી કરે; મનુષ્યસ્વભાવને તદ્દન અણ-ઘટતી એવી મારામારીથી થાકી આપણે તો લોભિયાઓના પશુબળનો મુકાબલો આત્મબળથી થઈ શકે છે કે નહીં એના જ પ્રયોગ કરતા રહીશું.

પણ આ પ્રયોગના આરંભમાં જ લેખકને મુશ્કેલી નડે છે :

મહાત્માજી, તમે કબૂલ કરો છો કે હિંદુસ્તાનના લોકો તમારા સિદ્ધાંતને અનુસર્યા નથી. તમને એનું કારણ સમજાયું જણાતું નથી. કારણ એ છે કે સામાન્ય માણસ મહાત્મા નથી. ઈતિહાસ આ વાત નિરપવાદ રીતે સિદ્ધ કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં અને બીજા દેશોમાં ખોબા

જેટલા મહાત્માઓ થયા છે ખરા, પણ એ અપવાદ છે અને અપવાદ નિયમને જ સિદ્ધ કરે છે. અપવાદના ઉપર તમારે તમારા કાર્યક્રમની ઈમારત નહીં ચણવી જોઈએ.

કેવી વિચિત્ર રીતે આપણે આપણને છેતરીએ છીએ! આપણે ધારીએ છીએ કે માણસ આ ક્ષણભંગુર શરીરને અજ્ઞેય બનાવી શકે છે, અને આત્માની ગુપ્ત શક્તિઓ બહાર લાવવી આપણને અશક્ય લાગે છે. વારુ, ત્યારે જો મારામાં આ જાતની કાંઈ પણ શક્તિ હોય તો મારો એ બતાવવાનો પ્રયત્ન છે કે હું બીજા હરકોઈ મનુષ્યના જેવો નબળો છું અને મારામાં કદી કાંઈ અસાધારણતા હતી નહીં, ને આજે પણ છે નહીં. બીજા કોઈ પણ માનવીના જેટલો જ હું ભૂલને પાત્ર છું. છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મારામાં મારી ભૂલો કબૂલ કરવા જેટલી અને ભૂલો હોઉં ત્યાંથી ફરીથી ગણવા જેટલી નમ્રતા છે. મારે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે ઈશ્વરમાં અને તેના માંગલ્યમાં મારી શ્રદ્ધા અચળ છે. અને સત્ય તેમ જ અહિંસા માટે મારી ધગશ કદી ન બુઝાય એવી છે. પણ શું એ શક્તિઓ દરેક માણસમાં ગુપ્ત રહેલી નથી? જો આપણે પ્રગતિ કરવી હોય તો આપણે ઈતિહાસની પુનરુક્તિ ન કરતાં ઈતિહાસ નવો રચવો જોઈએ. આપણા વડવાઓએ મૂકેલો વારસો આપણે વધારવો જોઈએ. જો ભૌતિક જગતમાં આપણે નવી નવી શોધો કરી શકીએ તો આધ્યાત્મિક જગતમાં આપણે દેવાળું શાને જાહેર કરીએ? અપવાદો વધારી વધારીને નિયમ ન બનાવી શકાય શું? શું હમેશાં માણસે માણસ બનવા માટે પહેલું પશુની દશામાંથી પસાર થવું જ જોઈએ?

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૬-૫-૧૯૨૬

ભાષાંતર: નવજીવન, ૯-૫-૧૯૨૬

૪૯૧. રાધાકૃષ્ણ બજજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ગુરુવાર, મે ૬, ૧૯૨૬

ધિ. રાધાકૃષ્ણ,

તમારો મારા ઉપરનો કાગળ અને શંકરરાવ પરનો બંને વાંચ્યા. અમિશ્રા ભોજન લેવાનો નિયમ જન્મપર્યંતનો નહીં હોય. એનું રહસ્ય રસને મોળો કરવાનું છે. એ મુખ્ય વાતને ધ્યાનમાં રાખીને જ્યારે પરાયે ઘેર જવાનું થાય ત્યારે જે કંઈ સાદામાં સાદું ખાવાનું મળે તે લઈ લેવાનું. જે વસ્તુ મિશ્ર અથવા અમિશ્રા રીતે ખાવાને લાયક જ ન હોય તેવી વસ્તુ જો ખાવામાં હોય તો તેનો ત્યાગ જ કરીએ. પણ દૂધ, ભાત અને રોટલી એ ત્રણ વસ્તુ તો બધે મળી રહે. મરચું મસાલો જેમાં હોય તેવાં શાકદાળનો ત્યાગ કરીએ. હાથથી પીસેલો આટો ન મળી શકે ત્યાં મિલથી પીસેલો વગર સંકોચે ઉપયોગમાં લેવો. જ્યારે રસ્તાની સપાટી ઘણી ગરમ હોય અથવા તેની ઉપર કાંટા હોય ત્યારે જોડા કે જેનું નામ જ કાંટારખાં અથવા પગરખાં છે તેનો ઉપયોગ અવશ્ય કરવો. આવી જાતનાં ધર્મસંકટો આવી પડે ત્યારે મને કાગળ લખતાં જરાયે સંકોચ ન ખાવો. તબિયત ખૂબ સાચવજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી: એસ. એન. ૧૯૫૩૨

૪૯૨. છોટાલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ગુરુવાર, મે ૬, ૧૯૨૬

ચિ. છોટાલાલ,

તમારો જ્યપુરનો પત્ર મળ્યો છે. તેના પહેલાંનો પણ એક પત્ર મળ્યો હતો. તમે કલકત્તા પહોંચો ત્યાર પછી લખવાનું ધાર્યું હતું. પણ તમારો જ્યપુરનો કાગળ મારી પાસે આવે જ લખાવી રહ્યો છે. મને તો તમારો હિસાબ જરાયે રુચતો નથી. ઝીણવટ આવશ્યક છે, પણ દૂધમાંથી પોરા ન કાઢીએ. તમે માનસિક અથવા શારીરિક વ્યાધિ દૂર કરવાને ક્યાંક જાઓ ત્યારે જે જે ખરચ થાય તે આશ્રમમાંથી કઢાય જ. તમારા પૈસા તમે મુદ્દલ જમે શાને રાખો છો? તમારું સર્વસ્વ તમે આપી દો એ સારું કે હું અને મારાપણું થોડું પણ સંઘરી રાખો એ સારું? અને જેમ તમારા જવાનો ખરચ આશ્રમમાંથી નીકળે તેમ જ તમારા શોર્ટહેન્ડ શીખવાનો. સતીશબાબુ તો જે કામ કરો તેનું આપે જ. પણ એવો હિસાબ કરવા કરતાં ત્યાં જે મદદ થઈ શકે એ તમે એમ ને એમ કરો અને શોર્ટહેન્ડ પણ શીખો એ બરાબર છે. આવા સૂક્ષ્મ લાગતા પ્રશ્નો ઉઠાવવા કરતાં તમારું કર્તવ્ય સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રીતે જોઈ લઈ તમે નિશ્ચયાત્મક થઈ જાઓ એ સૌથી વધારે જરૂરનું છે. અને જે માણસ તમે જે રીતે વ્યર્થ ઝીણવટમાં ઊતરો છો તેમ ઊતરો છે તે એવી ઝીણવટમાં ફસાઈ જઈ જે મોટો અને સામે ઊભેલો પહાડ જેવો ધર્મ છે એને નથી જોઈ શકતો. મને કાગળ નિયમસર લખ્યા કરજો. તમે પ્રયાગજી તરફ ગયા ને ભુવરજી અહીં આવ્યા.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૩૩

૪૯૩. મદનમોહન શર્માને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, મે ૭, ૧૯૨૬

મહાશય,

આપનો પત્ર મળ્યો. ટિળક ફંડમાં આશરે એક કરોડ રૂપિયા એકઠા થયા હતા. એનો હિસાબ બધાં છાપાંમાં આવી ગયો છે. એની ચોપડી પણ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. કોંગ્રેસના કાર્યાલયમાં એ મળી શકે છે. એ રકમનો મોટો ભાગ ખર્ચાઈ ગયો છે. મુખ્યત્વે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ અને ખાદી પ્રચાર પાછળ પૈસા ખર્ચાયા છે.

(૨) હું માનું છું કે જે નેતાનું શરીર ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીનો શ્રમ વેઠી શકે તેમ હોય તેણે બીજા કે પહેલા વર્ગમાં બિલકુલ મુસાફરી ન કરવી જોઈએ.

(૩) હિંદુમુસ્લિમ એકતા સંભવિત છે એમ હું જરૂર માનું છું, કેમ કે એક થવું એ મનુષ્યજાતિનો સ્વભાવ છે. એને માટે હિંદુ કે મુસલમાન એકેય કોમ પ્રયત્ન ન કરે, તોપણ સમય તો એનું કામ કરી જ રહ્યો છે.

(૪) જેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય, તેઓ પોતાના જીવનમાં હજી પણ વધુ સાદાઈ અપનાવી ઓછી ખાદીથી ચલાવી લે. આજની પરિસ્થિતિમાં અસહકારી કષ્ટ ઉઠાવીને પણ પોતાના ધર્મનું પાલન કરે.

[મૂળ [હિંદી]

પત્રની છબી પરથી: એન. એન. ૧૦૮૯૯

૪૯૪. ફૂલચંદને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, મે ૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ ફૂલચંદ,

તમારું પત્ર મળ્યું. ભાઈ શિવલાલને હરસ થાય ને તેની વાત સરખીયે કોઈને ન કરે એને હું ગુણ નથી માનતો. એને દોષ ગણું છું. હવે તેની સેવામાં વિધન આવ્યું. કેટલો વખત તે પથારીએ રહેશે કહી ન શકાય. અને નાણાં બગાડ થશે એ નોખું. પણ શિવલાલને સમજવવા કોણ સમર્થ હોય? હવે તુરત જે ઉપાય કરવો ઘટે તે કરી લેશો.

વઢવાણ ઉદ્યોગાલય વિશે તમારું કહેવું હું સમજ્યો છું. તમારા કાગળમાં કંઈક ધ્વનિ જોઈ છું કે વઢવાણને વિશે મેં કંઈક અન્યાયથી દોરાઈને મત બાંધ્યો છે, અને અમરેલી કાર્યાલયને હું પક્ષપાતને વશ થઈ પોષી રહ્યો છું. એટલે એ પણ અન્યાયની જ બાજુ થઈ. તમને હું કંઈ રીતે સમજવું કે મારે નથી એકનો પક્ષપાત, નથી તેનો વિરોધ. પક્ષપાત માત્ર ખાદીનો છે. અમરેલી કાર્યાલયને મેં મારી જાતે અને બીજાઓની આંખે તપાસ્યું અને મને લાગ્યું કે એ કાર્યાલયને બંધ ન કરી શકાય. વઢવાણ કાર્યાલયનો મેં અભ્યાસ નહોતો કર્યો અને તમારી કાર્ય-દક્ષતા ઉપર વિશ્વાસ હોઈને અને દેવચંદભાઈની પાસેથી તેની હમેશાંની સ્થિતિ સાંભળીને તેના વહીવટની તપાસ કરવાનું પણ મને જરૂરી લાગ્યું નહીં. ખાદી વેચવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ત્યારે જ વઢવાણ કાર્યાલય તરફ મારી નજર વળી. અને તેનું કાર્ય તપાસતાં તમારી પાસેથી હિસાબ સાંભળતાં હું ચમક્યો. કાંતવાના વણવાના અને પીંજવાના ભાવ વઢવાણમાં વધારે અપાય છે કે, એ સવાલનો જવાબ જે હામાં હોય તો એ કાર્યાલય ચલાવવું એ . . . છે?

દરેક ખાદીપ્રવૃત્તિને અંગે હું તો એક જ સૂત્રનો વિચાર કરું છું. કાંતનારી ભાઈઓ વગર-ધંધાની હોઈ ભૂખે મરે છે? જે એમ હોય તો તે અને આપણા ભાગથી તે કાંતે તો ત્યાં આપણે ખાદીની પ્રવૃત્તિ ચલાવીએ. એ સૂત્રને અવલંબીને કાઠિયાવાડમાં જેટલાં કાર્યાલય નભાવવાં જોઈએ એટલાં નભાવવાનો પૂરતા સ્વયંસેવક મળે તો હું અવશ્ય પ્રયત્ન કરું. હવે તમારે જે લખવું હોય તે લખજે. મને સમજવવું હોય તે સમજવજે. મારી નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિને સારુ સાથેના સાથીઓનાં પ્રમાણપત્રોનો હું ભૂખ્યો છું. એવા સાથીઓમાંના એક મેં તમને માન્યા છે. તેમ તમને સમજવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું થાકવાનો નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી: એસ. એન. ૧૯૫૩૪

૪૯૫. રામદત્ત ચૌપડાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૮, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું નથી ધારતો કે બળિયા ટાંકવાની રસી ગાયોને મારીને બનાવવામાં આવે છે, પણ હું માનું છું કે એ બનાવવા માટે ગાયોને દુઃખ દેવું પડે છે.

આશ્રમના નિયમો^૧ શ્રી નટેસનના પુસ્તકને છેડે પરિશિષ્ટરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. એની બધી નકલો વેચાઈ ગઈ છે. નવી આવૃત્તિ કાઢવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પણ એ બહાર પડતાં થોડી વાર લાગશે.

મને લાગે છે કે તમારી દીકરીની જવાબદારી મારાથી લઈ શકાશે નહીં, કેમ કે જે છોકરી-ઓની સાથે એમનાં માબાપ ન રહેવાનાં હોય તેમને દાખલ કરવા માટે મારી પાસે સગવડ નથી. અને તમારો દીકરો એટલો નાનો છે કે એને કોઈ પણ નિમિત્તે દાખલ કરી શકાય નહીં.

મોચી લોકો માટે ઝૂંપડીઓ બાંધવા સંબંધમાં મારી સલાહ છે કે તમે પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખને મળો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૦

૪૯૬. મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૮, ૧૯૨૬

વહાલા મૌલાના સાહેબ,

તમારો તાર મળ્યો. તે મહાસમિતિની બેઠક પૂરી થયા પછી આવ્યો. પરંતુ તમને શું એમ લાગે છે કે કોંગ્રેસનું ખાસ અધિવેશન બોલાવવાથી કશો હેતુ સરશે? આપણી પાસે એની મંજૂરી મેળવવા લાયક કોઈ નીતિ કે કાર્યક્રમ હોય તો જ એ ઉપયોગી નીવડે, પણ કમનસીબે આપણી પાસે નીતિ કે કાર્યક્રમ એકે નથી. ઊલટું આપણામાંના સર્વોચ્ચ નેતાઓ પણ એકબીજા પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખે છે અને જ્યાં અવિશ્વાસ નથી ત્યાં પણ હકીકતો કે અભિપ્રાય બાબતમાં તેમની વચ્ચે મેળ નથી.

આ સંજોગોમાં કોંગ્રેસ મળે તો તેથી અત્યારના વિષાદમાં વધારો જ થાય. મને તો એમ લાગે છે કે આપણને હંફાવી રહેલી મુશ્કેલીનો ઉકેલ સમય જ લાવી શકશે.

૧. ન્યૂઓ પુસ્તક ૧૩, પા. ૮૭-૯૩.

ઓછામાં ઓછું આપણે આટલું કરી શકીએ તો પણ સારું કે એકેએક રમખાણનાં કારણો શોધી કાઢીએ અને તેનાં પરિણામો નક્કી કરવા કોઈક પ્રબંધ કરીએ. પણ એવું દેખાય છે કે અત્યારે તો આપણામાં આ ખૂબ જ સહેલું કામ કરવા જેટલી પણ તાકાત રહી નથી.

તમારો સહૃદયી

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ
ક્લકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૧

૪૯૭. કુસુમ અને ધીરુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, મે ૮, ૧૯૨૬

ચિ. કુસુમ અને ધીરુ,

તમારો કાગળ મળ્યો. હવે જે થઈ ગયું તેનો ઈન્સાફ કરવા માગતો નથી. હવે તો ત્યાં રહીને મળેલા વખતનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ લેવો એ જ ઈચ્છું છું અને લાભ આ રીતે લેવો. ઊઠવાબેસવાનો, કાંતવા વગેરેનો અહીંના કરતાં પણ વધારે નિયમ જાળવીને ત્યાંના વાતાવરણની ઉપર છાપ પાડવી અને પોતે નિશ્ચયમાં વધારે દૃઢ થવું. મને કાગળ લખતાં રહેજો. અક્ષર હજુ ખૂબ સુધારવાની જરૂર છે એમ જોઈ છે. ધીરુના તો બહુ કાચા છે. ધીરુ પોતાની બધી પ્રતિજ્ઞાઓ ત્યાં બરોબર પાળશે તો મુંબઈ જવાથી મને જે દુઃખ થયું તે હું ભૂલી જઈશ. ભાનુમતીને કહેવું કે જો તે નિયમસર કાંતતી થઈ જશે તો ને ચાર વાગ્યે ઊઠવાની ટેવ પાડી દેશે તો તમને બંનેને મોકલવાથી ખૂબ લાભ થયો એમ હું માનીશ. દેવદાસ ત્યાં આવેલો છે, તેની ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાની છે, અને તેની સાથે બા તથા મહાદેવભાઈ ગયાં છે, એ બધું તો જાણ્યું હશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૩૫

૪૯૮. જ્યાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, મે ૮, ૧૯૨૬

ચિ. જ્યા,

કુસુમ અને ધીરુના ત્યાં આવવાથી એક લાભ તો થયો જ. તમારો કાગળ મને મળ્યો. તમારા અક્ષર એટલા બેઠેલા છે એ હું નહોતો જાણતો. એમાં સુધારો તો થઈ જ શકે. છોકરાંઓની પાસે બરોબર નિયમનું પાલન કરાવશો એટલે તેમના જવાનું દુઃખ હું ભૂલી જઈશ. ડૉક્ટર પ્રભુદાસની તબિયત કેવી રહે છે એ જણાવજો. બીજું બધું કુસુમ ધીરુના કાગળ પરથી જાણજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૩૬

૪૯૯. મીઠુબહેન પિટીઠને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, મે ૮, ૧૯૨૬

વહાલાં બહેન,

તમારો કાગળ મળ્યો. મધ પણ મળ્યું. આખરે મારે મહાબળેશ્વર આવવું જ પડશે એમ જોઈ છે. આજે સર ચુનીલાલ મહેતાનો કાગળ છે. એ ગવર્નરે જ લખાવેલો છે એમ જોઈ છે. અને એ કાગળમાં તેને ત્યાં ઊતરવાનું મને કહે છે. મને લાગે છે કે એ નિમંત્રણ કબૂલ કરી લેવું જોઈએ. ઘણું કરીને આવતે ગુરુવારે જ અહીંથી નીકળીશ. મને રહેવું તો તમારી સાથે અથવા નરગિસ બહેનની સાથે જ ગમે. પણ આપણે તો દરેક વખતે આપણો ધર્મ શું છે એ જ વિચારવું રહ્યું છે.

મીઠુબહેન

ફાઉન્ટન હાઉસ

મહાબળેશ્વર

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી એસ. એન. ૧૯૫૩૭

૫૦૦. જમનાલાલ ખન્નજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર [મે ૮, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. જમનાલાલ,

આખરે મહાબળેશ્વર તો જવું જ પડશે. આજે સર ચુનીલાલ મહેતાનો કાગળ છે. એ ગવર્નરે જ લખાવેલો છે, અને તેમાં જે બની શકે તો ગવર્નરને મહાબળેશ્વરમાં જ મળવાનું તેણે સૂચવ્યું છે. અને તેની સાથે જ રહેવાનું પણ આમંત્રણ મોકલી આપ્યું છે, તથા આગ્રહ કર્યો છે. એટલે અહીંયાંથી ગુરુવારને દિવસે રવાના થવાનો ઈરાદો રાખ્યું છે. દેવદાસને એટલામાં ઓપરેશન તો થઈ જ ગયું હશે. આજે તારની રાહ જોઈ રહ્યો છું. મહાબળેશ્વર જવામાં બંગલાની તજવીજ કરવી નહીં રહે. મોટરનું શું કરવું ઘટે એ અને તમારે સાથે આવવું કે નહીં એ વિચારી લેજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૬૨

૧. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૫૦૧. જયસુખલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, ચૈત્ર વદ ૧૧, મે ૮, ૧૯૨૬

ચિ. જયસુખલાલ,

તમને એક જવાબ આપવાનો રહી જ ગયો છે. ગરીબ કાંતનારીને મદદ સારુ પૈસા વાપરવા વિશે તમે લખ્યું હતું. ત્યાં તમે સો રૂપિયા સુધી વાપરી શકો છો. તે કેવી રીતે વપરાય છે તે લખશો અને એટલે સુધીના પૈસા વપરાયે આશ્રમમાંથી મંગાવી લેશો.

ભાઈ લક્ષ્મીદાસે સૂતરનો કસ કાઢેલો તે આ સાથે રાખ્યું છું. એ ઉપરથી તમે જ્ઞેશો કે સૂતરનો કસ વધવા તરફ ખૂબ ધ્યાન દેવાની જરૂર રહે છે. ભાઈ લક્ષ્મીદાસની ગણતરી પ્રમાણે ૫૦ ટકાથી ઓછો કસ આવવો જ ન જોઈએ. જો સૂતર આઠ દિવસ રાખ્યું હોય તો ફૂંકારેલું કેમ ન આપી શકે? ફૂંકારેલું સૂતર આજની હવામાં તો બેત્રણ કલાકમાં તદ્દન સુકાઈ જાય છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૩૮

૫૦૨. કાકા કાલેલકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, મે ૮, ૧૯૨૬

ભાઈ કાકા,

તમને પુસ્તક લખી મોકલવું છે એ તો હજુ મુલતવી જ રહેશે, કેમ કે એ લખવાને બહાને તમને કાગળ ન લખ્યું તો પુસ્તક અને કાગળ બંને રહી જવાનો ભય છે. કાગળની લાલચે પુસ્તક વહેલું લખીશ એમ ધારતો હતો. પણ મહાસભાની સમિતિએ મારા તો ત્રણ આખા દિવસ લઈ લીધા કહેવાય. એટલે કામનો ગિરનાર હિમાલય જેવડો થઈ પડ્યો છે. તેમાં વળી આજે ટપાલ આવી છે તે પરથી જોઈ છું કે મારે વળી મહાબળેશ્વર જવું રહ્યું. થવાનું કંઈ નથી પણ જવું એ વિવેક છે. અને વિવેકથી જ થવું હોય તે થાઓ.

ડૉક્ટર તળવળકર પ્રત્યે આશ્રમવાસીઓ ઉદાસીન રહ્યા છે એવું મને નથી લાગ્યું. પણ મારી ઉદાસીનતા જો તે ઉદાસીનતા કહેવાય તો આશ્રમવાસીઓમાં પ્રતિબિંબિત થઈ હોય તો ભલે.

જો ઓવિવ ઓઈલનો ઉપયોગ કોડલિવરના ગુણને અર્થે કરતા હો તો . . . વાપરો. આ વસ્તુ કોડલિવરના કરતાં પણ વધારે સારી કેટલાક ગણે છે. ભાઈ ભણસાળીએ તેનો જ ઉપયોગ જેલમાં કર્યો હતો.

તમારી “વધૂલક્ષણ પરીક્ષા” સાથે મારી ચિઠ્ઠી નાખવાની આદતને મુદ્દલ સંબંધ નથી. ચિઠ્ઠી બિચારી એટલો બોજે ઊંચકી શકે તેમ નથી. તેમાં દેવને લલચાવવાપણું કશું નથી. પણ ચિઠ્ઠીમાં એક પ્રકારની તટસ્થતા છે. જ્યાં બુદ્ધિના પ્રયોગ કરવાને કારણ ન હોય, જ્યાં બંને

વસ્તુ થાઓ વા ન થાઓ તેને વિશે ઉદાસીનતા હોય, અને બેમાંથી એક કર્યા વિના ન જ ચાલે, જ્યાં કોઈ ભલો મિત્ર પંચ થવાયે તૈયાર ન થાય ત્યાં ચિઠ્ઠીમિત્રનો ઉપયોગ મને તો બહુ સરસ લાગે છે. તેથી વખત બચે છે. અને મનની ઉપર પડતો બોજો પણ બચી જાય છે. જ્યાં સિદ્ધાંતની વાત હોય ત્યાં ચિઠ્ઠી નાખવી એ રાક્ષસી ઉપાય ગણાય.

ચોરી કરવી કે નહીં એનો આધાર ચિઠ્ઠી ઉપર નહીં રાખી શકાય. પણ કની સાથે ફરવા નીકળવું કે નહીં તે વિશે વાદવિવાદ ચલાવવો અને “હા-ના”ના સમર્થનોમાં વેદમંત્રો ટાંકવા તેના કરતાં ચિઠ્ઠી વધારે સારી ન મનાય? એવા કામમાં અંતઃકરણને પૂછવા બેસીએ તો અંતરનાદની કિંમત રહે જ નહીં. અને રસિક જેવો બાળક પણ અંતરનાદને વચમાં લાવીને બુઠો થઈ બેસી જાય. અસહકારના આંદોલનમાં અંતરનાદના આવા દુરુપયોગો આપણે ક્યાં નથી અનુભવ્યા? તાંદળજો અને મેથી બંને પથ્ય હોય ત્યાં, અને બંને તેટલી જ સહેલાઈથી મળી શકે એમ હોય ત્યાં, પણ એક જ લેવાપણું હોય તો અને ઝટ નિર્ણય ન કરી શકાતો હોય તો તેને અંતરનાદનો પ્રશ્ન બનાવવો એ ઠીક છે, કે ઉદાસીન થઈ ચિઠ્ઠીને પૂછી લેવું એ ઠીક છે?

ભાઈ હરિહર આવ્યે તેનું જોઈ લઈશ. ભાઈ નરહરિએ તો એવી કલ્પના કરી હતી કે હરિહરની પાસે સુરતમાં બાળમંદિર ખોલાવવું. જે સુરતના લોકો એમ કરવા તૈયાર થાય અને પૈસા પુષ્કળ કાઢે તો બાળમંદિર સુખેથી ખોલે, પણ વિદ્યાપીઠ તરફથી આપણે એ પ્રયોગ ન કરી શકીએ. ભાઈ . . .^૧ શૃંગારસ વ્યાખ્યો છે એ તો મને ભાઈ . . .^૨ જેલમાં જ કહેલું એવું સ્મરણ છે. . . .^૩ નામની સહીનું ગદું કાવ્ય તેણે બતાવેલું અને એ . . .^૪ કોણ એમ પૂછતાં આશ્રમના . . .^૫ એમ કહેલું, એવો મને ખ્યાલ છે. પણ મારી ભૂલ થતી હોય. . . .^૬ નહીં પણ બીજા કોઈએ કહ્યું હોય. એ તો ભાઈ . . .^૭ આવ્યે વિચારવાનું રહેશે.

યુરોપનું હજુ તો કંઈ નક્કી થયું નથી. સ્વામીએ પણ મારી પાસે પોતાનો વિરોધ મૂક્યો હતો ખરો. અમેરિકા જવામાં કેવળ હજારો માણસોની પાસે ભાષણ કરવાની જ વાત હતી. ફિનલેન્ડ જવામાં, આખી દુનિયામાંથી ચૂંટાઈને આવેલા વિદ્યાર્થીઓના સંમેલનમાં જવાની વાત છે. આ બે વસ્તુમાં મોટો ભેદ છે. વળી અમેરિકામાં મારે હિંદુસ્તાનનો સંદેશો આપવાની વાત હતી. ફક્ત સંદેશો આપવાનો કંઈ જ નથી. અહીં તો કેવળ વિદ્યાર્થીઓની સાથે એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક સંબંધ બાંધવાની વાત છે. સંદેશો આપવાપણું નથી. આવા વિચારોથી ફિનલેન્ડ જવા હું કંઈક લલચાયો છું. મનમાં, તે છતાં, શંકા તો રહેલી જ છે. એથી જ મારી શરતો જણાવીને મને લઈ જવાની જવાબદારી કે. ટી. પૉલ પર ઢોળી છે. એણે પણ જવાબદારી પોતાની પર લેવાને બદલે મારો કાગળ જીનિવા મોકલી દીધો છે. આટલું છતાં આમંત્રણ કાયમ રાખે તો જવામાં દેવની ઈચ્છા છે એમ કહી શકાય કે? હું તો એમ માનવાનો.

ઉત્તમચંદ જે સગવડ અહીં ભોગવે છે તે ક્યાંય ન ભોગવી શકે એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે અને હવે પછી તળવળકરનાં ઈજેક્શન પણ શરૂ કર્યાં છે. એની તબિયત તો સારી છે જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૩૯

૧. થી ૭. નામ આખ્યાં નથી.

૫૦૩. શહેરસેવા

અમદાવાદ શહેરની ચોખ્ખાઈ જાળવવાને સારુ જે ઉપાયો સાત મહિના સુધી સતત લેવાયા તેનું વર્ણન ડૉક્ટર હરિપ્રસાદે આપ્યું છે તે દરેક શહેર સેવકને વાંચવાની ભલામણ કરું છું. જે શહેરસેવા ન જાણે તે દેશસેવા ન જ કરી શકે. સેવાનો બદલો સેવા જ છે એવું માનનારા માણસોની મદદથી સાત મહિનામાં જે કામ થઈ શક્યું તે કામ હજારો રૂપિયા ખર્ચતાં અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટી ન કરી શકત. આ સફાઈ મ્યુનિસિપાલિટી અને શહેરીઓની વચ્ચેના સહકારનો એક નમૂનો છે અને થયેલું કામ કરવામાં જે ધનિક શહેરીઓની મદદ ન મળે તો બધું ધોવાઈ જવાનો સંભવ છે. અમદાવાદને સફાઈમાં આદર્શ શહેર કરવા પૂરતું ધન સહેજે મળી શકે તેમ છે. ડૉક્ટર હરિપ્રસાદે કરેલી ઘણી સૂચનાઓનો અમલ ધનિક વર્ગની સહાય વિના થઈ જ ન શકે. આ કામમાં ખર્ચેલો પૈસો આપનારને ઊગી નીકળે તેમ છે, કેમ કે શહેરમાં જોઈતાં યોગાનો હોય, તેમાં ઝાડો હોય, ખંડેરો નીકળી જાય, ખરાબ જાજરૂ બંધ થાય, તેથી શહેરીઓના આરોગ્યમાં અને જમીનની કિંમતમાં વૃદ્ધિ થશે. વળી આમાં રહેલું ખર્ચ એ શહેરીઓ પોતાની જ દેખરેખ નીચે કરી શકે એમ છે. એટલે આ કાર્યમાં અપાયેલો પૈસો એ દાન નહીં ગણાય પણ આર્થિક દીર્ઘદૃષ્ટિનો એક નમૂનો ગણાશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૯-૫-૧૯૨૬

૫૦૪. નોંધ

પાટણવાડિયામાં સુધારો^૧

પાટણવાડિયા કોમમાં થયેલો સુધારો સૂચવે છે કે જે ગરીબ અને જંગલી મનાતા હિંદુસ્તાનના અસંખ્ય લોકોના જીવનમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ તો કેટલું બધું કામ થઈ શકે તેમ છે. અને આવી નક્કર સેવા કરવાને સારુ ક્યા પ્રકારની તાલીમ આપણે લેવી ઘટે છે એ પણ આમાંથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. અક્ષરજ્ઞાન, અંગ્રેજીનું જ્ઞાન, ડિગ્રીઓ વગેરે કરતાં લોકપ્રેમની, કસાયેલા શરીરની અને નિર્ભયતાની વધારે આવશ્યકતા છે એમ આપણે ભાઈ રવિશંકરની સેવામાંથી જોઈ શકીએ છીએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૯-૫-૧૯૨૬

૧. આ નોંધ પાટણવાડિયામાં થઈ રહેલા સેવાકાર્યના મોહનલાલ પંડ્યાએ મોકલેલા હેવાલ પર લખાયેલી છે.

પ૦૫. એ. એ. પૉલને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૯, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. એક વર્ષ અગાઉથી કાર્યક્રમો નક્કી કરી રાખવાનું કામ મારે માટે અત્યંત મુશ્કેલ છે. એટલે હું તો એટલું જ કહી શકું કે કામચલાઉ રીતે આમંત્રણ સ્વીકારવા હું તૈયાર છું, પણ કાર્યક્રમ અને તારીખો બદલવાની મને છૂટ હોવી જોઈએ. એવું બને કે કાર્યક્રમ ટૂંકાવવો પડે અને એમ પણ કદાચ બને કે તે વખતે આ દેશના કામકાજમાં હું એટલો ગૂંચવાયેલો હોઉં કે મારાથી દેશ બહાર જઈ પણ ન શકાય. મારા સ્વીકારમાં રહેલી અનિશ્ચિતતાને કારણે સંબંધ ધરાવતાં મંડળો મને આમંત્રણ મોકલવાની દરકાર કદાચ રાખે કે ન પણ રાખે.

કૃપા કરીને એ મિત્રોને એમ પણ કહેજો કે જો મારે આવવાનું થશે જ તો મારી સાથે બે જોડીદારો હશે.

તમારા સહકાર્યકર શ્રી મેક્કયુન જૂનની શરૂઆતમાં આશ્રમમાં આવી શકે છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એ. એ. પૉલ^૨

૭, મિલર રોડ

કિલપૉક, મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ એન. ૧૧૩૭૦

પ૦૬. મોતીલાલ રૉયને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૯, ૧૯૨૬

પ્રિય મોતીબાબુ,

લોન સંબંધી મારો પત્ર તમને મળ્યો હશે. તમારે સહી કરવાના કરારનામા^૩ પર કૃપા કરીને નીચેના સુધારા કરી લેશો :

વ્યાજ દર વર્ષે એક ટકો નહીં પણ દર વર્ષે હજારે એક ટકો હોવું જોઈએ.

વ્યાજ તો નામનું જ રાખવાનો ઈરાદો છે. અને જ્યાં નીચેનું વાક્ય આવે છે — “ખાદીની વેચાણ કિંમત, ખાદી વણાતાં સુધીનું ખર્ચ અને તેમાં દરેક ટકા વ્યવસ્થા ખર્ચ ઉમેરતાં જ

૧. આ પત્ર એ. એ. પૉલના ૪-૫-૧૯૨૬ના પત્રના જવાબમાં લખાયો છે. પૉલે લખ્યું હતું કે. . . . ચીનથી મિ. ડી. ઝેડ. કૂનો જવાબ આવ્યો છે. એમાં જેને વિશે તેઓ ઘણા ઇતેનર છે એવી આપની મુલાકાતનો હેતુ, કાર્યક્રમ, તારીખો અને બીજી શક્યતાઓ વિશે લખ્યું છે.

૨. ભારત, ખર્ચ અને સિલોનના ખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થી સંઘના જનરલ સેક્રેટરી. (એસ. એન. ૧૧૩૬૯)

૩. ન્યૂઓ “અખિલ હિંદ ચરખા સંઘમાંથી કરજ લેવા માટેના કરારનામાનો મુસદ્દો”, ૧-૫-૧૯૨૬.

થાય તેનાથી વધારે રાખવી નહીં” — ત્યાં એ વાક્ય રદ કરીને નીચેનું વાક્ય લખવું: “ખાદીની વેચાણ કિંમત ચરખા સંઘ વખતોવખત ઠરાવે તેના કરતાં વધારે રાખવી નહીં.”

આ સુધારો કરવાનો હેતુ ખાદીસંસ્થાઓ બીજી રીતે જે છૂટ ભોગવી શકે તેના કરતાં તેમને વધારે છૂટ આપવાનો છે. લોનનાં કરારનામાંમાં આ જ શરતો રાખેલી છે. તમારે માટે મુસદ્દો તૈયાર કરતી વખતે શ્રી બકર બહારગામ ગયા હતા અને સંઘે તૈયાર કરેલો નમૂનો મારી પાસે નહોતો. પાછા આવ્યા પછી એમણે આ ખામીઓ પ્રત્યે મારું ધ્યાન દોર્યું. કૃપા કરીને મને દરગુજર કરશો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૨

૫૦૭. રામેશ્વરદાસ પોદારને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર [મે ૯, ૧૯૨૬]^૧

ભાઈ રામેશ્વરજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. એકાંતનો અર્થ એ છે કે તમારે તમારાં પત્નીથી જુદા રહેવું જોઈએ. નાસિક જઈને કોઈ એકાંત સ્થળે રહેવું જરૂર ઠીક થઈ પડશે. અને ઠંડી ઋતુ થરૂ થયા પછી આશ્રમમાં પણ રહી શકો છો.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૧૬૩-એ

૫૦૮. વસુમતી પંડિતને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર [મે ૯, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. વસુમતી,

તમારો પત્ર મળ્યો. આ વખતના અક્ષર સારા ગણાય. તમે જ્યારે આવશો ત્યારે એ જ કોટડી તો નહીં પણ મીરાંબાઈની બાજુમાંની કોટડી તો આપીશ જ. મારે બેત્રણ દહાડાને સારુ મહાબળેશ્વર જવાનું થશે. દેવદાસને ઓપેન્ડિસાઈટિસ હોવાથી મુંબઈ ઓપરેશન કરાવવા મોકલ્યો છે. આજે થઈ ગયું હશે. બા અને મહાદેવ સાથે ગયેલાં છે. છઠ્ઠી તારીખે મહાબળેશ્વર જવાનું છાપામાં વાંચ્યું હતું એ તો ખોટું હતું. રામદાસ હાલ મહુવામાં હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

શ્રીમતી વસુમતીબહેન ધીમતરાય નવલરામ
કેળાપીઠ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૪૭૦; તથા એસ. એન. ૯૨૨૩ પી; શ્રીમતી વસુમતી પંડિતના સૌજન્યથી

૫૦૯. જમનાલાલ બલ્લજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, મે ૯, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. આજે સાંજેકવારો તમારો તાર આવવાની આશા રાખીશ. મને કશીયે ચિંતા છે નહીં. બાને કહેજે કે રામીની દીકરીને તદ્દન આરામ છે. બાનો સંદેશો મને મળ્યો હતો. મણિબહેન અને નાનાં કાશી રસોઈ કરે છે. આજે રામીની માસી કુમીબહેન આવેલી છે. તેને સ્ટેશન લેવા કાંતિ અને મનુ ગયાં હતાં. આ તરફની ચિંતા બા ન કરે.

રામેશ્વરપ્રસાદ, તેનાં માતૃશ્રી વગેરે ગઈ કાલે અહીં આવ્યાં છે. આજે તે તરફ રવાના થાય છે. મહાબળેશ્વર જવા બાબતનો મારો કાગળ તમને મળી ગયો હશે. મહાદેવ તો ત્યાં રોકાઈ જશે એમ માની લઉં છું. મહાદેવને કંઈ પણ સામાન ત્યાં લાવવાનો હોય તો તમને જણાવે. કંઈ ઓઢવાનું વિશેષ લેવું જોઈશે એમ ધારું છું. ત્યાં ત્રણ દિવસ નીકળી રોકાવાનું થશે એમ ભાસે છે. શનિ, રવિ અને સોમ. મંગળવારે ત્યાંથી નીકળી સિલગઢમાં કાકાને મળવું એમ પણ

૧. પત્રમાં દેવદાસની માંદગીનો તથા ગાંધીજીના મહાબળેશ્વર જવાનો ઉલ્લેખ છે. તે પરથી આ તારીખ નક્કી કરવામાં આવી છે.

મનમાં છે. અને બની શકે તો દેવલાલી પણ જઈ આવવું. આમ કરતાં કદાચ બે દિવસ ખોટા થાય. મંગળવારે સવારે નીકળી સિહગઢ ૧૦-૧૧ વાગ્યે પહોંચાય, અને સિહગઢથી તે જ દિવસે સાંજે ઊતરી દેવલાલી જવાય તો જવું એમ મનમાં થાય છે. પણ જો દેવલાલી જવાની આવશ્યકતા નથી એમ મહાદેવ માને તો દેવલાલી જવાનું માંડી વાળવાનું પણ મનમાં છે ખરું. કેમ કે જો દેવલાલીમાં એકબે દિવસ રહેવાનું ન થાય તો ત્યાં જવામાં કંઈ જ નથી, એવું પણ મનમાં રહ્યા કરે છે. મથુરાદાસને આ બાબત કંઈ જ નથી લખતો. મહાદેવની સલાહ ઉપર પૂનાથી મોટરનો બંદોબસ્ત તમે જ કરી લેશો કે? સવારના ૧૦૧૧ વાગ્યે પૂના ટ્રેન જાય છે. જો એમ હોય તો દેવદાસને જોઈ ૧૦૧૧ની ટ્રેનમાં બેસી જવું ને તે જ રાત્રે મહાબળેશ્વર પહોંચવું એ ઠીક છે. પૂનાથી બે મોટરની સગવડ હોય તો સારું એમ લાગે છે.

ઓપરેશનનો ટેલિફોન હમણાં વલ્લભભાઈ તરફથી મળ્યો. ઈશ્વરકૃપા.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૬૨૩ તથા એસ. એન. ૧૯૫૪૪-એમ

૫૧૦. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, મે ૯, ૧૯૨૬

ચિ. દેવદાસ,

તમારા બધાં પત્રો - એટલે ત્રણ આજે સાથે મળ્યા. એમ કેમ થયું હશે એ સમજ પડતી નથી. આ કાગળ મળ્યે તો શસ્ત્રક્રિયાને ચોવીસ કલાક થઈ ગયા હશે. અને તમે વિનોદ કરતા હશે. મને ચિંતા સરખું તો કંઈ રહ્યું જ નથી. મૂળથી જ ઓપરેશનનો ભય જ નથી લાગ્યો. જોકે મારા દેખતાં એક ઓપરેશન થયેલું, જેને પરિણામે મૃત્યુ નીપજ્યું હતું. પણ હું તેમાં જોઈ શકતો હતો કે ડોક્ટરની પૂરી ક્યાશ હતી. આ જોડાનિસબર્ગની વાત છે. આજે કુમ્મી અહીં આવી છે. બા હશે જ એમ તેણે તો ધારેલું. પંડિતજી આજે આવી ગયા છે. અને એમ પાછું આશ્રમ ભરાતું જાય છે. બીજા ખબર તમને નહીં લખું. જમનાલાલજીને લખું છું. આ મળેલા આશ્રમનો તમે તો આત્મનિરીક્ષણ કરવામાં ઉપયોગ કરજો. ઘણું ભાગે શુક્રવારે તો હું તમને મળીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૩

૫૧૧. જમનાલાલ ખન્નજને પત્ર

સોમવાર, મે ૧૦, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાલાલ,

તમારો અને મહાદેવનો કાગળ મળ્યો. હું તો નિશ્ચિત જ હતો ને છું. ક્લોરોફોર્મમાં કંઈક જોખમ તો હોય જ. એ તો ગમે તે ઓપરેશનને અંગે ઊભું જ છે. દેવદાસને કહેજે કે હજુ દુઃખ થાય તો ગભરાય નહીં. કેટલાક દરદીને દુઃખ રહે છે. પણ તે બેએક દિવસનું હોય. આ મળશે ત્યારે તો દુઃખ મુદ્દલ ન હોવું જોઈએ.

મહાદેવે મોકલેલ તરજુમો મળી ગયો છે. એ સુધ્યાં ને વાલજીના તરજુમા સુધ્યાં અત્યારે (૨૧ વાગ્યે) સત્તર કોલમ જેટલું તૈયાર થઈ ગયું છે. એટલે હવે કાગળ લખવા બેઠો છું.

તમારે ઈન્દોરની મુલાકાત મુલતવી રાખવાની હું જરૂર નથી જોતો. મહાબળેશ્વરમાં કંઈ જ થવાનું નથી. ઈન્દોરમાં તો કામ છે. અહીંથી હું કોને લાવીશ એ નક્કી નથી કર્યું. એક જણ હશે. ઘણે ભાગે તો સુબૈયો જ હશે.

હું પહેલી ટ્રેનથી આવીશ. મને રેવાશંકરભાઈને ત્યાં લઈ જાજે. દેવદાસની તબિયત સારી હશે તો નાહી ખાઈને તેને જોવા જઈશ. ઢીલી હશે તો પરબારો સ્ટેશનથી પૂના તો તે જ દિવસે જવું જોઈએ. તેમાં મને કશી તકલીફ નહીં લાગે. તે જ રાતે એટલે શુક્રવારે ૯ વાગ્યે મહાબળેશ્વર પહોંચી જવું એવો ઈરાદો છે. રેવાશંકરભાઈને ખબર દેશો.

તમને ઓળખાણ છે છતાં મહેતાને મોટર બાબત ન લખાવ્યું હોત તો સારું. તે સરકાર તરફથી બંદોબસ્ત કરે તો ઠીક નહીં લાગે. પણ હવે કશો ફેરફાર ન કરશો.

તમે જોશો કે શુક્રવારે જ મહાબળેશ્વર પહોંચવાથી ગવર્નરને મળવાના બે જ દિવસ રહેશે. મંગળવારે સવારે ત્યાંથી નીકળી જવું જોઈએ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૬૪

૫૧૨. કે. સંતાનમને પત્ર

11608

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ સંતાનમ્,

રાજગોપાલાચારી આશ્રમમાં આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે તમારી મુશ્કેલીઓ વિશે મારી સાથે ચર્ચા કરી હતી. તમારા પ્રત્યે મને સહાનુભૂતિ છે. પરંતુ આચારના શુદ્ધ નિયમનું પાલન કરવું મુશ્કેલ હોય છે. પોતાનો વધારેમાં વધારે કસ કાઢીએ તે બરાબર છે, પરંતુ આદર્શ સ્થિતિએ પહોંચતાં સુધી સેવા કરવાની ના પાડવાનો અર્થ તો એ સ્થિતિએ પહોંચવાની સંભાવના જ મટાડી દેવા બરાબર થાય. વાસ્તવિક સેવા કરતાં કરતાં ભૂલો કરવાનું જોખમ ખેડીએ ત્યારે જ ઊંચે ચડાય છે. આપણામાંનું કોઈ ત્રુટિ વગરનું નથી. આપણામાંથી એક જણ પણ આપણી સમગ્ર આધ્યાત્મિક મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાની શક્તિ ધરાવતો નથી. તેમ છતાં, બને એટલા નમ્ર બનીને આપણે સેવાકાર્ય જરી રાખવાનું છે અને એવી આશા સેવવાની છે કે એ સેવા દ્વારા જ આપણે કોઈક દિવસ એ મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરી શકીશું. જો આપણે બધા જ એમ કહીએ કે અમને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય નહીં ત્યાં સુધી અમે સેવા કરવાના નથી, તો તો સેવાની વાત જ ઊડી જાય. હકીકત એ છે કે પૂર્ણતા સેવા દ્વારા જ આવે છે. જો તમે એમ કહેતા હો કે આપણામાં પૂર્ણતા ન આવે ત્યાં સુધી આપણે સત્તા લેવી કે સ્વીકારવી નહીં તો હું તમારી સાથે પૂરેપૂરો સંમત થાઉં. એટલે કદી કોઈ સત્તા લેવી જ નહીં, અને તે પરાણે આપણા પર લાદવામાં આવે ત્યારે એનો ઉપયોગ કેવળ સેવા માટે જ કરવો એ ઉત્તમ વાત છે. એટલે હું આશા રાખું છું કે તમારામાં તમને દોષ દેખાતા હોય છતાં જ્યાં સુધી એ દોષો તમારા ખાદી-કામમાં આડે ન આવતા હોય ત્યાં સુધી તમે એ કામ છોડશો નહીં. દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ અપ્રામાણિક, દારૂ પીવાની ટેવવાળો અથવા એવા બીજા દોષોવાળો હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ એ ખાદીકામ માટે નાલાયક છે. પરંતુ કોઈ માણસ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં (દાખલા તરીકે) પોતાની પત્ની સાથે તેના ભાઈ જેવો સંબંધ ન રાખી શકતો હોય તો તે સેવા કરવાને નાલાયક ઠરતો નથી. મને આશા છે કે મારી વાત મેં ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરી છે, અને મને એવી પણ આશા છે કે જે ખાદીકામ તમને ગમે છે અને જે તમે આટલી સરસ રીતે કરી શકો છો તે તમે પાછું હાથમાં લેશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. સંતાનમ્

કુમ્મુટ્ટી થિડલ

જિલ્લો તાંજેર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૫

૫૧૩. શરદિન્દુ બી. બેનરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારી ઈચ્છા ખરેખર શી છે તે મને સ્પષ્ટ સમજાયું નથી. તમારે થોડો સમય મારી સાથે રહેવું છે? અને જો રહેવું હોય તો અહીં રહીને તમે શું કરવા માગો છો? તમે જાણો છો કે હું અત્યંત કામગરો માણસ છું. લોકો સાથે વાત કરવાની નવરાશ મને ભાગ્યે જ હોય છે. અને મારે કોઈનું કામ પડે તે સિવાય હું ભાગ્યે જ કોઈની સાથે વાત કરું છું. ઓટલે જો કોઈ મારી પાસે આવી ચડે તો તરત જ તેને કોઈ ઉપયોગી કામે લગાડી દેવામાં આવે છે. અને ઓછું સામાન્ય રીતે પાયાનાં વગેરે સાફ કરવાથી તથા કાંતવાથી શરૂઆત કરવાની હોય છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત શરદિન્દુ બી. બેનરજી

૧૩, એડમન્સ્ટન રોડ

અલ્લાહાબાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૬

૫૧૪. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણ,

તમારો પત્ર મળ્યો. રુસ્તમજી ભવન માટેની ભલામણ પણ અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ મારફતે આવવા દો.

મહિતા દરમિયાન તમને પૂરતા પ્રમાણમાં છાશ મળી રહેતી હોય તો તમારું આહાર-માપ સારું ગણાય. તમને છાશ મફત કોણ આપે છે? આંધ્ર દેશમાં છાશ મફત આપવાનો રિવાજ છે? તમારે એ માગવા જવું પડે છે કે પછી તે તમને ઘેર બેઠાં પહોંચાડવામાં આવે છે? મહિને એક રૂપિયામાં તમને ક્યાં ફળ કેટલાં મળે છે તે વિગતે લખો. તમે જ માપ ઠરાવો તે વૈજ્ઞાનિક હોવું જોઈએ. અને વૈજ્ઞાનિક માપ એને કહેવાય છે જેમાં તમે લેતા હો તે બધા ખાદ્યપદાર્થોનું વજન અને કિંમત બંને બતાવેલાં હોય. કેટલીક વાર બને છે તેમ ચોખાનો ભાવ બમણો થઈ જાય ત્યારે પણ રોજ તમે સવા રૂપિયાના ચોખા ખાતા હો, એવું હોઈ ન શકે. તમારો મુખ્ય ખોરાક હોય તે તો ભાવ ગમે તે હોય તોપણ રોજ લેતા હો તેટલો જ લેવો પડે. ઓટલે તમે

જે જે ચીજ ખાતા હો તેનું ખરું માપ તમે મને લખી જણાવો. એમાં મફત મળતી ચીજે પણ આવવી જોઈએ. મફત મળતી એ બધી ચીજોની કિંમત પણ તમારે લખવી જોઈએ.

જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં લેવાતા ખોરાકનું પ્રમાણ હું કાર્યકર્તાઓના માર્ગદર્શન માટે પ્રસિદ્ધ કરવા માગું છું. માટે બધી વિગતો લખો. 'વગેરે વગેરે' લખવાનું રાખશો નહીં. તમે 'મીઠું વગેરે' લખ્યું છે. એને બદલે તમારે મીઠું, હળદર, આદું અથવા બીજા જે મસાલા તમે ખાતા હો તેનાં નામ લખવાં જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૭

૫૧૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૧૧, ૧૯૨૬

તમારા બે પત્રો મળ્યા. કેલપ્પનનો પત્ર આ સાથે બીડું છું. તમે જે કર્યું છે તે બિલકુલ બરાબર છે. એમણે પોતાના કામનો હિસાબ તમને અવારનવાર આપવો જ જોઈએ.

સંતાનમને હું લખું છું. એમને લખેલા મારા પત્રની^૧ નકલ આ સાથે છે. રામનાથન વિશે શંકરલાલ સાથે હું ચર્ચા કરીશ. કશી મુશ્કેલી આવવાની મને ધાસ્તી નથી.

ફિનલેન્ડ જવા બાબતમાં ચિઠ્ઠી નાખવાનું બહુ સારું ન કહી શકાય. અને કદાચ નાખું તો પણ હવે બહુ મોડું થઈ ગયું છે. તેમ છતાં તમારી માફક મને પણ જવું કે ન જવું એવી આશંકા થયા કરે છે. મેં મારી શરતો જણાવી છે. એ શરતો છતાં જો તેઓ મને બોલાવશે તો હું માનીશ કે જવામાં કંઈક કસ હશે ખરો. અહીંથી થોડા વખત માટે તમારે કોઈને બોલાવવા પડે તોપણ તમે જૂન મહિનામાં તો પ્રવાસે નીકળવા તૈયાર થશો ખરાને? છોટાલાલ સાથે તમને કેવું ફાવશે? તેઓ ત્યાં લાંબો વખત રહી શકશે નહીં. પણ જો તેઓ તમને કામ લાગે તેમ હોય અને થોડી રાહત આપી શકે તેમ હોય, તો એમને બેત્રણ માસ માટે ત્યાં રાજખુશીથી આવવા સમજાવી શકાય.

હવે મેં શંકરલાલ સાથે વાત કરી લીધી છે. એમનું માનવું એવું છે કે જો રામનાથનનો પગાર વધારીને રૂ. ૧૫૦/- કરવામાં આવે, તો બીજાઓ પણ પોતાનો પગાર વધારવા અવશ્ય દબાણ કરે. ઠરેલા નિયમોમાં અપવાદ કરવો એ ચરખા સંઘ જેવી સાર્વજનિક અને વ્યાપક સંસ્થા માટે જોખમનું કામ છે. તે સાથે જ હું તમારી અથવા સારું કહીએ તો રામનાથનની મુશ્કેલી સમજી શકું છું. એટલે મારી સલાહ છે કે તદ્દન જરૂરી હોય ત્યાં સુધી તમારે રામનાથનને સેવા સંઘમાંથી પૈસા આપવા. આને માટે કદાચ તમારે જમનાલાલજીને પૂછવું પડશે. તે તમારે પૂછવું જોઈએ. અથવા જો તમે કહેતા હો તો હું પૂછીશ. જો આ બાબત લાંબાવી શકાતી હોય તો પ્રવાસે નીકળતી વખતે તમે અહીં આવી જજો અને શંકરલાલ સાથે વાત કરી લેજો.

૧. જુઓ "કે. સંતાનમને પત્ર", ૧૧-૫-૧૯૨૬.

હું માની લઉં છું કે રામનાથન પગાર વધારાના પૈસા અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ પાસેથી જ લેવાનો આગ્રહ નહીં રાખે.

તમારો

શ્રીયુત ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી
ગાંધી આશ્રમ
તિરુચેનગોડુ
[મૂળ અંગ્રેજી]
છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૮

૫૧૬. કાકા કાલેલકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, મે ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ કાકા,

બકરીમાતા વિશે તમારો બીજો કાગળ મળ્યો છે. હવે તો કદાચ પુસ્તક મોકલવાને બદલે હું સિંહગઢ આવું તો ત્યાં ભાષણો જ કરી જવાનો. ગુરુવારે અહીંથી નીકળી શુક્રવારે મહાબળેશ્વર પહોંચવાનું હતું તે તો ટળ્યું છે. કેમ કે ગવર્નરને આવતું અઠવાડિયું વધારે અનુકૂળ છે. ક્યારે નીકળી શકીશ એ તો પાછળથી કહી શકાશે. બાકી દેવદાસને ઓપરેશન કરાવ્યું છે. એટલે તેને પણ મળવાનું તો છે જ. મુંબઈ રસ્તામાં આવે છે તેથી પણ તેની ખાતર કદાચ હું વહેલો નીકળું. એ દેવદાસની ઈચ્છા ઉપર અવલંબશે.

તરજુમા લાયક પુસ્તક વિશે તમે લખ્યું તેને હું અક્ષરશઃ મળું છું. મારો હેતુ તો જમનાદાસ સ્મારક માળાને અર્થે પૂછવાનો હતો. તમે તૈયાર કરેલી યાદી નથી શંકરલાલ પાસે કે નથી સ્વામીની પાસે. સારા જ માણસની પાસે ભાષાંતર કરાવવું એમાં તો કંઈ શંકા જ નથી. અને પુસ્તકો પણ લોકોને તુરત ઉપયોગી થઈ પડે અને સમજી શકાય એવાં જ હોવાં જોઈએ. તમે તો તમારા કાગળમાં પુસ્તકનો દરિયો ખેડ્યો છે. પણ આ માળાને સારુ હાલ તુરત ક્યાં પુસ્તકો પસંદ કરવાં એ વિચારવાનું રહેલું છે. એટલે આટલું વિચારી લો તો સારું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૩૧

૫૧૭. મહાદેવ દેસાઈને પત્ર

આશ્રમ,

બુધવાર [મિ ૧૨, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. મહાદેવ,

તમારો કાગળ મળ્યો. જમનાલાલજીનો તાર પણ મળ્યો. હમણાં સર ચુનીલાલનો તાર આવી ગયો. મંગળવારે ગવર્નર મળશે. તેથી અત્યારે તાર દઉં છું કે હું આવતી કાલે નીકળીશ. પહેલી ટ્રેનથી નીકળવાનું રાખીશ. બીજા પ્રોગ્રામ ત્યાં આવીને મુકરર કરશું. મારી ઈચ્છા તો એવી છે કે શુક્રવારે રાત્રે જ દેવલાલી જઈ આવવું. અને રવિવારે સવારે પાછા મુંબઈમાં હાજર થઈ જવું. રવિવાર અને સોમવાર મુંબઈમાં ગાળી યંગ ઇન્ડિયા અને નવજીવન પૂરાં કરવાં ને મૌન પણ પૂરું કરવું. સોમવારે રાત્રે મૌન છોડી પૂના જવું અને પૂનાથી તુરત મહાબળેશ્વરની ગાડીમાં બેસી જવું. નહાવુંધોવુંખાવું મહાબળેશ્વરમાં જ કરવું. આમ કરવાથી ઓછામાં ઓછો પરિશ્રમ થાય છે. પણ આમાં જે ફેરફાર કરવો ઘટે તે તમે બધા વિચારી રાખજો ને હું ત્યાં આવ્યે કરી લઈશું. મંગળ અને બુધ મહાબળેશ્વરમાં રહી ગુરુવારે સવારે નીકળી પડવું. રસ્તામાં સિહગઢ લેવું અને સિહગઢથી તડકો ગયે ઊતરી જવું. અને પૂનાથી ટ્રેન લેવી. મુંબઈ સવારે પહોંચવું, અને શનિવારે સવારે અમદાવાદ. આમાંથી કાંઈ દિવસ બચી શકે એવું હું જોતો નથી. મહાબળેશ્વરને બે દિવસ દેવા જ જોઈએ. સોમવાર મહાબળેશ્વરમાં ગાળવાને ધારીએ તો થઈ શકે. પણ તેના કરતાં તો રવિવાર ને સોમવાર દેવદાસની પાસે જ ગાળવા એ ઈષ્ટ લાગે છે. અથવા એક દિવસ વધારે મથુરાદાસને આપવો હોય તો થઈ શકે. સોમવાર તો મુંબઈમાં જ હોવો જોઈએ.

હવે બીજું તમને લખવાપાણું નથી રહેતું. એક વસ્તુ ભુલાઈ જાય છે. કુમીના અતિ આગ્રહને હું વશ થયો છું. ને કાંતિ, રસિક અને મીનુ આવતી કાલે રાજકોટ જાય છે. શુક્રવારે તેઓને પણ પાછાં મોકલી દે એ શરત છે. એ છોકરાંઓને પૂછતાં તેઓની ઈચ્છા જવાની જણાઈ એટલે તેઓને મોકલવાં એ જ મને ઠીક લાગ્યું છે.

રમણિકલાલે આજથી દસ અપવાસ શરૂ કર્યા છે. આમાં કારણ માત્ર ઘણાં વર્ષ થયાં રહેલી તેની ઊંડી ઈચ્છા છે. એટલે હવે ભણસાળીના છેલ્લા દિવસમાં એક સાથી મળ્યા. ભણસાળીનું ગાડું તો ઉત્તમ રીતે ચાલી રહ્યું છે. આજે ૧૨મો દિવસ છે પણ તેને કંઈ જણાતું નથી. ચહેરા ઉપરથી પણ બહુ જોઈ શકાય એવી અસર હજુ નથી. ઊંઘ સરસ લઈ શકે છે. પિયકારી લે છે, તેથી દસ્ત આવે છે. પાણી ખૂબ પીએ છે. એક ક્લાક પોતે વાંચે છે અને થોડુંક બીજાની પાસે ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન કરાવે છે.

૧. ગાંધીજીના મહાબળેશ્વર જવાના તથા દેવદાસની ખબર જોવા જવાના હલ્લેખ પરથી આ તારીખ નક્કી કરી છે.

દેવદાસની તબિયત હવે સરસ છે એટલે . . .^૨ આવી જાય તો ચાલે. રામી એકલી હશે તેથી તેને કંઈક કદાચ જણાય. જોકે મણિ, રાધા ઈત્યાદિ તેની સંભાળ ખૂબ રાખે તો છે જ. સાથે સુબૈયાને લાવવા ધારું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૪

૫૧૮. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના મંત્રીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧૨, ૧૯૨૬

મંત્રીશ્રી,
અ. હિ. ચ. સંઘ
અમદાવાદ
પ્રિય મહાશય,

વિષય : આપનો તા. ૮મીનો પત્ર નં. ૨૭૪૩

રૂ. ૨૦,૦૦૦/- સુધીની રકમ અંગત જવાબદારી ઉપર કરજે લેવા દેવાની પરવાનગી માગતી અભય આશ્રમના સંચાલકોની અરજી બાબતમાં મારો અભિપ્રાય એવો છે કે જે આ પૈસા આશ્રમના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે વપરાવાના હોય તો આ પરવાનગી આપવી જોઈએ.

આપનો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૧૧૭૭

૫૧૯. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

ક્લકત્તાનાં સમજાણોનો તમારી ક્લમે લખાયેલો ચોક્કસ ખ્યાલ મારે જોઈએ છે. છોટાલાલે મારો પત્ર તમને આપ્યો હતો કે નહીં અને તમારું કામ કેવુંક કરે છે તે હું જાણતો નથી. ગમે તે રીતે તમે તમારો ખોરાક બદલ્યો અને હવે વધારે પૌષ્ટિક ચીજો ખાવા લાગ્યા છો તે જાણીને મને ઘણો આનંદ થયો. કૃપા કરીને એ કમ ચાલુ રાખજો. શરીરને કમજોર બનાવી મૂકશો કે માંદા પડશો તો તે મોટો ગુનો ગણાશે. જોઈતું પોષણ મેળવવા માટે થોડા રૂપિયા ખરચીએ એ સન્માર્ગે કરેલો ખર્ચ જ ગણાય. તમે સ્વાદ ખાતર ખાઓ એવા માણસ નથી એ હું જાણું છું. પણ જ્યારે જીવન ટકાવી રાખવા માટે ખાવાની જરૂર પડે ત્યારે એ ચીજો ખરીદવી જ જોઈએ.

૧. મૂળ પ્રમાણે.

હેમપ્રભાદેવીએ મને એક નાનકડો પત્ર લખ્યો, પણ એમાંથી મને કશું સમજાયું નહીં. એમને કહેજે કે આવું ન થાવે. એમણે પોતાના મનની મથામણો, આશાઓ અને આશંકાઓ, ગમા-અણગમા બધાં વિશે મને વિસ્તારથી લખવું જોઈએ.

તમારો
બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૫૦

પર૦. લુસિયન જૅકિવનને પત્ર^૧

મે ૧૨ [૧૯૨૬]

મારી તમને સલાહ છે કે કંઈ પણ પગલું લેતાં પહેલાં તમે મારાં લખાણોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરી લો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૧૬

પર૧. જે. લાયલ ટેલફોન પત્ર^૨

મે ૧૨ [૧૯૨૬]

જે તમે કૃપા કરીને તમારું માસિક મને મોકલો તો એને લાયક કશું મારાથી મોકલી શકાશે કે કેમ તેનો હું વિચાર કરીશ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૩૨

૧. લુ. જૅકિવનના ૬-૪-૧૯૨૬ના ફ્રેંચ ભાષામાં લખેલા પત્ર પર આ ખરડો હાથે લખેલો છે. (એસ. એન. ૧૨૪૧૬)

૨. ટેલફોન પોતાના ૨૫-૨-૧૯૨૬ના પત્રમાં સામાજિક પ્રગતિને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી કાઢવામાં આવતા ધ ઇન્ટરનેશનલ ફોરમ નામના માસિક પત્ર માટે લેખ મોકલવા લખ્યું હતું. તેનો આ જવાબ છે.

પરર. ઈ. એચ. જેમ્સને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. મિત્રો મને એટલું બધું સાહિત્ય વાંચવા મોકલે છે કે મારે માટે એ બધું અત્યારે વાંચવાનો સમય કાઢવાનું મુશ્કેલ છે.

અદ્વૈતવાદ અને દ્વૈતવાદ વચ્ચે શો ફરક છે તે મારે સમજાવવું એમ તમે લખ્યું છે. અદ્વૈતવાદ માને છે કે બધી ચીજોનું મૂળ ઈશ્વર છે અને ઈશ્વર એકલો જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ઉપરથી આ વાદ ઈશ્વર અને તેની સૃષ્ટિ વચ્ચે અદ્વૈત એટલે જુદાપણાનો અભાવ હોવાનું માને છે. દ્વૈતવાદ એવું સાબિત કરવા મથે છે કે ઈશ્વર અને એની સૃષ્ટિ કદી એક હોઈ શકે નહીં.

તમારો સહૃદયી

ઈ. એચ. જેમ્સ, એસ્કવાયર
કોંકોર્ડ, મોસેચ્યૂસીટ્સ, યુ. એસ. એ.
[મૂળ અંગ્રેજી]
છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૩૪

પર૩. કૃષ્ણદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

તમારો તાર મળ્યો હતો. તે મળતાં સુધી અમને ખબર નહોતી કે હરદયાળ બાબુએ પિતાજીને કારણે ઉપવાસ આદર્યા હતા. એમણે મને લખ્યું હતું અને મારા આશીર્વાદ માગ્યા હતા. એમને ના પાડવાની મારી હિંમત ચાલી નહીં. પણ તમારો તાર મળ્યા પછી હું ચેતી ગયો. હવે મને એક તાર મળ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે ચાંદપુરના કેટલાક લોકોએ શાળાના મકાનનું ખર્ચ આપવાની બાંધારી આપી હોવાથી ઉપવાસ તોડવામાં આવ્યો છે.

હું તમારા પત્રની રાહ જોઈ રહ્યો છું. પણ તે હજી સુધી આવ્યો નથી. ગુરુજી કેમ છે? તમારું કેમ ચાલે છે? ખ્યારેલાલ મથુરાદાસ સાથે છે એ મેં તમને લખ્યું હતું ખરું? દેવદાસને કમળો થયો છે. એને પાછો લાવ્યા પછી રવિવારે એને ઓપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. બા અને મહાદેવ એની પાસે મુંબઈમાં છે. દેવદાસની તબિયત સારી પેઠે સુધરતી જાય

છે. ખેતીને લગતી બાબતોની ચર્ચા કરવા માટે ગવર્નર મને મહાબળેશ્વર મળવા બોલાવ્યો છે. ત્યાં જતાં રસ્તામાં કદાચ હું એને મળું ખરો.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૪૯

૫૨૪. સેવારામને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૧૨, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

આત્મા શરીરથી અલગ છે અને શરીરનું વિસર્જન થયા પછી પણ આત્મા ટકી રહે છે એ માન્યતામાં જીવંત શ્રદ્ધા રાખવાથી નિર્ભયતા આવે છે. અને તમામ દુન્યવી આકાંક્ષાઓ નિઃસાર છે એવું સતત અનુભવવાથી આવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સેવારામ
૨૨, જેલ રોડ
લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૫૧

૫૨૫. છોટાલાલને પત્ર

આશ્રમ,
બુધવાર, મે ૧૨, ૧૯૨૬

ચિ. છોટાલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. મારી સાથે કરેલો કરાર યાદ રાખજો કે વનવાસમાં તમારે શરીરને ખૂબ બાંધવું છે, અને તે પ્રકૃલ્લિત થયા સિવાય ન બાંધી શકાય. દૂધ, દહીં, જે માફક આવે તે વિનાસંકોચે ઠીક લેવાં જ જોઈએ. હમણાં તો ત્યાં શરીરને બરોબર બાંધજો અને થઈ શકે તે કામ કરજો. આ સમયે વિનોબા ત્યાં હોત તો તમને વધારે આનંદ આવત એ હું સમજું છું. પણ હવે વિનોબાની ગાદી તમે સચવાય એટલી સાચવજો. “સચવાય એટલી” એટલું ક્રિયાવિશેષણ ન વાપરવું પડે તો કેવું સારું થાય? એમ કરવું તમારા હાથમાં જ છે. રાજજીને હું કાગળ લખું છું. એ તો તમારો સ્વીકાર કરશે જ. ૧૫મી જૂન સુધીમાં તે અહીં આવવા જ જોઈએ. એ મુદતને હવે પેટમાં નથી દુખતું, એટલે અહીં આવીને જ તે નિર્ણય કરશે એમ હું માનું છું. છતાં જોઈ છે કે શું બને છે. તમારી મનોદેશનો પૂરો ચિતાર મને હમેશાં આપ્યા કરજો.

ખાવાનું શું રાખ્યું છે તે જણાવજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૫૩

પર ૬. રૂઢિમૂઢ

વહેમો ઝટ મરતા નથી. હિંદુ સમાજને હાથે અંત્યજને થતો ભયાનક અન્યાય હવે તો સામાન્ય રીતે જૂના વિચારવાળા હિંદુઓને પણ આપણે કબૂલ રાખતા જોઈએ છીએ. છતાં ઘણી વાર બીજી રીતે ઉદારવૃત્તિવાળા એવા હિંદુઓ હજુયે પડયા છે જેઓ એવા તો રૂઢિમૂઢ છે કે તેમને અંત્યજ તરફ ચલાવવામાં આવતા વર્તનમાં કશો જ અન્યાય લાગતો નથી. આમ એક જણ લખે છે :

હું આપનો એક અદનો અનુયાયી છું, જેકે પહેલી હારમાં હોવાનો દાવો કરતો નથી. પણ હું દિલગીર છું કે અસ્પૃશ્યતાનો સવાલ મને આપના જેટલો ખૂંચતો નથી. અંત્યજને મહા ત્રાસ છે અને તેમને આપણે કચડી રહ્યા છીએ એમ કહેનારાઓની સાથે હું મળતો થતો નથી. મને તો લાગે છે કે કહેવાતા અસ્પૃશ્યો આજ સુધી ખાસી સ્વતંત્રતા ભોગવતા આવ્યા છે અને તેમની સ્થિતિ કંઈ નબળી નહોતી. સાચે જ, જ્યારે હું આ પંચમોની આગલી અને અત્યારની સ્થિતિનું અવલોકન કરું છું ત્યારે તેમનામાં અત્યારે આવેલી આત્મજગૃતિ માટે તેમનું અભિનંદન કરી શકતો નથી, કારણ તેથી તેમનું કશું ભલું થયું નથી. તેઓ પણ આપણી પેઠે કહેવાતી કેળવણીના અને સરકારી નોકરીના મૃગજળ પાછળ દોડવા લાગ્યા છે, જેને પરિણામે તેઓ અત્યારે છે તેના કરતાં પણ વધુ નપાવટ દાસાનુદાસ બનશે. જે કોઈ મનુષ્ય શરીરમહેનતનું કામ મેલીને અમલદારી કે નોકરીમાં પેસે છે તે હમેશાં નીચો જ પડે છે. બ્રાહ્મણોનો આવો જ દુઃખદ અનુભવ છે. પંચમ એ ઘરનો જ માણસ ગણાતો અને તેમના અન્નવસ્ત્રની દર મહિને જોગવાઈ કરવામાં આવતી એ તો હજુ કાલની વાત છે. પણ એ બધું હવે ગયું. ઘણાખરા અંત્યજે કાં તો દેશાવર નીકળી ગયા ને પારકાની ગુલામીમાં પડયા અગર તો અજાણમાં નોકરશાહીના હાથમાં પડી પંદર રૂપરડીને ખાતર લશ્કરોના સેવક બન્યા. મને ધાસ્તી છે કે તેમને ઉદ્ધારવાનો અને દેશની બીજી કોમોને સમાન દરજ્જે તેમને મૂકવાનો આપનો પ્રયાસ ફોગટ જવાનો છે. હું પોતે જરૂર માનું છું કે તેમની સામાજિક દશા સુધારવાને ઘણું થવાની જરૂર છે, પણ એ બધું કંઈ એક દિવસમાં જાદુની પેઠે થોડું જ થવાનું છે? તેમની કેળવણી પાછળ, તેમને આર્થિક દારિદ્ર્યમાંથી છોડાવવા માટે, દારૂબાજી, ગોવધ તેમ જ મુડદાલ માંસની બદીઓ જે જમાનાઓથી તેમનામાં ધર કરી બેઠેલ છે અને જેને લીધે જ મુખ્યતઃ તેઓને ગામેગામ લોકવસ્તીથી અલગ વસી અસ્પૃશ્ય બનવું પડયું છે—એ બધામાંથી તેમને છોડાવવા માટે લાખો કરોડો રૂપિયા ખર્ચવા પડશે. આ ન કરતાં અસ્પૃશ્યોને ગળે લગાડવાનો બીજી કોમોને ઉપદેશ કરવામાં આવે તો તેમાં સામાજિક પતન જ રહેલું છે. હું નથી માનતો કે આવી સ્થિતિ આપને ગમે.

પતન અંત્યજને અડવામાં નથી રહેલું પણ ન અડવામાં રહેલું છે. માણસ દારૂ પીએ, ગાય મારે અને મુડદાલ માંસ ખાય તેથી શું? એ દુષ્કર્મો છે એ સાચું, પણ છૂપાં અને એથીયે વધુ ભૂંડાં દુષ્કર્મો કરનારાના કરતાં એ વધુ પાપી ખચીત નથી. અને છૂપાં પાપ કરનારને જનસમાજ જે અસ્પૃશ્ય નથી માનતો તો અંત્યજને પણ અસ્પૃશ્ય માનવાનું કશું જ કારણ નથી. પાપીઓને હડે હડે કરવામાં શું હાંસલ છે? સમાજ તેમની દયા આણે અને તેમને એ

પાપમાંથી છૂટવામાં મદદ કરે એ જ શું લાજમ નથી? અસ્પૃશ્યતાની હસ્તો એ આપણામાં જે અહિંસા વિશે અને દયાધર્મ વિશે આપણે હમેશાં અભિમાન કરતા ફરીએ છીએ તેનો હડહડતો ઈનકાર છે. અસ્પૃશ્યોમાં ઘર કરી બેઠેલી જે બદીઓની લેખક ફરિયાદ કરે છે તેને સારું આપણે જ જવાબદાર છીએ. આપણે એમને એમાંથી છોડાવવાને અત્યાર સુધીમાં શું કર્યું છે? આપણા કુટુંબમાંથી કોઈ કુમાર્ગે ચડે તો તેને સુધારવા પાછળ આપણે પાણીની પેઠે પૈસો નથી ખરચતા? અને શું અંત્યજ્ઞે એ હિંદુ કોમરૂપી વિશાળ કુટુંબના અંગ નથી? અરે, હિંદુ ધર્મ તો આખી માનવજાતિને એક જ અભેદ કુટુંબ તરીકે ગણવા આપણને શીખવે છે અને તેમાંના હરકોઈના પાપ કે દુષ્કર્મને માટે આપણામાંના દરેકને જવાબદાર ગણે છે. પણ એ મહાન સિદ્ધાંતનું એવડા વિશાળ અર્થમાં આપણે અનુકરણ ન કરી શકીએ તોપણ જેમને આપણે હિંદુ માનીએ છીએ તે અસ્પૃશ્યો જોડેની આપણી એકતા તો ઓળખીએ.

અને શું નપાવટ છે? કોલ્યું માંસ ખાવું કે કોલેલા વિચારો કરવા? આપણે રોજ કેટલા લાખ આભડછેટ માનવાયોગ્ય વિચારો કરીએ છીએ, કેટલા વિચારોને આપણા અંતરમાં આશ્રય લેવા દઈએ છીએ, કેટલાને પોષણ આપીએ છીએ? એ અસ્પૃશ્યોને આપણે આ હૃદયરૂપી મંદિરમાંથી પહેલા કાઢીએ કારણ એ જ ખરા અસ્પૃશ્ય અને હડે હડે કરવા લાયક છે. તેમને જ આપણે કાઢીએ અને આપણા આ દીન અંત્યજ્ઞ ભાઈઓને તો પ્રેમપૂર્વક ભેટીને આટલો કાળ આપણે તેમને જે અન્યાય કર્યો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ. અંત્યજ્ઞની સેવા કરવી એ આપણો ધર્મ છે એ તો લેખકને પણ મંજૂર છે. હવે જે તેઓ આપણી નજરે પડે તોપણ સૂઝ આણીએ અને આભડછેટ થઈ એમ માનવાનું આપણે ચાલુ રાખીએ તો આપણે તેમની સેવા કઈ રીતે કરવાના?

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૩-૫-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૬-૫-૧૯૨૬

૫૨૭. માર્ચ માસના વધુ આંકડા

કેટલાંક કેન્દ્રોએ માર્ચ માસમાં થયેલા ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણના આંકડા મોકલ્યા છે તે નીચે આપવામાં આવે છે.^૧ આશા રાખું છું કે હજી સુધી નિયમિત આંકડા નહીં મોકલનાર તમામ કેન્દ્રો હવે આંકડા મોકલવા માંડશે.

આંધ્રના આંકડા હમેશ મુજબ અધૂરા છે. બંગાળના આંકડામાં ખાદી પ્રતિષ્ઠાન, અભય આશ્રમ અને આરામબાગ ખાદી કેન્દ્રના આંકડા આવી જાય છે.

તુલનાત્મક આંકડા

અભય આશ્રમના અધિકારીઓએ પોતાની હકૂમત નીચે થયેલા ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણના તુલનાત્મક આંકડા^૨ મોકલી આપ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ૧૯૨૫-૨૬ના વર્ષમાં અભય આશ્રમનું ત્રણ મહિનાનું ઉત્પાદન ૧૯૨૩-૨૪ના વર્ષમાં એ જ ત્રણ માસના ઉત્પાદન કરતાં ૨૫ ગણું હતું. આ વધારો

૧. અને ૨. આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

પ્રશંસાને પાત્ર ગણાય. દેશનાં તમામ મુખ્ય ખાદી કેન્દ્રોને મારી વિનંતી છે કે તેઓ આવા તુલનાત્મક આંકડા મને મોકલી આપવાની મહેરબાની કરે. જે એમાંથી અભય આશ્રમના જેવો થોડો પણ વધારો દેખાઈ આવશે તો છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં પ્રગતિ કરવાને બદલે ખાદી ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે એવું કહેનારાને સચોટ જવાબ મળી જશે. અભય આશ્રમના આંકડા જેવા પ્રગતિદર્શક આંકડા જોઈને ખાદીના કાર્યકર્તાઓને વધુ ને વધુ પ્રયત્ન કરવાની પ્રેરણા મળવી જોઈએ. કારણ કે એમની સમક્ષ પડેલું કામ લાખોની નહીં પણ કરોડો રૂપિયાની કિંમતની ખાદી પેદા કરવાનું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૩-૫-૧૯૨૬

૫૨૮. ઢોરનો પ્રશ્ન

થોડા મહિના ઉપર ગંજમના કલેક્ટર મિ. એ. ગેલેટ્ટીએ સ્ટેટ્સમેન પત્રમાં લખેલી પોતાની નોંધની એક નકલ મને મોકલી હતી, જેમાં તેમણે ઈટાલીના અનુભવો ઉપર બંધાયેલો પોતાનો એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે (૧) હિંદની ખેતીનો આધાર સારાં ઢોર ઉપર રહે છે, (૨) હિંદમાં ઢોર બૂરી રીતે રાખવામાં આવે છે, અને તેથી બીજાં ઠેકાણે કરતાં તેની દશા વધારે બૂરી છે, (૩) તેમની દશા સાર્વજનિક ગોયરો ઉપર જ આધાર રાખવાને બદલે તેમને માટે ખાસ પાક ઉગાડીને જ સુધરી શકે; અને (૪) દર વર્ષ પાક બદલવાથી અનાજના પાકની સાથે જ ઢોરના ઉપયોગનો પાક ઉગાડી શકાશે, અને તેથી અનાજના પાકનું ઉત્પન્ન ઓછું થવાનો ભય નહીં રહે.

હિંદને ઈટાલીની સ્થિતિને અનુકૂળ કરતાં મને મુશ્કેલી લાગેલી, કારણ આપણે ત્યાં બે એકર અને ઘણી વાર બેથી પણ ઓછા એકરની જમીનનું ખાતું હોય છે. આ મારો વાંધો મેં તેમને લખી જણાવ્યો તેના જવાબમાં મિ. ગેલેટ્ટીએ નીચે પ્રમાણે કાગળ મને લખ્યો છે:^૧

આપનો ૨૬મી ફેબ્રુઆરીનો પત્ર મારી એજન્સીના ડુંગરાઓમાં મારે મુકામે મને મળ્યો તે માટે બહુ આભાર. આપના વાંધાઓનો અનુભવથી હું જવાબ^૨ આપીશ.

હિંદુસ્તાનનાં કરોડો ઢોરની વિનવણી કેવળ મને જ નહીં, પણ સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે એવા દરેક હિંદીને—કદાચ ખાસ કરીને ગોમાતાના પાલક થવાનો ફાંકો રાખનારા દરેક હિંદુની આગળ—થવી જોઈએ. મને આશા છે કે શ્રી વાલજી દેસાઈ હિંદમાં થતા પશુવધ ઉપર કાળજીથી તૈયાર કરેલા જે લેખો હાલ લખી રહ્યા છે તે વાચકો વાંચતા હશે. આ લેખોમાં હિંદનાં શહેરોનાં ઢોરોની દશાનો તાદૃશ ચિતાર છે. મિ. ગેલેટ્ટીએ ખેતર ઉપર રહેતાં ઢોરોની દશા ચીતરી છે અને તેમને સુધારવાનો ઉપાય વિગતવાર સૂચવ્યો છે. ઢોરની ઓલાદ સુધારવાનો અને તેમની રક્ષા કરવાનો પ્રશ્ન અતિથય મહત્ત્વનો આર્થિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રશ્ન છે. મિ. ગેલેટ્ટીનો ઉપાય હિંદની સ્થિતિને ક્યાં સુધી લાગુ પડે છે તેની મને ખબર નથી. જાતે ખેતી કરનારાઓ જ સપ્રમાણ મત આપી શકે. પણ એક મુશ્કેલી તો દેખીતી છે. લાખો ખેડૂતો નવી અને

૧. અહીં માત્ર થોડોક ઉતારો જ આપ્યો છે.

૨. અહીં આપ્યો નથી.

પરિવર્તનકારક રીતો ઉપાડી લેવાને તૈયાર થવા જેટલા કેળવાયેલા નથી હોતા. મિ. ગેલેટ્ટીનો ઉપાય સાચો છે એમ સ્વીકારીએ તોપણ તેના પ્રયોગનો આધાર હિંદના આમવર્ગની ખેતીની કેળવણી ઉપર છે. જેમને ખેતીનું કશું પણ જ્ઞાન છે અને જેમની પાસે ખેડાતી જમીનનો ટુકડો પણ હોય તેમણે મિ. ગેલેટ્ટીનો ઉપાય અજમાવી જોવો અને પરિણામ પ્રગટ કરવાં.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૩-૫-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૩-૫-૧૯૨૬

પરલ. નોંધ

રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ દરમ્યાન ખાદી

રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ દરમ્યાન થયેલા ખાદીકામના કેટલાક હેવાલો અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને મળ્યા છે. એમાં જણાવ્યું છે કે બનારસમાં બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તાએ ખાદી વેચવા માટે સ્વયં-સેવકો રાખેલા. એમના પ્રયાસથી બનારસમાં લગભગ રૂ. ૨૦૦૦ની કિંમતની ખાદી વેચાઈ; અલ્લાહાબાદમાં રૂ. ૧૨૦૦/-થી વધુ કિંમતની; ગાજીપુરમાં રૂ. ૧૬૦/-થી વધારેની; અને બાંદામાં આશરે રૂ. ૧૦૦૦/-ની કિંમતની ખાદી વેચાઈ. પરિણામ એ આવ્યું કે યુ. પી.માં સ્થાનિક બનાવટની ખાદી ખૂટી ગઈ. પંજાબમાં ભારે ઉત્સાહ દાખવવામાં આવ્યો. ૧૧,૦૦૦ રૂપિયાની ખાદી ખપી ગઈ. અનેક નેતાઓ ખાદીની ફેરી કરવા નીકળી પડ્યા. તામિલનાડુમાં બધા ભંડારોના વેચાણનો આંકડો રૂ. ૧૮,૬૨૨-૧૧-૧૧ સુધી પહોંચ્યો.

હું ઈચ્છું છું કે દેશભરમાંથી બીજાં ખાદી કેન્દ્રો એમના હેવાલો મોકલી આપે. આ આંકડા-માં અચંબો પામવા જેવું કશું નથી. પણ એ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે જે માત્ર આગેવાન સ્ત્રીપુરુષો જ પોતપોતાનાં કેન્દ્રોમાં મન દઈને કામ કરે, તો જેટલી ખાદી પેદા થઈ શકે તે બધી ત્યાં ને ત્યાં કશી મુશ્કેલી વિના વેચી શકાય. અને સારી ખાદી ઉત્પન્ન કરવા ઉપર ધરાકીને અભાવે કશો પ્રતિબંધ મૂકવો ન પડે. ખાદી વણવા માટે કારીગરી અને ઉદ્યમની જરૂર પડે છે, વેચવા માટે પ્રતિષ્ઠા અને ધગશની જરૂર પડે છે. એટલે જે આબરૂદાર લોકોના છોકરાઓ સ્વયંસેવક બનીને વરસના અમુક મહિના દરમ્યાન પોતાનો થોડો સમય ખાદીકામને આપે તો વેચાણ સારામાં સારું થાય.

એસ. એલ. આર.ને

પાતળા નોટ પેપરની આઠ બાજુઓ ભરવા કરતાં જે તમે તમારા નોટ પેપરની એક બાજુએ લખ્યું હોત તો સારું થાત. કેમ કે એનાથી તમારું લખાણ વાંચવું સહેલું પડત. બીજું તમારું આખું વક્તવ્ય તમે ચોથા ભાગની જગ્યામાં સમાવી શક્યા હોત.

તમને હું એ કહેવા માગું છું કે કોઈ ખરાબ કૃત્યને આપણે યાદ રાખીએ એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે એ કૃત્ય કરનારને ધિક્કારીએ. મારા કેટલાયે મિત્રોએ અને કુટુંબીઓએ કરેલાં કુકર્મો મને યાદ છે, પણ એમના પ્રત્યે મને સહેજ પણ તિરસ્કાર થયો હોવાનું મને યાદ નથી. એથી ઊલટું, એમનાં કુકર્મો છતાં હું એમને ચાહું છું. પણ ખરાબ કામો કરનાર મિત્રો કે કુટુંબીઓને હું પોષું તો તે ખોટું ગણાશે. એ જ રીતે જનરલ ડાયર જેવાં કુકર્મ કરનાર

અપરાધી સેવકને જે દેશ પોષે તો તે ખોટું ગણાય. તિરસ્કાર ન હોય એનો અર્થ એવો નથી થતો ને ન થવો જોઈએ કે અપરાધીને છાવરવો. તમે કશા આધાર વિના એમ માની લીધું છે કે જલિયાંવાલા બાગના પાપની મારી આકરી ઝાટકણીમાં આખી બ્રિટિશ જાતિની વગોવણી આવી જાય છે. તમે યંગ ઇન્ડિયાની ફાઈલ ઉથલાવી જોશો તો તમને સમજશે કે તમે મારા પર જે દોષારોપણ કર્યું છે તેનાથી મેં ઊલટું જ કર્યું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૩-૫-૧૯૨૬

૫૩૦. સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષ અને હિંદુસ્તાન

સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષની હિંદ સલાહકાર સમિતિએ હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ વિશે તૈયાર કરેલો રિપોર્ટ એક મહેનત લઈને સારી રીતે લખાયેલો દસ્તાવેજ છે. એમાં બ્રિટિશ શાસનની ઘણી આકરી વગોવણી કરવામાં આવી છે. એમાં બીજી બાબતો ઉપરાંત કહેવાતા સુધારા, સિવિલ સર્વિસની સત્તા, કોમી પક્ષપાત, ન્યાયતંત્ર અને કહેવાતી હિંદી નૌકાસેના વિશે પેરેગ્રાફો લખેલા છે.

કેળવણી વિશેનો પેરેગ્રાફ અહીં ઉતારવા લાયક છે:^૧

દેશની એકંદર ગરીબાઈ વિશે રિપોર્ટમાં લખ્યું છે:^૨

ખેતીની સ્થિતિ વિશેના પેરેગ્રાફોમાંથી હું નીચેનો સાર આપું છું:^૩

ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ અંગેના વિભાગમાં કેટલાક વાંચવા જેવા પેરેગ્રાફો છે. પણ બાકીની જાણવા જેવી માહિતી મેળવવા માટે વાચકોને મારે અસલ રિપોર્ટ જ વાંચી જવા ભલામણ કરવી જોઈએ. આ રિપોર્ટ સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે અને તે છ પેનીની કિંમતે નીચેને સરનામેથી મળી શકે છે. ૧૪, ગ્રેટ જોર્જ સ્ટ્રીટ, લાંડન, એસ. ડબલ્યુ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૩-૫-૧૯૨૬

૫૩૧. છોટાલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ગુરુવાર, મે ૧૩, ૧૯૨૬

ચિ. છોટાલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમને મારો તાર પણ મળી ચૂક્યો હશે. હાલ ત્યાં બધું ઝીણવટથી તપાસા અ અત્યંત ઈષ્ટ છે. અને ગયા જ છો તેથી હમણાં ત્યાંનો અનુભવ લઈ લો એ ઠીક છે અને . . .^૪ જે વિચારો તમને અત્યારે સૂઝ્યા છે તે પાકા પણ થશે. આશ્રમને બધાની ગરજ છે અને કોઈની નથી. તેમ જ આશ્રમવાસીઓને પણ હોવું જોઈએ. આશ્રમની તેમને ગરજ હોવી જ જોઈએ. છતાં તે નિર્ભય પણ હોવા જોઈએ. જ્યાં સુધી આશ્રમ આત્મ-વિશ્વાસનું પોષક હોય ત્યાં સુધી તેને આશ્રમની ગરજ હોવી જ જોઈએ. જે વખતે તે આત્મ-

૧. ૨. અને ૩. ઉતારા અહીં લીધા નથી.

૪. મૂળ પ્રમાણે.

વિકાસનું ઘાતક થઈ પડે તે વખતે નિર્ભયતાપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. એટલે તમને આશ્રમમાં સંઘરવામાં હું આશ્રમનું અને તમારું બંધુ જોઉં છું. તેથી તમારે એવો વિચાર કરવાની જરૂર આશ્રમમાં સંઘરવામાં હું આશ્રમનું સાચું થાઓ યા માફ, પણ તમને હું સંઘરવાનો છું. તમે હજુ ઝીણવટને છોડી જ દો. આના પહેલાં મેં તમને કાગળ લખ્યો તે મળ્યો હશે. તે ઉપર વિચાર કરો અને નિશ્ચિત બનો.

દેવદાસને ઓપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન કરાવ્યું તે તમે જાણ્યું જ હશે. રવિવારે થયું. આજે કાગળ છે તે પરથી જણાય છે કે તેને સારી પેઠે આરામ છે. થોડા વખતમાં ઈસ્પિતાલમાંથી મુક્ત થઈ જશે. ત્યાં બા, મહાદેવ, જમનાલાલજી છે. આજે હું ગવર્નરને મળવા મહાબળેશ્વર જાઉં છું. વચમાં દેવદાસ તો છે જ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી: એસ. એન. ૧૯૫૦૫

પ૩૨. જ્યસુખલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ગુરુવાર, વૈશાખ સુદ ૨ [મિ ૧૩, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. જ્યસુખલાલ,

આ વખતે કાર્યાલય ઉપર નવજીવનમાં લેખ^૨ લખ્યો છે એ તમે જોઈ જાઓ અને કંઈ તેમાં રહી ગયું હોય તો મને જણાવજો. તમારા કાગળોમાં આજકાલ કંઈક ઉદ્વેગ, કંઈક અધીરશી અને કંઈક નિરાશા જોઉં છું. ભાઈ લક્ષ્મીદાસની ટીકા તમને પસંદ નથી પડી એ પણ હું જોઉં છું. પણ નથી ઉદ્વેગનું કારણ, નથી નિરાશાનું કારણ. ટીકાની અસહિષ્ણુતા તો હોવી જ ન જોઈએ. ટીકાકાર પોતે જ વસ્તુની ટીકા કરે એ વસ્તુને હમેશાં ચલાવી આપે એમ હમેશાં બનતું નથી. તમારાથી તેમાંનું જેટલું ઊંચકી શકાય તેટલું ઊંચકવું એ તમારો ધર્મ છે. જે ન કરી શકાય એ તમારે લક્ષ્મીદાસને જણાવી તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ. એમ થાય તો તમે તેમાંથી કંઈક શીખો. અત્યારે જ્યાં ત્યાં ખાદી વેચાઈ રહેલી છે તે કેવળ ભાવનાને લીધે છે. એ ભાવનાને પોષવી એ તમારું કામ છે. તમે ત્યાં બેઠા તપશ્ચર્યા કરી શકો તો કામ વધારી શકો, સૂતરની અને ખાદીની જાત સુધારી શકો. ત્યારે જ એ ભાવના પોષી શકાય. તમે અહીંથી જેઓએ કપાસનો સંગ્રહ કરેલો છે તેઓની ખાદી તપાસનારની માગણી કરેલી છે. એવું માણસ હું ક્યાંથી આપું? તમને અહીંયાં જ સમજાવ્યું હતું કે ખાદી તૈયાર થાય એટલે તેમાંથી તમારે ત્રણચાર ઇંચ પહોળા રેજા કાપીને મોકલવા જોઈએ, જેથી દરેક થાનની પરીક્ષા થઈ શકે. થાન ઉપર અને રેજાની ઉપર નંબર હોવો જોઈએ, જેથી જે નંબરનો રેજા નાપાસ થયો હોય તે નંબરનું થાન તુરત ઓળખી શકાય. આમાં કંઈક વખત જાય, પણ તે અનિવાર્ય સમજું

૧. ગાંધીજીના મહાબળેશ્વર જવાના તથા દેવદાસ હોસ્પિટલમાં હોવાના ઉલ્લેખો પરથી આ તારીખ નક્કી કરવામાં આવી છે.

૨. જુઓ "મારી નોંધ", ૧૬-૫-૧૯૨૬.

છું. લોકોને છેવટે પૈસા મળે તો એ વિશ્વાસ કેમ ખોઈ બેસે? જો તમે આમ ન જ કરી શકો તો મારે તમને પરાણે એમ જ કહેવું રહ્યું કે જે ખાદીને વિશે તમને ભરોસો આવે ત્યાં પૈસા ચૂકવી દેજો. જો એક જ ઠેકાણે પૈસા ચૂકવવાના હોય તો આમ કરવામાં કંઈ અડચણ ન હોય. જ્યારે ઘણે ઠેકાણે પૈસા ચૂકવવા હોય ત્યારે ખાદીની પરીક્ષા એક જ જગ્યાએ થવી જોઈએ. નહીં તો વ્યવસ્થા તૂટી જાય. હવે ત્યાંની અનુકૂળતા જોઈ જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરવું. હું આજે મહાબળેશ્વર જવા રવાના થવાનો છું. ૨૨મી તારીખે — શનિવારે અહીં પાછો પહોંચવાની આશા રાખું છું. સોમવાર સુધીમાં મુંબઈમાં કાગળ મળશે. દેવદાસ ઈસ્પિતાલમાં છે તે તો તમે જાણતા હશો. કુસુમ અને ધીરુ પણ મુંબઈ તરફ છે. એટલો વખત જ્યાંની પાસે ગાળવાની તેમની ઈચ્છા થઈ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી: એસ. એન. ૧૯૫૫૪

૫૩૩. કલરબાર બિલ વિશે નિવેદન

મે ૧૪, ૧૯૨૬

મહાત્મા ગાંધી શુક્રવારે સવારે મુંબઈ આવી પહોંચતાં એસોસિયેટેડ પ્રેસના એક પ્રતિનિધિ તેમને ટ્રેન પર મળ્યા અને કેપટાઉનથી આવેલો એક સંદેશો બતાવ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે કલરબાર બિલ પસાર થઈ ગયું છે. આ સાંભળીને ગાંધીજીને દુઃખ થયું. [એમણે કહ્યું:]

દક્ષિણ આફ્રિકા સંઘની પાર્લિમેન્ટનાં બંને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકે આ બિલ પસાર કર્યું છે એ સમાચાર સાંભળીને મને દુઃખ થયું છે. મિ. ઓન્ડૂએ અને મેં માનેલું કે શુભ દાનતથી કામ લેવામાં આવશે અને એ બિલ નામંજૂર કરવામાં આવશે. સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ જોતાં, આ કલરબાર બિલ જેને માટે ગોળમેજી પરિષદ ભરાવાની છે તે વર્ગીય વિસ્તારો અલગ રાખવાના બિલ કરતાં ખરાબ છે. મેં તો માનેલું કે ન્યાયની જે ભાવનાએ સંઘ સરકાર પાસે એક બિલ મુલતવી રખાવ્યું તે જ ભાવના એમને બીજું બિલ પસાર કરવાની ઉતાવળ કરતાં રોકશે. કલરબાર બિલ પસાર કરતાં પાર્લિમેન્ટમાં જે કડવાશભરી ચર્ચા થઈ તે જોતાં વર્ગીય વિસ્તારો અલગ રાખવાના બિલના ભાવિ વિશે અંદેશો ઊભો થાય છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગવર્નર-જનરલનું કર્તવ્ય બિલકુલ સ્પષ્ટ છે. એમણે આ ઘાતકી બિલને મંજૂરી આપવાની ના પાડી દેવી જોઈએ. એનું ખાસ કારણ એ છે કે જનરલ સ્મટ્સે એનો સખત વિરોધ કર્યો હતો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના બીજા ઘણા નેતાઓનો એમને ટેકો હતો. જો કલરબાર બિલ સંઘના કાયદાનું રૂપ લેશે તો દક્ષિણ આફ્રિકાની સમસ્ત આદિવાસી પ્રજા ગોરા વસાહતીઓની વિરોધી બની જશે. ગોરા લોકોને પક્ષે આને હું આત્મઘાતનું કૃત્ય ગણું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બોમ્બે ક્રોનિકલ, ૧૫-૫-૧૯૨૬

૫૩૪. ભાવનગર રાજ્યના લોકોની પરિષદને સંદેશો

[મે ૧૫, ૧૯૨૬ પહેલાં] ૧

ભીલો અને અંત્યજોના ઉદ્ધારક શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કરને પોતાના પ્રમુખપદે મેળવીને પરિષદે પોતાનું ગૌરવ કર્યું છે. આશા રાખું છું કે આવી પરિષદમાં ખાદીને એનું યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવશે. ખાદી એવી ચીજ છે જેના વડે હજારો અંત્યજો પ્રામાણિક રહીને પોતાનો રોટલો રજો છે અને અસંખ્ય ભૂખે મરતી બહેનો પોતાનું શિયળ સાચવીને ઈમાનદારીથી આનો-બે આના કમાઈ શકે છે. હું એવી પણ આશા રાખું છું કે હિંદુ સમાજમાં પ્રસરેલો અસ્પૃશ્યતાનો શાપ પણ દૂર કરવામાં આવશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બૉમ્બે ક્રોનિકલ, ૧૭-૫-૧૯૨૬

૫૩૫. મીરાંબહેનને પત્ર

શનિવાર [મે ૧૫, ૧૯૨૬] ૨

આ પત્ર દેવલાલીયા લખું છું. કાર્યક્રમમાં ઘણો ફેરફાર થયો છે. કૃષ્ણદાસે તમને કહ્યું તો હશે.

મહાબળેશ્વર-રવિવાર, સોમવાર અને મંગળવાર. મહાબળેશ્વરથી બુધવારે નીકળી, ગુરુવારે મુંબઈ થઈને શુક્રવારે આશ્રમમાં પહોંચવા ધારું છું. કદાચ શનિવાર સુધી ન પણ અવાય. આશા છે કે મનથી તું સ્વસ્થ હોઈશ. દેવલાલીયામાં હવા ઘણી સારી છે.

સસ્નેહ,

બાપુ

[તા. ક.]

પત્રો કયા સરનામે લખવા તે કૃષ્ણદાસ તને કહેશે.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૧૮૪ : મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧. આ સંદેશો ૧૫મી મેએ પરિષદમાં વંચાયા હતા.

૨. ટપાલની છાપ પરથી.

૫૩૬. મીરાંબહેનને પત્ર

દેવલાલી,
મે ૧૫, ૧૯૨૬

ચિ. મીરાં,

આજે મેં તને ટપાલનો સમય થતાં પહેલાં એક પોસ્ટકાર્ડ લખ્યું છે. આ પત્ર મુંબઈથી ટપાલમાં નંખાય એ ગણતરીએ લખ્યું છું. થોડી જ વારમાં હું મુંબઈ જવા નીકળીશ.

તારો હિંદી પત્ર બહુ સારો લખાયો છે. હસ્પટાલસે છોડેગા નહીં, પણ છુટેગા લખવું જોઈએ. છોડેગા એ સર્કર્મિક ક્રિયાપદ છે, એટલે એ વાપરીએ ત્યારે સે પ્રત્યય લાગે નહીં, પણ છુટેગા અર્કર્મિક ક્રિયાપદ હોવાથી એની પહેલાં સે પ્રત્યયની જરૂર પડે.

હું જાણું છું કે વિયોગ તને સાલે છે. પણ એનાથી તું ટેવાઈ જઈશ, કેમ કે ટેવાયે જ છૂટકો છે. થોડા દિવસનો વિયોગ તો મૃત્યુથી આવતા કાયમના વિયોગની તૈયારી છે. ખરું પૂછો તો વિયોગ બહારનો જ હોય છે. મૃત્યુ આપણને વધારે નિકટ લાવે છે. જે શરીર આપણને ભેગા કરતું હોય તો એ આપણને જુદા પણ નથી પાડતું?

દેવદાસ બિલકુલ સાન્ને હતો અને આનંદમાં હતો. મથુરાદાસને પણ પહેલાં કરતાં ઘણું સારું છે. મારે એને માટે પંચગનીમાં જગ્યા શોધી કાઢવાની છે.

સસ્નેહ,

તારો
બાપુ

[તા. ક.]

આત્મકથા (અંગ્રેજી)નું પ્રકરણ આ પત્ર સાથે જ ટપાલમાં નંખાશે. તને ઠીક લાગે તેવા સુધારા કરીને સ્વામીને એ આપી દેજે. ટાઈપ કરેલી નકલના સુધારા મારા કરેલા છે. મૂળ પ્રત પણ તને મોકલવા પ્રયત્ન કરીશ.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૧૮૫; મીરાંબહેનના સૌજન્યથી.

૫૩૭. મણિબહેન પટેલને પત્ર

દેવલાલી,
મે ૧૫, ૧૯૨૬

ચિ. મણિ,

બાને મનાવી. પણ મંગળવાર પહેલાં આવવાની ના પાડી એટલે હવે તો ત્યાં બુધવારે આવશે. સૂરજબહેનને કહેવું. શિષ્ય અને શિષ્યા સંતોષ આપતાં હશે. બધામાં ઓતપ્રોત થઈ જતાં શીખવું. નંદુબહેન (કાનૂગા)ને મનાવાય તો મનાવી લાવવાં. પ્રોગ્રામ ફર્યો છે તે કૃષ્ણદાસે (ગાંધીએ) કહ્યું હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મણિબહેન
સત્યાગ્રહ આશ્રમ
સાબરમતી

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુના પત્રો-૪ : મણિબહેન પટેલને, પા. ૩૭

૫૩૮. પ્રભાશંકર પટ્ટણીને પત્ર

શનિવાર [મે ૧૫, ૧૯૨૬]^૧

સુજ્ઞ ભાઈશ્રી,

તમારો કાગળ મને દેવલાલી મળ્યો છે. અહીં હું મહાબળેશ્વર જતાં ચિ. મથુરાદાસને મળવા આવ્યો છું. તમને શક્તિ જોઈએ તેટલા વેગથી નથી વળતી લાગતી. વળન કેટલું થયું તે જાણવા આતુર છું. દૂધ તો ગાય અથવા બકરીનું જ લેવાય ને તે પણ અરધો અંશ પાણી નાખીને ગરમ કરવું જોઈએ. કઢાય તો નહીં. મહાબળેશ્વરથી પાછો શનિવારે આશ્રમ પહોંચવાની ઉમેદ રાખું છું. કાલે ત્યાં પહોંચીશ.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્ર પરથી સી. ડબલ્યુ. ૩૧૯૯
શ્રી મહેશ એ. પટ્ટણીના સૌજન્યથી

૧. ગાંધીજીના મહાબળેશ્વર જવાના ઉદ્દેશ્ય પરથી આ તારીખ નક્કી કરવામાં આવી છે.

૫૩૯. આણસમજનાં જાળાં

એક અંગ્રેજ લેખકે લખ્યું છે કે સત્યનું સમર્થન કરવું હોય ત્યારે સત્યને પ્રગટ કરવામાં પરિશ્રમ પડે છે તેના કરતાં ઘણો વધારે પરિશ્રમ આણસમજની ગૂંચો ઉકેલવામાં પડે છે. સત્ય તો સ્વયંસિદ્ધ છે, તેથી આણસમજનાં જાળાં ઉતારી નાખો એટલે સત્ય એની મેળે તરી આવે છે. આવા જ પ્રકારની આણસમજ રેંટિયાની સીધીસાદી ચળવળને વિશે છે. રેંટિયાની ઉપર ન મૂકી શકાય એવો બોજ મૂકીને એ બોજે રેંટિયો ન ઊંચકી શકે ત્યારે રેંટિયાનો દોષ બતાવવામાં આવે છે, જ્યારે દોષ બોજે મૂકનારનો હોય છે. આવું કેમ થાય છે એ એક ખાદી-પ્રેમીએ મોકલેલા ફક્રાઓ ઉપરથી જાેઈ શકાય છે. તેનું તારણ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) હવે તમે રેંટિયાને કામધેનુ મનાવવા લાગ્યા એટલે અમને તો સૂગ જ ચડે છે. તેથી જ અમે ભણેલા તમારા રેંટિયાનો અને તમારો ત્યાગ કરીએ છીએ.

(૨) રેંટિયો નાના સરખા ગામડામાં કઢાય ચલાવી શકાય. અને એમ કરો તો તમારી કોઈ ટીકા ન કરે, અને તમને કઢાય ઉત્તેજન પણ મળે.

(૩) રેંટિયાથી મોક્ષ મળે એમ મનાવવા બેસો એ તો કેવળ હાસ્યજનક જ છે; તમે મોટા રહ્યા એટલે કેટલાક ભોળા લોકો એ વાતને સાંખે, પણ અમે ભણેલા હવે તો કદી સાંખવાના નથી. કેમ કે તમે મર્યાદા મૂકી છે. અને ક્ષેત્રસંન્યાસ લીધો ત્યારથી તો જને બ્રહ્મચર્ય પાળવું હોય તેને પણ રેંટિયો બતાવો છો; બંગાળના કેદમાં પડેલા નિરપરાધી દેશસેવકોને છોડાવવાને સારુ પણ રેંટિયો જ બતાવો છો; હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને સારુ પણ રેંટિયો; ભાલાંબરછી ચલાવી શકે એવા ફક્કડ સિપાઈને પણ રેંટિયો સોંપો છો. આ તમારી ઘેલછા તમે કેમ સમજી નથી શકતા એ જ આશ્ચર્ય છે!

(૪) સાઠ કરોડનું કાપડ હિંદુસ્તાન ન ખરીદે તેથી બ્રિટિશનું શું જવાનું હતું? તેથી શું બ્રિટિશો રાજ્યસત્તા છોડી દેવાના કે? રેંટિયાની પ્રવૃત્તિ કરતાં વધારે કીમતી બીજું રાજ્યપ્રકરણી કામ નથી એમ કહેવામાં તમે કેવી ભયંકર ભૂલ કરો છો?

(૫) રેંટિયાથી રોટી મળી શકે એ પણ હજુ તો તમારે સિદ્ધ કરવું રહ્યું. રેંટિયા-પ્રવૃત્તિથી નુકસાન તો થયું જ છે. જુઓ કેટલી ખાદીની દુકાનો ઊઠી ગઈ?

(૬) રેંટિયાના ઉદ્યોગને ખાતર બીજા ઉદ્યોગોને પડતા મૂકવા એમ પણ તમે તો કહેતા જણાઓ છો.

મારાથી તારવી કઢાય એટલા વાંધાઓ મેં તારવીને મારી જ ભાપામાં મૂક્યા છે. પણ એમ કરતાં, મારી સમજ એવી છે કે મેં લખનારને અન્યાય નથી કર્યો; અથવા કર્યો હોય તો તેની કડવાશને લખાણમાંથી કાઢી નાખવાનો અગર હળવી કરવાનો અન્યાય કર્યો છે. ખીજે ભરાયેલા દેશભક્તોને મોટા તરીકે ગણાઈ ગયેલા માણસો પ્રત્યે તીખાં વચન કહેવાનો અધિકાર છે. એક તરફથી દેશની કંગાળિયત જાેઈ, બીજી તરફથી તે સ્થિતિ સુધારવાની દેશની લાચારી જાેઈ, મોટા કહેવાતા હોય તેમના પ્રત્યે તીખાં વચન કાઢી તેઓ પોતાનો ક્રોધ થોડોઘણો શમાવી શકે છે. મારો ધર્મ એ ક્રોધનું જાહેરનામું કાઢવાનો નથી, પણ તે ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા સંમોહને કોઈ

પણ પ્રયત્ને દૂર કરી શકાય તો તેને દૂર કરવાનો હોવો જોઈએ. તેથી જ મેં ભાષાને બની શકે તેટલી હળવી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

હવે આપણે તેમના છ મુદ્દાઓ તપાસીએ.

(૧) મેં રેંટિયાને કામઘેનું તરીકે મનાવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, પણ મેં તેને મારી કામઘેનું માનેલ છે. હિંદુસ્તાનમાં કરોડો હિંદુ તે પ્રમાણે આજે કરી રહ્યા છે. થોડી માટી લઈ, તેને ગોળાકાર કરી, તેમાં પ્રભુનું આરોપણ કરી, તેને સર્વાર્પણ કરી તે માટીના ગોળાને કરોડો હિંદુ પોતાની કામઘેનું બનાવે છે. પણ પોતાના પડોશીનેયે એ માટીના ગોળાને પૂજવાની તેઓ ભલામણ કરતા નથી. પોતાનો પૂજાવિધિ પૂરો થઈ જાય એટલે એ પ્રભુમય માટીને નદીમાં પધરાવી દે છે. હું એ કરોડો માંહેલો હોઈ રેંટિયાને મારી કામઘેનું બનાવું તેથી ભણેલાઓને શા સારું સૂગ ચડે? તેઓની પાસેથી સામાન્ય સહિષ્ણુતાની હું આશા ન રાખું? પણ ભણેલા-માત્રે હજુ તો ત્યાગ નથી કર્યો. થોડાને સૂગ ચડી હોય તેથી બધાને ચડી છે એમ માનવું અને મનાવવું એ પણ અયોગ્ય છે. પણ ઘડીભર ધારો કે બધા ભણેલાઓ મારો ત્યાગ કર્યો. મારી શ્રદ્ધા જે અવિચળ હશે તો તે વખતે તો એ વધારે તેજસ્વી થશે અને ઝળહળી ઊઠશે. સન ૧૯૦૮ની^૧ સાલમાં કિલકાનન કૅસલ આગબોટ પર હિંદસ્વરાજ^૨ લખતી વેળા જ્યારે મેં રેંટિયાને વિશે મારી શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી ત્યારે હું એકલો જ હતો. જે પ્રભુએ મારી કલમ ઉપર તે વખતે રેંટિયો ચડાવ્યો તે એ શ્રદ્ધાની કસોટી વખતે શું મને છોડી દેશે?

(૨) રેંટિયો નાનાસરખા ગામડામાં જ ચલાવવાનો છે. અત્યારે એ ત્યાં જ ચાલી રહ્યો છે. હું જે ઉત્તેજનની ભિક્ષા માગું છું એ પણ ગામડાંઓમાં તેના પુનરુદ્ધારને અર્થે. શિક્ષિત વર્ગને વીનવવાની મને જરૂર પડે છે. ગામડાંઓમાં લોકોને મલેરિયા ઇત્યાદિ રોગોથી બચવાનું જ્ઞાન નથી. તેઓને જે આપણે તે જ્ઞાન આપવાને ઇચ્છીએ તો આપણે એટલે શિક્ષિત અથવા મધ્યમ વર્ગના સંખ્યાબંધ લોકોએ એ રોગો નાબૂદ કરવાના નિયમો જાણવા અને પાળવા જોઈશે. ત્યાર પછી જ તેઓ ગામડાંઓમાં પ્રસરી ગ્રામવાસીઓને કેળવણી આપી શકવાના છે. એ જ ધોરણે જ્યારે આપણે રેંટિયાનું શાસ્ત્ર બરોબર શીખીએ અને રેંટિયા નિરંતર ચલાવીએ ત્યારે જ ગ્રામવાસીઓને તે શીખવી શકીએ અને તેમનામાં ઉત્પન્ન થયેલી અનાસ્થાને આપણા વર્તનથી દૂર કરી શકીએ. વળી, જે આપણે એ રેંટિયામાંથી ઉત્પન્ન થતી ખાટીનો ઉપયોગ ન કરીએ તો રેંટિયો ન ચાલી શકે એ તો સૌ સમજી શકે. તેથી શહેરવાસીઓને તો રેંટિયો ચણાઈ જ ચલાવવાને હું વીનવી રહ્યો છું. ગ્રામવાસીઓ રેંટિયો આજીવિકાને અર્થે ચલાવશે. આવી સરળ વસ્તુની ટીકા કેમ થઈ શકે? રેંટિયાનું હાઈ સમજે તેને તો ટીકા કરવાનું કારણ રહે જ નહીં.

(૩) રેંટિયાને હું મારે સારું મોક્ષનું દ્વાર માનું છું. બીજાને સારું તો હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવામાં અને સ્વરાજ મેળવવામાં એ એક પ્રચંડ શસ્ત્ર છે એટલું જ હું કહું છું. જેઓ બ્રહ્મચર્ય પાળવાને ઇચ્છે તેઓની પાસે હું રેંટિયો રજૂ કરું છું એ હાસ્યજનક નથી, પણ અનુભવનું વચન છે. જેને વિકારમાત્રનો ત્યાગ કરવો છે તેને શાંતિની આવશ્યકતા છે. તેની ઉકળાટ શમી જવો જોઈએ. રેંટિયાપ્રવૃત્તિ એ એવી ધીમી અને શાંત પ્રવૃત્તિ છે કે ભાવના-પૂર્વક ચલાવનારના વિકારો તેથી શાંત થયા છે. રેંટિયા ઉપર બેસીને મારા રોષને હું શાંત કરી

૧. ખડુ જોતાં ૧૯૦૯માં; જુઓ પુસ્તક ૧૦, પા. ૧૪.

૨. જુઓ પુસ્તક ૧૦.

શક્યો છું, અને બીજા અનેક બ્રહ્મચારીઓના તેવા જ અનુભવો હું રજૂ કરી શકું છું. એવા અનુભવો રજૂ કરનારને મૂર્ખ ગણી હસી કાઢવા એ સહેલું તો છે, પણ સસ્તું નથી. કેમ કે હસનાર પોતાના વિકારને વશ થઈને પોતાના વિકારોને શમાવી વીર્ધવાન બનવાનું એક સુંદર શસ્ત્ર છે તેને ખોઈ બેસે છે. આ વાક્યો વાંચનાર પ્રત્યેક નવયુવક અને નવયુવતીને, જે તેઓ રેંટિયા વિરુદ્ધ ભરમાઈ ગયાં ન હોય તો, રેંટિયો અજમાવવાની હું ખાસ ભલામણ કરું છું. તેઓ જ્યેષ્ઠ કે રેંટિયા ઉપર બેઠા પછી થોડા સમયમાં જ તેઓના વિકાર મોળા પડશે. મારા કહેવાનો એવો આશય નથી કે શાંત થયેલા વિકાર કાંતવાનું બંધ કર્યા પછી પણ ચોવીસ કલાક સુધી શાંત જ રહેશે. વિકારનો વેગ વાયુના કરતાં પણ ચંચળ છે. તેને શમાવવા સારું ધીરજ જોઈએ. એ ધીરજ કેળવવામાં રેંટિયો એ જબરદસ્ત સાધન થઈ પડે છે. કોઈ એમ કહેશે કે જે રેંટિયાનો એ જ ઉપયોગ હોય તો તેને બદલે તેના કરતાં વધારે કાવ્યમય માળા ફેરવવાનું જ હું કાં નથી સૂચવતો? મારો ઉત્તર એ છે કે રેંટિયામાં બીજી શક્તિઓ પણ રહેલી છે. હિમાલયની ગુફામાં બેસનારા અને ત્યાંનાં ઝાડપાનમાંથી જે કંઈ મળી શકે તેની જ ઉપર નિર્વાહ ચલાવનારા કોઈ અવધૂતની પાસે મેં રેંટિયો નથી મૂક્યો. પણ મેં તો મારા જેવા અસંખ્ય પ્રાકૃત મનુષ્યો જે સંસારમાં વસી રહ્યા છે, જેઓ દેશસેવા કરવા ઇચ્છે છે, અને દેશસેવા કરતાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા ઇચ્છે છે તેઓની પાસે રેંટિયો રજૂ કર્યો છે.

અને કેદમાં પડેલા નિરપરાધી બંગાળીઓને છોડાવવા સારું હું રેંટિયાને આગળ ધરું છું એ વસ્તુને હસી કાઢવી એનો અર્થ તો એ છે કે આપણે આપણી શક્તિ વડે એ કેદીઓને છોડાવવા સારું રતીભાર પણ પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છતા નથી. અહીં તો રેંટિયાનો અર્થ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર છે. એ કેવા પ્રકારની શક્તિ છે, અને એ વિના બીજી કોઈ પણ શક્તિ કેળવવા અત્યારે આપણે અસમર્થ છીએ એ આપણે હવે પછીનો મુદ્દો તપાસતાં જોઈશું. તેથી જ હું જે ભાલાંબરછી ચલાવનાર ફક્કડ સિપાઈને પણ રેંટિયો સોંપું છું તે મારા ગાંડપણની નિશાની નથી, પણ જ્ઞાનની નિશાની છે. અને તે જ્ઞાન ચોપડીઓમાંથી મેળવેલું નથી, પણ અનુભવની પ્રસાદી છે.

(૪) સાઠ કરોડનું કાપડ હિંદુસ્તાન ન ખરીદે તેથી બ્રિટિશનું શું જવાનું હતું એ વિચાર અસ્થાને છે. તેથી આપણું શું વળવાનું છે એ વિચારવાનો આપણો ધર્મ છે. ખાદીની વાટે સાઠ કરોડનું પરદેશી કાપડ આપણે ન ખરીદીએ એનો અર્થ એ થયો કે એટલા પૈસા ત્રીસ કરોડના ધરમાં બચ્યા, એટલે વધ્યા. એટલા પૈસા ઉત્પન્ન કરવા જોગો હિંદુસ્તાનનો ઉદ્યોગ વધ્યો. અને ખાદી વાટે આ બચાવ કરવો એટલે કરોડોનું સંગ્રહન, કરોડોની શક્તિનો સંગ્રહ, કરોડોમાં દેશસેવકોનું ઓતપ્રોત થવું. આવા મહાન કાર્યને સાંગોપાંગ ઉતારવું એટલે આપણને આપણી શક્તિનું ભાન થવું. ઝીણી ઝીણી ગૂંચવણો ઉકેલવાનું જ્ઞાન આપણે ન મેળવીએ, પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખવાનું આપણે ન શીખીએ, ગામડાંઓમાં રહેતાં આપણને ન આવડે, રસ્તામાં આવતી અનેક પાઈઓ આપણે ન પૂરી શકીએ, અનેક ડુંગરો આપણે ન ખોદી શકીએ ત્યાં સુધી આ વસ્તુ અસંભવિત છે. રેંટિયો અને ખાદી એ આ શક્તિની ઉત્પત્તિનાં નિમિત્તમાત્ર છે. સહેજ પણ ધીરજ રાખી રેંટિયાનું અને ખાદીનું રહસ્ય અને તેના ફલિતાર્થો આપણે આપણી કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરીને ન ઘટાવી શકીએ ત્યાં સુધી આપણને રેંટિયા પ્રત્યે તિરસ્કાર આવે એ સમજી શકાય એવું છે. પણ જ્યારે એ રહસ્ય આપણે સમજી જઈએ ત્યારે રેંટિયો આપણા હાથ-માંથી છૂટે જ નહીં. બ્રિટિશ પ્રજા બાહોશ છે. તેના અમલદારો શાણા અને ચતુર છે, એમ હું

જાણું છું તેથી જ મેં પ્રજાની પાસે રેંટિયો રજૂ કરેલો છે. બ્રિટિશ પ્રજાને આપણા વાક્યાતુર્યથી આપણે છેતરી શકવાના નથી. વર્તમાનપત્રોમાં આપણી કલમની શક્તિથી તેને મા'ત કરી શકવાના નથી. આપણી ધમકીઓથી તો તે પ્રજા સહેવાઈ ગઈ છે. આપણું બાહુબળ તેના હવાઈ જહાજોમાંથી વરસતા ગોળાની પાસે કથી વિસાતમાં નથી; પણ એ પ્રજા ધીરજ, ઉદ્યમ, નિશ્ચય, યોજનાશક્તિ ઇત્યાદિને સમજે છે અને માન આપે છે. તેનો મોટામાં મોટો વેપાર કાપડનો છે. એ કાપડના બહિષ્કારની સાથે જ આપણી શક્તિનું તેને ભાન થાય તેમ છે. હિંદુસ્તાનને પોતાના ગર્વને પોષવા સારું તે પ્રજા પકડી રાખતી નથી. કેવળ શસ્ત્રબળથી નહીં, પણ કળથી આપણને તે વશ રાખે છે. હિંદુસ્તાનમાં વેપારને અર્થે તે રાજ્ય કરે છે. જ્યારે તેનો વેપાર કેવળ આપણી સ્વતંત્ર ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખતો થઈ જશે ત્યારે તેનું રાજ્ય પણ તેવું જ આપણી ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખનારું હશે. અત્યારે તેનો વેપાર અને રાજ્ય એ બંને આપણી ઈચ્છાની વિરુદ્ધ છે. બેમાંથી એક વસ્તુ આપણી ઈચ્છાને અનુકૂળ થાય તો બીજી સહેજે તેને અનુકૂળ થઈ જાય. પણ વેપાર જ્યાં સુધી આપણી ઈચ્છાને અનુકૂળ ન બને ત્યાં સુધી રાજ્ય અનુકૂળ થવાનું નથી એ સહેજે સમજી શકાય એવું છે.

રેંટિયાના કરતાં બીજી વધારે સારી રાજ્યપ્રકરણી વ્યાપક ચળવળ મને હાથ લાગે તો હું રેંટિયાને તુરત પદભ્રષ્ટ કરું. મેં હજુ સુધી એવી ચળવળ જાણી નથી. કોઈએ મને તે બતાવી નથી. હોય તો તે જાણવા હું ઉત્સુક છું.

(૫) રેંટિયાથી રોટી મળી શકે એ તો નવજીવનના વાંચનારની પાસે સિદ્ધ કરવાપણું હોય જ નહીં. ખાદી કાર્યાલયોના આંકડાઓ બતાવી આપે છે કે હજારો ગરીબ ઓરતો પોતાની આજીવિકા તેમાંથી મેળવી રહેલી છે. રેંટિયામાંથી દિવસનો એક આનો ઓછામાં ઓછો પેદા થઈ શકે એનો કોઈએ ઈનકાર કર્યો નથી. અને આ દેશમાં કરોડો રાંકાં એવાં પડયાં છે કે જેને એક પૈસો પણ મળતો નથી. આમ છે ત્યાં રેંટિયો અને રોટીની વચ્ચે કેવો નિકટ સંબંધ છે એ સિદ્ધ કરવાપણું હોય નહીં.

રેંટિયાપ્રવૃત્તિથી દેશને નુકસાન થયું છે એમ કહેનારે તો એ નુકસાન સિદ્ધ કરવું જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિ જ એવી છે કે જેમાં ઉદ્યમનો નાશ જ નથી. તેમાં વિધન તો હોય જ નહીં. અને તેનું અલ્પમાત્ર પાલન પણ મોટા ભયમાંથી આપણને બચાવી લે છે. ખાદીની દુકાનો કેટલીક ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામી છે તેથી શું? દરેક વેપારને અંગે એવું તો બન્યા જ કરે છે. દુકાન કાઢતાં થયેલું ખર્ચ દેશમાં જ રહેલું છે. અને તેમાંથી મળેલા અનુભવે આપણે આગળ વધ્યા છીએ. અને જે કેટલીક ખાદીની દુકાનો ઊઠી ગઈ છે તો બીજી વધારે વ્યવસ્થિત સ્થપાયેલી છે એવા દાખલા તો આપણને ઘણાં મળી આવે એમ છે, અને એ દાખલા જેને એકઠા કરવા હોય તેણે નવજીવનનાં પાનાં ઉથલાવવાં રહ્યાં.

(૬) રેંટિયાના ઉદ્યોગને ખાતર એક પણ પોષક ઉદ્યાગને પડતા મૂકવાની મેં કલ્પના સરખી નથી કરી. ભલામણ તો કેમ જ થાય. રેંટિયાનું મંડાણ હિંદુસ્તાનમાં કરોડો નિરુદ્યમી છે એ વાત પર બંધાયેલું છે. જે હિંદુસ્તાનમાં એવા નિરુદ્યમી ન હોય તો રેંટિયાને સ્થાન નથી એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓને જાણનાર સૌ સમજે છે કે હિંદુસ્તાન નિરુદ્યમીઓથી ખદબદી રહ્યું છે અને પાયમાલ થઈ રહ્યું છે. યજ્ઞાર્થે રેંટિયો ચલાવવાનું પણ હું મધ્યમ વર્ગના લોકોને કહું છું તે તેમના બચતા વખતને જ માટે. રેંટિયાપ્રવૃત્તિ એ

કોઈ ઉદ્યમની નાશક નથી. એ પોષક પ્રવૃત્તિ છે. અને તેથી જ મેં તેને અન્નપૂર્ણાની ઉપમા આપી છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૬-૫-૧૯૨૬

૫૪૦. મારી નોંધ

અમરેલી ખાદી કાર્યાલય

આ કાર્યાલયની ઉત્પત્તિ ભાઈ ચિત્તજિયાથી થયેલી, અને તે ખાદીની ચળવળના આરંભથી જ. ત્યાર બાદ ભાઈ અમૃતલાલ ઠક્કર ત્યાં જામ્યા અને તેમણે તે કામ ખૂબ વિસ્તાર્યું. તે વખતે બધા બિનઅનુભવી, એટલે નુકસાન પણ ગયું. છતાં પરિણામે ફાયદો જ થયો, કેમ કે અનુભવ મળ્યો અને ગરીબ બહેનોને થોડીઘણી પણ મદદ મળી. ભાઈ જીવણલાલ અને રામજી હંસરાજ પણ તેમાં રસ લેતા થયા. ભાઈ જીવણલાલે પોતાના પૈસા તેમાં રોક્યા. રામજીભાઈ વ્યવસ્થાપક થયા. તેમણે ભાઈ જયસુખલાલને રોક્યા. સૂતરને સારુ હાથપ્રેસ બનાવ્યું અને તેની ગાંસડીઓ કરી તેને સાચવી. પછી અમરેલીની આસપાસ જ્યાં ગરીબાઈ પુષ્કળ હતી અને જ્યાં સારા કામ કરનારા મળ્યા ત્યાં શાખાઓ ખોલી અને સૂતરની જાતમાં ને ખાદીની જાતમાં સુધારા કર્યા. પ્રથમ સૂતર ત્રણ આંકનું વણાતું. આજે આઠ આંકનું વણાય છે, ને પ્રથમના કરતાં મજબૂત હોય છે. આ વર્ષના આરંભમાં કાર્યાલયનો ચોથો કાળ શરૂ થયો, એટલે કે ભાઈ જીવણલાલે તથા ભાઈ રામજીભાઈએ મારી પાસે એવી માગણી કરી કે કાર્યાલય ચલાવવાની જવાબદારીમાંથી તે બંનેને મુક્ત કરવા અને કોઈ સંસ્થા તેનો વહીવટ ચલાવે એમ તેઓએ ઈચ્છ્યું. ભાઈ રામજીએ પોતાની માંદગીને લીધે તેમ જ ભાઈ જીવણલાલને તેમના ધંધામાં મદદ કરવાને ખાતર કાર્યાલયમાંથી મુક્ત થવાની માગણી કરી. તેથી હવે કાર્યાલયનો વહીવટ મારી સલાહથી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદે હાથ ધર્યો છે; અને થોડા સમયમાં તેને પરિષદ તરફથી ટ્રસ્ટીઓના હાથમાં મૂકવામાં આવશે કે જેથી તેનો વહીવટ બરોબર સાચવી શકાય. આ કાર્યાલયમાં ભાઈ જીવણલાલે દસ હજારની મૂડી રોકેલી છે તે હજુ કાયમ જ છે. તે ઉપરાંત તેમણે પર્સમાં આપેલી પાંચ હજારની રકમ તેમની ઈચ્છાથી કાર્યાલયમાં જ રોકાયેલી છે. અને તેઓ દર વર્ષે બે હજારની ગ્રાંટ આપે છે તે ત્રણ વરસ સુધી કાયમ રહેશે. આ વર્ષની યોજના નીચે પ્રમાણે છે :

જૂનું રૂ અને સૂતર લગભગ ૪૩૦ મણુ હતું. ૮૫૦ મણુ રૂ નવા એટલે સસ્તા ભાવથી ખરીદાયું છે. આમાંથી સૂતર બંધું કંતાઈ જશે, પણ ૩૫૦ મણુ વર્ષની આખર સુધીમાં વણવાનું બાકી રહેશે. આમાં નીચે પ્રમાણે રૂપિયા ગરીબોના ઘરમાં વર્ષની આખર સુધીમાં ગયા હશે ત્યારે ઉપરનું કામ થઈ શકશે.

પીંજરાને બે હજાર

પૂણી કરનાર બાઈઓને એક હજાર

રેંટિયા કંતામણુ (એક હજાર બાઈઓ વચ્ચે) આઠ હજાર

વણાટ અને ધોલાઈ ચૌદ હજાર

કાર્યાલયને ચાર શાખા છે: ચલાળા, બગસરા, ચિત્તળ અને બાબરા. બાબરામાં કમિશનથી કામ ચાલે છે. બધા મળી ૧૭ જણ કામ કરે છે. તેમાં રસોઈયો અને પટાવાળો આવી જાય છે. મોટામાં મોટો પગાર ૭૦ રૂપિયા છે. પછી ૫૦ રૂપિયા. પછી ૩૫ રૂપિયા. પાંચ જણ ૩૦ રૂપિયાવાળા છે. ઉપરાંત એક ૨૫, બે ૨૦, બે ૧૮, એક ૧૫, બે ૧૨, અને એક ૧૦ રૂપિયાના. બધો મળી માસિક પગાર ૪૫૫ રૂપિયા. ભાડું ૭૦ રૂપિયા. મુસાફરી ખર્ચ ૫૫ રૂપિયા, ટપાલ ખર્ચ ૧૦ રૂપિયા. એમ મળી ૫૮૦ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે. બાબરા, ગારિયાધાર અને પાંચ તળાવડાની સાથે કમિશનથી કામ કરવાનો સંબંધ છે. એ ખર્ચ દરમાસે બધું મળી અંદાજે રૂપિયા ૫૦ ગણી શકાય.

હવે આપણે ભાવનો વિચાર કરીએ. જૂનું રૂ ૪૩૦ મણ તે ૨૨ રૂપિયાના ભાવનું હતું. નવું ૮૫૦ મણ ૧૩ રૂપિયાના ભાવનું છે. એટલે મણ રૂની સરાસરી કિંમત ૧૬ રૂપિયા થઈ તેથી:

૪૦ શેર રૂની કિંમત		૧૬ રૂપિયા
૬ શેર પીંજતાં થતી ઘટ	પીંજમણ	૩ "
૩૪ શેર પૂણીની કિંમત		૧૮ રૂપિયા
૧ શેર કાંતતાં ઘટ	કંતામણ	૭૧ "
૩૩ શેર સૂતરની કિંમત		૨૬૧૧ રૂપિયા
૨ શેર વણાટમાં ઘટ	વણામણ	૧૦ "
૩૧ શેર બાકી	કપડું-૮૮ વાર	૩૬૧૧ રૂપિયા

એટલે ૧ વારના ૬૧૧ આના (વગર ધોયેલ ૨૮ ઈંચ પનાની ખાદીના)

આમાં વ્યવસ્થાનું ખર્ચ ચડાવવામાં આવેલું નથી. પીંજમણ હમેશાં ત્રણ જ રૂપિયા અપાય છે એમ નથી. રાથી ૩ સુધી જાય છે. જ્યાં બહુ સારું પીંજાયું હોય ત્યાં જ ૩ રૂપિયાનો ભાવ રહેલો છે. કાંતવાનો ભાવ દર નંબરે બે પૈસા અપાય છે. અને અહીં ૭૧ રૂપિયા ગણેલા છે એ ૭ નંબરના ગણેલા છે. એટલે ઉપરના ભાવ એ આસપાસના ગણવા જોઈએ. આની ઉપર વારે અર્ધા આનો વ્યવસ્થાનો ઉમેરીને અત્યારે ખાદી વેચાઈ રહેલી છે. આટલામાં વ્યવસ્થા-ખર્ચ પૂરું થતું નથી. આટલી ખોટ ભરવાને સારું ભાઈ જીવણલાલની ગ્રાંટનો ઉપયોગ થશે; અને તે ઉપરાંત જે ખોટ જશે તે સામાન્ય ઉધરાણું થયું છે તેમાંથી જશે. પણ આદર્શ એ રહ્યો છે કે વ્યવસ્થાખર્ચ એક રૂપિયાની પાછળ એક આનાથી વધારે ન થવા દેવું. એ આદર્શને હજુ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ જગાએ પહોંચી શકાયું નથી. પણ જેમ જેમ ગડ પડતી જાય, કાર્યકર્તાઓમાં કુશળતા વધતી જાય અને કંતામણ સુધરતું જાય તેમ તેમ વ્યવસ્થાખર્ચ ઓછું થતું જશે. જે ચાર વર્ષ પહેલાં હતું તે આજે નથી. ખાદી ખરીદનારને યાદ રાખવાની વસ્તુ એ છે કે દરેક વાર દીઠ અર્ધા આનો બાદ કરતાં બાકીના ૬૧૧ આના એ ખેડૂતને, પીંજનારને, કાંત-નારીને અને વણકરને આપે છે. અને તેમાંયે જેટલું રૂનું ખર્ચ છે તે બાદ કરીએ તો પીંજમણ,

કંતામણ અને વણામણ મળીને રૂની કિંમત કરતાં સવાયું થાય છે. આ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો હેતુ એ છે કે કપડાં માત્રમાં જ રૂ દેશનું હોય તો, રૂની કિંમત તો ખેડૂતોના ઘરમાં જાય જ છે. પણ બાકીનું ખર્ચ બધું ખાદી ખરીદનાર આપણા મજૂરોના ખીસામાં મૂકે છે. જ્યારે વિલાયતી કાપડ ખરીદનાર તે બહાર મોકલી દે છે. અને મિલનું કાપડ ખરીદનાર મુખ્ય ભાગે ધનિકવર્ગના ઘરમાં વૃદ્ધિ કરે છે. મજૂરને કદાચ વાર પછવાડે એક પૈસો મળતો હોય.

હવે વાંચનાર સમજી શકશે કે અબ્બાસસાહેબ ખાદીની ફેરી કરવાને સારું કાઠિયાવાડમાં આ સખત તાપમાં કેમ નીકળેલા છે, અને કાઠિયાવાડીઓએ તેમની પાસેથી શા સારું ખાદી લઈ લેવી જોઈએ. જે કાંતનારી બાઈઓ કાંતી રહેલી છે તેઓને બીજી મદદ નથી, તેઓ ધંધા વિનાની છે. તેઓને રોજના બેચાર પૈસા મળે એ બહુ મદદકર્તા છે; એટલે આ ખાદી લેનાર આ બહેનોને અને સાથે ગરીબ વણકરોને અને ગરીબ પીંજરાને તેમની પાસેથી કંઈક પણ કામ લઈને મદદ આપે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૬-૫-૧૯૨૬

૫૪૧. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

મહાબળેશ્વર,
મે ૧૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મોતીલાલજી,

દેવદાસ વિશેનો તમારો તાર મળ્યો હતો. ડૉ. દલાલને ઓપેન્ડિસાઈટિસનો વહેમ પડ્યો, એટલે એમણે ઓપરેશન કરાવવાની સલાહ આપી. એમની સલાહ મેં તરત માન્ય રાખી, એટલે જમનાલાલજી અને મહાદેવની હાજરીમાં ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. હું હાજર નહોતો. પણ મહાબળેશ્વર અને દેવલાલી જતાં ગુરુવારે હું એને જોવા ગયો હતો. દેવલાલી તો મથુરાદાસ બીમાર છે તેને જોવા ગયો હતો. દેવદાસને બિલકુલ સારું થતું જાય છે અને તેને રપમીએ હોસ્પિટલમાંથી છૂટો કરવામાં આવશે એમ એનું માનવું છે. સહેજ પણ ચિંતા કરવા માટે કશું કારણ નથી. આ પત્ર હું મહાબળેશ્વરમાં લખાવી રહ્યો છું. અહીં હું આજે સાંજે પાંચેક વાગ્યે પહોંચ્યો. મંગળવારે^૧ ગવર્નરને મળવાનું છે.

વિઠ્ઠલભાઈના પત્રની^૨ નકલ આ સાથે બીડું છું. એ પત્ર લખ્યા પછી તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા હતા. સ્પીકરના પગાર વિશે આપણે થયેલી વાતચીતથી મેં એમને વાકેફ કર્યા, તો તેમણે કહ્યું કે પગારનો અર્ધો કે કોઈ પણ ભાગ પક્ષના કોષમાં આપવાની કોઈ વ્યવસ્થા વિશે હું કશું જાણતો નથી. એટલે મેં એમને કહ્યું કે એક સ્વીકારતાં પહેલાં મારે તમને પૂછવું પડશે. તો શું કરવાનું છે તે જણાવવા કૃપા કરશો?

૧. ૧૮મી મે, ૧૯૨૬; બીજી મુલાકાત ૧૯મી મેએ ગાંધી હતી.

૨. જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.

અમે ફરવા ગયા હતા ત્યારે સર ચુનીલાલ મહેતા^૧ મને કહેતા હતા કે તમે ઈંગ્લંડ જવાનું માંડી વાળ્યું છે અને પક્ષની નેતાગીરી શ્રી આયંગરને^૨ સોંપી કોઈ હિલ સ્ટેશને આરામ લેવાનું કરાવ્યું છે. તો શું તમે ઈંગ્લંડ જવાના નથી ?

તમારો સહૃદયી

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ

આનંદ ભવન

અલ્લાહાબાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૧૨

૫૪૨. હરિભાઉ ગણેશ ફાટકને પત્ર

મહાબળેશ્વર,

મે ૧૭, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

બુધવારે સવારે પૂના આવી, સીધો કાકાને મળવા સિહગઢ હંકારી જવાનો મારો કાર્યક્રમ છે. સાંજે હું પાછો આવીશ. તમે મને પ્રોફેસર ત્રિવેદીને ઘેર મળજો. ત્યાં એમના દીકરાને જોવા મારે જવું છે. એ જ રાતે હું મુંબઈ જવા નીકળીશ.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત હરિભાઉ ગણેશ ફાટક

૩૪૧, સદાશિવ પેઠ

પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૨૮૦૦; શ્રી હરિભાઉ ફાટકના સૌજન્યથી

૧. મુંબઈની એકઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય; મહાબળેશ્વરમાં ગાંધીજી એમને ત્યાં બિતર્યા હતા.

૨. એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર.

૫૪૩. લાલા શંકરલાલને પત્ર

મહાબળેશ્વર,
મે ૧૭, ૧૯૨૬

પ્રિય લાલા શંકરલાલ,

તમારો પત્ર મળ્યો હતો. શ્રીયુત ગિદવાણી^૧ પ્રેમ મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય નિમાયા તે જાણી આનંદ થયો. એમના ઉપરના તમારા પત્રની નકલ એમણે મને આપી છે. તમારા નિયમો^૨ હું ખુશીથી વાંચી જઈશ અને જરૂરી લાગશે તે સૂચનાઓ કરીશ.

ખરેખર શેની જરૂર છે તે જાણ્યા પછી ડૉ. રાયને હું લખીશ. આચાર્ય ગિદવાણી ત્યાં આવે અને શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરી લે ત્યાં સુધી ડૉ. રાયને લખવાની વાત પડતી મૂકવામાં આવે એ કદાચ ઠીક ગણાશે.

તમારો સહૃદયી

લાલા શંકરલાલ
દિલ્હી

[બિડાણ]

૧. એક માણસ પગની મદદથી કે તે વિના જેટલી ત્રાકો ચલાવી શકે તેટલી ત્રાકો રેંટિયાને લગાડી શકાશે.

૨. એમાંથી, હાથે પીંજીને તૈયાર કરેલી પૂણીઓ વડે કાંતેલું ઓછામાં ઓછા ૧૦ આંકનું, એકસરખું અને વળદાર સૂતર, કલાકે ઓછામાં ઓછા ૩૦૦૦ વાર નીકળવું જોઈએ.

૩. એનું ખર્ચ ૪ પાઉંડ એટલે ૬૦ રૂપિયાથી વધવું જોઈએ નહીં.

૪. એ રેંટિયો સહેલાઈથી સાથે લઈ જઈ શકાય એવો હોવો જોઈએ.

૫. તૂટેલા ભાગો સહેલાઈથી સમારી શકાય એવા હોવા જોઈએ. સમારી ન શકાય તો સહેલાઈથી મેળવી શકાય એવા તો હોવા જ જોઈએ.

૬. કાળજીથી કામ કરનારને હાથે, મરામત માગ્યા વગર, રોજના આઠ કલાકને હિસાબે પૂરા એક વર્ષ સુધી તે સારી રીતે ચાલવો જોઈએ.

૭. આ રેંટિયો ચલાવનાર એના હાથપગ વડે એવાં કામો કરતો હોવો જોઈએ જે સામાન્ય પુરુષ કે સ્ત્રી એક અઠવાડિયાની અંદર શીખી શકે.

૮. એક સીવવાનો સંચો ચલાવવા માટે જેટલી શક્તિની જરૂર પડે તેના કરતાં આ સંચો ચલાવવા માટે વધારે શક્તિની જરૂર ન પડવી જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૫૬

૧. અસૂદમલ ટેકચંદ ગિદવાણી.

૨. મૂળ પત્ર સાથેનું બિડાણ જ હોવું જોઈએ.

૫૪૪. મીરાંબહેનને પત્ર

મે ૧૮, ૧૯૨૬

ચિ. મીરાં,

તારો પત્ર મળ્યો હતો. “મैं यह इस^१ वक्तका ऐसा उपयोग करेंगे” નહીં, પણ “मैं इस वक्तका ऐसा उपयोग करूंगी” એવું લખવું જોઈએ. છેવટનું ક્રિયાપદ નારી જાતિનું હોવું જોઈએ.

આ પત્ર હું રાત્રે સૂતી વખતે લખી રહ્યો છું. એટલે ટૂંકમાં જ પતાવવું પડશે. નરગિસ અહીં આવી હતી. તે હવે પહેલાંના કરતાં સારી લાગે છે. આ સ્થળમાં ગરમી બેશક ઓછી છે, પણ એને ઠંડું તો ન જ કહેવાય.

સસ્નેહ,

બાપુ

[તા. ક.]

સાથેનો કાગળ મણિબહેનને આપજે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૧૮૬; મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૫૪૫. પંજાબના આંકડા

આ અઠવાડિયે પંજાબમાં ખાદીની ઉત્પત્તિ અને તેના વેચાણના નીચેના તુલનાત્મક આંકડા^૨ મળ્યા છે.

આ આંકડાઓમાં અભય આશ્રમના આંકડાઓ જેવી પ્રગતિ જોવામાં આવતી નથી, છતાં ૧૯૨૩-૨૪ અને ૧૯૨૪-૨૫ના તે તે મહિનાના આંકડાના પ્રમાણમાં આ વખતના આંકડાઓમાં બમણી પ્રગતિ જોઈ શકાશે. પંજાબમાં આ કાંઈ ખાદીની નિષ્ફળતાનું ચિહ્ન નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૦-૫-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૩-૫-૧૯૨૬

૧. ગાંધીજીએ ‘यह’નું ‘इस’ કરેલું.

૨. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી. તે ૧૯૨૨-૨૩થી ૧૯૨૫-૨૬ના વર્ષ માટેના હતા.

૫૪૬. યુદ્ધ કે શાંતિ

વિશ્વયુદ્ધ વિશેની મિ. પેલની અત્યંત અસરકારક પુસ્તિકામાંથી મુખ્ય ભાગો મેં ઉતાર્યા હતા તે કંઈ હેતુ વિના નહોતું.^૧ આશા છે કે વાચકે પ્રકરણો જે ધ્યાન અને કાળજીથી વાંચવાં જોઈએ તે ધ્યાન અને કાળજીથી વાંચ્યાં હશે. મિ. પેલે નિર્વિવાદ રીતે સાબિત કર્યું છે કે બંને પક્ષોનો દોષ સરખો હતો અને બંને પક્ષોએ જંગલી અને અમાનુષી કૃત્યો કર્યાં હતાં. આ યુદ્ધે જેટલાં મનુષ્યોના જાન લીધા એટલાંના જાન ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા કોઈ પણ યુદ્ધે લીધા નથી, એ જાણવા માટે મિ. પેલની મદદની આપણને જરૂર નહોતી. નૈતિક હાનિ તો એથીયે વધારે થઈ છે. શરીરનો નાશ કરનારાં બળોને જેટલાં વિકસાવવામાં આવ્યાં હતાં તેટલાં જ આત્માને હણનારાં (જૂઠ અને કપટનાં) ઝેરી બળોને ફટવવામાં આવ્યાં હતાં. એનાં નૈતિક પરિણામો સ્થૂલ પરિણામો જેટલાં જ ભયંકર આવ્યાં છે. યુદ્ધે જાતીય સંબંધની નૈતિકતાનું જે ખંડન કર્યું છે તેની માનવજાતિ પર થયેલી અસરનું માપ ભાવિ ઇતિહાસકારો જ કાઢશે. સદાચારના સિદ્ધાસન પર દુરાચાર ચડી બેઠો છે. હાલ પૂરતી તો, માણસની અંદર રહેલા પશુએ સરસાઈ મેળવી છે.

યુદ્ધ દરમ્યાનની વાસ્તવિક અને તાત્કાલિક અસરો કરતાં યુદ્ધ પછીની અસરો કદાચ વધારે ભયાનક છે. યુરોપના એક પણ રાજ્યમાં સરકારની સ્થિરતા નથી. કોઈ પણ વર્ગને તેની પોતાની સ્થિતિથી સંતોષ નથી. દરેક વર્ગ બાકી વર્ગોને ભોગે પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માગે છે. દરેક રાજ્યમાં રાજ્યો વચ્ચેના યુદ્ધે આંતરવિગ્રહનું રૂપ ધારણ કર્યું છે.

આ સ્થિતિમાં હિંદુસ્તાને પોતાનો માર્ગ પસંદ કરવાનો છે. એને જોઈએ તો પોતે યુદ્ધનો માર્ગ અજમાવી શકે છે અને હાલ છે તે કરતાં નીચે ઊતરી શકે છે. હિંદુમુસ્લિમ ઝઘડામાં તે યુદ્ધ કરવાની કળાનો પહેલો પાઠ શીખતું જણાય છે. જે કદાચ હિંદુસ્તાન યુદ્ધ વડે આઝાદી હાંસલ કરી શકશે તો એની સ્થિતિ ફ્રાન્સ કે ઈંગ્લંડ કરતાં ખૂબ જ બૂરી થશે. ભૂતકાળનાં ઉદાહરણો હવે જૂનાંપુરાણાં થઈ ગયાં છે. વર્તમાન કાળમાં જાપાને બીજા દેશો કરતાં વધારે પ્રગતિ કરી છે. તે પણ આપણને કશું માર્ગદર્શન આપી શકે તેમ નથી, કારણ કે રશિયા અને જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધ પછી યુદ્ધના “વિજ્ઞાને” ઘણી વધારે “પ્રગતિ” કરી છે. એનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે તો યુરોપની હાલની દશાનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે જ સમજાય તેમ છે. આ ઉપરથી આપણે બેધડક રીતે એટલું કહી શકીએ તેમ છીએ કે જે હિંદુસ્તાન યુદ્ધને માર્ગે બ્રિટિશ ધૂંસરી ફગાવી દેશે, તો તેને મિ. પેલે આબેહૂબ રીતે વર્ણવેલી સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડશે.

પરંતુ શાંતિનો માર્ગ એને માટે ખુલ્લો છે. જે એ ધીરજ રાખશે તો એને આઝાદી મળ્યા વગર રહેવાની નથી. આપણા અધીરા સ્વભાવને શાંતિનો માર્ગ અતિ લાંબો લાગે, તેમ છતાં એ ટૂંકામાં ટૂંકો સાબિત થવાનો છે. શાંતિનો માર્ગ લેવાથી આંતરિક વિકાસ અને સધરતાને આંચ આવતી નથી. આપણે એ માર્ગ નથી સ્વીકારતા તેનું કારણ એ છે કે આપણને એમ લાગે છે કે જે એ માર્ગ લઈશું તો આપણે ખભે ચડી બેઠેલા રાજ્યકર્તાના હુકમને આપણે તાબે થવું પડશે. પણ જે ક્ષણે આપણને ભાન થશે કે બ્રિટિશ હકૂમત આપણા પર ચડી બેઠી છે એ તો એક બહાનું છે, અને હકીકતમાં તો આપણે આપણા જાનમાલની હાનિ સહન કરવા

૧. જુઓ પુસ્તક ૨૬, પા. ૨૦૭-૮.

તૈયાર નહીં હોવાથી જ આપણે એ જબરજસ્તીને સહકાર આપી રહ્યા છીએ, તે ક્ષણે આપણે એટલું જ કરવાનું રહેશે કે ચુપચાપ એ હકૂમત ચલાવી લેવાની આપણી નિષ્ક્રિય મનોવૃત્તિને આપણે બદલી નાખવી પડશે. મનોવૃત્તિના આ પલટાને લીધે આપણે જે સહન કરવાનું આવશે તે યુદ્ધનો રસ્તો અજમાવવા જતાં થનાર ભૌતિક અને નૈતિક હાનિની સરખામણીમાં નહીં જેવું હશે. અને યુદ્ધનાં કષ્ટો બંને પક્ષોને હાનિ પહોંચાડે છે. એથી ઊલટું, શાંતિનો માર્ગ અપનાવતાં જે કષ્ટો સહન કરવાં પડે છે તેનાથી બંનેને લાભ થયા વગર રહેતો નથી. એ કષ્ટો તો પ્રસૂતિની પીડા જેવાં આનંદદાયક હોવાનાં.

૧૯૨૦-૨૧ની ઘટનાઓમાંથી ઉતાવળે બોધપાઠ તારવીને આપણે ભ્રમમાં ન પડવું જોઈએ. એ તેજસ્વી સમયમાં આપણે જે કરી શક્યા તે મહાન હતું. પણ જે આપણે પ્રામાણિક હોત અને લીધેલા માર્ગમાં આપણને જે શ્રદ્ધા હોત તો જે થઈ શક્યું હોત તેની સરખામણીમાં આપણી એ સિદ્ધિ કશા વિસાતમાં નહોતી. મોટેથી આપણે અહિંસાનાં વખાણ કરતા હતા, પણ આપણામાંના ઘણાનાં હૃદયમાં હિંસા છુપાયેલી હતી. આપણે અહિંસાધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તેમ છતાં આપણા એ ધર્મસિદ્ધાંતને આપણે બેવફા નીવડયા. આપણી જાતને દોષ દેવાને બદલે અને સુધારવાને બદલે આપણે એ ધર્મસિદ્ધાંતને દોષ દીધો અને પરિણામે એમાં શ્રદ્ધા ગુમાવી બેઠા. ચૌરીચૌરાનો બનાવ તો આપણામાં ઝેર ફેલાવી રહેલા વ્યાધિનું એક લક્ષણ માત્ર હતું. દાવો તો આપણો શાંતિ અને અહિંસાના માર્ગનો હતો. એ દાવો આપણે પૂરેપૂરો સાબિત કરી શક્યા નહીં. આને લીધે દુશ્મનો આપણને મહેણાં મારે એ તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. કેમ કે જ્યાં હિંસાનું નામનિશાન નહોતું ત્યાં પણ એમને હિંસા દેખાતી હતી. પણ આપણા 'અંતરાત્માના સૂક્ષ્મ અવાજ'ને આપણે અવગણી શકીએ તેમ નહોતું. આપણી અંદર છુપાયેલી હિંસાની એને ખબર હતી.

શાંતિનો માર્ગ એ સત્યનો માર્ગ છે. શાંતિના પાલન કરતાં પણ સત્યનિષ્ઠાનું મહત્ત્વ વધારે છે. ખરું કહીએ તો જૂઠાંમાંથી જ હિંસા જન્મે છે; સાચું બોલનારની મનોવૃત્તિ આજો સમય હિંસક રહી શકતી નથી. સત્યની શોધ કરતાં કરતાં એને સમજાશે કે તેને હિંસા આચરવાની જરૂર નથી અને વધારામાં એને એ સમજાશે કે જ્યાં સુધી એનામાં હિંસાનો સહેજ પણ અંશ હશે ત્યાં સુધી પોતે જે સત્યને શોધી રહ્યો છે તેનાં દર્શન તેને થશે નહીં.

એક બાજુ સત્ય અને અહિંસા અને બીજી બાજુ અસત્ય અને હિંસા, એ બેની વચમાંનો કોઈ માર્ગ નથી. મન-વચન અને કર્મથી પૂરેપૂરા અહિંસક બનવા જેટલું મનોબળ આપણામાં કદી પણ ન આવે એવું બને. તેમ છતાં અહિંસાને આપણા લક્ષ્ય તરીકે સ્વીકારીને એના તરફ આપણે સ્થિર પગલે પ્રગતિ કરતા રહેવું જોઈએ. સ્વતંત્રતા એક વ્યક્તિને માટે હોય, એક દેશને માટે હોય, કે આખી દુનિયાને માટે હોય, એની પ્રાપ્તિ દરેક જણ જેટલા પ્રમાણમાં અહિંસક બનશે તેટલા જ પ્રમાણમાં અવશ્ય થવાની. એટલે સાચી સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે જે લોકો અહિંસાને જ એકમાત્ર સાધન માનતા હોય તેઓ અત્યારના અગાધ અંધકારમાં પણ અહિંસાના દીપને જલતો રાખે. થોડા લોકો સત્ય આચરશે તે કામ લાગશે, પણ લાખો લોકોનું અસત્યાચરણ પવનમાં છોતરાં ઊડી જાય તે જ રીતે ઊડી જશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૦-૫-૧૯૨૬

૫૪૭. એક સારું દૃષ્ટાંત

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના મંત્રીને સમાચાર મળ્યા છે કે અલ્લાહાબાદ મ્યુનિસિપલ બોર્ડે હાથે કાંતેલા સૂતર અને ખાદી ઉપરનો નાકાવેરો રદ કરતો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. આવો દેશાભિ-માનભર્યો ઠરાવ કરવા બદલ એ બોર્ડને હું ધન્યવાદ આપું છું અને આશા રાખું છું કે બીજી મ્યુનિસિપાલિટીઓ એનું અનુકરણ કરશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૦-૫-૧૯૨૬

૫૪૮. નોંધ

ઑસ્ટ્રેલિયામાં હિંદીઓ

ઑસ્ટ્રેલિયામાં વસનાર એક હિંદી લખે છે :^૧

પત્રલેખકે પોતે ત્યાંના ખાણ ખાતાના રજિસ્ટ્રારને અરજી કરેલી તેના જવાબમાં મળેલો મૂળ કાગળ મને મોકલ્યો છે તે નીચે આપું છું :

તમારા ગયા માસની ૩૧મી તારીખના કાગળના જવાબમાં જણાવવાનું કે “માઈનર્સ રાઈટ્સ” અમે હિંદી લોકોને આપી શકતા નથી.

આ કાગળ આપણી આંખ ઉઘાડનારો છે. આજ સુધીની માન્યતા એવી હતી કે ઑસ્ટ્રેલિયામાં તો ત્યાં જઈ વસેલા એશિયાવાસીઓ સામે કશો વર્ણદ્રોષ નથી. પણ ત્યાંના ખાણખાતાવાળાઓના મૂળ કાગળ બીડીને મોકલેલા આ ખબરપત્રીના કાગળથી હવે એ બાબતમાં કશી શંકા રહેતી નથી.

દૃષ્ટિભેદ

ચાહે તેટલી ઈચ્છા છતાં આ દેશના યુરોપિયનો અને હિંદીઓ વચ્ચે એક કોમ તરીકે ખરા દિલનો મેળ બેસતો નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે બંનેના દૃષ્ટિકોણ વચ્ચે ચોખ્ખો ભેદ છે. આપણે કહીએ છીએ કે કેળવાયેલા વર્ગો જ આ દેશની આમપ્રજ્ઞના સાચા પ્રતિનિધિ હોઈ શકે અને ભાષાઓ અને ધર્મોના ભેદો છતાં અમે એક જ પ્રજા છીએ. આ બધા દાવાઓ પુરવાર કરવામાં અહીં નહીં ઊતરીએ. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે કેળવાયેલા હિંદીઓ પ્રામાણિકપણે ઉપર કહ્યા તેવા મત ધરાવે છે.

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં લખ્યું છે કે રંગીન ચામડીવાળો માણસ ધણો સારો એન્જિનિયર હોય તોપણ ઑસ્ટ્રેલિયામાં એને નોકરી મળતી નથી. અને એને ભે જમીન રાખતી જ હોય તો કોઈ ગોરા ટ્રસ્ટીના નામ પર જ રાખી શકે છે.

પણ અહીંનો યુરોપિયન વર્ગ આ જ બાબતમાં કેવો મત ધરાવે છે તે કલકત્તાની યુરોપિયન ઓસોસિયેશને આ દેશમાં વસતા પ્રત્યેક યુરોપિયનને ઉદ્દેશીને બહાર પાડેલા એક જાહેરપત્રમાં સંક્ષેપમાં પણ નિઃસંકોચપણે રજૂ કરવામાં આવેલ છે. તેમાં લખ્યું છે :^૧

આ જાહેરપત્ર સ્પષ્ટપણે બતાવે છે એટલા ઉત્તર-દક્ષિણ દૃષ્ટિભેદ જ્યાં બેના વિચારો અને આકાંક્ષાઓ વચ્ચે હોય તેમનું ખુલ્લી અને નિખાલસ સોબતીપણે મળવું અને મળીને કાર્ય કરવું કઈ રીતે સંભવી જ શકે? મારીતાણીને કરેલી સોબત કે સહકાર તો બેઉને પાડે જ; કારણ તેમાં બેઉ પક્ષ મનમાં ચોરી રાખીને અને એકબીજા પ્રત્યે અણવિશ્વાસ રાખીને જ મળવાના. આ સ્થિતિ કસુણ છે છતાં એ જ સાચી છે. એ સત્ય ઓળખવું એ જ એ સ્થિતિ મટાડવાની દિશાએ પહેલું કદમ છે. એકતા ઈષ્ટ છે, એ મોડીવહેલી પણ આવ્યે જ છૂટકો છે. પણ એ ત્યારે જ આવી શકશે જ્યારે આપણે સૌ એક જ વસ્તુનો વિચાર કરતા થઈશું. અને એ સ્થિતિ પણ ત્યારે જ આવે જ્યારે આપણે હિંદીમાત્ર એક પ્રજા છીએ એ વિશેની આપણી દાઝ એવી એક પ્રજા તરીકે વર્તીને અને આમવર્ગને માટે દુઃખ ભોગવીને આપણે સાબિત કરીએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૦-૫-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન ૨૩-૫-૧૯૨૬

૫૪૯. ખાદીના આલેખો

તામિલનાડુમાં ૧૯૨૪-૨૫ અને ૧૯૨૫-૨૬નાં વર્ષોમાં ઓક્ટોબરથી માર્ચ સુધીના મહિનાઓ દરમિયાન થયેલી ખાદીની પ્રગતિની સરખામણી દર્શાવતા આલેખો (ગ્રાફ) નીચે આપ્યા છે.^૨ વાચકને એમાં જરૂર રસ પડશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૦-૫-૧૯૨૬

૧. આ જાહેરપત્રનું લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં લખ્યું છે કે યુરોપિયનો મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાનો વિરોધ એટલા માટે કરે છે કે હિંદીઓ એક પ્રજા નથી અને એમનો બુદ્ધિજીવી વર્ગ આમ-જનતાનો પ્રતિનિધિ નથી. આમજનતાએ કદી લોકપ્રતિનિધિત્વવાળી સરકાર માગી નથી.

૨. આલેખો અહીં આપ્યા નથી.

૫૫૦. જયસુખલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, મે ૨૨, ૧૯૨૬

ચિ. જયસુખલાલ,

હું ગવર્નરને મળવા મહાબળેશ્વર ગયો હતો. ત્યાંથી આજે પાછો આવ્યો છું. તમારો કાગળ મને મહાબળેશ્વરમાં જ મળ્યો હતો. ગવર્નરની સાથે રૅટિયાની જ વાત થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. દેવદાસની તબિયત સરસ છે. બેચાર દહાડામાં ઈસ્પિતાલમાંથી નીકળી જશે. કુસુમ અને ધીરુ હજુ જ્યાની પાસે જ છે. તેમને પણ મળ્યો હતો. તે રપમી તારીખે મુંબઈ છોડશે. મથુરા-દાસને દેવલાલીમાં પણ જોઈ આવ્યો હતો. એની તબિયત સાધારણ ગણાય. પ્રભુદાસ અને વિજયાને પણ ત્યાં મળ્યો. પ્રભુદાસની તબિયત ત્યાં ઠીક રહેલી જણાય છે. કોઈક વૈદની દવા ખાય છે.

તમારી પાસે ઝીણું સૂતર છે તે પાકું પણ છે કે? જો તે પાકું હોય તો વાંઝા લોકો પાસે જ વણાવી શકાય? એ લોકો બગસરામાં તો બહુ ઝીણું વણે છે. તેઓ પહેલાં આપણી મિલના સૂતરને હાથ ન લગાડતા. તેમની પાસે બંદોબસ્ત કરી એવું સૂતર ૧૫ની સાલમાં વણાવ્યું હતું એ તમે જાણો છો? અમરેલીમાં મારવાડી માસ્તરના બાપ છે. તે પણ કદાચ ઝીણું સૂતર વણે. તેથી પહેલી વસ્તુ તો સૂતર પાકું છે કે નહીં તે જાણવાની છે. અહીં તો આ બાબતનો વિચાર કરી જોઈશ. ખાદીના ટુકડા બાબત ગારિયાધારમાં શું થયું તે જાણતો નથી. પણ ગમે તે થયું હોય પણ જો તમે ખાદીના કકડા એકઠા કરી શકો તો સારું એમ માનું છું. ખાદીના કકડા આપતાં જ લોકો આનાકાની કરતા હોય તેને કેમ ન સમજાવી શકાય કે તે કકડામાં તાણો ને વાણો હાથનાં જ છે કે નહીં એ એક જ હાથે ચોક્કસ થવાની આવશ્યકતા છે, તેથી મોકલવા જોઈએ. પણ એમ ન જ થઈ શકતું હોય તો જેની મદદ લઈને તમારે ચોકસાઈ કરાવવી હોય તેની મદદ લઈ લેજો, ને ચોકસાઈ કરાવીને પૈસા ચૂકવી દેજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્ચકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૫૫

૫૫૧. ચંદુલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, વૈશાખ સુદ ૧૦, ૧ મે ૨૨, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ ચંદુલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. જ્ઞાતિ લોકોના વિચારની સામે થઈને પણ તમે ચિ. કમળાનાં લગ્ન જ્ઞાતિએ રચેલ વાડાની બહાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેને સારુ હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. લગ્ન નિર્વિધને પાર ઉતરો, વરવધૂ દીર્ઘાયુ થાઓ અને એવું આદર્શ જીવન ગાળતાં રહો કે બીજાઓ તેનું અનુકરણ કરે એમ ઇચ્છું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૫૭

૫૫૨. મારી નોંધ

“વેનિટેબલ ધી”

આજકાલ નામનો દુરુપયોગ વધ્યો છે. હાથે કાંતેલ સૂતરના હાથે વણાયેલા જ કાપડને ખાદીનું નામ આપી શકાય, પણ મિલો પોતાના જાડા કાપડને ખાદીનું નામ આપે છે. વળી કોઈ અડધી ખાદી નામ યોજી મિલના સૂતરમાંથી હાથે વણેલ કપડાને ખાદીને નામે ઓળખાવો લોકોને ફસાવે છે. તેમ જ ધીનું હાલ ચાલી રહ્યું છે. ધી તો દૂધમાંથી જ બનેલો પદાર્થ છે. છતાં હવે “વેનિટેબલ ધી” નીકળ્યું છે. કોપરાના તેલને વેનિટેબલ ધી કહેવાથી તે ધી નથી બની શકતું, તેમાં ધીના ગુણ નથી આવી શકતા. હાલ પરદેશથી આવું કૃત્રિમ ધી પુષ્કળ આવે છે. તે સરસ રીતે પેક કરેલું હોય છે, દેખાવમાં ધીના જેવું જ લાગે છે તેથી ભોળા માણસો તે ખરીદે છે. વળી ધીને નામે ચરબી વેચાય છે અથવા ધીમાં ચરબીનો ભેજ થાય છે તેથી ધીથી ડરીને પણ કેટલાક આ “વેનિટેબલ ધી” વાપરે છે.

ધીના જેટલા જ ગુણ ધરાવતો વનસ્પતિનો પદાર્થ મળે તો હું વાપરું ને તેનો પ્રચાર પણ કરું. ધીના ઉપયોગમાં મને દોષ લાગે છે. પણ ધીના ગુણને હું અવગણી નથી શકતો. ધીની ગરજ સારી શકે એવો પદાર્થ હજી વનસ્પતિમાંથી ખોંચી શકાયો નથી. તેથી જે વસ્તુ વેનિટેબલ ધીને નામે વેચાય છે તે બેવડી રીતે ત્યાજ્ય છે. એક તો એ વસ્તુ ધી નથી તેથી અને બીજું તે વસ્તુમાં ધીના ગુણ નથી. ત્રીજું નુકસાન એ છે કે ઘણા પરદેશી પદાર્થો આપણે આજ વાપરી રહ્યા છીએ તેમાં વળી આ એક વધારે પરદેશી પદાર્થ આપણે અજ્ઞાનપણે વાપરતા થઈ ગયા છીએ ને નુકસાન વહોરી લઈએ છીએ. તેથી વેનિટેબલ ધી વાપરનાર દરેકે ચેતીને એ ધીનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે.

૧. મૂળમાં ૧૧ છે, પણ તે દિવસે સ્વિવાર હતો.

ઊંચ કે નીચ ?

એક ખબરપત્રી લખે છે :

માણસ અક્કલમાં દુનિયામાં સહુ પ્રાણીઓમાં ઊંચ ગણાયો છે છતાં પોતાના સ્વાર્થને સારુ બીજાં પ્રાણીઓને પીડે છે. તો તેને બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં ઊંચ ગણી શકાય ?

આ પ્રશ્ન અઘરો છે. પણ અહિંસાની દૃષ્ટિએ તો એક જ જવાબ હોઈ શકે. તે એ કે જે પોતાના સ્વાર્થને સારુ અલ્પ પ્રાણીને પીડે તે પણ નીચ બને છે. મનુષ્ય નમ્રતા ને ઉચ્ચતાનું મિશ્રણ છે. તેની ઉચ્ચતા તેની નમ્રતાની શક્તિમાં રહેલી છે. જે નમ્ર બનવાની તેનામાં શક્તિ ન હોય તો તે ઉચ્ચ થયો ગણાય નહીં. પુરુષાર્થને અવકાશ જ ન રહે. તેથી જ કહ્યું છે કે જે કોઈ પણ પ્રાણીને પોતાને સારુ દુઃખ નથી દેતો અને જે પોતે જીવમાત્રને સારુ દુઃખ ભોગવવા તૈયાર થાય છે તે જ આત્મદર્શન કરવા લાયક બની શકે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૩-૫-૧૯૨૬

૫૫૩. ગોરક્ષા મંડળો

ભાઈ જીવરાજ નેણશી લખે છે.^૧

આ સૂચના નવી નથી. અખિલ ભારત ગોરક્ષા મંડળ આ ઉદ્દેશથી જ સ્થપાયું છે. પણ જેમ જેમ હું અનુભવ લેતો જાઉં છું તેમ તેમ બધી સંસ્થાઓને એકત્રિત કરવાની અને એક નિયમ નીચે લાવવાની મુશ્કેલીઓ અનુભવતો જાઉં છું. જેટલાં મંડળોનાં નામદામ હાથ આવ્યાં તેમની પાસેથી હકીકતો મંગાવી છે તે પણ જૂજ સંસ્થાઓ પાસેથી મળી છે. તેઓ હકીકત મોકલવા નથી ઈચ્છતા એવું નથી, પણ આજસ, બેદરકારી અથવા શરમને લીધે નથી મોકલતા. શરમ અવ્યવસ્થાની છે. કેમ કે મેં એવી સંસ્થાઓ જોઈ છે કે જ્યાં વ્યવસ્થા કે હિસાબ પૂરાં નથી. કેટલીક જગ્યાએ વ્યવસ્થાપક એવા અભણ હોય છે કે તેઓમાં બધી હકીકત પૂરી પાડવાની શક્તિ જ નથી. હિંદુસ્તાનમાં ૧૫૦૦ ગોશાળાઓ છે એમ કહેવાય છે. એટલી શાળાઓ સુવ્યવસ્થિત થઈ ડેરીઓ અને તો દેશમાં ગોરક્ષાનો પ્રશ્ન ઘણો સરળ થઈ જાય એમાં શંકા નથી. પણ આ કાર્ય કઈ રીતે થાય ? બિલાડીને ગળે ઘાંટ કોણ બાંધે ? હું તો એટલું જ કહું છું કે બધી સંસ્થાઓમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની જરૂર છે. આદર્શ દુग्ધાલય અને ચર્માલય ન નીકળે ત્યાં લગી નિયમ મોકલવા એ પણ મુશ્કેલ છે. આ કાર્ય અખિલ ભારત ગોરક્ષા મંડળે છોડવું નથી. દુग्ધાલયની યોજના સર હેરોલ્ડ મેનની મારફતે બનાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. અને ચર્માલયને સારુ પણ યોજનાની તજવીજ ચાલે છે. ગોરક્ષાની દૃષ્ટિએ આવા અખતરા કરવા એ નવી વસ્તુ હોવાથી ઝટ યોજના તૈયાર નથી થઈ શકતી. ભાઈ વાલજી દેસાઈ^૨ અને મિ. ગેલેટ્ટીના

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે નળનાં અને ખોડાં ઢોરોને સાચવવા જે જુદી જુદી સંસ્થાઓ દેશમાં ચાલી રહી છે તે બંધીને ભેળવી દઈને એક અખિલ હિંદ સંસ્થા બનાવવી, અને એક એવી યોજના ઘડવી જેમાંથી સશક્ત ઢોરોનું પોષણ થાય, લોકોને ચોખ્ખું દૂધ મળે અને જે આવક થાય તેના વડે નળનાં અને ખોડાં ઢોરોની સંભાળ રખાય.

૨. આ લેખો ધંગ રિન્ડિયાના ૧૪-૧-૧૯૨૨થી ૮-૭-૧૯૨૬ સુધીના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

લેખ બતાવે છે કે હિંદુસ્તાન ઢેરોની માવજતમાં સૌથી ઊતરતો દેશ છે. ત્યાં આપણને દુઘ્ધાલય અને ચર્મલયના શાસ્ત્રીઓ તુરત ક્યાંથી મળે ?

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૩-૫-૧૯૨૬

૫૫૪. કે. ટી. પોલને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. એનો જવાબ મેં તારથી નથી આપ્યો તેનું કારણ એ છે કે તમારા પત્રનો ટૂંકા તારથી નિકાલ થાય એમ નથી. તમારા પત્ર ઉપરથી હું જોઉં છું કે સૂચવવામાં આવેલી આ મારી મુસાફરી તમને ભારે પરેશાની આપી રહી છે અને ચિંતા કરાવી રહી છે. પણ આને કારણે તમે કૃપા કરીને ચિંતા કરશો નહીં. કોઈ રીતે એવું ન માનશો કે આમંત્રણ તમારી મારફતે આવ્યું હોવાથી મારું જવાનું પાકું કરવાની તમારી ફરજ છે. તમારે અને મારે આ બાબત પ્રત્યે તદ્દન અનાસક્ત ભાવે જોવું જોઈએ અને એમાં ઈશ્વરનો હાથ તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે દેખાતો હોય તો જ આ કામ ઉપાડવું જોઈએ. એટલે જ નકામી ઉતાવળ કરાવવાનો આમાં કોઈ પ્રશ્ન હોય તો તમે એમાંથી ખસી જઈ શકો છો અને આમંત્રણ આપ્યું જ ન હોય એ રીતે વર્તી શકો છો.

તમે ખર્ચની વાત લખી છે. પૈસા ક્યાંથી લાવવા એ તો સેન્ટ્રલ કાઉન્સિલે વિચારવાનું હોય, તમારે કે મારે નહીં; સિવાય કે પૈસા ઊભા કરવાની જવાબદારી તમારી હોય. જો આવશ્યક લાગ્યું હોત, તો કોઈ મિત્ર પાસેથી એટલા પૈસા મેં ખુશીથી માગી લીધા હોત. પણ એમ કરવું સિદ્ધાન્તથી હું ખોટું માનું છું, કેમ કે ખર્ચ તો જે લોકો આમંત્રણ પાઠવે એમણે જ ઉઠાવવું જોઈએ.

બીજું, હું પોતે તો જેટલા સુખચેતથી પહેલા વર્ગમાં જઈ શકું એટલા જ સુખચેતથી ત્રીજા વર્ગમાં પણ જઈ શકું. જો સાફસૂફી બરાબર રહે, જોઈતું એકાંત સચવાય અને હવાના તોફાનથી બચવાનો પ્રબંધ થતો હોય, તો હું સલૂન કરતાં ડેકની મુસાફરી વધારે પસંદ કરું. દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછા ફરતી વખતે મેં કેપટાઉનથી લંડન સુધીની ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લીધી હતી, તેમ છતાં મને કશી અગવડ નહીં નહોતી. તે વખતે ડેકની ટિકિટ મળી નહોતી. પણ આ વખતે તો હું ધારું છું કે દેખાવ ખાતર સલૂન સિવાય બીજા કશાનો વિચાર થવાનો નથી. તેમ છતાં જો સેન્ટ્રલ કમિટી મને ત્રીજા વર્ગના મુસાફર તરીકે લઈ જવાનું ઠરાવે તો હું તેને કોઈ પણ પ્રકારે અપમાન માનીશ નહીં. પરંતુ જે કંઈ કરવાનું છે તે મારી કશી દબલ કે સલાહસૂચના વિના સેન્ટ્રલ કમિટીએ કે આમંત્રણ મોકલનારાઓએ જ કરવું જોઈએ.

૧. આ પછીના તાર પ્રમાણે આ પત્રની તારીખ ૨૨મી હોવી જોઈએ. કાળક્રમ પ્રમાણે આ પત્રનું સ્થાન તાર પહેલાં અહીં જ હોવું જોઈએ.

બકરીના દૂધની બાબતમાં, બકરીઓ દોહવાની કે તેમને સાચવવાની જવાબદારી તમારે કે મારા કોઈ જોડીદારને માથે રહે એવો વિચાર હું કરતો નથી. એ જવાબદારી સ્ટીમર કંપનીને માથે નાખવી જોઈએ. કંપનીના મેનેજરો એમને ફાવે તે વ્યવસ્થા કરે. સ્ટીમર પર આવી વસ્તુઓની વ્યવસ્થા કરવાનું મુસાફરોને માટે સહેલું હોતું નથી. દાખલા તરીકે, દરિયામાં તોફાન જાગે અથવા બકરીઓ મરી જાય, તો મુસાફર શું કરે? એટલે આવી બાબતો હમેશાં સ્ટીમરના માલિકો પર છોડી દેવાય એ જ સારું છે. એની વ્યવસ્થા કેમ કરવી તે તેઓ જાણતા હોય છે.

મારી સાથે બે જણ આવશે, મહાદેવ દેસાઈ અને દેવદાસ, મારો સૌથી નાનો દીકરો. પહેલાં તો મેં એક જ જણને સાથે લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ મારા શરીરની અત્યારની સ્થિતિ જોતાં તથા હું ઘેર હોઉં કે ફરતો હોઉં તોપણ મારે જે સાર્વજનિક કામો કરવાનાં હોય તે તો કરવાં જ પડે એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં મને લાગે છે કે આ બે મદદનીશોની મને જરૂર પડશે. મદદનીશ તરીકે તમને પણ હું લઈ જઈ શકું અને તેને હું એક માન સમજું, પણ મને લાગે છે કે તમે મહાદેવ દેસાઈની કે દેવદાસની જગા લઈ ન શકો. એમણે કયા વર્ગમાં મુસાફરી કરવી એનું કશું મહત્ત્વ નથી. પરંતુ જો તેઓ મારા કરતાં નીચલા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાના હોય, તો સ્ટીમરના માલિકો સાથે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ કે મારે જ્યારે જ્યારે એમની મદદની જરૂર પડે ત્યારે હું એમને મળી શકું કે બોલાવી શકું. કહેવાની જરૂર ન હોય કે એ બંને જણ નિરામિષાહારી છે.

મારા પહેલા પત્રમાં મેં તમને લખ્યું હતું કે પાસપોર્ટ અને બીજી બધી બાબતોની વ્યવસ્થા આમંત્રણ મોકલનાર પક્ષે કરવાની રહેશે, એ વાત હું ધારું છું કે તમને યાદ હશે.

પત્રની શરૂઆતમાં મેં કહ્યું હતું તેનું જ પુનરુચ્ચારણ કરીને આ પત્ર હવે હું પૂરો કરું છું કે બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મારી ફિનલેન્ડની મુલાકાતનો વિચાર તમે પડતો મૂકો એ તમારે માટે વધારે સારું છે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૪૬

પપ્પ. કે. ટી. પૉલને તાર

મે ૨૩, ૧૯૨૬

તમારો તાર મળ્યો શનિવારે વિસ્તારથી લખ્યું છે. તમારા પત્રમાં જણાવેલી આર્થિક અને બીજી મુશ્કેલીઓ જોતાં હું સૂચવું છું કે આમંત્રણ રદ કરવું.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૪૭

૫૫૬. બ્રાહ્મણોતરોને સંદેશો

સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

જે બ્રાહ્મણોતરો અત્યારની સરકારની મદદ વડે પોતાની રાજકીય પ્રગતિ સાધવાનો વિચાર કરવાને બદલે દેશના ગરીબમાં ગરીબ લોકોનો જ વિચાર વધારે કરશે, એટલે કે જે તેઓ રેંટિયાનો અને ખાદીનો વિચાર કરશે તો તેઓ પોતાની અને આખા દેશની સ્થિતિ તેટલા પ્રમાણમાં સુધારી શકશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૬૯

૫૫૭. અબ્બાસ તૈયબજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

મારા ખ્યારા દોસ્ત,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું જાણતો હતો કે તમે આ આઘાત, જેને દુન્યવી દૃષ્ટિથી તો આઘાત જ કહેવાય, તેને બહાદુરીથી સહી લેશો. હું તો જરૂર એમ માનું છું કે, અત્યારે કબરમાં પોઢેલા અને ઝડપથી માટીમાં રૂપાંતર પામી રહેલા શરીરમાં શમ્સ તૈયબજી માટે ખુદા પાસે ખરું જેતાં કોઈ વધુ કામ નહોતું. જે તમને ખુદામાં શ્રદ્ધા ન હોત અને શરીર છૂટવા પછી આત્મા અમર રહે છે એ વાત તમે માનતા ન હોત, અને જે તમે આ પ્રસંગે આંસુ ન સાર્યા હોત, તો લોકો તમને લાગણી વગરના કહેત. પણ હું જાણું છું કે આત્માની અમરતામાં તમે માનો છો અને આ વિશ્વને વ્યાપી રહેલી દિવ્ય શક્તિમાં તમને શ્રદ્ધા છે એટલે આ પ્રસંગે તમે દુઃખથી ભાંગી પડ્યા નહીં, એને હું તમે ખુદાની મરજીને તાબે થયા છો તેની અને મૃત્યુના ખરા સ્વરૂપને સમજ્યા છો તેની નિશાની સમજું છું.

જમનાલાલજી હજી મુંબઈમાં જ છે. એટલે તમે પોતે એમને મળી શકો છો. હું એમને પત્ર લખી દઈશ. દેવદાસ સર હરકિસનદાસ હોસ્પિટલમાં છે એ તમે જાણો છો?

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત અબ્બાસ તૈયબજી
શ્રી એમ. બી. તૈયબજીને ત્યાં
ફ્રેંચ રોડ, ચોપાટી
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૫૫૫

પપટ. અ. ટે. ગિદવાણીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ગિદવાણી,

તમારું પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું હતું. આબુને સરનામે લખેલો મારો પત્ર તમને શાથી ન મળ્યો તે હું સમજી શકતો નથી. પત્ર લઈ જનાર તો . . .^૧ હતો. પણ હવે એ વાતનું આજું મહત્ત્વ નથી. કાણોદરમાં તમે શું જોયું એ જાણવામાં મને રસ પડશે. હું જાણું છું કે ત્યાં વણાટકામ મોટા પાયા પર ચાલી રહ્યું છે. પણ એમાં બધું જ મશીનથી કાંતેલું દેશી કે વિદેશી સૂતર વપરાય છે.

મહાબળેશ્વરથી હું ગઈ કાલે આવ્યો. રેંટિયા સિવાય બીજા કોઈ વિષય પર મારે ગવર્નર સાથે વાત થઈ નહોતી.

લાલા શંકરલાલનો પત્ર આ સાથે મોકલ્યું છે. વિદ્યાલયમાં સુધારા માટે અને વિસ્તાર માટે પુષ્કળ અવકાશ જણાય છે. કાગળો આવી જાય તે પછી આપણે બંને જણ સાથે મળીને વિચાર કરીશું. ત્યાર પછી જ તમે અહીંથી જઈને જે યોજના ઘડવી હોય તે ઘડજો. આ સંસ્થાની આવક ઘણી મોટી છે એ હું જાણતો હતો. પણ લાલા શંકરલાલે લખ્યું છે એવી મોટી આવક હશે એનો તો મને ખ્યાલ જ નહોતો. આ જૂની સંસ્થાને તમે સંપૂર્ણ રીતે સફળ બનાવશો એવી હું તમારી પાસેથી અપેક્ષા રાખીશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત અ. ટે. ગિદવાણી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૨૬૩

પપ્લ. એડવિન એન. સ્ટેન્ડિંગને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૩, ૧૯૨૬

પરમ પ્રિય મિત્ર,

તમારો બીજો પત્ર મળ્યો. તમારા પહેલા પત્ર વિશે હું કશું લખતો નથી, કારણ કે એનો અભ્યાસ કરવાનો સમય હજી મને મળ્યો નથી. થોડા દિવસમાં હું એ વાંચવાનો સમય કાઢવા માગું છું. મારે માટેના તમારા વિચારો લખી નાખવા તમે જે મહેનત લીધી છે તેના પર અપાવું ઘટે એટલું ધ્યાન હું જરૂર આપીશ એની તમે ખાતરી રાખજો.

તમે મને મોકલેલા પુસ્તક અને સુંદર ફોટોગ્રાફ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. તમે મારી પાસે ફોટા માગ્યા છે, પણ મારી પાસે એક પણ ફોટો નથી, અને મારે તેને માટે શોધવા નીકળવું પડે તેમ છે. તમે કયા ફોટા માગ્યા હતા તે પણ અત્યારે હું ભૂલી ગયો છું. તો તમે ફરીથી લખવાની તસ્દી લેશો?

હા. મોટાંબહેન પોતાના કામમાં હમેશની માફક જ પરોવાયેલાં રહે છે અને એમનું કામ ખીલી રહ્યું છે. તેઓ એ કામ ખરા દિલથી કરે છે, એટલે એ મેળવણીની ગરજ સારી બધું પાર પાડે છે. અત્યારે તેઓ શ્રી અને શ્રીમતી અંબાલાલની સાથે દાર્જિલિંગમાં છે. જવાની એમની મરજી નહોતી પણ એમને માટે એ જરૂરી હતું.

મારું વલણ તો લગભગ એવું છે કે મારે ફિનલેન્ડ જવાનું નહીં થાય. પણ શું નક્કી થાય છે તે આવતા પખવાડિયામાં જાણવા મળશે. જે જવાનું થશે જ તો હું જુલાઈની શરૂઆતમાં નીકળીશ.

તમારો સહૃદયી

એડવિન એન. સ્ટેન્ડિંગ, એસ્કવાયર

સેફ્ટન પ્લેસ

અરુડેલ, સસેક્સ, ઈંગ્લેન્ડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૭૪

૫૬૦. રિચાર્ડ બી. ગ્રેગને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ગોવિંદ,

તમારો અત્યંત રસપ્રદ પત્ર મળ્યો. તે બદલ હું તમારો આભારી છું. શાળા કેવા પ્રકારની છે અને તેનો ઉદ્દેશ શો છે તે હું હવે સમજી શક્યો છું. સુન્દરમ્ કોઈમ્બતુરમાં છે? જો હોય તો એમને મારી વતી શાબાશી આપજો અને તેઓ ત્યાં કેવી રીતે જઈ ચડયા તે પણ તેમની પાસે જાણી લેજો. ત્યાં તેઓ તેમની પત્ની સાથે રહેતા હોવા જોઈએ. જો એમ હોય તો એ બહેન ત્યાં શું કરે છે?

હું જાણું છું કે સ્ટોક્સ એક મોટું ને સુંદર કામ કરી રહ્યા છે અને એને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે. એમની શાળા માટે સરકારની માન્યતાની જરૂર નથી એ વાત હું એમને સમજાવી શકું તો કેવું સારું! સરકારની મદદ વિના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની આજીવિકા પોતાની મેળે મેળવી શકે એવી કોઈ રીત શોધી કાઢવી જોઈએ. આ માર્ગ સહેલો નથી, પરંતુ એ એક જ માર્ગ એવો છે જેના પર એમણે અથવા કહો કે આપણે ચાલવું જોઈએ. પરંતુ મારે ટીકા ન કરવી જોઈએ. એમણે તો બહારના માણસને ભલે પોતે ભૂલ કરતા લાગે તોપણ એમનો પોતાનો અંતરાત્મા કહે તે પ્રમાણે જ કામ કરવું જોઈએ.

જો હું ફિનલેન્ડ જઈશ જ, તો તમે આપેલી બધી ચેતવણી ખ્યાલમાં રાખીશ અને ખાસ્સી એક પેટી ભરીને ગરમ કપડાં સાથે લેતો જઈશ. અને જો ઠંડી બહુ લાગશે તો ખાતરી આપું છું કે કપડાં લોકો મને ઓળખી શકે નહીં એટલાં બધાં લપેટીશ. જો ફિનલેન્ડ જઈશ તો ત્યાં તૈયાર કરાયેલી બધી નોંધોની એક એક નક્કલ તમને મોકલવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરીશ. દરમ્યાન, તમારા મનમાં ઊઠેલા બધા પ્રશ્નો મને લખી મોકલજો.

હું જાણું છું કે અહિંસાનો માર્ગ કાંટાળો છે. ડગલે ને પગલે આ કાંટા પગમાં વાગે છે અને કેટલીક વાર તો માણસને લોહી પણ નીકળે છે.

હું લગભગ એક અઠવાડિયું બહાર રહી આવ્યો, એમાં થોડા કલાક મહાબળેશ્વરમાં ગવર્નર સાથે ગાળ્યા. એમને મેં એવું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે ખેતી અંગેનું શાહી કમિશન કરી શકે એવી એકમાત્ર ભલામણ એ છે કે લોકોમાં રૅટિયાનો પ્રચાર કરવો અને એમને ખાતરી આપવી કે લોકો જેટલું સૂતર કાંતશે તે બધું સરકાર ખરીદી લેશે અને લોકો માટે ખાદી વણાવશે.

નવા જન્મેલા શિશુ સહિત તમને બધાંને પ્યાર. એને તો વળી બચ્ચીઓ પણ ખરી. એ છોકરો છે કે છોકરી?

તમારો સહૃદયી

આર. બી. ગ્રેગ, એસ્કવાયર

શ્રીયુત એસ. ઈ. સ્ટોકસને ત્યાં

કોટગઢ, સિમલા હિલ્સ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૬૧

૫૬૧. પી. એન. રાજમાણિકમ્ ચેટ્ટિયારને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર અને ખાદીનું પાસલ પણ મળ્યું. તે બદલ તમારો આભાર માનું છું. જો તમે આ કામને લાંબા સમય સુધી વળગી રહેશો તો તમે જોશો કે તમારે જે મદદની જરૂર છે તે બધી તમને મળી રહેશે. તમારું સૂતર જેટલું સમાન હોવું જોઈએ તેટલું નથી, તેમ તે એટલું મજબૂત પણ નથી. તમારે આના કરતાં વધારે સારું કાંતવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો.

તમારું વણાટકામ પણ જોઈએ તેવું ઘટ્ટુ નથી, પણ આ બધું મહાવરાથી જ આવે છે. એટલે મહાવરો વધતાં તમારામાં પ્રવીણતા આવશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. એન. રાજમાણિકમ્ ચેટ્ટિયાર

ભારત ખદ્દર પ્રચાર શાળા

તિયાગદુરગન (જિલ્લો એસ. એ.)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૬૨

૫૬૨. જી. કે. દેવધરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ દેવધર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે જ્યારે પણ આવી શકો ત્યારે તમને મળતાં આનંદ થશે, અને આવો જ ત્યારે અલબત્ત તમારે આશ્રમમાં જ રહેવાનું છે એ કહેવાનું ન હોય. હું જાણું છું કે વરસાદ શરૂ થતાં પહેલાં તમે આવો એવો સંભવ નથી. અત્યારે તો અમે બધા ગરમીથી બફાઈ રહ્યા છીએ. અહીં આવીને તમે પણ અમારી સાથે ભઠ્ઠીમાં શેકાઓ એવું હું ઈચ્છતો નથી.

આશા છે કે શ્રીમતી દેવધરને હવે પહેલાં કરતાં સારું હશે. આવતા શિયાળામાં અહીં આશ્રમમાં આવીને થોડા દિવસ એમણે રહેવું જ પડશે.

પાછા જાઓ ત્યારે મનોરમાની હકીકત મને લખજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જી. કે. દેવધર

સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૬૩

૫૬૩. એસ. જી. વઝેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી વઝે,

તમારો પત્ર મળ્યો. ડૉ. નોર્મન લીનો મારા ઉપરનો સુંદર પત્ર મને પહોંચાડવા માટે તમને પસંદ કરવામાં આવ્યા તેથી મને આનંદ થયો છે. એમાં કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષમા માગવાની કશી જરૂર નહોતી. જ્યાં દિલ નિખાલસ અને પ્રામાણિક હોય ત્યાં ખોટું લાગવાનો સવાલ જ નથી. હવેની ટપાલમાં ડૉ. લીને જવાબ આપવા ધારું છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૬૪

૫૬૪. એ. એલ. નાયરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ડૉ. નાયર,

૧૯મી તારીખના તમારા પત્ર બદલ આભાર. સમારંભને માટે ૨૬મી તારીખ સુધી મારાથી મુંબઈમાં રોકાઈ શકાય તેમ નથી. એનાં કારણો મેં તમને સમજાવ્યાં છે. આશા છે કે પ્રસંગ નિર્વિદને ઊજવાઈ જશે અને સ્થાપકોનો મૂળ આશય બર આવશે.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. એ. એલ. નાયર

મેસર્સ એન. પોવેલ ઍન્ડ કંપની

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૬૫

પદ્મ. એમ. આર. હવેલીવાલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો, તમારા આલબમમાં મારો ઓટોગ્રાફ મોકલી આપું છું. પણ હું તમને એ કહેવા માગું છું કે મારા નવજવાન મિત્રો જ્યાં સુધી ખાદી પહેરવાનું અને હિંદુસ્તાનના ગરીબ લોકોને નામે અને એમને ખાતર રોજ ઓછામાં ઓછું અડધો કલાક કાંતવાનું વચન ન આપે ત્યાં સુધી તેમને હું મારો ઓટોગ્રાફ આપતો નથી. મારો આ નિયમ છે. ખાદી પહેરવાની બાબતમાં તમારી મુશ્કેલી હું સમજી શકું છું. કાંતવા વિશે પણ શું તમને એ મુશ્કેલી નડે છે?

મિ. મોરિસ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સેક્રેટરીના ભાઈ થાય છે એ જાણીને મને આનંદ થયો. તમે માંસ ખાતા નથી અને ડૉ. બેસંટને માટે તમને પૂજ્યભાવ છે તે બદલ તમને ધન્યવાદ ઘટે છે. હિંદુસ્તાનને માટે ડૉ. બેસંટે જે કામ કર્યું છે તેવું કામ જન્મે હિંદી હોય એવા બહુ થોડા હિંદીઓએ કર્યું છે.

તમારો સહૃદયી

એમ. આર. હવેલીવાલા

ગોપીપુરા

સુરત

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૬૬

પદ્મ. ઇન્દ્ર વિદ્યાલંકારને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ ઇન્દ્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મને અંગ્રેજીમાં લખવાનું પસંદ કર્યું એટલે હું પણ અંગ્રેજીમાં જવાબ આપું છું. પણ અંગ્રેજીમાં શા માટે? ૧૯૨૧માં સ્વરાજ્ય લાવી આપવાનું મારું વચન શરતી હતું.^૧ શરત એ હતી કે આમજનતા અહિંસક અસહકારનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કરશે. વીરમગામ, મુંબઈ^૨ અને ચૌરીચૌરામાં^૩ આ શરતોનો આમજનતાએ નહીં પણ જીવતાજગતા કોંગ્રેસીઓએ ભંગ કર્યો હતો. જેને વર્તમાન પરિસ્થિતિની રાજકીય બાજુ કહે છે તે વિશે જે હું મૂંગો છું તો તેનું કારણ એ છે કે મારા મૌન દ્વારા હું અહિંસાનો પ્રચાર કરી રહ્યો છું.

૧. ન્યૂઓ પુસ્તક ૧૮, પા. ૨૫૧-૬.

૨. ન્યૂઓ પુસ્તક ૨૧, પા. ૪૧૭-૨૦.

૩. ન્યૂઓ પુસ્તક ૨૨, પા. ૩૧૮-૯.

દેશને આજે હેરાન કરી રહેલા અનેક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નો વિશે હું કશું ઉપયોગી કહી શકું તેમ નથી. અને જે હું જ્યારે ને ત્યારે ચરખાનું રટણ કર્યા કરતો હોઉં તો તેનું પણ કારણ એ છે કે મારે મન ચરખો અહિંસાને મૂર્ત સ્વરૂપે રજૂ કરે છે. કેમ કે અહિંસા એ સાચા અર્થમાં કર્મ છે, જ્યારે હિંસા એ કાં તો કુકર્મ છે અથવા કર્મનો અભાવ છે. જે લોકોને અહિંસક સાધનો વડે સ્વરાજ્ય જોઈતું હોય, તો તેઓ તે પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરીને તથા પૂરા અર્થમાં ચરખો અપનાવીને જ મેળવી શકે છે. ૧૯૨૧ દરમ્યાન મેં આશા રાખી હતી કે ચરખાની ભાવના લોકોમાં એકાએક અને એકીસાથે દેખા દેશે અને તેને પરિણામે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર આપણે સિદ્ધ કરી શકીશું. પણ એ બન્યું નહીં. એટલે હવે આપણે લોકોની વચ્ચે ચરખાનું વાતાવરણ જમાવવાનું છે. ચરખો ઘેરઘેર દાખલ થતાં તમે ધારો છો એટલો લાંબો સમય જશે એમ હું માનતો નથી. પણ કદાચ જય તોપણ અહિંસાનો વિચાર કરતાં એના સિવાય બીજા કોઈ સાધન કે પ્રવૃત્તિનો વિચાર હું કરી શકતો નથી.

હું જેઉં છું કે તમે તમારા પ્રશ્નનો હું જાહેરમાં જવાબ આપું એમ ઈચ્છો છો. તો શું તમારે ખરેખર જાહેર જવાબ જોઈએ છે? તમે ઉઠાવેલા પ્રશ્નની ચર્ચા બીજાઓ સાથે કે યંગ ફન્ડિયામાં કરવા કરતાં મારા મંતવ્યની યથાર્થતા તમને જ સમજાવવાની મને વધારે ઈતેજરી છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ઈન્દ્ર વિદ્યાલંકાર

સરગોધા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૧૯૫૬૭

૫૬૭. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર

આશામ, સાબરમતી,

મે ૨૩, ૧૯૨૬

મારા પત્રના જવાબમાં સંતાનમે લખેલો પત્ર આ સાથે મોકલું છું. હવે એને હું વધારે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહીં. માત્ર એના સંગ્રામમાં એને પૂરેપૂરો યશ મળો એટલું જ ઈચ્છીશ. એનો પત્ર ઘણો સારો છે.

જમનાલાલજી ઉપરનો તમારો પત્ર મેં ગઈ કાલે મુંબઈમાં વાંચ્યો. આશા છે કે તમારું ખુરસીનું દર્દ હવે મટી ગયું હશે. આ એક એવું દર્દ છે જે યોગ્ય કાળજી લેવામાં આવે તો સહેલાઈથી કાબૂમાં લાવી શકાય છે. તમારી મુસાફરી તમે ક્યાંથી શરૂ કરવાનો વિચાર રાખો છો? જે દક્ષિણના ઈલાકાથી શરૂ કરવાના હો અને નીકળતાં પહેલાં અમદાવાદ આવવાનો તમારો વિચાર ન હોય તો જમનાલાલજી કહેતા હતા કે તેઓ તમે કહેશો ત્યાંથી તમારી સાથે થશે. પણ જે તમને એમ લાગતું હોય કે હાલ તુરત દક્ષિણ ઈલાકાને અડવું નહીં, તો બીજા કોઈ પ્રાંત પસંદ થઈ શકશે. પણ તો પછી પસંદગી અહીં કરવી પડશે. તમારો પત્ર અહીં પહોંચતાં મોડું થાય તેમ હોય, તો તમે શું કરવા માગો છો તે તારથી જણાવજો. જે તમારું ખુરસીનું દર્દ

પૂરેપૂરું મટી ગયું ન હોય તો લાંબી મુસાફરીથી કંઈક લાભ થવા સંભવ છે એ કારણે મુસાફરીએ નીકળવાનો વિચાર કોઈ પણ સંજોગોમાં કરશો નહીં. વરસાદની ઋતુમાં મુસાફરી કરવામાં ખુરસીના દર્દીને માટે જોખમ રહેલું છે.

ગવર્નર સાથે મારે શી વાત થઈ એનું વર્ણન કરીને તમને ખુશ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી. એક વાક્યમાં એટલું જાણી લો કે મેં ચરખાથી વાતની શરૂઆત કરી અને ચરખાથી એ પૂરી કરી. અને આમ તો હું એક કુશળ પ્રચારક છું એટલે બીજી મુલાકાત વખતે હું મીઠું-બાઈની ખાદીની સાડીઓ મારી સાથે લઈ ગયો હતો. મારે ગવર્નર અને એમનાં પત્નીને આંધ્રની ખાદીમાં રહેલી શક્યતાઓનો ખ્યાલ આપવો હતો. ચરખા વિશે મારે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે બધું ગવર્નરે બહુ જ ધ્યાન દઈને સાંભળ્યું, પણ એની અસર એમના પર કેટલી થઈ એ જો તમે મને પૂછો તો એનો જવાબ મારી પાસે નથી.

હું મથુરાદાસ, કાકા, દેવદાસ અને બહેરામ ખંભાતાને મળ્યો હતો. દોડાદોડ તો બહુ થઈ પણ આ મોંઘા મૂલના દરદીઓને મળી શકાયું એ લાભ થયો. દેવદાસને બહુ જ સારું છે. એને ઈસ્પિતાલમાં દાખલ કર્યો ત્યારે દેખાતો હતો તેના કરતાં તે વધારે તંદુરસ્ત દેખાય છે. કાકાની તબિયતનો સુધારો આશ્ચર્ય પમાડે એવો છે, પણ એમને હજી વધારે સુધારાની જરૂર છે. મથુરાદાસને પહેલાં કરતાં સારું છે પણ એ પૂરેપૂરા રોગમુક્ત થયા છે એમ ન કહી શકાય. નજીકના ભવિષ્યમાં કોઈ ખતરો હોય એમ લાગતું નથી, પણ એમણે પોતાના શરીરની અસાધારણ કાળજી લેવાની જરૂર છે. બહેરામ ખંભાતાના આંતરડામાં કંઈક ગાંઠ થઈ લાગે છે. તમે એમને ઓળખતા નહીં હો. તેઓ એકનિષ્ઠાવાળા, નિઃસ્વાર્થી અને મૂળા કાર્યકર્તા છે, અને હમેશાં પોતાની જાતને જાણી જોઈને પાછળ રાખે છે. એમની પત્ની પણ એટલી જ ભલી છે, જાણે સીતાનો અવતાર.

આ ખબર સાંભળીને જો તમને વધારે શક્તિ મળી શકતી હોય તો હું તમને જણાવું કે નવ્વાણુ ટકા હું ફિનલેન્ડ જવાનો નથી, કેમ કે પોલે એમાં છબરડો વાળ્યો જણાય છે. જે થયું હોય તે ખરું. એ બિચારો મૂંઝવણમાં પડ્યો છે. મારું ને મારી મુસાફરીનું શું કરવું એની એને સૂઝ પડતી નથી. એ કહે છે કે બકરી હું દોહીશ, પણ એના મનમાં એવું ભૂસું છે કે આ વિધિ રોજરોજ મારા સાથીઓએ કરવાની રહેશે. છતાં મોડામાં મોડો આવતે પખવાડિયે આનો નિવેડો આવી જશે.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૬૮

૫૬૮. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. આખરે હેમપ્રભાદેવીનો એક લાંબો પત્ર આવ્યો છે. મને લાગે છે કે એ બહેન સોદપુરમાં અત્યંત કપરા સંજોગોમાં દિવસ વિતાવી રહ્યાં છે. તબિયત બગાડીને એમણે ત્યાં ન રહેવું જોઈએ. જે ત્યાંનાં હવાપાણીથી મલેરિયા થવાનો સંભવ હોય તો તમારે વર્કશોપ બાંધવા માટે બીજા કોઈ ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ. હેમપ્રભાદેવીને ત્યાં રાખીને મલેરિયાનાં પ્રથમ શિકાર ન બનાવવાં જોઈએ. તમારું પોતાનું શરીર પણ જોઈએ તેવું તંદુરસ્ત રાખવું જોઈએ. હેમપ્રભાદેવીને લાગે છે કે એ પ્રમાણે કરવામાં આવતું નથી.

નિર્મળકુમારે સારું કામ કર્યું છે. એમને હું પત્ર લખું છું. લાલગોલાથી તમે કંઈક મેળવી શકો તો સારી મદદ ગણાશે. મને ખબર મળ્યા છે કે છોટાલાલ હવે ત્યાં જતા રહ્યા છે. મને નથી લાગતું એ ત્યાં લાંબો સમય ટકે.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૦

૫૬૯. કોન્ડીપાર્થી પન્નિયાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ પન્નિયા,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારી અરજી તમારે બારોબાર મને મોકલવી જોઈતી નહોતી. એનાથી તો કામ ઘણું લંબાશે. પણ હવે તમે એ મોકલી દીધી છે એટલે રાજિતા મુજબ એનો નિકાલ કરવામાં આવશે.

તમે પોતે હાલ ક્યાં રહો છો? પિનાકિની આશ્રમ સાથે હવે તમારે કશો સંબંધ છે ખરો? જે ન હોય તો હાલ તમે શું કરો છો? વણાટશાળાનો હવાલો હવે કોણ સંભાળશે? અને એક વર્ષમાં તમે બધું શીખવી દેશો એમ કહો છો તે કેવી રીતે બનશે? એક વર્ષ પછી શું કરવાના છો?

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કોન્ડીપાર્થી પન્નિયા
માદુમ વેન્કેયા ચેટ્ટી ગારુને ત્યાં
કુર્નૂલ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૧

૫૭૦. જી. એમ. નલવડેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારા પરિપત્રના જવાબમાં મારો સંદેશો આ સાથે મોકલું છું.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ ૧

શ્રીયુત જી. એમ. નલવડે

સંગ્રામ કાર્યાલય

શનવાર પેઠ

પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

પત્રની નકલ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૩-આર.

૫૭૧. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, મે ૨૩, ૧૯૨૬

ભાઈ ધનશ્યામદાસ,

તમારો પત્ર મળ્યો હતો. ખાદીકામ માટે જે લોન આપવાનું તમે વચન આપ્યું છે તે બાબતના તમારા પત્રની નકલ મેં જમનાલાલજીને મોકલી દીધી છે.

સાબરમતી કચર બાબતમાં તો હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. હજી સુધી હું કશું સમજી શક્યો નથી. હિંદુમુસલમાનની બાબતમાં હું બધું સમજું છું પણ લાચાર બની ગયો છું. હું નિરાશ નથી થતો, કેમ કે મારાથી આત્મશ્રદ્ધા છોડી શકાતી નથી. હું એટલું તો સમજું છું કે જે રીતે આજે હિંદુ ધર્મને બચાવવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે એ રીતે એ ધર્મ બચવાનો નથી. પરંતુ મને 'નિર્બલકે બલ રામ' એ સંતવચનમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે, એટલે હું નિરાંત વાળીને બેઠો છું.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૧૨૬; શ્રી ધનશ્યામદાસ બિરલાના સૌજન્યથી.

૫૭૨. હેમપ્રભા દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, મે ૨૩, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

આ વખતનો તમારો પત્ર ઘણો સારો આવ્યો છે. આશ્રમમાં તમને જે સારા-માઠા અનુભવો થયા તે વિશે તો તમે કંઈ લખ્યું નથી. હું જાણું છું કે સોદપુરમાં તમારે બહુ કામ કરવું પડે છે. આ બાબતમાં મેં સતીશબાબુને લખ્યું છે. ગમે તે થાય, તબિયત બગાડીને સોદપુરમાં હરગિજ રહેવું નહીં. બેંકમાં જે રૂપિયા મૂક્યા છે એમાંથી એક પાઈ પણ ઉઠાવશો નહીં. ખાદીનું કામ તપશ્ચર્યા વિના થઈ શકે તેમ નથી એ હું જાણું છું, પરંતુ તપશ્ચર્યા શક્તિ અનુસાર હોવી જોઈએ. ઈશ્વર તમને બંનેને શાંતિ અને શક્તિ આપો.

બાપુ

[મૂળ લિટી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૧૬૪૭

૫૭૩. બહેરામજી ખંભાતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર [મે ૨૩, ૧૯૨૬]^૨

ભાઈશ્રી ૫ બહેરામજી,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. તમારી પાસે આવવું એ મારો ધર્મ હતો. મિસિસ એડીનું પુસ્તક મેં શરૂ કરી દીધું છે. વાંચ્યા પછી એ વિશે તમને હું અવશ્ય લખીશ. પણ હાલ તો મારી તમને એટલી ભલામણ છે કે તમારે હાલ વૈદ્યડોક્ટરોની સામાન્ય સલાહ અને સામાન્ય દવાનો ઉપયોગ કરતા રહેવું, ને શરીરનું જતન બની શકે એટલા પ્રયત્નપૂર્વક કરવું. શરીરનું જતન કરવામાં દોષ નથી. પણ તેની ખાતર ધર્મને છોડવામાં મહાદોષ છે. શરીરને આત્માની મુક્તિનું ક્ષેત્ર ગણીને જે નિર્દોષ ઉપાયો થઈ શકે તે કરવા જોઈએ. તમારી તબિયતના ખબર મને લખતા રહેજો. તેહમીનાબહેનને મારા આશીર્વાદ પહોંચાડજો.

બાપુના આશીર્વાદ

શ્રીયુત બહેરામજી ખંભાતા

૨૭૫, હોર્નબી રોડ

ફોર્ટ, મુંબઈ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મૂળ પત્રની નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૪૩૬૩ તથા જી. એન. ૬૫૮૪; તેહમીના ખંભાતાના સૌજન્યથી

૧. ટપાલના સિક્કા પરથી.

૫૭૪. જમનાલાલ ખબજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, મે ૨૩, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાલાલ,

મસૂરી જાઓ ત્યારે અખ્બાસ તૈયબજીના મકાનનું ન ભૂલો એ યાદ અપાવવાનું મને તે લખે છે. તમે ત્યાં હજુ હો તો તેમને ખરખરો કરી આવવા મળી આવજો.^૧ એમનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

એમ. બી. તૈયબજીને ત્યાં

ફ્રેન્ચ રોડ, ચોપાટી

એ તો જ્ઞાની પુરુષ છે. મારા તારના જવાબમાં લખે છે કે તેને કંઈ જ મોતનો ધક્કો લાગ્યો નથી.

ભાઈ લાલજીનું ઓપરેશન ઝપાટાબંધ થઈ ગયું અને સુંદર થયું જણાય છે. દેશબંધુ ક્ષણાના આંકડા તૈયાર કરાવજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૬૫

૫૭૫. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, મે ૨૩, ૧૯૨૬

ચિ. દેવદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ગિરધારીનો પણ મળ્યો. ભાઈ લાલજીને ઓપરેશન એટલા ઝપાટાથી થઈ ગયું એ તો બહુ જ સારું થયું. આવતી કાલે તેના વધારે ખબરની આશા રાખીશ. તમારી સાથેના જ ઓરડામાં છે એ તો મને ખૂબ ગમ્યું. એ તો ઈસ્પિતાલની જગા આપણે ઓછી રોકીએ છીએ. ત્યાંના લોકોને ઓછી અગવડ અને તમને બંનેને એકબીજાનું આશ્વાસન. તમને ગમે એવું આ થઈ રહ્યું છે. તમારી તબિયતને વિશે હું કશી ચિંતા નથી લઈ આવ્યો, પણ હું સમજ્યો છું કે તદ્દન સાજ થયા પછી પણ ઠીકઠીક સંભાળ રાખવી પડશે. જે સાવચેતીએ રહેવું જોઈએ તે તમે લીધા કરશો તો તમને કશો ભય રહેવાનો નથી. કાગળ હમેશાં આવ્યા જ કરશે એમ માનું છું. કેશુને ૨૫ તારીખે કુસુમ અને ધીરુની સાથે મોકલજો. પણ તેની જરૂર હોય તો તેને રોકજો. બીજો કોઈ સથવારો હોય તો કુસુમ, ધીરુ આવે, અથવા ૩૧મી સુધી તો રોકાઈ શકે છે. પહેલી તારીખે સવારે ૭ વાગ્યે નિશાળ ખૂલશે. તે વખતે એ હાજર રહે તો બસ છે. કાંતિ, રસિક આજે આવ્યા.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૫૮

૧. જુઓ “અખ્બાસ તૈયબજીને પત્ર”, ૨૩-૫-૧૯૨૬.

૫૭૬. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

મે ૨૪, ૧૯૨૬

પ્રિય મોતીલાલજી,

તમે સ્ટીમરની ટિકિટ રદ કરાવવાનું કારણ બતાવ્યું તેની તો મને કલ્પના પણ નહોતી. પણ કારણ જાણ્યા પછી એ બાબતનો હું અફસોસ કરતો નથી. કૃષ્ણા જવાહર પાસે ગઈ, એટલે તમારી બધી ચિંતા ટળી. એમ્બરમાં બેઠા બેઠા તમે જે પ્રેક્ટિસ કરશો તેમાંથી તમારે જોઈતું બધું મળી રહેશે અને વધારે પણ મળશે એ હું જાણું છું.

તમે બીજા પાસે લખાવેલો તમારો પત્ર હજી મને મળ્યો નથી. હું એની રાહ જોઈ શકું તેમ છું. મહાબળેશ્વર વિશે તો મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે ગવર્નર સાથે ત્રણ કલાક મેં બહુ મજામાં ગાળ્યા. મોટે ભાગે તો અમે રેંટિયાની જ વાત કરી હતી. હિંદુસ્તાનનાં ઢોર વિશે પણ થોડી વાત થઈ હતી. આ મુલાકાત પાછળ આથી વિશેષ રહસ્ય રહ્યું હોય તો તે મને સમજાયું નથી. અને તે સમજવા મેં પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી.

દેવદાસ એક અઠવાડિયાની અંદર ઈસ્પતાલમાંથી છૂટવાની આશા રાખે છે. તે પછી તબિયત સુધારવા માટે કદાચ એ મસૂરી જશે.

ફિનલેન્ડ જવા વિશે હજી કશું નક્કી થયું નથી. સંભવ તો એવો છે કે મારે જવાનું જ નહીં થાય. એની મને એક અઠવાડિયામાં ખબર પડશે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૪

૫૭૭. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર [મે ૨૫, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. દેવદાસ,

તમારા બે કાગળ આજે સાથે મળ્યા. બીજા કાગળ જરા ભડકાવનારો છે ખરો, પણ એવા અસ્તોદય થયા જ કરે. એટલે હું નિશ્ચિત રહું છું. પણ એમ ભાસે છે કે હવે તો તમે અને ભાઈ લાલજી સાથે છૂટવાના. મને વિગતવાર ખબર તો હમેશાં મળવા જ જોઈએ? આજે ફિનલેન્ડને વિશે તાર આવી ગયો છે કે જીનિવાની કમિટીએ મારી શરતોનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમ છતાં જ્યાં સુધી ફરી પાછો મારા કાગળનો જવાબ નથી ફરી વળ્યો ત્યાં સુધી હું જવાનું જ છે એમ માનવાનો નથી. પણ હવે જવું પડશે એમ મને ભાસે છે ખરું, એમ થાય તોયે તમે થોડો સમય મસૂરીમાં જમનાલાલજીની સાથે ગાળો એ ઠીક જ છે. કેશુ વિશે હું કાલે જ લખી ચૂક્યો છું. . તે. . કુસુમ અને ધીરુને લઈને જ આવે. રામદાસ આજે મોરબી છે, કાલે

૧. ભણસાળીના ઉપવાસનો ૧૨મો દિવસ ૧૨મી મે, ૧૯૨૬ને દિવસે હતો. ન્હુઓ “મહાદેવ દેસાઈને પત્ર”, ૧૨-૫-૧૯૨૬.

રાજકોટ પહોંચશે. ભગુસાગીના અપવાસ આજે ૧૦૧૧ વાગ્યે પૂરા થયા. ૨૫ દિવસના અપવાસ કરેલા કોઈ માની જ ન શકે એટલું બધું સારું શરીર રહ્યું છે. ૧૬ સતલ ઘટાડો થયો છે. એ હું થોડો માનું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૪૯૩

૫૭૮. મૂળશંકરને પત્ર

આશ્રમ,

મે ૨૬, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ મૂળશંકર,

તમારો કાગળ મળ્યો છે.

ચરખા સંઘ તરફથી તમને જવાબ મળ્યો છે એવી જ હકીકત હોય તો તમારે કાંઈ કહેવા-પાછું રહે?

તમારો જવાબ આવ્યા પછી હું આવશ્યક જણાશે તો ભાઈ કોટકને લખીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૫

૫૭૯. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ,

બુધવાર, મે ૨૬, ૧૯૨૬

ચિ. દેવદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ભાઈ લાલજીનો પણ મળ્યો. કાલનો કાગળ ઘણી ઉતાવળમાં લખાવ્યો તેથી એક વાત રહી ગઈ. તમે ઊભા રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે નબળાઈ લાગી એ નબળાઈ ન હતી, એ ઊભવાની અને ચાલવાની ટેવનો અભાવ હતો. તમને યાદ નહીં હોય કે જે દિવસે મને પાયખાના સુધી ચાલી જવાની રજા કર્નલ મેડકે આપી ત્યારે મને ચેતવ્યો હતો કે મારા પગ ધૂજાયે, ચક્કર આવશે, પણ તેથી ગભરાવાનું નથી. એકબે વખત ટેકો લઈને ચાલવાથી પાછી ચાલવાની ટેવ પડી જશે. એટલે તમને ઊભતાં ચક્કર આવ્યું એની તો મને જરાયે ગભરામણ નથી. પણ તમારો ઘા તદ્દન સાફ નથી થઈ ગયો એ હું સમજી શકું છું. પણ એ અનુભવ આવાં ઓપરેશનોમાં સામાન્ય છે. શરીરની બધી સ્થિતિ કોઈ ડોક્ટર કળી જ શકતો નથી, તેથી કંઈક ને કંઈક ઉપદ્રવો પાછળથી જોવામાં આવે છે, પણ તેનો ઉપાય સહેલાઈથી થઈ રહે છે. માત્ર પથારીનું સેવન થોડું લંબાય છે. હવે તો મેં માની લીધું છે કે ભાઈ લાલજી અને તમે બંને સાથે જ મુક્તિ પામશો. એ તો તમને ભાવતી વાત થઈ ગણાય, જોકે તમારે તો મુક્તિ મેળવીને ભાઈ લાલજીને સારું ખાસ રોકાવાનો લાભ મેળવવાનો ઈરાદો હતો. તે લાભ તો કદાચ

નહીં મળે. પણ આપણું ધાર્યું બધું પાર પડે તો દુનિયાનું સત્યાનાથ પણ વળે ના? આપણી એક સાચી અને સારી ધારણાની સામે કેટલી બધી નહારી અને ખોટી ધારણાઓ હોય છે?

પૉલનો એક તાર કાલે આવ્યો, આજે બીજા. તેમાં એ લખે છે કે તેણે રૂ. ૬૦૦૦ મેળવી લીધા છે અને તે ઉમેદ રાખે છે કે જવાનું રદ કરવાની આવશ્યકતા હું નહીં ગણું. મારા કાગળના જવાબની હું રાહ જોવાનો છું, પણ મને ભાસે છે કે આપણને જવું તો પડશે જ. ન જવામાં કદાચ મિ. પૉલની સ્થિતિ કફોડી થાય.

ડૉ. દલાલના સદ્વર્તન વિશે તમે જે લખો છો તે બધું વાંચીને મને આનંદ થાય છે. અબ્રાસ સાહેબ આવી ગયા એ ઠીક થયું. એની બહાદુરીનો પાર નથી. કેશુ ત્યાં રહ્યો એટલે કામમાં તો આવે જ.

૨૯મી તારીખે કેશુ અહીં આવશે એ બસ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૫૨

૫૮૦. ત્રિમાસિક આંકડા

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને ઘણાખરા પ્રાંતોમાંથી જન્યુઆરીથી માર્ચ ૧૯૨૬ સુધીના ત્રિમાસિક ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણના આંકડા મળ્યા છે. એ આંકડા હું નીચે આપું છું:^૧

આંધ્રના આંકડા ત્યાં કેટલું કામ થઈ રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ આપતા નથી. વારંવાર યાદ દેવડાવવા છતાં એ પ્રાંતમાંથી પૂરા આંકડા મળ્યા નથી. કર્ણાટકના આંકડા પણ મોટે ભાગે અધૂરા છે. સરખામણી માટે ગયા વર્ષના આ જ ત્રણ મહિનાના નીચેના પ્રાંતોના આંકડા મળી શક્યા છે. એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે મુંબઈ સિવાય બધા પ્રાંતોના આ વર્ષના આંકડા ગયા વર્ષ કરતાં મોટા છે.^૨

પંજાબના વેચાણના ગયા વર્ષના આંકડા આ વર્ષના આંકડા કરતાં મોટા છે, પણ તે માત્ર આભાસ જ છે. કેમ કે આ વર્ષે ચોખ્ખા વેચાણના આંકડા આપ્યા છે, જ્યારે ગયા વર્ષના આંકડામાં શાખાઓ વચ્ચે પરસ્પર થયેલા વેચાણનો પણ સમાવેશ થયો છે. બર્મા અને ઉત્કલમાં વેચાણ સહેજ ઘટ્યું જણાય છે.

આ આંકડા દરેક પ્રાંતમાં અને ખાસ કરીને આંધ્ર પ્રાંતમાં થઈ રહેલું ખાદી કામ ઘટાડીને બતાવે છે. દરેક પ્રાંતના કાર્યકર્તાઓને હું ફરીથી આગ્રહપૂર્વક જણાવું છું કે તેઓ હિસાબ મોકલવામાં ઢીલ ન કરે. જો અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ હિંદુસ્તાનના એકેએક ગામડાને આવરી લેતી કાર્યક્ષમ સંસ્થા બનવા માગતી હોય, તો એના બધા કાર્યકર્તાઓનો એને શિસ્તબદ્ધ અને સમજદારીભર્યો સહકાર મળવો જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૭-૫-૧૯૨૬

૧. અને ૨. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

૫૮૧. એનું રહસ્ય

મહાબળેશ્વરથી પાછા ફરતાં કેટલાક અસહકારી ભાઈઓનો પૂનામાં મને ભેટો થયો — અચાનક તો ન કહેવાય, કારણ તેમની સાથે અગાઉથી મળવાનું નક્કી તો થયું હતું. પણ મહાબળેશ્વર ઓફિસ ગવર્નરની આ આજુધારી મુલાકાતને માટે જવાઆવવા દરમ્યાન રસ્તામાં કેટલાક દરદી મિત્રો સિવાય કોઈને મળવાનો ઈરાદો નહોતો એટલું ખરું. એટલે પૂના સ્ટેશન પહોંચું તે પહેલાં પ્રો. ત્રિવેદીને ઘેર જઈ તેમના દીકરા મનુને મળવાનું મેં ઠરાવ્યું હતું. ૧૯૨૪માં સાસૂન હોસ્પિટલમાં હું માંદો હતો તે વેળા આ મનુએ મારી અનેક સેવાશુશ્રૂષા કરી હતી. હું તેને મળવા ગયો ત્યાં જ મારે તેને આપવાના વખતમાંથી અસહકારી મિત્રોને માટે વખત કાઢવો પડ્યો અને તેમને જ એ વખતનો મોટો ભાગ મળ્યો. કારણ મનુએ તો મને થોડી જ મિનિટમાં વિદાય દીધી. કેવો સરસ એ દરદી! છ છ મહિના થયાં પથારીવશ છે છતાં તેને મોઢે મેં કશી ફરિયાદ ન સાંભળી, તેનું મોં તો મલકતું જ હતું. એની આવી સ્થિતિ જોઈને અસહકારી મિત્રોની સાથે વાત કરવા માટે તેને છોડતાં સંકોચ ન થયો.

આ ભાઈઓએ પહેલો જ પ્રશ્ન મને આ કર્યો: “ગવર્નરની પાસે જઈને તમે પોતાને અસહકારી તરીકે ઓળખાવી શકો?”

“તમને શું ખટકે છે તે હું જાણતો હતો. તમારા બંધા સવાલોના જવાબ હું પૂરેપૂરા આપીશ, પણ તે એટલી શરતે કે હું કહું તેમાંનું કશું તમે પ્રસિદ્ધ ન કરો. જો મને યોગ્ય જણાશે તો યંગ ઇન્ડિયામાં હું તેની ચર્ચા કરીશ.”

“હા, અમે કશું ન પ્રગટ કરીએ અને યંગ ઇન્ડિયામાં તમે અમારા સવાલોના જવાબ આપશો તેથી અમને સંતોષ થશે. આપના કાર્યની યોગ્યતા વિશે અમને કશી શંકા છે એમ નહીં. પણ આપ અનેક વાર આજુધાર્યાં પગલાં લઈને ઘણા અસહકારીઓને મૂંઝવણમાં નાખો છો — એવા લોકોના તરફથી જ આ પ્રશ્ન હું પૂછું છું.” આમ પ્રશ્ન કરનારે ખુલાસો કર્યો.”

વારુ ત્યારે તમારા બંધા સવાલો મને આપો, અને હું સીનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ, જોકે એ સમયનો વૃથા વ્યય છે એટલું તો મારે કહેવું જોઈએ. કારણ મને લાગે છે કે હવે ખુલાસા કરવાનો અને સમજાવવાનો સમય વીત્યો છે. અસહકારીઓએ સ્વાભાવિક રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે હું અસહકારનીતિની વિરુદ્ધ કશું આચરણ કરું એવો સંભવ નથી. અને જો હું તેમ કરું — કારણ હું ભૂલને પાત્ર તો છું જ — તો તેઓએ મારો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને પોતાના નિશ્ચય ઉપર કાયમ રહેવું જોઈએ. તેઓ અસહકાર મારી પાસે ભલે શીખ્યા હોય, પણ જો તેઓએ તેના સિદ્ધાંત પચાવ્યા હશે તો તેમના નિશ્ચય મારાથી સ્વતંત્ર હશે, મારી નબળાઈઓ અને ભૂલોની તેની ઉપર અસર ન થવી જોઈએ. જો હું અસહકારના સિદ્ધાંતનો ટ્રોહી કરું, અથવા તો કહો કે હું મારો અભિપ્રાય બદલું તો તેમણે મને વખોડતાં અચકાવું ન જોઈએ, અને પોતાના નિશ્ચયોને વળગી રહેવું જોઈએ. એટલે જ હું કહું છું કે આપણી વાત-ચીત એ દેશના સમયનો કેવળ ક્ષેપ જ થશે. ચુસ્ત અસહકારીઓ પોતાનું કાર્ય જાણે છે. તેમણે તે કર્યે જવાનું છે. પણ લાવો તમારા પ્રશ્નો.

“મુંબઈમાં એમ કહેવાય છે કે તમે ગવર્નરની પાસે આજ્ઞાનોત્તર્યા ગયા, બલકે તમે બળાત્કારે તેમની પાસે જઈને ઠસી પડ્યા. જો એમ જ હોય તો તો તે તમારો સહકાર—અને તેયે વળી એકતરફી સહકાર—ન કહેવાય? ગવર્નરની સાથે વળી તમારે શું કામ હોય?”

મારો જવાબ એ છે કે જ્યારે મારામાં બળ હોય ત્યારે તો મારા વિરોધીની પાસે જઈને ઠસી પડતાં પણ મને સંકોચ ન થાય એવો હું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં તેમ કરેલું. જનરલ સ્મટ્સની મુલાકાત માટે હું માગણી ઉપર માગણી કરતો જ ગયો જ્યારે હું જાણતો હતો કે મારે લડાઈ તો કર્યે જ છૂટકો છે. જો તે વેળાની ઐતિહાસિક કૃત્ય^૧ કરવામાં આવે તો હિંદીઓને જે વિટંબણાઓમાંથી પસાર થવું પડવાનું હતું તે બધી ન વહોરવી પડે એટલા માટે મેં તેની સાથે મસલતો કરેલી. સાચી વાત છે કે તેણે તુમાખીપણામાં મારી એકે વાતને ન ગણકારી. પણ તેમાં મને કશો ગેરલાભ ન થયો. ઊલટું મારી નમ્રતાથી મારું બળ વધ્યું. હિંદુસ્તાનમાં પણ સ્વતંત્રતા માટે ખરે યુદ્ધે ચડવાની આપણી તૈયારી હશે ત્યારે એમ જ હું કરવાનો. આપણી આ લડત અહિંસાત્મક છે એ ભૂલશો મા. એ સત્યમય લડત છે અને સત્યના ભાનથી આપણામાં દૃઢતા આવવી જોઈએ. આપણે કોઈનો પ્રાણ લેવાને નથી લડત માંડી. આપણો કોઈ શત્રુ નથી. દુનિયામાં એકે માણસની સામે આપણને દ્રોષ નથી. આપણે તો સંકટ વહોરીને સામાનું હૃદય પવટાવવું છે. અને કઠણમાં કઠણ હેયાના અથવા સ્વાર્થીમાં સ્વાર્થી અંગ્રેજના હૃદયને પલટાવવા વિશે હું નિરાશ નથી. એટલે તેને મળવાની દરેક તકને હું વધાવી લઉં છું.

પણ જુઓ, અસહકાર અને સહકારનો ભેદ સમજવું. જે રાજતંત્રની સાથે આપણે અસહકાર કરીએ તે રાજતંત્રનો આપણે એકે લાભ ન ઉઠાવીએ એ અહિંસાત્મક અસહકાર. એટલે એ તંત્રની નીચેની શાળા, અદાલત, ખિતાબો, ધારાસભા અને સરકારી નોકરીમાંથી થતા લાભોનો આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ. આપણને જે દૃષ્ટ તંત્ર કચડી રહ્યું છે તેનો પાયો પરદેશી કાપડ ઉપર જ રચાયેલો છે. એટલે આપણા અસહકારનો સૌથી વધારે વ્યાપક અને ચિરસ્થાયી ભાગ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર છે. અસહકારના બીજા કાર્યક્રમ પણ ઘણા વિચારી શકાય એમ છે. પણ આપણી નબળાઈ અથવા અશક્તિને લીધે આપણે આટલો જ કાર્યક્રમ હાલ તો રાખ્યો છે. એટલે જો હું કોઈ પણ સરકારી અમલદાર પાસે ઉપર કહેલા લાભો મેળવવા માટે જાઉં તો સહકાર કરું છું. પણ જો હું કોઈ પણ નાનામાં નાના અમલદારને ખાદીપ્રેમી બનાવવા અથવા તેની પાસે નોકરી છોડાવવા અથવા સરકારી શાળામાંથી તેનાં બાળકોને ઉઠાડી લેવાનું સમજાવવાને માટે તેની પાસે જાઉં તો તેમ કરવામાં અસહકારી તરીકે મારું કર્તવ્ય કરું છું. જો તેની પાસે જવામાં એ સ્પષ્ટ અને સીધા હેતુ સિવાય બીજો કોઈ હેતુ હોય તો હું કર્તવ્ય-ભ્રષ્ટ થાઉં છું.

હવે પ્રસ્તુત પ્રસંગ પર આવીએ. કામચલાઉ ગવર્નરની પાસે તેમનો બોલાવ્યો હું ગયો હતો. તેમણે મને ગવર્નર તરીકે તેમ જ ગવર્નર તરીકેના તેમના હોદ્દાને લગતા કોઈ કામ ખાતર નહોતું લખ્યું. તેમણે મને ખેતીને લગતી બાબતોની ચર્ચા કરવાને માટે મહાબળેશ્વર બોલાવ્યો હતો. નવજીવનમાં થોડા વખત ઉપર મેં જણાવ્યું હતું તેમ મેં તેમને લખી જણાવ્યું હતું કે બાદશાહી કમિશનની સાથે તો કોઈ પણ રીતે હું સંબંધ ધરાવી શકું નહીં જ; કારણ અસહકાર વિશેના મારા વિચાર કાયમ છે, અને સામાન્ય રીતે કમિશનમાં મને કશો જ વિશ્વાસ નથી.

૧. આ કૃત્ય ૬ઠ્ઠી નવેમ્બર ૧૯૧૩ને દિવસે ત્રણ પાઉંડ કરના વિરોધમાં નીકળી હતી; જુઓ પુસ્તક ૧૨, પા. ૨૨૧ અને ૬૩૬.

મ વળી એમ પણ જણાવ્યું હતું કે આપ મહાબળેશ્વરથી ઊતરશો ત્યાર પછી મળવાનું મને વધુ અનુકૂળ પડશે. એટલે તેમણે મને જણાવ્યું હતું કે જૂનમાં મળશો તો ચાલશે. પણ પાછળથી તેમનો વિચાર બદલાયો, અને મને સંદેશો મોકલ્યો કે મહાબળેશ્વર આવી જાઓ તો સારું. એટલે હું તુરત જ ત્યાં ગયો. અમારી વચ્ચે બે મીઠી લાંબી વાતો થઈ. અને તમે અટકળ કરશો—અને સાચી જ કરશો—કે અમારી વાતોનું કેન્દ્ર રેંટિયો જ હતું. એ જ મુખ્ય વિષય હતો. અને ખેતીની ચર્ચા આપણાં ઢોરોના ભયંકર પ્રશ્નની ચર્ચા વિના તો શી રીતે થાય?

આમ પેલા અસહકારી મિત્રની સાથે જે મજાની વાત થઈ તેનો ટૂંકો સાર મેં આપ્યો છે. ક્યાંક ક્યાંક મેં મારા જવાબને જરા વધારે વિસ્તાર્યો છે એ હેતુથી કે સામાન્ય વાચક તેને વધારે સમજી શકે.

બીજી પણ ઘણી વાતોની ચર્ચા થઈ હતી જેમાંની એકબે હું અહીં જણાવીશ. સાબરમતીમાં થયેલા કરાર વિશે પણ મારો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો. પ્રગટ કરવા માટે કશો જ ઉત્તર આપવાની મેં ના પાડી. એ ચર્ચામાં ઊતરીને ચાલુ ખટાશમાં મારે વધારો ન જ કરવો જોઈએ. હું એવું તો કશું જ કહી શકું એમ નથી કે જેથી બંને પક્ષો વચ્ચે સમાધાની થઈ શકે. તેઓ બધા મારા સાથીઓ છે. બધા દેશભક્તો છે. તેમનો ઝઘડો કેવળ ખાનગી છે. એટલે દેશના નમ્ર સેવક તરીકે જ્યાં બોલ્યામાં કશો લાભ નથી ત્યાં મૌન ધરવાનું મારું કર્તવ્ય છે. મને કહેવામાં આવ્યું કે મારી વૃત્તિનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો છે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ કરાર વિશે જે કંઈ પ્રગટ થયું છે તેમાંનું કશું જ મેં જાણીબૂજીને વાંચ્યું નથી. મારી આખી જિંદગીમાં મારા બોલવાનો અને કહેવાનો અનર્થ થવા વિશે મને નવાઈ નથી રહી. દરેક લોક-સેવકની એ જ દશા છે. તેણે પોતાનું હેયું કઠણ રાખવું ઘટે છે. દરેક અનર્થનો જવાબ આપવો પડે અને ખુલાસો આપવો પડે તો જિંદગી વસમી થઈ પડે. અને મારું તો જીવનસૂત્ર થઈ પડ્યું છે કે જ્યાં પ્રવૃત્તિને ખાતર આવશ્યક હોય તે સિવાયના કોઈ પણ પ્રસંગે અનર્થોના ખુલાસામાં ન ઊતરવું, આ નિયમથી મારો ઘણો સમય અને ચિંતા બચ્યાં છે.

“પણ બધા જ નોકરીઓ લે ત્યારે અમારે શું કરવું? અને આવતી ચૂંટણીમાં અમારે શું કરવું?”

મેં જવાબ આપ્યો :

જ્યારે બધા જ પક્ષ નોકરી સ્વીકારવાની સ્પષ્ટ નીતિ ગ્રહણ કરે, ત્યારે હું માની લઉં છું કે જેમને સિદ્ધાંતનો બાધ હશે તેવા મત આપવાથી દૂર રહેશે. આવતી ચૂંટણીથી પણ જેમને સિદ્ધાંતનો બાધ આવે છે તેવા બધા દૂર રહેશે. બાકીના બધા સ્વાભાવિક રીતે મહાસભાના આદેશને અનુસરશે અને તે પ્રમાણે મત આપશે. મહાસભાવાદીની વ્યાખ્યા તો મેં આ પત્રમાં અગાઉ આપેલી જ છે. “હું મહાસભાવાદી છું” એમ કહેનારો નહીં, પણ મહાસભાનો આદેશ પાળનારો જ મહાસભાવાદી છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૭-૫-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૩૦-૫-૧૯૨૬

૫૮૨. કાંતવું એ કળા છે

મદ્રાસના કેળવણી ખાતાની એક સ્ત્રી અધિકારીએ બ્રાહ્મણ કન્યાઓને રેંટિયો ફેરવવાની મનાઈ ફરમાવી છે. એ બહેનના આ હુકમે એની સામે ટીકાને કારણ આપ્યું છે. દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે જે બ્રાહ્મણેતર કન્યાઓ રેંટિયો કાંતે એમાં કશું ખોટું નથી તો બ્રાહ્મણ કન્યાઓને એની મનાઈ શા માટે ફરમાવાઈ છે? અત્યારે જ્ઞાતિ વિશેનું ધમંડ નાબૂદ થઈ રહ્યું છે ત્યારે આ પ્રશ્ન વાજબી છે. બીજું, દેખીતી રીતે જ આ બહેન જાણતાં નથી કે સારામાં સારું સૂતર તો બ્રાહ્મણ કન્યાઓ જ કાંતે છે અને કેટલાંયે બ્રાહ્મણ કુટુંબોમાં જનોઈને માટે સૂતર કાંતવાનો રિવાજ હજી સચવાઈ રહ્યો છે.

પરંતુ આ સ્ત્રી અધિકારીની ટીકામાંથી એક બીજા પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. કાંતવું એ કળા છે ખરી? શું એ બાળકોને કંટાળો આપે એવી એક શુષ્ક અને નીરસ ક્રિયા નથી? અત્યાર સુધી એકઠી થયેલી માહિતી ઉપરથી સાબિત થાય છે કે કાંતવું એ એક રસભરી કળા છે અને એ ક્રિયા કરવામાં ઘણો જ આનંદ આવે છે. જુદા જુદા આંકનું સૂતર કાઢવા માટે પૂણીઓને ઊંધું ઘાલીને ખેંચવાથી કામ પતતું નથી. અને જેઓ કાંતણને કળા સમજીને કાંતે છે તેઓ જાણે છે કે આંગળીઓ અને આંખોની અચૂક દોરવણી, જોઈતા આંકનું સૂતર કાઢવામાં કેટલો આનંદ આપે છે. કળા જે સાચી કળા હોય તો એનાથી મનને શાંતિ મળવી જોઈએ. એક વર્ષ પહેલાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો અનુભવ ટાંકીને મેં બતાવ્યું હતું કે દિવસભર થકવી નાખે એવું કામ કર્યા પછી રેંટિયો ચલાવીને એમણે પોતાના જ્ઞાનતંતુઓને આરામ આપ્યો હતો અને ગાઢ નિદ્રા મેળવી હતી. એ જ રીતે રેંટિયાએ જે એક બહેનના થાકેલા જ્ઞાનતંતુઓને આરામ આપ્યો હતો તેમના પત્રમાંથી નીચેનો ઉતારો આપું છું:

. . . હું મારા ઓરડામાં દોડી ગઈ અને પછી અંધારામાં મને બધી બાજુથી મૂંઝવી રહેલી અકળામણ સાથે ઝૂઝી. પછી પ્રભુને પ્રાર્થના કરી અને થોડો સમય મથામણ કર્યા પછી રેંટિયે જઈને બેઠી. એણે આપેલું આશ્વાસન ચમત્કારિક હતું. એના ગુંજરવની શાંત અને સંયત ગતિએ મને તરત જ સ્વસ્થ બનાવી દીધી અને એનાથી સેવા થઈ રહી છે એ વિચારે મને પ્રભુની નજીક લાવી મૂકી.

આ કોઈ એકબે કાંતનારાનો એકલદોકલ અનુભવ નથી, પણ ઘણાનો અનુભવ છે. પરંતુ એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી કે કાંતવામાં ઘણાને આનંદ આવે છે એટલે બધાને આવશે. ચિત્ર દોરવું એ એક ઉત્તમ કળા છે એ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, પણ તેથી કંઈ બધા ચિત્રકાર બનતા નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૭-૫-૧૯૨૬

૫૮૩. દેવદાસ ગાંધીને પત્ર^૧

ગુરુવાર [મિ ૨૭, ૧૯૨૬]

ચિ. દેવદાસ,

હમણાં મેં પાછો તમારી ઉપર જુલમ આદર્યો છે. કેમ જાણે સારું શરીર હું સહન જ ન કરવા માગતો હોઉં. એક ક્ષણ બચતી નથી તેથી જ તમને લાંબા કાગળો નથી લખાતા.

તમારી પાસે કોને મોકલાય એ વિચાર કરી રહ્યો છું. જેને મોકલું તેને હિમાલય લઈ જાઓ એ ગમે તેવું છે. પણ એમ પૈસા ખરચવાનો આપણને અધિકાર ક્યાં છે? તમે તો જરૂર જાણે. ત્યાંની મદદને સારું કોઈને તો મોકલીશ. કોને તે મારી ઉપર રાખજો.

સુરેન્દ્ર તો હવે ન જ નીકળી શકે એમ જાઉં છું. બ્રજકિસન આવે તો લઈ જાણે. ત્યાંથી સાથ તો મળશે જ.

તમારા લાંબા કાગળ મને ટૂંકા લાગે છે.

યુરોપનું હજુ તો નક્કી નથી કરી શક્યો. રોલાંના કાગળની કે તારની રાહ હાલ તો જાઉં છું. રાજા કહે છે હું જાઉં તો તમને લઈ જ જવા જાઈએ. તમને ઈચ્છા થાય કે?

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૦૪૩

૫૮૪. રાજારામને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ગુરુવાર, મે ૨૭, ૧૯૨૬

ભાઈ રાજારામ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારા દીકરાને તમે ઈચ્છો છો એ તાલીમ આપવામાં જે તે ઉદ્યમી હોય તો બે વર્ષ થાય. તેથી ઓછા વખતમાં કાંતવા-વણવાનાં મૂળ તત્ત્વ તો શીખી શકાય, પણ અનુભવે જોયું છે કે એટલેથી બસ નથી થતું, અને અપૂર્ણ મહાવરાવાળાં ગામડાંઓમાં બેસી જાય તો ત્યાં નિરાશ થાય. દર માસે ખર્ચ ૧૫ રૂપિયા સુધી થવાનો સંભવ છે. જે સુરેન્દ્ર-રાયને મોકલવા ધારો તો મને અથવા વ્યવસ્થાપકને પત્ર લખજો, જેથી રહેવાકરવાની સગવડ કરીને તેને બોલાવી શકાય. હાલ તુરત આશ્રમમાં સારી પેઠે ભીડ છે. એટલે તેને દાખલ કરતાં કદાચ થોડો સમય જાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૮૬

૧. દેવદાસ ગાંધીને એમની માંદગી દરમ્યાન લખાયેલા અનેક પત્રોમાંનો આ પહેલો છે.

૫૮૫. દેવપ્રસાદ સર્વાધિકારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૮, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો. પ્રતિનિધિમંડળે તો પોતાની ફરજ સારી રીતે બજાવી છે. એટલે ઉવે તમે અને તમારા સાથીઓએ કરેલું શુભ કાર્ય અહીં ચાલુ રાખવાનું આપણે માટે બાકી રહે છે.

હા, એ સાચું છે કે મિ. એન્ડ્રુઝના અથાક પરિશ્રમ અને અચળ શ્રદ્ધા વિના કશું જ થઈ શક્યું ન હોત. અત્યારે તો હું બીજું કંઈ કરતો નથી. માત્ર અહીં અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે કંઈ બની રહ્યું છે તેના પર નજર રાખી રહ્યો છું અને તેની સાથે સંપર્કમાં રહું છું.

મારા દીકરાએ મને લખ્યું હતું કે એને તમને મળવાનો લહાવો મળ્યો હતો. તમે ફિનિક્સ આશ્રમ^૧ જોવા જઈ શક્યા નહોતા એનો એને રંજ રહી ગયો છે.

તમારો સહૃદયી

સર દેવપ્રસાદ સર્વાધિકારી
૨૦, સૂરી લેન
ક્લકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૯૫૮ (એ)

૫૮૬. સૈયદ રઝાઅલીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૮, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

દક્ષિણ આફ્રિકાથી તમે મને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં તમારી જુબાનીના મેમોરેન્ડમની એક નકલ બીડી હતી. એ પત્ર બદલ આભાર પ્રદર્શિત કરવા હું આ લખું છું. તમારા પ્રયાસોને મળેલી સફળતા બદલ તમને અને તમારા પ્રતિનિધિમંડળને હું અભિનંદન આપું છું.

મિ. પેડિસનને તમે આપેલી અંગલિનો ઉપયોગ મેં તમારું નામ આપ્યા વિના યંગ હિન્ડિયાની મારી અઠવાડિક 'નોંધ'માં^૨ કરી લીધો હતો.

મને આશા છે કે તમને દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતથી આનંદ થયો હશે.

તમારો સહૃદયી

માનનીય સૈયદ રઝાઅલી
ઈનવરઆર્મ
સિમલા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૯૫૮

૧. ગાંધીજીએ ૧૯૦૪માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. જુઓ પુસ્તક ૪, પા. ૫૫૧.

૨. જુઓ "નોંધ", ૨૯-૪-૧૯૨૬નું પેટામથાળું "સાચા દીનબંધુ".

૫૮૭. ડૉ. નૉરમન લીઝને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૮, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

શ્રી વઝે મારફ્તે મોકલેલો ગયા માસની ૨૬મી તારીખનો તમારો પત્ર મળ્યો.^૧ એ પત્ર બદલ તમારો આભાર માનું છું. એ પત્રની હું કદર કરું છું, કેમ કે હું જાણું છું કે વિચારોની નિખાલસ આપલે વડે જ આપણે એકબીજાની નજીક આવીએ છીએ. મારે મન 'રાજકીય' શબ્દમાં બધા વિષયો આવી જાય છે. હું જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક એવા તદ્દન અલગ વિભાગોમાં વહેંચી નાખતો નથી. એ બધી પ્રવૃત્તિઓને હું એક અવિભાજ્ય એકમ માનું છું. દરેક પ્રવૃત્તિ બીજી પ્રવૃત્તિઓ સાથે ભળે છે અને એમનાથી પ્રભાવિત થાય છે એમ મારું માનવું છે. તમારી માફક હું પણ એમ માનું છું કે જેને સાચા અર્થમાં અમારી રાજકીય સ્વતંત્રતા કહેવાય તેનો આધાર કોમી ટંટા જેવા અમારા અનેક આંતરિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની અમારી ક્ષમતા પર રહેવાનો; બીજા શબ્દોમાં, એનો આધાર આંતરિક સુધારા પર રહેવાનો. એટલે બહારનો સુધારો તો માત્ર અંદરના સુધારાના ચિહ્ન રૂપે જ રહેશે. હું એવું તો માનતો જ નથી કે આ કોમી સમસ્યા હલ થઈ શકે એવી નથી. અત્યારે એ મનુષ્યના પ્રયત્નોને હંકાવી રહેલી જણાય છે. પણ એક દિવસ અમે એને હલ કરી શકીશું એ બાબતમાં મને કશી શંકા નથી. એવું બને ખરું કે કશોક ઉકેલ આવતાં પહેલાં બે કોમો વચ્ચે ખૂનખાર લડાઈઓ થાય. ઝઘડા ટાળવા ગમે તેટલા પ્રયત્ન થાય તોપણ કેટલીક વાર એ ટાળી શકાતા નથી.

પણ જે તમે એમ માનતા હો કે આ કોમી ઝઘડા બ્રિટિશ શાસનની અમારી તાબેદારીને કારણે થતા નથી, તો હું તમને સાવધાન કરું છું કે રખે તમે એવું માનતા. મને ખાતરી થયેલી છે કે આ હકૂમત 'ડિવાઈડ એન્ડ રુલ' એટલે કુસંપ કરાવો ને રાજ્ય કરોની નીતિ પર રચાયેલી છે. કેટલીક વાર અંગ્રેજ અધિકારીઓએ આ નીતિ કબૂલ કરવા જેટલી નિખાલસતા દાખવી છે. સરકાર જે ધારે તો તે અવશ્ય આ સમસ્યાનો ઝડપી અને કાયમી ઉકેલ લાવવામાં ઘણી મદદ કરી શકે તેમ છે. આમ કહેવાનો હેતુ અમારી મુશ્કેલી શી છે તે તમને સમજાવવાનો છે. સરકારની મદદ વિના આ સમસ્યા અમે હલ કરી શકતા નથી, એ કારણે એનો બચાવ કરવા મેં આ લખ્યું નથી.

તમારો બીજો મુદ્દો એટલો બધો મુશ્કેલ છે કે એના પર હું કશો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી શકું એમ નથી. યુરોપિયન રાજકારણ કે યુરોપિયન ઇતિહાસનો હું એવો જાગ્રત અભ્યાસી નથી કે રોમન કેથલિક મતના વર્ચસ્વવાળાં અને પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના વર્ચસ્વવાળાં યુરોપિયન રાજ્યો વચ્ચે તમે પાડ્યો છે એવો ભેદ હું પાડી શકું. તમારો ત્રીજો મુદ્દો પણ બીજા મુદ્દા જેટલો જ રસપ્રદ છે, પણ એ જ કારણે હું એના વિશે મૌન સેવવાનું પસંદ કરીશ. એ વાતમાં કશો

૧. ન્યૂઓ "એસ. જી. વઝેને પત્ર", ૨૩-૫-૧૯૨૬.

સંદેહ નથી કે માનવજાતિ ઈશ્વર પ્રત્યે જે દૃષ્ટિથી જુઓ છે તે દૃષ્ટિની મોટે ભાગે એના પર આસર થાય છે. અમારા દેશ વિશે પૂછતા હો તો લોકોનો બહુ મોટો ભાગ ઈશ્વરને અમારા દરેકના અંતરમાં બેઠેલો નિયંતા માને છે. તદ્દન અભણ જનસમુદાય સુધ્ધાં એટલું જાણે છે કે ઈશ્વર એક જ છે, તે સર્વવ્યાપી છે, અને તેથી અમારાં બધાં કૃત્યોનો સાક્ષી છે.

તમારા પત્રના જે જે મુદ્દા અત્યારે હું માત્ર અંશતઃ જ સમજ્યો છું તે જો તમે વધુ વિસ્તારથી સમજાવવા ઈચ્છતા હો, અને જો એ માટે તમારી પાસે સમય હોય, તો હું તમારું લખાણ મારાથી બનશે એટલું ધ્યાન આપીને વાંચી જઈશ, અને હું જાણું છું કે એનાથી મને લાભ થશે.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. નૌરમન લીઝ

બ્રેઈલ્સફર્ડ

ડર્બી પાસે

ઈંગ્લેન્ડ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૬૮

૫૮૮. એસ. અરુણાયલમને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૮, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને થોડું થોડું સૂતર મોકલતા રહો છો એ સારી વાત છે. તમે ઘણા કમજોર હોવાથી તમારે કાંતવાનું હોય જ નહીં.

મારાં ભાષણો અને લખાણોની શ્રી નટેસને છપાવેલી ચોપડીને છેડે પરિશિષ્ટરૂપે સત્યાગ્રહ આશ્રમના નિયમો આપેલા છે.^૧ એ ચોપડીની નવી આવૃત્તિ થોડા વખતમાં તૈયાર થવાની છે.

મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી તમને ઈશ્વરમાં અને એની દર્દ મટાડવાની દયામાં અચળ શ્રદ્ધા ન હોય, ત્યાં સુધી દાક્તરોની સલાહ લેવામાં કે હળવી સારવાર કરાવવામાં તમારે સંકોચ ન રાખવો જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. અરુણાયલમ્

૯૫૧, વીવર સ્ટ્રીટ

અલંતુર, સેન્ટ થોમસ માઉન્ટ

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૬

૧. જુઓ પુસ્તક ૧૩, પા. ૮૭થી ૯૩.

૫૮૯. ડૉ. માણિકપાઈ બહાદુરજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૮, ૧૯૨૬

તમારો પત્ર મળવાથી ઘણો આનંદ થયો. તમને મારા ચરખા જેવો ચરખો મોકલવા હું ખાટી પ્રતિજ્ઞાનને લખીશ. તમારે એ ક્યે સ્થળે મંગાવવો છે, પંચગની કે મુંબઈ? તમારો જવાબ આવ્યા પછી હું પ્રતિજ્ઞાનને લખીશ. જો તમારે ઉતાવળ હોય તો તમે જાતે જ એમને લખી દેજો. ખાટી પ્રતિજ્ઞાનનું સરનામું આ પ્રમાણે છે : ૧૭૦, બાઉ બજાર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

પંચગનીમાં તમારા બગીચામાં ફળ થવાનાં છે એવું તમે લખો છો ત્યારે મારા મોંમાં પાણી આવે છે. અલબત્ત, આ વખતે હું ત્યાં આવ્યો ત્યારે મહાબળેશ્વર અને પંચગનીની આસપાસનાં બધાં જ સુંદર દૃશ્યો પર હું મારું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શક્યો નહોતો. એ જોવાનું તો નવરાશ હોય ત્યારે બની શકે.

તમને સૌને ખ્યાર સહિત,

તમારો

ડૉ. શ્રીમતી બહાદુરજી

ઉમરા હોલ

પંચગની

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૭

૫૯૦. જી. આર. એસ. રાવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૮, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારા છાપા માટે મારા સંદેશો આ પ્રમાણે છે :

“આશા રાખું છું કે આ છાપું રૅટિયાની તથા બંને ચીન્નેમાંથી^૧ જે કંઈ ફલિત થતું હોય તે બધાની વકીલાત કરશે.”

યંગ ઇન્ડિયાની બદલામાં મોકલાતી નક્લોની યાદી બેસુમાર વધી ગઈ છે અને એની ગ્રાહકસંખ્યા આજકાલ ઘણી ઘટી ગઈ છે, એટલે તમારા છાપાના બદલામાં તમને યંગ ઇન્ડિયા મોકલવાનું મુશ્કેલ છે. બેંગલોરમાં કોઈ મિત્રો પાસેથી એની નક્લ તમે મેળવી લો તો સારું, જેથી મારે એટલું ખર્ચ બચી શકે.

૧. ‘બંને ચીન્ને’ એટલે પ્રજામિત્ર (લોકોનો મિત્ર) અને રૅટિયો (એટલે પણ લોકોનો મિત્ર).

તમારું છાતું મોકલવાની જરૂર નથી. એનું કારણ બીજું કંઈ નહીં તો એ છે કે યંગ ઇન્ડિયાનું સંપાદન બદલામાં મળતાં છાપાં પર અવલંબતું નથી, કેમ કે એ ભાગ્યે જ સમાચારપત્ર ગણાય.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જી. આર. એસ. રાવ

મુખ્ય સંપાદક, પ્રજામિત્ર

કમલા વિલાસ

કોટનપેઠ

બેંગલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૮

૫૯૧. કૃષ્ણદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૮, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. હરદયાળબાબુ વિશેનું પેલું લાંબું નિવેદન મારી પાછળ ફરતું ફરતું મહાબળેશ્વર સુધી આવ્યું હતું. એ મારા ખલતામાં મૂકવામાં આવ્યું હતું. પણ મહાબળેશ્વરમાં તો એના સામું પણ જોવાની મને ફુરસદ મળી નહોતી. આ કાગળો કાલે જ મારા હાથમાં આવ્યા પણ એ નિવેદન હું વાંચી શક્યો નથી, જે હું એકબે દિવસમાં વાંચીશ. પણ મને લાગે છે કે મેં તમને એ વાત લખી છે કે આ ફરિયાદ તમારા પિતા વિશે છે એવું જે મેં જાણ્યું હોત, તો તમને પૂછ્યા વિના મેં તાર કર્યો ન હોત. હું ધારું છું કે તમારા સંતોષ ખાતર તમારે મારો અભિપ્રાય જોઈએ છે, જે હું ખુશીથી આપીશ. તમારા પોતાના વિશેના એ એક જ પત્રની બે નકલો તમે મને મોકલી છે.

આજે હું તમને ટપાલમાં વીમો ઉતરાવીને સો રૂપિયા મોકલું છું. વધારેની જરૂર હોય તો લખજો. મહાદેવ મને કાલે જ પૂછતા હતા કે નજીકના ભવિષ્યમાં તમે પાછા આવો એવો સંભવ ખરો કે નહીં? અને મેં એમને કહેલું કે ગુરુજીના જે સમાચાર અત્યાર સુધી તમે મને મોકલ્યા છે તે જોતાં તો મને લાગે છે કે તમે મારી પાસે આવો તે કરતાં તો ગુરુજી પાસે રહો એ વધારે સારું છે. અને અત્યારે પણ જ્યાં સુધી તમને પોતાને એવી પૂરેપૂરી ખાતરી ન થાય કે એમને છોડવામાં કશી હરકત નથી ત્યાં સુધી તમારે એમને છોડવા નહીં. પરંતુ જે તમે આવી શકો તો તો ઘણું સારું, કેમ કે અત્યારે પ્યારેલાલ અને દેવદાસ બંને બહારગામ છે. પરંતુ એક બીજો પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો છે. હું ફિનલેન્ડ જાઉં તો શું થાય? જવાનું થાય એવો સંભવ થોડો છે. આ બાબતમાં મિ. પૉલ સાથે મારે ઝડપી પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. જે મારે જવાનું થશે જ તો ૧લી જુલાઈએ નીકળવું પડશે. મને સમયસર ફિનલેન્ડ પહોંચાડે એવી છેલ્લી સ્ટીમર મુંબઈના બારામાંથી એ દિવસે ઊપડે છે. આ વિશેનો નિર્ણય ઘણું ફરીને આ અઠવાડિયાને અંતે થઈ જશે, આવતા અઠવાડિયાને અંતે તો જરૂર થશે. જે મારે જવું જ

પડશે તો મહાદેવ અને દેવદાસને મારી સાથે લઈ જવા વિચાર છે. મારી પાછળ ઘણું કામ આટોપવાનું બાકી રહી જશે. પણ ગુરુજીને છોડીને આ કામ કરવા તમારે આવવું કે કેમ, એનો વિચાર અલગ કરવો પડશે એમ લાગે છે. તમે જે કંઈ કરો તેમાં તમારે તો ગુરુજીની તબિયતનો વિચાર જ પહેલો કરવો જોઈએ.

દેવદાસ હજી હોસ્પિટલમાં છે. પણ એની તબિયત ઘણી સારી રહે છે. એને અઠવાડિયાની અંદર રજા આપવામાં આવે એવો સંભવ છે. લાલજીને પણ ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું છે અને એને દેવદાસવાળી રૂમમાં જ રાખ્યો છે. આ બંને દરદીઓ સર હરકિસનદાસ હોસ્પિટલમાં છે. યશવંતપ્રસાદ પણ બીમાર છે. એને નાનાં નાનાં ઓપરેશનો ઘણાં કરવામાં આવ્યાં છે. એને વાળાનું દર્દ થયું હતું.

તમારી બહેન વિધવા થઈ તે જાણી ઘણું દુઃખ થયું. મારા તરફથી એને જરૂર આશ્વાસન આપજો. ગુરુજી છાપામાંથી જે કાપલીઓ કાપી મોકલે છે તે બધી હું ધ્યાનથી વાંચતો રહું છું. કેટલીક તો ઘણી કીમતી છે. “મહમદનું સુલેહનામું” મેં પહેલાં કદી વાંચેલું નહીં. હું એટલું જાણતો હતો કે એમના વારસોએ ઈસાઈઓ અને યહૂદીઓ સાથે આ પ્રકારનો કોઈ કરાર કર્યો હતો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૭૯

૫૯૨. શાર્દૂલસિંહ કવીસરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૯, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

અકાલીઓ માટેની એક નાની રકમ (રૂ. ૫૧) કેટલાક વખતથી મારી પાસે પડી રહી છે. તો કોઈ લાયક અકાલીને મદદ કરવા માટે એ રકમનો ઉપયોગ તમને ઠીક લાગે તે રીતે કરી શકશો ?

તમારો સહૃદયી

સરદાર શાર્દૂલસિંહ કવીસર

લોન્ડન વિબર્ટી

રામગલી

લાહોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૨

૫૯૩. ડી. વી. રામરાવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૨૯, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમને શાંતિનિકેતન જ્વાની રજા આપવા માટે મને લાગે છે કે તમારાં માબાપને સમજાવવાનો તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ એમની રજા મળતાં સુધી તમે જ્યાં છો ત્યાં જ રહો અને શાંતિ રાખો એ તમારે માટે વધારે સારું છે. માબાપની ઈચ્છા ગમે તેટલી કડવી લાગતી હોય તોપણ એને તાબે થવામાં તમારે સંતોષ માનવો જોઈએ. માબાપની ઈચ્છાનું ઉલ્લાંઘન ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે એ ઈચ્છાને અનુસરવાથી નીતિનો ભંગ થતો હોય. તરવા શીખવાની બાબતને પણ આ જ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે. તમારાં માબાપને સમજાવીને તરવાનું શીખવાની રજા એમની પાસેથી તમારે મેળવવી જોઈએ. એમની દેખરેખ નીચે તમે તરતાં શીખવાનું રાખશો તો કદાચ એમને ડર નહીં લાગે.

જેમને આપણે છેતર્યા હોય તેમની આગળ આપણે કરેલી છેતરપિંડીની વાત જાહેર કરી દેવી જરૂરી છે. એનાથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે. આપણે માબાપ આગળ આપણો ગુનો કબૂલ કરીએ તેનાથી એમને જે આઘાત લાગે તે ક્ષણિક જ હોવાનો. કોઈ ગંદી જગાને જે કારણે આપણે ઘસીને સાફ કરવી પડે છે તે જ કારણે આપણે આપણાં પાપો કબૂલ કરવાં જરૂરી છે. ભૌતિક શરીરને ચોંટેલો કચરો દૂર કરવા માટે શરીરને ઘસીને ધોઈ નાખવાનું જે મહત્ત્વ છે તે જ મહત્ત્વ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાએ ચોંટેલા કચરાને દૂર કરવા માટે પાપની કબૂલાતનું છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. વી. રામરાવ

દિગ્માર્તી હાઉસ

બહેરામપુર

ગંજમ જિલ્લો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૦

૫૯૪. કૃષ્ણદાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૯, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

તમારો લાંબો પત્ર હવે હું કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો છું. તમે લખેલી હકીકતો જ્ઞેતાં તમારા પિતાને કોઈ પણ રીતે દોષિત માની શકાય નહીં. આ કમનસીબ ઘટના વિશે હરદયાળબાબુને મારે કંઈ લખવું એવું તમે ઈચ્છો છો ખરા? જો તમારી ઈચ્છા હોય તો હું ખુશીથી એમને લખીશ.

હવે મને એમ લાગે છે કે ફિનલેન્ડ જવાનું આમંત્રણ રદ થશે. શ્રી. કે. ટી. પોલને મેં એમની પોતાની મુશ્કેલીઓ^૧ ધ્યાનમાં લઈને આવી સલાહ આપી છે. આવતે અઠવાડિયે એમનો જવાબ આવી જશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કૃષ્ણદાસ

એસ. સી. ગુહાને ત્યાં

દરભંગા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૧

૫૯૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૨૯, ૧૯૨૬

તમારી તબિયત “ઘણી સારી” છે એ જાણીને અત્યંત આનંદ થયો. શંકરલાલે તમને પત્ર લખ્યો હશે. લખ્યો હોય કે ન લખ્યો હોય, તમે ૧૫મી જૂને આશ્રમમાં આવી પહોંચશો એવી આશા છે. મુસાફરી કરો તે દરમિયાન લક્ષ્મીને અવશ્ય અહીં મૂકતા જજો.

છોટાલાલ અત્યારે અહીંથી તહીં દોડાદોડી કરી રહ્યા છે. એમના મનનું ઠેકાણું નથી. તે ખાદી પ્રતિષ્ઠાનમાં ગયા હતા. ત્યાં થોડા દિવસ સતીશબાબુ સાથે રહ્યા. હવે વર્ધા ગયા છે. મેં એમને કહ્યું કે થોડા મહિના એ તમારી સાથે રહે અને તમારા કામમાં તમને મદદ કરે. એ બાબતમાં એમનું મન માન્યું નહીં. એ કહેતા હતા કે જો તમારે અંગત સેવાચાકરીની જરૂર હોય તો તે કરવા પોતે તૈયાર છે, પણ તે સિવાય બીજું કામ કરવાથી એમને ટાઢક વળશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી. પણ હવે એમનો પત્ર આવ્યો છે. તે પૂછે છે કે તમે એમને રાખશો કે કેમ? હજી પણ એ તો અંગત સેવાની જ વાત લખે છે. પણ એ તમને ખાદીકામમાં મદદ કરે, અથવા તમારા

૧. જુઓ “કે. ટી. પોલને પત્ર”, ૨૩-૫-૧૯૨૬.

રસોઈયા બને, પિરસણિયા બને કે સફાઈ કામદાર બને, કે તમારે માટે ખાદી વણે, એમને જે કરવું હોય તે કરે. તેમ છતાં મારી સલાહ છે કે તમે એમને એમની શરતે રાખી લો. પાછળથી જો એમનું મગજ અસ્થિર લાગે તો એમને પાછા બોલાવી લેવા તમે મને લખી શકો છો. જો એમની મરજી તમારી સાથે ફરવાની હોય તો એમને ફરવા દેજો. પણ તમે એમને ખૂબ જ સારી રીતે ઓળખો છો. તો તમે એમને તમારી સાથે રાખવા તૈયાર છો ખરા? કે પછી અહીં આવો ત્યારે આ વિષયની ચર્ચા કર્યા પછી નિર્ણય કરશો?

મારી ફિનલેન્ડની મુસાફરીને તમે આપેલો શાપ ફો એવો સંભવ છે; કારણ કે કે. ટી. પોલને મેં એક પત્ર લખ્યો છે તેનાથી એ મૂંઝાઈ ગયો લાગે છે. મેં એને લખ્યું છે કે મારી આ મુસાફરી પ્રત્યે તમારે બિલકુલ અનાસક્ત ભાવે જોવું.^૧ પણ મને એમ દેખાય છે કે આમંત્રણ ઓછું કઢાવ્યું છે અને યંગ મેન્સ ક્રિશ્ચિયન ઓસોસિયેશનની વિશ્વસમિતિ એના હાથમાં એક નિષ્ક્રિય રમકડું માત્ર છે. પણ જવાનું થશે કે નહીં એની હવે એક અઠવાડિયામાં ખબર પડી જશે.

અત્યારે તો અમે ગરમીથી બફાઈ રહ્યા છીએ. પણ હું આશા રાખું છું કે તમે આવતાં પહેલાં અમને વરસાદ મોકલશો.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૬

૫૯૬. અમદાવાદના મિલમજૂરો — ગાંધીજીની ઘરોની યોજના^૨

વધારા માટેની માંગણીને અંગે જે વધારાના પૈસા મેળવી શકાય તેનો ઉપયોગ એક વરસ સુધી મજૂરોનાં ઘરોની યોજનાને અર્થે કરવામાં આવે. એ યોજનાને અંગે મજૂરોનાં આરોગ્ય અને સુખસગવડ સાચવી શકાય છતાં સાધારણ કારીગરોને ભારે ન પડે એવાં ઘરો બાંધવાનો વિચાર છે.

આ પ્રમાણે બંધાયેલાં ઘરોના દરેક લક્ષ્યામાં ત્યાં વસતા મજૂરવર્ગની સામુદાયિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની તેમ જ તેમના સુખ માટે સઘળી જોગવાઈ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. આમાં નાણાંની સગવડ અનુસાર નિશાળ, બગીચો અને રમતગમતનાં સાધનવાળો હોલ, વાચનાલય તેમ જ દુકાન અને દવાખાનાંની સગવડોનો સમાવેશ થશે.

મજૂર મહાજન અને મિલમાલિક મંડળના પ્રતિનિધિઓની એક સમિતિ — જેમાં મજૂર મહાજનના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી રહેશે — ટ્રસ્ટની શરતો અનુસાર આ યોજના અમલમાં મૂકશે અને મિલકત ઉપર દેખરેખ રાખશે તથા આવકજનવકની વ્યવસ્થા કરશે. આ મિલકતનો વહીવટ મજૂર મહાજન કરશે.

૧. જુઓ “કે. ટી. પોલને પત્ર”, ૨૩-૫-૧૯૨૬.

૨. ૧૯૨૩માં મુકાયેલો ૧૫ ટકાનો કાપ જે ૨૬ થાય તો તેથી અમદાવાદના મજૂરોના વેતનમાં થનાર વધારાનો સદુપયોગ સૂચવવા આ યોજના ઘડવામાં આવી હતી. મૂળ લેખમાં માત્ર મુખ્ય કલમો જ ઉતારવામાં આવી હતી.

ચાલુ વરસ દરમ્યાન મિલમાં કામ કરતા પગારના વધારાના હકદાર સર્વે કારીગરો ટ્રસ્ટનાં નાણાંના અને તે વડે ખરીદાયેલી મિલકતના ભેગા માલિક ગણાશે. ફંડમાં ભરેલાં નાણાંના પ્રમાણમાં દરેક કારીગર મિલકતનો ભાગીદાર ગણાશે. આવા દરેક ભાગીદારને શૉર સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવશે. ટ્રસ્ટીઓએ મુકરર કરેલી શરતો પ્રમાણે ટ્રસ્ટીઓ સિવાય બીજા કોઈને શૉરહોલ્ડર પોતાનું સર્ટિફિકેટ વેચી અથવા તે ગીરો મૂકી શકશે નહીં.

કારીગરોને ચિઠ્ઠીઓ નાખી મકાન ભાડે આપવામાં આવશે. શૉરહોલ્ડરોને પહેલી પસંદગી આપવામાં આવશે.

આ યોજનાને અમલમાં મૂકવાનો નિશ્ચય ખાતાવાર લેખિત મત લીધા પછી યોજનાની તરફેણમાં ૨/૩ બહુમતી છે કે નહીં તે તપાસ્યા બાદ કરવામાં આવશે.

પગારના વધારાની વ્યવસ્થા આ યોજના પ્રમાણે થાય તો તે પછી એક વરસ સુધી વધારા માટે કશી માગણી કરવામાં નહીં આવે, અને જો એ શરત વિરુદ્ધ કોઈ મનૂર વિશેષ પગારના વધારા માટે હડતાળ કરે તો આ યોજનાના ટ્રસ્ટીઓ મુકરર કરે તેટલા સમય માટે આવા કારીગરો આ યોજનાનો લાભ નહીં મેળવી શકે.

[મૂળ ગુજરાતી]

ગુજરાતી, ૩૦-૫-૧૯૨૬

૫૯૭. નોંધ

પ્રાગજ દેસાઈ

ભાઈ પ્રાગજ ખંડુભાઈ દેસાઈ જેને નવયુગના પોતાના લખાણને સારુ બે વરસ જેલ મળી હતી તેઓને ગઈ ૨૨મીએ સાબરમતી જેલમાંથી છોડવામાં આવ્યા છે. જોકે પ્રથમના સમયમાં તેમને સત્તાવાળા તરફથી સારી પેઠે હાલાકી થઈ હતી, પણ તેમનો પાછળનો સમય અને મુખ્યત્વે કરાંચીમાં બટલી થયા પછીનો સમય અતિશય શાંતિ અને સુખમાં ગયો. પરિણામે તેમની તબિયત ઘણી સરસ છે, અને જેલની અંદર શાંતિમાં વાંચવા-વિચારવાનો વખત પણ તેમને સારી પેઠે મળ્યો હતો. હવે ક્યા કાર્યની અંદર પરોવાઈ જવું એનો વિચાર કરવાને ખાતર ભાઈ કલ્યાણજી વગેરે સાથીઓને મળવા અને તેમની ધર્મપત્નીને મળવા સુરત ગયા છે.

પૂર્વ આફ્રિકાની માગણી

એક નવયુવક નૈરોબીથી લખે છે :^૧

આ યુવક મંડળને હું ધન્યવાદ આપું છું. તેમનું માસિક જો કેવળ લોકસેવાર્થે જ નીકળ્યું હોય તો તેને વિશે સફળતા ઈચ્છું છું. ખાદી વિશે જે ટકોર કરેલી છે એ મને પ્રિય લાગે છે. કાગળ લખનાર ખાદી પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ સમજે છે, પણ એ પ્રેમમાં રહેલા વિવેકને તે નથી સમજી શકતા એ સમજાવવાનો તેમણે મને સહેજે અવકાશ આપ્યો છે એ હું વધાવી લઉં છું

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. ત્યાંના હિંદી યુવક મંડળે એક માસિક કાઠવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેને માટે એ પત્રમાં ગાંધીજી પાસે સંદેશો માગવામાં આવ્યાં હતાં.

અને તેમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે હું પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓની સ્થિતિની સુધારણાને અર્થે ખાદીનો ઉપયોગ નથી સૂચવતો, અથવા જે મોહને વશ થઈને ખાદીનો જ ઉપયોગ સૂચવું તો “ખાદી” શબ્દ મારે તદ્દન જુદા જ અને વિસ્તૃત અર્થમાં વાપરવો જોઈએ. પણ એવો મને મુદ્દલ મોહ નથી તેથી ખાદીનો ઉપયોગ એ પૂર્વ આફ્રિકાના લોકોને પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરવામાં લગભગ નિર્ણયક છે એમ કહી દઉં છું. ઉત્તર ધ્રુવમાં વસનાર લોકોને હું રૅટિયો ચલાવવાની વાત ન લખું. પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા હિંદી, પ્રસંગે ખાદીનો ઉપયોગ કરે એ ઈષ્ટ છે. તેમ કરે તો હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ તેઓ સમજી શકે છે એમ ગણાય, પણ તેઓની પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને અર્થે તેઓએ ઐક્ય સાધવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. એ પ્રથમ પગથિયું છે; પણ એટલું બસ નથી. તેઓની ઉપર ગંદકીનો આરોપ છે, અને તેમાં ઠીક અંશે સત્ય છે. એ ગંદકી દૂર થવી જોઈએ. તેઓની ઉપર કંઠૂસાઈનો આરોપ છે તેમાંય થોડુંઘણું સત્ય છે. અહીં કંઠૂસાઈ એટલે રહેણીમાં આણઘટતી કરકસર. એક જ ઠેકાણે દુકાન, રહેવાનું, ખાવાનું, એ બધું પરદેશમાં ન પોસાય. પરદેશમાં કમાણી વધારે થઈ શકે છે, અને તેના પ્રમાણમાં રહેણીમાં યોગ્ય સુધારો થવાની આવશ્યકતા છે. તેમ ન કરીએ તો આપણી ઉપર અયોગ્ય હરીફાઈનો આરોપ આવી શકે. વેપારના સામાન્ય નિયમોને અવગણીને કોઈ ખૂબ તંગી ભોગવી બજારદામ ઘટાડે તેનો વેપારી લોકો અવશ્ય દ્રોષ કરે. એવો દ્રોષ કરવાનું કારણ આપણે ન આપીએ.

વળી પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓએ પોતાનામાં કેળવણી વધારવાના ઉપાયો યોજવા જોઈએ. કેળવણી વિના જે તેમની પ્રજા ઊછરે તો તે પ્રજા પૂર્વ આફ્રિકામાં અંગ્રેજોની જેડે નહીં ઊભી શકે તેમાં કશી શંકા નથી, અને હું સાંભળું છું તે પ્રમાણે જે ખરું હોય કે પૂર્વ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓએ અંગ્રેજોના ગુણોનું અનુકરણ કરવાને બદલે તેઓના મદ્યપાન, વ્યભિચારાદિનું અનુકરણ સારી પેઠે કરેલું છે તો તેમાંથી તેઓએ બચી જવું ઘટે છે, અને છેવટે પોતાની હસ્તી માનપૂર્વક જાળવવાને સારું તેઓએ સત્યાગ્રહ કરવાની એટલે સમાજના કલ્યાણ અર્થે આત્યંતિક દુઃખ ભોગવવાની શક્તિ કેળવવી જોઈએ. આટલું પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદી કરે તો, અને તેઓ ખાદી ન પહેરે તો તેઓ બહુ દોષિત ન ગણાય. ખાદી ન પહેરતાં છતાં તેઓએ સ્વમાન જાળવવા પૂરતો પોતાનો ધર્મ પાળ્યો ગણાશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૩૦-૫-૧૯૨૬

૫૯૮. અસહકાર અને કેળવણી^૧

નવજીવનના એક વાચક નીચે પ્રમાણે લખે છે :^૨

અસહકારના એક પણ અંગને વિશે હું પોતે જરાયે ઢીલો પડ્યો નથી. કેળવણીને વિશે મારા વિચાર ૧૯૨૦-૨૧માં હતા તેવા જ આજે વર્તે છે, અને જે મારામાં વિદ્યાર્થીઓને અથવા તેમના વડીલોને સમજાવવાની શક્તિ હોય તો એક પણ વિદ્યાર્થી સરકારી શાળામાં ન રહે. નવજીવનમાં આ વિષયની ચર્ચા વારંવાર નથી આવતી એનું કારણ તો એ જ કે હવે ભાષણોથી કે લેખોથી સમજાવીને સરકારી નિશાળો ખાલી કરાવવાપણું નથી રહેતું. હવે તો જે શાળાઓ અસહકાર ઉપર કાયમ રહેલી છે તેને સેવવાપણું રહ્યું છે. મારે દુઃખની સાથે એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે અસહકારી કેળવણીની પ્રવૃત્તિ ખાદીની જેમ વૃદ્ધિ પામતી નથી. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તેમાં ઓટ થતી જાય છે. તે ઓટની નોંધ પ્રસંગોપાત્ત લેતાં હું સંકોચાતો નથી, પણ તે નોંધ હમેશાં લેવાપણું હોય નહીં. પણ તે ઓટથી મને કશોય ભય નથી લાગતો. જે આપણે શ્રદ્ધા નહીં છોડીએ તો એ ઓટની પાછળ ભરતી રહેલી જ છે. જે શાળાઓ અસહકારને વળગી રહેલી છે તે શુદ્ધ ભાવથી વળગી રહે, અને અસહકારનાં તત્ત્વોને તેમાં મુદ્દલ ઢીલાં ન થવા દે તો પરિણામ કુશળ જ છે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. હું જાણું છું કે પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ ઉપર વાદળ ચડી આવ્યું છે તેમાંથી કેટલાક શિક્ષકો ગયા, ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ગયા. તેથી શું? હવેનું અસહકારનું કામ નથી દેખાદેખીથી કરવાનું, નથી કોઈ 'પોલિસી,' અથવા યુક્તિને વશ થઈ કરવાનું. જેઓ અસહકારી રહ્યા છે તેઓ આત્મવિશ્વાસથી પોતાના બળ ઉપર ઝૂકે છે. સંભવ છે કે તેઓને હજુયે કઠિન કાળમાંથી નીકળવું પડે. પણ એમ હોય તો કુંદનની પરીક્ષા જેમ તવાતાં વધારે ને વધારે થાય છે તેમ અસહકારીઓની ભલે થાઓ. છેવટ લગી જે ઊભા હશે તે જ સાચા અસહકારી ગણાશે. તેઓ ભલે એક હોય યા અનેક, પણ તેઓથી જ સ્વરાજ મેળવાશે. સરદાર શાહૂલસિંગે પંજાબમાં ભાષણ કરતાં હમણાં જ કહ્યું છે તે સાચું છે. વાઘબકરીની વચ્ચે સહકાર હોય નહીં. સહકાર સરખાની સાથે જ શોભે. ચાલુ સ્થિતિમાં સરકારની સાથેના કોઈ પણ પ્રજાના સંબંધને સહકાર માનવો એ શબ્દનો દુરુપયોગ છે. જ્યારે આપણે શક્તિ મેળવી આપણી શરતોનું પાલન કરાવી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં આવીએ ત્યારે એની મેળે જ સહકાર થશે, અને તે શોભશે.

પણ અસહકારને વિશે ગેરસમજ થયા કરે છે એ સૂચવે છે કે અસહકારનું સ્વરૂપ હજુયે આપણે જાણતા નથી. આપણો અસહકાર રાક્ષસી, અશાંત, અવિનયી કે દ્રોષયુક્ત નથી. શાંત અસહકારમાં કોઈના પણ તિરસ્કારને સ્થાન નથી. આનંદશંકરભાઈના^૩ જ્ઞાનનો કે તેમની શક્તિનો

૧. જુઓ "રાષ્ટ્રીય કેળવણી", ૩-૬-૧૯૨૬ પણ.

૨. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં ગાંધીજીને એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે લોકોમાં એવી છાપ ઊભી થઈ છે કે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અસહકાર વિશેના આપના વિચારો ઢીલા પડ્યા છે, એમાં કેટલું તથ્ય છે? ખીન્તું, રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાંથી લોકોનો રસ ઓસરતો જાય છે, એ જોતાં આ ક્ષેત્રમાં અસહકાર કરવાની નીતિ પડતી મૂકી સરકાર જે નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માગે છે તેમાં તેને સહકાર આપી ગુજરાતમાં મળી શકતી બુદ્ધિપ્રતિભાનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવો ઉચિત નહીં લેખાય?

૩. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના પ્રો-વાઇસ ચાન્સેલર.

ઉપયોગ વિદ્યાપીઠના કાર્યને સારુ કરવો એમાં અસહકારને કશી ઝાંખપ નથી. વિદ્યાપીઠના કમિશનમાં તેમને પ્રમુખ બનાવીને આપણે સરકારની સાથે કશો સહકાર નથી કર્યો. ઊલટું, તેમને પ્રમુખ થવાનું નિમંત્રણ આપીને વિદ્યાપીઠે માન લીધું છે, એટલું જ નહીં પણ અસહકારનું ખરું સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું છે. કેમ કે શાંત અસહકારીને વ્યક્તિ પરત્વે તિરસ્કાર હોય જ નહીં. વાઈસરોયમાં પણ મનુષ્ય તરીકેના જે ગુણો હોય તેનો ઉપયોગ — જે તેમાં તેની પદવીનો પણ ઉપયોગ ન થતો હોય તો — આપણે જરૂર કરીએ; ન કરીએ તો અસહકારી તરીકે આપણે મૂરખ ઠરીએ.

વિદ્યાપીઠના જેવી સંસ્થા ચલાવીને આપણે પ્રજાના પૈસાનો દુરુપયોગ નથી કરતા પણ સદુપયોગ કરીએ છીએ. જેઓ અસહકારને પાપ સમજતા હોય તેઓની દૃષ્ટિની અહીં વાત નથી. વિદ્યાપીઠને દાન આપનારા અસહકારના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરનારા છે. તેઓના પૈસાનો આ કેળવણીના મહાન અખતરામાં ઉપયોગ થાય છે એ વ્યર્થ નથી. હા; એટલું ખરું કે જેમ જેમ સંખ્યામાં ઘટાડો થતો જાય તેમ તેમ સંચાલકોમાં, શિક્ષકોમાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં ચારિત્ર્યબળ વધવું જોઈએ. તો જ પ્રજાના પૈસાનો સારો ઉપયોગ થયો ગણાય. સરકાર તરફથી નીકળનારી વિદ્યાપીઠ જે આપણી પાસે રહેલા અધ્યાપકોને ખેંચી જાય તો હું એમ સમજું છું કે તેઓ અસહકારના પૂજારી ન હતા. સરકાર તરફથી નીકળનારી વિદ્યાપીઠ આપણા કર્તવ્ય પરત્વે આપણને વધારે પરાયણ કરો. તેમાં ભલે ધનલાભ અને માનલાભ પણ હો, પણ એ સ્વરાજ્યમાર્ગ નથી એટલું હું જાણું છું. અહીં ભલે ગરીબાઈ હો. ભલે નિંદા થાઓ, છતાં અહીં તો ડગલે ડગલે આપણે સ્વરાજ્યને નજીક લાવીએ છીએ એ મારા વિશ્વાસને હું ખોઈ શકતો નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૩૦-૫-૧૯૨૬

૫૯૯. ગુજરાતમાં રૈંટિયો

ગુજરાતમાં રૈંટિયા વિશે કેટલીક હકીકત ભાઈ લક્ષ્મીદાસે એકઠી કરેલી છે તે આ અંકમાં છપાયેલી વાંચનાર જોશે. તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અમદાવાદ નડિયાદ જેવાં શહેરોમાં પણ કંતામણને છૂટુંછવાયું સ્થાન છે. એ ઘણું સંકુચિત ક્ષેત્ર છે એમ આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ. એમ છતાં જે બાઈઓ રૈંટિયો ચલાવી રહી છે તેને સારુ તો એ જ એક ધંધો છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આમાં કયાંયે વધારે મજૂરી મેળવી શકતી હોય એવી બાઈની પાસે રૈંટિયો ચલાવડાવવાનો પ્રયત્ન નથી. રૈંટિયાનું સ્થાન જ અલૌકિક છે. જેને બીજા કાંઈ પણ નીતિભરેલો ધંધો ન હોય તેને જ સારુ રૈંટિયાની કલ્પના છે, પણ હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ અને ગીચ વસ્તીવાળા દેશમાં કરોડોનો ઉદ્યોગ રૈંટિયો જ હોઈ શકે, અને જે અમદાવાદ નડિયાદ વગેરે શહેરોમાં પૈસા માટે રૈંટિયો ચલાવનાર મળી રહે છે તો ગામડાંઓમાં તેની ઉપયોગિતા કેટલી બધી હશે એ હિસાબ આપણે સહેજે ગણી શકીએ. માત્ર પરોપકારી, ત્યાગી અને જ્ઞાની કાર્યકર્તાઓની ખામીને લીધે જ ગરીબોને ત્યાં આ અન્નપૂર્ણા રૈંટિયો નથી ગુંજી શકતો.

બીજું એવું જ સબળ કારણ એ તો છે જ કે ગુજરાતમાં ખાદીની વપરાશ બહુ ઓછી છે. જ્યારે આપણામાં પ્રજાત્વનું ખરું ભાન આવશે ત્યારે ખાદી ઘઉં ધીની જેમ વ્યાપક થઈ જશે

અને ઊપડી જશે. હજુ તો આપણે ગુજરાતમાં ગરીબ ઘરોમાં પ્રવેશ જ કર્યો નથી, ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર મેળવ્યો નથી, પ્રવેશ કરવાની આપણામાં ઈચ્છા જગત થઈ નથી. આપણામાં ખરું ચેતન આવશે ત્યારે એક નહીં પણ અનેક નવયુવકો ગામડાંઓમાં પસરી જશે અને લોકસેવા કરશે, અને તે સેવાથી મળતી આજીવિકા ઉપર જીવન ગુજરવામાં ગૌરવ સમજશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૩૦-૫-૧૯૨૬

૬૦૦. એસ. જી. વઝેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૩૦, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ વઝે,

સોસાયટીનાં પ્રકાશનો બાબતનો તમારો પરિપત્ર મળ્યો. મેં હમણાં જ જાણ્યું કે શાસ્ત્રી ત્યાં છે. પરંતુ એમના ઉપરના મારા પત્રમાં લખેલી બાબત તાકીદની હોવાથી, તેઓ કદાચ ત્યાં ન હોય એમ માનીને એ પત્રની નકલ હું તમને મોકલું છું. અને જે મારી ઓફર સ્વીકારી શકાય તેમ હોય તો તમે જાતે અહીં આવીને આશ્રમમાં રહી શકો છો. સાથે બીજા જેટલા માણસોને લાવવા હોય તેટલાને લાવજો, અને પૂનામાં પ્રેસ ફરીથી ઊભું થતાં સુધી આશ્રમમાં રહીને છાપાનું સંપાદન કરજો.

તમારો સહદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૧૨

૬૦૧. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૩૦, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

હું છાપાં વાંચતો નથી તે માટે તમે મને ઠપકો આપ્યો હતો, તેમ છતાં એ બાબતમાં હું ઠોક રહ્યો હોવાથી, તમે હાલ ક્યાં છો તેની મને ખબર નહોતી. એટલે દેવધરને પત્ર લખીને સોસાયટીના પ્રેસને ભસ્મીભૂત કરનારી ભીષણ આગ વિશે મેં મારું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું. એમાં મેં તમારાં પ્રકાશનો સંબંધમાં મારાથી બની શકતી સેવા આપવાની તૈયારી બતાવી છે. હવે મને વઝે તરફથી એક પરિપત્ર મળ્યો છે. તેમાં એવી વિનંતી કરવામાં આવી છે કે નવી વ્યવસ્થા થતાં સુધી સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા અને જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રસિદ્ધ થઈ શકશે નહીં એવું મારે જાહેર કરવું.

મને ખબર મળ્યા છે કે તમે પૂનામાં જ છો. મેં સ્વામીને પૂછ્યું નથી, તેમ છતાં મને ચોક્કસ એમ લાગે છે કે સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઝાઝી અગવડ વિના તમારી વતી અમે અહીં છાપી શકીશું. જે આ માટે વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ હોય તો મારી આ નમ્ર દરખાસ્ત સ્વીકારી લેવા

આગ્રહપૂર્વક વિનંતી છે. જે તમે એ સ્વીકારશો તો મને ઘણો જ આનંદ થશે એ કહેવાની જરૂર ન હોય. કારણ કે કાયદેસર હું તમારી સંસ્થાનો સભ્ય ન હોવા છતાં અને દેશને માટે અનેક મહત્વની બાબતોમાં તમારી અને મારી વચ્ચે બુનિયાદી મતભેદો હોવા છતાં મારા મનથી હું મારી જાતને તમારામાંનો એક માનતો આવ્યો છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૯૧૩

૬૦૨. કે. ટી. પોલને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મિ. એન્ડ્રૂઝ છેલ્લા ત્રણ દિવસથી મારી સાથે રહ્યા છે. આપણી વચ્ચે ચાલેલો તમામ પત્રવ્યવહાર તેઓ વાંચી ગયા છે. અને અમે બંને એવા નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે આમંત્રણ સ્વીકારી લેવું અને આ નિર્ણય આખરી ગણવો. એટલે આ પત્રથી હું આમંત્રણ સ્વીકારું છું, પણ એમ કરતાં મને ઘણો સંકોચ અને ક્ષોભ થાય છે. એનું કારણ એ છે કે મારા મનમાં બહુ વસવસો છે. મને અને મારા સાથીઓને ફિનલેન્ડ લઈ જવા માટે આટલું બધું ખર્ચ કરવું વાજબી છે કે કેમ તેની મને શંકા છે. પણ ઈશ્વર શું કરવા માગે છે તે જાણવાનું મનુષ્યના હાથમાં નથી. એટલે હું તો એટલો જ સંતોષ લઉં છું કે આ બાબતમાં મેં કશી તાકીદ કરી નથી, તેમ ફિનલેન્ડ જવાની ઈચ્છા સરખી દેખાડી નથી. હવે તમારે જે વ્યવસ્થા કરવી હોય તે કરજો.

હું જોઉં છું કે તમે જતાં આવતાંની ટિકિટો લેવાના છો, અને લાંડન અને હેલસિંગફોર્સ વચ્ચે પણ જતાં આવતાંની જ ટિકિટો લેવાનો વિચાર રાખો છો. પણ મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે યુરોપમાં જે મને અન્ય સ્થળોએ જવા માટે આમંત્રણો મળે, તો તે સ્વીકારવા હું પોતે સ્વતંત્ર રહેવા ઈચ્છું છું. એ સંજોગોમાં લાંડનથી હેલસિંગફોર્સની જતાં આવતાંની ટિકિટ લેવાનું સલાહભર્યું નહીં ગણાય. બીજે જગ્યાનું થાય કે ન થાય, શ્રી રોમાં રોલાંને મળવા મારે જાનિવા તો જવાનું છે જ. એટલે યુરોપમાં મારે એક જ રસ્તે પાછા ફરવાનું થશે એવું કહી ન શકાય.

પાસપોર્ટ બાબતમાં આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખજો અને મારે જવાનાં સ્થળો અને તેના સમય બાબતમાં કશી શરતો સ્વીકારશો નહીં.

તમે જે કંઈ પ્રગતિ કરતા હો તે વિશે મને વખતોવખત ખબર આપતા રહેજો. તમે ૧૫મી જૂને નીકળવાને બદલે ૧લી જુલાઈએ ઊપડતી બોટમાં મારી સાથે નીકળો તો મને ઘણો આનંદ થશે એ કહેવાની જરૂર ન હોય.

૧. આ પત્ર બપોર પછી ત્રણ વાગ્યે લખાવ્યો હતો, પણ રવાના થયો નહોતો. મંત્રીની નોંધમાં લખ્યું છે કે, “એકાંતમાં પ્રાર્થના કર્યા પછી ગાંધીજીએ પોતાનો નિર્ણય બદલ્યો.” ગાંધીજીના છેવટના જવાબ માટે જુઓ “કે. ટી. પોલને તાર”, ૩૧-૫-૧૯૨૬.

યુરોપમાં બકરીનું દૂધ મેળવતાં કશી મુશ્કેલી પડશે એમ મને નથી લાગતું. બીજું, બકરીનું દૂધ ઠારીને, સૂકવીને કે સ્ટરીલાઈઝ કરીને પણ રાખી શકાય તેમ છે. રાખી મૂકવા માટે તો સૂકવેલું દૂધ નિઃશંક ઉત્તમ ગણાય. એને સૂકવો એટલે તે તદ્દન લોટ બની જાય છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૫૨

૬૦૩. કે. ટી. પૌલને પત્ર^૧

મે ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મિ. એન્ડ્રૂઝ છેલ્લા ત્રણ દિવસથી અહીં છે. એમણે પણ તમારો આ પત્ર અને આપણી વચ્ચે થયેલો બાકીનો પત્રવ્યવહાર વાંચ્યો છે. બહુ જ ઊંડો અને પ્રાર્થનાભાવે વિચાર કર્યા પછી અમે બંને એવા નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે આમંત્રણ કાં તો રદ થવું જોઈએ અથવા મારે ફિનલેન્ડ ન જવાનું ઠરાવવું જોઈએ. મને એમ લાગે છે કે વાસ્તવમાં આમંત્રણ મોકલનાર તમે પોતે છો, અને વિશ્વસમિતિનું તો માત્ર નામ જ વપરાયું છે. અને આમ છતાં હું જો જાઉં તો એમ કહેવાશે કે હું તમારા નહીં પણ વિશ્વસમિતિના આમંત્રણથી ગયો. મને લાગે છે કે આવું થાય એ તમારે અને મારે બંનેને માટે ખોટું ગણાશે અથવા મારે માટે તો ખરું જ. હું માનું છું કે જો વિશ્વસમિતિ મને બોલાવતી હોય તો ખર્ચનો બોજો એણે જ ઉઠાવવો જોઈએ. પણ આ કિસ્સામાં તો ખર્ચ તમે ઉઠાવવાના છો. એટલે દેખાવ એવો થઈ રહ્યો છે કે જાણે તમે નાદુરુદ્ધ મને લઈ જઈ રહ્યા છો. એટલે હું તો તમને આગ્રહપૂર્વક એવી સલાહ આપું છું કે આમંત્રણની વાત ભૂલી જાઓ અને આખી વાત પડતી મૂકો. એટલે મારા ન જવાથી તમારી સ્થિતિ કોઈ રીતે કફોડી ન થતી હોય કે તમારે મૂંઝવણમાં ન મુકાવું પડતું હોય, તો હું તો તમને કહું છું કે આ વાત અહીંથી પૂરી થાય છે એમ માનો. પણ જો તમારે કોઈ પણ રીતે કફોડી સ્થિતિમાં મુકાવું પડતું હોય કે મૂંઝાવું પડે એમ હોય, તો હું મારા નિર્ણય પર ખુશીથી ફેર-વિચાર કરીશ. પણ જો ફરી વિચારવાનું થાય અને તમારાથી બહાર નીકળાય એમ હોય, તો આખી વાત આપણે નવેસર વિચારી શકીએ એટલા ખાતર તમે આશ્રમમાં આવી જાઓ એ વધારે સારું નથી?

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૫૩

૧. સાંજે ચાર વાગ્યે લખાવેલા આ પત્ર પર આ પ્રમાણે લખેલું છે : “મોકલ્યો નથી/અટકાવ્યો છે”.

૬૦૪. એ. એ. પૉલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

ચીનથી આવેલા પત્રની નકલ સાથેનો તમારો પત્ર મળ્યો. મારો ખ્યાલ છે કે મેં તમને અગાઉ લખી દીધું છે કે જો આ દેશના સંજોગો મને રોકી નહીં રાખે તો ચીનના મિત્રોની ઈચ્છાને માન આપીને આવતે વર્ષે હું ચીન જવા તૈયાર થઈશ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૭૨

૬૦૫. એ. આઈ. કાજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો ગયા એપ્રિલ માસની ૨૪મી તારીખનો પત્ર મળ્યો. તેમાં જણાવેલાં તમામ બિડાણો પણ મળ્યાં છે. તમારો તાર પણ હમણાં જ મળ્યો. મારે મિ. એન્ડ્રૂઝ સાથે લાંબાણથી વાત થઈ છે. તેઓ આશ્રમમાં જ રહે છે અને અત્યારે હું આ લખી રહ્યો છું તે વખતે પણ તેઓ મારી સાથે જ છે. જે જીત થઈ છે તે મોટી છે. પણ હજી ઘણું કામ કરવાનું બાકી રહે છે. વાસ્તવમાં, અત્યાર સુધી જે થયું છે તેના કરતાં વધુ કરવાનું બાકી રહે છે. કેમ કે અત્યાર સુધી થયેલું કામ આવશ્યક ખંડનનું કામ હતું. રચનાત્મક કામ હવે શરૂ થવું જોઈશે.

તમારા તારમાં તમે ત્રણ મુદ્દા ઊભા કર્યાં છે. મારી સમજ પ્રમાણે, ગોળમેજી પરિષદમાં કોંગ્રેસે સીધો ભાગ લેવાનો આવશે નહીં. પણ કોંગ્રેસને પોતાની વાત રજૂ કરવાની તક તો મળવી જ જોઈએ. હું માનું છું કે ખુદ પરિષદ બે સરકારોના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે હશે. તેમ છતાં મિ. એન્ડ્રૂઝ અને બીજા નેતાઓ ચાંપતી નજર રાખી રહ્યા છે, અને જે કંઈ થઈ શકે એમ હશે તે અવશ્ય કરવામાં આવશે. જો તમારે કંઈ કરવાનું હશે તો તેની સમય આવ્યે તમને ખબર આપવામાં આવશે.

કોંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન જોહાનિસબર્ગમાં ભરવાનો વિચાર બહુ સારો છે. પરિષદ જે પાયાના પ્રશ્નો વિચારવાની હોય તેના પર જ તમારા ઠરાવોમાં ભાર મુકાવો જોઈએ અને એ ઠરાવો સાદા ને સરળ હોવા જોઈએ. તમારા ઠરાવો અતિશયોક્તિ વિનાના, દૃઢતાવાળા, ટૂંકા, અસરકારક અને મુદ્દાસર હોવા જોઈએ.

ક્લર બારનું બિલ આવ્યા પછી મારા વિચારો મેં બહુ જ આકરી ભાષામાં વ્યક્ત કર્યા છે. તે ઉપરાંત અહીંના બધા પક્ષોએ પોતાની રીતે પગલાં લીધાં છે. મિ. એન્ડ્રૂઝ વાઈસરોયને મળી આવ્યા છે, પણ મને તો ભારે અંદેશો છે કે સમ્રાટ બિલને એ જ સ્વરૂપે મંજૂર કરી દેશે. એવું બનશે કે કંઈ નહીં તો હાલ તુરત એ કાયદો હિંદી વસાહતીઓને લાગુ પાડવામાં આવશે નહીં, અને જો આપણે મક્કમ રહીશું, સંપ રાખીશું અને નરમાશથી કામ લઈશું તો કદાચ એનો અમલ આપણા પર કદી નહીં થાય.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એ. આઈ. કાજી

માનદ મહામંત્રી

દક્ષિણ આફ્રિકન હિંદી કોંગ્રેસ

૧૭૫, ગ્રે સ્ટ્રીટ

ડરબન, દક્ષિણ આફ્રિકા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૯૬૦

૬૦૬. મહાદેવ વી. પાંડલોરકરને પત્ર

મે ૩૦, ૧૯૨૬

હું જાણું છું ત્યાં સુધી જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ ટીપું અને મહાસાગરના સંબંધ જેવો છે. અને સમુદ્ર જે તત્ત્વોનો બનેલો છે તે જ તત્ત્વોનું ટીપું પણ બનેલું છે, તે જ રીતે પરમાત્મા જે તત્ત્વોનો બનેલો છે તે જ તત્ત્વોનો જીવાત્મા બનેલો છે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૪

૬૦૭. સી. લક્ષ્મી નરસિંહનને પત્ર

[મે ૩૦, ૧૯૨૬]^૧

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ઈંડાંને નિરામિષાહારની કોટીમાં મૂકી શકાય નહીં. પણ માંસ ખાવામાં નેટલી હિંસા છે તેટલી ઈંડાં ખાવામાં નથી એટલું નક્કી છે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૫

૧. શ્રી નરસિંહનના ૯-૫-૧૯૨૬ના પત્ર (એસ. એન. ૧૯૫૮૫) ઉપર આ તારીખ લખેલી છે.

૬૦૮. વી. એમ. તારકુંડેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મે ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારા એ અભિપ્રાય સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત છું કે જ્યાં સુધી વિચારોમાં મતભેદો રહ્યા છે ત્યાં સુધી પક્ષો તો હમેશાં રહેવાના જ. અને હું એ પણ કબૂલ રાખું છું કે મતભેદો હોય તો પણ ઈર્ષા અને સામસામાં દોષારોપણો ન થવાં જોઈએ. પણ દરેક જણે બીજા પ્રત્યે ખામોશીથી વર્તવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત વી. એમ. તારકુંડે

સાસવડ, જિલ્લો પૂના

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૩

૬૦૯. તેહમીના ખંભાતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, [મે ૩૦, ૧૯૨૬]^૨

વહાલાં બહેન,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. હું ત્રણ માળ ચડીને આવ્યો તે વાતને તમે નકામી બહુ મોટી કરી નાંખી છે. એટલું જ આપણાથી અરસપરસ ન થઈ શકે તો જન્મારો વ્યર્થ ગયો ગણાય. હું તો એવું ઈચ્છું છું કે મારા કોઈ પણ શબ્દોથી ભાઈ બહેરામજીને શાંતિ મળો. દુઃખસુખ તો શરીરની સાથે જોડાયાં જ છે. એ સહન કરવામાં જ આપણું મનુષ્યત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે. મિસિસ એડીની ચોપડી વાંચી જઈને હું અવશ્ય અભિપ્રાય લખીશ. પણ તે દરમિયાન બહેરામજી યોગ્ય દવાનો ત્યાગ ન જ કરે એવી મારી ખાસ સલાહ છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૪૩૬૪ તથા જી. એન. ૬૫૮૫; તેહમીના ખંભાતાના સૌજન્યથી

૧. પત્રમાં મિસિસ એડીના પુસ્તકનો તથા તેહમીનાબહેનના પતિની માંદગીનો ઉલ્લેખ છે. તે પરથી આ તારીખ નક્કી કરવામાં આવી છે. જુઓ “બહેરામજી ખંભાતાને પત્ર”, ૨૩-૫-૧૯૨૬.

૬૧૦. હરિલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, મે ૩૦, ૧૯૨૬

ભાઈ હરિલાલ,

તમારા કાગળનો જવાબ નવજીવનમાં ન જ આપાય. તમે ધારો છો એવા નિશાળ ઈત્યાદિના સુધારા હાલ નહીં જ થાય એમ મને તો ભાસે છે. એ બધાં સહિષ્ણુતાનાં ચિહ્નો હોઈ શકે, સહિષ્ણુતાનાં પ્રેરક કારણો ન બની શકે. અત્યારે તો નોખા રહ્યા છતાં એકબીજાને સહન કરીએ તોયે ઘણું. લગ્નવ્યવહાર કેમ થઈ શકે એ મને અત્યારે સૂઝી નથી શકતું. એક ઘરમાં એક અન્નાહારી હોય અને બીજા માંસાહારી એ કેમ થઈ શકે? બેયની પ્રજા કેવી રીતે ઊછરે? આ સિવાય તો ઘણાએ બીજા પ્રશ્નો એવા કઠિન મિશ્રણમાંથી ઉદ્ભવે. તમે સૂચવ્યા છે એ બધા વિચારોનો અત્યારે અમલ કરાવવો એટલે વિરોધનું એક નવું કારણ ઊભું કરવું, અથવા તો રાજદ્વારી ઐક્ય સાધવાનું મુશ્કેલ કરવા જેવું છે. જ્યારે રાજદ્વારી ઐક્યને બીજા . . . કશો સંબંધ નથી ત્યારે તેનો સંબંધ હવે કલ્પવો અને તેની ઉપર રાજદ્વારી ઐક્યનો આધાર રાખવો એ કેવું અજુગતું છે!

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કફોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૮

૬૧૧. કે. ટી. પૌલને તાર

મે ૩૧, ૧૯૨૬

પૌલ
થોટ્ટમ
સાલેમ

તમારા પત્રથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આમંત્રણ ઔપચારિક રીતે સમિતિએ મોકલ્યું હોવા છતાં ખરેખર તમે જ મોકલેલું છે. આમંત્રણ સમિતિએ મોકલ્યું છે એવું દુનિયાને જણાવવું એ હું ખોટું માનું છું. હું આગ્રહપૂર્વક સૂચવું છું કે મને ફિનલેન્ડ લઈ જવાનો વિચાર પડતો મૂકો. જો આ નિર્ણયથી તમને મૂંઝવણ થાય એમ હોય કે તમારે કફોડી સ્થિતિમાં મુકાવું પડે એમ હોય તો હું ફરીથી વિચાર કરવા તૈયાર છું. ફરીથી વિચાર થાય એમ જો તમે ઈચ્છતા હો તો હું સૂચવું છું કે પૂરેપૂરી વિચારણા માટે બને તો સાબરમતી આવી જાઓ.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૫૪

૬૧૨. વિલહેમ વોર્ટનબર્ગને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મે ૩૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે જે સંગ્રામ ખેલી રહ્યા છો તેની હું પૂરેપૂરી કદર કરું છું. પરંતુ તમારે સહન કરવાં પડતાં અપમાનોથી જે તમારી શુદ્ધિ થતી હોય તો માત્ર તેટલે જ અંશે, તમારા સાથીઓને લાભ થાય ખરો એમાં મને શંકા નથી. મારો અપ્રતિકાર એક જુદી ભૂમિકા પર સક્રિય પ્રતિકાર જ છે. બૂરાઈનો પ્રતિકાર ન કરવાનો અર્થ એવો થતો નથી કે કોઈ પણ પ્રકારે પ્રતિકાર કરવો જ નહીં. એનો અર્થ તો એવો થાય છે કે બૂરાઈનો પ્રતિકાર બૂરાઈથી નહીં પણ ભલાઈથી કરવો. આ રીતે પ્રતિકારને એક ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ મૂકવામાં આવે છે અને ત્યાં રહીને તે સોળેસોળ આના કારગત નીવડે છે.

આ કારણે મૂડીવાદનો વિરોધ મૂડીવાદીઓનાં સાધનો વડે નહીં પણ તદ્દન નવાં સાધનો વડે કરવાનો છે. જે કામદારોને પોતાની અંદર રહેલી શક્તિનું ભાન થઈ જાય, તો તેઓ આજે કરે છે તેમ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ બદલીને બેસી રહેશે નહીં, પણ તત્ત્વમાં પરિવર્તન કરશે. અને આ ઈચ્છવાજ્ઞેગ સુધારા માટેની શક્તિ અંતરમાંથી આવે છે. એને માટે બીજા લોકો આરંભ કરે ત્યાં સુધી રાહ જેવાની જરૂર હોતી નથી. જે એક જ વ્યક્તિ શરૂઆત કરે, તો આ તંત્રને ઉખાડી નાખવા માટે આખરે તે એકલી જ પૂરતી થઈ પડશે. પણ હું એટલું કબૂલ કરું છું કે વચગાળાના સમય દરમ્યાન આવી પહેલ કરનાર વ્યક્તિને અલગ કરી દેવામાં આવે અને એથી પણ બૂરી અવસ્થામાં મૂકવામાં આવે એવો સંભવ ખરો. પરંતુ એ તો લગભગ દરેક સુધારકના નસીબમાં લખાયેલું જ હોય છે.

તમારો સહૃદયી

વિલહેમ વોર્ટનબર્ગ, એસ્કવાયર

હામ્બુર્ગ ૨૩

બિટ્ટરસ્ટ્રાસ ૧૩૪-૨

જર્મની

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૪૭૧

૬૧૩. દિનશા મંચેરજી મુનશીને પત્ર

આશ્રમ,
જૂન ૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ગ મુનશી,

સદ્ગુરુ મળવા એ તમે ધારો છો એટલું સહેલું નથી. હું તો સંપૂર્ણ પુરુષની શોધમાં છું. એ સંપૂર્ણ પુરુષ મહાત્મપથથી વિના અને હું પોતે કંઈક કંઈક સંપૂર્ણતાને પહોંચું તે વિના ન જ મળે. ગુરુની શોધ કરતાં કરતાં પણ મનુષ્ય સાવધાન રહે છે અને યોગ્યતા મેળવે છે. તેથી હું નિશ્ચિનપણે વર્તું છું. ગુરુનું મળવું ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે. એટલે હું લાયક બનીશ ત્યારે મને ગુરુ ઘેર બેઠાં મળશે. દરમિયાન અદૃશ્યપણે રહેલા ગુરુની વંદના તો નિત્ય કરું જ છું.

મોહનદાસ ગાંધીના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૧૩

૬૧૪. જયસુખલાલ અ. ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ,
જૂન ૧, ૧૯૨૬

ચિ. જયસુખલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. કૃષ્ણદાસ માંદો હોવાથી મારા હાથમાં મોડો આવ્યો. વણાટશાળા વિશે સમજ્યો છું. વણાટશાળા ક્યાં કાઢો? તેનું ખર્ચ શું થાય? આવતા વર્ષને સારું પ્રોગ્રામ વિચારીશ. મંદિર બાબત તમે એમ તો નથી માનતા કે અંત્યજ ભાઈઓ કોઈ પણ દહાડો બ્રાહ્મણની કે ઊંચ વર્ણની સેવા કરવાને ના ન પાડી શકે? એટલે કે હડતાલ ન પાડી શકે? અત્યારે તો તમે જે સલાહ આપી તે બરોબર જ હતી. તેઓનામાં હડતાલ પાડવાની શક્તિ નથી આવી. સત્યાગ્રહ કરવાની સ્વચ્છતા નથી આવી. પણ કોઈક દહાડો તો તેઓએ કદાચ સત્યાગ્રહ કરવો પડશે. મંદિરે તમે જતાઆવતા રહેજો, અને તેની ઉન્નતિમાં રસ લેજો.

ઉમિયાનું^૧ શું થયું? તે ક્યાં છે? દેવદાસ અને તેના સાથી લાલજી મસૂરી જ જશે એમ ભાસે છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૯૧૪

૧. જયસુખલાલની દીકરી.

ગાં. ૩૦-૩૨

૬૧૫. એમ. આર. જયકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૨, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી જયકર,

તમારો પત્ર મળ્યો.^૧ કરાર^૨ વિશે મેં જેટલું લખ્યું છે તેટલું પણ લખવાનું મને મન થતું નથી. હવે હું એવી વિશેષ કશું પણ લખવાનો કે બીજું કંઈ કરવાનો નથી.. વચ્ચે પડવાની મારી સહેજ પણ ઈચ્છા નથી. જો વચ્ચે પડવું જ પડશે તો તે સમાધાન કરાવવા માટે જ હશે. આ આખા ઝઘડાથી મને ઘણું દુઃખ થાય છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૧૭

૬૧૬. સી. વિજયરાઘવાચારિયરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર^૩ મળ્યો. તાર પણ મળ્યો. 'નોર્ટન કોનવરસેશન' હવે હું શોધી શક્યો છું. દેવદાસ અહીં નહીં હોવાથી થોડી ઢીલ થઈ છે. હવે હું તે રિસ્પોન્ડ ટપાલથી રવાના કરું છું.

૧. તા. ૨૮-૫-૧૯૨૬નો પત્ર. એમાં એમણે લખ્યું હતું: "... આપને આ પત્ર લખવાનું કારણ એ છે કે આપના ઇન્ટરવ્યુમાં આપે એક ઇશારો કર્યાના સમાચાર પ્રગટ થયા છે. એમાં આપે કોંગ્રેસના ઉમેદવારોને ટેકો આપવાની લોકોને સલાહ આપી છે. એ પરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે આ ટેકો એમના હરીફોની વિરુદ્ધ આપવાનો છે. મારે કહેવું પડે છે કે આ કથન અનેક રિસ્પોન્સિવિસ્ટોને અન્યાય કરનારું છે. આપ જાણો છો કે અમે રિસ્પોન્સિવિસ્ટો ઠેકથી કોંગ્રેસીઓ જ છીએ. . . . મતદારને અસર પહોંચાડવાના હેતુથી આપ કંઈ પણ બોલો તેનાથી ગંભીર નુક્સાન થવા તથા આવતી ચૂંટણીના સ્વાભાવિક પ્રવાહને વળાંક મળવા સંભવ છે.

"... અનિવાર્ય દેખાય છે તેમ જો કોંગ્રેસની બે પાંખોને લડવું જ પડે એમ હોય તો, એ લડત બને એટલી સ્વચ્છ અને શિષ્ટ બનાવવાનો આપણે નિર્ણય કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં, આપને એમ નથી લાગતું કે આજના છાપામાં છપાયું છે તે પ્રકારનું, મતદાર ઉપર અસર પાડવાના હેતુવાળું, આપ કંઈ પણ બોલો તે ઇચ્છવાનેગ નથી? . . . જો આ લડાઈમાં વચ્ચે પડવાનું આપને જરૂરી લાગતું જ હોય તો કૃપા કરીને પક્ષકાર બનીને નહીં પણ સમાધાન કરાવનાર તરીકે જ વચ્ચે પડો... " (એસ. એન. ૧૧૩૧૪).

૨. સ્વરાજવાદીઓ અને રિસ્પોન્સિવ કો-ઓપરેશનિસ્ટો (સહકાર મળે તો સહકાર આપવો એવા સિદ્ધાન્તવાળા) વચ્ચે થયેલો સાબરમતી કરાર; જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

૩. જુઓ ૧૧-૫-૧૯૨૬નો પત્ર.

યંગ ઇન્ડિયાની ઓફિસના મેનેજરને પણ ઘટતું કરવા સૂચના આપું છું. પાછલા અંકો આપવાનું મુશ્કેલ છે. આત્મકથાને લીધે એ બધા અંકો લગભગ ખપી ગયા છે. પણ આત્મકથાનો પહેલો ભાગ હું પુસ્તકરૂપે છપાવું છું. એટલે જો પાછલા અંકો ખૂટતા હશે તો મને લાગે છે કે તમારે થોડો વખત રાહ જોવી પડશે. પ્રેસમાં ખરી સ્થિતિ શી છે તે હું જાણતો નથી.

કરાર^૧ અને બંને પક્ષોનું છૂટા પડવું એ વાતો હવે નૂની થઈ ગઈ. એ બધું હવે ભૂલી જાઓ. જે થયું હોય તે, હું પોતે એની ચિંતા કરતો નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. વિજયરાઘવાચાર્યર

ફેરી ફોલ્સ વ્યુ

કોડાઈકેનાલ આબ્જરવેટરી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૦૫૧

૬૧૭. નાજુકલાલ નં. ચોકસીને પત્ર

આશામ, સાબરમતી,
બુધવાર, જૂન ૨, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ નાજુકલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. હું નાહીને આવ્યો કે તરત ખબર પડી કે તમે આવીને ગયા. વધુ ન રોકાયા એ તો ઠીક જ કર્યું. મોતીને જ્યાં ગમે ત્યાં જ રહે ને અહીં અથવા બીજે કયાંય ન સદે એ મને ગમે એવી વાત છે. પણ તે એક શરતે કે મોતી મોતી મટીને સુકન્યા બનેલી છે તો તેના જેવી ઉદમી બને અને મોતીના દાણા જેવા અક્ષર કાઢે. એમ કરવાનું કબૂલ તો કર્યું જ છે. તમે પાછાં ઈન્જેક્શન શરૂ કર્યા કે? તમારી તબિયત તદ્દન સારી થઈ જાઓ એમ નિરંતર ઈચ્છું છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

ગાંધીજીની સહીવાળા મૂળ પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૮

૬૧૮. અખિલ હિંદ ગૌરક્ષા મંડળ

સેક્રેટરી લખે છે કે બીજું સૂતર નીચેની વિગતે મળ્યું છે :

સભ્યોનું લવાજમ^૧

નંબર ૪, ૬, ૮, ૯ ૩૨ અને ૩૩વાળા સભ્યોનો આજ સુધી મોકલેલા સૂતરનો સરવાળો અનુક્રમે ૨૨,૦૦૦, ૨૪,૦૦૦, ૧૨,૪૦૦, ૧૧,૦૦૦, ૨૪,૦૦૦, અને ૨૪,૦૦૦ વાર થાય છે.

ભેટ મળેલું સૂતર^૨

રોકડ લવાજમ અને દાનમાં મળેલી રકમોનો સરવાળો રૂ. ૬,૧૦૦-૧૫-૦ થાય છે. અને લવાજમ તથા ભેટ રૂપે મળેલા સૂતરના રૂ. ૨૬-૬-૬ ઊપજ્યા છે. ભેટ તરીકે હાથે કાંતેલું સૂતર મોકલનાર ભાઈબહેનો કૃપા કરીને ધ્યાનમાં રાખે કે તેઓ કાંતવામાં જે મહેનત લે છે તેમાં જે તેઓ વધારે કાળજી રાખે અને કારીગરી વાપરે, તો એટલી જ મહેનતથી એમના ફાળાની કિંમત કદાચ બમણી ઊપજે. જે સૂતર આવ્યું છે તે બહુ જ બેદરકારીથી કંતાયેલું છે. એમાંના કેટલાક સૂતરની તો બજારમાં કશી કિંમત ઊપજે તેમ નથી, કેમ કે એમાંથી ખાદી વણી શકાય એમ નથી. એનો ઉપયોગ કેવળ દોરડાં બનાવવામાં કે બહુ બહુ તો શેતરંજી વણવામાં થઈ શકે તેમ છે, એટલે આવી રીતે બેદરકારીથી કાંતેલા સૂતરના પૈસા નામના જ ઊપજી શકે. માટે અખિલ હિંદ ગૌરક્ષા મંડળને પોતાનાં દાન કે લવાજમ સૂતરરૂપે મોકલનાર ભાઈબહેનો કૃપા કરીને ધ્યાનમાં રાખે કે કાંતવામાં જેટલી બેદરકારી રહેશે એટલી ગાયની ઓછી સેવા થશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૩-૬-૧૯૨૬

૬૧૯. અવળો પ્રતિબંધ

દક્ષિણ આફ્રિકાની ધારાસભાએ પસાર કરેલા વર્ણપ્રતિબંધના કાયદાની ઉપર લોર્ડ બર્કનહેડ બોલ્યા અને તેને આશીર્વાચન આપ્યું છે. વર્ણને જ ઉદ્દેશીને થયેલા કાયદા તરીકે એ હિંદીઓની સામેના જે કાયદાના ખરડા સંબંધે પરિષદ ભરવાનું કહ્યું છે તે ખરડા કરતાં એ વધારે ખરાબ છે. એશિયાવાસીઓ સામે એનો અમલ હાલ ન થાય, અથવા કદી ન થાય એવો સંભવ હોય. દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓની સામે કદાચ એનો આકરો અમલ ન થાય એવો સંભવ હોય. પણ એ કાયદાની સામે વાંધો તો મૂળ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ છે, અને તેમાં અપાર નુકસાન કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તેની સામે છે. એટલે જ ત્યાં રહેતા હિંદીઓ એની સામે પણ ખળભળી ઊઠ્યા છે, અને સિ. એન્ડ્રૂઝે પણ એની સામે સખત ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓએ એ કાયદાની સામે સબળ વિરોધ ચાલુ રાખીને પરિષદની આગળ રજૂ કરવાને પોતાનો કેસ તૈયાર કરવો જોઈએ. આ રજૂઆતમાં વર્ણપ્રતિબંધના કાયદાનો નિર્દેશ કર્યા

૧. અને ૨. આ યાદીઓ અહીં આપી નથી.

વિના તો ચાલી જ ન શકે. કારણ એક કાયદામાં બીજા કાયદાની નીતિનું પ્રતિબિંબ પડે છે. વર્ણપ્રતિબંધનો કાયદો યુનિયન સરકાર ત્યાંના વતનીઓ અને હિંદીઓ વિશે શું કરવા ઇચ્છે છે તેનો સૂચક છે. અને હિંદીઓની સામેના કાયદાની તપાસ ત્યાંના વતનીઓ સામેના કાયદામાં રહેલી સરકારની નીતિની દૃષ્ટિએ જ થવી જોઈએ. હિંદીઓની સામેનો કાયદો મોકૂફ રહ્યો છે તેથી સરકારની નીતિ બદલાઈ છે એમ નથી; એથી તેમને થનારો ત્રાસ થોડા દહાડા મોકૂફ રહ્યો એમ બહુ બહુ તો કહેવાય. એટલે આ કફેડી સ્થિતિમાં રસ લેનારા સૌએ પોતાની સાવધાની છે તેટલી જ ચાલુ રાખવી જોઈશે. અત્યાર સુધી જે કામ થયું તે ખંડનનું કામ થયું છે, હવે રચનાત્મક કામનો વખત આવ્યો છે. ઘણો આધાર તો હિંદુસ્તાન સરકારની વૃત્તિ ઉપર રહેશે. જે હિંદીઓ નબળા હશે તો હિંદી સરકાર જેટલું કરી શકશે તેટલું જ થવાનું છે. જે તેઓ સબળા હશે તો તેમનું ભાવિ તેમના પોતાના હાથમાં છે.

પણ હું દિલ્લીર છું કે માનનીય સૈયદ રઝાઅલી (જેઓ સરકારી ડેપ્યુટેશનમાં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા અને હમણાં જ પાછા ફર્યા છે) તેઓ એમ માને છે કે હિંદમાં વર્ણપ્રતિબંધના કાયદા સામે વિરોધ ન થવો જોઈએ. એ કાયદો હિંદીઓની સામે નથી એમ કહીને શરૂઆત કરી તેઓ એટલું તો કબૂલ કરે છે કે એ કાયદા મુજબ યુનિયન સરકારને આપણા લોકોને પણ પ્રતિબંધ લાગુ પાડવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. ત્યારે મિ. ઍન્ડ્રૂઝે એનો વિરોધ કર્યો છે તેથી તેમને આશ્ચર્ય શા સારુ થાય છે? સૈયદ સાહેબે સમજવું જોઈએ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ એ કાયદાની સામે બહુ જ ખળભળી ઊઠેલા છે. હમણાં જ મને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની કોંગ્રેસના મંત્રીનો એક તાર મળ્યો છે તેમાં તેઓ લખે છે કે: “વર્ણપ્રતિબંધના કાયદા સામે તમે સખત પગલાં લીધાં હશે એવી આશા રાખું છું. હજી એને બાદશાહી મંજૂરી નથી મળી.” આ અમાનુષી કાયદાની મુખ્ય અસર ત્યાંના વતનીઓની ઉપર થનારી છે. અને જે મિ. ઍન્ડ્રૂઝ હિંદીઓને માટે લડે તો દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓને માટે પણ તેઓ શા સારુ ન લડે? એટલે જ તેમની એ કાયદાની સામે વિરોધ કરવાની ફરજ છે. તેમણે તો વસુધાને કુટુંબ કરેલું છે, એટલે જ તેઓ આપણા હિંદમાં રસ લે છે, નહીં કે આપણામાં કાંઈ ખાસ ગુણો છે તેથી. પણ તેઓ શા કારણે વચ્ચે પડે છે તે વિચારવાનું તો કશું પ્રયોજન નથી. સૈયદ સાહેબે જે મુદ્દો ઉઠાવ્યો છે તે તો એ છે કે આપણે વર્ણપ્રતિબંધના કાયદાનો વિરોધ કરવો જોઈએ કે નહીં. વારુ, ત્યારે હું કહું છું કે આપણે હમેશાં તેનો વિરોધ કરતા આવ્યા છીએ. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓએ પણ તેનો વિરોધ કર્યો જ છે. અને હવે પરિષદ ભરવાનું નક્કી થયું છે તેટલા કારણથી આપણો વિરોધ મોકૂફ રાખવાની આપણી કોઈ રીતે ફરજ નથી થતી. એ પરિષદ કબૂલ કરવામાં આવી એટલે આપણે પેલા કાયદા સામે વિરોધ બંધ રાખવો એવી મોઘમ કબૂલાત હતી નહીં, હોઈ શકે નહીં. બંને કાયદા વચ્ચે ભેદ પાડવાનો આપણને હક છે અને તે ભેદ આપણે પાડવો જ છે. આપણા લોકોની સામે જે કાયદો કરવામાં આવ્યો છે તેની અસર પેલા બીજા કાયદાના જેવી ભયંકર ન થાય. અને તેટલા જ કારણસર હિંદી ડેપ્યુટેશન અને હિંદીઓએ હિંદીઓની સામેના કાયદા ઉપર વધારે ભાર મૂકવો હતો. પણ તે કાયદો મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો તેથી વતનીઓ સામેના કાયદાનો વિરોધ ઓછો તો ન જ થઈ શકે.

અને રઝાઅલી સાહેબ કહે છે કે જનરલ હર્જોગ અતિશય પ્રામાણિક છે, અને શુભ હેતુઓવાળા છે. આ વાત તદ્દન અપ્રસ્તુત છે. તે ગમે તેવા હોય પણ તે દક્ષિણ આફ્રિકાના

સ્વતંત્ર રાજ નથી. તે આજે છે અને કાલે નથી. આજે જે જનરલ સ્મટ્સની સ્થિતિ^૧ તેવી કાલે તેની હોય. જે સરકાર કાંઈ લેખી કબૂલાત આપે તો તેનો વિચાર થઈ શકે ખરો, જેકે જરૂર આવ્યે લેખી કબૂલાત પણ પરતીના ઢગલામાં નખાયાનું દુઃખ આપણે અનુભવી ચૂક્યા છીએ. અને આવતી પરિષદનું કામ આપણી જે કાયદાની સામે થવાની ફરજ છે તેની સામે થવાને કારણે બગડશે એવું કશું નથી. પરિષદનું વાતાવરણ શાંત રાખવા માટે આવશ્યક વસ્તુ એટલી જ છે કે આપણે કોઈને દુષ્ટ હેતુઓનો આરોપ ન કરીએ, વિષયોની ચર્ચા કરતાં તે વિષય ગમે તેટલા દુઃખદ હોય તોપણ અતિશયતાવાળી અથવા કડવી ભાષા ન વાપરીએ. આથી આગળ જવું એ તો સ્વતંત્ર અને યોગ્ય ટીકા અને નિર્ણય કરવાનો હક છોડી દેવા બરાબર છે. અને તેમ કરવું તે મેળવવાના લાભના પ્રમાણમાં અતિ ઘણી કિંમત આપવા બરાબર છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩-૬-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૬-૬-૧૯૨૬

૬૨૦. રાષ્ટ્રીય કેળવણી^૨

એક ગુજરાતી પત્રલેખકે રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિશે કેટલાક પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે. એમાંના કેટલાકનો સાર નીચે આપ્યો છે :

અસહકારના કેટલાક ચુસ્તમાં ચુસ્ત હિમાયતીઓનો અસહકારમાંથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં ભણનારની સંખ્યા ઘટી રહી છે, તો પછી આ લથડી રહેલી શાળાકોલેજોને વળગી રહીને નકામી સંસ્થાઓ પાછળ લોકોના પરસેવાના પૈસા બગાડવાની શી જરૂર છે?

મારી શ્રદ્ધાળુ આંખને આ દલીલમાં એક દોષ દેખાય છે. અસહકારમાં મારો વિશ્વાસ હમેશના જેટલો જ દૃઢ છે. એટલે અત્યારની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં ભણનારની સંખ્યા અડધો ડઝન થઈ જાય તોપણ એમાંથી હું સંતોષ લઈ શકું તેમ છું. કારણ કે સ્વરાજ્ય જ્યારે પણ આવશે ત્યારે એ અડધો ડઝન વિદ્યાર્થીઓ જ એને લાવનારા હશે. કેટલાક ધાર્મિક વિધિઓ કરવા માટે જ્યારે કુંવારિકાઓની જરૂર પડે છે ત્યારે કોઈ કુંવારિકા ન મળે તો ગમે તે સ્ત્રીની પાસે એ વિધિ કરાવતા નથી. અને જે એક કુંવારિકા પણ મળી જાય તો તેનાથી કામ ચલાવી લેવાય છે. સ્વરાજ્યનો ઝંડો રોપવાને માટે પણ એ જ રીતે કામ લેવામાં આવશે. પોતાના મૂળ સિદ્ધાંતને વફાદાર રહેનાર ગમે તેટલા થોડા હશે તોપણ એમના પવિત્ર હાથે જ સ્વરાજ્યના ધ્વજ ફરકાવાશે.

એટલે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ ચાલુ રાખવાની વાતને હું પૈસાનો બગાડ માનતો નથી. એ સંસ્થાઓ તો સૂકા રણમાં મીકા પાણીની વીરડી જેવી છે. તેઓ સ્વતંત્રતા માટે તરસે મરતા આત્માઓને જીવનજલ આપી રહી છે. આજું લખીને હું સરકારી શાળાઓમાં ભણતા કે બીજી રીતે એ શાળાઓને પોષતા લોકોની નિંદા કરતો નથી. જે એમને એમ માનવું હોય કે સ્વરાજ્ય

૧. વિશેષ પક્ષમાં.

૨. જુઓ “અસહકાર અને કેળવણી”, ૩૦-૬-૧૯૨૬ પણ.

મેળવવાનો એમનો પોતાનો જ રસ્તો ખરો છે અથવા ઘણા રસ્તામાંનો એ પણ એક રસ્તો છે તો એવું માનવાનો એમને અધિકાર છે. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ એવા લોકો માટે છે જેમની સ્વતંત્રતા માટેની તરસ સરકાર દ્વારા અથવા સરકારની મહેરબાનીથી ચાલતી સંસ્થાઓ વડે છીપતી નથી. આવી સંસ્થાઓ ભલે થોડી હોય, ભલે એ નાચીજ લાગતી હોય, તેમ છતાં લોકો અનુભવી રહ્યા છે એવી આવશ્યકતા એ સંસ્થાઓ પૂરી પાડે છે અને અસહકારીઓ માને છે કે એ સંસ્થાઓમાં સાચી અને કાયમી સ્વતંત્રતાનાં બીજ રહેલાં છે.

આ સંસ્થાઓની આખરી સફળતાનો આધાર શિક્ષકોની લાયકાત ઉપર રહેલો છે. “પણ શિક્ષકો તો રાષ્ટ્રીય શાળાકોલેજોનો ત્યાગ કરી રહ્યા છે” એમ ટીકાકાર કહે છે. હા, સાચી વાત છે. કેટલાક શિક્ષકો રાષ્ટ્રીય શાળાકોલેજો છોડી રહ્યા છે. પણ એને લીધે તો બાકીનાની શ્રદ્ધાની કસોટી થાય છે. એમનામાં એકલા ઊભા રહેવાની હિંમત છે ખરી? બાકી રહેલી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓને પોષે એવા ધનવાનો પૂરતી સંખ્યામાં છે ખરા? આ પ્રશ્નોના સાચા જવાબ પર રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના અને સાથે સાથે દેશની સ્વતંત્રતાના ભાવિનો આધાર છે. અને મારી ધારણા પ્રમાણે આકરામાં આકરી કસોટીમાંથી પાર ઊતરે એવા શિક્ષકો જોઈએ એટલા છે અને એમને પોષે એવા ધનિકો પણ જોઈએ એટલા છે. નાણાંને અભાવે બંધ પડી હોય એવી એક પણ સંસ્થા મારા જાણવામાં નથી. સંસ્થાઓ હમેશાં માણસોના અભાવે બંધ પડતી હોય છે, એટલે કે પ્રામાણિકતા, કાર્યકુશળતા અને સ્વાર્થત્યાગના અભાવે. અને હું સારી પેઠે જાણું છું કે જ્યાં શિક્ષકો હોય છે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની ખોટ પડતી નથી.

પણ જવાબદારીનો હિસ્સો કદાચ વિદ્યાર્થીઓને માથે સૌથી મોટો છે. એમના સામર્થ્ય, ચારિત્ર્ય, ઉદ્યમ અને દેશાભિમાન પર ભાવિ અવલંબી રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓમાં જે સત્ત્વ ન હોય તો શિક્ષકો તે આપી શકતા નથી. શિક્ષકો તો વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલા સત્ત્વને ‘બહાર લાવવામાં’ મદદ કરી શકે. જે હકીકત આમ ન હોત, જે શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં કશુંક સત્ત્વ ઉમેરી શકતા હોત, તો એમના હાથ નીચે ભણતા બધા વિદ્યાર્થીઓ એકસરખા હોત. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે વાસ્તવમાં હજી સુધી કોઈ બે વિદ્યાર્થીઓ એકસરખા જેવામાં આવ્યા નથી. એટલે વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલ કરવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ. તેમણે કેવળ નક્લ કરનારા મટી જવું જોઈએ. તેમણે પોતાની જાતે વિચાર કરતાં અને વિચારનો અમલ કરતાં શીખવું જોઈએ અને છતાં પૂરેપૂરા આજ્ઞાકિત અને શિસ્તપાલક બની રહેવું જોઈએ. જેમ સ્વતંત્રતા વધારે તેમ શિસ્ત અને નમ્રતા વધારે હોવાં જોઈએ. શિસ્ત અને નમ્રતામાંથી ઉદ્ભવતી સ્વતંત્રતાની ના પાડી શકાતી નથી. બેલગામ સ્વેચ્છાચાર એ તો અસંસ્કારિતાનું લક્ષણ છે. તે પોતાની જાતને તેમ જ પોતાના પડોશીઓને બંનેને નુકસાન કરે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩-૬-૧૯૨૬

૬૨૧. નોંધ

હિંદ સેવક સમાજને થયેલું નુક્સાન

હિંદ સેવક સમાજ તરફથી નીચેનું લખાણ^૧ મને પ્રસિદ્ધિ અર્થે મળ્યું છે :

મારા મનમાં સહેજ પણ શંકા નથી કે આ બે સામયિકોના પ્રકાશનમાં જે અનિવાર્ય દખલ ઊભી થઈ છે તેને ગ્રાહકો દરગુજર કરશે, એટલું જ નહીં પણ આ બે છાપખાનાં બળી જવાથી સોસાયટીને, અથવા કલો કે આખા સમાજને જે અસાધારણ નુક્સાન થયું છે તે બદલ ગ્રાહકો અને મારા જેવા બીજા અનેક મિત્રો સોસાયટી પ્રત્યે પૂરેપૂરી દિલસોજી દાખવશે. આશા રાખું છું કે સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા અને જ્ઞાનપ્રકાશનું પ્રકાશન થોડા જ વખતમાં પાછું ચાલુ થઈ જશે.

દેશસેવા વિ. મૂડીવાદ^૨

આ બંનેને એકબીજા સામે વિરોધ છે એમાં શંકા નથી, અથવા અત્યાર સુધી તો વિરોધ દેખાતો આવ્યો છે. પણ મૂડીવાદ અને મૂડી એક વસ્તુ નથી, અને મૂડીવાળો એ વળી ત્રીજી જ વસ્તુ છે. મૂડી બધા સાહસને માટે જરૂરી છે. મજૂરી જ એક પ્રકારની મૂડી છે. પણ પૈસાના સંકુચિત અર્થમાં પણ થોડીઘણી મૂડી વિના મજૂરી પાંગળી થઈ પડે છે. એટલે મૂડી અને દેશસેવાની વચ્ચે વિરોધ નથી પણ મૂડીવાળો દેશસેવક હોય કે ન પણ હોય. બિહારની સહકારી મંડળીઓના રજિસ્ટ્રાર ખાન બહાદુર મોહીઉદ્દીન અહમદે મૂડીવાળાઓને દેશસેવા સાથે મૂડીનો ઉપયોગ કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે.

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા જણાવે છે :

મોતીહારી સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટિવ બેંક ખુલ્લી મૂકતાં ખાનબહાદુરે પોતાના ભાષણમાં લાભકારક અને હાનિકારક મૂડીવાદના ભેદ પાડ્યા હતા. તેમણે સૂચના કરી હતી કે ઔદ્યોગિક સાહસોના બે વિભાગ પાડવા જોઈએ. એક વિભાગ મૂડીવાળાઓ ચલાવે અને બીજા સહકારી પદ્ધતિએ હિંદુસ્તાનના ૮૦ ટકા આમવર્ગને માટે ચલાવવામાં આવે. ખેતીમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ ઉપર અવલંબિલો કોઈ પણ ઉદ્યોગ જેવો કે કપાસ, સાકર, તેલ વગેરે સહકારી ધોરણે ચાલવો જોઈએ, કે જેથી કરીને તે ઉત્પન્ન કરનારાને પોતાના ઉત્પન્નનું વધારેમાં વધારે દામ મળી રહે. ત્યારે એથી ઊલટું કોયલા વગેરેની ખાણો ખોદવાના અને લોખંડના ઉદ્યોગો, ચામડાના અને બીજા મોટે પાયે ચાલતા ઉદ્યોગો જેમાં ખેડૂતોને ચૂસવાપણું નથી તે મૂડીવાળાના જ હાથમાં હોય, કે જેથી તેઓ ખેડૂતોને ચૂસવાને માટે નહીં પણ દેશનું ધન વધારવાને માટે પોતાની મૂડીનો ઉપયોગ કરે.

જે મૂડીવાળાઓ ખાનબહાદુરની સલાહ માની પોતાના ધનનો ઉપયોગ પોતાને તેમ જ આમવર્ગને લાભ થાય એવી રીતે કરે તો હિંદુસ્તાનમાં દળદરનું નામ ન રહે. ખાનબહાદુર કહે છે :

૧. સોસાયટીનાં સામયિકો જેમાં છપાતાં હતાં તે ખંને છાપખાનાંનો નાશ કરનારી આગ વિશેનું નિવેદન, જે અહીં આપ્યું નથી.

૨. આ નોંધમાં આવતા “દેશસેવા વિ. મૂડીવાદ”, અને “એપ્રિલના આંકડા” આ બે પેટામથાળાં-વાળા ભાગનું ભાષાતર નવજીવન, ૬-૬-૧૯૨૬ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

શણની મિલો, સાકરની મિલો, સુતરાઉ કાપડની મિલોથી ખેડૂતોનું સત્ત્વ ચુસાય છે, અને તેમને એ કારખાનામાં ગુલામી કરવા જવાની ફરજ પડે છે. બંગાળના શણની મિલવાળાઓએ લડાઈ દરમ્યાન જ્યારે પરદેશ માલ મોકલાતો બંધ થયો ત્યારે બંગાળના શણની ખેતી કરનારાના હિત ઉપર કશું જ લક્ષ ન રાખ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે શણના ખેડૂતો ગરીબ થયા અને મિલવાળાને સોએ સો ટકા નફો મળ્યો.

મુશ્કેલીનો ઉપાય કરવાની સૂઝ

સત્યાગ્રહ આશ્રમના વ્યવસ્થાપકની ફરિયાદ છે કે તકલી માટે એટલી બધી માગ છે કે એને પહોંચી વળી શકાય તેમ નથી. આટલા બધા લોકો તકલી માગે છે એ શુભ નિશાની છે. પણ જો કાંતવું એ કળા હોય અને તે કળા છે જ, તો એમાંથી મુશ્કેલીનો ઉપાય આપણને આપો-આપ સૂઝવો જોઈએ. લાખો તકલીઓ એક જ સ્થળેથી પૂરી પાડવાનું શક્ય નથી. કાંતણ પ્રવૃત્તિની ખૂબી એ છે કે એને કેન્દ્રમાંથી મદદની જરૂર ન રહેવી જોઈએ. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘનું ધ્યેય વહેલામાં વહેલી તકે બધી બાબતોનું વિકેન્દ્રીકરણ કરી નાખવાનું છે. આશ્રમમાં તકલીઓ એવા લોકો માટે બનાવાય છે જેમને કાંતણ શીખવાના પ્રોત્સાહનની જરૂર છે. પણ એ એક એવું સાધન છે જે દરેક જણ પોતાની મેળે બનાવી શકે છે અને બનાવી લેવું પણ જોઈએ. એક પૈસામાં ઉત્તમ કોટીની તકલી બનાવી લેવા માટે માત્ર આટલી ચીજોની જરૂર પડે છે : સૂકા વાંસનો એક નાનકડો ટુકડો, ભાગેલી સ્વેટનો એક કકડો, ચપ્પુ, નાની હથોડી, નાની કાનસ અને જો મળે તો કંપાસ. વાંસની તકલી અડધા ક્લાકમાં બનાવી શકાય છે અને તે લોઢાની તકલી જેવું જ સારું કામ આપે છે. જેમને કાંતવાની કળા પર પ્રભુત્વ મેળવવું હોય તેમનામાં નવું નવું કરવાની સૂઝ હોવી જોઈએ. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે કાંતવું એ ગરીબ માણસની કળા છે. એ એના હૈયાનો દિવાસો છે. એટલે એ કળાનાં ઓજારો પણ ગરીબમાં ગરીબ માણસને સુધ્ધાં સહેલાઈથી મળે એવાં હોવાં જોઈએ. માટે એકેએક છોકરાછોકરીને પોતાની જાતે તકલી બનાવતાં શીખવવું જોઈએ. પોતાને જોઈતી તકલીઓ પોતાની મેળે બનાવી લેવામાં એમને મજા પડશે અને જાતે બનાવેલી તકલી વડે કાંતતાં તેઓ પહેલાંના કરતાં વિશેષ આનંદ અનુભવશે.

સારું અને ખરાબ

બહેરામપુર મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલના ઉપાધ્યક્ષ અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ ઉપરના પોતાના પત્રમાં લખે છે :

માત્ર છોકરાઓની શાળાઓને ૫૪ ચરખા આપવામાં આવ્યા છે. મહિને ૧૦ તોલા સૂતર કંતાય છે. કાંતણશિક્ષકને મહિને ૧૫ રૂપિયા પગાર અપાય છે. દરેક શાળામાં રોજ ૪૦ મિનિટનો એક તાસ કાંતવા માટે ફાળવવામાં આવ્યો છે.

બહેરામપુર મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલના તાબાની કુમાર શાળાઓમાં રેંટિયાને સ્થાન મળ્યું છે, એ દૃષ્ટિએ આ સમાચાર સારા છે. પણ રેંટિયાની સંખ્યા જોતાં સૂતરનું ઉત્પાદન ઘણું ઓછું છે, એ દૃષ્ટિએ આ સમાચાર ખરાબ પણ કહેવાય. અડધા ક્લાકમાં ૧૦ આંકનું અડધો તોલો સૂતર એક છોકરો સહેલાઈથી કાંતી શકે. એનો અર્થ એ થયો કે ૫૪ રેંટિયા વડે રોજ ૨૭ તોલા સૂતર નીકળવું જોઈએ. અને મહિનામાં ૨૫ દિવસ કામ ચાલે તો દર મહિને ૬૭૫ તોલા સૂતર તૈયાર થવું જોઈએ. ૫૪ રેંટિયામાંથી મહિને ફક્ત ૧૦ તોલા સૂતરથી સંતોષ માનનાર કાંતણશિક્ષક રાષ્ટ્રીય નાણાંમાંથી મહિને ૧૫ રૂપિયા લેવાને લાયક નથી. મને લાગે છે કે

જે આંકડા મોકલાયા છે તેમાં કંઈક ભૂલ છે. કારણ કે એક રેંટિયો હોય તોપણ મહિને ૧૦ તોલાનું ઉત્પાદન બહુ ઓછું કહેવાય. રેંટિયા એ કંઈ શોભાનાં રાચરચીલાં નથી. એ તો સંપત્તિ પેદા કરનારાં સાધનો છે. આ સાધનોને નકામાં ન પડી રહેવા દેવાં એ એમના માલિકોની ફરજ છે. દરેક કાંતણશિક્ષકે પોતાના પગાર જેટલી કિંમતનું સૂતર પેદા કરવાની વ્યવસ્થા કર્યા પછી જ પગાર લેવામાં ગૌરવ સમજવું જોઈએ. અને જો એની પાસે વર્ગ મોટી સંખ્યાવાળો હોય અને છોકરાઓ માટે પીંજવાનું અને પૂણીઓ બનાવી લેવાનું કામ જાતે કરી લેવામાં અને વાંધો ન હોય તો આ વ્યવસ્થા એ સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે. કાંતણકળા માટે બાળકોમાં રસ ઉત્પન્ન કરવાની અને એ કળા એમને શીખવવાની આ સારામાં સારી રીત છે. એટલું યાદ રાખવું કે કાંતવામાં પીંજવું અને લોઢવું એ બંને ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. અને આ બે ક્રિયાઓ એવી છે જેનાથી કાંતવા કરતાં રોજ વધારે કમાણી થઈ શકે છે.

એપ્રિલના આંકડા

ખાદીની ઉત્પત્તિ અને વેચાણના એપ્રિલ માસના આંકડા^૧ નીચે મુજબ છે :

આંધ્રના આંકડા અપૂર્ણ છે, અને કેટલેક અંશે કર્ણાટકના પણ અપૂર્ણ છે. મુંબઈના આંકડાઓમાં માત્ર અખિલ ભારત ખાદી ભંડાર, ચરખા સંઘ ભંડાર અને સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ ઉપરની ખાદીની દુકાનના આંકડાઓનો સમાવેશ થાય છે. હું જરૂર આશા રાખું કે દરેક પ્રાંતના સંપૂર્ણ આંકડા આપણે આપી શકીએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩-૬-૧૯૨૬

૬૨૨. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર^૨

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મોતીલાલજી,

તમારા પત્રની નકલ મેં વિઠ્ઠલભાઈને મોકલેલી. તેનો જ જવાબ^૩ આવ્યો છે તેની નકલ આ સાથે બીડું છું.

આશા છે કે મસૂરીમાં રહેવાથી તમને ફાયદો થતો હશે.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ ૧

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ

મસૂરી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૧૮

૧. આ આંકડા અહીં આપ્યા નથી.

૨. મોતીલાલજીના ૨૨-૫-૧૯૨૬ના પત્રના (એસ. એન. ૧૧૩૧૩) જવાબમાં.

૩. ૧-૬-૧૯૨૬નો પત્ર (એસ. એન. ૧૧૩૧૬).

૬૨૩. વિઠ્ઠલભાઈ ઝ. પટેલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય વિઠ્ઠલભાઈ,

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો. તમારા પત્રની નકલ હું ફરીથી મોતીલાલજીને મોકલું છું. તમારા દાનની છાપામાં જાહેરાત કરતાં પહેલાં હું એ વાત બિલકુલ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવા માગું છું કે એ પૈસાનું શું કરવાનું છે.

દેવદાસને મેં લખી દીધું છે કે તારે જે કરવું હોય તે કરવાની તને છૂટ છે. હું માનું છું કે આજે એને ઈસ્પતાલમાંથી રજા મળશે. પછી તે કદાચ જમનાલાલજી સાથે રહેવા મસૂરી જશે ખરો. હું ધારું છું કે સિમલાની હવા એને માફક નહીં આવે.

સોએ નવ્વાથું ટકા મારે ફિનલેન્ડ જવાનું નહીં થાય.

વિશેષ પાછળથી.

તમારો સહૃદયી

માનનીય વિ. ઝ. પટેલ

સુખડેઈલ

સિમલા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૧૯

૬૨૪. ઊર્મિલાદેવીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૩, ૧૯૨૬

વહાલાં બહેન,

તમે મને ઘણો શોકજનક પત્ર મોકલ્યો છે. તેમ છતાં તમારી રિબાઈ રહેલી બહેન મૃત્યુ પામી એ સમાચાર સારા છે. એના આયુષ્યના છેલ્લા મહિનાઓ દરમ્યાન એને ઘણી પીડા સહન કરવી પડી હશે. પણ કુટુંબનાં બાકીનાં માણસોના તમે જે સમાચાર આપ્યા છે તેનાથી મને આઘાત લાગ્યો છે. હું જરૂર એવું ઈચ્છું છું કે શ્રી દાસ ઈંગ્લેન્ડ જાય અને ત્યાં લાંબા સમય સુધી આરામ કરે. હું વાસંતીદેવીને તેમ જ દાસને પણ પત્ર લખું છું; ભાસ્કર બાબતમાં શું ગરબડ છે? ભોંભલનું કેમ ચાલે છે? અત્યારના સખત પરિશ્રમ અને ચિંતાના સમયમાં તમારે માનસિક શાંતિની ઘણી જરૂર છે. ઈશ્વર તમને એ શાંતિ પૂરી પાડે એવી શુભેચ્છા પાઠવું છું. અવારનવાર મને સમાચાર જરૂર લખતાં રહેજો.

૧. ૧-૬-૧૯૨૬નો (એસ. એન. ૧૧૩૧૬).

૯૯ ટકા મારે ફિનલેન્ડ જવાનું થશે નહીં. તમને કદાચ ખબર હશે કે દેવદાસને એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. હવે એને તદ્દન સારું થઈ ગયું છે. ઘણું કરીને આજે એ ઈસ્પિતાલમાંથી ઘેર આવવાનો છે. માંદગી પછીના આરામ માટે એ મસૂરી જવાનો છે. જમનાલાલજી મસૂરીમાં રહે છે. ત્યાં એ એમની સાથે રહેશે. તમારી હોસ્પિટલ કેમ ચાલે છે? શ્રીમતી ઊર્મિલાદેવી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૯૧

૬૨૫. ન્યાયમૂર્તિ પી. આર. દાસને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

ઊર્મિલાદેવીના લખવા ઉપરથી એ જાણીને મને આઘાત લાગ્યો કે તમને હૃદયનો ગંભીર દુખાવો ઊપડ્યો હતો. તેમ છતાં આશા રાખું છું કે આફતની ઘડી ચાલી ગઈ હશે અને હવે તમને ઘણું સારું હશે. ઊર્મિલાદેવી લખે છે કે ઈંગ્લેન્ડ જઈ ત્યાં થોડો સમય આરામ લેવાની તમને આગ્રહભરી સલાહ મળી છે. તમે ઈંગ્લેન્ડ જાઓ કે ન જાઓ, અથવા બીજા કોઈ સ્થળે જાઓ, હું એટલી તો આશા રાખું છું કે તમે લાંબા સમય સુધી આરામ લેશો અને તમામ પ્રકારની ચિંતા અને પરિશ્રમથી અળગા રહેશો.

તમારો સહૃદયી

ન્યાયમૂર્તિ પી. આર. દાસ

પટણા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૭

૬૨૬. વાસંતીદેવીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૩, ૧૯૨૬

વહાલાં બહેન,

ઊર્મિલાદેવીએ તો મને બધા સમાચાર દુઃખના જ આપ્યા છે. એ બહેન લખે છે કે ન્યાયમૂર્તિ દાસને હૃદયનો ગંભીર દુખાવો થયો હતો, મણિ બીમાર છે અને નબળી પડતી જાય છે, અને ભાસ્કર તો ખતરનાક બીમારીમાં પટકાયો છે. ખાતરી રાખજો કે આ સંજોગોમાં મારી તમારા પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. ભાસ્કરને શું થયું છે? એ બાબતમાં બે શબ્દો જરૂર લખજો.

તમારી પોતાની તબિયત કેમ રહે છે? ભોંભલ વિશે તો બધું જ લખજો. બેબી ત્યાં જ હશે એમ માની લઉં છું. એની સ્થિતપ્રજ્ઞની દૃઢતા હજી પણ કાયમ હશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૯

૬૨૭. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૩, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

કચ્છમાં આવેલા ખેડા ગામના રહીશ શ્રી મુહેન હસન ચમન મને લખી જણાવે છે કે પ્રતિષ્ઠાને બનાવેલો મુસાફરીમાં સાથે રાખી શકાય એવો રેંટિયો ટપાલમાં વી. પી.થી મોકલવા એમણે તમને કેટલાક વખતથી પત્ર લખેલો છે. એ રેંટિયો એમને હજી સુધી મળ્યો નથી. તો તમે કૃપા કરીને આ બાબત પર ધ્યાન આપશો? જો એમનો પત્ર તમે ન શોધી શકો તો આ પત્રને એમનો વિનંતીપત્ર સમજીને એ રેંટિયો મોકલી દેજો. એમના સરનામાની મેં ઉપર આપી છે તેથી વિશેષ વિગતની જરૂર નથી.

શ્રી બિરલા સાથેની તમારી કોશિશનું આખરે શું પરિણામ આવ્યું એ તમે મને વખત આવ્યે જણાવજો.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૯૦

૬૨૮. બ્રજકૃષ્ણ ચાંદીવાલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મંગળવાર, જૂન ૩, ૧૯૨૬

ભાઈ બ્રજકૃષ્ણ,

તમારો પત્ર આજે મળ્યો. મને તો દુઃખ અને આશ્ચર્ય થયું. દેવદાસના સંબંધમાં તમારો એક પત્ર અને તાર આવ્યો હતો. તારનો જવાબ તારથી જ આપાયો હતો, અને દેવદાસની સ્થિતિની ખબર આપવા મેં મહાદેવને કહી દીધું હતું. એ સિવાય બીજા કોઈ પત્રનું મને સ્મરણ નથી. તેમ તમારા કોઈ કામથી હું નારાજ થયો નથી. નારાજ થવાનું કોઈ કારણ તો હોવું જોઈએ ને? એવું કોઈ કારણ તમે આપ્યું નથી. મેં તમને કહેલું છે અને ફરીથી કહું છું કે જ્યારે તમને મન થાય ત્યારે આશ્રમમાં આવી જાજો.

દેવદાસને આજકાલમાં ઈસ્પિતાલમાંથી રજા મળશે. એ સીધો મસૂરી ચાલ્યો જશે. મસૂરી જતાં તમે ત્યાં હશો તો એને મળી શકાશે, કેમ કે એ તમને ખબર તો આપશે જ. પરંતુ દેવદાસને મળવા ખાતર તમારે અહીં આવવામાં વિલાંબ કરવાની કશી જરૂર નથી. મારું ફિનલેન્ડ જવાનું ૯૯ ટકા મોકૂફ રહ્યું છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૩૫૨

૬૨૯. મથુરાદાસ ત્રિકમજીને પત્ર

જૂન ૩, ૧૯૨૬

ફિનલેન્ડ જવાનો નહીં, પણ ન જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એક જ બારી ઉઘાડી છે, ને તે એ કે, જે આમંત્રણ પ્રેરનાર . . . ની સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે મારા ન જવાથી કફોડી થતી હોય તો મારે જઈ છૂટવું. પણ એમ કફોડી થવાનું કશુંયે કારણ હું જોતો નથી. તેથી નહીં જ જવાનું થાય એમ માની લેજે.

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુની પ્રસાદી, પા. ૮૭

૬૩૦. જયંતીલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ગુરુવાર, જૂન ૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ જયંતીલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. સ્નેહલગ્નનો કંઈ વિરોધી અર્થ તમે કરતા હો તો હું જાણતો નથી. પણ સ્ત્રી અને પુરુષ પવિત્ર પરિચયમાં રહી એકબીજાની સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા કરે અને એ લગ્નમાં કંઈ મર્યાદાભંગ ન થતો હોય તો એ લગ્ન હું ઈષ્ટ ગણું. જ્યાં સ્નેહલગ્ન ખરેખરાં થયાં હોય ત્યાં એકના મૃત્યુ પછી બીજાને કે બીજાને પરણવાનો વિચાર જ કેમ થઈ શકે એ હું સમજી ન શકું. પણ વિધવા અક્ષતયોનિ હોય ને પરણવા ઈચ્છે તો તેની સામે ન થવું જોઈએ એમ હું માનું છું. ચાર વર્ષોનું મિત્રાણ હું અનાવશ્યક અને અનિષ્ટ ગણું. તેમ જ એક જ ગોત્રમાં. ધોરણ આ છે. વિવાહને વિશે જેટલી મર્યાદા રાખીએ તેટલી ઓછી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૯૨

૬૩૧. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૪, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. શ્રી કેળકરે કેસરી અને મરાઠાનાં છાપખાનાં વાપરવા દેવાનું કહ્યું એ ખરેખર એમની ભવમનસાઈ અને ઉદારતા કહેવાય. નાણાં માટે તમે જે કંઈ અપીલ બહાર પાડો તે મને મોકલી આપવા કોઈકને કહી દેજો. એ બાબતમાં કેવળ કર્તવ્ય સમજીને મારાથી બનશે તે કરી છૂટવા પ્રયત્ન કરીશ.

તમારો સહૃદયી

માનનીય વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી
સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી
પૂના સિટી
[મૂળ અંગ્રેજી]
છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૦૫૨

૬૩૨. એચ. એસ. એલ. પોલાકને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૪, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ હેનરી,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. તમે કૌટુંબિક સમાચાર ઢગલાબંધ આપી દીધા છે. મને એ ગમ્યું છે. જોકે બધા સમાચાર બીમારીના છે. મોડની માંદગીની તો એના પોતાના અને મેટરના પત્રમાંથી પણ મને બધી ખબર પડી હતી. આશા છે કે હવે એમને બંનેને સારું થઈ ગયું હશે અને બંને તંદુરસ્ત હશે. મિલીને તો એની હિંમત જ ટકાવી રાખે છે અને મને ખાતરી છે કે આગામી ઘણાં વર્ષો સુધી એ હિંમત એને સહારો આપતી રહેશે. વાલ્ડોને કહેજો કે એ મને લાંબા સમય સુધી ટટળાવે નહીં. મને લાંબો પત્ર લખવા માટે જો એને સમય ન મળતો હોય તો થોડો સમય પણ મારે માટે કાઢે. એણે મને એક જૂનો અને લાંગોટિયો મિત્ર સમજીને પત્ર લખવો જોઈએ, માત્ર નામથી ઓળખતા અજાણ્યા માણસને લખે એ રીતે નહીં. એની પરીક્ષાની આંટીઘૂંટીઓ મને સમજાતી નથી. પણ હું એટલું સમજું છું કે એ તમારો દીકરો હોવાથી સારું જ કરી બતાવી શકશે.

દેવદાસને મોડની અદેખાઈ થઈ લાગે છે. એટલે એણે પણ એપેન્ડિસાઈટિસનું દર્દ વહોર્યું. થોડા દિવસ પહેલાં એને ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. હવે સારું થઈ ગયું છે અને કાલે જ એને ઈસ્પિતાલમાંથી રજા આપવામાં આવી છે. મિસ સ્વેડ, જેને અમે મીરાંબાઈ કહીએ

છીએ તે આ ઉનાળાની ઋતુનો તાપ બહુ જ સારી રીતે સહન કરી રહી છે. એને કાંતતાં ઘણું સારું આવડી ગયું છે. પોતાને જોઈતું રૂં એ જાતે જ પીંજી લે છે. એન્ડ્રૂઝ છેલ્લા પાંચ છ દિવસથી અમારી સાથે છે. ઘણું કરીને તેઓ આવતી કાલે કોટગઢ જવા નીકળશે. ત્યાં એમને સ્ટોકસને મળવાનું છે. રામદાસ ખાદીની ફેરી કરે છે અને એ કામ એને ઘણું ગમતું લાગે છે.

ભગવદ્ગીતાના અનુવાદોના સંગ્રહની તમારી નકલ તમે મને મોકલી તેથી ઘણો આનંદ થયો. તમે આપેલી વિગતવાર સૂચનાઓ મેં ધ્યાનમાં લીધી છે. એ નકલ હું તાળાકૂંચીમાં સુરક્ષિત રાખું છું. એની નકલ હું કરી રહીશ કે તરત તમારી ચોપડી હું રીતસર વીમો ઉતરાવીને મોકલી આપીશ.

૯૯ ટકા હું ફિનલેન્ડ જવાનો નથી. પણ જો હું જઈશ અને લાંડન આવીશ, તો સ્વાભાવિક રીતે જ તમારે ત્યાં ઊતરીશ. સાર્વજનિક કે બીજાં કારણોને લીધે તમે મને બીજે ઊતરવાનું કહેશો તો તેમ કરીશ.

તમારો સહૃદયી

હેનરી એસ. એલ. પોલાક, એસ્ક્વાયર
૪૨, ૪૭ અને ૪૮ ડેન્સ ઈન હાઉસ
૨૬૫, સ્ટ્રેન્ડ, લાંડન, ડબલ્યુ. સી. ૨

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૯૩

૬૩૩. એસ. શંકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તબિયત સચવાઈ રહે એ રીતે તમારી જરૂરિયાતો ઘટાડીને તમે તમારું જીવન સાદું બનાવી શકો. તમારો પહેરવેશ સાદો બનાવી શકાય. વહેલા સૂવાની, સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠવાની, પથારીમાં સૂતાં પહેલાં અને એમાંથી ઊઠ્યા પછી તરત જ પ્રાર્થના કરવાની ટેવ પાડી શકાય. રોજ ઓછામાં ઓછું અડધો કલાક નિયમિત કાંતી શકાય. હિંદી અને સંસ્કૃત શીખો અને શિષ્ટ સાહિત્ય વાંચતા રહો. કાંતવામાં પીંજવાનું અને લોઢવાનું પણ આવી જાય છે. તમે કહેવાતા અસ્પૃશ્યો સાથે દોસ્તી બાંધી શકો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. શંકર
નં. ૩, છેલ્લે માળે, નારાયણ બિલ્ડિંગ
નાયગામ રોડ, દાદર,
મુંબઈ નં. ૧૪

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૯૪

૬૩૪. નામુદુરી વેંકટરાવને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૪, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમને પડેલી ખોટના સમાચાર જાણીને દુઃખ થયું. કોઈ પણ સંજોગોમાં તમારે ફરીથી પરણવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ એ વિશે મારા વિચારો તદ્દન સ્પષ્ટ છે. અને જો તમે તમારા નિશ્ચયને દૃઢતાથી વળગી રહેશો તો ફરીથી પરણવાનું ગમે તેટલું પ્રલોભન આવે તેનો સામનો કરવા જોટલું બળ ઈશ્વર તમને આપી રહેશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત નામુદુરી વેંકટરાવ

ભટનાવિલ્લી

અમલાપુરમ તાલુક

જિલ્લો ગોદાવરી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૫

૬૩૫. એક મુસ્લિમ નેતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૪, ૧૯૨૬

ભાઈ સાહેબ,

કેટલાયે દિવસથી તમને પત્ર લખવાનો વિચાર કર્યા કરું છું. અંગ્રેજીમાં લખવાનું મન થતું નહોતું, આજે પણ થતું નથી. પત્ર લાંબો લખવો હતો. ઉર્દૂ અક્ષરોમાં આટલો લાંબો પત્ર લખવાનું મારે માટે મુશ્કેલ છે. એટલે હવે એક આશ્રમવાસી મારફતે ઉર્દૂ અક્ષરોમાં લખાવીને આ પત્ર હું તમને રવાના કરું છું. ભાઈ એન્ડ્રૂએ તમારો સંદેશો કહ્યો છે. હું તો એ આવ્યા તે પહેલાંનો, અલીભાઈ મક્કા શરીફ ગયા ત્યારથી, તમને પત્ર લખવાનો વિચાર કરી રહ્યો છું. હિંદુમુસ્લિમ મામલા વિશે મેં જાણીજોઈને કશું લખ્યું નથી. હું શું લખું? અને મારા દુઃખની વાત હું કોને કહું? મારી અસર લડનારાઓ પર સહેજ પણ નથી એ હું સારી પેઠે જાણું છું. તમને થઈ રહેલા દુઃખની વાત મને ભાઈ શૈકતઅલીએ અને મનજર અલીએ લાંબાણથી સંભળાવી છે. અને આ વિશે કશું લખતો નથી તેથી તમને થોડું ખોટું લાગ્યું છે એ પણ એમણે મને કહ્યું છે. હું સુલેહ કરાવી શકતો નથી તો પછી હું કેવી રીતે કશું લખી શકું? છાપામાં જે હકીકતો આવે છે તેમાં મને વિશ્વાસ બેસતો નથી. માલવિયાજી વગેરે નેતાઓ મુસલમાનોના

દુશ્મન છે એવો અભિપ્રાય હું જાહેર કરું એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે. અને હિંદુઓ વતી મુસલમાન ભાઈઓ વિશે પણ મારે એવું જ લખવું એમ કહેવામાં આવે છે. જે વસ્તુ હું માનતો ન હોઉં તે હું કેવી રીતે લખું? માલવિયાજી વગેરે નેતાઓ મુસલમાનોના દુશ્મન છે એ વાત હું કબૂલ રાખી શકતો નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે એમની બધી વાતો મને રુચે છે. હું એવું પણ કબૂલ રાખી શકતો નથી કે મહમદઅલી હિંદુઓના દુશ્મન છે. તેમ એમની પણ બધી વાતો મને રુચતી નથી. કલકત્તાના મામલા^૧ વિશે મારો અભિપ્રાય જાહેર કરવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે. હું શો અભિપ્રાય જાહેર કરું? કલકત્તામાં કોણે લડાઈ શરૂ કરી અને કોણે વધારે ગુનો કર્યો એ જાણવા માટે મારી પાસે કોઈ વિદ્યા નથી. હું તો એટલું જાણું છું કે બંનેનાં મન ઊંચાં થઈ ગયાં છે, બંને એકબીજાની એબ જ જુએ છે, બંનેનો એકબીજા પરનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે. આ સંજોગોમાં મારા જેવા માટે ચૂપ રહેવા સિવાય બીજા કોઈ રસ્તો ન હોઈ શકે. એક પણ મુસલમાનનું ખૂન થાય એ મારાથી સહન થતું નથી. એ જ રીતે એક પણ હિંદુનું, અને કહો કે એક પણ ઈન્સાનનું ખૂન થાય તે સહી લેવા હું તૈયાર નથી. એ જ રીતે એક પણ મસ્જિદ કે મંદિર કે ચર્ચ તોડી પાડવામાં આવે એ મારાથી સહન થતું નથી. મારી એ શ્રદ્ધા છે કે જે ખુદા હિંદુના હૃદયમાં વસે છે એ જ ખુદા દરેક ઈન્સાનના હૃદયમાં વસે છે. અને હું એમ પણ માનું છું કે જેટલે અંશે મસ્જિદ ખુદાની છે તેટલે જ અંશે મંદિર પણ ખુદાનું જ છે. ખૂનનો બદલો ખૂન, અને મસ્જિદનો બદલો મંદિર એ કાયદો હું હરગિજ માની શકતો નથી. પણ મારો આ અવાજ હું કોને સંભળાવું? મને એટલો વિશ્વાસ છે કે ખૂનનો બદલો ખૂન અને મસ્જિદનો બદલો મંદિર એ કાયદો ખુદાને પસંદ નથી, અને એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે હિંદુઓ અને મુસલમાનો બંને પોતાનો ગુનો કબૂલ કરશે, પોતાના વર્તન માટે પસ્તાવો કરશે અને એકબીજાને ભેટશે. આ વસ્તુ હું મારી જિંદગીમાં સિદ્ધ થયેલી જેવા માગું છું, અને ખુદાને હમેશાં પ્રાર્થના કરું છું કે જો એ મને આવો દિવસ દેખાડવા ન માગતો હોય તો મને આ દુનિયામાંથી બોલાવી લે. આ શ્રદ્ધાને આધારે જ મને જીવતા રહેવાનું ગમે છે. અને હું ઈચ્છું છું કે આ શ્રદ્ધામાં તમે પણ મારી સાથે થાઓ અને કદી પણ નાઉમેદ ન બનો.

ભાઈ એન્ડ્રૂઝ મને કહેતા હતા કે તમે એવું ઈચ્છો છો કે તેઓ અને ભાઈ સ્ટોકસ પોતાના તરફથી થોડા હિંદુઓ અને મુસલમાનોને બોલાવીને સમાધાન કરાવવા કોશિશ કરે. મને એમ લાગે છે કે એમના પ્રયાસથી આ કામ થઈ શકશે નહીં. તેમ આ રીતે હિંદુઓ અને મુસલમાનોને એકઠા કરવાનો સમય હજી પાક્યો નથી. જ્યારે બોલાવવાના હશે ત્યારે તમે જ બોલાવી શકશો. આ વાટાઘાટમાં જે મુસલમાન હિંદુઓના દુશ્મન મનાય છે અને જે હિંદુઓ મુસલમાનોના દુશ્મન મનાય છે એમને પણ બોલાવવા પડશે. જ્યાં સુધી એકબીજામાં વિશ્વાસ બેસતો નથી અને જ્યાં સુધી જીભ એક વાત કરતી હોય અને દિલ બીજી વાત વિચારતું હોય ત્યાં સુધી ચર્ચાવિચારણા કરવાથી શો લાભ થવાનો હતો?

આશા છે કે તમે મસૂરીમાં છો અને તમારી તબિયત સારી રહે છે.

[મૂળ ઉર્દૂ (દિવનાગરી લિપિમાં)]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૦૬૯

૧. ૧૯૨૬ના એપ્રિલ અને મે માસમાં કલકત્તામાં બે વાર કોમી હુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં હતાં.

૬૩૬. એ. એસ. ડેવિડને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૫, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું ફિનલેન્ડ જવાનો નથી એટલે તમારે જ્યારે મને મળવા આવવું હોય ત્યારે આવજો. પણ તમારો કાગળ મને કંઈક ભયગ્રસ્ત બનાવે છે. તમારી મારી સાથે ફિનલેન્ડ આવવાની અને ઓળખપત્રો મેળવવાની ઈચ્છા ઉપરથી તો એમ નથી લાગતું કે તમારી મનોવૃત્તિ મહેનતનો રોટલો રળીને સંતોષ મેળવવાની હોય, જ્યારે આ આશ્રમનો મારો આદર્શ મહેનતનો રોટલો રળવાનો છે. તેમ છતાં બધું તમારી જાતે જોઈ લેવા માટે તમારે જ્યારે આવવું હોય ત્યારે આવજો. ત્યાં સુધી મારે તમને એટલું જ કહેવાનું કે કશો આખરી નિર્ણય કરી નાખવાની ઉતાવળ કરશો નહીં, જેથી આશ્રમ જોઈને તમને નિરાશા થાય તો તમારે પસ્તાવાનો વારો ન આવે. કારણ કે અહીં સૌથી પહેલું કામ તમારે જાજરૂ સાફ કરવાનું અને ૩ અંગેની ક્રિયાઓનું રહેશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એ. એસ. ડેવિડ

સિવિલ લાઈન્સ

સીતાપુર, અવધ^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૧૭

૬૩૭. પૅરિન કેપ્ટનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૫, ૧૯૨૬

તમારો કાગળ થોડા દિવસ પડી રહ્યો. માટુંગાની હિ . . .^૨ સ્કૂલ વિશે કૃપા કરીને થોડી વધુ વિગતો મોકલી આપો. હાજરી કેટલી રહે છે? આ શાળા સ્ત્રીસભાના રક્ષણ નીચે કેવી રીતે આવી? એની દેખરેખ રાખનાર સમિતિમાં કોણ કોણ છે? શિક્ષકો કેટલા છે? હેડમાસ્તર કોણ છે? શાળામાં કન્યાઓ છે ખરી? બાળકો કાંતે છે ખરાં? જે કાંતતાં હોય તો મહિને કેટલું સૂતર ઉત્પન્ન થાય છે? તેઓ તકલી વાપરે છે કે રેંટિયો? આ ઉપરાંત બીજી જે માહિતી આપવાનું જરૂરી લાગે તે આપજો.

૧. હવે એ ઉત્તર પ્રદેશમાં ભળી ગયું છે.

૨. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

મારી ફિનલેન્ડની મુસાફરી બંધ રહી છે એમ માનજો. મિ. એન્ડ્રૂઝ ઘણું કરીને આજે દિલ્હી જવા નીકળશે.

તમારો

શ્રીમતી પેરિન કેપ્ટન

ઈસ્લામ ક્લબ બિલ્ડિંગ, ચોપાટી

[મુંબઈ]

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૬

૬૩૮. પ્રાણજીવનદાસ જ. મહેતાને પત્ર

આશામ, સાબરમતી,

જૂન ૫, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ પ્રાણજીવનદાસ,

આ સાથે ચિ. જેકીનો^૧ કાગળ છે. એમાં જે બધું લખ્યું છે તે હું સમજી શકતો નથી. તેના અપરાધો ગમે તેવા થયા હોય તોયે તમે તેને કાગળ વિનાની તો ન જ રાખો એમ હું માનું છું.

મારું ફિનલેન્ડ જવાનું મુલતવી રહ્યા જેવું જ છે. તમારી તબિયતના સમાચાર લખાવજો. મારી તબિયત સરસ રહે છે. રતિલાલનો^૨ આજે કાગળ છે તે પણ આ સાથે મોકલું છું. મને ધાસ્તી છે કે રતિલાલ અહીં નહીં આવે. તેને કંઈક અંકુશ જણાશે. ને અહીં ન આવે તેથી મણિલાલની પાસે પણ નથી જતો એમ ભાસે છે. છતાં હું તેને લખ્યા તો કરીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૮૭

૧. પ્રાણજીવનદાસની દીકરી.

૨. પ્રાણજીવનદાસનો દીકરો.

૬૩૯. જયકુંવર મણિલાલ ડૉક્ટરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૫, ૧૯૨૬

1/608

ચિ. જેકી,

તમારો પત્ર મળ્યો. એ પત્ર હું દાક્ટરને મોકલી દઉં છું. જવાબ આવશે તે લખીશ. જે પૈસા તમને મોકલવાનું લખ્યું છે તેને નિશાળના કામની સાથે કશો સંબંધ નથી. એ કાગળ મેં ફાડી ન નાખ્યો હોત તો હું તમને મોકલી દેત. તપાસતાં રહી ગયો હશે તો મોકલીશ. દાક્ટરની તબિયત હજુ સારી ન જ ગણાય. બોલવામાં કંઈક તોતડાય છે, અને માંડ સહી કરી શકે છે. ચહેરો વગેરે જોતાં કંઈ વ્યાધિ છે એમ ખબર ન પડે. આ પ્રમાણે ખબર છે. ભાઈ મણિલાલે કાઉન્સિલમાં જવાનો પ્રયાસ કરવો એ તો હું નિર્થક જ માનું છું. હિંદુસ્તાનની બહાર જવાની પણ હું સલાહ નહીં આપી શકું. અહીં રહીને ગમે તે દુઃખ પડે તે સહીને સ્થિર થઈ જવું એ જ યોગ્ય ગણું છું. હમેશાં દુઃખ જ રહેશે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૯૮

૬૪૦. અમૃતલાલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૫, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ અમૃતલાલ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારી બહેનની ઉપર જે કંઈ દુઃખ પડ્યાં હોય એ તેના ધણીને અને તેના સસરાને સંભળાવી તેને ન મોકલવાનું તમારે લખવું જોઈએ. આમ કરતાં પહેલાં તમારી બહેન પોતે ખરેખર શું ઈચ્છે છે એ પણ સમજવું આવશ્યક છે, કેમ કે તે આવેશમાં ભાગી આવી હોય ને પાછળથી પસ્તાય અથવા તો વિકારને વશ થઈ કુકર્મ કરે તેના કરતાં અત્યારે સમજીને જ પાછી જાય અને માથે પડે તે દુઃખ સહન કરે એ કદાચ વધારે સારું હોય. આમ તમારા સવાલનો એક જ નિશ્ચયપૂર્વક જવાબ ન આપી શકાય. કેમ કે બહેનની, તેના ધણીની, તેના સાસુસસરાની પ્રકૃતિ જાણનાર તમે જ ખરો નિર્ણય કરી શકો. હું તો એટલું જ કહી શકું કે જો તમારી બહેન સાસરે જવા તૈયાર ન હોય તો તમારે તેને સંઘરવી જોઈએ. તમે તેને બળાત્કાર કરીને નથી મોકલી શકતા.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૫૯૮

૧. જેકીના પિતા.

૬૪૧. લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ આસરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૫, ૧૯૨૬

ચિ. લક્ષ્મીદાસ,

તમે એકદમ ગયા જ એ બહુ સારું થયું. આ વખતે તમારું શરીર જ્યું જાય તેમ ન હતું. એકબે મહિના પૂરતો આરામ લઈ શરીરને બાંધી ફરી કામમાં અંપલાવવું એ ખરી કરકસર છે. મને તમારી તબિયતની ખબર નિયમસર લખ્યા કરજો. ફરવાનું તો શરીર સહન કરે તેના પ્રમાણમાં સારી પેઠે રાખજો. કાલે જ સાંભળ્યું કે મણિ ગોકીબહેનની પાસે ખૂબ તોફાન કરે છે અને ચોરી કરતાં પણ શીખેલી છે. મને તો ત્યાં રહેતી હતી એ જરાયે ગમ્યું નથી જ. તેથી મેં વેલાંબહેનને સલાહ આપી છે કે જેમ બને તેમ વહેલાં મુંબઈ જઈને એ છોકરીને લઈ આવે. ગોકીબહેન તેને મોકલવા તૈયાર છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૦૦

૬૪૨. જમનાલાલ ખજાજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૫, ૧૯૨૬

ચિ. જમનાલાલ,

તમને ગઈ કાલે તાર કર્યો તે મળ્યો હશે. અને લક્ષ્મીદાસ ત્યાં જૂના પણ થઈ ગયા હશે. તેની તબિયત અહીં ઠેકાણે આવતી જ નથી. કામ કર્યા વિના તેને ચાલે જ નહીં. એ ઉપરથી મેં નિશ્ચય કરી લીધો કે તેને તમારી પાસે જ મોકલી દઉં, અને તે દેવદાસની સાથે આરામ લે. દેવદાસને આવવાનું વહેલુંમોડું થાય તોપણ લક્ષ્મીદાસને અહીં રોકી રાખવામાં કશો માલ નથી એમ વિચારી લીધું. મસૂરીમાં દાક્તરો તો ઘણાંય રહેતા હશે. જો લક્ષ્મીદાસની તબિયત કોઈ પણ દાક્તરને બતાવવા જેવી લાગે તો બતાવજો.

ગિરધારીની ઉપર શસ્ત્રક્રિયા થઈ ભગંદરને સારું એ તો તમે જાણ્યું હશે. તેથી તેને ખૂબ ફાયદો થશે એમ માનું છું. વેળાસર કપાવી લીધું એ ઠીક જ થયું.

ફિનલેન્ડ જવાનું તો તદ્દન માંડી જ વાળ્યું છે. મિ. પોલની સ્થિતિ કફોડી થાય અને તેને લીધે કંઈ વિચારવાપાણું રહે તો તે જુદી વાત છે. પણ સોમાં ભાગ્યે એક ટકો ફરી વિચાર કરવાપાણું રહેશે. ૨૨મી સુધીમાં તમે આવી તો જશો જ એમ હું માની લઉં છું. ત્યાં કશી કોઈને અગવડ ન પડે તો લક્ષ્મીદાસ લાંબી મુદત સુધી રહે એ સારું છે. તેની તબિયત તદ્દન સુધરી જાય એ બહુ આવશ્યક છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૦૧

૬૪૩. હિંદ સેવક સમાજને નુકસાન

પૂનાના ઐતિહાસિક કિબે વાડામાં ગયે અઠવાડિયે એક ભયંકર આગ લાગી અને હિંદ સેવક સમાજની માલિકીનાં જ્ઞાનપ્રકાશ અને આર્યભૂષણ છાપખાનાં બળી ગયાં. આથી જેટલું હિંદ સેવક સમાજને નુકસાન થયું છે તેટલું જ પ્રજાને થયું છે. જ્ઞાનપ્રકાશ ૮૦ વર્ષનું જૂનું છાપખાનું, અને આર્યભૂષણ છાપખાનાની સાથે ચિપળૂલકર, આગરકર, લોકમાન્ય ટિળક જેવા લોકનેતાઓનાં નામ જોડાયેલાં હતાં. એ દ્વારા તેઓએ પોતાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરેલી. આમ આ આગને લીધે બે અમૂલ્ય સ્મૃતિમંદિરોનો નાશ થયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. નુકસાન થયું તેમાં અનેક પુસ્તકો, પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો, સ્વ. ગોખલેના જીવનચરિત્ર સંબંધી ભેગું કરેલું પુષ્કળ સાહિત્ય વગેરે વસ્તુઓ હતી.

તાત્કાલિક તો આ નુકસાનને લીધે સમાજનાં બે પત્રો સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા અને જ્ઞાનપ્રકાશ થોડા દિવસ નીકળતાં બંધ રહેશે. વાચકો એ દરગુજર કરશે એટલું જ નહીં પણ સમાજને માટે પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ દાખવશે અને યથાશક્તિ મદદ કરશે એવી આશા રાખીએ. અહીં નોંધ લેતાં આનંદ થાય છે કે બંને છાપખાનાંના કામદાર વર્ગે ૮૦૦૦ રૂપિયા જેટલું બોનસ છોડી દીધું છે, અને અનેક છાપખાનાંઓએ તત્કાળ સહાય દેવાની સમાજને માગણી કરી છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૬-૬-૧૯૨૬

૬૪૪. અહિંસાની ગૂંચ

એક ભાઈ લખે છે:^૧

આવી જાતના પ્રશ્નો વખતોવખત ઊઠ્યા કરે છે. આ પ્રશ્નો નજીવા સમજી નાખી દેતાં પણ પાલવે તેમ નથી. આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા પશ્ચિમમાં તેમ જ પૂર્વમાં ગૂઢ ગ્રંથોમાં પણ થયેલી છે. મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે બધા પ્રશ્નનો એક જ નિકાલ છે, કારણ કે બધાની જડ એક જ વસ્તુમાં રહેલી છે. ઉપર કહેલી બધી ક્રિયાઓમાં હિંસા છે જ, કેમ કે ક્રિયામાત્ર હિંસામય છે, તેથી સદોષ છે. ભેદ માત્ર ઓછાવત્તા પ્રમાણનો છે. દેહનો અને આત્માનો સંબંધ જ હિંસા ઉપર રચાયેલો છે. પાપ માત્ર હિંસા છે અને પાપનો સર્વથા ક્ષય એટલે દેહમુક્તિ, તેથી દેહધારી અહિંસાને આદર્શ રાખીને જેટલે દૂર જઈ શકાય તેટલે દૂર જાય. પણ દૂરમાં દૂર જતા છતાં કાંઈક હિંસા અનિવાર્ય રહેશે, જેમ કે શ્વાસોચ્છ્વાસ અથવા ખાવું. અનાજના કણકણમાં જીવ તો છે જ. એટલે જો આપણે માંસાહારને બદલે અન્નાહાર કરીએ છીએ તો હિંસામાંથી મુક્ત રહીએ છીએ એમ ન કહેવાય, પણ અન્નાહારમાં થતી હિંસાને અનિવાર્ય સમજી તે આહાર

૧. પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં ગાંધીજીને એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે વ્યવહારુ જીવનમાં અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાલન અશક્ય છે, એ બાબતમાં આપ શું માનો છો? કેમ કે જીવજંતુઓને મારવાનું સદંતર રાજવાનું કદાપિ સંભવિત નથી.

કરીએ છીએ, અને તેથી જ ભોગને અર્થે આહાર સર્વથા ત્યાજ્ય છે. જીવવાને અર્થે જ ખાવું અને જીવવું તે આત્માની ઓળખને અર્થે એ પુરુષાર્થ સાધવાને અંગે જે હિંસા થતી હોય તે હિંસામાં લાચાર થઈ આપણે ભાગ લઈએ. હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સંપૂર્ણ સંભાળ લેતાં છતાં પાણીમાં પડેલા જીવો, માંકડ ઇત્યાદિને વિશે જે જે વસ્તુ આપણને અપરિહાર્ય લાગે તે આપણે કરીએ. અમુક વખતે અમુક સંજોગમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય એક જ ચાલ ચાલે એવો કોઈ દિવ્ય નિયમ હોઈ ન શકે એમ હું માનું છું. અહિંસા હૃદયનો ગુણ છે. હિંસાઅહિંસાનો નિર્ણય ભાવના ઉપરથી થઈ શકે. તેથી પ્રત્યેક મનુષ્ય જે અહિંસાધર્મને પોતાનું કર્તવ્ય માને છે તે ઉપરના સિદ્ધાંતને અનુસરીને પોતાનું કાર્ય ગોઠવી લે. હું જાણું છું કે આવો જવાબ આપવામાં એક દોષ રહેલો છે. મનુષ્ય પોતાની ઈચ્છાએ ફાવે તેટલી હિંસા કરીને મનને છેતરે અથવા જગતને છેતરે અને અનિવાર્યતાનું બહાનું કાઢીને હિંસાનો બચાવ કરી લે એવાઓને સારું આ લેખ નથી. પણ જેઓ અહિંસાને માન આપનારા છે, પણ જેઓની સામે વખતોવખત ધર્મ-સંકટ ઊભું થાય છે તેઓને સારું છે. તેવા મનુષ્યો અનિવાર્ય હિંસા પણ સંકોચાઈને કરશે અને પોતાની પ્રવૃત્તિમાત્રનો વિસ્તાર ઓછો કરશે પણ વધારશે નહીં, તે એટલે સુધી કે પોતાની એક પણ શક્તિનો ઉપયોગ સ્વાર્થદૃષ્ટિએ નહીં કરે. કેવળ સમાજસેવાના ભાવથી જ ઈશ્વરાર્પણ રહીને સર્વશક્તિ વાપરશે. સંત એટલે અહિંસક, એટલે દયાળુ મનુષ્યોની બધી વિભૂતિઓ પરોપ-કારને અર્થે હોય. “જ્યાં હુંપાણું” છે ત્યાં હિંસા છે જ. દરેક કાર્ય કરતી વખતે મનને આ પ્રશ્ન પૂછી લેવો : “હું” છું કે નથી? જ્યાં “હું” નથી ત્યાં હિંસા નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૬-૬-૧૯૨૬

૬૪૫. મારી નોંધ

એક ફરિયાદ

એક ભાઈ લખે છે :^૧

જો આ ફરિયાદી પોતાનું નવજીવન ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા હોય તો એવી ફરિયાદ કરવાનું કારણ ન રહે. આ ફરિયાદનો જવાબ ફરિયાદીએ નવજીવનમાં માગ્યો છે. યંગ ઇન્ડિયામાં તો દરેક સભાસદના નામ સહિત તેનું લલાજમ કે દાન સ્વીકારવામાં આવે છે. આનું તારણ નવજીવનમાં વખતોવખત અપાય છે. તે ઉપરથી સૌને ખબર પડી રહે એમ છે કે કેટલા સભાસદ ચરખા સંઘમાં છે. ચરખા સંઘના વહીવટની વિગત પણ પ્રસંગોપાત્ત નવજીવનમાં અપાયા કરે છે, છતાં આ જગ્યાએ કેટલોક ખુલાસો કરવો યોગ્ય ધારું છું. કાર્યાલયમાં હજુ એટલું સૂતર નથી આવી શક્યું કે જેથી સીધી રીતે ખાદી સોંધી કરી શકાય. પણ એ સૂતરનો આડકતરી રીતે એટલો બધો પ્રભાવ પડ્યો છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં જે સૂતર પૈસા આપીને કંતાવવામાં આવે છે તેની જાન સુધરી છે. આ યજ્ઞાર્થે આવતું સૂતર બીજાં સૂતરોની પરીક્ષામાં અને તેની ચોકી કરવામાં અતિશય ઉપયોગી થયું છે. પણ પ્રમાણમાં સૂતર એટલું બધું ઓછું ચરખા સંઘની પાસે

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં ચરખા સંઘની આર્થિક સ્થિતિની પૂરી વિગતો જણાવવાની માગણી કરવામાં આવી છે.

આવ્યું છે કે તેમાંથી બને તે ખાદી ઘણા જ ઓછા હાથમાં જઈ શકે. તેથી તે ખાદીને બીજી ખાદીની સાથે ભેળવવી પડી છે. પણ કાર્યાલયના કામદારોમાં તેનો એક ટુકડો પણ વહેંચાઈ ગયો નથી. કાર્યાલયના કામદારો પોતપોતાને જોઈતી ખાદી વેચાતી લે છે. અને કેટલાક પોતે જ કાંતેલા સૂતરમાંથી વણાવી લે છે. જે યજ્ઞાર્થે કાંતનારા સૂતર પોતાના ઘરમાં રાખી વણાવી ગુપ્ત દાન કરે તો જે હેતુ સંઘશક્તિથી ફળી શકે છે તેને હાનિ પહોંચે અથવા તે નિષ્ફળ નીવડે અને સૂતરની જાત સુધારવાનું કામ જે અત્યારે ચાલી રહેલું છે તે અટકે. કાર્યાલયનું ખરચ આવક કરતાં વધારે નથી. એવું થાય તો ચરખા સંઘને હું જ બંધ કરું અથવા તેમાંથી નીકળી જઈ. પણ જેટલું સૂતર આવે છે તેટલામાંથી તો કાર્યાલયનું ખરચ નથી નીકળતું એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. કાર્યાલયનું ખરચ બીજાં રોકડાં દાનો મળે છે તેથી ચાલી શકે છે. પણ જે ચરખા સંઘમાં લગભગ ચાર હજાર સભ્યો છે તેને બદલે ચાર કરોડ થાય તો કાર્યાલયનું ખરચ તેમાંથી નીકળે. સેંકડો નવયુવકો કાર્યાલયની મારફતે પોતાની આજીવિકા મેળવે. એટલું જ નહીં પણ ખાદીની કિંમત પર પણ તેની પ્રોત્સાહ અને સીધી અસર પડે.

આમ ગોરક્ષા થાય ?

એક ગોસેવક લખે છે ;^૧

આ હકીકત દુઃખદેણ છે. અને આ પ્રમાણે ઘણી ગોશાળાઓનું ચાલતું હશે. ૧૫૦૦ ગોશાળા એ નાનીસૂની વસ્તુ નથી. એટલી ગોશાળા સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતી હોય, તેનું એક તંત્ર હોય તો તેની મારફતે હજારો ઢોર નભે, કરોડોનું ધન વધે અને ગોરક્ષાની ચાવી આપણને હાથ લાગે. મજદૂર ગોશાળામાં ૧૧ હજાર રૂપિયાની ખોટ ન જ આવવી જોઈએ. એક પણ વાછરડાનું દાન થાય જ નહીં. જે આ જ ગોશાળા આદર્શ દુગ્ધાલય બને તો તે જ ગામને સસ્તું દૂધ મળે, ઘી મળે; અને તેની જ સાથે ચર્માલય ચાલતું હોય તો લોકોને પગરખાં વગેરે ચામડાંની આવશ્યક વસ્તુઓ મળે. આજ તો પૈસાના પૈસા જાય છે અને એક પણ ગાય કતલખાને જતી બચતી નથી. એટલે ગોશાળાઓનું કામ અતિ સંકુચિત બની રહ્યું છે. ગોશાળા એટલે અખંડ ઢોરોની જેવી તેવી રક્ષા.

આપણે કંઈ વેપાર કરવો હોય તો તેને અંગે પૈસા આપીને કુશળ માણસોને રાખીએ. ખોટ જતી હોય તો તેનાં કારણો તપાસીએ. નિત્ય નવા સુધારા કરીએ. અને ત્યાં સુધી ખોટ જતી હોય ત્યાં સુધી જંપીએ નહીં. ગોશાળાનો હેતુ નાનોસૂનો વેપાર કરવા પૂરતો નથી, ગોરક્ષાનો મહાન ધર્મ પાળવાનો છે. પણ તે કાર્ય ઘણે ભાગે બિનઅનુભવી માણસોની મારફતે, તેઓના બચતા વખતની અંદર આપણે કરાવીએ છીએ. આવી રીતે કામ કરનારા માણસો પોતાના મનને છેતરી તેઓ સેવાધર્મ પાળે છે એમ માની લે છે. દાન કરનારાઓ ગોરક્ષા થાય છે એમ માની પોતાના મનને છેતરે છે. અને ધર્મને બહાને લાખો રૂપિયાનો નિર્થક વ્યય થાય છે. મજદૂર ખબરપત્રીએ જે નીચેની વિગતો પૂરી પાડી હોત તો આ ગોશાળાનું નિરીક્ષણ વધારે કરી શકત.

૧. અખંડ ઢોરોની સંખ્યા.
૨. દૂધ દેનારી ગાયભેંસોની સંખ્યા.
૩. રોજના દૂધનું માપ.

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. પરંતુ લખનાર બાઈ એક ગોશાળા લેવા ગયા હતા. એ ગોશાળા કેવી ખોટમાં ચાલતી હતી એનું એમણે વર્ણન કર્યું છે.

૪. વાછડાં — નર અને માદાની સંખ્યા.
૫. બળદપાડાની સંખ્યા.
૬. જમીનનું ક્ષેત્રફળ.
૭. ગોશાળા ગામમાં છે કે ગામ બહાર ?
૮. ઢોરનાં મરણની સંખ્યા.
૯. મૂએલાં ઢોરની વ્યવસ્થા.

ધર્મને નામે અધર્મ

અમરેલી અંત્યજમંદિરને સારુ શ્રી રામેશ્વરદાસ બિરલાએ અઢી હજાર રૂપિયા આપ્યા. તેનું સુંદર મંદિર બન્યું. તેમાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા કરવામાં આવી અને તે મંદિર ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું. તે વિશેનો જે રિપોર્ટ મારી પાસે આવ્યો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે બીના સમાયેલી છે :

ક્રિયા કરાવનાર આચાર્ય ઉપર બ્રાહ્મણોએ બહુ જુલમ કર્યો, જોકે યજમાન ઢેડ નહોતા. આ અંત્યજેના મંદિરમાં ક્રિયા કરતી વખતે તેમને નોખા બેસાડવામાં આવ્યા હતા. દક્ષિણા પણ અંત્યજ તરફથી નહોતી આપવામાં આવી. મંદિરના પૈસા પણ અંત્યજના નહોતા. એટલે અંત્યજેને સારુ આ મંદિર હતું એટલો જ આચાર્યનો ગુનો. તે ગુનાને સારુ તેને મૂછ મૂંડાવવી પડી અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યું.

આમ પોતાનું સ્વમાન ભૂલી જનાર આચાર્યને હું ધન્યવાદ નથી આપી શકતો. જે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા કરવાની ક્રિયા ધર્મનું કામ હતું તો પ્રાયશ્ચિત્ત એ પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં પણ પાપ કહેવાય. આચાર્યનો બહિષ્કાર થાત તોયે તેમાં તેને શું ખોવાનું હતું? જ્ઞાતિબહિષ્કારના ભૂતથી અત્યારે મુદ્દલ ડરવાપણું નથી. જેઓએ હિંમતપૂર્વક પોતાનો બહિષ્કાર થવા દીધો છે તેઓએ કંઈ નુકસાન વેઠ્યું નથી, એટલું જ નહીં પણ તેઓ તો ખોટા બંધનથી મુક્ત થયા છે. બ્રહ્માનંદ^૧ કહે છે :

રે સમજ્યા વિના નવ નીસરીએ
રે રણમધ્યે જઈને નવ ડરીએ;
રે પ્રથમ ચડે શૂરો થઈને,
રે ભાગે પાછો રણમાં જઈને
તે શું જીવે ભૂંડું મુખ લઈને?

આવે સમયે આ વચન કેટલું બધું યોગ્ય છે? અમરેલી જેવા આગળ પડતા શહેરમાં બ્રાહ્મણો આટલું બધું અજ્ઞાન — આવી ધર્મધિતા બતાવશે એવી મેં આશા નહોતી રાખી.

આમ જે અમરેલીના કેટલાક બ્રાહ્મણોએ હિંદુ ધર્મને વગોવ્યો તો બીજાઓએ શોભાવ્યો પણ ખરો, કેમ કે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા વખતે બધા વર્ણના હિંદુ એકઠા થયા હતા. તેમાં બ્રાહ્મણ, વાણિયા, લુહાર, સુતાર, કણબી ઇત્યાદિ હતા. અમલદારવર્ગ પણ હતો. અંત્યજમંદિરનો ઉપયોગ અંત્યજ ઉપરાંત બીજાઓ પણ કરતા જેવામાં આવે છે. કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ભાગવત ઇત્યાદિ વાંચવાની પણ હા કહેલી છે. હવે પેલા બહિષ્કારની અસર આ બ્રાહ્મણો પર કેવી થાય છે એ જેવાનું રહ્યું છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૬-૬-૧૯૨૬

૧. એક ગુજરાતી કવિ.

૬૪૬. કે. ડી. પોલને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૬, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. તે સાથે વ્યવસ્થા કરનારી સમિતિના અસલ પત્રો પણ મળ્યા. આ પત્રો વાંચતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મને આમંત્રણ મોકલવાનો વિચાર તમારી પ્રેરણાથી કરવામાં આવ્યો હતો. અને તેનું કારણ એ હતું કે તમને મારે માટે અતિશય સદ્ભાવ છે અને લોકો ઉપરના, ખાસ કરીને યુવાન માનસ ઉપરના, મારા પ્રભાવ વિશેનો તમારો ખ્યાલ વધારે પડતો ઊંચો છે. પણ મને અગાઉ ક્યારેય નહોતું લાગ્યું એટલું ખાતરીપૂર્વક અત્યારે લાગે છે કે આ પત્રવ્યવહારમાં જણાવ્યું છે એવા મામૂલી કારણસર મારે માટે હિંદુસ્તાન બહાર જવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. સેવાને માટે દેશ બહાર જવાનું તો ત્યારે જ ઊભું થાય જ્યારે ગયા વિના ચાલશે જ નહીં એમ લાગે. જ્યારે આ પત્રવ્યવહાર તો હેલ્થિગફોર્સમાં થનારી ચર્ચાવિચારણા વખતે હું હાજર રહું તો સારું એવી તમારી ઈચ્છાને પરિણામે થયેલો છે. પણ હું મારી પોતાની મર્યાદાઓ જાણું છું અને મારો ઉપદેશ લોકોનાં હૃદયમાં સોંસરો ઊતરતાં શી મુશ્કેલી નડે એમ છે તે પણ સમજું છું. જે મારા ઉપદેશમાં કશો પ્રભાવ હશે તો મારી શારીરિક હાજરી વિના પણ એની અસર પડશે.

હું જાણું છું કે મારા નિર્ણયથી તમને નિરાશા થશે. પણ સ્નેહ રાખનાર મિત્રોને નિરાશ કરવા પડે એવું મારા જીવનમાં બનતું આવ્યું છે. સાથે સાથે હું એ પણ જાણું છું કે આવી નિરાશાઓથી હાનિ થવાને બદલે લાભ જ થયેલો છે. મારે લીધે તમારે ઘણી તસ્દી ઉઠાવવી પડી તે બદલ કૃપા કરીને મને ક્ષમા કરજો અને હેલ્થિગફોર્સમાં મારી હાજરીની અપેક્ષા રાખનાર મિત્રોની પણ મારી વતી ક્ષમા માગી લેજો. કહેવાની જરૂર નથી કે પરિષદની કાર્યવાહીમાં મારી શુભેચ્છા તમારી સાથે રહેશે અને તમારી મુસાફરીમાં તમને શિવાસ્તે પંથાન: સન્તુ ઈચ્છું છું.

અસલ પત્રો પરત કરું છું.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૫૭

૬૪૭. વી. સુંદરમને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૬, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ સુંદરમ્,

તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો, કેમ કે ઘણી વાર મને તમારું સ્મરણ થતું હતું. અને તમે મિ. સ્ટોક્સને મદદ કરતા હતા એ જાણીને તો વિશેષ આનંદ થયો. પણ તમારા વારસાગત મુખીપણાનું શું થયું? તમારી જગાએ કોણ આવે છે? હું માનું છું કે પહાડમાં રહેવાથી તમારી આંખો બિલકુલ સારી થઈ જશે.

તમારું હિંદી લખાણ ઘણું સારું છે. મારા તામિલ ભાષણ કરતાં તમારા લખાણની હિંદી ભાષા સારી છે, પણ એમાં સુધારાને ઘણો અવકાશ છે. તમારા પોતાના નામની જોડણી તમે ખરી લખી નથી. તમે ઉતારેલા ભજનના શબ્દો ઘણા સુંદર છે. સાવિત્રીને હું જુદો પત્ર લખતો નથી. એનો પ્રયાસ પણ સારો છે. પણ એણે એનાથી પણ વધારે સારું કરવું જોઈએ.

દેવદાસને હવે પૂરેપૂરો આરામ થઈ ગયો છે. ત્રણ દિવસ પહેલાં એને ઈરિપતાલમાંથી રજા આપવામાં આવી છે.

તમારો

શ્રીયુત વી. સુંદરમ્

એસ. ઈ. સ્ટોક્સને ત્યાં

કોટગઢ

સિમલા હિલ્સ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૦૨

૬૪૮. મોતીબહેન ચોકસીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર [જૂન ૬, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. મોતી,

તમારો કાગળ મળ્યો. આ વખતે અક્ષર સારા છે એમ કહેવાય. હમેશાં ગમે તેટલું થોડું પણ સરસ અક્ષર લખવાનો મહાવરો હશે તો અક્ષર સુધરશે. તમે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેવા પ્રશ્નનો ઉત્તર ચાલુ નવજીવનમાં આપાયો છે. માંકડને ઉછેરવા ને મારવા એ વચ્ચેની સ્થિતિ નથી શું? તેને ઉછેરવા આપણે બંધાયા નથી ને મારવાનો આપણને અધિકાર નથી. તેથી તેને ઉપાડીને દૂર મૂકી દઈએ. તમારો કાગળ જ મણિબહેનને સોંપી દઈશ. લક્ષ્મીદાસ આવ્યા તેવા જ તેને મસૂરી મોકલી દીધા છે. વેલાંબહેન કાલે મણિને લેવા સારુ રામદાસ જતો હતો તેની સાથે મુંબઈ ગયાં. વળતાં તમારી સાથે એક દિવસ રહીને અહીં પાછાં આવશે. મણિબહેન કહે છે કે તેને મોકલેલી ચોપડી નથી મળી.

બાપુના આશીર્વાદ

સુકન્યા નાનુકલાલ ચોકસી

રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ

ભરૂચ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૨૮-એ

૬૪૯. કે. ટી. પૉલને પત્ર

જૂન ૭, ૧૯૨૬

કે. ટી. પૉલ

થોટ્ટમ

સાલેમ

પત્ર માટે આભાર. કાળજીપૂર્વક પ્રાર્થનાપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી મારો છેવટનો નિર્ણય ફિનલેન્ડ નહીં જવાનો છે.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૫૮

૧. ટપાલના સિક્કા પરથી

૬૫૦. ડૉ. બી. એસ. મુંજેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૭, ૧૯૨૬

સ્નેહી ડૉ. મુંજે,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે એવું કામ સૂચવ્યું છે જે મને પણ ગમે છે. પણ આખી કલ્પના તમારી હોવાથી એનો અમલ બીજા પાસે કેવી રીતે કરાવી શકાય? પણ વ્યાકરણ શીખવાનું સહેલું પડે એવું કંઈક તમે લખી આપો, એમાં તમારા વિચારો ન ઘુસાડો અને તમે જે લખો તે બીજા સંસ્કૃતજ્ઞો મંજૂર રાખે, તો તે છપાવીને પડતર કિંમતે વેચવાનું હું માથે લઈશ. પણ એવા કોઈ ભાઈ તમારી જાણમાં હોય જેમણે તમારા વિચારો પચાવ્યા હોય અને જે વ્યાકરણ લખી આપવા તૈયાર હોય પણ એમને આર્થિક મદદની જરૂર હોય, તો એ ભાઈને હું પત્ર લખીશ અને એમની સેવાઓ મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ. આવી કોઈ વ્યવસ્થા થઈ શકે કે નહીં એ જુદી વાત છે. પણ જે કંઈ થોડું થઈ શકે તેમ છે તે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા થઈ રહ્યું છે. પણ હું કબૂલ કરું છું કે સંસ્કૃત શીખવાનું બધાં માન્ય રાખે એવું સહેલું બનાવી શકાય તો એનાથી જે સિદ્ધ થઈ શકે તેના પ્રમાણમાં વિદ્યાપીઠ દ્વારા થતું કામ કશી વિસાતમાં નથી. હું પોતે તો સંસ્કૃત શીખવાનું સહેલું માનું છું. અંગ્રેજીના અસ્વાભાવિક અભ્યાસથી આપણા નબળા મગજ પર જે અસાધારણ બોજ પડે છે તેમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસથી વધારો તો થવાનો નથી જ. અંગ્રેજીના અભ્યાસને અસ્વાભાવિક કહેવાનું કારણ એ છે કે એ સ્વભાષાનું સ્થાન લઈ બેઠી છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૦૩

૬૫૧. કલર બાર બિલ વિશે વર્તમાનપત્રોને મુલાકાત

અમદાવાદ,

[જૂન ૮, ૧૯૨૬ કે તે પહેલાં]^૧

કલર બાર બિલ વિશે હિંદ સરકારે તાજેતરમાં બહાર પાડેલા જાહેરનામા^૨ સંબંધમાં મહાત્મા ગાંધીનો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું :

જાહેરનામામાં જે બાંધારી આપવામાં આવી છે તેનાથી મને લાગે છે કે એની પહેલાંની આપણી સ્થિતિમાં કશો સુધારો થતો નથી. એ સાચું છે કે સંઘ સરકારે અનેક વાર એવું કહ્યું છે કે આ બિલનું પ્રભાવક્ષેત્ર રેક્સ વિઠ હિલ્ડિક સ્મિથના મુકદ્દમાનો ફેંસલો જાહેર થયો તે પહેલાં જે સ્થિતિ હતી તેનાથી આગળ વિસ્તારવાનો હાલ ઈરાદો નથી. પરંતુ આ બિલના વિરોધીઓ એનો વિરોધ એટલા માટે કરે છે કે એમાં સરકારી અધિકારીઓને જે વિવેકાધિકાર

૧. આ મુલાકાતના હેવાલને મથાળે આ તારીખ છાપવામાં આવી હતી.

૨. જુઓ “નર્થો ઢોંગ”, ૧૦-૬-૧૯૨૬.

અપાયા છે તે ઉપર જણાવેલા ફેંસલાની પહેલાંની સ્થિતિને ક્યાંય ટપી જાય એવા છે અને બિલ દેશમાં જન્મેલા આદિવાસીઓને જ નહીં પણ હિંદીઓને પણ લાગુ પડે એવું છે. અને એ હકીકતમાંથી પણ કશો સંતોષ લઈ શકાય તેમ નથી કે આ બિલ હેઠળ થનાર રેગ્યુલેશન્સનું પ્રભાવક્ષેત્ર વિસ્તારતી વખતે દક્ષિણ આફ્રિકા સંઘમાં વસતા બધા લોકોને પોતાનો કેસ રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવશે. આ બિલ સરકારને અરજી કરવાનો અધિકાર છીનવી લેતું નથી એ વાત ખરી પણ જે લોકો પાસે સરકાર પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવવાની સત્તા નથી એમની ફરિયાદોનું શું થાય છે તે હવે કોઈથી અજાણ્યું નથી. આ બાંધારીનો અર્થ એવો તો થતો નથી ને કે દક્ષિણ આફ્રિકા સંઘની બહારનાં મંડળો, એટલે કે હિંદ સરકાર પોતાની વાત રજૂ નહીં કરી શકે?

[મૂળ અંગ્રેજી]

બોમ્બે કોન્ટ્રોલ, ૯-૬-૧૯૨૬

૬૫૨. જનકધારીપ્રસાદને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૮, ૧૯૨૬

પ્રિય જનકધારીબાબુ,

આટલા લાંબા સમય પછી તમારો પત્ર આવ્યો તેથી ઘણો આનંદ થયો. શાળા જે મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ રહી છે તે હું ધ્યાન પર લઉં છું. શ્રાદ્ધાને સમયની સીમા હોતી નથી. જે શ્રાદ્ધા સમયથી બંધાઈ જાય તેને શ્રાદ્ધા કહેવાય જ નહીં. એટલે જે તમને તમારા કાર્યમાં અસીમ શ્રાદ્ધા હોય, તો એ કાર્ય સાચું હોઈ સફળ થશે જ એમાં મને સહેજ પણ શંકા નથી.

તમે જણાવેલી બીજી બે મુશ્કેલીઓ બાબતમાં પણ મારે એ જ ઉપાય સૂચવવાનો છે. અત્યારે વાતાવરણ એટલું બગડી ગયું છે કે કોઈ નવો પક્ષ કે નવું જૂથ સ્થાપવાની સલાહ હું આપી શકતો નથી. આપણામાંના જે લોકો હિંદુમુસ્લિમ એકતા સંબંધમાં આક્રમક બનવામાં માનતા ન હોય, અને કોઈ પણ પ્રકારે ધારાસભાપ્રવેશમાં માનતા ન હોય, તેમણે દરેકે આપણા આદર્શને વફાદાર રહેવું જ રહ્યું. આપણો જુસ્સો ટકાવી રાખવા માટે કોઈ સંગઠનની આપણને જરૂર નથી. જેમને આવી બાહ્ય મદદની જરૂર લાગતી હોય એમનામાં દૃઢ પ્રતીતિનો અભાવ છે અને હું ઈચ્છું છું કે જેમનામાં દૃઢ અને અચળ પ્રતીતિ હોય તેવા લોકો જ ધારાસભાની બહાર રહે. કારણ, સંભવ છે કે આપણે નસીબે હજી પણ વધારે આકરી કસોટીઓ લખાયેલી હોય. એટલે જ્યારે આવી કસોટીઓ આવીને ઊભી રહે ત્યારે કાચીપોચી શ્રાદ્ધાવાળા લોકો કદાચ બેસી પણ જાય. આખરે તો બાકી રહેલા દૃઢ નિશ્ચયબળવાળા જ મેદાન મારી જશે, કેમ કે અસહકાર સિવાય સ્વતંત્રતા મળે એમ મને લાગતું નથી. દિવસ જાય છે તેમ અસહકારમાં મારી શ્રાદ્ધા વધતી જાય છે.

આશા છે કે તમારી તબિયત ઘણી સારી રહેતી હશે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત જનકધારીપ્રસાદ

શ્રી ગાંધી વિદ્યાલય

પો. ઓ. હાજીપુર

નિલ્લો મુજફ્ફરપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૫૦; તથા એસ. એન. ૧૯૬૦૪ પણ

૬૫૩. અબ્બાસ તૈયબજીને પત્ર

આશામ, સાબરમતી,
જૂન ૮, ૧૯૨૬

પરમ પ્રિય મિત્ર,

તમારો પત્ર મળ્યો. બૉમ્બે ક્રૉનિકલ માટે જરૂર લખો. તમારા વિચાર સાથે મોટે ભાગે હું સંમત છું. પરંતુ કેળવણી જ એકમાત્ર ઉપાય ન હોઈ શકે. જો એ જ એકમાત્ર ઉપાય હોય તો એકતાને માટે લાંબા સમય સુધી રાહ જોવી પડશે. જરૂર છે હૃદય કેળવવાની. હું માનું છું કે પ્રત્યક્ષ મારામારી કરનાર હાથ ભલે ગુંડાના હોય, પણ છેવટે તો એની પાછળ કામ કરી રહેલાં ભેજાં તો કેળવાયેલા હિંદુઓ અને મુસલમાનોનાં જ હોય છે. જો એ કેળવણી વ્યાપક બનાવવાની હોય તો ભગવાન હિંદુસ્તાનને એનાથી બચાવે. પણ તમે ક્રૉનિકલ માટે લેખો લખો કે ન લખો તોપણ તેથી કશું નુકસાન થશે નહીં એ પણ એટલું જ સાચું છે. પણ લખતાં પહેલાં જરા બધું થાળે પડવા દો. અત્યારે તો એ લોકો મલ્લકુરતી કરતા રહે એ સિવાય કશા ઉકેલને અવકાશ નથી.

રામદાસ એક દિવસ માટે અહીં આવ્યો હતો. અહીંથી એ દેવદાસને મળવા મુંબઈ ગયો છે. એ કહેતો હતો કે પાછા ફરતી વખતે વડોદરા ઊતરીને તમને મળવાનો અને સલામ ભરવાનો એનો વિચાર છે.

એ કહે છે કે તમે ન હોત તો ખાદી વેચવા માટે એનાથી કશું થઈ શકવું ન હોત. ધોળી દાઢીમાં એનો પોતાનો આગવો ચમત્કાર રહેલો છે!

તમારો
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૫૫૬

૬૫૪. રુથ એસ. એલેક્ઝાન્ડરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૮, ૧૯૨૬

પ્રિય બહેન,

તમારો અમૂલ્ય પત્ર મિ. એન્ડ્રૂઝે મને આપ્યો છે. એનાથી જૂની અને પવિત્ર સ્મૃતિઓ તાજ થાય છે. કેલનબેક^૧ રોજ આવવાનું લખે છે પણ હજી આવ્યા નથી. એક દિવસ વહેલી સવારે એમનો તાર આવી ચડે કે હું નીકળી ચૂક્યો છું તો નવાઈ નહીં.

તમને યંગ ઇન્ડિયા કદી જોવા મળે છે? એને હું મિત્રો ઉપર લખેલો મારો સાપ્તાહિક પત્ર કહું છું. કૃપા કરીને મિ. એલેક્ઝાન્ડરને મારા નમસ્કાર કહેજો. મિ. એન્ડ્રૂઝ કહેતા હતા કે એલેક્ઝાન્ડરે એમને એમના કામમાં ઘણી મદદ કરી હતી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી રુથ એસ. એલેક્ઝાન્ડર

હેઈસબ્રોન

લેઈટન રોડ

સેઈન્ટ જેમ્સ, સી. પી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૭૬૬

૬૫૫. પ્યારેલાલ નય્યરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૮, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ પ્યારેલાલ,

હમણાંનો તમારો પત્ર નથી. કાંતણ સંબંધી નિબંધની એક નકલ અને તમે અહીં મૂકી ગયા છો તે નોંધ આજે રજિસ્ટર્ડ ટપાલથી તમને મોકલી આપું છું. હું ઈચ્છું છું કે આ નકલ બનતી ઉતાવળે વાંચી જઈ એમાં તમારે જે સુધારા કરવા હોય તે કરી આપો.

હવે પાકે પાયે નક્કી થઈ ગયું છે કે હું ફિનલેન્ડ જનાર નથી. આશા છે કે તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે અને તેમાં અવશ્ય રોજ થવો જોઈતો સુધારો થતો હશે. છોટાલાલ રખડ-પટ્ટી કરીને પાછા આવ્યા છે. હજી એમનું ભેટું ઠેકાણું નથી.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૦૫

૧. એક જર્મન શિલ્પી, દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીના વફાદાર મિત્ર અને સહકાર્યકર.

ગાં. ૩૦-૩૪

૬૫૬. એચ. કે. વીરન્ના ગૌડને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૮, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી,

તમારું પુસ્તક મને અર્પણ કરવા માટે મારી પરવાનગીની જરૂર નથી. પણ જો મને અર્પણ કરો તો એવું ન લખતા કે એને માટે તમે મારી પરવાનગી મેળવી છે. પુસ્તક વાંચ્યા વિના મારાથી પરવાનગી અપાય નહીં અને જો તમે પુસ્તક મને મોકલો તો એ વાંચવાનો વખત મને મળે નહીં.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એચ. કે. વીરન્ના ગૌડ

ચન્નાપટના

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૦૬

૬૫૭. ધનશ્યામદાસ ખિરલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

મંગળવાર, જૂન ૮, ૧૯૨૬

ભાઈ ધનશ્યામદાસજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. ખાટી પ્રતિષ્ઠાને ચરખા સંઘ મારફત આજ સુધીમાં ઓછામાં ઓછા ૭૦ હજાર રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી ૩૫ હજાર અભય આશ્રમને અને ૬ હજાર પ્રવર્તક સંઘને અપાયા છે. એ ઉપરાંત પણ નાની નાની રકમો અપાઈ છે. બધા મળીને આશરે સવા લાખ રૂપિયા થતા હશે. બંગાળને એથી પણ વધારે પૈસા આપવામાં આવશે. હું જાણું છું કે ખાટી પ્રતિષ્ઠાની જરૂરિયાત મોટી છે. સતીશબાબુ પોતાની પ્રવૃત્તિ ઘણી વધારવા માગે છે અને એ વાત મને ગમે છે પણ ખરી. પરંતુ ચરખા સંઘ પાસે આજે તો પૈસા બહુ થોડા છે. એટલે ચરખા સંઘ મારફતે જે થઈ શકે તેમ હશે તે કરવામાં આવશે, તેમ છતાં તમારાથી અપાય એટલા પૈસા તમે સતીશબાબુને જરૂર આપજો.

કાઉન્સિલની બાબતમાં હું શું લખું? પૂજ્ય માલવિયાજી સાથે આ બાબતમાં મારે તાત્ત્વિક મતભેદ છે. હું તો એટલું જ કહી શકું કે જો તમને એમ લાગતું હોય કે તમારા કાઉન્સિલમાં જવાથી લોકોનું ભલું થશે તો તમારે જરૂર જવું. સ્વરાજ્ય પક્ષનો વિરોધ અને રાજકીય તાલીમ મેળવવાની લાલચ એ બંને વાતો નૈતિક દૃષ્ટિથી વિચારતાં અપ્રસ્તુત છે. તમે એમ માનતા હો કે તમે કાઉન્સિલમાં ન જવાની પ્રતિજ્ઞા મારી સમક્ષ લીધેલી છે તો તમારો એ ખ્યાલ તમે કાઢી નાખો. એવા કોઈ પ્રતિબંધનો સંકલ્પપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. તમારી જાતને

એવા બંધનથી મુક્ત સમજીને કાઉન્સિલમાં જવા વિશેનો તમારો અભિપ્રાય લોકહિતની દૃષ્ટિથી એટલે કે નૈતિક દૃષ્ટિથી નક્કી કરજો.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૧૨૮; શ્રી ઘનશ્યામદાસ બિરલાના સૌજન્યથી

૬૫૮. શાંતિકુમાર મોરારજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, જૂન ૮, ૧૯૨૬

ભાઈ શાંતિકુમાર,

મહાદેવ ઉપરનો તમારો કાગળ વાંચ્યો. જન્મગાંઠના આંબા મોકલ્યા તો સાથે આશીર્વાદ તો માગી લેવો હતો? એ તમને હમેશાં છે જ. તમે સાત વર્ષથી આંબા શા હેતુથી છોડ્યા છે એ લખજો. ઈશ્વર તમને દીર્ઘાયુ રાખો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૪૭૦૨ તથા એસ. એન. ૧૯૬૦૯; શ્રી શાંતિકુમાર મોરારજીના સૌજન્યથી

૬૫૯. પ્રભુદાસ ભીખાભાઈને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
મંગળવાર, જૂન ૮, ૧૯૨૬

ભાઈ પ્રભુદાસ,

તમારો સવિસ્તર કાગળ મળ્યો. તમે ભલે લખ્યું. તમારી દલીલમાં કયાંય ત્રુટી નથી, પણ કેવળ પ્રાણાયામ ઇત્યાદિથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન નથી થઈ શકતું એવો મારો અને જેઓએ પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ કરેલી છે તેઓનો અનુભવ છે. પણ હું એમ માનું છું કે જેઓએ મનની ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે તેઓને પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ મદદ કરે છે. યોગનો આ દૃષ્ટિએ ખૂબ અભ્યાસ કર્યો હોય, તેના પ્રયોગો કર્યા હોય એવા માણસો બહુ જ થોડા જોવામાં આવે છે. એક જ વખત ખાવાનું જો એક જ ટંક નેટલું હોય તો મારે કંઈ કહેવાપણું નથી રહેતું. પણ મનુષ્ય ત્રણ વખતનું એક વખતમાં ખાઈ લે તો તેથી બ્રહ્મચર્યમાં કશી જ મદદ નથી મળતી. તેનો ભંગ થાય છે અને શરીરને નુકસાન થાય છે. બ્રહ્મચર્યના પાલનને સારું તમે જે પૌષ્ટિક ખોરાકની વાત મને કરેલી તેની આવશ્યકતાને વિશે બે સત છે, અને [મને] પોતાને પૂરેપૂરી શંકા છે. પણ તમને પોતાને તમે જે પ્રમાણે ચાલ્યા જાઓ છો તેથી બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં ખૂબ

મદદ મળતી હોય, આત્માનો વિકાસ થતો હોય, બધી ઈન્દ્રિયો કાબૂમાં આવતી હોય તો મારા લખવાથી કશોયે ફેરફાર કરો એમ હું ઈચ્છતો નથી. તમે તમારો પોતાનો પ્રયોગ કરી અનુભવ જે ફેરફાર કરાવે તે જ કરો. અને તમને તેની સફળતા મળે કે જેથી વિચારમાં પણ વિકાર ન થાય તો તમારા પ્રયોગથી જગતનું કલ્યાણ થશે. એટલું યાદ રાખજો કે બ્રહ્મચર્ય એટલે બધી ઈન્દ્રિયોનો વિચારમાં, વાચ્યામાં અને કાર્યમાં સંયમ. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે આંખ મેલી થાય, વિચારનો વિકાર થાય અથવા સ્વપ્નામાંયે સાવ થાય તો બ્રહ્મચર્યનું ખંડન થયું ગણાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૮૭

૬૬૦. પેરિન કેપ્ટનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૯, ૧૯૨૬

હું માનું છું કે આ આખો મહિનો તમે મુંબઈમાં હશો. મને લાગે છે કે મેં તમને એ વાત જણાવી છે કે એક જર્મન બહેન અહીં આવનાર છે. એનું નામ હેલીન હાઉસડિંગ છે. તે કદાચ રૂપમી તારીખે રાજમાક નામની સ્ટીમરમાં આવશે. હું ઈચ્છું છું કે તમે એમને મળો, તમારે ઘેર લઈ જાઓ અને તે જ દિવસે સાબરમતી રવાના કરી દો. કઈ ગાડીમાં નીકળે છે તેની મને તારથી ખબર આપજો. તમે તે તારીખે મુંબઈમાં ન હોવાનો સંભવ હોય, અથવા તમારાથી એ બહેનને સ્ટીમર પર મળવા જઈ શકાય એમ ન હોય તો કૃપા કરીને મને જણાવી દેજો.

નરગિસબહેન અને મીકુબહેન પાછાં આવી ગયાં? જે આવ્યાં હોય તો એમની કુશળતાના સમાચાર લખજો.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૦

૬૬૧. નોંધ

હિંદ સેવક સમાજ

તાજેતરમાં લાગેલી આગથી સોસાયટીને થયેલા નુકસાન વિશે બહાર પાડવામાં આવેલા અખબારી યાદીમાં જે કોઈ વસ્તુ સૌથી વધારે હૃદયસ્પર્શી હોય તો તે છાપખાનાના કામદારોએ મદદરૂપ થવા કરેલી દરખાસ્ત છે. એ બતાવે છે કે સોસાયટીએ પોતાના કામદારો પ્રત્યે કેવો શુદ્ધ વર્તાવ રાખ્યો છે. સોસાયટીને થયેલું નુકસાન પોતાને જ થયું છે એવું જે કામદારો ન સમજ્યા હોત, તો એમણે સ્વાર્થત્યાગથી પ્રેરાઈને કરેલી ઉદાર દરખાસ્ત ન કરી હોત. એમણે કહ્યું છે કે પોતે અર્ધું બોનસ જતું કરશે અને રોજ આઠ કલાકને બદલે દસ કલાક કામ કરશે અને તેને માટે વધારાનું વેતન માગશે નહીં. પ્રિન્ટરે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે પોતે કશું પણ વેતન લીધા વિના છ માસ સુધી કામ કરશે. જેને મૂડી અને મજૂરી કહેવામાં આવે છે એ બેની વચ્ચે આવી સહયોગની ભાવના પ્રવર્તે છે તે બદલ સોસાયટીને તથા એના કામદારોને હાર્દિક ધન્યવાદ ઘટે છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાનું આ પ્રદર્શન સોસાયટીને વેઠવા પડેલા પ્રચંડ નુકસાનનું જેવું તેવું વળતર નથી.

ગોખલેના જીવનચરિત્રની કીમતી હસ્તપ્રતો બળી ગઈ અને છેલ્લાં એંસી વર્ષની જ્ઞાન-પ્રકાશની ફાઈલો બળી ગઈ, એ નુકસાન ખરેખર ભરપાઈ થઈ શકે તેમ નથી. પણ આ રીતે જ આપણને નિર્દય આઘાતો આપીને કુદરત યાદ દેવડાવે છે કે આ જગતમાં ઈશ્વર સિવાય કશું સ્થાયી નથી, કશું કાયમ ટકે એવું નથી. એટલે આપણા હાથમાં તો માત્ર આટલું જ છે કે પરિણામો ગમે તે આવે તોપણ કેવળ ઈશ્વરની ઈચ્છાનો અમલ કરવા માટે જ સાચા દિલથી અને નમ્રતાથી કામ કર્યાં કરવું.

આગથી બંધ પડેલી પ્રવૃત્તિઓ બિનજરૂરી વખત ગુમાવ્યા વિના ફરીથી ચાલુ કરવા સોસાયટીના સભ્યો અત્યારે બહાદુરીપૂર્વક પેરવી કરી રહ્યા છે. પ્રશ્ન એ છે કે આ કામમાં જન-સમાજ કેવી રીતે મદદ કરશે. હિંદુસ્તાનના અનેક ભાગોમાંથી મદદનાં કહેણ મોકલવામાં આવ્યાં છે. આશા રાખીએ કે આપેલાં વચનોનો વખત ગુમાવ્યા વિના અને કશી ધાંધલ વિના અમલ કરવામાં આવશે. રાજકીય વિચારો બાબતમાં આપણને સોસાયટી સાથે ગમે તેટલો મતભેદ હોય, પણ એના સભ્યો પ્રામાણિકપણે આત્મભોગ આપીને દેશની સેવા કરી રહ્યા છે અને સાચા દેશભક્તો છે એનો ઈનકાર થઈ શકે તેમ નથી. સમાજસેવાની એની મહાન પ્રવૃત્તિઓ અજેડ છે અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં એનું મહત્ત્વ કંઈ ઓછું નથી. એટલે હું આશા રાખું છું કે સોસાયટીની અપીલના જવાબમાં પોતાનો ફાળો મોકલી આપીને યંગ ઇન્ડિયાના વાયકો સોસાયટીની અનેક સેવાઓ પ્રત્યેની પોતાની કદરદાનીની તથા સોસાયટીના રાજકારણમાં પોતાને જ્યાં મતભેદ હોય ત્યાં પોતાની સહિષ્ણુતાની સાબિતી આપશે.

મૈસૂરમાં રૅટિયો

મૈસૂરના જિલ્લા બોર્ડના પ્રમુખ અને ડેપ્યુટી કમિશનરે જિલ્લાની પરિષદમાં આપેલા પોતાના ભાષણમાં સમજાવ્યું કે કાંતવું એ એક ઉપયોગી આડધંધો છે, અને ગરીબ કુટુંબોની આવકમાં

ઉમેરો કરવાની દૃષ્ટિથી તો એ ખાસ કામમાં આવે એવો છે. આ ધંધો ઉત્સાહપૂર્વક ઉપાડી લેવા એમણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને તથા સેવાભાવી લોકોને નીચેના શબ્દોમાં અનુરોધ કર્યો :

આ ધંધો વધારે લોકપ્રિય બને અને બધા લોકો એને અપનાવે તે માટે . . . એ જરૂરનું છે કે દરેક ગામમાં આગેવાન લોકો એટલે કે યજમાનો, શાહુકારો અને બુદ્ધિમાનો કાંતલા થઈ જાય . . . તમામ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલો, પંચાયતો, ગ્રામ સમિતિઓ, સહકારી મંડળીઓ, અને બીજાં મંડળોને હું અપીલ કરું છું કે તેઓ રૅટિયા રાખે અને પોતાના ગામલોકોને એ વેચે; પોતાના ગામ કે શહેર માટે છેવટ એક અનુભવી વણકર મેળવી લે, તેને એક સાળ આપે અને ઘડપણ, અશક્તિ કે બીમારીને કારણે અથવા ધંધાના અભાવને કારણે જેમનાથી બીજા કોઈ ધંધો ન થઈ શકતો હોય એવા લોકોએ ગામમાં જ કાંતલા તમામ સૂતરની દુપટ્ટીઓ અને ટુવાલો એ વણકર પાસે વણાવે . . . સરકારે તાજેતરમાં એક હુકમ બહાર પાડ્યો છે. તેમાં કહ્યું છે કે કાંતણ અને વણાટકામના પ્રચાર માટે જે પ્રદર્શનો અને હરીફાઈઓ યોજવામાં આવશે તેનું અર્ધું ખર્ચ સરકાર ભોગવશે. જિલ્લા બોર્ડ આવતે વર્ષે આ જાહેરાતનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવા માગે છે.

આમાં કંઈ નહીં તો રૅટિયાનું મહત્ત્વ સત્તાવાર સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ સીધા ને સરળ સાધનની શક્યતાઓ જેમ જેમ લોકોના ધ્યાનમાં આવતી જશે તેમ તેમ લોકોને એનું ઘેલું લાગતું જશે.

દુકાળ રાહત માટે કાંતણપ્રવૃત્તિ

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ કાઠિયાવાડમાં આવેલા અમરેલી શહેરમાં અને એની નજીકના પ્રદેશમાં લોકોને દુકાળમાં રાહત થાય એ દૃષ્ટિથી એક ખાદીકેન્દ્ર ચલાવે છે. ત્યાં કોઈ વાસ્તવિક દુકાળ પડ્યો નથી. તેમ છતાં પૂરતા વરસાદને અભાવે લાગલાગટ ત્રણ વર્ષથી ખેતી થવી જોઈએ એટલી થઈ શકી નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે અનેક ખેડૂતો પરાણે દહાડા કાઢતા થઈ ગયા છે. આ જ કેન્દ્રમાં ખેડૂતોની લગભગ એક હજાર સ્ત્રીઓ કાંતવાથી જે મજૂરી મળે તેના વડે પોતાની અલ્પ આવકમાં ઉમેરો કરી રહી છે. આ સ્ત્રીઓ નવરી બેસી રહેવાને બદલે અને અર્ધભૂખી અવસ્થામાં દિવસ કાઢવાને બદલે કાંતવામાં જેટલો સમય આપી શકે અથવા આપવા ખુશી હોય તેટલા પ્રમાણમાં મહિને એક રૂપિયાથી ત્રણ રૂપિયા સુધી કમાઈ શકે છે. કાંતણપ્રવૃત્તિ ચાલે એટલે પીંજરા, વણકરો અને ધોબીઓને પણ કામ મળે છે. પણ આ રીતે તૈયાર થયેલી ખાદી વેચવી શી રીતે એ કોયડો ઉકેલવો પડે એમ હતું. શ્રી અબ્બાસ તૈયબજી વડારે આવ્યા. તેઓ ઘેર ઘેર ફરી ખાદી વેચવા માટે કાઠિયાવાડમાં અનેક સ્થળે ફર્યા. એમને શ્રી અમૃતલાલ શેઠ અને શ્રી રામદાસ ગાંધીએ મદદ કરી. દેશના કેટલાક ભાગોમાંથી આવતી ખાદી જેટલી સસ્તી વેચાય છે તેટલી સસ્તી આ ખાદી વેચી શકાય તેમ નહોતું, કારણ કે કાઠિયાવાડના પીંજરા, વણકરો, ધોબીઓ અને કાંતનારા સુધ્યાં જે મહેનતાણું માગે છે કે મેળવે છે તેટલું મહેનતાણું એ પ્રદેશોના કારીગરો માગતા કે મેળવતા નથી. પરંતુ શ્રી અબ્બાસ તૈયબજીએ પોતાની ખાદી વેચવા માટે લોકોના વતનપ્રેમને જગાડ્યો અને આ કામ પાર પાડ્યું. તેઓ લખે છે કે કોઈ પણ સ્થળે લોકોએ મને તરછોડ્યો નથી. આ ખાદીથી કોને કોને કેટલો ફાયદો થાય છે એ વાત એમની સમજમાં આવતાં જ હું જેટલી ખાદી આપું તેટલી તેઓ લઈ લેતા. આ ખાદી અને બીજી બધી ખાદી બાબતમાં એક જાણવા જેવી વાત એ છે કે

જેમ જેમ એની ગુણવત્તા સુધરતી ગઈ છે તેમ તેમ એની કિંમત ઘટતી ગઈ છે. અને તેમ છતાં ખાદીની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવાને અને એની કિંમત ઘટાડવાને માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. કિંમત ઘટવી અને ગુણવત્તામાં ઉત્તરોત્તર સુધારો થવો એનો આધાર પીંજણ અને કાંતણમાં ધીરે ધીરે સુધારો થાય એના ઉપર છે. આ બંને બાબતો પર વધુ ને વધુ ધ્યાન આપાઈ રહ્યું છે. પણ આ બાબતમાં જે મુખ્ય વાતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે એ છે કે ખાદીને લીધે ગરીબ સ્ત્રીઓને કામ અને વેતન આપી શકાયું છે. જે ખાદી ન હોત તો એમને કામ પણ ન મળ્યું હોત અને વેતન પણ ન મળ્યું હોત. બીજું એ કે જે ખાદીની માગ ટકાવી રાખી શકાય તો આ કામ માટે અમર્યાદ અવકાશ છે.

ફરતું ખાદી પ્રદર્શન

દેશભરના ખાદી કાર્યકરોને સમજાતું જાય છે કે રૂમાંથી વણકરની સાળ પર ખાદી બને ત્યાં સુધી જે વિવિધ પ્રક્રિયાઓમાંથી રૂને પસાર થવું પડે છે તેનો પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ આપી એ પ્રક્રિયાઓનો પ્રચાર કરવામાં ખાદી પ્રદર્શનો ઘણાં ઉપયોગી નીવડે છે. તાજેતરમાં રત્નાગિરી જિલ્લામાં એક ફરતું પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. એ આઠ ગામોમાં ફર્યું હતું. આ બધાં ગામોમાં ૩ કેવી રીતે લોઢાય છે, પીંજાય છે, રેંટિયા ઉપર તથા તકલી ઉપર કેવી રીતે કંતાય છે, તથા એની મજબૂતી કેવી રીતે મપાય છે, એ બધું પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શનમાં દેશમાં બનેલા રંગો, નેતાઓએ કાંતેલું સૂતર, વિવિધ પ્રકારની ખાદી, અને બીજી થોડી પરચૂરણ સ્વદેશી ચીજો મૂકવામાં આવી હતી. પ્રદર્શન ફરતું હતું તે દરમિયાન જે તે ગામોમાં ખાદીની ફેરી પણ કરવામાં આવી હતી. એક કામચલાઉ વાચનાલય ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. એમાં ખાદી વિશેનું સાહિત્ય વાંચવા મળી શકતું હતું. મૅજિક લેન્ટર્ન વડે પણ ૩ ઉપર થતી પ્રક્રિયાઓ દેખાડવામાં આવી હતી. ભજનમંડળીઓએ ગીતો અને ભજનો ગાયાં હતાં, અખિલ હિંદ દેશબંધુ સ્મારક ફંડમાં ફાળો આપવા લોકોને અનુરોધ કરવામાં આવ્યો હતો અને એ ફાળો સ્વીકારવા વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. જાણીતા વક્તાઓએ ખાદી વિશે ભાષણો આપ્યાં હતાં. આખીયે પ્રવૃત્તિ કુશળતાથી અને કરકસરથી યોજવામાં આવી હતી. ખર્ચ રૂ. ૬૨૨-૯-૧૧ આવ્યું હતું. આમાંથી થોડી રકમ ખાદીના વેચાણથી થયેલા નફાથી ભરપાઈ થઈ હતી. આવાં પ્રદર્શનોનું શૈક્ષણિક મહત્ત્વ ઘણું છે એમાં શંકા નહીં. અને સંભવ છે કે વધુ અનુભવ મળતાં અને પરિણામે કાર્યવાહીમાં સુધારો થતાં ખર્ચની દૃષ્ટિએ એ સ્વાવલંબી બની રહે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૦-૬-૧૯૨૬

૬૬૨. ખાદીની પ્રગતિ

ખાદી પ્રતિષ્ઠાને ત્રણ વર્ષમાં કરેલા ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણનું ચિત્ર રજૂ કરતો એક આલેખ^૧ અત્રે આપવામાં આવ્યો છે. પ્રતિષ્ઠાને ઉત્પાદન તેમ જ વેચાણમાં કરેલી બેશુમાર પ્રગતિ આલેખ પર નજર નાખતાં જ વાચકના ધ્યાનમાં આવશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૦-૬-૧૯૨૬

૬૬૩. નર્ચો ઢોંગ

હિંદુસ્તાન સરકારે એક જાહેરખબર કાઢીને લોકોને આ પ્રમાણે ખબર આપી છે :

રાજા વિ. હિલ્ડિક સ્મિથ નામના એક મુકદ્દમામાં ટ્રાન્સવાલ પ્રોવિન્શિયલ ડિવિઝને ચુકાદો આપી એમ ઠરાવ્યું હતું કે ખાણમાં કામ કરનારાઓ બાબત કેટલાક નિયમો જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં સને ૧૯૧૧થી ચાલુ હતા, અને બીજા કેટલાક પ્રાંતોમાં એથી ઘણાં વરસ અગાઉ ચાલુ હતા તે નિયમો જે કાયદા પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા તે કાયદા મુજબ બરોબર નથી. વર્ણપ્રતિબંધનો કાયદો કરીને યુનિયન સરકાર આ ચુકાદા પહેલાં જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિની ઉપરાંત જવા માગતી નથી એવી ખાતરી આપે છે.

વળી હિંદી સરકારની જાહેરખબરમાં એમ પણ લખેલું છે કે :

હાલના નિયમો ૧૯૧૧ પહેલાંની સ્થિતિ ઉપરાંત લઈ જવામાં આવશે તોપણ યુનિયન-માંના આ બાબતમાં હિત ધરાવનારા બધા પક્ષોને પોતાના વાંધા દર્શાવવાની તક આપવામાં આવશે.

આ બંને ખાતરીને હું નર્ચો ઢોંગ સમજું છું. કારણ યુનિયન સરકારે ત્યાંની ધારાસભામાં પુછાયેલા સવાલોના જવાબમાં વારંવાર આની આ જ વાત કહી છે કે ઉપર કહેલા ફેસલા વખતે જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિની આગળ જવાનો તેમનો જરાયે ઈરાદો નથી. પણ આ નવા ખરડાનો ડંખ તો તેમાં આપવામાં આવેલી એ સ્થિતિની આગળ જવાની સત્તામાં રહેલો છે. એ સત્તા એ દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓ અને ત્યાં વસતા હિંદીઓ ઉપર હમેશાં લટકતી તલવાર છે, કારણ એ બંનેને સરખી રીતે લાગુ પાડી શકાય એમ છે. એટલે આ ખરડો જેટલો અપમાનજનક કરી શકાય તેટલો અપમાનજનક બનાવવામાં આવેલો છે. માત્ર ક્લાસ એરિયાઝ બિલવાળો કાયદો તેમના તાત્કાલિક હિતને જેટલો જોખમમાં નાખે છે તેટલો આ જોખમમાં નથી નાખતો—પણ તે યુનિયન સરકારની અમી દાનતને લીધે નહીં, પણ હિંદીઓ સામાન્ય રીતે વર્ણપ્રતિબંધનો કાયદો જે મજૂરીને લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે તેવી મજૂરી કરતા નથી તેથી. તેમને તો વધારે નુકસાન તેમના વેપારવણજની સ્વતંત્રતા કમી કરીને અને તેમના વસવાટના હક ઓછા કરીને જ કરી શકાય. અને એ બંને વસ્તુ રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સ આગળ ચર્ચવામાં

૧. આલેખ અહીં આપ્યો નથી.

આવનાર ક્લાસ એરિયાઝ બિલ પ્રમાણે કરવા ધારવામાં આવી છે. વર્ણપ્રતિબંધનો કાયદો યુનિયન સરકારની દાનત ઉઘાડી પાડે છે, અને ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનો દક્ષિણ આફ્રિકાનો ખબરપત્રી વાજબી રીતે જણાવે છે તેમ યુનિયન સરકારે રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સની સૂચના સ્વીકારી છે તે તો કેવળ વિવેકને ખાતર છે, એથી કાંઈ યુનિયન સરકારનું દૃષ્ટિબિદુ બદલાયું એમ માની લેવાની જરૂર નથી. આ અનુમાનને બીજી એક વાતથી ટેકો મળે છે તે વાત તેણે પોતાના કાગળમાં આગળ જણાવી છે તે એ કે જનરલ હર્જોગે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે યુનિયન પાર્લિમેન્ટમાં આફ્રિકાના વતનીઓ અને બીજા રંગીન ચામડીવાળાઓને પ્રતિનિધિત્વ આપવાને તે તૈયાર છે ત્યારે હિંદીઓને એવું પ્રતિનિધિત્વ ન જ આપવામાં આવે. એટલે ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનો ખબરપત્રી ખરું અનુમાન કાઢે છે તેમ પરિણામ એવું આવે છે કે જનરલ હર્જોગની ગણતરીમાં હિંદી એ દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીના કરતાં ઘણો જ ઊતરતો છે બલકે, તેને ત્યાં સુધી જ નભાવી લેવાનો છે કે જ્યાં સુધી તેનો પગ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી કાઢવામાં આવ્યો નથી. એટલે વર્ણપ્રતિબંધનો કાયદો યુનિયન સરકારના બીજા કાયદાઓથી જુદો પાડી શકાય એમ નથી. એ તેના કાયમના ધોરણનો એક ભાગ છે, અને તે ધોરણની એની અંદર કૂચી રહેલી છે.

વળી યુનિયન સરકારે બીજી ખાતરી જે આપી છે તેમાં પણ કશો જ માલ નથી. નિયમોની સીમા વધારવામાં આવે તો યુનિયનના બધા પક્ષોને વાંધો લેવાની તક આપવામાં આવ્યાથી કંઈ નવો અધિકાર તેમણે આપ્યો છે એમ તો નથી ના? એવો અધિકાર તો હમેશાં હોય છે જ, અને હિંદીઓને તો ધારાસભામાં પ્રતિનિધિઓ છે નહીં એટલે તેમને એ તક આપવામાં આવે કે ન આવે તે સરખું છે. અને “યુનિયનમાંના પક્ષો” એ શબ્દ નાખ્યાથી એવો અર્થ થતો હોય કે યુનિયન બહારના પક્ષ—એટલે હિંદી સરકાર કે બ્રિટિશ સરકારને કંઈ વાંધો રજૂ કરવાનો હક રહેશે નહીં તો તો ઉપર આપેલી ખાતરી નકામી નહીં પણ તેથીયે ભૂંડી છે. કારણ એમાં તો કોઈ લાભની ખાતરી નથી આપવામાં આવી, પણ વધારે પ્રતિબંધની ખાતરી આપવામાં આવી છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૦-૬-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૩-૬-૧૯૨૬

૬૬૪. પ્રાર્થનાનો અર્થ

એક વૈદક વિદ્યાલયનો સ્નાતક પૂછે છે:

પ્રાર્થના સરસમાં સરસ કઈ? એમાં કેટલો સમય લેવો જોઈએ? મારા ધારવા પ્રમાણે તો ન્યાય કરવો એ જ ઉત્તમોત્તમ સેવા છે, અને સૌને ન્યાય આપવાનું જેના દિલમાં હશે તેણે પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી. ઘણા લોકો સંધ્યામાં પુષ્કળ સમય ગુમાવે છે. તેમાંના ૯૫ ટકા કેવળ નાકની ઢાંડી જ ઝાલી જાણે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાર્થના તો પોતાની ભાષામાં કરવી જોઈએ. તો જ તેની આત્મા ઉપર અસર થાય. મારે જણાવવું જોઈએ કે પ્રાર્થના ખરા દિલથી એક મિનિટ માટે પણ કરીએ તો તે પૂરતી છે. ઈશ્વરને આપણે વચન આપીએ કે પાપ કરશું નહીં એટલું બસ છે.

પ્રાર્થના એટલે ઈશ્વર પાસેથી ભક્તિભાવે કંઈક માગવું. પણ પ્રાર્થનામાં બધી જ પૂજા આવી જાય છે. પત્રલેખક જે વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને લખે છે તે પ્રાર્થના નથી પણ પૂજા છે. પણ વ્યાખ્યાનું તો જાણે ઠીક. કરોડો હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, યહૂદી અને બીજા પોતપોતાને પ્રાર્થનાને સમયે જે કરે છે તે શું કરે છે? મને લાગે છે કે તે જગતકર્તાની સાથે એક થવાની હૃદયની યાચના છે, ઈશ્વરના આશીર્વાદ માટે વિનંતી છે. અને આ યાચના તે કેવે ભાવે થાય છે તેની ઉપર આધાર છે, કયા શબ્દમાં થાય છે તેના ઉપર આધાર નથી. હા, ઘણી વાર પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવેલા શબ્દની આસપાસ એવું વાતાવરણ રચાઈ ગયેલું હોય છે કે તેમાંથી જે ધ્વનિ નીકળે તે પ્રાકૃત ભાષાના પર્યાય શબ્દોમાંથી ન નીકળશે. દાખલા તરીકે ભાષાંતર કરીને ગાયત્રી બોલીએ તો મૂળમાં તેનું ઉચ્ચારણ કરીએ ને જે અસર થાય છે તે નહીં થાય. “રામ” નામના ઉચ્ચારથી કરોડો હિંદુઓનાં હૃદય હાલી ઊઠશે, જ્યારે ‘ગોડ’ શબ્દનો અર્થ તેઓ સમજતા હશે તોપણ તે તેમના એક કાનમાં થઈને બીજામાંથી નીકળી જશે. લાંબા કાળના વપરાશને લીધે અને તેની સાથે જોડાયેલા ત્યાગને લીધે શબ્દોમાં કંઈક અજબ શક્તિ આવે છે. એટલે જે ખાસ પ્રચલિત મંત્રો છે તે તો મૂળ સંસ્કૃતમાં જ બોલવા જોઈએ એમ માનવાને માટે ઘણું કારણ છે. તેનો અર્થ બરોબર સમજવો જોઈએ એ વાત સાચી.

પ્રાર્થના અથવા પૂજામાં કેટલો સમય આપવો એની કંઈ મર્યાદા બંધાય? એ તો જેવી જેની પ્રકૃતિ. પૂજાનો સમય એ જીવનનો અમૂલ્ય સમય છે. એ પૂજા એટલા માટે આપણે કરીએ છીએ કે તેથી આપણે વિવેકથી વિનમ્ર થઈ ઈશ્વરની સત્તા વિના એક તરણું સરખું પણ હાલવું નથી એ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવીએ, આપણે તો માત્ર એ મહા પ્રજાપતિના હાથમાં માટીરૂપ છીએ એવું ભાન મેળવીએ. એ સમય એવો છે કે જ્યારે માણસ ગઈ કાલે શું કર્યું તેનો વિચાર કરી લે છે, પોતાની ભૂલોની કબૂલાત કરે છે, તેને માટે ક્ષમા માગે છે, અને સુધરવાનું બળ માગે છે. આને માટે કોકને એક પણ પણ બસ થાય, અને કેટલાકને આખો દિવસ પણ પૂરો ન થાય. જેમનામાં રંગેરંગે ઈશ્વર વ્યાપેલો છે તેનું તો પ્રત્યેક હલનચલન પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પૂજારૂપ છે. તેઓનું ચાલવું-હાલવું “પરિક્રમા” છે, અને તેઓનું કર્મ માત્ર સેવા છે. પણ જેઓનો જન્મારો પાપ વિના જતો નથી, જેઓ ભોગ અને સ્વાર્થનું જીવન ગાળે છે તેઓ તો જેટલી પ્રાર્થના કરે તેટલી ઓછી. જે તેમનામાં ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા હોય, અને

પવિત્ર થવા સંકલ્પ હોય, તો જ્યાં સુધી પોતાના હૃદયમાં ઈશ્વરનો વાસ તેઓ ન અનુભવે ત્યાં સુધી પ્રાર્થના કરવી ચાલુ રાખશે. આપણા જેવા સામાન્ય માણસો માટે આ બે છેડા વચ્ચેનો માર્ગ બરોબર છે. આપણે એટલા ચડેલા નથી કે આપણું કાર્ય માત્ર સહજ સમાધિરૂપ છે એમ આપણે કહી શકીએ, અથવા તો આપણે છેક પેટભરા છીએ એમ પણ ન કહેવાય. એટલે દરેક ધર્મમાં સામુદાયિક પ્રાર્થનાને માટે સમય અલગ નિયત કરેલો છે. દુર્ભાગ્યે આજકાલ આ પ્રાર્થના કેવળ યાંત્રિક થઈ ગઈ છે, અને પાખંડ નહીં તો કેવળ બાહ્ય આચાર જ તેમાં ભરેલો છે. એટલે આજે તો પ્રાર્થના ખરા ભાવથી થવાની જરૂર છે.

ઈશ્વરની પાસે કોઈ યાચનારૂપ પ્રાર્થના તો પોતપોતાની ભાષામાં જ થાય. અને પ્રાણી માત્રની પ્રત્યે આપણે ન્યાયથી, પ્રેમભાવથી વર્તતાં શીખીએ એ યાચના કરતાં વધારે ભવ્ય યાચના ઈશ્વર પાસે કઈ કરી શકાય?

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૦-૬-૧૯૨૬

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૩-૬-૧૯૨૬

૬૬૫. કાંતણુપ્રવૃત્તિમાં સહકાર

એક નિકટના મિત્ર લખે છે કે મારા તથા મારા બીજા મિત્રોના મનમાં એક પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે, તેનો તમે જવાબ આપો. પ્રશ્ન આ પ્રમાણે છે:

કાંતણુપ્રવૃત્તિમાં સહકાર રહેલો છે ખરો? એનાથી શું લોકો નર્ચા એક્લપંથી અને એક્લપેટા બની જતા નથી? શું આ પ્રવૃત્તિ લોકોને છૂટા કાંકરાની માફક એકબીજાથી અલગ રાખતી નથી?

હું જે ટૂંકામાં ટૂંકો અને એકદમ નિર્ણયાત્મક જવાબ આપી શકું તે આ છે: “કોઈ પણ સુવ્યવસ્થિત કાંતણુકેન્દ્રમાં તમે જાઓ, એનું કામકાજ નિહાળો અને ત્યાં સહકાર છે કે નહીં તેની ખાતરી કરી લો. પછી તમને સમજશે કે સહકાર વિના કાંતણુપ્રવૃત્તિ સફળ થઈ શકે જ નહીં.”

આ જવાબ ટૂંકો છે. તેમ છતાં હું જાણું છું કે જે લોકો આવી રીતે કેન્દ્ર જેવા જવા ખુશી નથી અથવા સમય કાઢી શકે તેમ નથી (અને આવા લોકોની સંખ્યા જ મોટી છે) તેમને માટે આ જવાબ નકામો છે. એટલે આવા કેન્દ્રનું મારાથી બની શકે એટલું સારું વર્ણન કરીને મારે એ લોકોને આ વાતની ખાતરી કરાવવા પ્રયત્ન કરવો પડશે.

ગયે વર્ષે મદ્રાસમાં એક સહકારી મંડળી સમક્ષ બોલતાં મેં કહ્યું હતું કે હાથકાંતણુની પ્રવૃત્તિ દ્વારા હું દુનિયાએ કદી નહીં જેઈ હોય એવડી મોટી સહકારી મંડળી સ્થાપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. આ દાવો મહત્ત્વાકાંક્ષાભર્યો હશે, જૂઠો નથી. એનું કારણ એ છે કે હાથકાંતણુની પ્રવૃત્તિમાં જ્યાં સુધી લાખો લોકો પ્રત્યક્ષ સહકાર આપે નહીં ત્યાં સુધી એનો હેતુ બર આવી શકે નહીં.

આ હેતુ નાછૂટકે વેઠવી પડતી બેકારી અને મુખ્યત્વે એમાંથી જ ઉદ્ભવતી ગરીબાઈને આ દેશમાંથી ભગાડી મૂકવાનો છે. સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે આ ઉદ્દેશ ઘણો મોટો છે. તો એને માટેનો પ્રયાસ પણ એટલો જ મોટો હોવો જોઈએ.

છેક પ્રારંભથી જ અવશ્ય સહકાર હોવો જોઈએ. જે કાંતવાથી સ્વાશ્રયી બની શકાતું હોય તો એનાથી લગભગ દરેક ડગલે અન્યોન્યાશ્રયની આવશ્યકતાનો પણ અનુભવ થતો હોય છે. કોઈ પણ સામાન્ય કાંતનારીને એવી ખાતરી રહેવી જોઈએ કે એનું વધેલું સૂતર ખરીદનાર કોઈક છે, કેમ કે એ પોતે એ સૂતર વણી શકે તેમ નથી. આમ ઘણા લોકોના સહકાર વિના એના સૂતરને વેચવાનો કોઈ કાયમી પ્રબંધ થઈ શકે નહીં. આપણે ખેતી કરી શકીએ છીએ તેનું કારણ એક જ છે કે ખેતર ખેડવામાં અને તેની નીપજ વેચવામાં લાખો લોકોનો સહકાર મળે છે, પછી એ સહકાર ગમે એટલો અલ્પ હોય. એ જ રીતે કાંતણપ્રવૃત્તિ સફળ ત્યારે જ થશે જ્યારે એટલા જ મોટા પાયા પર એમાં સહકારનું તત્ત્વ દાખલ થશે.

કોઈ પણ ખાદીકેન્દ્રમાં કામ કેવી રીતે થાય છે તે જોઈએ. મુખ્ય કાર્યાલયમાં કાંતનારીઓ માટે કપાસ એકઠો કરવામાં આવે છે. એ કપાસ પછી મોટે ભાગે ત્યાં જ લોઢવામાં આવે છે. લોઢેલો કપાસ પીંજરાને આપવામાં આવે છે. તેઓ એને પૂણીઓ સ્વરૂપે પાછો આપે છે. આ પૂણીઓ હવે કાંતનારીઓને વહેંચવા માટે તૈયાર હોય છે. કાંતનારીઓ એ લઈ જઈને કાંતે છે અને અઠવાડિયે અઠવાડિયે સૂતર લઈને આવે છે. સૂતર આપીને તેઓ નવી પૂણીઓ લે છે અને સાથે સાથે મહેનતાણું લઈ ચાલતી થાય છે. આ રીતે મળેલું સૂતર વણકરોને વણવા આપવામાં આવે છે અને ખાદીરૂપે વેચાવા માટે તે પાછું આવે છે. આ રીતે તૈયાર થઈ આવેલી ખાદી હવે પહેરનારને એટલે આમજનતાને વેચવી પડે છે. આ રીતે કેન્દ્રના કાર્યાલયે ઘણા જ મોટા જનસમુદાય સાથે સતત જીવંત માનવસંપર્કમાં રહેવું પડે છે, પછી એ લોકો ગમે તે જાતિના, વર્ણના કે સંપ્રદાયના હોય. કારણ કે કેન્દ્રને કોઈ નફો કરવાનો હોતો નથી, અત્યંત ગરીબ લોકોની યિતા કરવા સિવાય બીજા કોઈની એને યિતા કરવાની હોતી નથી. સેવા થઈ શકે તે માટે કેન્દ્રે દરેક અર્થમાં નિષ્કલંક રહેવું પડે છે. એની અને આ વિરાટ સંગઠનના ઘટકો વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ આધ્યાત્મિક કે નૈતિક છે. એટલે કોઈ પણ કાંતણકેન્દ્ર એક સહકારી મંડળી છે. એના સભ્યો છે લોઢનારાઓ, પીંજનારાઓ, કાંતનારાઓ, વણનારાઓ અને ખરીદનારાઓ. તેઓ બધા જ પરસ્પર સદ્ભાવ અને સેવાના સળંગ સૂત્રે બંધાયેલા છે. આ મંડળીમાં દરેક વસ્તુ ક્યાં થઈને, કોની મારફતે, ક્યાં જઈ રહી છે તે લગભગ નિશ્ચિત રીતે જાણી શકાય છે. એટલે જેમ જેમ આ કેન્દ્રો મોટાં થતાં જશે અને જેમના હૃદયમાં દેશપ્રેમના અગ્નિની જ્વાળા ઝળી રહી હશે તથા જેમના હૃદયની પવિત્રતા તમામ પ્રલોભનો સામે ટકી રહે એવી હશે, એવા દેશના નવયુવકો જેમ જેમ આ કેન્દ્રો તરફ આકર્ષાતા જશે તેમ તેમ એ કેન્દ્રો પોતાનું અને ગામનું આરોગ્ય કેમ સાચવવું, નાના રોગોના ધરગથ્થુ ઉપચારો કેવી રીતે કરવા તેના પ્રાથમિક જ્ઞાનનો તથા ગ્રામવાસીઓની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ બાળકોના શિક્ષણનો ફેલાવો કરનારાં કેન્દ્રો બની રહેશે—બનવાં જ જોઈએ. પણ એ સમય હજી આવ્યો નથી. શરૂઆત જરૂર થઈ છે. પણ વ્યાપક ચળવળ તો ધીરે ધીરે જ વિકસી શકે. જ્યાં સુધી ખાદી ધી અથવા એથીયે સારું ઉદાહરણ લઈએ તો ટપાલની ટિકિટની માફક બજારમાં વેચાય એવી સામાન્ય ચીજ ન બની જાય, ત્યાં સુધી નક્કર પરિણામો બતાવવાનું શક્ય નથી. અત્યારે તો જેમ બાળક પોતાની માએ રાંધેલો ભાત ખાઈને રાજી થાય છે અને એ ભાત કેવો છે ને એના કેટલા પૈસા આપવા પડ્યા તે એ બાળક જેમ પૂછતું નથી, તેવી જ રીતે બીજા કોઈ કાપડને બદલે ઊંધું ઘાલીને ખાદી ખરીદવા લોકોને સમજાવવામાં જ પુષ્કળ શક્તિ ખર્ચવી પડે તેમ છે. જે બાળક ચોખાની જાત અને એની કિંમત પૂછવા બેસે, તો એને સમજાય કે એની માએ રાંધેલા ચોખાની કિંમત

એની પાછળ ખચકિયા સ્નેહ અને મહેનતને કારણે બીજા બધા ચોખ્ખા કરતાં વધી ગઈ છે. એ જ રીતે, જ્યારે હિંદ માતાનાં સંતાનો એમની ભરઊંઘમાંથી જાગશે ને જાગશે કે પોતાનાં ભાઈભાંડુઓએ કાંતેલું સૂતર અને એમાંથી એમણે જ બનાવેલી ખાદી મોંઘી કહેવાય જ નહીં, ત્યારે ખાદી પણ એક દિવસ માટે રાંધેલા ભાતની માફક ઊંધું ઘાલીને ખરીદવા લાયક વસ્તુ બની જશે. જ્યારે આ સાદા સત્યનો પ્રકાશ આપણામાં પ્રગટશે ત્યારે કાંતણકેન્દ્રોની સંખ્યા સો ગણી વધી જશે, ભારતનાં અંધારાં ઝૂંપડાંમાં આશાનું એક કિરણ દાખલ થશે, અને એ આશા જે સ્વતંત્રતા આપણે માગીએ છીએ પણ કેવી રીતે મેળવવી એ જાણતા નથી, એ સ્વતંત્રતાનો પાકો પાયો બની રહેશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૦-૬-૧૯૨૬

૬૬૬. જમનાલાલ બજાજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ગુરુવાર [જૂન ૧૦, ૧૯૨૬]^૧

ચિ. જમનાલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે પણ ત્યાં લાંબા વખત સુધી રહી શકો એમ હું ઈચ્છું છું, અને હરીફરીને શરીરને વધારે કસાયેલું બનાવજો. ચક્કર વગેરે આવે છે એ તદ્દન નીકળી જવાં જોઈએ. તેને સારુ મુખ્યત્વે ખુલ્લી હવા અને કસરત જ ખરી વસ્તુ છે. તમારે સારુ ઓછામાં ઓછી દસ માઈલની કસરત હમેશાં હોવી જ જોઈએ. એ જરાયે વધારે પડતું છે એમ હું ન માનું. ચરખા સંઘની સમિતિની સભા ૨૬ મેએ છે. એટલે ત્યાં સુધી તો તમારે અહીં આવવા-પાછું નથી રહેતું. દિલ્હી અને રામપુરા આશ્રમમાં હમણાં રોકાવાનો લોભ ન કરો એ ઠીક છે. મસૂરીમાં જેટલો વખત કાઢી શકાય તેટલો ગાળી કાઢો એમ ઈચ્છું છું. લક્ષ્મીદાસને કહેજો કે મને વખતોવખત કાગળ લખે. તબિયતને ખૂબ સુધારે. મણિને લઈને વેલાંબહેન આજે સાંજે આવશે.

બાપુના આશીર્વાદ

જમનાલાલ બજાજ

નારાયણ નિવાસ

મસૂરી, યુ. પી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૮૬૬

૬૬૭. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું તમારી સાથે દલીલ કરીશ નહીં, કેમ કે તમારી વિચારસરણી અણિ-શુદ્ધ છે. ખાટીકામ તપસ્યા માગી લે છે. તમે એ તપસ્યા કરવા નિશ્ચય કરેલો છે. એટલે હું તો તમને કેવળ આશીર્વાદ જ આપી શકું કે ઈશ્વર તમારી તપસ્યા પાર પાડે.

જે હેમપ્રભાદેવી પોતાની મેળે બધી વસ્તુઓ છોડી દે અને તમામ પરિગ્રહમાંથી મુક્ત થઈ અપરિગ્રહમાંથી ઉદ્ભવતી પ્રસન્નતા અનુભવી શકે, તો સ્વાભાવિક રીતે જ મને આનંદ થાય. મેં તો એક મિત્ર તરીકે તમને કેવળ સાવચેતીનો જ શબ્દ લખ્યો છે. પણ તમારે બંનેએ તમારો અંતરાત્મા કહે તેમ જ કરવું.

સભા ૨૬મી તારીખ પર મુલતવી રહી છે, જેથી ૨૧મી તારીખે, ઈદને દિવસે, સૌ પૌત-પોતાને ઘેર રહી શકે. તમે ૨૬મીએ કે તે પહેલાં આવશો એમ માનું છું.

કચ્છમાં આવેલા કેરા ગામના રહીશ શ્રી મહમદ^૧ હસન ચમનને મુસાફરીમાં સાથે રાખી શકાય એવો એક રેંટિયો જોઈએ છે તે વિશે મેં તમને પત્ર લખ્યો છે તે મળ્યો હશે. જે ન મળ્યો હોય તો એવો એક રેંટિયો એમને વી. પી. પોસ્ટથી મોકલી દેજે.

શ્રી બિરલાએ પોતે શું કર્યું છે તે મને લખી જણાવ્યું છે. તમારા કામમાં એમને રસ લેતા તમે કર્યા એ સારું થયું. મેં એમને વિસ્તારથી લખ્યું છે^૨ અને પ્રતિષ્ઠાને એમનાથી થાય તેટલી મદદ કરવા જણાવ્યું છે.

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૧૮૨

૧. “સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર”, ૩-૬-૧૯૨૬માં ‘મુહેત’ નામ લખ્યું તે જ વ્યક્તિ.

૨. જુઓ “ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર”, ૮-૬-૧૯૨૬.

૬૬૮. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો પરિપત્ર મળ્યો છે. સોસાયટીને થયેલા નુકસાન વિશે એક પેરેગ્રાફ મેં યંગ હિન્ડિયાના ચાલુ અંકમાં લખ્યો છે તે તમે જોયો હશે. હવે કોની પાસે નાણાં માગવાં તેનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું. માલવિયાજી કોઈની પાસે માગણી કરવાના છે એની તમને ખબર છે? અમે બંને જેમની પાસે માગણી કરી શકીએ એવા ધનિકો પડેલા છે. પણ હું જાણું છું કે તેઓ મારા કરતાં વધારે આત્મવિશ્વાસથી આ કામ કરી શકે તેમ છે અને એનું પરિણામ પણ વધારે સારું આવવા સંભવ છે. શ્રી અંબાલાલ સારાભાઈ પાસે કોઈ આ કામે ગયું છે? જમનાલાલજીને હું લખવાનો છું. અત્યારે તો એમની સ્થિતિ કંઈક કફોડી થઈ છે. એમણે હવે કમાણી વધારવાનું બંધ કર્યું છે અને જે નફો પોતે કરે છે તે ક્યાં કામોમાં વાપરવો એ લગભગ નક્કી કરી દીધું છે. તેમ છતાં હજી કેટલીક રકમ ફાળવ પડી છે એ હું જાણું છું. હું માનું છું કે તેઓ કંઈક તો મોકલશે, પણ જો એમની સ્થિતિ પહેલાંના જેવી હોત અને જે રકમની હું એમની પાસેથી અપેક્ષા રાખત અથવા માગણી કરત, એના પ્રમાણમાં આ રકમ બહુ નાની હશે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૦૫૯

૬૬૯. અમીયચંદ્ર ચક્રવર્તીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૧૧, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું તો વિચાર જ કરતો હતો કે મારો પત્ર ગેરવલ્લે તો નહીં ગયો હોય? મારા પત્રની પહોંચ લખવામાં વાર કેમ થઈ તેનાં દુઃખદ કારણો હવે મને સમજાયાં. પણ તમારે માથે શી આફત આવી પડી છે તે તો તમે જણાવી નથી. તમારા મનને હું શાંતિ કેવી રીતે આપી શકું? શાંતિ તો અંદરથી જ આવી શકે અને તે પણ મનને પ્રભુમાં પરોવીએ અને એનામાં આંધળી શ્રદ્ધા રાખી વિશ્વાસ મૂકીએ ત્યારે. જેને એમ અનુભવ થતો હોય કે ઈશ્વર મારી પાસે અને મારા હૃદયમાં હાજરાહજૂર છે એને એકલવાયું કદી લાગવું જ ન જોઈએ. મેં જે કંઈ શાંતિ ભોગવી છે તે રોજ વધતા જતા એવા વિશ્વાસને કારણે છે કે દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરનો હાથ હોય છે. આવો વિશ્વાસ વધે ત્યારે આપત્તિઓ આપત્તિઓ રહેતી નથી. એ તો

આપણી આસ્થા અને મક્કમતાની પરીક્ષા કરતી હોય છે. ઈશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે ઉપરથી આપત્તિ જેવા દેખાતા સંઘર્ષની વચ્ચે તમને પણ શાંતિ મળે.

તમારો સહૃદયી

શ્રી અમીયચંદ્ર ચક્રવર્તી

તીર્થનિવાસ, પુરી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૦૬૦

૬૭૦. જેઠાલાલ હરિકૃષ્ણ જ્ઞેશીને પત્ર

જૂન ૧૧, ૧૯૨૬

જે ભાઈ નૃપ્રસાદને તમારી જરૂર ન જણાય અને જમનાદાસ તમને રાખે તો ત્યાં ગોઠવાઈ જજે. એનાથી વધારે સારું કેળવણીનું ક્ષેત્ર હું તમારે સારું ક્યાંથી શોધીશ? જે વસ્તુ હું બતાવીશ તે આજકાલની દૃષ્ટિએ નીરસ તો હશે જ.

મોહનદાસના

વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૯૨૨

૬૭૧. ફૂલચંદ કરતૂરચંદ શાહને^૧ પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

શુક્રવાર, જૂન ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈ ફૂલચંદ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. જમનાદાસનું પત્રું કદાચ તમારે ફાઈલ કરવું હોય, તેથી પાછું મોકલું છું. તેને મેં લખ્યું છે કે તેણે ઉઘરાણી મારી પાસે જ કરવી જોઈતી હતી. કારણ કે આપણી કફોડી સ્થિતિને લીધે પૈસા ચૂકવવાની શક્તિ તમારી પાસે નથી રહેલી. ફિનલેન્ડ જવાનું મુલતવી રાખ્યું છે એ ઘણું કરીને હું તમને લખી ચૂક્યો છું. દેવચંદભાઈને પણ જવાબ મોકલી ચૂક્યો છું. આજે દીવાનસાહેબનો જવાબ આવ્યો છે તે પણ તેમને મોકલ્યો છે. જવાબમાં લખે છે કે આ મહિનાની આખરીએ આવશે. રિપોર્ટ મળ્યો. જેઈ જઈશ. પરિષદને મુકરર થવામાં ઢીલ થાય છે એ મને પણ સાલે છે. પણ હું પાંખ વિનાનું પંખી થઈ ગયો છું. ઓટલે આવી દરેક બાબતમાં રાહ જોવાનું જ મને સૂઝે. મણિલાલે રેવાશંકરભાઈને ત્યાં ૩૨ હજારની રકમ જમા કરાવી છે એ તો સાવ સાચું છે. પણ તે હજુ આપણે વાપરી શકીએ તેમ નથી. મણિલાલની ઉપર એ સત્તાનો કાગળ આવવાનો બાકી છે. એ કાગળ થોડા વખતમાં આવી જશે એમ એ રાજકોટથી પાછા ફર્યા ત્યારે મને કહેતા હતા. તે પૈસા મળતાં આપણને ઢીલ

૧. આ ભાઈને લખેલા બીજા પત્રો માટે જુઓ “ફૂલચંદને પત્ર”, ૨૫-૩-૧૯૨૬ અને ૭-૫-૧૯૨૬.

થાય કે ન થાય, પણ જે રકમોને સારુ હું બંધાઈ ગયો છું તે તો હું અવશ્ય ચૂકવીશ. રાજકોટની શાળા વિશે વલ્લભભાઈ સાથે મેં વાત કરી છે. તમને જોઈએ ત્યારે તો તમે મંગાવી જ લેશો. અંત્યજ શિક્ષકોને તૈયાર કરવા અંગે રાજકોટ, જેતપુર વગેરેમાં કપાસ વિશે આપવું જોઈએ તેને સારુ મારી તૈયારી છે. ભાઈ બળવંતરાય આવી ગયા. તેમને કહ્યું છે કે સો રૂપિયા ખાદી-વેચાણ સારુ ભલે રાખે, અને વણકરોને ચૂકવવા સારુ જેમ જરૂર જણાય તેમ મંગાવે. ગારિયાધાર વિશે ભાઈ શંભુશંકર આજે અહીં છે તેની સાથે વાત કરી રહ્યો છું. તેણે કામ ઘણી કર-કસરથી લીધું છે એમ જોઈ છે. સોંધામાં સોંધું ગારિયાધારનું કામ હોય એમ લાગે છે. મૂળચંદ-ભાઈને અંત્યજ આશ્રમ સારુ સાડા પાંચસેં રૂપિયાની જરૂર ભાઈ બળવંતરાયે બતાવી. એ તેની જાતની ખોળાધરી પર તેને આપ્યા છે. હવે કંઈ જવાબ બાકી રહેતો નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એન. એન. ૧૦૮૨૩

૬૭૨. ચૂનીલાલ ડી. ગાંધીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ ચૂનીલાલ,

તમારો કાગળ તથા તમારા મિત્ર તરફથી રૂપિયાની લૂંડી મળ્યાં છે. પૈસાનો ઉપયોગ ખાદી-પ્રચાર અર્થે કરવા ધારું છું.

શ્રી ચૂનીલાલ ડી. ગાંધી
ટાટા મિલ્સ લિમિટેડ
મુંબઈ હાઉસ, બ્રુસ સ્ટ્રીટ
ફોર્ટ, મુંબઈ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૧

૬૭૩. દેવચંદ પારેખને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શુક્રવાર, જૂન ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈ દેવચંદભાઈ,

આ સાથે દીવાનજનો કાગળ છે. હવે આ માસ સુધી રાહ તો જોવી જ જોઈએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૨

૬૭૪. કાંતિલાલ હ. પારેખને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૧૧, ૧૯૨૬

ભાઈ કાંતિલાલ,

તમારો મુદાસર કાગળ મળ્યો. તમે લખ્યું એ ઠીક કર્યું. હજી પણ જે પૂછવું હોય તે વગર-સંકોચે અવશ્ય પૂછજો. તમારો અને તમારા જેવાનો બોજો ખાદીકામ પરથી નહીં ઊતરે, જ્યાં સુધી બીજા ઉપર ઓછો બોજો નાખે એવા અને એટલી જ શક્તિવાળા માણસો નહીં મળે, અથવા જ્યાં સુધી ખાદી તેવા વિના ચલાવી શકે એવી નહીં થાય. ખાદીના પ્રચારની સાથે સાદા જીવનનો પ્રચાર પણ ચાલી જ રહ્યો છે. આપણી કેટલીક કુટેવો પણ જાય નહીં ત્યાં સુધી ખાદી વ્યાપક થાય નહીં.

ખાદીને વ્યાવહારિક કરવી એનો અર્થ જો એ હોય કે મિલના કપડાની સાથે હરીફાઈ કરતી થઈ જાય તો એ લગભગ અશક્ય વસ્તુ હું માનું છું. ધર્મને એવી હરીફાઈમાં કોઈ દિવસ ઊતરવું પડતું નથી. મિલવાળા તો ખાદીનો નાશ કરવાને મિલનું કપડું મફત પણ વેચે, પણ આપણે ખાદી એવી રીતે વેચી શકીએ? મફત વેચવા સુધીની હરીફાઈ વેપારમાં તો હોય જ છે.

ત્યાંના કાર્યની એકેએક ટીકા સાંભળવાને હું તૈયાર છું. અને વાજબી જણાય તે બધા દોષ કાઢવાને ઉત્સુક છું. કાર્યકર્તાઓ અંગત છે તેથી તે કાર્યાલયની માગણીઓ તરત સ્વીકારાય છે એવી ફરિયાદ હોય તો એ તદ્દન પાયા વિનાની છે એમ હું જાણું છું, કેમ કે એમ કરવું મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. હા, એક વાત સાચી છે. જ્યાં વિશ્વાસ ન બેસે ત્યાં હું તદ્દન નકામો થઈ પડું છું. તમને ફરિયાદમાં વજૂદ લાગ્યું છે તેનું કારણ મને જણાવશો તો હું રાજી થઈશ.

રામદાસ જે રીતે અત્યારે ખાદી વેચી રહેલ છે તે વિશે મને મુદ્દલ ક્ષોભ નથી થતો. પરાણે ખાદી અપાય છે એમ ન કહેવાય. લોકો શરમથી અથવા પરોપકારવૃત્તિથી ખાદી લે છે એમ અવશ્ય કહેવાય. એમાં મને કંઈ જ ખોટું નથી લાગતું. ખાદીનો પ્રથમ પ્રચાર એ જ રીતે થઈ શકશે. ખાદી ઉપર કારીગરોને જે કામ અપાય છે તે કરતાં વધારે ખર્ચ ચડે છે તેમાં જેટલું બચાવી શકાય તેટલું બચાવવાનો આપણો ધર્મ છે, ને તે કાર્યકર્તાની શક્તિ અને ત્યાગ-વૃત્તિ પર આધાર રાખે છે. આ સુધારો ધીમે ધીમે થયે જાય છે એમ હું માનું છું. પણ આ દિશામાં તમે જેવી સૂચના કરી શકો તેટલી કરજો. જેટલીનો અમલ થઈ શકે તેટલીનો આપણે અવશ્ય કરીશું.

હવે તમારે વિશે. ખાદીપ્રવૃત્તિ ઉપરથી તમારી શ્રદ્ધા શાથી ઊતરી છે એ જાણું તો ઔષધ અવશ્ય બતાવી શકું. વિના પગારે કામ કરવાની ઈચ્છા પોષવા યોગ્ય છે. પણ એવું કેટલા માણસ કરી શકે? તમને પોતાને જ તેમ કરો તેના પહેલાં કેટલી બધી જવાબદારી ઊંચકવાની આવશ્યકતા જણાય છે! તમે આશ્રમમાં તમને યોગ્ય લાગે તે મુદત સુધી જરૂર રહી શકો છો. આશ્રમે તમને તૈયાર કર્યા તેનો બદલો તમારું ચારિત્ર્ય. તેની રખેવાળી તમે હમેશાં કરતા રહો. તેમાં વૃદ્ધિ કરતા રહો એ જ બદલો આશ્રમ દઈ શકે. આશ્રમમાં રહીને ક્યાં સુધી સેવા કરવી એનો આધાર કદાચ તમારી સગવડ પર હોય. મનુષ્ય ચિંતામુક્ત પોતાની મેળે જ થઈ શકે.

બહારની સગવડો ઉપર ચિંતામુક્તિનો આધાર હોય તો એ મુક્તિ કદી મળે નહીં. ત્યાંની મોસમ પૂરી થયે તમે જરૂર અહીં આવજો. તેના પહેલાં તમારે જે વિશેષ લખવું ઘટે તે લખજો. મારા કાગળમાં કંઈ અધૂરો જવાબ હોય તો તે પૂરો કરાવજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૨૭

૬૭૫. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૧૨, ૧૯૨૬

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારે માટે સંકટ ઊભું થયે. પણ એ જિલ્લામાં કોઈ નવો માણસ આવે અને એને ને પાણીની અછતને જેટલો સંબંધ હોય તેટલો જ સંબંધ તિરુચેનગોડુમાં તમારી હાજરીને અને પાણીની અછતને છે. તમારા ઉપર ચડસાચડસીનો આરોપ મૂકનાર ભાઈઓ અજાણતાં તમારી હાજરીને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી રહ્યા છે. પણ તમે એથી ફુલાઈ જવાના નથી, એટલે તમારા ઉપર આવો આરોપ મૂકનાર ભલા લોકોને એમની માન્યતામાંથી જેટલો આનંદ મળી શકતો હોય એટલો મેળવી લેવા દો.

ફિનલેન્ડ જવાનો વિચાર મરી પરવાર્યો છે અને સારી રીતે દફનાવાઈ પણ ગયો છે. ડૉ. દલાલને શંકા છે કે દેવદાસને અંડવૃદ્ધિનું દરદ થયું છે. એને માટે જે ઓપરેશન કરવું પડે એમ હશે તોપણ એ મામૂલી વાત હશે. હું પોતે એનાથી ડરતો નથી, એનું કારણ કદાચ એ હશે કે મને દવા લેતાં જેટલો ડર લાગે છે એટલો નસ્તર મુકાવતાં લાગતો નથી.

બિચારો સંતાનમ્! જાણે એમ જ લાગે છે કે આ દેશમાં કૌટુંબિક ઝઘડામાંથી આપણે ઊંચા આવતા જ નથી. અને એમાં પણ દક્ષિણ ઈલાકો મોખરે જણાય છે.

પ્રવાસની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તે વિશે હું શંકરલાલને વાત કરીશ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૨૮

૬૭૬. ફેનર બ્રોકવેને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારો કેબલ મળ્યો. તમારે એનું ખર્ચ કરવું પડ્યું એનો મને ખેદ થાય છે. છાપાંવાળા તો વાત સાચી છે કે ખોટી તેની ખાતરી કર્યા વિના જ સમાચાર છાપતા હોય છે. મારે ફિનલેન્ડ જવું એવી વાત ચાલતી હતી. પણ છાપાંઓ તો જાહેર કરી દીધું કે બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે, જ્યારે હકીકતમાં તો, કશું ચોકસ નહોતું. છેવટનો નિર્ણય એવો થયો કે મારે ફિનલેન્ડ ન જવું જોઈએ. જો હું ગયો હોત તો તમારું આમંત્રણ મેં જરૂર સ્વીકાર્યું હોત. પણ બન્યું એવું કે મારે તમને તાર કરવો પડ્યો કે “આભાર માનું છું, પણ હું યુરોપ આવવાનો નથી”. આશા છે કે એ તાર તમને સમયસર મળી ગયો હશે.

તમારો સહૃદયી

ફેનર બ્રોકવે, એસ્કવાયર

ઇન્ડિપેન્ડન્ટ લેબર પાર્ટી

૧૩, ગ્રેટ જોર્જ સ્ટ્રીટ

લંડન, એસ. ડબલ્યુ. ૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૧૩૬૧

૬૭૭. કોન્ડા વેંકટપૈય્યા ગારુને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ,

તમે કેવો ગમગીનીભર્યો પત્ર મને મોકલ્યો છે! તમે મારામાં મૂકેલા વિશ્વાસની હું કદર કરું છું. આમ જોઈએ તો આવા કૌટુંબિક ઝઘડાથી જ માણસનું જીવન અનુભવસમૃદ્ધ બને છે. કેમ કે એવા અનુભવથી જ આપણને ભાન થાય છે કે સંસારનો વૈભવ, સંસારની સમૃદ્ધિ, અને સંસારનું સુખ એ બધું મિથ્યા છે. એનાથી અહિંસાની એટલે કે નિર્ભેળ પ્રેમની સાચી ખૂબી પણ આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

તમારાં પત્નીની તથા તમારી દીકરીની તબિયત સુધરતી જાય છે એ જાણીને આનંદ થયો. આશા રાખું છું કે આ સુધારો ચાલુ રહેશે અને ટકશે.

દેવદાસને ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું એ સાચી વાત છે. એ ગયે અઠવાડિયે જ ઈસ્પતાલમાંથી ઘેર આવ્યો અને હવે મસૂરીમાં જમનાલાલજી પાસે માંદગી પછીનો આરામ

લઈ રહ્યો છે. હું ફિનલેન્ડ જવાનો નથી. મારા જવાની વાત ચાલતી હતી. પણ મેં ન જવાનું નક્કી કર્યું છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૬

૬૭૮. સી. વી. કૃષ્ણને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણ,

તમારો પત્ર મળ્યો. પરિષદ માટે મારો સંદેશો આ પ્રમાણે છે :

પરિષદને હું હરેક પ્રકારે સફળતા ઈચ્છું છું. આ પરિષદ પિનાકિની સત્યાગ્રહ આશ્રમની ભૂમિ પર ભરાય છે એ હકીકત દેશહિતાર્થે નિઃસ્વાર્થભાવે જીવન અર્પણ કરનાર સદ્ગત ઉનુમંતરાવની સ્મૃતિનું એક તર્પણ છે. આશા રાખું છું કે ત્યાં મળી રહેલાં વિવિધ સંમેલનો હાથકાંતણ અને ખાદીની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકશે અને હું એ જિલ્લામાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં મેં અસ્પૃશ્યતાનું જે કાળું ક્લંક જોયેલું તે આ પરિષદના પ્રયાસને પરિણામે દૂર થશે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૭

૬૭૯. ફોરવર્ડના સંપાદકને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જૂન ૧૨, ૧૯૨૬

પ્રિય મિત્ર,

તમારા વિશેષાંક માટે દેશબંધુનું સારામાં સારું જે સંસ્મરણ હું આપી શકું તે આ છે :

‘દેશબંધુના ઐહિક જીવનના છેલ્લા દિવસો દરમ્યાન દાર્જિલિંગમાં એમની સાથે રહેવાનો જે લડાવો મને મળ્યો તે બધા સમય દરમ્યાન મેં જોયું કે પોતે બીમાર હોવા છતાં એમનો ઘણોખરો સમય દેશની ચિંતા કરવામાં જતો હતો. શરીરમાં તાવ હોય ત્યારે પણ પોતાના દેશના ઉદ્ધાર માટે પોતે તૈયાર કરેલી ભાવિ યોજનાઓની તેઓ મારી સાથે ચર્ચા કરતા. મને ઘણી વાર વિચાર આવે છે કે આપણને દેશબંધુ જેવો માણસ મળ્યો, તો એને લાયક નીવડવા માટે આપણે કંઈ કરીએ છીએ ખરા? અથવા કરતા હોઈએ તે પૂરતું છે ખરું?’

તમારો સહૃદયી

સંપાદક, ફોરવર્ડ

૧૯, બ્રિટિશ ઈન્ડિયન સ્ટ્રીટ

કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૮

૬૮૦. ગંગાબહેન મજમુદારને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, જૂન ૧૨, ૧૯૨૬

પૂજ્ય ગંગાબહેન,

તમારો કાગળ મળ્યો. મારી પાસે રહેલા માણસોનો જ્યાંત્યાં તમને અવિશ્વાસ છે ત્યાં હું શું કરી શકું? બે વર્ષ પહેલાંના ઝૂના ભાવ વગેરે હું કબૂલ નહીં કરી શકું. મારાથી આજના જ ભાવ આપી શકાય. તે ઉપરાંત બની શકે તેટલું આપવા પ્રયત્ન કરું. હું તો એટલું જ માગું છું કે તમે તમારા કોઈ વિશ્વાસુ માણસને સાથે મૂકો, અને તે અને મેં મૂકેલ માણસની આજની સ્થિતિ પ્રમાણે ભાવ મુક્કર કરે તે આપવા હું તૈયાર છું. આ વસ્તુનો તાકીદે નિવેડો લાવવા મારી વિનંતી છે.

બાપુ

શ્રીમતી ગંગાબહેન મજમુદાર

નાગરવાડો, રીચી રોડ

અમદાવાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૮૪૨

૬૮૧. મૂળશંકર કાનજી ભટ્ટને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, જૂન ૧૨, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી પ મૂળશંકર,

તમારા કાગળમાંથી હું કાંઈ સમજી શક્યો નથી. નીતિએ અથવા તો કાયદે તમારું લેણું નીકળે તો જ મારાથી વચમાં પડી શકાય. એ બેમાંનું કંઈ હોય એમ જ્ઞેતો નથી.

શ્રી મૂળશંકર કાનજી ભટ્ટ

કાલબાદેવી, ન્યૂ મારકેટ, રૂમ નં. ૨૭

મુંબઈ-૨

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૩

૬૮૨. સોમનાથ પુરુષોત્તમને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, જૂન, ૧૨, ૧૯૨૬

ભાઈ સોમનાથ,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારી દૃષ્ટિએ તો સૌએ પાળવાના મહા નિયમ તો સત્ય અને અહિંસા છે. અને જે પોતાના સ્વાદની ઉપર કબૂ ન રાખી શકે તે આ બેમાંથી એકેય નિયમનું પાલન ન કરી શકે એમ હું માનું છું. આ વ્રતોના પાલનને અર્થે કોઈ યોગાભ્યાસની જરૂર પડતી હશે એમ કલ્પી શકાય.

શ્રી સોમનાથ પુરુષોત્તમ

ભાંગવાડી થિયેટર

મુંબઈ-૨

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કફોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૪

૬૮૩ જગજીવનદાસ નારણદાસ મહેતાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
શનિવાર, જૂન ૧૨, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી જગજીવનદાસ,

ભાઈ શંભુશંકર અહીં આવી ગયા છે. તેની સાથે બધી વાત કરી દીધી છે. હાલ તુરતમાં તેણે ૩૦૦ રૂપિયાની માગણી કરી છે તેની હૂંડી આ સાથે છે. તેમાંથી કેટલુંક કરજ નાનું છે તે ધોઈ દેશે એમ તેણે કહ્યું છે. આંકડાઓમાં તમારા પોતાના ૧૩૦૦ રૂપિયા જાહે છે. તેનું તમે વ્યાજ લેવા ધારો છો એમ પણ ભાઈ શંભુશંકરે કહ્યું. મને તો લાગે છે કે તમારાથી આવા જાહેર કામમાંથી વ્યાજ ન લઈ શકાય. ભાઈ શંભુશંકરે કહ્યું કે મારા તરફથી પૈસા ન મળવાની હમેશાં તમારી દરિયાદ રહેલી છે, અને તેથી તમારે પૈસા પોતાના કાઢવા પડ્યા છે. વિનાકારણ તમને પૈસા ન મોકલવાનું મને તો મુદ્દલ યાદ નથી. કેટલીક વસ્તુ સમજવાને ખાતર વિલાંબ થયો હોય તે સિવાય કયાંય વિલાંબ કર્યો નથી. પણ ધારો કે મેં અયોગ્ય રીતે ઢીલ કરી હોય તોયે તમારે પૈસા આપવાપણું ન જ હોય. અને આપો તો વ્યાજ લેવાપણું ન હોય. આ પૈસા વ્યાજની વાતનો નિકાલ થયે પરિપદ તરફથી ચૂકવી દેવા હું તૈયાર છું. ભાઈ શંભુશંકરના પગાર વિશે પણ વાત થઈ છે. જુલાઈ માસ લગીના તે ૫૦ રૂપિયા લે અને પછી ૨૫ લે. આ વિશે વિચારીને ભાઈ શંભુશંકર લખશે. તેની લાયકાત તો વધારે છે, પણ ભાઈ શંભુશંકરે હમેશાં ત્યાગી હોવાનો જ ઈરાદો મને જણાવ્યો છે, અને બની શકે તો જાહેર સેવામાંથી કંઈ જ ન લેવું એ તેનો નિશ્ચય હતો. એ દૃષ્ટિએ મેં ૨૫ રૂપિયા સૂચવ્યા.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માર્કફોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૫

૬૮૪. સ્વાભાવિક એટલે કેવું ?

આજકાલ 'સ્વાભાવિક' શબ્દનો ભારે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. એક લખે છે, “જેમ ખાવુંપીવું મનુષ્યને સ્વાભાવિક છે તેમ રોષ કરવો એ પણ સ્વાભાવિક છે.” બીજા લખે છે, “જેમ આપણે સારું સૂવુંબેસવું સ્વાભાવિક છે, તેમ વિષય કરવો એ પણ સ્વાભાવિક છે. જે એમ ન હોય તો આપણને વિષયવાસના ઈશ્વરે આપી છે જ કેમ? દુષ્ટ ઉપર રોષ કરવાનો અને સાધુજનની સ્તુતિ કરવાનો આપણો ધર્મ ન હોય તો આપણામાં સ્તુતિનિંદા કરવાની શક્તિ કેમ આપેલી છે? શક્તિમાત્રનો સંપૂર્ણતાએ વિકાસ એ જ કાં ધર્મ ન હોય? એ રીતે વિચાર કરતાં અહિંસા એ જટલે અંશે ધર્મ છે તેટલે જ અંશે હિંસા પણ ધર્મ છે એમ સિદ્ધ નથી થતું શું? ટૂંકામાં પુણ્યપાપ એ આપણા નબળા મનની કલ્પના છે એમ જણાય છે. તમારો અહિંસાધર્મ એકાંગી હોઈ નબળાનું ચિહ્ન લાગે છે, અને તેથી એ પરમ ધર્મ નહીં પણ પરમ અધર્મ કેમ ન ગણી શકાય? અહિંસા પરમો ધર્મમાં અવગ્રહ ઊડી ગયેલો લાગે છે, અથવા કોઈ મનુષ્યજાતિના વેરીએ ઉડાવી દીધેલો છે. કેમ કે ઘણી વેળાએ અહિંસા એ પરમ અધર્મ છે એમ સહેજ સિદ્ધ થઈ શકે તેવું જણાય છે.”

આ બધી ઉપરની દલીલો એક જ માણસે કરેલી નથી, પણ બેચાર અને તેથી વધારે માણસોની દલીલનું મિશ્રણ છે. અવગ્રહ ઊડી ગયાની અથવા ઉડાડયાની કલ્પના એક જૂના વકીલ મિત્રની છે. અને તે દલીલ તેમણે તદ્દન ગંભીરપણે કરેલી. જે મનુષ્યને આપણે પશુની પંક્તિમાં મૂકી દઈએ તો અનેક વસ્તુઓ જેને આપણે સ્વાભાવિક માનીએ છીએ તે સ્વાભાવિક સિદ્ધ થઈ શકે. પણ જે એ બે પ્રાણીની વચ્ચે જાતિભેદ છે એમ આપણે સ્વીકારીએ તો જે બધું પશુને સ્વાભાવિક છે તે મનુષ્યને પણ છે તેમ ન કહી શકાય. મનુષ્ય ઊર્ધ્વગતિ પ્રાણી છે. તેનામાં સારાસારનો વિવેક છે. એ બુદ્ધિપૂર્વક ઈશ્વરને ભજે છે, તેની ઓળખાણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેની ઓળખાણને પોતાનો પુરુષાર્થ ગણે છે. જ્યારે પશુ જે ઈશ્વરને ભજે છે એમ કહી શકાય તો તે અનિચ્છાએ ભજે છે, સ્વેચ્છાએ નહીં. પશુને વિશે ભજવાની ઈચ્છાની કલ્પના જ ન થઈ શકે. જ્યારે મનુષ્ય તો પોતાની ઈચ્છાએ શેતાનને પણ ભજે છે. તેથી મનુષ્યનો સ્વભાવ ઈશ્વરની ઓળખ કરવાનો હોવો જોઈએ અને છે. જ્યારે તે શેતાનને ભજે છે ત્યારે તે પોતાના સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ વર્તન કરે છે. જે મનુષ્ય અને પશુની વચ્ચે જાતિભેદ નથી એમ કોઈ માનનાર હોય તો તેને સારું મારી દલીલ અવશ્ય નિરર્થક છે. તે જરૂર કહે કે પાપપુણ્ય એવી કંઈ વસ્તુ નથી. ઈશ્વરની ઓળખ કરવાવાળા સ્વભાવના મનુષ્યને સારું ખાવું, પીવું ઇત્યાદિ પણ અમુક દૃષ્ટિએ જ સ્વાભાવિક હોઈ શકે, કેમ કે તેવા સ્વભાવવાળો મનુષ્ય ખાવાને અર્થે અથવા ભોગને અર્થે નહીં ખાયપીએ, પણ ઈશ્વરની ઓળખ કરવાને અર્થે જ ખાશે. તેથી તેના ખાવાને વિશે હમેશાં પસંદગી, મર્યાદા અને ત્યાગ હશે.

એ જ શ્રેણીએ વિચાર કરતાં આપણને માલૂમ પડશે કે વિષયભોગ એ મનુષ્યસ્વભાવને પ્રતિકૂળ વસ્તુ છે. એ ભોગના સર્વથા ત્યાગ વિના ઈશ્વરની ઓળખ અસંભવિત છે. મનુષ્યમાં રહેલી સર્વ શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવો એ તેનો ધર્મ નથી, એ તેનો સ્વભાવ નથી; પણ

તેને ઈશ્વર તરફ લઈ જનારી સર્વ શક્તિઓનો વિકાસ કરવો અને તેથી પ્રતિકૂળ શક્તિઓનો સર્વાંશે ત્યાગ કરવો એવો તેનો બેવડો ધર્મ છે.

જે પ્રાણીને ગ્રહણ કરવાની અને ત્યાગ કરવાની પસંદગી અથવા સ્વતંત્રતા છે તેને પાપ-પુણ્યાદિનો ભેદ માન્યા વિના છૂટકો નથી. પાપપુણ્યનો બીજો અર્થ તો એ જ કે ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય વસ્તુ. બીજાની વસ્તુ છીનવી લેવી એ ત્યાજ્ય છે, પાપ છે. આપણામાં સારી અને નઠારી વાસના રહેલી જ છે. નઠારી વાસનાનો ત્યાગ કરવો એ આપણો ધર્મ છે. અને તેમ ન કરીએ તો આપણે મનુષ્યજન્મ પામ્યા છતાં પશુ બનીએ છીએ અને તેથી જ બધા ધર્મો પોકારી પોકારીને કહે છે કે મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે. મનુષ્યદેહ આપણી કસોટીને સારુ અપાયેલો છે. અને હિંદુ ધર્મ કહે છે કે તે કસોટીમાં આપણે નાપાસ થઈએ તો આપણે ફરી પાછા પશુ-યોનિમાં જવું રહ્યું.

હિંસા તો આ જગતમાં ભરેલી જ છે. એક અંગ્રેજી વાક્યનો અર્થ એવો છે કે કુદરતના નખ લોહીથી રંગાયેલા રહે છે. આ વાક્યનું સત્ય આપણે ઉપરચોટિયો વિચાર કરીએ તો ઠેક-ઠેકાણે જોઈએ છીએ. પણ મનુષ્યને બીજાં પ્રાણીઓથી આપણે ચડતો માનીએ, તેનામાં એક વિશેષ ઈંદ્રિયનું આરોપણ કરીએ તો આપણને તુરત માલૂમ પડશે કે એ રાતા નખવાળી કુદરતની વચ્ચે મનુષ્ય એવા નખ વિનાનો શોભી રહેલો છે. મનુષ્યનું કાંઈ અલૌકિક કર્તવ્ય હોય તો તે અહિંસા જ છે. હિંસાની મધ્યમાં ઊભેલો પોતાના અંતરમાં રહેલી ગુફાના ઊંડાણમાં ઊતરીને અનુભવ લઈને તે કહે છે કે આ હિંસામય જગતમાં મનુષ્યનો ધર્મ અહિંસા છે. અને જેટલે અંશે તે અહિંસક છે તેટલે જ અંશે તે પોતાની જાતને શોભાવી શકે છે. મનુષ્યસ્વભાવ હિંસા નહીં પણ અહિંસા છે. કેમ કે તે જ પોતાના અનુભવથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે છે, “હું દેહ નથી પણ આત્મા છું, અને આ દેહને આત્માના વિકાસને અર્થે, આત્મદર્શનને અર્થે જ વાપરવાનો મને અધિકાર છે.” અને તેમાંથી તે દેહદમનની, કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મત્સર ઇત્યાદિ શત્રુઓને જીતી લેવાની નીતિ ઘટાવે છે, તેને જીતવાનો ભારે પ્રયત્ન આદરે છે અને તેમાં એ સંપૂર્ણ વિજય મેળવે છે. અને જ્યારે એવો વિજય મેળવે ત્યારે જ તેણે મનુષ્ય-જાતિના સ્વભાવને અનુકૂળ કાર્ય કર્યું કહેવાય. તેથી રાગદ્રોષાદિને જીતવા એ અતિમાનુષી કાર્ય નથી પણ માનુષી કાર્ય છે. અહિંસાનું પાલન એ ઊંચામાં ઊંચા પ્રકારની વીરતાનું લક્ષણ છે. અહિંસામાં ભીરુતાને ક્યાંય સ્થાન નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૩-૬-૧૯૨૬

૬૮૫. મહુધા ખાદી કાર્યાલય

આ કાર્યાલયનો હેવાલ ભાઈ મોતીલાલ પંડયાએ મોકલ્યો છે તેમાંથી નીચેની વસ્તુઓ તારવી લઉં છું:

આ કાર્યાલય મારફતે ૨૬૧ બહેનો કાંતે છે, તેમાં ૨૩૬ મુસલમાન છે. બાકી બ્રાહ્મણી, વાણિયાણી અને બારોટ છે. કાંતનારીની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ બહેનોને પોતાની રહેણીમાં મદદ મળે છે. બીજું કામ કરવા તે બહાર ન નીકળે. મુસલમાન બહેનો રૅટિયાને બીબીનું નૂર કહે છે.

આ પ્રવૃત્તિને અંગે ત્રણ પીંજનાર રોકાય છે ને પાંચ પૂણી કરનારી બહેન હોય છે. સાળો આઠ ચાલે છે.

સૂતરની ઉત્પત્તિ દર માસે ૨૦ મણની છે. પૂર્વે છ આંક કંતાતું. હવે દસ આંકથી નીચે સૂતર કંતાવતા જ નથી ને તેથી શેરે પાંચ આનાથી ઓછી મજૂરી આપતા પણ નથી. ઓટલે મણના રૂપિયા ૧૨૦૦ થયા. તેથી ૨૦ મણના રૂપિયા ૨૪૬ થયા. આ હિસાબે દર કાંતનારીની સરેરાશ કમાણી એક રૂપિયાથી ઓછી થઈ. પણ ભાઈ મોહનલાલ લખે છે કે સરેરાશ કમાણી દોઢ રૂપિયો હશે. આમ હોય તો કાં તો કાંતનારી ઓછી હોય અથવા સૂતરના આંક વધારે હોય.

આટલા સૂતરમાંથી ૨૭ ઈંચ પનાના ૧૮ વાર લંબાઈના દૃપ તાકા દર માસે નીકળે છે. તેથી તેના દોઢ વારિયા ટુવાલ, ૨૨ ઈંચના નાના ચોરસ રૂમાલિયા કાઢે છે. આ ખાદીનું વેચાણ ઘણે ભાગે મુંબઈમાં થાય છે. માગશરથી વૈશાખ સુધીમાં ૧૨૮૪ રૂપિયાનું સ્થાનિક ખાદીનું વેચાણ થયું. હવે કાર્યાલયમાં બહારની ખાદી પણ રાખે છે. તેનું વેચાણ છેલ્લા ત્રણ માસમાં રૂપિયા ૮૪૨નું થયું. ખાદીની કિંમત પડતર કરતાં ૨૦ ટકા ઓછી રાખવામાં આવે છે. આ કાર્યાલયને અંગે છ કામદારો રોકાયા છે.

આ કાર્યાલય અને બીજાં એવા જેટલાં કાર્યાલયો ચાલે છે તેને હું બંગાળનું અનુકરણ કરવાની ખાસ ભલામણ કરું છું. બંગાળમાં ખાદી માત્ર સ્થાનિક ઉપાડને લગતી જ પેદા કરવામાં આવે છે, તેથી સ્થાનિક હાજતો પૂરી પાડવા પ્રત્યે સંપૂર્ણ પ્રયાસ ચાલે છે. તેથી ઝીણી અને મોટા પનાની ખાદી પુષ્કળ થાય છે ને તેમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે. આ પ્રમાણે સ્થાનિક પ્રયત્ન કરતાં આપણને બધા વર્ગના લોકોના સંબંધમાં આવવાનો પ્રસંગ આવે છે, તેમની સેવા થાય છે ને ખાદીનો સારો પ્રચાર થાય છે. આ રીતે પ્રચાર કરતાં ઘણી ગૂંચોનો ઉકેલ એની મેળે થઈ જાય છે, ને છેવટે પ્રગતિ સરવાળાની રીતે નહીં પણ ગુણાકારની રીતે થાય છે.

સૂતરની જાત ઝીણી કરવા તરફ જેટલું ધ્યાન આપાય છે, તેટલું જ કસ સુધારવા તરફ આપાય તો સૂતર ગમે તે વણકર વણી આપે. અને અનુભવ શીખવે છે કે સૂતરની જાત સુધારવી હોય તો પૂણી કાંતનારે પોતે બનાવવી જોઈએ. આમ કરતાં કમાણી વધે છે એ દેખીતું છે.

કામદારોને મારી બીજી ભલામણ એ છે કે તેમણે રેલવેથી દૂર પડેલાં ગામડાંઓની તપાસ કરવી. ત્યાંના ગરીબોની સ્થિતિ જોવી ને ત્યાં રૅટિયાને કેવું સ્થાન છે તે તપાસવું. હું જાણું છું કે રેલવેથી દૂર વસવું આજના જમાનામાં ઊછરેલા આપણને બહુ કઠિન છે. ત્યાં ગયા

એટલે વારંવાર નીકળી ન શકાય. છતાં ખરી સેવા તો ત્યાં પડી છે ને છેવટે આપણે ત્યાં ગયે જ નિકાલ છે. સાત લાખ ગામમાં રેલવે સ્ટેશનો ૭,૦૦૦થી વધારે છે અને જો સાત લાખ ગામમાં સરકારનો કર ઉઘરાવનાર જઈ શકે છે તો દેશના સેવક એ કરનું વળતર વાળવા કાં ન જાય? કર ઉઘરાવનાર અને તેનો ઉપયોગ કરનાર સીધી કે આડકતરી રીતે આપણે મધ્યમ વર્ગના માણસો છીએ એ ભુલાવું ન જોઈએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૩-૬-૧૯૨૬

૬૮૬. અપંગ ઢોરોનું શું ?

એક ગોસેવક લખે છે :^૧

મારા લેખો જેમણે ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા હોય તેમના મનમાં મારા વિચારોને વિશે પ્રશ્ન ઊઠી જ ન શકે, કેમ કે અપંગ જનવરોને નાખી દેવાની કલ્પના સરખીયે મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. આવાં ઢોરોની રક્ષા કરવાનો બધાનો ધર્મ છે એમ હું માનું છું પણ એટલેથી જીવદયાની હદ પૂરી થતી નથી એમ મેં અનેક વેળા બતાવ્યું છે. ગોરક્ષાનો અર્થ બહુ વિશાળ છે; ને કેવળ દૂબળાં ઢોરોની રક્ષા કરીને જ આપણે ગાયભેંસો પ્રત્યેનો આપણો ધર્મ પૂરો કરી શકતા નથી. ગોરક્ષા એટલે ઢોરમાત્રની જ અનાવશ્યક કતલ આજે ચાલી રહેલી છે તેનો ધાર્મિક રીતે એટલે કોઈ પણ મનુષ્યને નુકસાન પહોંચાડયા વિના થતો અટકાવ. અત્યારે તો આપણે આપણા અજ્ઞાનને લીધે અથવા આપણી ધર્મધિતાને લઈને ગોરક્ષાનો અતિશય સંકુચિત અર્થ કરી મૂકેલો છે. અને તેથી આપણી નજર આગળ થતી અનાવશ્યક કતલને આપણે જોઈ અને સાંખી રહ્યા છીએ. થોડી જ સમજથી, અલ્પ ત્યાગથી વ્યવહારજ્ઞાન મેળવીને આપણે અસંખ્ય ગાયભેંસોને બચાવી શકીએ છીએ. એ વસ્તુ આ પાનાંઓમાં બતાવવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. આ રક્ષામાં દૂબળાં ઢોર તો સહેજે સહેજે બચી જાય છે. અત્યારે દૂબળાં ઢોર આપણે માથે પડે છે અને તેથી તેની સાચી રક્ષા નથી થતી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. જ્યારે આપણે ગોરક્ષાના પ્રશ્નનો જ્ઞાનપૂર્વક નિકાલ કરશું ત્યારે આવાં ઢોરોની રક્ષા આપણે સુંદર રીતે કરી શકવાના છીએ એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૩-૬-૧૯૨૬

૧. પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં ગાંધીજીના વિચારો સાથે એકંદરે સંમત થતાં લેખકે એમ પૂછ્યું છે કે આપની સલાહ મુજબ અત્યારની ગોશાળાઓને ડેરીનું રૂપ આપવામાં આવે તો પછી ખેડાં ઢોરોની શી વ્યવસ્થા કરવાનું આપ સૂચવો છો ?

૬૮૭. એન. એસ. વરદાચારીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૧૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ વરદાચારી,

તમારો પત્ર વાંચી હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ખાદીની ઉપયોગિતામાંથી તમારી શ્રદ્ધા ડગી ન ગઈ હોય ત્યાં સુધી ખાદીકામ છોડી દેવાનો વિચાર તમે કરી જ કેવી રીતે શકો? મેં તો એવી આશા રાખી હતી કે બીજા બધાય ખાદી છોડવાનો વિચાર કરશે પણ તમે તો નહીં જ કરો. તમારી મુશ્કેલીઓ હું સમજી શકું છું. પણ કોઈ પણ સાહસ સફળ તો ત્યારે જ થાય ને કે જ્યારે આપણામાં ગમે તેવી મોટી મુશ્કેલીઓને હઠાવવાની તાકાત હોય? તમને જે પગાર મળે છે એનાથી જે તમારું પૂરું ન થતું હોય તો તમારે શું જોઈએ તે તમારે મને કહેવું જોઈએ. તમારે જોઈતો પગાર જે ચરખા ફંડમાંથી નહીં આપી શકાતો હશે, તો કંઈક વધારાનું કામ તમારે માટે શોધી શકાશે. “મન હોય તો માળવે જવાય.” જરૂર માત્ર એટલી જ છે કે ગમે તે થાય હું ખાદીને નહીં છોડું એવો દૃઢ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. પણ જે ખાદી પ્રત્યેની તમારી શ્રદ્ધા ઢીલી પડી હોય, તો તમારે મને એ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. મિત્રોને મેં અનેક વાર કહ્યું છે કે અનુભવે જે ખાદી એક અવ્યવહારુ વિચાર લાગે તો પહેલાં ગમે તો મને અને પછી લોકોને એ પ્રમાણે કહેતાં એમણે અચકાવું નહીં. એક ખોટી વસ્તુને મારા વજનના ટેકાથી ટકાવી રાખવાની મને સહેજ પણ ઈચ્છા નથી, પછી એ ટેકો પાછો ખેંચી લેતાં મને પોતાને ગમે તેટલું દુઃખ ભલે થાય. સાચી વાત તો એ છે કે હું ભૂલ કરું છું એવું જે મને સમજાય તો તેથી મને દુઃખ નહીં પણ સાચો આનંદ થશે. એટલે જ્યારે એમ લાગે કે ખાદી વિશેની મારી માન્યતા હવામાં કિલ્લા બાંધવા જેવી છે ત્યારે કોઈ મિત્રે મારી શરમ રાખવાની જરૂર નથી. પણ તમે પેલો નિબંધ લખ્યો ત્યારે તમારી જે શ્રદ્ધા હતી તે હજી પણ કાયમ હોય તો ખાદી તમારાથી છોડી શકાય જ નહીં. જરૂર લાગે તો અહીં આવીને રૂબરૂમાં મારી સાથે ચર્ચા કરી શકો છો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એન. એસ. વરદાચારી

ઈરોદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૧૮૪

૬૮૮. વી. લૉરેન્સને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

જૂન ૧૩, ૧૯૨૬

પ્રિય ભાઈ લૉરેન્સ,

કેટલાયે મહિના પછી, કે વર્ષો પછી ખૂબ નવાજૂનીથી ભરેલો તમારો પત્ર મળ્યો. તે વાંચી ઘણો આનંદ થયો. હું જાણતો જ હતો કે તમારો એક દીકરો જાફનામાં રહે છે. પણ એણે મને કદી પત્ર લખ્યો નથી એ કેવું વિચિત્ર કહેવાય? હું ધારું છું કે હવે તમારી પાસે એને મને મળવા મોકલી શકાય એટલા પૈસા એકઠા થયા હશે. એને આવવા દેજો. હું એને થોડું કાંતતાં શિખવાડીશ અને આ દેશના લોકોનું વાસ્તવિક જીવન કેવું છે તેનો પણ એને કંઈક ખ્યાલ આવશે.

હા, ખરી વાત છે, તમારી દીકરીઓનું સંગીત સાંભળવાનું મને ગમશે. રામદાસ અત્યારે મારી સાથે છે. તે ખાદીનું કામ કરી રહ્યો છે. થોડા દિવસમાં પોતાના મુખ્ય કેન્દ્રમાં જવા એ અહીંથી નીકળવાનો છે. દેવદાસને એપેન્ડિસાઈટિસનું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. અત્યારે તે એક હિલસ્ટેશન પર એક મિત્ર સાથે રહીને માંદગી પછીનો આરામ લઈ રહ્યો છે. છગનલાલ અને મગનલાલ પોતપોતાના પરિવાર સાથે અહીં રહે છે. એમનો ત્રીજો ભાઈ જમનાદાસ જેને તમે ઓળખો છો તે રાજકોટમાં એક રાષ્ટ્રીય શાળા સંભાળે છે. શ્રીમતી નાયડુ હિંદુસ્તાનમાં ફરી રહ્યાં છે. મિ. એન્ડ્રૂઝ એમના મિત્ર મિ. સ્ટોક્સને ત્યાં ગયા છે. એ ગૃહસ્થ સિમલા નજીક રહે છે. તમે જેમને જેમને ઓળખો છો એ બધાના સમાચાર મેં તમને આપી દીધા. મારી પોતાની તબિયત સારી રહે છે. અને મારો સમય હું મુખ્યત્વે મારાં બે અખબારો ચલાવવામાં ગાળું છું.

તમને બધાંને ખ્યાર સહિત,

તમારો સહૃદયી

વી. લૉરેન્સ, એસ્કવાયર

૧૯, ફાઉન્ડ્રી લેન

ડરબન, સા. આફ્રિકા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૧૯

૬૮૯. કિશોરલાલ મશરૂવાળાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, જૂન ૧૩, ૧૯૨૬

ચિ. કિશોરલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. મારો સંદેશો તો આ પ્રમાણે હતો. જે તમે થોડી થોડી મુદતને સારુ ત્યાંથી બચી શકો તો નિરીક્ષકનું [કંઈ]ક કામ કરી શકો અને કમાઈ પણ શકો. અત્યારે તમને આશ્રમમાં આવવા દેવામાં બાલુભાઈ રાજી ન હોય એમ માનીને આ સૂચના હતી. તમને તે ન પસંદ પડે એ તો હું જાણતો જ હતો. નાનાભાઈને કહેલું પણ ખરું. પણ કદાચ થોડા સમયને સારુ તમે નિરીક્ષકના કામનો સ્વીકાર કરો. એ કામ તમારે સારુ મેં હળવું માની લીધું અને તે કરતાં તમે મુંબઈમાં રહી શકો એમ પણ માની લીધું. જે તમે આશ્રમમાં આવી શકો ને તમારું શરીર કબૂલ કરે તો તમે વણાટ શીખવા મંડી જાઓ એ તો મને ગમે. વિદ્યાર્થીઓ વિશે તમે કહો છો એ બરાબર છે. એ વિશે હું વિદ્યાર્થીઓને ભલામણ કરીશ. સ્ત્રીઓ વિશે પ્રસંગોપાત્ત. ગિરધારીને હજુ કેટલો વખત ત્યાં ગાળવો પડશે?

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૬૨૦

૬૯૦. કાસમઅલીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
રવિવાર, જૂન ૧૩, ૧૯૨૬

ભાઈશ્રી ૫ કાસમઅલી,

તમારો કાગળ મળ્યો. ખુદા એક છે. અને તે નિરાકાર છે એમાં તમને અધરું શું લાગે છે એ હું સમજી નથી શકતો. આકારવાળી વસ્તુ સર્વવ્યાપક ન થઈ શકે. એ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હોવી જોઈએ. તેથી તે નિરાકાર જ હોય. ગુરુની આવશ્યકતા તો સૌએ માનવી ઘટે. પણ ઝટઝટ કોઈને ગુરુ ન કહી શકાય. આ જમાનામાં તો ગુરુની શોધ કરવામાં જ ગુરુનું માનવાપાણું છે, કેમ કે સંપૂર્ણ ગુરુ મેળવવાને સારુ સંપૂર્ણ લાયકાત જોઈએ. અને જે આપણે બધા ધર્મેને સાચા માનીએ તો કોઈએ પોતાનો ધર્મ છોડવાપાણું કે બીજાની પાસે છોડાવવાપાણું નથી રહેતું કેમ કે સૌ બધા ધર્મમાંથી પોતાને સંતોષ પમાડવા પૂરતી વસ્તુઓ લઈ શકે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૦૯૩૨

૬૯૧. વિદ્યાર્થીઓને સંદેશ

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયનું બીજું સત્ર તા. ૧૪મી જૂને શરૂ થયું. તે વેળા મંગળ આરંભ કરવા ગાંધીજીને બોલાવવામાં આવ્યા. મૌનવાર હોઈ તેમણે ભાષણ લખેલું હતું, અને તે વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું હતું તે આ પ્રમાણે :

આચાર્ય કૃપાલાની, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ, અને ભાઈઓ તથા બહેનો—

ક્યાં ૧૯૨૧ અને ક્યાં ૧૯૨૬!

આને નિરાશાના ઉદ્ગાર ન માનશો. આપણો દેશ પાછો નથી પડતો, આપણે પાછા નથી પડતા. સ્વરાજ્ય પાંચ વર્ષ આગળ આવ્યું છે એમાં કોઈ ના પાડી શકે તેમ નથી. કોઈ કહે કે ૧૯૨૧માં તો આવ્યું એમ જણાતું હતું, આજ તો કોણ જાણે કેટલુંયે દૂર ગયું છે, તો તેની આ નિરાશા મિથ્યા માનજો. શુભ પ્રયત્ન કદી ફોકટ જતો નથી અને મનુષ્યની સફળતા કેવળ તેના શુભ પ્રયત્નમાં રહેલી છે. પરિણામનો સ્વામી તો એક ઈશ્વર જ છે.

સંખ્યાબળની ઉપર તો બીકણો નાથે. આત્મબળવાળા એકલા ઝૂએ. આ પીરમાં આપણે આત્મબળ કેળવવા એકલા થયા છીએ—તેમાં ભલે એક સાથી હો કે અનેક. આત્મબળ એ જ ખરું બળ છે. એ બળ તપશ્ચર્યા, ત્યાગ, દૃઢતા, શ્રદ્ધા નમ્રતા વિના આવતું નથી એ ખચીત માનજો.

આ વિદ્યાલયનું મંડાણ આત્મશુદ્ધિ ઉપર રચાયું છે. અહિંસામય અસહકાર તેનું સ્વરૂપ છે. એ અસહકારના ‘અ’નો અર્થ સરકારી શાળા ઇત્યાદિનો ત્યાગ છે. પણ જ્યાં લગી અંત્યજ્ઞેનો સહકાર આપણે ન કરીએ, પ્રત્યેક ધર્મીઓ એકબીજા વચ્ચે સહકાર ન કરે, ખાદી અને રેંટિયાને આપણે પવિત્ર સ્થાન આપી હિંદુસ્તાનના કરોડોનો સહયોગ ન સાધીએ ત્યાં લગી પેલો ‘અ’ નિર્ણયક છે. તેમાં અહિંસા નથી. તેમાં હિંસા એટલે ટ્રોપ છે. વિધિ વિનાનો નિષેધ જીવ વિનાનો દેહ છે. તેને તો અગ્નિસંસ્કાર જ શોભે.

સાત લાખ ગામડાંમાં સાત હજાર રેલવે સ્ટેશનો છે. આપણે આ સાત હજાર ગામડાંનાં મનુષ્યોને નથી ઓળખતા. રેલવેથી દૂર રહેલા ગામડિયાઓની સ્થિતિનો ખ્યાલ તો આપણને માત્ર ઇતિહાસ વાંચીને જ આવી શકે છે. તેની સાથે નિર્મળ સેવાભાવી સંબંધ બાંધવાનું એક જ સાધન રેંટિયો છે એ જોઈને હજુ ન સમજ્યા હોય તેનું આ રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં રહેવું હું નિર્ણયક સમજું. જેમાં હિંદુસ્તાનનાં કંગાલોનો વિચાર નથી, જેમાં તેઓની કંગાલિયત દૂર કરવાનાં સાધનો યોજતાં નથી, તે રાષ્ટ્રીયતા નથી. સરકારનો પ્રત્યેક ગામડાની સાથેનો સંબંધ મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં સમાપ્ત થાય છે. આપણા સંબંધનો આરંભ રેંટિયા વડે તેમની સેવાથી થાય, પણ ખાદી પહેરવામાં ને રેંટિયો ચલાવવામાં તે સેવાની પરિસમાપ્તિ નથી. રેંટિયો તે સેવાનું મધ્યબિંદુ છે. દૂરનું કોઈ ગામ શોધીને તમે ત્યાં હવે પછીની રજા ગાળશો તો તમે જાતે મારા વચનનું સત્ય અનુભવશો. લોકોને તમે નિસ્તેજ અને ભયભીત જોશો. ત્યાં તમે ખંડેરો જોશો. ત્યાં તમે આરોગ્યના નિયમોનો ભંગ જોશો. ત્યાં તમે પશુઓની સ્થિતિ દયામણી જોશો. એમ છતાં ત્યાં તમે આજસ જોશો. રેંટિયાનાં સ્મરણ લોકોને હશે પણ રેંટિયાની કે કંઈ પણ ઉદ્યમની વાત લોકોને નહીં ભાવે. તેઓએ આશા છોડી છે. તેઓ મરવાને વાંકે જીવે છે. તમે પોતે રેંટિયો ચલાવો ત્યારે જ તેઓ ચલાવે. ત્રણસેંની વસ્તીના ગામમાં સો જણ રેંટિયો

ચલાવે તોયે ત્યાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૮૦૦ની વાર્ષિક આવક વધે. આટલી આવક ઉપર તમે પ્રત્યેક ગામની સુધરાઈનો પાયો ચણી શકો છો. આ કામ કહી જવામાં સહેલું લાગે છે, પણ કરવામાં મુશ્કેલ છે. શ્રદ્ધા આગળ તે સહેલું થઈ પડશે. “હું એક અને સાત લાખ ગામને કેમ પહોંચું?” એવો ખોટો અભિમાની ત્રિરાશિનો દાખલો ન ગણશો. તમે એક, એક જ ગામમાં આસનબદ્ધ થઈને બેસી જશો તો બીજા બધાનું તેમ જ થશે એવો વિશ્વાસ રાખી કામ લેશો ત્યારે જ દેશેન્નતિ થશે.

આ વિદ્યાલયનું કામ તમને એવા સેવક બનાવવાનું છે. તેમાં રસ ન આવે તો આ વિદ્યાલય નીરસ છે અને ત્યાજ્ય છે.

તમે વિદ્યાલયમાં કેટલાક ફેરફાર થયેલા જોશો. જેના ત્યાગને લઈને આ વિદ્યાલયની ઉત્પત્તિ શક્ય બની અને જેણે વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી છે, એવા આચાર્ય ગિદવાણીએ મારી સલાહ અને માગણીથી પ્રેમ મહાવિદ્યાલયનું આચાર્યપદ સ્વીકાર્યું છે. હું જાણું છું કે વિદ્યાર્થીઓએ જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેઓ વ્યાકુળ થયા. તેમના આવા પ્રેમને સારુ તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું. પણ જે આશ્વાસન મેં વ્યક્તિઓને મુખેથી આપ્યું છે તે હું અહીં આપવા ઈચ્છું છું. આવા વિયોગો સહન કરવા યોગ્ય છે. આપણો ધર્મ પ્રિયજનોના ગુણોનું સ્મરણ આપણા હૃદયમાં કાયમ કરીને તેનું અનુકરણ કરવાનો છે. પ્રત્યેક પગલું વિદ્યાપીઠનું શ્રેય વિચારીને જ ભરવામાં આવ્યું છે. સદ્ભાગ્યે આપણને ભાઈ નરસિંહપ્રસાદ કુલનાયક તરીકે મળ્યા છે. તેમણે તો વિદ્યાર્થીઓનો પ્રસંગ વર્ષો થયાં સેવ્યો છે. તમારા સંબંધમાં વારંવાર આવે છે. તેમને તમારું હૃદય સોંપજે. મારું દ્વાર પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીઓને સારુ ખુલ્લું જ છે. તમારા જીવનમાં હું ધારું તેટલો ઓતપ્રોત નથી થઈ શકતો એ દુઃખ મને સદાય રહ્યું છે.

અધ્યાપક આઠવળે, દલાલ, મજમુદાર અને ત્રિકમલાલ શાહ, મહાવિદ્યાલયમાંથી ગયા છે. તેમનું જવું અનિવાર્ય હતું. તેમની વિદ્વત્તાનો આપણને લાભ ન મળે એ અવશ્ય શોચનીય છે. ગયેલા અધ્યાપકોની અવેજીમાં શ્રી કીકુભાઈ, ઝીણાભાઈ દેસાઈ, નગીનદાસ, ગોપાળદાસ અને ગાંધી છે. તેઓ બધા વિદ્યાપીઠમાં કેળવાયેલા હોઈ આપણે કંઈ અભિમાન માનીએ તો તે ક્ષાંતવ્ય ગણાશે. તેઓનો ઉદ્યમ મહાવિદ્યાલયને શોભાવો.

પ્રભુ વિદ્યાર્થીઓનું કલ્યાણ કરો, તેમને દીર્ઘાયુ કરો ને તેમને દેશની શુદ્ધ સેવામાં પ્રેરિત કરો.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૦-૬-૧૯૨૬

પરિશિષ્ટ ૧

વિકૃલભાઈ પટેલનો ગાંધીજી પરનો પત્ર

મુંબઈ,
મે ૧૦, ૧૯૨૯

પ્રિય મહાત્માજી,

વડી ધારાસભાનું પ્રમુખપદ સ્વીકારતી વખતે મારા મનમાં મેં એવો સંકલ્પ કર્યો હતો કે મારા પગાર-માંથી જે બચત થાય એનો ઉપયોગ હું રાષ્ટ્રનું હિત સંધાતું હોય એવી પ્રવૃત્તિને મદદ આપવામાં કરીશ. પહેલા છ માસ દરમિયાન અનેક કારણોને લીધે હું બચત કહી શકાય એવું કશું બચાવી શક્યો નહોતો, પણ આપને જણાવતાં મને આનંદ થાય છે કે ગયા માસથી હું દેવામાંથી નીકળી ગયો છું અને ખાસી મોટી રકમ બચાવી શકું તેમ છું, બચાવું છું પણ ખરો. અનુભવે હું નેહું છું કે મારા ખર્ચ માટે મારે મહિને સરેરાશ બે હજાર રૂપિયાની જરૂર પડે છે, જ્યારે આવકવેરો બાદ જતાં મારો ચોખ્ખો પગાર રૂ. ૩,૬૨૫ થાય છે. ગયા માસથી શરૂ કરી દર મહિને ૧,૬૨૫ રૂપિયા હું જુદા કાઢવા માગું છું. આ રકમ હવેથી આપ કહો તે રીતે અને તે કામ માટે વાપરવાની છે. આ બાબતમાં હું પણ કેટલાક વિચારો ધરાવું છું અને વખત આવ્યે એની આપની સાથે ચર્ચા પણ કરવાનો છું. એ વિચારો આપને પસંદ પડે કે ન પડે, તો પણ આ રકમ આપના હાથમાં છે એમ સમજવું.

એપ્રિલ માસની રકમ ૧,૬૨૫ રૂપિયાનો ચેક આ સાથે ખીડું છું.

આશા રાખું છું કે આ જવાબદારી લેવાની આપ ના પાડશો નહીં.

હું છું,
આપનો સહુદયી
વિ. ઝ. પટેલ

[મૂળ અંગ્રેજી]

વિકૃલભાઈ પટેલ — લાઈફ ઇન્ડ ટાઈમ્સ — ૨, પા. ૬૬૯

પરિશિષ્ટ ૨

૧. સાબરમતી કરાર^૧

આ સંમેલન પંડિત મોતીલાલ નેહરુની સૂચનાથી ૨૦મી અને ૨૧મી તારીખોએ અમદાવાદમાં સાબરમતી આશ્રમમાં મળ્યું હતું. . . તારો અને પત્રો આવ્યા હતા.... એમાં એક પત્ર પંડિત મદનમોહન માલવિયાનો હતો. એમાં દેશના તમામ રાજકીય પક્ષોને એક સંયુક્ત કોંગ્રેસમાં એક જ મંચ પર એકઠા કરવા વિશે સૂચનો કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પસંદ કરીને ચર્ચેલા મુદ્દા ઉપરના પોતાના નિર્ણયને મૂલ્ય સ્વરૂપ આપવા સંમેલને નીચેનો કરાર કર્યો છે :

૧. આ કરાર “સ્વરાજ્યરૂપ એન્ડ રિસ્પોન્સિવિટી : ધ એમદાબાદ કોંગ્રેસમાં” (સ્વરાજ્ય-વાદીઓ અને પ્રતિસહકારવાદીઓ : અમદાવાદમાં થયેલું સમાધાન) એ મથાળાથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ગાં. ૩૦-૩૬

આથી નીચે સહીઓ કરનારા વચ્ચે મહાસમિતિની બહાલી મળવાની શરતે કરાર કરવામાં આવે છે કે મિનિસ્ટરોને પોતાની ફરજો સારી રીતે બજાવવા માટે જે સત્તા, જવાબદારી અને પહેલ કરવાની છૂટ જોઈએ તે જે સરકાર એમને આપશે તે ૧૯૨૬ના માર્ચ માસની ૬ઠ્ઠી અને ૭મી તારીખોએ મહાસમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવ નં. ૨-૫ (૪)ની કલમો (ક) અને (લ)ના હેતુઓ માટે સરકારે આપેલા સહકાર પ્રાંતો પૂરતો સંતોષકારક ગણાશે. દરેક પ્રાંતમાં આ રીતે અપાયેલી સત્તા, જવાબદારી અને પહેલ કરવાની છૂટ પૂરતી છે કે નહીં તેનો નિર્ણય પ્રથમ તો જે તે પ્રાંતની ધારાસભાના કોંગ્રેસી સભ્યો કરશે, અને પછી એમનો નિર્ણય પંડિત મોતીલાલ નેહરુ અને શ્રી એમ. આર. જયકરની બનેલી એક સમિતિએ બહાલ રાખવાનો રહેશે.

બીજું એમ ઠરાવવામાં આવે છે કે કોંગ્રેસ પક્ષની બહુમતીવાળા પ્રાંતો - મુંબઈ મહારાષ્ટ્ર, બિહાર અને મધ્ય પ્રાંત-મરાઠી, એટલા પ્રાંતોમાં જે કંઈ વિખવાદો હશે તે બધાનો નિકાલ ઉક્ત સમિતિ કરશે. નીચે સહી કરનારાઓએ આ કરાર પર પોતપોતાની અંગત હેસિયતથી સહી કરેલી છે; એટલે એને બહાલી માટે સ્વરાજ્ય પક્ષની તથા પ્રતિસહકાર પક્ષ (રિસ્પોન્સિવ કો-ઓપરેશન પાર્ટી)ની કારોબારી સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે. મહાસમિતિની બહાલી માટે આ કરાર સાબરમતી મુકામે આવતા મે માસની ૫મી અને ૬ઠ્ઠી તારીખોએ બેલાવવામાં આવનાર એની બેઠક સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે.

આ સમાધાન પર સાબરમતી મુકામે ૧૯૨૬ના એપ્રિલ માસની ૨૧મી તારીખે સરોજિની નાયડુ, મોતીલાલ નેહરુ, લજપતરાય, એમ. આર. જયકર, એન. સી. કેળકર, બી. એસ. મુને, એમ. એસ. અણે, ડી. વી. ગોખલે, જી. એ. ઓગલે, —એટલા જણે સહીઓ કરી છે.

૨. મહાસમિતિનો દિલ્હીનો ઠરાવ

દિલ્હીમાં મળેલી મહાસમિતિની બેઠકે પસાર કરેલા ઠરાવ નં. ૨ ૫ (૪)ની જે કલમોનો ઉપરના કરારમાં ઉલ્લેખ થયો છે તેમાં લખ્યું છે કે

(ક) જ્યાં સુધી કોંગ્રેસને એમ ન લાગે કે આપણા સહકારના જવાબમાં સરકારે આપણને સંતોષકારક સહકાર આપ્યો છે ત્યાં સુધી સરકાર જે હોદ્દા આપે તે કોંગ્રેસીઓએ સ્વીકારવા નહીં;

(લ) જ્યાં સુધી સરકાર આવે પ્રતિસહકાર આપે નહીં ત્યાં સુધી એની આપેલી કોઈ ચીજ કોંગ્રેસીઓએ સ્વીકારવી નહીં અને એણે રજૂ કરેલાં બજેટો ફગાવી દેવાં. કોંગ્રેસ કારોબારી એથી જુદો આદેશ આપે ત્યારે એના આદેશ પ્રમાણે વર્તવું.

૩. પ્રતિસહકારવાદીઓએ અકોલાથી બહાર પાડેલા મેનિકેસ્ટો

પ્રતિસહકારવાદી પક્ષની ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં અકોલા મુકામે મળેલી પરિષદે પોતાના કાઉન્સિલ કાર્યક્રમ સંબંધમાં બહાર પાડેલા મેનિકેસ્ટોમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે :

અમે માનીએ છીએ કે અમે એકસરખા, સતત અને એકબીજાના વિરોધી ન હોય એવા વાંધા નાખવાની નીતિનો આશરો લઈને બંધારણીય મડાગાંઠ બંધી કરવાનો કોઈ પણ કાર્યક્રમ, જ્યાં સુધી તે મોટા પાયે પર અજમાવવામાં આવે નહીં અને જ્યાં સુધી એની પાછળ કોઈ પીડબળ હોય નહીં, ત્યાં સુધી સફળ થઈ શકે નહીં.

અમે માનીએ છીએ કે અત્યારના સંજોગોમાં સારામાં સારો રસ્તો પ્રતિસહકાર કરવો એ છે. એનો અર્થ એ થાય કે જે સુધારા આપવામાં આવ્યા છે તે અસંતોષકારક, નિરાશાજનક અને અધૂરા હોવા છતાં, એનાથી જે લાભ મળી શકતો હોય તે લેવાની દૃષ્ટિ રાખી એ સુધારાનો અમલ કરવો. બીજું, આપણને સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર જલદી મળે તે માટે એ સુધારાનો ઉપયોગ કરવો, અને એવું રાજ્યતંત્ર મળતાં સુધી લોકોને માટે એવી તકો બંધી કરવી જે વડે તેઓ પોતાનું હિત સાધી શકે અને અન્યાય અને અરાજકતાનો સામનો કરવાની એમની તાકાત વધારી શકે.

સુધારાનો અમલ કરવાની નીતિનો અનિવાર્ય રીતે એવો પણ અર્થ થાય છે કે જે હોદ્દાથી સત્તા, જવાબદારી અને પહેલ કરવાની છૂટ મળતી હોય અને આવા જે હોદ્દા ચૂંટણીથી મેળવી શકાતા હોય અથવા ધારાસભામાં બેસતા પક્ષને બીજી રીતે જવાબદાર હોય તે તમામ હોદ્દા આપણે કબજે કરવા જોઈએ.

આવા હોદ્દા લેનારે નીતિ, કાર્યક્રમ અને એવી બાબતોમાં વખતોવખત જે શરતો લાદવાની જરૂર લાગે તે પાળવા બંધાયું નેઈ શે.^૧

૪. કરાર પડી ભાંગ્યો

૪થી મેએ અમદાવાદમાં મળેલી મહાસમિતિની સભામાં પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ નહેરુ ક્યું કે સાબરમતી કરારની શરતોનો અર્થ યથાવવામાં એ કરાર પર સહી કરનારા વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પડવાથી છેલ્લા થોડા દિવસોથી પ્રતિસહકારવાદીઓ સાથે હું જે વાટાઘાટો ચલાવી રહ્યો હતો તે પડી ભાંગી છે, અને તે કારણે કરાર નકામો નીવડ્યો છે અને એનું હવે અસ્તિત્વ રહ્યું નથી. પંડિત મોતીલાલના આ નિવેદનને મોટે ભાગે બહાલ રાખતો એક પત્ર પ્રતિસહકારવાદીઓ તરફથી આવેલો તે સેક્રેટરીએ વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

૫. મોતીલાલ નેહરુએ રત્નૂ કરેલી બીજી ફોર્મ્યુલા

૪થી તારીખે પ્રતિસહકારવાદી નેતાઓને બીજી ફોર્મ્યુલા આપવામાં આવી તેનો પાઠ આ પ્રમાણે છે:

૨૧મી એપ્રિલ, ૧૯૨૬ના રોજ સાબરમતી મુકામે શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ, સર્વશ્રી લજપતરાય, એમ. એસ. અણે, એમ. આર. જયકર, એન. સી. કેળકર, જી. એ. ઓગલે અને પંડિત મોતીલાલ નેહરુ વચ્ચે થયેલા કરારનો સાચો અર્થ શો થાય એ બાબતમાં શંકાઓ ઊઠી છે અને મતભેદો ઊભા થયા છે. તે નેતાં તથા કાનપુર કોંગ્રેસના ઠરાવ નં. ૭માં તથા ૬ઠ્ઠી અને ૭મી માર્ચ, ૧૯૨૬ના રોજ દિલ્હીમાં મહાસમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવ નં. ૨ (લ)માં નક્કી કરેલા સિદ્ધાંતો, નીતિ અને કાર્યક્રમ સાથે પોતે પૂરેપૂરી સંમત હોવાને કારણે તથા સારામાં સારા સંલિંગોમાં પણ દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિ કોઈ પણ સ્વરૂપે ચલાવી શકાય તેમ છે જ નહીં એવી પોતાની દૃઢ માન્યતા હોવાથી, મહાસમિતિની આ સભા માને છે કે તમામ શંકાઓ અને મતભેદો દૂર કરવાના તથા સરકાર પાસેથી માગવામાં આવેલા સહકારના મુદ્દાનું સાચું સ્વરૂપ શું છે તે દેશ સમક્ષ રત્નૂ કરવાના હેતુથી ઉક્ત ઠરાવમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે સંતોષકારક જવાબ શેને ગણવામાં આવશે તે જણાવવું લાભદાયી છે.

તેથી એવું ઠરાવવામાં આવે છે કે :

(૧) ૮મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૫ને રોજ વડી ધારાસભાએ પસાર કરેલા ઠરાવમાં રહેલા સિદ્ધાંતોને જે સરકાર સ્વીકાર કરે, તે સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની રાષ્ટ્રીય માગણીનો સરકારે સંતોષકારક જવાબ આપ્યો ગણાશે. અને ૮મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૫ને રોજ વડી ધારાસભાએ પસાર કરેલા ઠરાવમાં સૂચવેલાં વિવિધ પગલાંનો જે સરકાર તાત્કાલિક અમલ કરે, તે તે હાલ તુરત સદર સિદ્ધાંતનો પૂરતો અમલ થયે માનવામાં આવશે.

(૨) ૮મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૫ને રોજ વડી ધારાસભાએ પસાર કરેલા ઠરાવમાં જણાવેલાં પગલાં ઉપરાંત બીજાં પગલાં લઈને સરકાર જે એવી ગેરંદી આપતી હોય કે નજીકના ભવિષ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એના પૂરેપૂરા અર્થમાં આપોઆપ આવી જશે, અને તે દરમિયાન, જે પ્રાંતોમાં તત્વતઃ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવામાં આવે, તે આ રીતે સરકારે આપેલો પ્રત્યુત્તર પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદાં સ્વીકારવા તથા પ્રાંતિક બજેટો ઉપર એમના ગુણદોષની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા માટે પ્રાંતો પૂરતો પર્યાપ્ત માનવામાં આવશે. પરંતુ એમાં એવી શરત રહેશે કે સરકારે લીધેલાં પગલાંમાં જે નીચેની બાબતોનો સમાવેશ નહીં થાય તે એ પ્રત્યુત્તર પર્યાપ્ત નહીં ગણાય :

(ક) કાયદેસર સ્થપાયેલી અદાલતમાં ગુનેગાર ઠરાવ્યા સિવાય અત્યારે અટકમાં રાખવામાં આવેલા તમામ રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવા અથવા એમના પર કાયદેસર કામ ચલાવવું.

(ખ) તમામ દમનકારી કાયદાઓ રદ કરવા.

૧. ભાગ ૧, ૨ અને ૩ ૧૯૨૬ના એપ્રિલના, ઇન્ડિયન રિવ્યૂમાંથી લેવામાં આવ્યા છે; અને ભાગ ૪, ૫, અને ૬ એ જ માસિકના મે, ૧૯૨૬ના અંકમાંથી લેવામાં આવ્યા છે

(ગ) જે લોકોએ તેમના પર ફરમાવાયેલી સજાઓ ભોગવી લીધી હોય તેમના પર દેશમાં ચૂંટણીથી રચાયેલી સંસ્થાઓની ચૂંટણીની ઉમેદવારી કરવા સામે અત્યારે લદાયેલા તમામ પ્રતિબંધો ઉઠાવી લેવા.

(ઘ) કાઉન્સિલમાં સરકાર તરફથી બિનસરકારી માણસોને સભ્યપદે નીમવાની પ્રથા અંત કરવી. અને આ રીતે નિમાતા બિનસરકારી સભ્યોની જગાઓ સામાન્ય મતદારોની ચૂંટણીથી પુરાશે એવું જાહેર કરવું.

(ઙ) આ ઠરાવ નં. ૨માં જણાવેલું સરકારનું કોઈ પણ પગલું કોઈ પણ પ્રાંતમાં પર્યાપ્ત છે કે નહીં, તેનો નિર્ણય એ પ્રાંતની ધારાસભાના કોંગ્રેસી સભ્યોની બહુમતિ ઉપરથી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ કરશે.

૬. પ્રતિસહકારવાદીઓનો અસ્વીકાર

શ્રી જયકર અને એમના સાથીઓએ એમના જવાબમાં બતાવ્યું કે :

૨૦૦૦ થયેલો મુસદ્દો અમે કાળજીપૂર્વક વિચારી લીધો છે. અમને એ મુસદ્દો કરારની મશકરી જેવો અને એના પૂરેપૂરા ઇનકાર સમાન લાગ્યો છે. અમે માનીએ છીએ કે આ મુસદ્દો એવી કોઈ સમાન ભૂમિકા ખરી કરતો નથી જેને આધારે આપણે ભેગા મળીને ચર્ચા કરી શકીએ અને એમાંથી કશો લાભ મેળવી શકીએ. આ સંલેગોમાં અમે એવા મતના છીએ કે આજે સવારે મળનારી [કોંગ્રેસની] કારોબારી સમિતિની બેઠકમાં અમારા હાજર રહેવાથી કશો ઉપયોગી હેતુ સરશે નહીં, અને તે કારણે અમે એ બેઠકમાં હાજર નહીં રહેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અમને લાગે છે કે આ મુસદ્દામાં અમને જે રીતે હાસ્યાસ્પદ બતાવવાનો આશય રાખવામાં આવ્યો છે તે રીતે હાસ્યાસ્પદ બતાવવા અમારાં દૂર દૂર આવેલાં વતનોમાંથી આટલે બધું છોટું અમદાવાદ સુધી અમને ખેંચી લાવવાની કંઈ જરૂર નહોતી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ઇન્ડિયન રિવ્યૂ, એપ્રિલ અને મે, ૧૯૨૬

આધારરૂપ સાહિત્ય

- ઇન્ડિયન રિવ્યૂ : મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી માસિક.
- કેટલાક જૂના પત્રો : જ્વાહરલાલ નેહરુ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૬૨.
- ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, નવી દિલ્હી : ગાંધી સાહિત્ય તથા તે સંબંધી દસ્તાવેજોનું કેન્દ્રસ્થ સંગ્રહસ્થાન તથા પુસ્તકાલય; જુઓ પુસ્તક ૧, પા. ૨૭૧.
- ગુજરાતી : મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતું ગુજરાતી સાપ્તાહિક.
- ગ્લીનિંગ્સ : મીરાંબહેન : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૪૯.
- નવજીવન : ગાંધીજીના તંત્રીપદે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતું ગુજરાતી સાપ્તાહિક.
- નેશનલ આર્કાઇવ્સ ઓફ ઈન્ડિયા, નવી દિલ્હી.
- પાંચવે પુત્રકો બાપૂકે આશીર્વાદ (હિંદી) : કાકા કલેલકર, જમનાલાલ બજાજ ટ્રસ્ટ, વર્ધા, ૧૯૫૩.
- ફોરવર્ડ : કલકત્તાથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.
- ફ્રી પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા : મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.
- બાપુના પત્રો-૪ : મણિબહેન પટેલને : સંપાદક : મણિબહેન પટેલ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૭.
- બાપુની પ્રસાદી (ગુજરાતી) : મથુરાદાસ ત્રિકમજી, નવજીવન પ્રેસ, અમદાવાદ, ૧૯૪૮.
- બાપુ'સ લેટર્સ ટુ મીરાં : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૪૯.
- બોમ્બે ક્રોનિકલ : મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.
- માય ડિયર ચાઇલ્ડ : એલિસ એમ. બાર્ન્સ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૬.
- યંગ ઇન્ડિયા : ગાંધીજીના તંત્રીપદે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી સાપ્તાહિક.
- લીડર : અલ્લાહાબાદથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.
- વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ : લાઇફ એન્ડ ટાઇમ્સ - બુક ટુ : આર. એ. મોરમકર, શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ પ્રેસ, મુંબઈ ૨.
- સાબરમતી સંગ્રહાલય : પુસ્તકાલય તથા લેખોનો સંગ્રહ, જેમાં ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના સમયના તથા ૧૯૩૩ સુધીના ભારતીય સમયના કાગળો રાખવામાં આવ્યા છે; જુઓ પુસ્તક ૧, પા. ૨૭૧.
- હિંદી નવજીવન : ગાંધીજીના તંત્રીપદે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતું હિંદી સાપ્તાહિક.
- હિન્દુ : મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.
- હિન્દુસ્તાન ટાઇમ્સ : દિલ્હીથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.

તારીખવાર વૃત્તાંત

(ફેબ્રુઆરી ૧૧ - જૂન ૧૪, ૧૯૨૬)

- ફેબ્રુઆરી ૧૧ : યંગ હન્ડિયાના “સ્વીડનથી” નામના લેખમાં ગાંધીજીએ પોતાના અહિંસક અસહકારનું તથા અસ્પૃશ્યતાનિવારણની હિલચાલનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું.
ઓશિયાઈ વિધેયકને ગાંધીજીએ યંગ હન્ડિયામાં “વિશ્વાસનો ભંગ” કહ્યું.
- ફેબ્રુઆરી ૧૪ : અમદાવાદમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રતિનિધિમંડળ સાથેની મુલાકાતમાં કહ્યું કે જરૂર પડ્યો દક્ષિણ આફ્રિકા આવવા હું તૈયાર છું એની ખાતરી રાખજો.
- ફેબ્રુઆરી ૧૮ : યંગ હન્ડિયામાં “હાલની ચર્ચાનો વિષય” અને “ઓલામાંથી ચૂલામાં” એ નામના લેખોમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના ઓશિયાઈ વિધેયકમાં રહેલા અન્યાયની ચર્ચા કરી અને તેના ઉપાય તરીકે સૂચવ્યું કે “પોતાની જાતને પોતે જ મદદ કરવી” તથા “સત્યાગ્રહ કરવો.”
- ફેબ્રુઆરી ૨૫ : યંગ હન્ડિયામાં “આપણું અપમાન” એ નામના લેખમાં ‘હિંદ સરકારે પ્રવર સમિતિ સમક્ષ પોતાની જુબાની પેડિસન ડેપ્યુટેશન મારફતે જ રજૂ કરવી,’ એવો ડૉ. મલાનનો પ્રસ્તાવ વાઈસરોયે સ્વીકાર્યો એની આકરી ટીકા કરી.
- ફેબ્રુઆરી ૨૭ : મોતીલાલ નેહરુ ગાંધીજી સાથે ચર્ચાવિચારણા કરવા અમદાવાદ આવ્યા.
- માર્ચ ૧૧ : સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીના અઠવાડિક પત્ર લિબરેટરને માટે સંદેશો મોકલ્યો.
યુનીલાલ ઉપર લખેલા પત્રમાં ગોરક્ષા માટે ભરાયેલા સંમેલનને સંદેશો મોકલ્યો.
- માર્ચ ૧૨ : લાહોરના હિંદુસ્તાની નામના પત્રને રૅટિયા વિશે સંદેશો મોકલ્યો.
- માર્ચ ૧૫ : ડૉ. ડૉ. પોલને લખેલા પત્રમાં ચીન જવા માટેના આમંત્રણ પ્રત્યેનું પોતાનું વલણ સમજાવ્યું.
- માર્ચ ૧૭ : કેથેરાઈન મેયો સાથેની વાતચીતમાં પશ્ચિમના દેશો તરફથી થતું શોષણ, રૅટિયાનું અર્થશાસ્ત્ર, અસ્પૃશ્યતાનું ક્લંક, બ્રિટિશ શાસનમાં રહેલો અન્યાય વગેરે વિશે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.
ડૉ. સત્યપાલને લખેલા પત્રમાં શીખ લોકોની બહાદુરીની પ્રશંસા કરતો સંદેશો ફૂલવારીને માટે મોકલ્યો.
ડૉ. બી. સી. રોયને લખેલા પત્રમાં ચિત્તરંજન સેવા સદનના ટાગોરને હાથે થનાર ઉદ્-ઘાટનવિધિ પ્રસંગે વાસંતીદેવીને સંદેશો મોકલ્યો.
- માર્ચ ૧૮ : યંગ હન્ડિયામાં લખેલા “કેવળ માત્રાનો ફેર” નામના લેખમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના જાતિભેદ અને રંગભેદના પ્રશ્નને “દુનિયાનો એક બહુ જ મોટો પ્રશ્ન” કહ્યો.
જે. આચ. રૅઈનહોલ્ડને લખેલા પત્રમાં યંગ હન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થતાં લખાણોનો તરજુમો કરવાની એમને છૂટ આપી.
- માર્ચ ૨૦ : લાલા લજપતરાયને લખેલા પત્રમાં અમેરિકા અને ફિનલેન્ડ જવાનાં આમંત્રણો વિશે પોતાના વિચારો સમજાવ્યા.
- માર્ચ ૨૧ : અમદાવાદના રાષ્ટ્રીય સંગીત મંડળના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે ભાષણ આપ્યું.

માર્ચ ૨૬ : કેથેરાઈન મેયોને લખેલા પત્રમાં હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈનાં કારણો ગણાવ્યાં અને એના ઉપાય તરીકે રૅટિયાના મહત્ત્વ પર ભાર મૂક્યો.

માર્ચ ૨૭ : આર. ડી. તાતાને લખેલા પત્રમાં ગણાવ્યું કે હું જ્યારે જમશેદપુર આવ્યો ત્યારે તમે મને કહ્યું હતું કે હું એક લાખ ત્રાકો અને તકલીઓ તમને મફત આપીશ.

માર્ચ ૨૮ : નવજીવનમાં લખેલા એક લેખમાં “કેટલાક ધાર્મિક પ્રશ્નો”ના જવાબો આપ્યા.

એપ્રિલ ૧ : “મારો રાજદ્વારી કાર્યક્રમ” એ નામના યંગ ઇન્ડિયામાં લખેલા લેખમાં અમેરિકન મિત્રોને જવાબ આપતાં લખ્યું કે એકતા, અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી, અને દારૂ તથા કેફી ઔષધોમાંથી મળતી આવક જતી કરવી, એ ઉપરાંત રૅટિયા માટે આગ્રહ રાખવો એ મારો કાર્યક્રમ છે.

ત્રિવેન્દ્રમની એક સભાને અસ્પૃશ્યતાનાબૂદીનો સંદેશો મોકલ્યો.

એપ્રિલ ૪ : નવજીવનમાં “બ્રહ્મચર્ય વિશે,” “સત્યાગ્રહ સપ્તાહ,” અને “અખિલ હિંદ દેશબંધુ સ્મારક” એ નામના લેખો લખ્યા.

એપ્રિલ ૮ : તુમકુરમાં મળેલા મૈસૂરના વકીલોના સંમેલનને સંદેશો મોકલ્યો.

હેમેન્દ્રબાબુએ લખેલા દેશબંધુના જીવનચરિત્રનો આમુખ લખી આપ્યો.

યંગ ઇન્ડિયામાં લખેલા “શંકા-સમાધાન” નામના લેખમાં બાબુ ભગવાનદાસને જવાબ આપતાં રૅટિયાની હિમાયતનું રહસ્ય સમજાવ્યું.

એપ્રિલ ૧૧ : સરોજિની નાયડુની વિનંતીને માન આપીને જલિયાંવાલા બાગ દિન પ્રસંગે સંદેશો લખ્યો.

ઘનશ્યામદાસ બિરલા ઉપરના પત્રમાં ક્લકત્તામાં થયેલાં કોમી રમખાણો વિશે લખ્યું.

એપ્રિલ ૧૩ : ફિનલેન્ડમાં ભરાનારી યંગ મેન્સ ક્રિશ્ચિયન ઓસોસિયેશનની વિશ્વપરિષદમાં પોતાને લઈ જવા વિશે કે. ટી. પોલને લખેલા પત્રમાં પોતાના પહેરવેશ અને ખોરાક અંગેની પોતાની શરતો સમજાવી અને લખ્યું કે ભાષણ કરવા કરતાં દિલ ખોલીને વાતો કરવાનું મને વધારે ગમે છે, વગેરે.

એપ્રિલ ૧૫ : ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયાએ પંડિત નેહરુ બાબતમાં “કેવળ અપમાનજનક જ નહીં” પરંતુ “અત્યંત ગેરસમજ ઊભી કરે એવી” ભાષા વાપરી હતી. એના જવાબરૂપે “પંડિત નેહરુ અને ખાદી” એ નામનો લેખ યંગ ઇન્ડિયામાં લખ્યો.

તકલી શિક્ષક નામના અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપર યંગ ઇન્ડિયામાં એક લાંબો પરિચય લેખ લખ્યો.

એપ્રિલ ૧૮ : મસૂરી જવાનું બંધ રહ્યું તે વિશે છાપાંજોગું એક નિવેદન બહાર પાડ્યું.

એપ્રિલ ૨૦ : મસૂરી જવાનું કેવી રીતે અને શા કારણે બંધ રહ્યું તે સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને તથા કાકા કાલેલકરને લખેલા પત્રોમાં સમજાવ્યું.

એપ્રિલ ૨૧ : સરકાર સાથે પ્રતિસહકારના સિદ્ધાંત પર સહકાર કરવાની સર્વસંમત શરતો ઘડી કાઢવા માટે પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ બોલાવેલા સંમેલનમાં મોતીલાલજી, જ્યક્કર, કેળકર, આણે, મુંજે, લાલા લજપતરાય, સરોજિની નાયડુ અને બીજા નેતાઓએ કરેલી ચર્ચા વખતે પોતે હાજર રહ્યા.

એપ્રિલ ૨૨ : યંગ ઇન્ડિયામાં લખેલા “કેફી પદાર્થો, દારૂ અને દૈત્ય” નામના લેખમાં ભારતમાં સંપૂર્ણ દારૂનિષેધની હિમાયત કરી.

એક મુલાકાતમાં મહાબળેશ્વર મુકામે ખેતીના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માટે ગવર્નરનું આમંત્રણ સ્વીકારતાં એક ચુસ્ત અસહકારી તરીકે ખેતી અંગેના શાહી કમિશન પ્રત્યે પોતાનું વલણ કેવું છે તેની ચોખવટ કરી.

ઓપ્રિલ ૨૩ : રોમાં રોલાંને પત્ર લખ્યો. તેમાં જવાહરલાલ અને એમનાં પત્નીની ઓળખ આપી.

ઓપ્રિલ ૨૪ : એસ. સી. સેનને લખેલા પત્રમાં “સત્યનો ઉત્તરોત્તર સાક્ષાત્કાર” કેવી રીતે થાય છે તેની ચર્ચા કરી.

પુરુષોત્તમ મૂ. શેઠને લખેલા પત્રમાં વિધવાવિવાહ વિશે પોતાના વિચારો જણાવ્યા.

અમૃતલાલ બેચરદાસને લખેલા પત્રમાં વીમો ઉતરાવવા વિશે પોતાનો વિચાર જણાવતાં લખ્યું કે એ બતાવે છે કે “ઈશ્વરમાં આપણી આસ્થા થોડી ઓછી છે.”

ઠક્કર બાપા (અમૃતલાલ ઠક્કર)ને લખેલા પત્રમાં “અંત્યજ્ઞે અને ભીલોની સેવા”ની એમની બે પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યેની એમની અનન્ય નિષ્ઠાની પ્રશંસા કરી.

રામુ ઠક્કરને લખેલા પત્રમાં રામનામ અને રેંટિયા પ્રત્યેની પોતાની શ્રદ્ધા ફરીથી વ્યક્ત કરી.

ઓપ્રિલ ૨૫ : એક પત્રના જવાબમાં “લગ્નપ્રથા નાબૂદ કરો!” નામનો લેખ નવજીવનમાં લખ્યો.

એમાં મુક્ત પ્રેમના હિમાયતીઓના વિરોધમાં લગ્નપ્રથાનો બચાવ કર્યો.

ઓપ્રિલ ૨૭ : એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરને પત્ર લખી ખાનગીમાં જણાવ્યું કે પોતે ધારાસભા-પ્રવેશના કાર્યક્રમના કટ્ટર વિરોધી છે.

ઓપ્રિલ ૨૯ : યંગ હિન્ડિયામાં લખેલા “દક્ષિણ આફ્રિકા” નામના લેખમાં લખ્યું કે ‘એરિયાઝ રિઝર્વેશન બિલ’ બંધ રખાવીને તથા એક પરિષદ ભરવાનું કબૂલ કરાવીને હિંદુસ્તાનની માગણી બાબતમાં હિંદ સરકારે જે રાજદ્વારી વિજય હાંસલ કર્યો છે તે બદલ તેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

યંગ હિન્ડિયામાં લખેલી ‘સાચા દીનબંધુ’ નામની પ્રાસંગિક નોંધમાં એન્ડ્રૂઝે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરેલા કામ બદલ એમની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી, અને “અસ્પૃશ્યતાની ગુંગાલમાં” નામની નોંધમાં કોચીન રાજ્યમાં અંત્યજ્ઞેની દુર્દશા પ્રત્યે ધ્યાન દોર્યું.

મે ૨ : રોમાં રોલાંને લખેલા પત્રમાં હિંદુસ્તાનની લડત વિશે પરદેશોમાં પ્રચાર કરવા ઉપર પોતાના વિચારો જણાવ્યા.

મે ૪ : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં મળેલી મહાસમિતિની બેઠકમાં હાજરી આપી.

મે ૫ : સાબરમતી મુકામે મળેલી મહાસમિતિની બેઠકમાં સત્યમૂર્તિએ દક્ષિણ આફ્રિકા વિશેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો.

સ્વરાજ્યવાદીઓ અને પ્રતિસહકારવાદીઓ વચ્ચે થયેલો સાબરમતી કરાર પડી ભાંગ્યો.

મે ૬ : યંગ હિન્ડિયામાં લખેલા “દૂર દૂર આવેલા અમેરિકાથી” નામના લેખમાં પશુબળ કરતાં આત્મબળ કયાંય ચડિયાનું છે એ વાત સમજાવી.

મે ૮ : અબુલ કલામ આઝાદને લખ્યું કે કોંગ્રેસમાં કુસંપ હોવાને કારણે એની સ્થિતિ દયા-જનક બની ગઈ છે.

મે ૯ : દેવદાસને એપેન્ડિક્સાઈટિસનું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું.

મે ૧૩ : મહાબળેશ્વર જવાનું હોવાથી અમદાવાદથી મુંબઈ જવા નીકળ્યા.

મે ૧૪ : મુંબઈ પહોંચ્યા અને દેવદાસને જોવા ગયા.

મે ૧૫ : મહાબળેશ્વર જતાં દેવલાલીમાં મથુરાદાસને મળ્યા.

- મે ૧૬ : મહાબળેશ્વર સાંજે પાંચ વાગ્યે પહોંચ્યા. સર યુનીલાલ મહેતાને ત્યાં ઊતર્યા.
- મે ૧૭ : સોમવાર, મૌનવાર.
- મે ૧૮ : કાર્યકારી ગવર્નર સર હેનરી લોરેન્સને મળ્યા અને તેમની સાથે ખેતી, રેંટિયો અને ઢોરોના પ્રશ્ન વિશે ચર્ચા કરી.
- મે ૧૯ : ગવર્નર સાથે ચર્ચા આગળ ચલાવી.
- મે ૨૦ : પૂના પહોંચ્યા, કાકા કાલેલકરને મળવા સિલહગઢ ગયા, અને મુંબઈ જવા નીકળ્યા. ઓસ્ટ્રેલિયામાં હિંદીઓ પ્રત્યે રખાતા જાતીય ભેદભાવ વિશે યંગ ઇન્ડિયામાં લખ્યું.
- મે ૨૨ : સાબરમતી પાછા આવ્યા.
કે. ટી. પૉલને લખેલા પત્રમાં પોતાની ફિનલેન્ડની મુલાકાત રદ કરવાનું સૂચન કર્યું.
- મે ૩૦ : એ. એ. પૉલને લખેલા પત્રમાં ચીન જવાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો.
રંગભેદના વિધેયકનો વિરોધ કરવા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની ડરબનમાં આવેલી કોંગ્રેસનું વાર્ષિક અધિવેશન જોડાનિસર્ગમાં ભરાવાનું હતું. તેમાં પસાર કરવાના ઠરાવો બાબત એ સંસ્થાના મહામંત્રી એ. આઈ. કાજીને એક પત્રમાં સલાહ આપી.
નવજીવનમાં લખેલા એક લેખમાં પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓને સલાહ આપી કે સંગઠિત બનો અને સ્વમાનથી જીવી શકાય તે માટે “સત્યાગ્રહ કરવાની શક્તિ કેળવો.”
- જૂન ૩ : “રંગભેદનો અપશુકનિયાળ કાયદો” એ નામના યંગ ઇન્ડિયામાં લખેલા લેખમાં “રંગભેદ વિધેયક” અને “વર્ગીય વિસ્તારો અલગ રાખવાના વિધેયક”ના ગુણદોષ બતાવ્યા અને તેની સખત ટીકા કરી.
- જૂન ૬ : કે. ટી. પૉલ ઉપરના પત્રમાં પોતાનો ફિનલેન્ડનો પ્રવાસ રદ કર્યો.
- જૂન ૮ : વર્તમાનપત્રોને આપેલી મુલાકાતમાં રંગભેદ વિધેયકને ‘અપમાનકારક’ ગણાવ્યું.
જનકધારીપ્રસાદને લખેલા પત્રમાં લખ્યું કે લોકો અસહકારને છોડતા જાય છે એ દુઃખદ છે. પણ મને તો સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે અસહકાર સિવાય બીજો ઉપાય દેખાતો નથી.
- જૂન ૧૦ : યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રાર્થનાનો અર્થ સમજાવતો લેખ લખ્યો.
- જૂન ૧૪ : મૌનવાર. ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને સંદેશો મોકલ્યો.

સૂચિ

- અક્ષરસુધાર ૩૯
 અખિલ બંગાળ દેશબંધુ સમારક ૧૬૪
 અખિલ ભારત ગોરક્ષા મંડળ ૪૫૨
 અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ સમિતિ ૬૨
 અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ ંઅને કિશોર સમાજ ૩૦૧;
 ંઅને કોંગ્રેસનું સભ્યપદ ૯૫; ંઅને ખાદી
 વેચાણ ૨૦૪; -ના કિશોર સભ્યો ૬૪, ૯૪-૫;
 -ની ક્રિયા ૫૨૦; -નું ધ્યેય વિકેન્દ્રીકરણ
 કરી નાખવાનું છે ૫૦૫; ંપ્રતિબંધને વધાવી
 લેવો ભેદ એ ૧૦૯-૧૦
 અખિલ હિંદ દેશબંધુ સમારક ૬૮, ૧૨૭, ૨૪૩,
 ૨૫૧, ૨૫૭, ૩૬૨, ૫૩૫
 અણુ, એમ. એસ. ૨૯૫-૬
 અણુ ૩૩૮; બુઓ શર્મા હરિહર
 અદ્વૈતવાદ અને દ્વૈતવાદ ૪૨૪
 અનસારી, ડૉ. એમ. એ. ૮૦
 અનસારી, બેગમ ૮૦
 અનસૂયાબાઈ ૧૭૭
 અન્નાહારી ૨૭૪
 અપરિચિત્ત વ્રત ંઆખું જગત પાળે તો સુખેથી નિર્વાહ
 કરે ૩૭૮; -નું પાલન ૧૪૬
 અપર્ણાદેવી ૩૭૧
 અપ્પાસાહેબ ૨૨
 અક્ષીણ ૩૨૫-૭; -નો વેપાર વિશ્વવિચ્છિન્ને લઈને
 કાયમ રહ્યો ૩૨૫-૬
 અક્ષીણ પરિષદ, છનિવા ૩૨૫-૬
 અબુલ કલામ આઝાદ, મૌલાના ૪૦૬
 અમેરિકા ંત જવાનાં કારણ ૯૩-૪
 અયોધ્યાપ્રસાદ ૧૧૪
 અરુણાચલમ્, એસ. ૪૭૮
 અલીબાઈઓ ૨૬૩
 અલી, મનજર ૫૧૪
 અલી, મિરઝા કાસિમ ૨૧૨
 અલી, સૈયદ રઝા ૫૦૧
 અષ્ટાંગશરીર ૨૧૨
 અસહકાર ૩૩૦; ંઅને શિક્ષણ ૪૮૭-૮, ૫૦૨-૩;
 ંઅને સહકાર ૪૭૧-૨; ંઅનુબંધો સાથે નથી,
 તેમના કાર્ય સાથે છે ૩૮૯; -માં ભોગ આપવો
 અનિવાર્ય છે ૩૨૩
 અસ્પૃશ્યતા ૪૨૬-૭; ંત્રાવણકોર-કોચીનમાં ૩૬૯-૭૦
 અહમદમિયાં ૩૫૬
 અહિંસા ંઅને આત્મદર્શન ૪૫૨; ંઅને પશુબળ
 ૪૦૧-૨; ંઅને સત્ય ૫૫૧; ંઅને સ્વતંત્રતા
 ૪૪૭; ંઅને સ્વરાજ ૪૬૨; ંઅને હિંસા ૫૧૯
 -૨૦, ૫૫૨-૩; ંએટલે શાંતિમાર્ગ, પ્રેમમાર્ગ
 ૩૮૯-૯૦; -માં સંપૂર્ણ સફળતા તો મોક્ષ અવ-
 સ્થામાં જ પ્રાપ્ત થાય ૨૫૫
 અંગ્રેજી -નો અભ્યાસ અસ્વાભાવિક ૫૨૬
 અંત્યજ ંઅને ઉચ્ચવર્ણી ૩૦૩; ંઅને લીલસેવા
 ૩૫૦; ંતરફ અમરેલીનો અસભ્ય વર્તાવ ૫૨૨
 અંત્યજ સેવકો ૩૦૩
 અંબાલાલ ૭૭, ૩૭૩, ૪૫૭, ૫૪૩
 અંબાલાલ, શ્રીમતી ૭૭, ૪૫૭
 આઈઝેક, મરિયમ ૧૭૮
 આગરકર ૫૧૯
 આચાર્ય, એમ. કે. ૮૧
 આઠવલે ૫૬૦
 આણંદી ૧૯૭
 આત્મકથા ૬૬, ૭૯, ૧૫૩, ૩૪૮ પા. ડી., ૪૩૪;
 -ના અનુવાદની પરવાનગી ૪૪૧; -ના લેખો
 એ સૌની મિલકત છે ૧૬૮; -માં બ્રહ્મચર્ય અંગેના
 વિચારો ૩૯૧-૨
 આત્મા ંઅને શરીર ૪૬૬
 આનંદપ્રિય, ૧૦૮
 આનંદલાલ ૧૬૨
 આનંદ, સ્વામી ૩૨, ૮૦, ૧૪૫, ૨૨૭, ૨૯૮, ૩૨૨,
 ૩૫૮, ૩૯૬, ૪૨૦, ૪૨૨, ૪૩૪, ૪૯૦
 આનંદી ૩૩૧
 આચર, આર. એસ. ૨૯૪
 આચર, એસ. ગોવિંદસ્વામી ૨૫૬
 આચર, ડી. વી. રામસ્વામી ૯૮
 આચર, નટેસા ૧૯૬
 આચર, પી. એસ. એસ. રામ ૨૩૭
 આચંગર, રંગાસ્વામી ૨૮૦
 આચંગર, શ્રી શ્રીનિવાસ ૩૩૪, ૩૬૦-૧
 આચંબળ ૫૧૯
 આચં વૈદ્ય શાળા ૧૧

આર્યસમાજ ૩૫૬
 આલમ, શાહ જમીલ ૨૧૩
 આશ્રમ ટ્રસ્ટ ડીડ ૧૭
 આસર, મણિ ૧૯૭, ૫૨૫, ૫૪૧
 આસર, લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ ૧૭, ૨૩, ૮૩,
 ૧૪૪, ૧૯૭, ૨૭૦, ૨૯૭, ૩૩૧, ૩૭૧, ૪૦૮,
 ૪૩૧, ૪૮૮, ૫૧૮, ૫૨૫, ૫૪૨; -નાં ખાદીકામ
 અંગેનાં સૂચનો ૩૯૩
 આંતરજાતીય વિવાહ સંબંધ -ની મુશ્કેલીઓ ૪૯૫
 આંતરરાષ્ટ્રીય મનૂર પરિષદ ૬૫
 ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ, બેંગલોર ૪૯
 ઇન્ડિયન ઓપીનિયન ૧, ૨૨૩
 ઇન્ડિયન રિલીફ એક્ટ ૩૬૫
 ઇન્ડિયન રિવ્યૂ ૩૩૬
 ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર ૨૬૩ પા. ડી.
 ઇન્દ્ર વિદ્યાલંકાર ૪૬૨
 ઇયર બુક ૧
 ઇરવિન, લોર્ડ ૨૬૩ પા. ડી.
 ઇર્ષ, એ. ૨૬૬
 ઇસ્લામ ૭૭
 ઇશુ ખ્રિસ્ત ૨૦૯; ઇશ્વરનો એકમાત્ર પુત્ર અથવા
 અવતાર નહીં, પણ માનવજાતિના એક ગુરુ ૧૩,
 ૪૬, ૨૩૪
 ઇશોપનિષદ ૩૨
 ઇશ્વર ંઅને શાંતિ ૫૪૩; ંઅને સદ્ગુરુ ૪૯૭; -ની
 ઇચ્છાને વશ થવું ૪૫૫; -ને ંઓળખવાનો મનુષ્ય-
 સ્વભાવ છે ૫૫૨; ંપ્રત્યે માનવજાતિ ને દૃષ્ટિએ
 ન્યૂએ છે તેની અસર થાય છે ૪૭૮; ંવિશેષણ-
 રહિત છે, ગુણાતીત છે ૩૭૮; ંસિવાય કશું
 સ્થાયી નથી ૫૩૬
 ઇશ્વરપરાયણ અને વહેમી ૩૬૪
 ઇંડાહાર અને હિંસા ૪૯૩
 ઉત્તમચંદ ૪૧૦
 ઉપનિષદ ૧૨૧
 ઉમરાવસિંહ ૧૩૮
 ઉમિયા ૧૬૩, ૪૯૭
 ઊકા નારણ ૨૩૩
 ઊર્મિલા દેવી ૧૨૪-૫, ૩૭૪, ૫૦૭-૮
 ઋષ્યશૃંગ ૮૬
 એકનાથ સંત ૨૩૩ પા. ડી.
 એકપત્ની વ્રત ૩૫૫

એંગ્રિકલયરલ કમિશન, ખેતી માટે ૩૧૭ પા. ડી.,
 ૩૩૨; ંઅંગે ગવર્નરની મુલાકાત ૩૮૯-૯૦;
 ંએકમાત્ર રેટિયાની ભલામણ કરી શકે ૪૫૯;
 -નો વિરોધ ૪૭૩
 એડગર, મિસ ૩૪૩
 એડી, મિસિસ ૪૬૬, ૫૧૧
 એન્ડરસન, હરબર્ટ ૧૮૧, ૨૧૬, ૨૧૭
 એન્ડ્રુઝ, સી. એફ. ૭, ૮, ૪૮, ૬૧, ૯૯, ૨૧૧,
 ૨૧૬, ૨૪૩, ૩૨૭, ૩૩૯, ૩૬૮, ૩૭૫, ૪૩૨,
 ૪૭૬, ૪૯૦-૨, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૧૨, ૫૧૪-૫,
 ૫૨૯-૩૦, ૫૫૭; ંદક્ષિણ આફ્રિકામાં ૩૬૫-૬,
 ૩૬૮-૯; -નાતાલ સરકારના વિશ્વાસભંગ વિશે
 ૧-૨; -ની દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના ભાવિ
 વિશે વેદના ૮૮-૯૦; -નું સ્વાગત કરવાની સાચી
 રીત ૩૮૧; ંહિંદુસ્તાનનો અવાજ સંભળાવવા
 માટે એક માત્ર યોગ્ય વ્યક્તિ ૩૯૫
 એન્ડ્રુઝ-ડચ્છ, એસ. પી. ૨૦૮
 એરિયાઝ રિઝર્વેશન એન્ડ ઇમિગ્રેશન એન્ડ રજિસ્ટ્રેશન
 (ફર્થર પ્રોવિઝન) બિલ ૧, ૨૪, ૨૫; ંઅને
 કલરખાર બિલ ૪૩૨, ૫૦૦-૧, ૫૩૬; ંઅને
 હિંદ સરકાર ૩૬૫-૬; ંઉપર મહાસભાનો
 અભિપ્રાય ૩૯૮; -ની દસમી કલમમાં સુધારો
 ૩૦; ંપર પુરાવા લેવા સિલેક્ટ કમિટી ૪૪-૫,
 ૮૬
 એલિયાસ, ક્લેરા ૭
 એલેક્ઝાન્ડર, એડમ ૮૬
 એલેક્ઝાન્ડર, રુથ એસ. ૫૪૭-૮
 એલેક્ઝાન્ડર, સી. એ. ૧૮૪, ૧૮૫
 એલિગન, લોર્ડ ૩૬૬
 એશિયાટિક કાયદો, બિલ ૩૬૫-૬; ન્યૂઓ એરિયાઝ
 રિઝર્વેશન એન્ડ ઇમિગ્રેશન એન્ડ રજિસ્ટ્રેશન
 (ફર્થર પ્રોવિઝન) બિલ
 એહમદખાન, ખાન બહાદુર મોહીયુદ્દીન ૫૦૪-૫
 એડવાયર, સર માઇકલ ૧૩૪
 ંઓપરેશન ંબેલ સત્તાવાળાઓના દબાણને લીધે કરાવ્યું
 ૩૦૭
 ંઓલિવ ંઓઇલ ંઅને કોલ્ડલિવર ંઓઇલ ૪૦૮
 કુબીર ૧૮૮
 કમલા ૮૦, ૪૫૧
 કમલા રામેશ્વરપ્રસાદ ૫૮, ૫૯ ૬૦, ૮૪
 કરસનદાસ ૧૯૨
 કરંટ ંઓટ ૨૮૩

- કલરખાર બિલ ૪૯૩; ંઅને એરિયાઝ રિઝર્વેશન ંએન્ડ ઇમિગ્રેશન ંએન્ડ રજિસ્ટ્રેશન (ફર્ધર પ્રોવિઝન) બિલ ૪૩૨, ૫૦૦-૨; ંઅને હિલ્ડિકરિમથ ૫૨૬; ંદક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓ અને ત્યાં વસતા હિંદીઓ પર લટકતી તલવાર છે ૫૩૬
- કનીસર, શાર્દૂલસિહ ૩૩, ૧૦૪, ૪૮૧, ૪૮૭
- કાજી, એ. આર્ષ. ૪૯૨-૩
- કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ૫૨, ૧૭૧ પા. ટી.; ંઅમરેલી ખાદી કાર્યાલયનો વહીવટ હાથમાં લે છે ૩૯૨-૩, ૪૪૦-૧
- કાનાખાર, નિર્ભયરામ વિ. ૧૯૭
- કાનૂગા ૩૨૦
- કાનૂગા, નંદુબહેન ૪૩૫
- કાલેલકર, કાકા ૩૨, ૧૪૫, ૧૫૭, ૧૮૭, ૨૨૭, ૨૩૩, ૩૫૮, ૪૦૮, ૪૧૪, ૪૨૦, ૪૪૩, ૪૬૨-૩
- કાલેલકર, કાકી (કાકા કાલેલકરનાં પત્ની) ૧૫૮
- કાલેલકર, શંકર ૧૫૮
- કાસમઅલી ૫૫૮
- કાંતણ ંએ કળા છે ૪૭૪; -થી વિકારોનું શમન ૪૩૮; ંપ્રવૃત્તિ ને દુષ્કાળરાહત ૫૩૪; ંપ્રવૃત્તિમાં સહકાર ૫૩૯; -માં વેડનો નહીં, પણ આનંદનો અનુભવ થવો જોઈએ ૩૬૭; -માં સંખ્યાબળ નહીં પણ ગુણબળની જરૂર છે ૩૬૭; ંચણ ૩૦૧
- કાંતનાર ંજીવનમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર કરે છે ૩૬૭
- કાંતિલાલ ૧૫૨
- કિલ્હાનન કેસલ ૪૩૭
- કીકુભાઈ ૫૬૦
- કુદરતી ઉપચાર ૩૦૭
- કુમાર ૧૩૮
- કુમીબહેન ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૨૧
- કુરાન ૧૫૬, ૧૬૧
- કુલકર્ણી, કેદારનાથ (નાથ) ૧૩૬
- કુસુમ ૪૦૭, ૪૩૨, ૪૫૦, ૪૬૭, ૪૭૦
- કુંભકર્ણ ૧૮૯
- કુંવરજી ૧૪
- કું, ટી. ઝેડ. ૬૩
- કૃપાલાની, જે. બી. ૧૧૧
- કૃષ્ણ, સી. વી. ૩૭, ૧૫૨, ૧૭૯, ૨૧૪, ૨૧૮, ૪૧૮, ૫૪૯
- કૃષ્ણદાસ ૧૩, ૭૯, ૧૬૩, ૪૨૪, ૪૩૩, ૪૩૫, ૪૮૦, ૪૮૩
- કૃષ્ણલાલ ૪૯૭
- કૃષ્ણાખાઈ ૩૯૬
- કોષ્ટન, નરગિસબહેન ૧૯૨, ૨૭૫, ૩૮૮, ૪૦૮, ૪૪૫, ૫૩૨
- કોષ્ટન, પેરિનબહેન ૨૭૫, ૫૧૫, ૫૩૨
- કેમ્પબેલ, ફ્રેડ ૩૩૨
- કેલપ્પન ૯૮, ૧૩૫, ૪૧૯
- કેલી, મેક્રે એલિસ ૭૬
- કેશવદેવ ૫૯, ૮૪
- કેશવલાલ ૨૭૬
- કેસરી ૫૧૧
- કેળકર, નૃ. ચિ. ૨૯૦, ૨૯૬, ૫૧૧
- કેળવણી ૫૭
- કોટક ૪૬૯
- કોઠારી, મણિલાલ ૨૨
- કોંગ્રેસ ૧૦૯; -નું ધ્યેય “ શાંત અને વાજબી સાધનો વડે સ્વરાજ મેળવવાનું ” છે ૨૦૬; -નું સભ્યપદ અને સૂતર ૯૫; -નો વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત સંબંધી ઠરાવ ૫૪
- કોંગ્રેસ મહાસમિતિ ૩૬૦, ૩૬૨, ૩૭૨, ૩૭૪; ંઅને દક્ષિણ આફ્રિકા વિશેનો ઠરાવ ૩૯૮
- કોંગ્રેસી ં અને સરહદ પ્રાંત ૬૪; ં અને હિંસક ઘટનાઓ ૧૦૫; ંસાચો ૨૧
- કિવનાઈન -ની ઉપયોગિતા ૩૦૭; -ની માઠી અસરો ૯૬
- ખંભાતા, તેહમીના ૪૬૬, ૪૯૪
- ખંભાતા, નવરોજી ૪૧
- ખંભાતા, બહેરામજી ૪૬૩, ૪૬૬, ૪૯૪
- ખાદી ં અને પૂર્વ આફ્રિકાના વસાહતીઓ ૪૮૬; ંઅને મિલકાપડ ૫૪૬; ં અને રોજગારી ૪૦૫; ં અંગે લક્ષ્મીદાસ આસરનાં સૂચનો ૩૯૨-૩
- ખાદી કાર્યાલય, અમરેલી -નો વહીવટ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ હાથમાં લે છે ૪૪૦
- ખાદી ભવન ૩૦૮
- ખાન, હકીમ અજમલખાન ૭૭, ૮૦, ૧૬૦, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૩૪
- ખોરાક ંઅને અહિંસા ૧૪૫-૬
- ખ્રિસ્તી લશ્કર ંઅને પછાત કોમો ૩૦૩
- ખ્રિસ્તી હિંદીઓ ૪૭
- ખવાબ સાહેબ ૭૭, ૧૭૭
- ગણેશ ૨૯૭
- ગણેસન, મેસર્સ એસ. ૧૩૪, ૩૬૦, ૩૭૩
- ગંગાબહેન ૧૪૪
- ગાયત્રી -નું મૂળ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ જ લાભદાયી ૫૩૮
- ગાંધી, આધ્યાપક ૫૬૦

- ગાંધી આશ્રમ, તિરુચેનગોડુ ૯૯
 ગાંધી, કરતૂરબા ૨૪૪, ૨૫૧, ૨૭૭, ૪૦૭, ૪૧૪-૫,
 ૪૨૪, ૪૩૧, ૪૩૫
 ગાંધી, કાશી ૧૬૨, ૧૮૬, ૪૧૪
 ગાંધી, કાંતિ ૨૭૬, ૩૭૯, ૪૧૪, ૪૨૧, ૪૬૭
 ગાંધી, કેશુ ૨૭૭, ૪૬૭-૯
 ગાંધી, ચુનીલાલ ડી. ૫૪૫
 ગાંધી, છગનલાલ ૫૫૭
 ગાંધી, જમનાદાસ ૧૯૫, ૩૭૯, ૫૪૪, ૫૫૭
 ગાંધી, જયસુખલાલ ૪૯૭
 ગાંધી, દેવદાસ ૧૧, ૧૩, ૨૨, ૫૧, ૬૩, ૮૦, ૧૫૨,
 ૧૫૫, ૧૮૭, ૨૨૩, ૨૨૭, ૨૪૩-૪, ૨૬૬,
 ૨૭૬, ૨૯૦, ૨૯૫, ૩૦૦, ૩૫૭, ૩૭૯, ૪૦૭-૮,
 ૪૧૫-૭, ૪૨૦-૧, ૪૩૧-૨, ૪૩૪, ૪૫૦, ૪૫૪,
 ૪૫૫, ૪૬૩, ૪૬૭-૯, ૪૭૫, ૪૮૦, ૪૯૭-૮,
 ૫૦૭-૮, ૫૦૯, ૫૧૮, ૫૨૮, ૫૪૭-૮; -નું
 એપેન્ડિસાઈટ્સનું ઓપરેશન ૪૪૨
 ગાંધી, નારણદાસ ૧૬૨
 ગાંધી, પ્રભુદાસ ૧૮૬, ૨૨૭, ૨૯૫, ૪૫૦
 ગાંધી, મગનલાલ ૭૪, ૨૭૯, ૩૭૮, ૫૫૭
 ગાંધી, મણિલાલ ૯૦, ૨૩૪, ૨૪૩, ૫૪૩; -ના
 ક્ષતિમા સાથેના વિવાહ અનિચ્છનીય ૨૨૩
 ગાંધી, મનુ ૨૯૮, ૪૨૧
 ગાંધી, મોહનદાસ ક. ંઅને ચંગમેન્સ ક્રિશ્ચિયન
 એસોસિયેશનની વિશ્વપરિષદ ૨૭૨; ંધરેણાના
 શોખની પાછળ વિષયભોગની વાસના રહેલી છે
 ૨૭૦; -નો દાક્તરો અને દવાઓ પર ંચોછો
 વિશ્વાસ ૩૨૧; ંપોતાના શરીરના ંટ્રસ્ટી ૩૦૮;
 ંખળિયાની રસી મુકાવવાના કંટર વિરોધી
 ૩૪૫; ંહાથપગ ચાલે તેની પાસેથી કામ લીધા
 વિના તેને પોષવો ંએ અધર્મ છે. ૨૪૨
 ગાંધી, રસિક ૩૭૯, ૪૧૦
 ગાંધી, રામદાસ ૨૪, ૧૩૭, ૧૫૨, ૧૬૩, ૧૮૭,
 ૨૦૮, ૨૨૩, ૨૨૭, ૨૪૩, ૨૭૬, ૨૯૮, ૩૪૦,
 ૩૭૩, ૪૧૪, ૫૧૨, ૫૨૫, ૫૨૮, ૫૩૪, ૫૪૬,
 ૫૫૭
 ગાંધી શિક્ષણ ૩૭
 ગાંધી, હરિલાલ ૧૩૭, ૪૯૫
 ગિદવાણી, અ. ં. ૩૧, ૩૪૫, ૪૪૪, ૪૫૬, ૫૬૦
 ગિબાર્ટી, ંલ. ૨૧૭
 ગિરધર ૧૬૩
 ગિરધરલાલ ૧૪૦
 ગિરધારી ૪૬૭, ૫૧૮, ૫૫૮
 ગિરિરાજ કિશોર ૨૮૮
 ગુપ્તા, શિવપ્રસાદ ૪૨૯
 ગુરુકુલ કાંગડી ંઅને ખાદી ૨૩૪
 ગુલાબદાસ ૨૫૯
 ગુલાબદાસ લાલજી ૩૫૭
 ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય ંઅને રાષ્ટ્રીય વિનય મંદિર
 ૩૯૧; -નું મંડાળ આત્મશુદ્ધિ ઉપર ૫૫૯
 ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ૫૭, ૮૪
 ગૃહસ્થાશ્રમ ૨૨૦, ૨૨૧
 ગેલેટ્ટી, ં. ૪૨૮
 ગોખીબહેન ૫૧૮
 ગોખલે, ગોપાળ કૃષ્ણ ૫૧૯, ૫૫૧
 ગોડફ્રે, ંગ્સ ૧૮, ૨૪
 ગોપાલદાસ ૫૬૦
 ગોપાળરાવ ૧૫૯
 ગોરક્ષા -નો અર્થ ૫૫૫; -માં ંધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિ,
 શાસ્ત્ર મહાપ્રશ્ન છે ૩૯૦
 ગોવિંદજી ૪૨
 ગોવિંદજી પીતાંબર ૨૯૭
 ગોશાળા ંઅને ગોરક્ષણ ૫૨૧
 ગોસ્વામી ૭૨
 ગોળમેજી પરિષદ ૪૧, ૨૬૩ પા. ંી.; ંઅને કલર-
 ખાર બિલ અને વર્ગીય વિસ્તારોનું બિલ ૪૩૨;
 ંઅને કોંગ્રેસ ૪૯૨; ંઅને ક્લાસ ંરિચાઝ બિલ
 ૫૩૬-૭
 ગૌડ, ંચ. કે. વીરન્ના ૫૩૦
 ગ્રીનવે, રેવરન્ડ કોર્નિલિયસ ૩૯
 ગ્રેગ, રિચાર્ડ ં. ૨૬૪, ૨૭૯, ૪૫૮; ંઅને 'મોરલ્સ
 ંઑફ મશીનરી' ૨૮૩
 ગ્લાસગો ંન્ડિયન ંુનિયન ંઅને હિંદીઓ ૧૩૨
 દેવરિયા, શેઠ દેવીદાસ ૫૨
 ંધાષ, સુધાંશુકુમારી ૨૧૧
 અક્રવર્તી, અમીયચંદ્ર, ૫૪૩
 ચક્રવર્તી, કાલિશંકર ૨૧૦, ૨૧૧
 ચંદુલાલ ૪૫૧
 ચંદ્રકાન્ત ૨૯૯
 ચંદ્રવતી, શ્રીમતી ૨૬૦
 ચંદ્રશંકર ૧૩, ૧૬૩, ૩૨૨
 ચારી, વી. ંન. ંસ. ૨૫૫
 ચાંદીવાલા, ંજકૃષ્ણ ૧૧૨
 ચિટ્ટી ંનાખવાનો ઉપયોગ ૪૦૮-૯
 ચિત્ત -ની ંકાગ્રતા ૨૨૨

ચિત્તળ ૪૪૧
 ચિપ્પૂલકર ૫૧૯
 ચિરંજીલાલ ખ્યારેલાલ ૨૮૬
 ચીઝમૅન, મિસિસ મોડ ૧૩૭
 ચીન ૧૧૪
 ચુનીલાલ ૧૦૫
 ચેટરજી, જે. ૨૫૭
 ચેટરજી, રામાનંદ ૩૭૨
 ચેટ્ટી, માદુમ વેન્કૈયા ગારુ ૪૬૪
 ચેટ્ટી, સી. વી. રંગમ ૨૧
 ચોકસી, નાનુકલાલ નંદલાલ ૨૩, ૩૯, ૪૧, ૮૩,
 ૧૧૬, ૧૫૪, ૧૮૬, ૧૯૮
 ચોકસી, મોતીબહેન ૨૩, ૩૯, ૪૧, ૮૩, ૧૧૬, ૧૪૪,
 ૧૫૪, ૧૮૬, ૧૯૩, ૧૯૮, ૨૭૦, ૨૯૭, ૩૩૧,
 ૩૬૪, ૪૯૯, ૫૨૫
 ચોપડા, રામ દત્ત ૩૪૫, ૪૦૬
 ચૌધરી, પી. એસ. આર. ૯૬
 છગન ૨૩૯
 છત્રાલા, ગંગારામ ૧૨૬
 છાટ્ટાલાલજી ૩૮૨, ૪૦૪, ૪૧૯, ૪૨૨, ૪૨૫, ૪૩૦,
 ૪૬૩, ૪૮૩, ૫૨૯
 જગજીવનદાસ ૧૭, ૧૬૩, ૨૫૯
 જનકધારીપ્રસાદ ૫૨૭
 જફર-હલ-મુલક ૩૪૬
 જમનાદાસ ૧૯૫, ૩૭૯, ૫૪૪; -નું સ્મારક ૪૨૦
 જમનાબહેન ૨૯૫
 જયકર, એમ. આર. ૨૯૦, ૨૯૫, ૩૦૦, ૪૯૮
 જયસિંહ ૨૭૬
 જયસુખલાલ ૧૬૨, ૧૮૭, ૨૨૭, ૨૯૮, ૩૭૮, ૪૦૮,
 ૪૩૧, ૪૪૧, ૪૫૦
 જયંતીલાલ ૫૧૦
 જયા ૪૦૭, ૪૩૨
 જર્મની ૦ અને વિશ્વવિગ્રહ ૪૮
 જર્મનો -ની કાર્યશક્તિ ૪૮
 જલિયાંવાલા બાગ ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૬૧; ૦દેશના બધા
 ધર્મો અને બંધી નતિના લોકોનું સ્મારક ૩૨૮
 જનકીબહેન ૧૧૫
 જલ (ખંભાતા) ૪૧
 જહેરખખરો ૧૬૯, ૨૧૩
 જનિવા કમિટી ૪૬૮
 જવણલાલ ૩૩, ૪૪૦-૧
 જવરાજ ૧૮૭

જવરાજ નેણશી ૪૫૨
 જવાત્મા ૦ અને પરમાત્મા ૪૯૩
 જેક્વિન, લુસિયન ૪૨૩
 જેડીબાર્થ ૧૪૮
 જેમ્સ, ઈ. એચ. ૪૨૪
 જેગ, જી. જી. ૨૪૦
 જેન્સ, જી. સ્ટેન્લી ૩૪૨
 જેન્સ, શહેનશાહ ૫૫
 જેશી, છગનલાલ ૨૭૪
 જેશી, જેઠાલાલ ૫૪૪
 જેશી, પુરુષોત્તમ ૧૬૨
 જેસેફ, એ. ૨૧૩
 જ્ઞાતિઓ ૦ અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ૫, ૧૬૬
 જ્ઞાનપ્રકાશ ૪૯૦, ૫૦૪, ૫૧૯, ૫૩૬
 ઝંવેરી, દીપચંદ ૧૯૫
 (ધ) ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ૨૮૦, ૨૯૪, ૫૦૪; ૦ અને
 ક્લાસ એરિયા બિલ ૫૩૭; -નો મહાસભાના સભ્યો
 પ્રત્યે તિરસ્કારનો જવાબ ૨૮૦-૧
 ટાઉન પ્લાનિંગ ફ્રન ઇન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા ૨૦૮
 ટાગોર, દ્વિજેન્દ્રનાથ ૨૧૧, ૩૪૯
 ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ ૪૬, ૯૨-૩, ૧૦૨, ૧૨૨ પા. ટી.,
 ૨૮૫, ૩૬૫, ૪૬૧
 ટિબક ફંડ ૪૦૪
 ટિબક, લોકમાન્ય ૫૧૯
 ટીકા -ની અસહિષ્ણુતા ન હોવી જેઈ એ ૪૩૧
 ટી. બી. કોલેજ ૨૫૯
 ટેલફોન, જે. લાયલ ૪૨૩
 ટોલ્સ્ટોય ૧૦૦
 ટ્રાન્સવાલ એશિયાઈ ધારો ૮૬
 ઠક્કર, અમૃતલાલ ૨૩૨, ૩૦૩, ૩૫૦
 ઠક્કર, રામુ પરમાનંદ ૩૫૧
 ઠાકુર, રામરીષ ૨૨૨
 ઠાકોરબાર્થ ૧૫૮
 ઠાકોરલાલ ૨૨૭
 ડનલોપ (કંપની) ૭૩
 ડાયર, જનરલ ૪૨૯
 ડાયરનાદ ૧૧૮, ૧૨૧
 ડાર્લિંગ્ટન, રેવરન્ડ મહોન એમ. ૨૦૯
 ડાહ્યાબાર્થ ૧૯૬
 ડુંગરસી કચરા ૩૪૯
 ડેનિસન, જે. ઈ. ૧૭૩

ડેવિડ, એ. એસ. ૫૧૫
 ડેવીડનાં 'સામ' ૧૫૬
 ડોહલ, વિલિયમ ૩૧૫
 ડોક્ટર, જયકુંવર ૧૯૭, ૨૯૩, ૫૧૭
 ડોક્ટર, મણિલાલ ૧૯૭, ૨૯૩
 લકલી ંશાળાઓ માટે રેટિયા કરતાં બહેતર ૪૦૦
 તકલી શિક્ષક ૨૩૬
 તળવળકર, ડોક્ટર ૩૨૧, ૪૦૯-૧૦
 તાતા, આર. ડી. ૧૮૪-૫
 તારકુંડે, વી. એમ. ૪૯૪
 તારામતી મથુરાદાસ ૧૫૨, ૩૦૦
 તુલસીદાસનાં લગ્ન-વર્ણન ૧૪૪
 તૈયબજી, અબ્બાસ ૨૩, ૨૩૪, ૩૪૦, ૩૭૨, ૩૯૩,
 ૪૪૨, ૪૫૫, ૪૬૭, ૪૭૦, ૫૨૮, ૫૩૪
 તૈયબજી, એમ. બી. ૪૬૭
 તૈયબજી, શરસ ૪૫૫
 ત્રિવેદી, પ્રો. ૪૩૩, ૪૭૧
 ત્રિવેદી, મનુ ૪૭૧
 થિયોસોફિકલ સોસાયટી ૭૬
 દક્ષિણ આફ્રિકા કરાર ૧
 દક્ષિણ આફ્રિકાનું પ્રતિનિધિમંડળ ૧૮; ંચને કોંગ્રેસ
 મહાસભા ૩૯૮, ૫૦૧
 દત્ત, વિનોદબિહારી ૨૦૮
 દમયંતી ૩૬
 દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી ૨૨૪
 દયારામ ભગવાન ૨૩૩
 દયાળ, નારાયણ ૨૩૩
 દયાળ, બિશંભર ૨૮૬
 દયાળજી ૨૯૪, ૩૯૧
 દલાલ, કાંતિલાલ મોહનલાલ ૧૯૮
 દલાલ, ડો. ૪૪૨, ૪૭૦, ૫૪૭
 દલાલ, પ્રો. ૫૬૦
 દારૂનિષેધ ંચને મદ્રાસ સરકાર ૩૯૯; ંચમેરિકામાં
 ૩૯૯
 દાસ, ગોપબંધુ ૪૨
 દાસ, ન્યાયમૂર્તિ પી. આર. ૫૦૮
 દાસ. વાસંતીદેવી ૩૬, ૧૨૨, ૫૦૭-૮
 દાસ, સી આર. ૩૬ પા. ડી., ૧૬૪, ૨૦૩, ૨૨૮,
 ૨૬૩ પા. ડી., ૫૪૯
 દાસગુપ્તા, અરુણ ૮૦
 દાસગુપ્તા, ધીરેન્દ્રનાથ ૨૧૪

દાસગુપ્તા, સતીશચંદ ૪૪, ૬૮, ૮૦, ૧૧૫, ૧૬૫,
 ૧૮૪, ૧૯૪, ૨૦૨, ૨૧૪, ૨૫૭, ૨૬૭, ૨૭૧,
 ૩૧૯, ૩૭૨, ૩૭૪, ૩૮૨-૫, ૪૦૪, ૪૨૨, ૪૬૪,
 ૪૬૬, ૪૮૩, ૫૦૯, ૫૩૦, ૫૪૨
 દારતાને, વી. વી. ૨૨
 દિલીપ ૧૫૨, ૩૦૦
 દીવાન સાહેબ, યોરબંદર ૧૭૨, ૩૨૨, ૩૬૩, ૫૪૫
 દુઃખ ૩૫૦
 દુનીચંદ, લાલા ૨૦૭
 દુનીચંદ, શ્રીમતી ૨૦૭
 દેવચંદ દુર્લભ ૨૩૩
 દેવધર, જી. કે. ૬૯, ૭૦, ૨૩૫, ૨૫૧, ૨૬૯, ૨૮૯,
 ૩૭૬, ૪૫૯
 દેવધર, શ્રીમતી ૨૮૯, ૪૫૯
 દેશરેવા ંચને મૂડીવાદ ૫૦૪-૫
 દેસાઈ, ઝીણાભાઈ ૫૬૦
 દેસાઈ, પ્રાગજીભાઈ ખંડુભાઈ ૪૮૫
 દેસાઈ, પ્રાણજીવન કે. ૨૪૨
 દેસાઈ, મહાદેવ ૧૪, ૫૧, ૧૧૧, ૧૬૩, ૨૩૪, ૩૫૭,
 ૩૯૬, ૪૦૭, ૪૧૪-૬, ૪૨૧, ૪૨૪, ૪૩૧, ૪૪૨
 ૪૫૪, ૪૮૧, ૫૦૯, ૫૩૧
 દેસાઈ, વાલજી ગો. ૩૯૦, ૪૧૬, ૪૨૮, ૪૫૨
 દેસાઈ, ડો. હરિપ્રસાદ વ. ૧૫૬, ૪૧૧
 દ્રૌપદી ૬૧, ૧૭૦
 ધનજી ૧૪૪
 ધનિકો -ની ફરજ ૫૯
 ધર્મ ંચને પતિપત્ની ૩૫૯; ંપ્રત્યે આદર ંચને સહિ-
 પ્યુતા ૨૨૧; ંબધા કહે છે કે મનુષ્ય જન્મ
 દુર્લભ છે ૫૫૩
 ધર્મવીર ૨૨૨
 ધર્માતર ંચે ધર્મની સેવા નથી ૩૦૩
 ધારાસભા પ્રવેશ ંચને અસહકારીઓ ૩૮૫; ંચને
 હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્ન ૩૭૧; -માં ન માનનારા ૫૨૭
 ધીરુ ૪૦૭, ૪૩૨, ૪૫૦, ૪૬૮
 ધૂમપાન ૨૪૫
 ધ્રુવ, આચાર્ય આનંદશંકર ૨૦૪, ૪૮૭
 નગીનદાસ ૩૫૭, ૩૭૯, ૫૬૦
 નગીનદાસ અમૂલખરાય ૩૭
 નટેસન, જી. ંચો. ૩૩૬, ૪૦૬, ૪૭૮
 નથર, ખ્યારેલાલ ૮૦, ૧૬૩, ૨૩૪, ૨૪૩, ૨૪૪,
 ૨૬૬, ૨૭૬, ૨૯૦, ૨૯૫, ૩૭૩, ૩૯૬, ૪૨૪,
 ૪૮૦, ૫૨૯

નરસિંહન, સી. લક્ષ્મી ૪૯૩
 નલવડે, જી. એમ. ૪૬૫
 નવજીવન ૧૪, ૧૫, ૫૫, ૭૯, ૮૩, ૮૪, ૧૦૮, ૧૦૯,
 ૧૫૪, ૧૬૩, ૧૬૮, ૨૨૪, ૨૩૩, ૨૩૯, ૨૬૧,
 ૨૯૫, ૩૫૭-૮, ૩૭૭, ૩૯૦, ૩૯૨, ૪૨૧, ૪૩૧,
 ૪૩૯, ૪૮૨, ૪૮૭, ૪૯૪, ૫૨૦, ૫૨૫
 નવયુગ ૪૮૫
 નાક કાન વીંધવા વિશે ૧૯૭, ૩૧૦
 નાગજીભાઈ ૨૫૨
 નાગરદાસ લલ્લુભાઈ ૩૭૭
 નાગસુંદરમ્ ૨૬૩-૪
 નાણાવટી, અમૃતલાલ ૨૪૧
 નાથ ૩૮૮
 નાનાભાઈ ૨૩૯
 નામ્બુદ્રીપાદ, કે. એસ. ૨૫૬, ૩૪૪
 નાયડુ, ડૉ. ૫૩, ૧૦૧
 નાયડુ, સરોજિની ૪૧ પા. ટી., ૮૬, ૧૦૦, ૧૬૦,
 ૩૩૭, ૫૫૭
 નાયર, એ. એલ. ૪૬૦
 નાયર, જી. પી. ૧૮૨-૩, ૨૨૦
 નારાયણ ૩૧૧
 નિરંજનબાણુ ૧૯૪, ૨૫૮, ૩૧૯
 'નિર્બલ કે બલ રામ' ૪૬૫
 નિર્ભયતા ૪૨૫
 નિર્મળા ૩૭૯
 નિષ્કુળાનંદ ૮૩
 નિસર્ગોપચાર ૧૬૭; ંઅને તેની શ્રદ્ધા ૯૭
 નીતિ ંઅને લગ્ન ૩૫૫
 નૂરબાનુ ૧૫૭, ૨૩૪
 નૃસિંહપ્રસાદ (નૃપ્રસાદ) ૨૯૪, ૩૯૧, ૫૪૪, ૫૬૦
 નેશન ૨૦૯
 નેહરુ, કમલા, ૨૦, ૭૪, ૩૩૩-૪
 નેહરુ, કૃષ્ણા ૨૦, ૪૬૮
 નેહરુ, જવાહરલાલ ૨૦, ૭૪, ૩૩૩, ૩૩૪, ૪૬૮
 નેહરુ, મોતીલાલ ૨૦, ૪૧ પા. ટી., ૫૪, ૬૨, ૬૪,
 ૮૦, ૧૪૨, ૧૬૧, ૧૯૦ પા. ટી., ૩૫૬, ૩૫૯,
 ૩૮૦, ૪૧૫, ૪૪૨-૩, ૪૬૮, ૫૦૭
 નેહરુ, સ્વરૂપરાણી ૨૦
 પટવર્ધન ૩૬૭
 પટેલ, આદમસાલેહ અલી ૨૭૮
 પટેલ, ચિમનલાલ ભો. ૨૨૫
 પટેલ, ઝવેરભાઈ ૫૫

પટેલ, ડાહ્યાભાઈ મનોરદાસ ૫૧, ૮૧, ૨૨૬, ૨૬૦
 પટેલ, નાથા ૨૮
 પટેલ, મણિબહેન વ. ૧૮, ૪૧૪, ૪૨૨, ૪૩૫, ૪૪૫,
 ૫૨૫
 પટેલ, લલ્લુભાઈ બકોરભાઈ ૧૦૭
 પટેલ, વલ્લભભાઈ ૧૯૭, ૨૯૪, ૩૯૧, ૪૧૫, ૫૪૫
 પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ ૪૪૨, ૫૦૬-૭
 પટેલ, શિવાભાઈ ગો. ૮૨
 પટ્ટણી, સર પ્રભાશંકર ૧૮૭, ૨૪૩, ૩૮૭, ૪૩૫;
 ંઅને રેટિયો ૪૭૪
 પન્નિયા, કોન્ડીપાર્થી ૪૬૪
 પરદેશી કાપડ ંગુલામીની મોટામાં મોટી નિશાની
 ૩૨૨
 પરભુ હરખા ૨૩૩
 પરશુરામ ૨૫૨
 પરીખ, નરહરિ ૨૯૪, ૩૯૧, ૪૧૦
 પવિત્ર જીવન ંકેવી રીતે જીવવું ૧૯
 પશુનો નિયમ ૨૫૫, ૩૧૩
 પંચાલ, મંગળભાઈ શનાભાઈ ૧૧૩
 પંચાલ, સોમનાથ ૨૪૨
 પંડિત, રણજિત ૨૦
 પંડિત, વસુમતી ૪૧૪
 પંડ્યા, ચંદ્રશંકર ૩૫૯
 પંડ્યા, મોહનલાલ ૫૫૪; -નું પાટણવાડિયામાં સેવા-
 કાર્ય ૪૧૧
 પાટણવાડિયા ૪૧૧
 પારેખ, કાન્તિલાલ ૫૪૬
 પારેખ, દેવચંદભાઈ ૫૨, ૧૭૨, ૨૧૬, ૨૭૭, ૩૧૭,
 ૩૨૨, ૩૬૩, ૩૮૭, ૪૦૫, ૫૪૫
 પારેખ, હેમચંદ ૩૧૭
 પાર્થિવેશ્વર ચિંતામણિ ૩૦૦
 પાર્વતી ૬૦, ૨૬૨
 પાલિતાણા ૨૪૧
 પાંડલોરકર, મહાદેવ વી. ૪૯૩
 પિટરસન, મિસ ૩૭૫
 પિટીટ, જી. બી. ૬૧
 પિટીટ, મીહુબહેન ૧૯૨, ૩૨૦, ૩૮૮, ૪૦૮, ૪૬૩,
 ૫૩૨
 પિલગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ ૧૧૩ પા. ટી.
 પિલ્લે, એ. અરુણાચલમ્ ૫૩
 પુણતાંબેકર, એસ. વી. ૨૧૫, ૩૬૦ પા. ટી.
 પુરુષોત્તમ ૩૨
 પૂર્વ આફ્રિકાના હિંદીઓને સલાહ ૪૮૬

પૂન શ્રવણ ૧૩૯
 પેન્ અને વિશ્વયુદ્ધ ૪૪૬-૭
 પેડિસન ૪૭૬
 પેડિસન ડેપ્યુટેશન ૩૬૯
 પેથર ૧૮, ૨૪
 પોદાર, રામેશ્વરદાસ ૧૩૮, ૩૮૬, ૪૧૩
 પોલ, એ. એ. ૬૩, ૧૧૪, ૩૧૨, ૪૯૨
 પોલ, કે. ટી. ૪૧૦, ૪૫૩, ૪૬૩, ૪૭૦, ૪૮૦, ૪૮૪,
 ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૫, ૫૧૦, ૫૧૮, ૫૨૩, ૫૨૫
 પોલાક, એચ. એસ. એલ. ૫૧૧
 પોલાક, મિલી ૫૧૧
 પોલાક, મેટર ૫૧૧
 પોલાક, મોડ ૫૧૧
 પ્યારઅલી ૧૫૭, ૨૩૪
 પ્રકાશબાબુ ૨૬૭
 પ્રજામિત્ર -ને સંદેશો ૪૭૯-૮૦
 પ્રજોત્પત્તિ ંસ્વાભાવિક ક્રિયા ૨૨૯
 પ્રતાપસિંહ ૨૭૭
 પ્રતાપસિંહજી (કુમાર) ૫૨, ૧૭૦
 પ્રભાલદેવી ૨૦૦, ૨૯૯
 પ્રભુદાસ ૧૪૬
 પ્રભુદાસ, ડોક્ટર ૪૦૭
 પ્રભુદાસ ભીખાભાઈ ૫૩૧
 પ્રવર્તક સંઘ (ચંદ્રનગર) ંઅને અખિલ હિંદ ચરખા
 સંઘ ૩૮૩
 પ્રાણાયામ ને બ્રહ્મચર્ય ૫૩૧
 પ્રાર્થના ૫૩૦
 પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ૨૬૩ પા. ટી.
 પ્રેમબળ અને પશુબળ ૪૧૩
 પ્રેમ મહાવિદ્યાલય ૩૪૫, ૪૪૪
 પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાય ૭૭
રિક્કે
 ફેડકે, વામન લક્ષ્મણ ૩૨, ૨૩૯
 ફેડનીસ, એસ. વી. ૩૨૦
 ફાટક, હરિભાઈ ગણેશ ૪૪૩
 ફાતિમા ૨૨૩
 ફિશર, બિશપ ૮, ૯
 ફિશર, શ્રીમતી બિશપ ૮, ૯
 ફૂકન ૧૯૩
 ફૂલવારી ૧૨૩
 ફેનર ઓફ ૫૪૮
 ફેલોશિપ ઓફ રિકન્સીલિયેશન, અમેરિકા ૩૪૩
 ફોટો, છબીઓ ગાંધીજીની ૭૬-૭

ફોરવર્ડ ૭૧, ૨૫૪, ૫૪૯
 ફ્રીડમ ૩૮૦
 ફ્રેઝ, મિલ્ટન ન્યૂબેરી ૨૩૪

ખચુ ૧૬૩

ખન્નજ, જમનાલાલ ૧૮, ૩૨, ૫૯, ૬૦, ૮૪, ૧૧૫,
 ૧૨૪, ૧૪૯, ૧૫૭, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૭૨,
 ૧૭૬, ૧૯૦, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૨, ૨૩૪, ૨૬૦,
 ૩૦૦, ૩૧૪, ૩૧૯, ૩૩૪, ૩૩૮, ૩૫૬, ૩૬૨,
 ૩૭૬, ૪૦૮, ૪૧૫-૧૬, ૪૩૧, ૪૪૨, ૪૫૫,
 ૪૬૨, ૪૬૬-૬૭, ૪૬૯, ૫૦૭-૮, ૫૧૮, ૫૪૨-
 ૪૩, ૫૪૮

ખન્નજ, રાધાકૃષ્ણ ૪૦૩

ખંદર ૧૧

ખનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી ૨૧૫

ખન્યન, નેન ૧૧૩ પા. ટી.

ખર્કન હેડ, લોડ ૨૮૦, ૫૦૦

ખલી ૧૯૬

ખહાદુરજી, ડૉ. માણેકભાઈ ૨૭૫, ૩૬૧-૨, ૩૮૮,
 ૪૭૬-૮૦

ખહિષ્કાર ંખાદી અને રૅટિયા વિના અસંભવિત ૨૫૪
 ખાઈખલ ૩, ૪૬, ૪૭

ખાટલીવાળા, રુસ્તમજી ડી. ૨૪૫

ખાધા ંઅને નિશ્ચય વચ્ચેનો ભેદ ૨૭૬

ખાલુભાઈ ૩૮૮, ૫૫૮

ખાળ (કાલેલકર) ૩૨૨

ખાળકૃષ્ણ ૩૨

ખાળલગ્ન ંકુરિવાજ ૧૧૧

ખાળવિધવા -નાં પુનર્લગ્ન ૩૫૫

ખિરલા, ધનશ્યામદાસ ૧૫૭, ૧૯૦, ૨૦૭, ૨૦૮,
 ૨૬૯, ૨૯૧, ૩૬૨, ૪૬૫, ૫૦૯; ંઅને કાઉન્સિલ
 પ્રવેશ ૫૩૦

ખિરલા, જીગલકિશોર ૩૬૨-૩

ખિરલા, રામેશ્વરદાસ ૫૨૨

ખિહાર વિદ્યાપીઠના સિદ્ધાંતો ૨૦૨

ખુકમેન ૨૭૨

ખુદ્ધ ૨૦૫

ખુશ, એફ. એ. ૨૦૬

ખેગમસાહેબા ૧૮૫

ખેચર ભાણજી ૨૪૫

ખેથમેન, જે. વી. ૭૯

ખેનરજી અનુપમા ૮

ખેનરજી, શરદિન્દુ ખી. ૪૧૮

બેનરજી, ડૉ. સુરેશચંદ્ર ૯૨, ૧૮૭, ૨૮૯
 બેનીબાઈ ગાંધીજીની દીકરીને નામે લોકોને છેતરે છે
 ૩૯૨
 બેસંટ, એની ૪૬૧
 બેંકર, શંકરલાલ ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૨૪, ૧૫૭, ૧૯૩,
 ૨૫૮, ૨૭૧, ૩૮૩, ૪૧૩, ૪૧૮-૨૦, ૪૮૪, ૫૪૭
 બોઝ, નિર્મળકુમાર ૪૬૪
 બોઝ, શરદચંદ્ર ૨૧૧, ૨૫૪, ૩૨૫
 બોઝ, સત્યાનંદ ૧૪
 બોમ્બે ક્રોનિકલ ૫૨૮
 બૌદ્ધ ધર્મ ૩૭૪
 બ્રજકિસન ૪૭૫
 બ્રહ્મચર્ય ૩૦૯; ંચને પ્રાણામય ૪૩૬; ંચને રૅટિયો
 ૪૩૭-૮; -ના પાલન અંગેની સૂચનાઓ ગાંધીજીના
 દીર્ઘકાળના અનુભવોનો સંગ્રહ છે. ૩૯૨; -ના પાલન
 સારુ સાદો ને અલ્પાહાર ૩૫૭
 બ્રહ્મચારી, ભગવાનદાસ ૨૭૪
 બ્રહ્માનંદ (કવિ) ૫૨૨
 બ્રાહ્મજીવિતરોને સંદેશ ૪૫૫
 બ્રિટિશ શાસનના સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષની હિંદી સલાહ-
 કાર સમિતિ ૪૩૦
 બ્રિટિશ સરકાર ંડિવાઇડ એન્ડ રૂલ'ની નીતિ પર
 રચાયેલી છે ૪૭૭; ંમારફત ફેલાવાતી અતિ-
 શયોક્તિઓ ૩૯૪
 ભક્તરાજની યાત્રા ૧૧૩, ૧૫૮
 ભગવદ્ગીતા ૧૯, ૬૦, ૧૨૧, ૧૨૫, ૧૩૭, ૧૫૮, ૧૯૧,
 ૨૨૫, ૩૦૬, ૩૧૨, ૫૧૨
 ભગવાનદાસ, બાબુ -ની રૅટિયા વિશેની શંકાઓનો
 ખુલાસો ૨૪૭, ૨૪૮
 ભટ્ટ, નાનાભાઈ ૩૨૨, ૫૫૮
 ભટ્ટ, મૂળશંકર કાનજી ૫૫૦
 ભણસાળી ૨૭૪, ૪૦૮, ૪૨૧, ૪૬૮ પા. ટી., ૪૬૯
 ભરૂચ ૩૬૭
 ભાગવત ૬૫
 ભાગવત ૫૨૨
 ભાનુમતી ૪૦૭
 ભાયાત આદમ ૨૪
 ભારત સેવક સમાજ ૧૬૭, ૨૦૮
 ભારતીઓ અને યુરોપિયનો ૩૫૩-૪
 ભાવે, વિનોબા ૩૨, ૪૨૫
 ભારકર ૫૦૮
 ભિક્ષા નિરોધક સમિતિ ૧૩

ભીલોમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ૩૦૩
 ભુવરજી ૪૦૪
 ભૂખણશરણ ૩૭૬
 ભોંબલ ૫૦૮
 મજમુદાર ૫૬૦
 મજમુદાર, ગંગાબહેન ૫૫૦
 મજૂર મહાજન ંચને મિલમાલિક મંડળ ૪૮૪
 મથુરાદાસ ત્રિકમજી ૨૨, ૫૧, ૬૩, ૮૦, ૧૩૫, ૧૫૫,
 ૧૫૭, ૧૮૭, ૨૨૭, ૨૪૩, ૨૬૬, ૨૯૦, ૩૦૦,
 ૩૫૮, ૩૭૩, ૩૭૯, ૩૮૯, ૪૧૫, ૪૨૧, ૪૨૪,
 ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૪૧, ૪૫૦, ૪૬૩, ૫૧૦
 મદાલસા ૧૧૫
 મદનિષેધ ંપંજળનો કાયદો નિષ્ફળ નીવડ્યો ૨૫૯-૫૦
 મદ્રાસ સરકાર ંચને મદનિષેધ ૩૯૯
 મનસુખલાલ -નું સ્મારક ૩૮૭
 મનુ ૨૭૭, ૪૧૫
 મનોરમા ૨૫૧, ૨૬૯, ૨૮૯, ૩૭૬, ૪૫૯
 મરાઠા ૫૧૧
 મલકાની, (પ્રો.) એન. આર. ૧૦૬
 મલકાની, પી. જી. ૧૧૬
 મલખારી સૅનિટોરિયમ ૧૮૮
 મલાન, ડૉ. ૪૪, ૪૫, ૩૩૯
 મશરૂવાળા, કિશોરલાલ ધ. ૧૩૬, ૧૫૬, ૨૧૧, ૨૬૬,
 ૨૭૪, ૩૮૮, ૫૫૮
 મશરૂવાળા, ગોમતીબહેન ૧૬૭, ૨૧૧, ૨૬૬, ૩૮૮
 મહમદઅલી ૫૧૪
 મહમદઅલી, મૌલાના ૪૦ પા. ટી., ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૯૦,
 ૨૨૨, ૨૪૭, ૨૬૫
 મહમદ પેગંબર સાહેબ ૯૩-૪
 મહાભારત ૩૪૭
 મહાસુખ ૨૭૩
 મહેતા ૪૧૬
 મહેતા, એસ. ૩૩૫
 મહેતા, કલ્યાણજી ૧૯૧, ૨૯૧, ૪૮૬
 મહેતા, કુંવરજી વિ. ૧૯૧
 મહેતા, (સર) યુનીલાલ ૪૦૮, ૪૨૧, ૪૪૩
 મહેતા, જગજીવનદાસ નારણદાસ ૫૫૧
 મહેતા, નરભેરામ યો. ૨૨૪
 મહેતા, ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ ૭૪, ૧૯૬, ૨૮૯, ૨૯૩,
 ૩૭૩, ૩૮૯
 મહેતા, બળવંતરાય ૫૪૫
 મહેતા, રતિલાલ પ્રાણજીવનદાસ ૫૧૬

મહેતા, લાભશંકર ૨૭૫
 મહેર, તુલસી ૧૪, ૮૭
 મંત્રો ંપ્રચલિત સંસ્કૃતમાં જ બોલવા લેઈએ ૫૩૦
 મંદિરપ્રવેશ ંચને અંત્યલે ૯૦-૧, ૧૬૬
 માણેકબાઈ ૨૭૫, ૩૮૮
 માણેકલાલ ૨૪૪
 માયાનો દુખાવો ંચને ઉપવાસ ૨૭૫
 માધવન, ટી. કે. ૧૦૧
 માનસિંગ જસરાજ ૨૪૪
 માન્વેસ્ટર ગાર્ડિયન ૨૫૦; ંચને ભારતમાં મધ્યબહિષ્કાર
 ૨૫૦
 “માફી માગવી” ૩૭૮
 મા-બાપનું આજ્ઞાપાલન ૪૮૨; ંપ્રત્યેની સેવા ૩૪૯
 મારફતિયા, કર્તુરચંદ સૂરચંદ ૧૦૮
 માલવિયા, મદનમોહન ૧૬૧, ૧૯૦ પા. ટી., ૫૧૪,
 ૫૪૩; ંચને કાઉન્સિલ-પ્રવેશ ૫૩૦
 માવજી ૧૩૯, ૧૮૦
 માંસાહાર ંચને ધર્મ ૧૯૯
 મિત્ર, પ્રફુલ્લચંદ ૩૨૨
 મિરબેલ, આંતવાનેત ૧૦
 મિશનરીઓ ંપ્રિસ્તી લશ્કર માટે ભરતી કરે છે ૩૦૩
 મિત્ર, ઉદિત ૩૯૭
 મીડાંબાઈ ૧૮૦
 મીઠું -ની ખોરાક પર અસર ૩૮; -ની શરીર પર
 અસર ૩૮
 મીરજા ૨૪
 મીરાંબહેન ૨૬૪, ૨૯૫, ૩૯૪, ૪૧૪, ૪૩૪, ૪૪૫,
 ૫૧૧
 મીરાંબાઈ ૨૨૭
 મુકરજી, ધનગોપાલ ૨૮૭
 મુકરજી, સતીશચંદ ૧૨, ૮૦, ૨૯૬, ૩૪૩, ૪૨૨
 મુજબ, એમ. મૌલાના ૭૭
 મુનશી, દીનશા મંચેરજી ૧૨૬, ૪૯૭
 મુરતુજા, સૈયદ ૫૪ પા. ટી.
 મુરુગેસન ૯૦
 મુલવેની, લેફ્ટનન્ટ કર્નલ ૭૧, ૭૨
 મુસલમાનો ંચને વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતનો ડરાવ ૫૪
 મુહેન હસન ચમન ૫૦૯, ૫૪૨
 મુંજે, ડો. બી. એસ. ૨૯૦, ૨૯૫, ૫૨૬
 મૂઢીવાદ ંચને દેશસેવા ૫૦૪-૫; -નો વિરોધ ૪૯૬
 મૂળશંકર ૪૬૯
 મુદુલા સારાબાઈ ૭૭

મૈક્યુન ૪૧૨
 મૈક્સમૂલર ૨૮૫
 મૈડોક, કર્નલ ૪૬૯
 મૈન, હૈરોલ્ડ ૨૩
 મૈનન, એસ્થર ૩૭૫
 મૈનન, કે. બી. ૭૫
 મૈનન, પી. ગોવિંદન કુટ્ટી ૨૨૦-૧
 મૈનન, સર હૈરોલ્ડ ૪૫૨
 મૈયો, કેથેરાર્થન ૧૧૭, ૧૭૩, ૨૫૩
 મેહરોત્રા, પરસરામ ૧૪૧
 મૈતી, રાખાલચંદ ૨૩૮
 મૈના ૧૧
 મોક્ષ ૧૪૪, ૧૪૭; ં મનુષ્ય દેહ દ્વારા જ મળી શકે
 ૧૮૮; ં સેવા દ્વારા મળી શકે ૬૩
 મોટાંબહેન ૪૫૭
 મોતીલાલ ૨૫૭
 મોન્ટેગ્યુ એમ્સફર્ડ સુધારા ં અને યુરોપિયનો ૪૪૯
 મોરારજી શાંતિકુમાર ૫૩૧
 મોરિસ ૪૬૧
 મોહમદઅલી એન્ડ સન્સ ૨૭૮
 મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં કાંતાજી ૧૨૮
 યજ્ઞ ૧૮૮
 યશવંતપ્રસાદ ૨૯૫, ૪૮૧
 યહૂદી સંપ્રદાય ૭૬-૭૭
 યંગ ઇન્ડિયા ૩, ૧૨, ૧૪, ૧૫, ૨૦, ૪૮, ૬૯, ૭૬,
 ૯૪, ૯૬, ૯૯, ૧૦૧, ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૬૦,
 ૧૬૫, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૩, ૨૧૬,
 ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૫૭, ૨૬૩, ૨૮૮, ૨૯૫,
 ૩૦૬, ૩૩૦, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૯૦, ૩૯૬, ૩૯૭,
 ૪૨૧, ૪૩૦, ૪૬૨, ૪૭૧, ૪૭૬, ૪૭૯, ૪૯૯,
 ૫૨૯, ૫૩૬, ૫૪૨; ંવિના લવાજમે મોકલી
 શકારો નહીં ૨૮૭
 યંગ મેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશન -ની વિશ્વપારખદ
 તરફથી ગાંધીજીને નિમંત્રણ ૨૭૨-૩; -ની વિશ્વ-
 સમિતિ ૪૮૪
 યુરોપિયનો ં અને હિંદીઓ વચ્ચેના મતભેદ ૪૪૮,
 ૪૪૯; ંમોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારાનો વિરોધ કરે
 છે ૪૫૦ પા. ટી.
 યોગાભ્યાસ ં વ્રતપાલન અર્થે ૫૫૧
 રમણીકલાલ ૧૫૮, ૪૨૧
 રહેમાન ૧૫૬
 રહેમાન, અબદુર ૧૬૧

રહેમાન, ડો. અબદુલ ૨૪
 રંગવાલા, ચુનીલાલ ૧૫૩
 રાજકીય સ્વતંત્રતા -નો આધાર આંતરિક સુધારાઓ
 પર રહેવાનો છે ૪૭૭
 રાજગોપાલાચારી, સી. ૨ પા. ટી., ૬૮, ૯૮, ૯૯,
 ૧૧૧, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૬૯ પા. ટી., ૨૦૨, ૨૦૩,
 ૨૩૪, ૨૪૩-૪૪, ૨૪૯, ૩૩૪, ૩૬૯, ૩૯૯,
 ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૫, ૪૬૨, ૪૮૩, ૫૪૭
 રાજબહાદુર ૧૧૨
 રાજ ૪૭૫
 રાજજી (જીઓ રાજગોપાલાચારી સી.)
 રાજરામ ૪૭૫
 રાજેન્દ્રનાથ, સર ૧૪૧,
 રાજેન્દ્રપ્રસાદ (બાબુ) ૬૪, ૬૮, ૧૬૧, ૨૩૮, ૨૭૧
 રાજ્યોનું વલણ ૪૬
 રાજમાક (સ્વીમર) ૫૩૨
 રાધા ૪૨૧
 રાધા-કૃષ્ણ ૬૧
 રાનડે, રમાબાઈ ૩૬, ૬૯
 રામ ૬૦, ૧૧૦, ૧૫૬
 રામ ઓચને ગોડ ૫૩૮
 રામજીભાઈ હંસરાજ ૩૩, ૩૭૮, ૪૪૦-૧
 રામદાસ ૪૬૮
 રામનાથન ૪૧૯
 રામનામ ૨૪, ૬૫, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૯૧, ૨૨૨, ૨૨૫,
 ૨૩૦, ૨૫૯, ૩૦૦, ૩૦૯
 રામપર ૮૧
 રામમંદિર ૩૦૩
 રામવલ્લભજી ૮૪
 રામસ્વામી ડી. વી. ૧૫૧, ૧૭૬, ૨૧૮, ૩૧૮
 રામાયણ ૧૯, ૮૩ પા. ટી., ૧૪૪, ૧૪૬, ૨૨૫, ૨૫૨,
 ૩૦૬, ૩૧૨
 રામી ૧૯૬, ૩૭૯, ૪૧૫, ૪૨૨
 રામેશ્વરપ્રસાદ ૫૮-૬૦, ૮૪, ૪૧૪
 રાય, ડો. પ્રતાપચંદ્ર ગુહા ૭૮, ૨૫૭, ૩૭૨, ૪૪૪
 રાય, શ્રીમતી પ્રતાપચંદ્ર ગુહા ૭૮
 રાવ, ડી. વી. રામ ૪૮૨
 રાવ, ડી. વેંકટ ૩૯૬
 રાવ, શ્રીનિવાસન કે. ૪૯
 રાષ્ટ્રીય વિનય મંદિર, સુરત -ના વહીવટનો કળને
 ૩૯૧
 રાસેનચેન, એડા ૩૩૬
 રિપબ્લિક ૧૮૩, ૨૨૦

રીડિંગ, લોડ ૧૦૫, ૨૬૩ પા. ટી., ૩૬૫, ૩૮૯
 રુસ્તમજી પારસી ૩૭, ૩૧૬, ૪૪૧
 રુસ્તમજી ભવન ૪૧૮
 રેઈનહોલ્ડ, ડો. નેઆકિમ હેનરી ૧૩૪
 રેકસ વિ. હિલ્ડિક સ્મિથ ઓચને કલ્પર બાર બિલ
 ૫૨૬, ૫૩૬-૭
 રેફી, સી. રામલિંગ ૧૪૩
 રેવાશંકર ૪૧૬, ૫૪૪
 રેટિયો ૨૩૭, ૨૪૬-૮, ૩૦૦-૧; ઓચને રાજકીય
 કાર્યક્રમ ૨૦૦; ઓચને રાજ્યપ્રેકરણી વ્યાપક
 ચળવળ ૪૩૯; ઓચિંસાનું મૂર્ત સ્વરૂપ ૪૬૨;
 ઓકામચેનુ ૩૦૦-૨; ઓગુજરાતમાં ૪૮૮; ઓગામ-
 ડિયાઓનો નિર્મળ સંબંધ બાંધવાનું એક જ સાધન
 ૫૫૬; -ને મુસલમાન બહેનો બીબીનું તૂર
 કહે છે ૫૫૪; ઓમૈસૂરમાં ૫૩૪; ઓસેવાનું
 મધ્યબિંદુ છે ૫૫૬; ઓહિંદુસ્તાન જેવા ગીચ
 વસ્તીવાળા દેશમાં કરોડોનો ઉદ્યોગ ૪૮૮
 રામન કેથલિક સંપ્રદાય ૭૬
 રામાં રાલાં ૩૯૪, ૪૭૫, ૪૯૦
 રોચ, બગલાપ્રસન્ન ગુહા ૨૬૭
 રોચ, બી. સી. ૧૨૨, ૧૪૧ પા. ટી., ૩૭૪ પા. ટી.
 રોચ, મોતીબાબુ (લાલ) ૩૮૪-૫, ૪૧૨
 લક્ષ્મી ૪૮૪
 લક્ષ્મીદાસ ૨૩
 (શ્રી) લક્ષ્મીનારાયણ (ભગવાન) ૫૨૨
 લગ્ન ઓચને બ્રહ્મચર્ય ૮૩, ૮૫; ઓખાતર ધર્મ બદલવો
 એ અધર્મ ૨૨૩; ઓછતાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન ૫૮,
 ૫૯; -ની સપ્તપદી ૮૪-૫; ઓપવિત્ર જીવન માટે
 જરૂરી નથી, ૩૦૪; ઓપેટા જ્ઞાતિઓ વચ્ચે ૩૦૩;
 ઓવર્ણાશ્રમની બહાર અયોગ્ય ૩૪૮; ઓહિંદુ-
 મુસ્લિમ વચ્ચે ૨૨૩
 લજપતરાય (લાલાજી) ૪૨, ૬૨, ૬૩, ૧૪૨, ૨૦૪,
 ૨૦૯, ૨૩૩
 લલ્લુ મોરાર ૨૩૯
 લશ્કરી બળ ઓચને આત્મબળ ૪૦૨
 લાખાજીરાજ (રાજકોટના ઠાકોર) ૩૮૭
 લાલજી ૧૬૩, ૪૬૮, ૪૭૦, ૪૮૦, ૪૯૭
 લિટન, લોડ ૨૬, ૨૭
 લિબરેટર ૧૦૨
 લીજ, ડો. નોરમન ૪૬૦, ૪૭૭-૮
 લીલાધરભાઈ ૨૦૧
 લીડ પોલ (ડોક્ટર) ૨૦૭
 લોરેન્સ, વી. ૫૫૭

વહે, એસ. જી. ૪૬૦, ૪૭૭, ૪૮૯
 વરદાચારી, એન. એસ. ૨૧૫, ૩૩૭, ૩૬૦ પા. ટી.,
 ૩૭૩, ૫૫૬
 વર્ણ -નું મિશ્રણ અનાવશ્યક અને અનિષ્ટ ૫૧૦
 વર્ણભેદનો કાયદો ૨૪, ૨૫, ૮૬; ંએ દક્ષિણ આફ્રિકા-
 ના વતનીઓ અને એશિયાવાસીઓને પડકાર ૬
 વર્ણવ્યવસ્થા ૪૬
 વર્ણાશ્રમ ંએને પેટા જ્ઞાતિઓ ૩૦૩; ંએને લગ્ન
 ૩૪૮; ંધર્મ ૧૦૮
 વલ્લભ ભગવાન ૨૩૩
 વલ્લભ ભૂલા ૨૩૩
 વલ્લભજી ૨૯૮
 વશન ડાહ્યા ૨૩૩
 વસનજી ૧૯૯
 વસિષ્ઠ ૨૫૨
 વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત ૬૪
 વાલી અને પિતા ૩૯૭-૮
 વાલ્ડો ૫૧૧
 વાંદરા ંએને કબૂતરોનો નાશ ૧૩૬
 વિજયરાધવાચારિયર ૪૯૮-૯
 વિજયા ૪૫૦
 વિધવા વિવાહ ૩૫૩-૫; ંએક્ષતયોનિ હોય તો પરણી
 શકે ૫૧૦; ંએને માળાપત્ની ફરજ ૩૫૫; ંએને
 વિવાહનીતિ ૩૫૩-૫
 વિનયમંદિર, સુરત ૨૯૪
 વિવાહ ંધર્મની વાડ છે ૩૫૪
 વિવાહિતોનો ંધર્મ ૩૧૧
 વિશ્વવિગ્રહ ંમાંથી હિંદુસ્તાને પોતાનો માર્ગ પસંદ
 કરવાનો છે ૪૬૧-૨
 વિશ્વ વિદ્યાર્થી પરિષદ, ફિનલેન્ડ ૩૪૨
 વિશ્વામિત્ર ૧૩૧, ૨૫૨, ૨૬૨
 વીરસુત ૧૫૯
 વેનિટોનલ ંધી -નો ત્યાગ કરવો ંટે ૪૫૧
 વેનિટોરિયન ૨૭૪
 વેદમંત્રો ૪૧૦
 વેરિયર, પી. એસ. ૧૧, ૨૧૨
 વેલાંબહેન ૪૨, ૩૩૧, ૫૧૮, ૫૨૫, ૫૪૧
 વેલુ પિલ્લે ૨૫૬
 વેલ્ફેર ૨૫૭, ૩૭૨
 વેંકટ નરસયન એસ. વી. ૨૧૦
 વેંકટપૈયા, ડોન્ડા ગારુ ૩૮૫, ૫૪૮
 વેંકટરાવ નામુદરી ૫૧૩

વેંકટશન, કે. ૨૮૭
 વૈદ્ય, મણિશંકર ંએને ગાંધીજીનો કમળો ૨૪૪
 વૈદ્યવ્ય ંએને પવિત્રતા ૨૧૦
 વોર્ટનબર્ગ, વિલહેમ ૪૯૬
 વોટ કેન ફન્ડિયા ટીચ અસ? ૨૮૫
 વ્યાસ, રવિશંકર (મહારાજ) ંએને પાટણવારિયા ૪૧૧
 વજ્જલાલ ૨૪૪
 શક્તિ, મુહમ્મદ ૫૪, ૬૪, ૧૭૬
 શર્મા, મદનમોહન ૪૦૪
 શર્મા, હરિહર ૩૩૪, ૩૩૮, ૩૫૮, ૪૧૦
 શર્મા, હુષીકેશ ૩૩૪
 શંકર, એસ. ૫૧૨
 શંકરરાવ ૪૦૩
 શંકરલાલ, લાલા ૩૪૫, ૪૪૪, ૪૫૬
 શંભુશંકર ૧૭૧, ૫૪૫, ૫૫૧
 શામળભાઈ બાબરભાઈ ૨૨૪
 શાર્પે ૩૧
 શાસ્ત્રી, વી. એસ. શ્રીનિવાસ ૪૮૯, ૫૧૧, ૫૪૩
 શાહ, અધ્યાપક ત્રિકમલાલ ૫૬૦
 શાહ, ફૂલચંદ કરતૂરચંદ ૧૭૧, ૩૧૭, ૩૭૮, ૪૦૫
 શાહ, વસનજી નેતરી ૧૪૮
 શાહ, વાલજી કુંવરજી ૧૪૮
 શાંતિ ૨૪૩
 'શાંતિ' ચીની વિદ્યાર્થી ૩૬૩
 શાંતિનિકેતન ૪૮૨
 શિક્ષકો ંઆત્માર્થી ૫૮
 શિવ (શંકર ભગવાન) ૬૧, ૨૬૨
 શિવજી ૧૩૯, ૧૮૦, ૨૭૪
 શિવલાલ ૪૦૫
 શેઠ, અમૃતલાલ ૪૩૪
 શેઠ, પુરુષોત્તમ મૂ. ૩૪૮
 શેઠ, સગાળશા ંધર્મ ખાતર ત્યાગ કરનાર ૨૪૫
 શેઠ, હીરાલાલ ચુનીલાલ ૮૧
 શોષણ ંપશ્રિમતા દેશોનું ૧૩૩
 શૌકતઅલી, મોલાના ૨૨૨, ૨૬૫, ૩૩૭, ૫૧૪
 શ્રદ્ધા ંસમયથી ંધાય નહીં ૫૨૭
 શ્રદ્ધાનંદ સ્વામી ૧૦૨, ૧૬૧
 શ્રમજીવન અને વક્રીલો ૮૨
 શ્રાદ્ધ ંએને મરનારની સદ્ગતિ ૩૧૧
 શ્રીકૃષ્ણ (ભગવાન) ૬૧
 શ્રીનિવાસ, કે. ૪૯
 શ્રીપ્રકાશ ૩૮૧
 શ્વેબ ૧૭૭, ૧૮૩, ૨૬૫

- સુગર (રાજ) ૩૧૧
 સચ્ચિદાનંદ ૨૯૯
 સત્ય ંએ અહિંસા ૪૪૭, ૫૫૨-૩; ંએ અહિંસા
 ૧૪-૬
 સત્યનારાયણ ૩૩૪
 સત્યનારાયણ, ખર્ડા ૧૨૩-૪
 સત્યપાલ, ડો. ૧૨૩
 સત્યમૂર્તિ ૨૧૩
 સત્યવાન (સાવિત્રી) ૬૦-૬૧
 સત્યાગ્રહ ંએ ધર્મનો પાયો છે ૨૩૧; ંશિર સાટેનો
 સોદો છે ૨૫
 સદાનંદ, એસ. ૩૯૬
 સપ્તપદી ૮૪-૫
 સમાધિ અને સંયમ ૧૮૯
 સરકાર, નલિનીરંજન ૧૪૧, ૧૬૪
 સરમન ંન ધ માહુડ ૧૩
 સરલાદેવી સારાભાઈ ૭૭
 સર્વેન્ટ ૯૨
 સર્વેન્ટ ંફ ંન્ડિયા ૪૮૯, ૫૦૪, ૫૧૧
 સર્વેન્ટ્સ ંફ ંન્ડિયા સોસાયટી (હિંદ સેવક સમાજ)
 ૪૮૯, ૫૧૧; -ને થયેલું નુકસાન ૫૦૪, ૫૧૯, ૫૩૩
 સર્વાધિકારી, દેવપ્રસાદ ૪૭૬
 સર્વે ૩૨૫
 સવિનય ભંગ ંએ રાજકીય કાર્યક્રમ ૨૦૦; -ની લડત
 પાછી ખેંચવા પાછળની હિંસામાં કોંગ્રેસીઓનો
 હાથ હતો. ૧૦૫
 સંતાનમ્, કે. ૧૧૧, ૨૦૯, ૪૧૭-૧૯, ૪૬૨, ૫૪૭
 સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ૫૨૬
 સાહ્ય આફ્રિકન ંન્ડિયન કોંગ્રેસ ૬૧
 સાન્ના, ડો. ૩૧
 સાખરમતી આશ્રમ -નો ગાંધીજીનો આદર્શ ૫૧૫
 સાખરમતી કરાર ૪૬૫, ૪૯૮; ંવિશેની ગાંધીજીની
 વૃત્તિનો અનર્થ ૪૭૩
 સામવેદ ૧૫૬
 સામ્યવાદ અને અસ્પૃશ્યતા ૧૬૬-૬૭
 સાલેમવાળા, કાયમઅલી મોહમદઅલી ૨૭૮
 સાવિત્રી (સત્યવાન) ૩૬, ૬૦-૬૧
 સાવિત્રી ૫૨૪
 સાસુન હોસ્પિટલ ૯૭
 સાંસ્થાનિક સ્વરાજ, બ્રિટિશ રાજ્યથી સ્વતંત્ર ૪૬
 સિડની સિમથ ૩૨૧
 સિદ્ધેયા ૨૨૭
 સિમંડુ, ડિન ૨૦૦
 સિલેક્ટ કમિટી, દક્ષિણ આફ્રિકા સરકારની ૪૪, ૪૫,
 ૮૬
 સિંધ, જંગબહાદુરસિંહ ૨૦૯
 સિંધ, રામનારાયણ ૧૫૩
 સિંહા, સુખદેવપ્રસાદ ૧૦૯
 સીતા ૩૬, ૬૧
 સીતાદેવી ૨૬૦
 સુપ્રભા ૮
 સુખેયા ૧૩, ૧૬૩, ૨૩૪, ૩૯૬, ૪૧૬, ૪૨૨
 સુખ્યારાવ, બી. ૩૨૪
 સુબ્રહ્મણ્યમ, આર. ડી. ૨૧૯, ૩૯૭
 સુબ્રહ્મણ્યમ, કે. ૧૬૯
 સુમંત ૨૨
 સુરેન્દ્ર ૨૪૩, ૨૯૫, ૪૭૫
 સુરેન્દ્રરાય ૪૭૫
 સુરેશ, ડો. ૧૦૨, ૧૧૫
 સુહાસિનીદેવી ૪૩
 સુંદરમ્, વી. ૪૫૮, ૫૨૪
 સુંદરસિંહ સાધુ ૧૮૨
 સુંદરસ્વરૂપ ૯૯
 સૂર, આર. એલ. ૯
 સૂરજબહેન ૪૩૫
 સેડી, વિધાવતી ૨૬૦
 સેન, અમૂલ્યચંદ્ર ૧૭૫, ૩૪૬-૭
 સેવા ૬૩; ંદ્વારા જ મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ ૪૧૭
 સેવારામ ૪૨૫
 સોમનાથ ૩૪૭
 સોમનાથ પુરુષોત્તમ ૫૫૧
 સોમલ અને લોહનાં ંજેક્ષનો ૧૨૪
 સોમાભાઈ ૨૭૬
 સોરાબજી ૪૧, ૮૬, ૧૦૦, ૧૬૦, ૩૧૬
 સોલોમન કમિશનનો બહિષ્કાર ૮૬
 સ્કીન કમિટી ૨૧
 સ્કીન, સર ંન્ડ્રૂ ૨૧ પા. ડી.
 સ્કોટ, એચ. આર. રેવરન્ડ ૬૭
 સ્કોટ, એસ. આર. ૧૯, ૪૦
 સ્ટેનિંગ, એડવિન એમ. ૭૬-૭, ૪૫૭
 સ્ટેટ્સમેન ૪૨૮
 સ્ટોકસ, એસ. ઈ. ૪૫૮, ૫૧૨, ૫૧૪, ૫૨૪, ૫૫૭
 સ્ત્રી -ની પરાધીન સ્થિતિ અને અંકુશ ૩૫૮; ંશિક્ષણ
 ૩૪૮

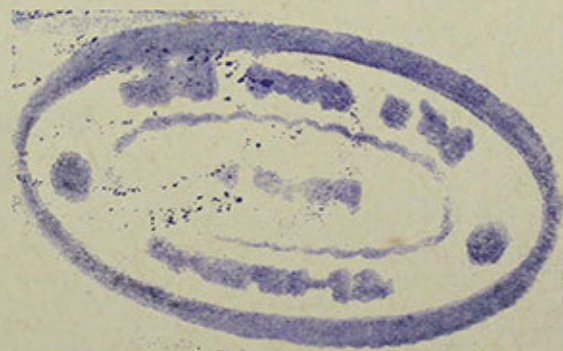
સ્મટ્સ-ગાંધી કરાર ૧, ૪૫
 સ્મટ્સ, જનરલ ૬, ૮૬, ૮૯, ૪૩૨, ૪૭૨, ૫૦૨
 સ્માર્ટ ૮૯
 સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષની હિંદ સલાહકાર સમિતિ ૪૩૦
 સ્વતંત્રતા ંઆમ જનતાની ૩૮૦; -ને નિર્દોષ છૂટ
 ૩૯૧
 સ્વરાજ અને હિંસા-અહિંસા ૪૪૭
 સ્નાત્રય ૧૮૯
 હનુમંતરાવ, ડી. ૩૭, ૯૬, ૧૫૦-૨, ૧૭૯, ૨૧૪,
 ૩૧૮, ૪૪૧, ૫૪૯
 હનુમંતરાવ, શ્રીમતી ૧૫૦, ૨૧૪
 (સર) હરકિસનદાસ ઇસ્પિતાલ ૪૬૩, ૪૮૧, ૫૨૪;
 -માં દેવદાસ ગાંધીનું ંપેન્ડિસાઇટિસનું ંપરે-
 શન ૪૫૫; -માંથી રજા ૫૦૭
 હરદયાળ બાબુ ૪૨૪, ૪૮૦, ૪૮૩
 હરનારાયણ ૨૫૩
 હરભુખરાય ૮૨
 હરિભાઈ ૭૩
 હરિશ્ચંદ્ર -નો ત્યાગ ૨૪૫
 હર્ટઝોગ, જનરલ ૮૯; -ની ગણતરીમાં હિંદી એ
 ડ. આ. ના વતની કરતાં થણા ઊતરેલો છે ૫૩૭
 હવેલીવાલા, એમ. આર. ૪૬૧
 હસ્તાક્ષર -ની શરત ૪૬૧
 હાર્થલર, ફ્રેડરિક ૧૮૨
 હાઉસડિંગ, હેલીન ૫૩૨
 હાથ ૮૭, ૧૦૦
 હાયકાંતણનો પુનરુદ્ધાર ૩૦૧
 હાસમ હીરજી ૩૭૭
 હિંદ સેવક સમાજ ૩૧૮

હિંદ સ્વરાજ ૨૭૬, ૩૧૩; -ના સિદ્ધાંતોનો અમલ ૨૭૬,
 ૩૧૩
 હિંદી ંઆંતરપ્રાંતીય ભાષા ૨૨૧; -નો દક્ષિણમાં
 પ્રચાર ૩૩૪-૫; ંમિશનરીઓ અને તેમની
 આદતો ૨૦
 હિન્દુ ૩૦, ૨૧૩
 હિંદુ ધર્મ ંઅને અસ્પૃશ્યતા ૪, ૧૨૧, ૧૬૬, ૨૦૫;
 ંઅને બાળલક્ષ ૨૧૦, ૩૪૮; ંઅને બાળવિધવા
 ૩૫-૬; ંધાર્મિક ક્રિયામાં સંસ્કૃત ૧૯૦;
 ંમિશનરીઓ ૨૦, ૬૭-૮
 હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા ૪૬૫, ૪૮૦, ૫૧૪; ંઅને
 સ્વતંત્રતા ૫૨૭; ંદેશના પ્રશ્નો ખાતર આવશ્યક
 ૩૫૬; ંસંભવિત છે ૪૦૪
 હિંદુ-મુસ્લિમ ક્ષય ૨૯૧
 હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન ંઅને ધારાસભા પ્રવેશ ૩૬૧;
 ંઅંગે સલાહ ૫૧૩
 હિંદુસ્તાનનો વિશ્વને સંદેશ ૨૮૬
 હિંદુસ્તાની ૧૦૪
 હિંસા ંદેહ અને આત્માનો સંબંધ જ હિંસા ઉપર
 રચાયેલો છે ૫૧૯
 હિંસા અને અહિંસા ૫૫૨-૩
 હુસેન, અબદુલ ૧૯૯
 હુસેન (ઝાકીરહુસેન) ૭૭
 હેનરી ૧૩૭
 હેન્ડ સ્પિનિંગ બેન્ડ હેન્ડ વીવિંગ: ંન ંસે ૩૬૦ પા. ડી.
 હેબર, ંગિરાય ૬૭
 હેમપ્રભાદેવી (દાસગુપ્તા) ૩૧૯, ૩૭૪, ૪૨૩, ૪૬૪,
 ૪૬૬, ૫૪૨
 હેમેન્દ્રબાબુ ૭૮, ૨૫૨

શુદ્ધિપત્ર

પાન	લીટી	આશુજ	શુદ્ધ
૨૬૦	નીચેથી છઠ્ઠી	શ્રી ચન્દ્રવતી	શ્રીમતી ચન્દ્રવતી
૨૬૧	૪	૧-૪-૧૯૨૬	૧૧-૪-૧૯૨૬

“આપણામાંના સર્વોચ્ચ નેતાઓ પણ એકબીજા પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખે છે.”

એટલે ગાંધીજી પોતાના રચનાત્મક કાર્યક્રમ તરફ વળ્યા અને એમાં એમનો ઉત્સાહ દિન-પ્રતિદિન વધતો જ ગયો. માર્ચની ૧૭મીએ થયેલી કેથેરાઈન મેયો સાથેની વાતચીતમાં એમણે રૅટિયાનું અર્થશાસ્ત્ર વિસ્તારથી સમજાવવાની તસ્દી લીધી. અહિંસા વિશે પણ તેઓ એટલા જ મક્કમ હતા. અને શંકાની વાણીના જવાબમાં એમનો જવાબ બહુ જ નિશ્ચયાત્મક હતો: “જો આપણે પ્રગતિ કરવી હોય તો આપણે ઈતિહાસની પુનરુક્તિ ન કરતાં ઈતિહાસ નવો રચવો જોઈશે. શું હમેશાં માણસે માણસ બનવા માટે પહેલું પશુની દશામાંથી પસાર થવું જ જોઈએ?”

ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતાં એમણે કહેલું: “સંખ્યાબળની ઉપર તો બીકણો નાચે. આત્મબળવાળા એકલા ઝૂંઝે. આ પીડમાં આપણે આત્મબળ કેળવવા એકલા થયા છીએ—તેમાં ભલે એક સાથી હો કે અનેક. આત્મબળ એ જ ખરું બળ છે. એ બળ તપશ્ચર્યા, ત્યાગ, દૃઢતા, શ્રદ્ધા, નમ્રતા વિના આવતું નથી એ ખચીત માનજો.”

३. १६/५०